

TÜRK DİLİ ÜZERİNE ARAŞTIRMALAR IV

Zeynep KORKMAZ

Sadece İncelemek İçindir
Ücreti Yoktur
İnceledikten Sonra Siliniz ve Bulursanız Satın Alınız.

Türk Dil Kurumu Yayınları

Levent Şahverdi Arşivi

Zeynep KORKMAZ

TÜRK DİLİ ÜZERİNE ARAŞTIRMALAR IV

Levent Şahverdi Arşivi

Korkmaz, Zeynep

Türk dili üzerine araştırmalar IV / Zeynep Korkmaz. [e-kitap] / .— Ankara: Türk Dil Kurumu, 2023.

529 s.; 24 cm.— (Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Türk Dil Kurumu Yayınları; 1150)

ISBN 978-975-16-3116-9

1. Türk Dili 2. Türk Dili — Tarihçe I. k.a

410

Levent Şahverdi Arşivi

Türk Dil Kurumu Yayınları

TÜRK DİLİ ÜZERİNE ARAŞTIRMALAR IV

Zeynep KORKMAZ

Tıpkıbasım

Ankara, 2023

Levent Şahverdi Arşivi

Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu
Türk Dil Kurumu Yayınları: 1150

TÜRK DİLİ ÜZERİNE ARAŞTIRMALAR IV
Prof. Dr. Zeynep KORKMAZ

*

İnceleyiciler:
Prof. Dr. Hamza ZÜLFİKAR
Prof. Dr. Leylâ KARAHAN

*

Metin Denetimi:
TDK - Süveyda YAMAN

*

Kapak ve Sayfa Tasarımı:
TDK - Seçil ŞENGÖR

*

Birinci Baskı: Ankara, 2015 Kasım

İkinci Baskı (e-kitap): Ankara, 2023 Mart

ISBN: 978-975-16-3116-9

*

Dağıtım:
Türk Dil Kurumu
Atatürk Bulvarı No.: 217
06680 Kavaklıdere / ANKARA
Telefon: +90 (312) 457 52 00
Belgegeçer: +90 (312) 468 07 83
Genel ağ: http: //tdk.gov.tr

*

©5864 sayılı Yasa'ya göre
eserin bütün yayın, çeviri ve alıntı hakları
Türk Dil Kurumuna aittir.

Levent Şahverdi Arşivi

İçindekiler

ÖN SÖZ • 9

BİRİNCİ BÖLÜM

Kültür Konusu ve Türkçenin Genel Durumu ile İlgili Yazılar

1- Günümüz Dünya Koşullarında ve Küreselleşme Sürecinde Kültürün Yeri ve Türk Dünyası • 13
2- Bir Dünya Dili Olma Açısından Türkçemiz Üzerinde Genel Bir Değerlendirme • 17
3- Türkçe Nasıl Bir Dildir? • 27
4- Röportaj • 39
5- Günümüzde Türkçenin Karşı Karşıya Bulunduğu Sorunlar Üzerine • 49
6- Türkçede Ek Kalıplaşması Olayına Uzanan Ara Evreler Üzerine • 57
7- Türk-Macar İlişkilerinde Türklük Biliminin Yeri • 63
8- Dil-Kültür Bağlantısı Açısından Ali Şir Nevâyî'nin Dil Tarihimizdeki Yeri Üzerine • 69

İKİNCİ BÖLÜM

Karahanlı Türkçesi Dönemi ile İlgili Yazılar

9- Kâşgarlı Mahmud'un Dil ve Kültür Tarihimizdeki Yeri Üzerine Genel Bir Değerlendirme • 77
10- Dil-Kültür Bağlantısı Açısından Kâşgarlı Mahmud ve Dîvânu Lugâti't-Türk • 85
11- Kâşgarlı Mahmud ve Bilinçli Bir Ana Dili Sevgisi • 93

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

Oğuz Türkçesi, Eski Anadolu Türkçesi ve Devamı ile İlgili Yazılar

12- Oğuz Türkçesinin Tarihî Gelişme Süreçleri • 103
13- Oğuz Türkçesi ve Anadolu'da Türk Yazı Dilinin Kuruluşu • 137
14- Güneybatı Türk Lehçeleri Grubunun Oluşumunu Hazırlayan Tarihî Gelişme Evreleri Üzerine Kısa Bir Değerlendirme • 181
15- Oğuzcanın Orta Türkçe Dönemini Oluşturan Eski Anadolu Türkçesinin Tarihî, Sosyal ve Kültürel Gelişmelerden Kaynaklanan Dil Yapısı Üzerinde Genel Bir Değerlendirme • 191
16- Türk Kültürü Çerçevesinde Anadolu'da Türk Yazı Dilinin Oluşumu • 205
17- Eski Anadolu Türkçesinin Türk Dili Tarihindeki Yeri ve Yapısındaki Temel Nitelikler Açısından Genel Bir Değerlendirme • 215
18- Yine Karışık Dilli Eserler Üzerine • 223
19- Karışık Dilli Eserler Sorunu ve Kitab-ı Güzide Üzerine • 233
20- Evliya Çelebi ve Seyahatname'si Uluslararası Toplantısı Üzerine Genel Bir Değerlendirme • 241

Levent Şahverdi Arşivi

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

Türkiye Türkçesi ile İlgili Yazılar

21- Cumhuriyet Dönemi Kültür Politikasında Türk Dilinin Yeri • 253

22- Alfabe Devrimi'nin Türk Toplumu Üzerindeki Sosyal ve Kültürel Etkileri • 261

23- Dilimizdeki Sayın "Saygıdeğer, Muhterem" Kelimesi Moğolcadan Geçmiş Bir Söz Olabilir mi? • 271

24- 26 Eylül'ün Dil Tarihimizdeki Yeri Üzerine Kısa Bir Değerlendirme • 283

25- Kültürel Değişimlerin Sosyal Yapı Üzerindeki Etkileri ve Dile Yansıması Üzerine • 293

26- 75 Yılda Türk Dil Kurumunun Gerçekleştirdiği Dil Bilgisi Çalışmaları ve Beklentilerimiz • 303

BEŞİNCİ BÖLÜM

Anadolu ve Rumeli (Türkiye Türkçesi) Ağızları ile İlgili Yazılar

27- Anadolu ve Rumeli Ağızlarının Dayandığı Temeller • 343

28- Türkiye Türkçesi Ağızlarının Dil Özellikleri -Etnik Yapı Bağlantısı ve Beklentilerimiz • 365

29- Anadolu ve Rumeli Ağızlarında Etnik Yapı Ayrılıklarından Kaynaklanan Ses ve Şekil Bilgisi Zenginliği Üzerine • 373

30- Doğu Karadeniz Bölgesi Ağızlarının Türkiye Türkçesi Ağızları Arasındaki Yeri • 381

29- Nevşehir ve Yöresi Ağızlarının Şekil Bilgisini Belirleyen Temel Özellikleri Üzerine • 395

30- Balkan Türkçesi Ağızları ile Türkiye Türkçesi Ağızları Arasında Sosyolengüistik Açıdan Kısa Bir Karşılaştırma • 403

31- Ağız Araştırmalarındaki Çeviri Yazı Ayrılıklarının Bir Sisteme Bağlanması Gereği Üzerine • 419

32- LA Pekiştirme Ek-Edatının Türkiye Türkçesi Ağızlarındaki Uzantıları ve -AlA- Tekrarlama Ekinin Yapısı Üzerine • 425

ALTINCI BÖLÜM

Atatürk -Türk Dili ve Diğer Konular

33- Atatürk ve Kültürel Alandaki Çağdaşlaşmada Türk Dilinin Yeri • 441

34- Atatürk'ün Düşünce Sisteminin Dayandığı Temel Değerler • 453

35- Mustafa Kemal Atatürk'ün Büyük Nutuk Adlı Eserinin Tarihî ve Güncel Değeri Üzerine • 463

36- İki Kutlu Günün 90. Yıl Dönümü: Ankara'nın Başkent Oluşu ve Cumhuriyet'in İlanı • 473

Levent Şahverdi Arşivi

YEDİNCİ BÖLÜM

Tanıtma ve Değerlendirme Yazıları

37- Eski Anadolu Türkçesinin Değerli Bir Kaynak Eseri ve Yayını Üzerine: Ferec ba'd eş-şidde (Freud nach Leid) • 487

38- Türkiye Türkçesinin Dünü ve Bugünü Türk Dili Araştırmalarına Kısa Bir Giriş • 499

39- Pietro Della Valle • 515

40- Baku'da Toplanan "Selefler ve Halefler Uluslararası Türk Dili Sempozyumu" Üzerine Kısa Bir Değerlendirme • 519

41- Hocam Prof. Dr. Abdulkadir İnan'dan İzlenimler • 525

Levent Şahverdi Arşivi

Levent Şahverdi Arşivi

ÖN SÖZ

Türklük Bilimi alanında çalışan bilim adamlarının makale niteliğindeki çalışmalarından her birinin farklı yıllarda ve çeşitli dergilerde yayımlanmış ya da çeşitli üniversitelerce düzenlenen uluslararası kongre, sempozyum gibi toplantılarda bildiri olarak sunulmuş olmasının, aradan uzunca bir zaman geçtikten sonra bu yazıların araştırmacılar ya da genç kuşaklar tarafından ele geçirilmesinin güçlüğünü takdir eden Türk Dil Kurumu, daha 1990'lı yıllardan başlayarak ülkemizin bu alanda ün yapmış bir kısım araştırmacılarının makalelerini toplu olarak basma kararı almıştır. Bu bağlamda benim de 1945-1995 yılları arasındaki toplam 1700 sayfa tutan makalelerim, *Türk Dili Üzerine Araştırmalar* başlığı ile iki cilt hâlinde önce 1995, daha sonra da 2005 yılında basılmıştı. Daha sonra 1995-2006 yılları arasındaki makaleleri içine alan 72 araştırma yazısı da 2007 yılında bu serinin III. cildi olarak yayımlanmıştır.

Şimdi 2007-2014 yılları arasındaki yedi yıllık sürede de elimde 41 makale toplanmış bulunuyor. Bu makalelerden her biri ya bir araştırma ürünüdür ya da yerli ve yabancı çeşitli üniversiteler tarafından düzenlenen bilimsel toplantı, kongre ve sempozyumlarda sunulmuş bildiriler yahut da *Türk Dili*, *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı-BELLETEN*, *Dil Araştırmaları* vb. hakemli dergilerde yayımlanmış yazılardır.

Bu yazılar da yine bir konu sınıflandırmasından geçirilerek 7 ayrı bölümde toplanmıştır. Bu bölümlerden özellikle Eski Anadolu Türkçesi bölümünde yer alan bir iki yazıda, her ne kadar konu başlıkları birbirine yakın olsa da o konuların sunulduğu toplantıların nitelikleri açısından aralarında işleniş ayrılıkları vardır.

Türk Dil Kurumunun söz konusu makalelerin IV. cildini de basma konusunda gösterdiği yakın ilgiden dolayı Kurum Başkanı Sayın Prof. Dr. Mustafa S. KAÇALİN ile Yüksek Kurumun Sayın Başkan ve Yönetim Kurulu üyelerine teşekkürlerimi sunmayı yerine getirilmesi gereken zevkli bir borç sayarım.

Zeynep KORKMAZ

Levent Şahverdi Arşivi

Levent Şahverdi Arşivi

BİRİNCİ BÖLÜM

KÜLTÜR KONUSU VE TÜRKÇENİN GENEL DURUMU İLE İLGİLİ YAZILAR

Levent Şahverdi Arşivi

Levent Şahverdi Arşivi

GÜNÜMÜZ DÜNYA KOŞULLARINDA VE KÜRESELLEŞME SÜRECİNDE KÜLTÜRÜN YERİ VE TÜRK DÜNYASI*

Bilindiği gibi günümüz dünyasında *globalleşme* veya *küreselleşme* diye adlandırılan yeni bir süreç başlamıştır. Bu sürecin belirgin özelliği, ülkelerin kendi coğrafi sınırlarını aşarak bilgi, bilim, bilişim ve teknoloji alanındaki göz kamaştıran ilerlemelerde, yaratıcılık yönleri ile ön safı tutma yarışmalarıdır. Bu süreçte, bilgisayar gibi, internet gibi, uydudan yararlanma gibi dünyanın dört bir köşesini yalnız ticaret ve ekonomi açısından değil, bilişim açısından da birbirine bağlayan bir düzleşme söz konusudur. Buna Amerika Birleşik Devletleri'nin küreselleşmeyi yönlendirme gücü ile Çin ve Hindistan gibi çok geniş alanlardaki atılımlarıyla dünya üretim sanayisinin en büyük gücü olma yolundaki ilerlemeleri de katabiliriz. Bu gelişmeler, ilk bakışta, ekonomi dünyasını da içine alan bir bilim ve teknoloji yarışması görüntüsü veriyor. Ancak, bu görüntünün alt yapısı incelendiğinde, dayandığı genel temelin kültür olduğu görülüyor. Kültürün çok yönlü ve kapsamlı bir kavram olduğu düşünülürse, içinde bulunduğumuz bilgi-bilişim çağının ve küreselleşme sürecinin, aslında bilim, teknoloji ve sanattan, dil, din, edebiyat, gelenek ve görenekler, hukuk, diplomasi, ekonomi vb. birçok alana kadar uzanan üstün düzeyde bir kültür yarışması süreci olduğu görülür. Kültür yapısı yüksek düzeye ulaşamamış olan toplumların yaratıcılığa geçmesi düşünülemez. Böyle bir yarışma temposunun ulaşacağı sonuçlar dikkate alınırsa yaptıkları atılımlara bağlı başarıları ile ön safta yer alacak devlet ve toplumlar ile güçlü bir atılım yapamamış devlet ve toplumlar arasındaki kutuplaşmalar da kaçınılmaz olacaktır. Bu durumda, bir yanda sosyal yapısı ve refah düzeyi çok gelişmiş toplumlar yer alırken, öte yandan da onlara bağımlı, küresel yoksullaşmaya uğramış ve birçok yönden birinci gruptakilere bağımlı kalmış toplumlar ortaya çıkacaktır. Bu takdirde, bugün Ortadoğu'da süregelen olaylarda da görüldüğü gibi, dünyayı yönetme ve yönlendirme gücü de hep onların elinde olacaktır. İşte içinde bulunduğumuz böyle bir süreçte, başarı dizginini elden bırakmak istemeyen devletlerin kendi aralarında bir kültürel gruplaşma ve saflaşma oluşturdukları görülüyor. *Avrupa Birliği* bunun tipik bir örneğidir. Ulaşmak istediği hedef, daha da gelişmiş, daha söz sahibi ve gelecekte daha varlıklı bir Avrupa yaratmaktır. Olayların bu akışı karşısında Türk dünyasının böyle bir gelişmeden uzak kalması düşünülemez.

---

* *Uluslararası Türk Dünyası Kültür Kurultayı* (İzmir, Ege Üniversitesi Bildirileri, C. IV, s. 1431-1433.

Levent Şahverdi Arşivi

En az birkaç bin yıllık bir tarihî geçmişe ve kültürel birikime sahip olma özelliği dışında çok geniş bir coğrafyaya da yayılmış olan Türk dünyası, bugün için doğu (kuzey ve kuzeydoğu da dâhil olmak üzere) ve batı kesimi olarak ikiye ayrılmış bulunmaktadır.

XI-XIV. yüzyıllar arasında Kâşgarlı Mahmud, Yusup Has Hâcip, Farabî, İbni Sina, Ahmet Yesevî gibi üstün değerler yetiştirmiş olan doğu kesimi, çok çeşitli tarihî, siyasi ve sosyal olayların oluşturduğu etkenler altında, gittikçe bu parlak dönemlerini yitirmiştir. Daha sonraki yüzyıllarda da önce Çarlık Rusyası'nın, arkasından da Sovyetler Birliği'nin siyasal ve sosyal baskısı altına düşmüştür. XIX. yüzyılda doğu Türk dünyasını içinde bulunduğu bu durumdan kurtarmak için büyük bir mücadele başlatmış olan Gaspıralı İsmail Bey'in sosyal ve ekonomik refaha ulaşmanın temelinde yatan eğitim alanındaki reformlar ile dil ve kültür birliği yolunda başlattığı büyük mücadele, ne yazık ki rejimin baskısı altında beklenen sonuca ulaşamamıştır. Planlı bir biçimde uygulanan İlminsky yöntemi bu asil çabayı çökertmiştir.[1] Çarlık Rusyası'nın yerini alan Sovyetler Birliği'nin izlediği kültür politikası da yıkıcı olmuştur. Bu politikanın ortaya koyduğu sonuç, Rus yönetiminde birbirinden ayrı cumhuriyetlerin oluşturulması, her cumhuriyete ayrı bir alfabe verilerek bölgesel ağız ve lehçelerin bu cumhuriyetlerin resmî dili durumuna getirilmesi, dolayısıyla XV. yüzyıldan yani Ali Şir Nevayi döneminden beri Doğu dünyasında egemen olan ortak yazı dilinin tarihe gömülerek bunun yerine Rus dilinin ortak bir iletişim dili olarak eğitime yerleştirilmesi biçiminde olmuştur. Dolayısıyla Türk dünyası bir kültür parçalanmasına uğratılmıştır.

Türk dünyasının batı kesimine gelince: Anadolu Selçuklu Devleti'nin yıkılmasından sonra, XIV. yüzyıl sonralarından başlayarak Anadolu ve Rumeli bölgesinde Osmanlı Devleti'ni kuran Oğuz boyları ağırlıklı Türkler, İslami bir temelde, kendi siyasi varlık ve kültürlerini sürdüregelmişlerdir. Ayrıca, ta XV. yüzyılda Fatih Sultan Mehmet döneminde başlayan kısmi Batılılaşma ve modernleşme hareketi, aralıklarla devam ederek Tanzimat Dönemi'nde epey yol almıştır. Osmanlı Devleti'nin yıkılışından sonra kurulan Türkiye Cumhuriyeti'nde ise, Atatürk'ün *akla* ve *bilim anlayışına* ağırlık vererek ve "Türkiye Cumhuriyeti'nin temeli kültürdür."[2] "Hedefimiz çağdaş medeniyet düzeyinin ön safında yer almaktır."[3] ilkelerine dayanılarak başlatılan ve önemli kültürel devrimlerle beslenen Batılılaşma yönündeki çağdaşlaşma hareketi, topluma yeni siyasal ve sosyal görünüm kazandırmıştır. Bu dönemin, Batılılaşma yönündeki çağdaşlaşma hareketi, kendi millî değerlerini çağdaş değerlerle kaynaştıran Türk toplumuna çok yönlü gelişmeler sağlamıştır. Ne var ki, Türkiye Cumhuriyeti ile doğu ve kuzey Türk dünyası arasındaki siyasal perde, uzun süre bu iki dünyanın kültür alanındaki iş birliğini ve kaynaşmasını engellemiştir.

---

1 Bu konuda ayrıntılı bilgi için, Mehmet Saray, *Gaspıralı İsmail Bey'den Atatürk'e: Türk Dünyasında Dil ve Kültür Birliği* (İstanbul 1993) adlı eserin ilgili bölümlerine bk.

2 Afet İnan, *Atatürk Hakkında Hatıralar ve Belgeler,* T. İş Bankası Yay., Ankara 1959, s. 263.

3 *Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri,* AKDTYK, Atatürk Araştırma Merkezi Yay., Ankara 1989, 2. C., s. 224.

Levent Şahverdi Arşivi

1991 yılında Sovyetler Birliği'nin dağılması ile kendi bağımsızlıklarını kazanmış olan Türk Cumhuriyetleri ile Rusya Federe Devleti içinde yer alan Türk toplulukları, bugün artık kendi yönlerini özgürce belirleyebilme güç ve olanaklarına sahiptirler. Bugün içinde bulunduğumuz dünya koşulları karşısında, yapılacak iş, çeşitli siyasi ve sosyal etkenler altında vaktiyle yitirilmiş olan değerleri, elde mevcut fırsatlara dayanarak birleştirip bütünleştirmektir. Üzerine basarak vurgulamak gerekir ki, Türk kültürü bütünü ile gerçekten de engin bir derinliğe, geniş bir coğrafyaya ve çok yönlü bir zenginliğe sahiptir. Ama ne yazık ki parçalanmış bulunmaktadır. Bu zenginliğin değerini bilerek, onu parçalanmış durumdan kurtarıp birleşmiş ve bütünleşmiş bir olgunluğa eriştirmek, Türk dünyasında yer alan bütün Cumhuriyet ve toplulukların kaçınılmaz görevi olmalıdır diye düşünüyorum. Çünkü Türk dünyası, küçük devlet ve topluluklar hâlinde değil, ancak bütünleşmiş bir kültür yapısıyla küresel yarışmada kendi varlığını ortaya koyabilir. Toplumların çağdaş üstün değerlere sahip olabilmelerindeki başlıca etken, yüksek düzeydeki eğitim ve kültürdür. Bunun için de kültürel bir güç birliği gereklidir.

Öte yandan Türk dünyası içinde büyüyen bir Türkiye vardır. Dünyada önemli bir güç durumuna gelme yolundadır. Günümüzün gittikçe gelişen dünya koşulları karşısında, çağdaşlaşma yönündeki olağan gelişmesini sürdürme yanında, yaptığı yeni bir atılımla Avrupa Birliği'ne katılma yönündeki politika ve çalışmalarını da sürdürmektedir. Türkiye Cumhuriyeti dünya coğrafyasındaki jeopolitik durumu itibariyle de Batı dünyası ile Doğu dünyası arasında önemli bir köprü durumundadır. Geçirdiği 200-250 yıllık tarihî tecrübelerinin sonuçlarına dayanarak, kültürel alandaki demokratik ölçülere dayalı birleşme ve bütünleşme sürecinde, ortak Türk dünyası için önemli bir lokomotif görevi yüklenebilir diye düşünüyorum.

Aslında Türkiye Cumhuriyeti ile doğu Türk dünyası arasında 1991 yılından sonra çok yönlü siyasi, ticari ve ekonomik ilişkiler yanında, sevindirici eğitim ve kültür ilişkileri de başlamıştır. Birkaç gündür burada yapılmakta olan *1. Uluslararası Türk Dünyası Kültür Kurultayı* da bunun en tipik örneğidir. Türk Cumhuriyetlerinde kurulan üniversitelerle Türk üniversiteleri arasındaki öğrenci ve öğretim üyesi değişimi bu kültürel ilişkinin daha başka örnekleridir. Ancak, bu ilişkilerin zamanın akışına bırakılmayıp geliştirici ve bütünleştirici daha yoğun bir plan ve programa bağlanması da gerekmektedir. Nüfusu, coğrafyası ve yukarıda belirtilen köklü kültür geleneği ile dünya sahnesinde önemli bir yeri olan Türk dünyasının, günümüz küreselleşme yarışında etkin bir yer alabilmesi ve temsil ettiği Türk toplumlarına maddi ve manevi yönden çok daha gelişmiş bir ortam hazırlayabilmesi, bu yönde alacağı önlemlere ve göstereceği başarıya bağlıdır.

Türk dünyasının kültürel atılım yönünde alması gereken önlemler şu noktalarda toplanabilir:

1. Türk dünyasını oluşturan devlet ve toplulukların böyle bir kültür kaynaşmasına gitmeyi bir devlet politikası olarak benimsemeleri,

2. Türk Cumhuriyet ve topluluklarındaki halka yani sosyal yapıya böyle bir kaynaşma gereğinin benimsetilmesi,

Levent Şahverdi Arşivi

3. Bağımsız Türk Cumhuriyet ve topluluklarındaki kültür kopukluğunu giderecek önlemlerin alınması ve kültürel ilişkilerin kurumsallaştırılması,

4. Kültürün her temel konusunda bütün Türk dünyasını ele alan master programlarına bağlı ortak çalışmaların yapılması,

5. Kültürün temel taşı alfabe ve yazı birliği olduğuna göre, doğu Türk dünyasını yüzyıllardır Arap, Latin ve Kiril alfabeleri arasında bocalatan keşmekeşten kurtararak Latin alfabesi temelinde ortak bir Türk alfabesinin benimsenmesi,

Bugün yalnız Azerbaycan ve Türkmenistan'ın, Latin harfleri temelindeki Azerbaycan ve Türkmen alfabesine geçtikleri, Özbekistan'ın bu süreci tamamlamak üzere olduğu ve Kazakistan ile Kırgızistan'ın hâlâ Kiril alfabesi kullandıkları dikkate alınırsa kültür bütünleşmesi açısından böyle bir kopukluktan kurtulmanın önemi daha iyi anlaşılır.

6. Yüzyıllardır eğitimde iletişim ve bilim dili olarak Rusçanın egemen olması, birçok yönden bölgesel yazı dillerinin gelişmesini engellemiş ve söz varlığını da Rusça kelime ve terimlerle doldurmuştur. Bugün yapılacak iş, Türk Cumhuriyet ve toplulukları için aralarında ortak kimlik belgesi oluşturacak, Türk dili temelinde *ortak bir iletişim dili*nin kabulü ve bunun eğitim programlarına alınmasıdır. Türkçenin tarihî gelişme koşulları açısından Türkiye Türkçesi buna çok elverişli durumdadır.

7. Kültür kaynaşması ve birleşmesi ile kültürel ilişkilerin kurumsallaşması yönünde gerekiyorsa bu Kurultayca, Türk dünyasının yetkili organlarına seslenen bir duyuru metni hazırlanabilir veya bir öneri kararı alınabilir.

8. Bu öneri, Türk Cumhuriyet ve topluluklarının üst düzey yönetim organlarınca uygun bulunduğu takdirde, konuyu belirli ilkeler çerçevesinde organize edecek çalışmalar yapılabilir. Bu husus ayrıntı ve uygulamalarla ilgilidir. Asıl önemli olan temel ilkenin benimsenip kabul görmesidir, diye düşünüyorum.

Levent Şahverdi Arşivi

BİR DÜNYA DİLİ OLMA AÇISINDAN TÜRKÇEMİZ ÜZERİNDE GENEL BİR DEĞERLENDİRME*

I. Üzerinde duracağımız konuya, *dünya dili ne demektir?* sorusuna verilecek bir yanıtla başlamak istiyorum.

Bir dile *dünya dili* denebilmesi için o dilin sıradan öteki dillere bakarak üstün bir niteliğe ve birtakım ayrıcalıklı özelliklere sahip olması gerekir. Bu özellikler, kısaca o dilin tarihî bir derinliğe, yani eskiliğe ve zenginliğe, çok geniş bir coğrafi yaygınlığa, bu yaygınlıkla orantılı bir kültür ortaklığına; ayrıca sistem yapısındaki gelişmeye elverişli mükemmelliğe, tarih boyunca taşıdığı kültürel değerlere, söz varlığındaki dolgunluk ve zenginliğe, kavram ve anlam değerleri açısından ulaştığı yapı mükemmelliğinin sonucu olan geniş bir kavramlar alanına ve söz varlığına sahip olması ve bütün bu özelliklerin birleşkesi olarak da köklü ve güçlü bir kültür, sanat, bilim ve felsefe dili olabilme niteliklerine sahip bulunması diye tanımlanabilir.

II. İzmir Dokuz Eylül Üniversitesince düzenlenen "III. Uluslararası Sempozyum"un ana başlığı "Dünya Dili Türkçe" olduğuna göre, acaba Türkçemiz bir dünya dili olabilme açısından yukarıda sıralanan nitelik ve özelliklerden hangilerine sahip bulunmakta ve nasıl bir durum sergilemektedir? Bu soruyu, Türk dili üzerinde şimdiye kadar yapılagelen çeşitli bilimsel araştırmalara dayanarak yanıtlamaya çalışmak uygun olacaktır.

III. Türk dilinin tarihî akışında, coğrafi yayılışında, yapı ve işleyişinde, söz varlığında ve kültürel değerlerinde var olan temel özellikler ana çizgileri ile şu noktalarda toplanabilir:

1. Türkçe, çok eski bir tarihî varlığa, dolayısıyla öteki önemli dillerle kıyaslanınca zengin bir tarihî derinliğe sahiptir. Türkçenin tarihî derinlik ve eskiliği, elbette onu konuşan Türklerin tarihteki varlıkları ve eskiliği ile orantılıdır.

Bugün elimizde arkeolojik kazılarla elde edilen belgelerin ve bu kazılardan çıkarılan tabletlerin ortaya koyduğu sonuçlara göre, Türklerin tarihteki varlıkları, zaman açısından Türk dilinin bütün kollarına kaynaklık eden ve MÖ birkaç yüzyıl öncesine kadar uzanan Büyük Hun Devleti'ni oluşturan Türk kavimlerinin varlığından çok daha eskilere, en az milattan 3500-4000 yıl öncelerine (Ercilasun 2004: 36) kadar uzanmaktadır. Sümerce üzerinde çalışan bilim adamlarının ortaya koyduğu verilere göre, Sümerler ile Türklerin ataları arasında söz varlığı alışverişinin bulun-

---

* İzmir Dokuz Eylül Üniversitesi, *III. Uluslararası Dünya Dili Türkçe Sempozyumu* (16-18 Aralık 2010)'nda sunulan bildiri. *Türk Dili*, S. 710 (Şubat 2011), s. 99-110.

Levent Şahverdi Arşivi

ması, bu konuda her iki dil arasında 168 Türkçe kelimenin ortaklaşması ve bazı ek benzeşmelerinin bulunması (Tuna 1997: 5-15; Tosun-Yalvaç 1981), Türklerin daha MÖ 3500 yıllarında Yakın Doğu'da muhtemelen Doğu Anadolu'da yaşadıklarını ve bu iki dil arasındaki söz varlığı alışverişinin de bu döneme rastladığını ortaya koymuştur. Bu konuda Afif Erzen, *Doğu Anadolu ve Urartular* (1986) adlı eserinde MÖ 4000'lerde başlayan çok güçlü bir kültür birliğinin varlığına işaret ederek bu kültürü yaratanların Asyalı bir kavim olan ve dilleri Altay diline benzeyen *Hurriler* olduğunu, bu kültüre de "Erken Hurri Kültürü" dendiğini bildiriyor. Hurrilerin torunları da Doğu Anadolu'da yurt tutmuş olan *Urartular*dır. A. Ercilasun da Avrupalılar; Anadolu, İran ve Hindistan'a uzanmadan önce Anadolu'dan ta Kuzey Hindistan'a kadar uzanan bir eklemeli dil kuşağının varlığına işaret etmiştir (2004: 33). Bu konuda M. Erdal ise, "Türkçenin Hurrice İle Paylaştığı Ayrıntılar" adlı bildirisinde, arkeolojik verilere dayanarak Hurrilerin Yakın Doğu'ya MÖ 2000 yıllarında Orta Asya'nın batısından geldiklerini ve dillerinin eklemeli ve *Oğuzca* ile akraba bir dil olduğunu, hatta Tibet kaynaklarında Tibetlilerin Batı Türkistan'daki Oğuzlara *Hor* dediklerini dikkate alarak Hurriler ile Oğuzlar arasında ayniyet bağlantısı kuran bir teori de ortaya atmış (2004: 929-937) bulunmaktadır.

Öte yandan Mezopotamya'daki *Sümerler* ile Doğu Anadolu'da yurt tutmuş Türkler arasındaki ilişkiyi aydınlatacak bir başka belge de Eski Çağ tarihi ile ilgili kaynaklarda yer almıştır. Anadolu'da yapılan arkeoloji kazılarında, Hititlerin merkezi olan *Hattuşaş (Boğazköy)*'ta ele geçirilen bir arşivde, Akkad kralı *Naram-sin*'e ait *Şartamhari Metinleri* diye bilinen çivi yazılı metinler elde edilmiştir. Bu metinlerden öğrenildiğine göre, İmparator *Naram-sin* MÖ 3000 yıllarında Doğu ve Güneydoğu Anadolu bölgesini ele geçirmiştir. O zaman bu bölgede, şehir devletleri hâlinde yurt tutan 17 krallık vardı. Bunlardan biri de adı 15. sırada yer alan Türkî kralı *İlşu-Nail*'dir (ayrıntılar için Korkmaz 2010: 33-37). Bu bilgilere daha başka kaynaklarda yer alan veri ve bilgiler de eklenebilir. Görülüyor ki, Türkler ve konuştukları dil olan Türkçe, bugün elde var olan verilere göre Orta Asya'dan önce Yakın Doğu ve Anadolu'ya kadar uzanan bir eskiliğe sahiptir. Ancak, ne yazık ki, bugün elimizde bu dönemlere ait Türkçe bir metin yoktur.

Milattan birkaç yüzyıl öncesini içine alan Büyük Hun Devleti dönemi ile onun parçalanmasından sonra oluşan dönem ve alanlar, genellikle Çin kaynaklarındaki kayıtlardan izlenebilmektedir. Hâlen elimizde mevcut en eski Türkçe metin, *Esik* kurganı buluntuları arasında ele geçen ve MÖ 4. yüzyıla ait olduğu bilinen, Orhun yazısına benzer harflerle yazılmış olan iki satırlık bir metindir. Ayrıca, Çin kaynaklarında MS IV. yüzyıla ait tek beyitlik bir metin de bilinmektedir (Tekin 1993).

Türkçeye ait düzenli ve sağlam metinler, bilindiği üzere, ancak milattan sonraki yüzyılları içine alan Türk devletleri dönemlerine girmektedir. Nitekim VI. yüzyıldan başlayarak Köktürk, Uygur, Karahanlı, Harezm, Altınordu, Kıpçak, Çağatay, Osmanlı dönemlerini içine alan tarihî akış ise, doğrudan doğruya belgelerle izlenebilmektedir. Elimizde artık bu dönemlere ait yüzlerce eser ve yazılı metinler vardır. Bu eserler, bir yazı ve edebiyat dili olarak, Türkçenin çok yönlü değerlerini sergilemektedir. Bu zengin tarihî dönemlerin devamı da biraz sonra üzerinde durulacağı

Levent Şahverdi Arşivi

üzere, çok geniş bir coğrafyayı içine alan günümüz Türk yazı dilleri ve lehçeleri ile varlığını sürdüregelmektedir.

2. Burada Türklerin tarihteki eskiliği dolayısıyla, Türkçenin milattan önceki tarihî dönemleri ile ilgili bir soruna da parmak basarak açıklığa kavuşturma durumu ortaya çıkıyor.

Yukarıda işaret edildiği üzere, yapılan arkeoloji kazılarından elde edilen veri ve bilgiler, Türklerin tarihini MÖ 3000-3500 yıllarına kadar götürebildiği hâlde, elde bu dönemleri aydınlatacak metinlerin bulunmaması, Türkçenin bu tarihî derinliğe koşut bir eskiliğinin ve gelişmişliğinin var olup olmadığı hususunu tartışma konusu yapabilir ve yapmıştır da… Bu noktada düğümü çözecek yöntem, Türk dilinin yaşı konusundaki araştırmaların ortaya koyduğu sonuçlardır.

Bilindiği gibi, bugün için bizim en eski yazılı metinlerimiz MS VI-VIII. yüzyıllar arasına giren *Köktürk Yazıtları*dır. Bu yazıtların dil yapısı üzerinde yapılan araştırma ve çalışmalar, yazıtlardaki dilin gerek söz varlığı, gerek içerdiği kavramlar, kavram alanları ve özellikleri açısından hayli gelişmiş, sanatlı ve edebî bir dil yapısına sahip olduğunu ortaya koymaktadır. Bu dilin böyle gelişmiş bir düzeye ulaşabilmesi için ne kadar zaman geçmesi gerektiğini dikkate alan dil bilimci ve dilciler, Eski Türkçenin yaşının 2000 yıl daha gerilere götürülebileceğini belirtmişlerdir (Aksan 1975-76: 133-141; 1987: 45-48). Biz bu konudaki bir makalemizde, Eski Türkçeden günümüze uzanan yazılı dönemlerdeki gelişmeleri dikkate alarak Eski Türkçenin yaşının 2500-3000 yıl daha gerilere çekilebileceği görüşüne ulaştık (Korkmaz 1989, 1994:353-370; 2005/I, 217-231). Hatta bu yaşı 4000, 5000 ve 6000 yıl eskiliğe götüren araştırma ve görüşler de vardır (Sertkaya, Kormuşin 2006). Demek oluyor ki, Türk dili de gelişme koşulları açısından çok eski bir tarihî derinliğe sahip bulunmaktadır.

3. Coğrafi genişlik konusuna gelince:

Tarihî açıdan çok eskilere uzanan Türk dili, coğrafi bakımdan da kapsamlı bir genişlik ve yaygınlığa sahiptir. Nitekim, yine arkeoloji kazılarına dayanan buluntuların ortaya koyduğu verilere göre, Türklerin Orta Asya'daki yaygınlığı ta Taş Devri'nden başlayıp Demir ve Tunç Devirleri ile bozkır kültürünü içine alan bir coğrafi genişliğe dayanmaktadır (Kafesoğlu 1996: 48, 210-211; Koca 2003: 13-15; Esin 1978: 11-12; Ercilasun 2004: 39-42). Her ne kadar Çin kaynaklarında *Hun* adı *Hiyungnu* biçimiyle ilk kez MÖ 318 tarihli bir anlaşmada kayda geçmişse de yine bu kaynaklarda, Türklerin Çin'deki ve Asya'daki yayılma alanlarını MÖ 1700 yıllarına kadar indiren bilgiler yer almaktadır (Kafesoğlu 1996: 58; Ögel 1981: 117-121; Ercilasun 2004: 51-52). Çin'in batı kesimine doğru uzanan ve *Asya Hunları* diye adlandırılan bu Büyük Hun Devleti'nin içinde Türk ya da Türk olmayan birçok kavim yer almaktaydı. Zaman içinde çeşitli efsaneler ile de karışıp kaynaşarak mitolojik unsurları ve farklı katmanları içine alan *Oğuz Kağan Destanı* da aslında Hun devrinin ve Hun coğrafyasının destanıdır (Ercilasun 2004: 55-59). Zamanla Hun tarihinin siyasi yapısında kendini gösteren değişme ve parçalanmalar dolayısıyla, bir yandan Asya'nın doğusundan batısına uzanan göç dalgaları ile Türkler, Batı Türkistan, Afganistan ve Hindistan'a kadar uzanırken (MÖ 170), bir yandan da milattan

Levent Şahverdi Arşivi

sonraki IV. yüzyılda (374), Hunların *İdil Irmağı'*nı geçerek Karadeniz kuzeyindeki Germen kavimlerini yerinden oynatıp Doğu ve Batı Roma sınırlarına dayanması, Avrupa tarihinde bir dönüm noktası oluşturmuştur. Bu göç dalgası, Roma İmparatorluğu'nu ikiye ayırdığı gibi, Batı Roma İmparatorluğu'nun yıkılışına (MS 476), dolayısıyla Eski Çağ'ın kapanıp Orta Çağ'ın başlamasına da yol açmıştır (Ercilasun 2004: 69).

Büyük Hun Devleti'nin dağılmasından sonra tarih sahnesine çıkan ve birbirini izleyen Köktürk, Uygur, Karahanlı, Harezm, Altınordu, Çağatay, Selçuklu, Osmanlı gibi Türk devletlerinin coğrafi alanları, doğuda Moğolistan ve Çin sınırından başlayıp Orta ve Batı Asya'yı aşarak Balkanlara kadar uzanan bir genişlik ve yaygınlık kazanmıştır. Ayrıca, Karadeniz'in kuzeyinden batıya doğru yol alan Peçenek, Kıpçak, Kuman vb. Türk göçleri de coğrafya alanlarını Macaristan içlerine kadar genişletmiştir. Bugün Macaristan'ın *Kumanova* diye anılan bölgesi ve bu bölgeye ait Kumanca yer adları o dönemin yadigârıdır. Aynı genişlik kuzeyde Sibirya içlerinden güneyde Hint Okyanusu'na ve Afrika'ya kadar uzanmıştır. 1453 yılında Fatih'in İstanbul'u zaptı ile de yine Türkler aracılığında tarihin *Orta Çağ* dönemi kapanmış ve *Yeni Çağ* dönemi başlamıştır. Bundan sonraki coğrafi yayılımlar günümüze kadar uzanmış bulunmaktadır.

Görülüyor ki çok eski çağlardan başlayıp günümüze kadar uzanan farklı zaman dilimlerinde; Asya, Avrupa ve Afrika kıtalarında çok geniş bir coğrafyaya yayılmış olan Türklerin elbette bu yayılışla orantılı olarak dil coğrafyalarında da aynı genişlik söz konusudur.

Günümüz Türk dünyasına gelince:

Dil sınıflaması bakımından Moğol, Mançu, Kore ve Japon dillerini de içine alan Altay dil ailesinin nüfus yoğunluğu açısından en önemli kolunu oluşturan Türkçe, kendi içinde Güneybatı, Kuzeybatı, Güneydoğu ve Kuzeydoğu Lehçeleri diye adlandırılan dört büyük lehçe grubunu oluşturmakta; bunların her birinde önemli yazı dilleri, lehçe ve ağızlar yer almaktadır. Böylece, Türk dili bugün yine doğuda Çin Halk Cumhuriyeti içerisinden başlayıp batıda Atlas Okyanusu'na; kuzeyde Kuzey Buz Denizi'nden Hindistan'ın kuzeyine kadar uzanan bölgelerde, birbirlerine oranla temel yapıyı değiştirmeyen ancak, bazı ses bilgisi, şekil bilgisi ve söz varlığı ayrılıklarıyla 12 milyon kilometrelik bir coğrafya alanında 220 milyon insan tarafından konuşulan ve yapılan hesaplamalara göre, yalnız Türkiye Türkçesinde bile konuşma dilini, yazı dilini, edebiyat ve bilim dili ile ağızları içine alan 600 binden fazla söz varlığına sahip olan (Akalın 2009: 196-204) bir dünya dili durumundadır. Büyüklük açısından da dünyada 5. sırada yer almaktadır.

Genel olarak *Türk Dili* başlığı altında topladığımız bu dil, bugün Türkiye Türkçesi, Azerbaycan Türkçesi, Türkmen, Özbek, Kazak, Kırgız, Yeni Uygur Türkçesi gibi, her biri bağımsız birer yazı dili oluşturan kolları dışında, Rusya Federasyonu'nun doğu ve batı kesimleri ile Kafkas ve Balkanlara yayılmış olan Altay, Hakas, Tuva, Başkurt, Gagavuz, Karakalpak, Balkar, Kumuk, Karaçay, Nogay Türkçeleri ile Çuvaş ve Yakut Türkçeleri sıralanabilir. Türk dilinin coğrafyası açısından bunlara bugün Kuzey Kıbrıs, Suriye, Irak, İran, Romanya, Bulgaristan, Makedonya ve

Levent Şahverdi Arşivi

Kosova gibi ülkelerde yaşayan Türk nüfusu ve konuştukları Türkçe de eklenebilir. Ayrıca, 1960'lı yıllardan başlayarak iş bulma, eğitim görme, dil öğrenme, ticari ve teknik alanlara açılma gibi çeşitli nedenlerle dünyanın beş kıtasına yayılan Türk nüfusu da altı milyonun üzerindedir. Bu konuda yapılan araştırma ve incelemelere göre, günümüzde Türkiye dışında 34 ülkede daha Türkiye Türkçesi konuşanlar tespit edilmiştir (Akalın 2009: 202). Çağımızın ortaya koyduğu gelişmeler ve Türk nüfusunun yaygınlığı dolayısıyla ihtiyaca göre, ortaöğretim kurumlarında Türkçenin öğretildiği 87 ülke vardır (Akalın 2009: 202).

Sonuç olarak Türkçenin coğrafi sınırları Asya dışında, Avrupa'da Atlas Okyanusu'na, Amerika kıtasında Kanada ve Birleşik Amerika ile Avustralya kıtasına kadar uzanan bir yayılma da göstermiştir. Ben 2005 yılında Güney Amerika'daki Kolombiya'nın 3. büyük ili olan *Cali* (Kali)'nin dağ turizmine açılan bir bölgesinde ihtişamlı bir tabela ile *Hotel Ankara* yazısını görünce heyecanlı bir sevinç duygusuna kapılmaktan kendimi alamamıştım. Aynı bölgede yemyeşil dağlar arasına serpiştirilmiş bir çiftlik evinin *Villa Antalya* diye adlandırılmasına da tanık oldum.

Dönelim kendi ülkemize… Cumhuriyet Dönemi'nde Türk kültürüne, Türk dil ve edebiyatına verilen büyük önem dolayısıyla, önce İstanbul ve Ankara Üniversitelerinde başlayan Türklük bilimi çalışmaları bugün Türkiye çapında bütün üniversitelerimize yayılmış; çok verimli çalışma ürünleri ortaya konmuş bulunmaktadır. Hele Türk Dil Kurumunun bu alandaki çok yönlü ve kapsamlı çalışmaları başlı başına bir dönüm noktası oluşturmaktadır.

20. yüzyılın ilk yıllarından başlayarak Rusya, Almanya, Macaristan gibi ülkelerde sistemli Türkoloji çalışmalarının yapılması ve yaygınlaşması sonunda bugün dünyanın 28 ülkesinde kurulmuş olan Türkoloji bölümlerinde Türk dili, Türk edebiyatı ve Türk kültürü çalışma ve araştırmaları yapılmakta, değerli yayınlar ortaya konmaktadır.

4. Türk dilinin sistem yapısındaki özelliklere gelince:

Zaman darlığı dolayısıyla bu konuda fazla ayrıntıya girmeden örnek olarak Türkiye Türkçesini ele alıp özet halinde açıklama ve değerlendirmeler yapmak gerekirse şu hususlar dile getirilebilir:

a) Dilimiz ses yapısı açısından ünlüler ile ünlüler ve ünsüzler ile ünsüzler arasındaki benzeşme kuralları dolayısıyla uyumlu ve mükemmel bir görünüm sergilemektedir. *Ağacın dallarından tutacaksınız; bizim ilimizin çevresindeki ilçeler* örneklerinde görülen ve ünlüleri ünlüler ile dengeleyen ünlü benzeşmesi ile; *ke**s**k**i**n, ya**p**r**a**k, di**z**g**i**n, tu**t**s**a**k, gö**z**c**ü*** örneklerinde görüldüğü üzere ünsüzlerle ünsüzler arasında boğumlanma (articulation) özellikleri açısından var olan ünsüz benzeşmesi kuralları bu dilin ses yapısına uyumlu bir akıcılık kazandırmıştır (Korkmaz 2010/1: 38-39). Aynı düzenli durum Türkçenin hece yapısında da ortaya çıkar. Türkçe sözlerin tek doruklu birer hece yapısına sahip olması, ona uyumlu bir özellik kazandırmıştır. Dilin uyarlama gücü, bu özelliğe uymayan yabancı sözleri de kurala uydurmuştur. *Skumbri>uskumru, scala/iskele, film>filim, vasf>vasıf* örneklerinde görüldüğü (Banguoğlu 1990: 123 ve öt.) gibi. Dilimizde ayrıca, konuşmayı bazı dalgalanmalara uğratarak cümleleri türlü ses perdesinden geçirmek yoluyla onlara

Levent Şahverdi Arşivi

çeşitli duygu ve anlam incelikleri katan bir tonlama özelliği de vardır. Konuşma dilinde kendini gösteren bu tonlar yükselen ve alçalan tonlar biçimindedir. *Yanıma gelir misiniz?* soru cümlesinde söz yükselen bir tonla sonuçlanırken *Artık dışarı çıkmayınız.* gibi bir yargı cümlesinde alçalan bir ton yer almıştır. Bu tonlara elbette sözcükler üzerindeki vurgular da eklenmelidir. Vurgu ve tonda dilin anlam yapısına göre ayarlanan iniş ve çıkışlar, dilde bir müzikalite ortaya koymuştur. Yabancıların Türkçeyi kulakta müzik etkisi bırakan bir dil olarak değerlendirmeleri, bu dilin nice yüzyılların süzgecinden geçerek durulmuş uyumlu ve müzikal bir nitelik kazanmış olmasından kaynaklanan önemli bir özelliğidir. Türkçenin bu uyumlu yapısı yalnız günlük konuşmalarda kalmamış; birer halk bilimi ürünü olan maniler, türküler, ninniler, atasözleri ve destanlara da yansıyarak dile uyumlu bir değer ve zenginlik katmıştır.

b) Bir dilin, çağın gereksinimlerini karşılayabilecek düzeyde bir gelişim gösterebilmesi, o dilin yapısının ve türetme olanaklarının işlek ve yaratıcı olmasına bağlıdır. Bilindiği üzere, Türkçe, çok çeşitli türetme olanaklarına sahip bir dildir. Addan ad, addan fiil, fiilden ad, fiilden fiil türetme yolu ile ortaya koyduğu binlerce söz varlığı dışında, iki ayrı sözcüğün birleştirilmesi ile ortaya çıkan *gecekondu, imambayıldı, düşeyaz-, bırakıver-* gibi birleşik kelimeler ve yine dilin kendi kendine oluşturduğu *akça* 'para', *dolmuş, gözde* 'sevgili', *tanıdık* 'ahbap', *yazın, kışın* gibi örneklerde göze çarpan *ek kalıplaşması* yolu ile ortaya koyduğu sözcükler, dilin yaratıcılığından kaynaklanan ve yeni yeni kavramlar elde etmek için başvurduğu değişik bir türetme yoludur. Dilimizin kökü sabit tutan ve yeni türetmeleri köke eklenen çok çeşitli yapım ve sözleri birbirine bağlayan çekim ekleri ile karşılayan *eklemeli* (iltisaklı, agglutinative) bir dil olması, ona gerçekten sitemli ve mantıklı bir matematik değer kazandırmıştır.

5. Dilimizin söz varlığı, *anlam bilimi* özellikleri açısından da üzerinde durulmaya değer bir zenginlik gösterir. Türk dili, coğrafî yaygınlığı, tarihî derinliği ve eskiliği, geçirdiği çeşitli kültürel süreçlerle orantılı olarak zengin bir kavramlar dünyasına da sahip bulunmaktadır. Bu konuyu bir bildiri çerçevesinde birkaç örnekle değerlendirmek gerekirse, şunları söyleyebiliriz: Türk dili, onu konuşanların dış ve iç dünyasındaki binlerce kavramı anlamlı birer söz varlığına dönüştürebilmek için, biçim bilgisi kuralları dışında, anlam bilimi açısından da birtakım yollara başvurmuştur. Söz gelişi *aslanağzı, ateş çiçeği ballıbaba, keçiboynuzu, devetabanı* 'bir bitki türü' gibi söz varlıkları, anlam bilimi açısından çeşitli nesneleri doğadaki nesnelere benzetme ve somutlaştırma yoluyla ortaya konmuş sözlerdir. Benzetme ve somutlaştırma yolunun daha zengin örneklerini *ceviz yeşili, dede yeşili, deve tüyü, kahverengi, gülkurusu, kavuniçi, vişneçürüğü* gibi başka dillerde örneklerine pek rastlanmayan ve renklere ton incelikleri katan çeşitli renk adlarında da görmekteyiz. Bunlara *dilberdudağı, hünkârbeğendi, imambayıldı, kadınbudu köfte, kalburabasma* gibi ince nüktelerle bezenmiş yemek ve tatlı adları da eklenebilir (Aksan 1987: 55-57).

Bunlar dışında, insan vücudundaki bazı organların dış dünyadaki bazı nesnelere kaydırılması yoluyla yapılan adlandırmalar da vardır: *Boğaziçi, Çanakkale Boğazı, İstanbul Boğazı, dolap gözü, dört yol ağzı, Beşparmak dağları, kapı kolu, masa ayağı* vb.

Levent Şahverdi Arşivi

Türkçede, kavramları söz varlığına dönüştürme yollarından biri de anlaşılması güç soyut nitelikteki kavramların somut aktarmalarla karşılanmasıdır. Söz gelişi *canı sıkılmak, işi kavramak, bir işte pişmek, kafası bozulmak, yüreği yanmak* gibi söylemlerdeki *sıkılmak, kavramak, pişmek, bozulmak, yanmak* fiilleri mecazlı kullanım yoluyla somuttan soyuta uzanan anlam kayması örnekleridir.

Somutlaşmanın pek belirgin kalıplarından biri de dilimizde çok kapsamlı bir yer tutan deyimlerde yer almaktadır. Birbirinden farklı dil bilgisi kalıplarına başvurularak bir araya getirilmiş olan birden çok söz ya da söz grubunu yine mecazlı kullanımlar yolu ile kaynaştıran deyimler, aslında anlaşılması güç soyut kavramları somutlaştırma yolu ile karşılayan, dile anlam derinliği ve güzellikler katan özgün (orijinal) sözlerdir: *Aba altından değnek göstermek; ağzını bıçak açmamak; başı dara gelmek; dişini tırnağına takmak; havanda su dövmek; turnayı gözünden vurmak; şeytana pabucu ters giydirmek; yüz bulup astar istemek* (ayrıntılı bilgi için Korkmaz 2007/III: 259-268) gibi yüzlerce deyim aynı zamanda dilimizin kavram alanını genişleten söz kalıplarıdır.

Bunlara, halkın yüzyıllar boyunca geçirdiği deneme sonuçlarına dayanan, inandırıcılığı genel kural niteliği taşıyan ve bilgece düşünceleri özlü birer cümle kalıbı hâlinde anlatan *Ak akça kara gün içindir; bakarsan bağ, bakmazsan dağ; balık baştan kokar; denize düşen yılana sarılır; dilim seni dilim dilim dileyim, başıma ne gelirse senden bileyim; el elden üstündür; doğru söyleyeni dokuz köyden kovarlar; Mart kapıdan baktırır, kazma kürek yaktırır; mum dibine ışık vermez; üzüm üzüme baka baka kararır* gibi yüzlerce atasözü de dilimizi hem şekil yapısı hem de anlam derinliği ve zenginliği ile süsleyen çok değerli söz kalıplarıdır.

Türkçeye söz varlığı açısından zenginlik, çeşitlilik ve anlam niceliği katan ögelerden biri de *ikiz kelimelerdir.* İkiz kelimeler *ev ev dolaşmak, demet demet maydanozlar, öbek öbek çiçekler, yığın yığın karpuzlar* örneklerinde görüldüğü gibi, ya aynı sözün tekrarı ile anlam dolgunluğu ve zenginliği sağlayan sözlerdir. Yahut da *vara yoğa üzülmek; dereden tepeden konuşmak; kolu kanadı kırılmak* örneklerinde görüldüğü gibi, zıt anlamlı sözlerin yinelenmesine dayanır.

Türkçenin söz varlığını zenginleştiren, ona anlam inceliği ve derinliği katan daha nice özelliklerden de söz edilebilir. Bu durum yalnız Türkiye Türkçesinde değil, bugün Türk dilinin yaşayan öteki yazı dilleri ve lehçelerinde de görülen bir durumdur. Lehçe farkları dolayısıyla bazı şekil değişiklikleri söz konusu olsa da genel durum aynı zenginlik ve derinliği yansıtır niteliktedir.

Türk dili çok eski dönemlerden başlayarak tarihî, sosyal, ticari ve kültürel nedenlerle hem başka toplumlara kendi bünyesinden birçok söz vermiş hem de birlikte yaşadığı ya da ilişkide bulunduğu komşu veya komşu olmayan başka toplumlardan (onların dillerinden) birtakım sözler alarak da kendi söz varlığına katmış bulunmaktadır. Dilimize bu yolla eski dönemlerde Çince, Moğolca, Sogotça ve Tibetçeden başlayarak daha sonraki dönemlerde de genellikle Arapça, Farsça gibi Doğu dilleri ile Fransızca, İngilizce, İtalyanca gibi Batı dillerinden epey söz girmiştir. Bunlara daha sınırlı sayıda Rusça, Yunanca, Ermenice, Almanca gibi sözler de katılabilir. Türkçe yabancı dillerden aldığı bu sözlerin büyük bir kısmını kendi dilinin ses ve

Levent Şahverdi Arşivi

söyleyiş kalıplarına yerleştirerek kendi söz varlığına katmış ve varlığını bu yolla da genişletip zenginleştirmiştir. Bugün Türkçede yerleşmiş bulunan *acemi, âciz, ambar, anahtar, baston, boğaça, cadde, çerez, çılbır, düven, evlek, damat, fakir, fukara, inci, kent, marangoz, papatya, parça, postal, pulluk, reçete* gibi nice nice sözler artık Türkçeleşmiş ve dilin kendi malı durumuna girmiştir.

Buna karşılık, özellikle aydınlar kanalı ile yazı dilinde, Türkçenin yapısına ters düşen ve dile kendi kuralları ile birlikte girerek kullanımda yabancılık damgasını yitirmemiş olan bir kısım yabancı sözler de vardır. Onlar ayrı bir konuşma konusu oluşturduğu için burada o nitelikteki sözlere dokunmadan geçiyoruz. Yalnız şurasını da belirtelim ki bu nitelikte olup da dilimize sinmemiş olan yabancı kökenli sözlerin pek çoğu, önce dilde sadeleşme ve yeni lisan akımları, daha sonra da Dil Devrimi süreçlerinden geçerek dilde Türkçeleştirme çalışmaları yolu ile atılmış ve yerlerine Türkçeleri konarak benimsenmiş bulunmaktadır. Bu konuda elbette dili kullanan aydınlara düşen önemli bir görev de vardır.

6. Sözlerimizi bitirirken Türk dilinin bir özelliğini daha belirtme gereğini duyuyoruz. O da dilin bir kültür hazinesi olarak sergilediği durumdur. Her dil gibi Türk dili de tarihin derinliklerinden günümüze uzanan dönemlere ait bütün sözlü ve yazılı değerlerini, yani edebiyat, sanat, felsefe, bilim ve düşünce ürünlerini hep dil hazinesine aktarmış bulunmaktadır. Bu bakımdan bir milletin, bir toplumun, bir kavmin dili, o milletin, o toplumun kültür varlığının aynası durumundadır. Dolayısıyla Türk dili yazılı ve sözlü binlerce eseriyle bu açıdan da bir kültür zenginliği sergilemektedir.

Dilin bir toplumun bireyleri arasında yalnızca karşılıklı anlaşmayı sağlayan bir araç olmayıp aynı zamanda duygu ve düşünceleri en iyi dışa vurma ve toplumu oluşturan bireyleri birbirine kenetleme aracı olması, sosyal bir olgudur. Dolayısıyla toplumun yüzyıllar boyunca biriktiregeldiği kültürün en iyi koruyucusu ve kuşaktan kuşağa aktarıcısıdır. İşte dilin insan ile toplumu, toplum ile kültürü birbirleri ile kaynaştıran bu özelliği, ona sıradan bir iletişim aracı olma dışında, üstün ve önemli bir nitelik kazandırmıştır. Onu tarihi boyunca biriktiregeldiği sözlü ve yazılı bütün kültür değerleri ile de taçlandırmıştır.

Sonuç olarak görülüyor ki, Türk dili bugün yukarıda belirtilen temel özellikleri dolayısıyla hem edebiyat, sanat, bilim ve felsefe alanlarını temsil edebilen bir kültür dili hem de bir dünya dili özelliklerine sahip bulunmaktadır.

Ancak, binlerce yılın süzgecinden geçerek ve işlenerek günümüze ulaşan Türk dilinin her zaman çağdaş gelişmelere ayak uyduran bir yapı sergileyebilmesi için, hiç şüphe yok ki dili işleyenler açısından da onu konuşan ve yazanlar açısından da gerekli ilgi ve duyarlığın gösterilmesi kaçınılmazdır. Bu duyarlık yediden yetmişe hepimizin boynunun borcudur.

Konuşmamızı ulu Atatürk'ün pek isabetli olarak dile getirdiği "*Türkiye Cumhuriyetinin temeli kültürdür.*" (İnan 1959: 261); ve "*Türk dili dillerin en zenginlerindendir. Yeter ki bu dil şuurla* (bilinçli olarak) *işlensin.*" yani ona sahip çıkılsın sözleri ile bitiriyoruz.

Levent Şahverdi Arşivi

Kaynaklar

AKALIN, Şükrü Halûk (2009), "Türk Dili Dünya Dili", *Türk Dili*, S. 687 (Mart), s. 195-204.

AKSAN, Doğan (1975-1976), "Eski Türk Yazı Dilinin Yaşıyla İlgili Yeni Araştırmalar" *TDAY-Belleten*, 1975-1976, 133-141.

_____ (1987), *Türkçenin Gücü,* Türkiye İş Bankası Yayınları, Ankara.

AKSOY, Ömer Asun (1971), *Atasözleri ve Deyimler Sözlüğü I,* TDK Yay., Ankara.

BANGUOĞLU, Tahsin (1990), *Türkçenin Grameri,* TDK Yay., Ankara.

ERCİLASUN, Ahmet Bican (2004), *Başlangıçtan Yirminci Yüzyıla Türk Dili Tarihi,* Ankara, s. 39-42; 51-52; 69.

_____ (2007), "Türkçenin En Eski Komşuları", *Makaleler,* Akçağ Yay., Ankara.

EREN, Hasan (2001), "Türklerin Ana Yurdu Sorunu", *Türk Dili,* S.: 600 (Aralık), s. 665-688.

ERDAL, Marcel (2004), "Türkçenin Hurrice ile Paylaştığı Ayrıntılar", *V. Uluslararası Türk Dili Kurultayı Bildirileri*, Ankara, TDK Yay., s. 929-938.

ERZEN, Afif (1986), *Doğu Anadolu'da Urartular*, Ankara , TTK Yay., s. 1-17.

ESİN, Emel (1978), *İslamiyet'ten Önceki Türk Kültürü Tarihi ve İslamiyet'e Giriş,* İstanbul.

GOLDEN, Peter (2002), *Türk Halkları Tarihine Giriş,* (çev: Osman Karatay), Ankara.

GÜRSOY, Kenan (2009), "Türkçe Felsefeye, Düşünceye Çok Elverişli Bir Dildir", *Türk Dili,* S.: 693 (Eylül), s. 261-271.

HATİPOĞLU, Vecihe (1981), *Türk Dilinde İkileme,* TDK Yay., Ankara.

İNAN, Afet (1959), *Atatürk Hakkında Hatıralar ve Belgeler,* Ankara, s. 261.

KOCA, Salim (2003), *Türk Kültürünün Temelleri,* II. cilt, Ankara.

KORKMAZ, Zeynep (1989), "Tarihî Devirlerdeki Gelişmelere Göre Eski Türkçenin Yaşı", *TDAY-Belleten 1989* (1994), s. 353-370.

_____ (1994), *Türkçede Eklerin Kullanılış Şekilleri ve Ek Kalıplaşması Olayları,* TDK Yay., Ankara.

_____ (2005), *Türk Dili Üzerine Araştırmalar,* I. cilt, TDK Yay., Ankara, 12-84.

_____ (2007), *Türk Dili Üzerine Araştırmalar,* III, TDK Yay., Ankara.

_____ (2009), *Türkiye Türkçesi Grameri: Şekil Bilgisi,* TDK Yay., 3. baskı, Ankara.

_____ (2010/1), "Türkçe Nasıl Bir Dildir?", TD, S. 697 (Ocak, 2010), s. 38-39.

KORMUŞİN, İgor (2007), *75. Dil Bayramı Konuşmaları Dünden Bugüne Türkçe Oturumu,* TDK Yay.

MEMİŞ, Ekrem (2007), *Eskiçağ Türkiye Tarihi,* 7. baskı, Konya.

SERTKAYA, Osman (2007), *75. Dil Bayramı Konuşmaları Dünden Bugüne Türkçe Oturumu,* TDK Yay.

TEKİN, Talat (1993), *Hunların Dili,* Doruk Yay., Ankara.

TOSUN, Mebrure - Kadriye YALVAÇ (1981), *Sümer Dili ve Grameri/ Sümerceden Örnekler*, TTK Yay., Ankara.

TUNA, Osman Nedim (1997), *Sümer ve Türk Dillerinin Tarihî İlgisi İle Türk Dilinin Yaşı Meselesi*, TDK Yay., Ankara.

Levent Şahverdi Arşivi

Levent Şahverdi Arşivi

TÜRKÇE NASIL BİR DİLDİR?*

Böyle bir soruyu yanıtlayabilmek için bu dile niteliği, özellikleri, sistem yapısı ve işleyişi, anlam bilimi açısından sergilediği durum, yeryüzündeki coğrafi yayılışı ve dallanmaları, tarihî derinliği ve gelişme süreçleri gibi birçok noktadan eğilmek ve konuyu, aydınlatıcı ölçülerle ele almak gerekir. Böyle sınırlı bir çerçevede bu noktalara ayrıntılı ölçülerle değinmek mümkün olamayacağı için Türk dilinin yukarıda belirtilen noktalardaki temel özelliklerini, kısaca ana çizgileri ile ele almanın uygun olacağı görüşündeyiz.

I. Türk dilinin yayılma alanları

Türk dili günümüzde 220 milyonu aşan insan tarafından konuşulan, dünyanın sayılı birkaç büyük dilinden biridir. Coğrafi yayılma alanı da hayli geniştir. Asya'nın en doğusundaki Çin sınırından başlayıp Orta Asya ve Yakın Doğu'yu aşarak Balkanlara ve hatta Avrupa'nın batısına kadar; kuzey-güney doğrultusunda ise, Sibirya kuzeyinden başlayıp, Hint Okyanusu'na ve Akdeniz'e dayanan, ortalama 12 milyon metrekarelik bir alana yayılmış bulunmaktadır. Ayrıca, 20. yüzyılın ikinci yarısından başlayan göçlerle hemen hemen beş kıtaya yayılan bir genişlik de sergilemektedir. Coğrafi bakımdan bu kadar geniş bir alana yayılmış olan Türk dili, yüzyılların getirdiği birtakım siyasi, tarihî, sosyal ve kültürel süreçlerden geçen değişme ve gelişmelerle bugün Türkiye Türkçesi, Azerbaycan Türkçesi, Türkmen Türkçesi, Özbek, Kazak, Kırgız, Yeni Uygur Türkçeleri gibi her biri bağımsız birer yazı dili ve Rusya Federasyonu içinde kalan Tuva, Hakas, Altay, batıya doğru Başkurt, Karakalpak, Karaçay, Kumuk, Balkar, Tatar, Gagavuz gibi kolları ile 20 civarında lehçe ve yazı dillerini oluşturmuştur. Bunlara Kıbrıs, Suriye, Irak, İran, Bulgaristan ve Romanya'daki Türkler de eklenmelidir.

Coğrafi bakımdan bu kadar geniş bir alana yayılmış olan konuşma veya yazı dilleri durumundaki bu lehçelerden her birinin Türk dili temelinde birleştirici ortak özellikleri dışında, elbette kendilerine özgü şekillenmeleri de vardır. Bunlar yazılı ve sözlü geleneklerle yüzlerce eser de ortaya koymuşlardır. Deyimler, atasözleri, destanlar, halk şiirleri gibi çok çeşitli folklor ürünleri Türk dünyasının ortak mahsulleridir. Ahmet Yesevi, Yunus Emre, Nasreddin Hoca, Fuzulî, Uluğ Bey, Karacaoğlan, Yahya

---

* *Hacettepe Ü. Türkçenin Gücü Uluslararası Sempozyumu* (03 Aralık 2009)'nda sunulan bildiri. *Türk Dili,* s. 697 (Ocak 2010), s. 34-46.

Levent Şahverdi Arşivi

Kemal, Halide Edip, Cengiz Aytmatov, Bahtiyar Vahapzade gibi değerler, yetişme alanları dışında bütün Türk dünyasının sahiplendiği değerlerdir. *Dede Korkut Hikâyeleri, Oğuz Destanı*, Kırgız destanları da aynı niteliktedir.

Türk dilinin yaşayan bu kollarının birbirleri ile ortaklaşan birleştirici özellikleri dışında, kendilerine özgü lehçe ve ağız yapıları ile bugün coğrafi bakımdan bu denli geniş, kapsamlı bir yayılma ve dallanma sergileyebilmiş; bunlardan her birinin yazılı, sözlü geleneklerle yığınlarca eser ortaya koyabilmiş olması, Türk dilinin genişleme, yayılma, dallanma, güçlenme açısından ne denli güçlü ve zinde bir dünya dili olduğunun belirgin tanıklayıcısıdır.

II. Türk dilinin tarihî derinliği

Elimizdeki yazılı belgelere göre Türkçeyi MS 725, 731, 732 tarihlerinde dikilmiş, her biri birer anıt niteliğindeki *Tonyukuk, Kültigin, Bilge Kagan Yazıtları* ve yeni bulunan *Taryat Yazıtı* ile Göktürk Devleti'nin kuruluşu açısından 6-8. yüzyıllar (552-740) arasına kadar yerleştirebiliyoruz. *Orhun* ve *Yenisey Yazıtları* dışında yine runik yazı ile yazılmış öteki buluntular, Eski Türkçenin Uygur dönemini temsil eden Uygurca metinler, İslami dönemin *Dîvânu Lugâti't-Türk, Kutadgu Bilig, Atabetü'l-hakayık, Kısasü'l-enbiya, Nehcü'l-feradis, Mukaddimetü'l-edeb, Husrev ü Şîrin* gibi edebî, dinî, tasavvufi, felsefi, bilimsel nitelikte ürünleri ile sözlük ve gramer niteliğindeki yığınlarca eser ve hele Batı Türkçesinde Eski Anadolu ve Osmanlı Türkçesi ile onların devamı durumundaki Türkiye Türkçesini temsil eden çok çeşitli ve çok yönlü eserler; Doğu Türkçesinin 15. yüzyılda Nevâyî ile başlayıp 20. yüzyıla uzanan eserleri, Türk dünyasının Türk dili tarihi bakımından zenginliğini ortaya koyan ürünleridir. Bu tarihî dönemlere giren binlerce eser, bugün Türkiye, Avrupa ve Asya kitaplıklarını süslemektedir. Ancak, bizim için önemli olan bir başka husus da Türk tarihini Göktürklerden daha gerilere götürebilecek olan bilgi ve belgelerdir. Gerçi, çeşitli kaynaklardan ve özellikle Çin kaynaklarından alınan bilgilere dayanılarak Türk tarihi, Büyük Hun Devleti yoluyla MÖ III. yüzyıla kadar götürülebilmiştir. Yalnız, şurası da bir gerçektir ki son 50-60 yıldan beri yapılagelen arkeolojik kazılar, bu kazıların ortaya koyduğu belge ve veriler, kazılardan çıkarılan tabletlerin çözümünden alınan sonuçlar ve bazı eski diller arasındaki karşılaştırmalı araştırmaların ortaya koyduğu bilgiler, Türk tarihini ve Türk dilini, en az MÖ 3000 yılına kadar götürebilmektedir. Türklük bilimi alanında çalışanların çok yakından bildikleri üzere, bizim en eski yazılı metinlerimiz durumunda olan *Göktürk Yazıtları*; söz varlığı, kavramlar ve dil özellikleri açısından hayli gelişmiş, sanatlı, edebî bir dil yapısı sergilemektedir. Bu durumu göz önünde bulunduran ve bu dilin anlatım özellikleri açısından böyle bir düzeye gelebilmesi için ne kadar zaman geçmiş olması gerektiğini araştıran dil bilimciler, Türk dilinin yaşı bakımından 2000 yıl daha gerilere götürülebileceğini belirtmişlerdir (Aksan, *TDAY-Belleten,* 1975-1976, s. 133-141; 1987, s. 45-48). Biz yazılı devirlerdeki gelişmelere göre Eski Türkçenin yaşı (Korkmaz 1989-1994, s. 353-370; 2005, C. I, s. 217-231) konusunda

Levent Şahverdi Arşivi

yaptığımız bir araştırma ile bu sürecin 2500-3000 yıl daha gerilere götürülebileceği görüşüne ulaştık. Bu konuda Türkçenin yaşını dört bin hatta beş altı bin yıla çıkaranlar da vardır (Sertkaya, Kormuşin'in bildirileri, 2006, s… baskıda). Talat Tekin, *Hunların Dili* (1993) adlı broşürle, Çin'in kuzeyinde Han sülalesi döneminde (MÖ 206 - MS 220) 700 yıl süren bir imparatorluk kurmuş olan Hiyungnulardan (Hunlardan) kalmış ve Çin ideogramları ile tespit edilmiş olan Hunca bir beyti okuma denemesi yapmıştır. MS 4. yüzyıla ait olan ve eski Hun Türkçesini yansıtan bu metin *sü:ke tılıkang bugukgı tuktang* şeklinde ve "savaşa çıkın, Buguk'u tutun" anlamındadır (*age*, s. 53).

Burada üzerinde dikkatle durulması gereken bir husus da Türklerin ana yurdu ve en eski komşuları konusundan hareketle yaşını ele alan görüş ve değerlendirmelerdir. Bu konuda Afif Erzen, *Doğu Anadolu ve Urartular* (1986) adlı eserinde, MÖ 4000'den başlayarak Anadolu'da çok güçlü bir kültür birliğinin olduğunu, bu kültürü yaratan halkın da Asyalı bir kavim olan ve dilleri Türkçenin de dâhil olduğu Altay dillerine benzeyen Hurriler olduğunu, bu kültüre de *Erken Hurri Kültürü* adının verildiğini bildiriyor. Değerli Türkolog Marcel Erdal da "Türkçenin Hurriceyle Paylaştığı Ayrıntılar" adlı bildirisinde (2004, s. 929-937), arkeolojik verilere dayanarak Hurrilerin Yakın Doğu'ya İran yoluyla MÖ 2000 yıllarında Orta Asya'nın batısından geldiklerini, dillerinin eklemeli ve Oğuzca ile akraba bir dil olduğu, dolayısıyla Hurrice ile Oğuzca arasında tarihsel ve coğrafi bir bağlantının bulunduğunu dile getirmiştir.

Ahmet Bican Ercilasun da "Türklerin Ana Yurdu ve En Eski Komşuları" (2004, s. 33) başlıklı yazısındaki açıklamasında MÖ 1500'den daha eski dönemlerde, Doğu Anadolu'da *Hattiler, Hurriler* ve Hurrilerin torunları olan *Urartuların* yaşadığını ve Hint- Avrupalıların Anadolu, İran ve Hindistan'a gelmelerinden önce Anadolu'dan Kuzey Hindistan'a uzanan bir eklemeli dil kuşağının bulunduğunu ve bu dillerin Türkçe ile akrabalıkları üzerinde durmuştur.

Öte yandan Osman Nedim Tuna, Sümerce ile ilgili eserinde (1997, s. 5-25), Sümerce ile Türkçe arasında 168 kelimenin ortaklığını tespit etmiştir. Bu ortaklığı da kelime alışverişine bağlamıştır. Ayrıca Sümerce ile Türkçe arasında bazı eklerde de benzerlik olduğu tespit edilmiştir (Tosun - Yalvaç 1981). Bu tespitler, MÖ 3500 yılında Mezopotamya'da yaşayan Sümerlerin Türklere komşu olduğu ve Türkçenin yaşayan dünya dilleri arasında en eski yazılı verilere sahip bir dil olduğunu ortaya koymuştur (Tuna 1997, s. 49, buradan aktarılarak Ercilasun 2004, s. 36). Sümerce ile Türkçe arasında ortaklaşan hususlar, Türklerin ve özellikle Oğuzların 11. yüzyılda Anadolu'ya göç etmeden önce ta MÖ 4000-3500 yıllarında Doğu Anadolu'da Hurriler ve Mezopotamya'daki Sümerlerle ilişkileri bulunduğunu ortaya koymaktadır. Bu iki dil arasındaki kelime alışverişi ve ortak yönler, Türklerin MÖ 3500 yıllarında Anadolu'da yaşadıklarına işaret etmektedir. Bu konuda, yani Mezopotamya'daki Sümerler ile Türkler arasındaki ilişkiyi aydınlatacak nitelikte bir başka ipucu durumundaki belge de Eski Çağ tarihi ile ilgili kaynaklarda yer almaktadır. Anadolu'da yapılan arkeoloji kazılarında, Hititlerin

Levent Şahverdi Arşivi

merkezi olan *Hattuşaş (Boğazköy)*'ta bir arşiv ele geçirilmiştir. Bu arşivde, Mezopotamya'da hüküm süren *Akkad İmparatoru Sargon'un torunu Naram-sin'e* ait *Şartamhari Metinleri* diye bilinen çivi yazılı metinler ele geçirilmiştir. Bu metinlerden öğrendiğimize göre İmparator *Naram-Sin*, MÖ 3. bin yıl sonlarında Doğu ve Güneydoğu Anadolu bölgesini ele geçirmiştir. O zaman bu bölgede şehir devletleri hâlinde 17 krallık mevcuttur. Bunların listesi de verilmiştir. Bu şehir devletlerinin 15. sırasında *Türki Kralı İlşu-Nail* yer almaktadır. Buradan anlaşılıyor ki MÖ 3000-3500 yıllarında Doğu Anadolu'da yurt tutmuş Türkler vardır. Herhâlde Türkler ile Sümerler arasındaki komşuluk ve kültürel ilişkilerde Türkler, Sümerlere birtakım kelime ve ekler vermişlerdir (Memiş 2007, s. 21-28). Bu konuda tarih ve arkeoloji kaynaklarından elde edilen daha başka veri ve bilgiler de vardır. Ancak, bugün burada, yukarıdan beri yaptığımız açıklamalarla belirtmek istediğimiz husus, Türkçenin MÖ 3000-3500 yıllarına ve Orta Asya'dan önce Anadolu'ya kadar uzanmış bir geçmişinin varlığıdır. Eğer bir dil coğrafi genişliği ve yaygınlığı dışında, bu denli bir tarihî derinliğe de sahipse hiç şüphe yok ki o dil, köklü ve çok güçlü bir dildir. Bize göre Türk dilinin günümüzde taşıdığı coğrafi genişlik ve dallanma da aslında bu tarihî derinliğin ortaya koyduğu bir gelişmenin sonucudur.

III. Türk dilinin sistem yapısı açısından taşıdığı özellikler:

Bilindiği gibi Türkçe yapısı bakımından dünya dillerinin sınıflandırılmasında eklemeli diller (iltisaklı diller, agglutinative languages) grubunda, dolayısıyla da Altay dilleri ailesi içinde yer almıştır. Eklemeli bir dil olarak Türkçede kelime kökleri sabit kaldığı, aynı köke bağlı yeni kavramları karşılayan sözler de bu köke eklenen birtakım eklerle karşılanabildiği için temel yapısı bakımından kurallı ve düzenli, anlam yapısı bakımından da gelişme esnekliği taşıyan bir yapıdadır.

Türkçenin işleyiş bakımından her dil gibi bir ses yapısı, onu üretkenliğe yönelten bir şekil yapısı, bir de dilin kullanılmasından ve zaman içindeki anlam gelişmelerinden kaynaklanan bir anlam bilimi yapısı vardır. Şimdi bu konulara ait özelliklere kısaca işaret edelim. Yalnız yer bakımından Türk dilinin bütün kollarına değinme olanağı bulunmadığı için değerlendirmeyi bu ailenin en iyi temsilcisi durumunda olan Türkiye Türkçesine dayandırmak istiyoruz.

1. Türk dilinin ses yapısı özellikleri:

Türk dili ses yapısı bakımından ünlüler ile ünlüler, ünsüzler ile ünsüzler, ünlüler ile ünsüzler ve heceler arasında denge kuran bir uyum sistemine sahiptir. Söz gelişi *anlatacak mısınız? başlamalıyız, konuşacaklarmış* gibi sözlerde, dikkat edilirse bütün ünlüler kalın sıradandır. *Kimsecikler gelmedi, bitkiler çiçeklenmiştir* sözlerinde ise, bütün ünlüler ince sıradandır. Bildiğimiz gibi dil bilgisinde bu kurallı değişim dil benzeşmesi diye adlandırılır. Buna karşılık eğer bir sözcüğün ilk hecesinde yuvarlak bir ünlü varsa, 2., 3. ve daha sonraki hecelerin ünlüleri ya hep dar yuvarlak veya düz geniş olur: *gözlüğünün, okumuşsunuz, onuncu, yüzüncü,*

Levent Şahverdi Arşivi

ölçecekler, göreceklermiş, uzunlamasına gibi. Bu da *dudak benzeşmesi* kuralıdır. *Şişman, kardeş, inan-, elma, yağmur, armut, savruk* örneklerinde görüldüğü üzere yer yer dil ve dudak benzeşmelerine aykırı düşen bazı örneklere rastlanır. Ancak, bu aykırılığın nedenleri üzerinde durulunca, bunların aynı hece içinde yan yana bulunan bir ünlü ile bir ünsüzün boğumlanma özellikleri açısından birbirlerine yakınlaştırma, ses kaynaşmasına uğrama gereğinden kaynaklandığı görülür.

Konuya ünsüzler açısından bakıldığında bir sözcük içinde yan yana bulunan çift ünsüzler genellikle ya tonlu ya tonsuz olurlar: *Başkan, çapkın, gittikçe (< gitdik-çe), kitapsız, keskin, yapraktan; alıngan, çekingen, dizgin, gözcü, kömürcü* örneklerinde görüldüğü gibi. Bu uyum, kök-ek birleşmeleri sırasında, yan yana gelen ünsüzlerin boğumlanma özellikleri açısından birbirine benzeştirilmesinin sonucudur.

Aynı düzenli durum Türkçenin hece yapısında da görülür. Türkçenin heceleri tek dorukludur. Dilimize yabancı dillerden geçmiş çift doruklu sözlerdeki heceler de ikiye bölünerek bu düzene uydurulur: *skumbri > uskumru, scala > iskele, scutari > Üsküdar, vasf > vasıf, film >filim* (Banguoğlu 1990, s. 55-56) gibi.

Türkçede ses değişimleri açısından böyle birbirini etkileyen düzenli bir değişimin yer almış olması, dilin ses yapısına uyumlu bir akıcılık özelliği kazandırmıştır.

Türkçenin ses yapısı bakımından üzerinde durulması gereken bir başka özelliği de vurgu ve tonla ilgili durumudur. Konuşmaya temel oluşturan seslerin boğumlanma sırasındaki soluk hamlelerinin derece derece farklılaşması demek olan vurgu, özel durumlar dışında genellikle kelimelerin son hecesindedir. Bunlar kendi içinde yine kurallı olarak kelime vurgusu, ek vurgusu, abartma vurgusu, cümle vurgusu gibi ayrımlar gösterir; ses ve anlamca da uyumlu bir gelişmeyi yansıtır. Söz gelişi *okuma, yazma* sözlerindeki vurgu normal birer kelime vurgusu olduğu hâlde bir önceki heceye çekilmiş *okuma, yazma* sözlerindeki vurgu o sözlere olumsuzluk anlamı kazandıran birer anlam vurgusudur.

Ayrıca dilimizde, konuşmayı bazı dalgalanmalara uğratan ve cümleleri türlü ses perdelerinden geçirerek onlara anlam incelikleri katan bir tonlanma özelliği (Banguoğlu 1990, s. 123 ve öt.) de vardır. Vurgu ve ton özellikleri yazıda değil konuşmada ortaya çıkar. Konuşmaya çeşitli anlam incelikleri katan bu tonlar, *yükselen* ve *alçalan tonlar* biçimindedir. Yükselen tonlar, cümleyi oluşturan sözlerin hecelerinde birer doruk noktası oluşturur. Bu doruk noktaları arasında kalan heceler de birer alçak ton sergiler, söz gelişi *Buraya gelecek misiniz?* gibi bir soru cümlesi yükselen bir tonla sonuçlandığı hâlde, *Bu konu artık kapanmıştır.* cümlesinde alçalan bir ton vardır. Vurgu ve tonda dilin anlam yapısına göre ayarlanan iniş ve çıkışlar, dilde alçalıp yükselen bir uyum ortaya koymuştur. Sonuç olarak Türkçenin ses yapısı bakımından taşıdığı bu düzenli ve uyumlu özellikler, ona yüzyılların süzgecinden geçerek durulmuş, uyumlu ve müzikal bir nitelik kazandırmıştır. Onu dünyanın en ahenkli dillerinden biri yapmıştır.

Levent Şahverdi Arşivi

Türkçenin ses yapısındaki bu uyumlu müzikalite yalnız sıradan sözlerde kalmamış; birer folklor ürünü olan manilere, atasözlerine, destanlara kadar yansımıştır.

Türkçenin konuşulurken kulakta bıraktığı bu müzikal etki, Türkçe bilmeyen yabancılar tarafından da dile getirilmektedir. Böyle bir özellik hiç şüphe yok ki bir dil için bir meziyet, bir zenginliktir.

2. Dildeki şekil bilgisi ve türetme özellikleri:

Bir dilin içinde bulunduğu çağın her yöndeki gelişmelerini karşılayabilecek bir kültür, bilim, sanat ve felsefe dili olabilmesi, onun yapısı ve türetim olanakları açısından işlek olup olmamasına bağlıdır. Birbirinden farklı dil aileleri içinde yer alan diller, bu gereksinimi çeşitli yollarla karşılamaya çalışırlar. Türk dili eklemeli bir dil olarak bu bakımdan zengin bir türetme olanağına sahiptir. Basit bir hesapla *akça* 'para' (<agı+ça) *benek, eren, yayla* gibi addan ad; *bağlaç, dönek, durağan, ortaklaşa, sapa, süzgeç*, *yaygın* gibi fiilden ad; *azal-, benze-, dallan-, gücen-, öner-, yadırga-* gibi addan fiil; *akıt, gücen-, gülüş-, konuş-, kopar-, küstür-, şaşala, sarmala-, emzir-* gibi fiilden fiil türeten dört farklı söz türetme biçiminin olması, ona üstün bir genişleme ve gelişme gücü sağlamıştır. Bu durum Türk dilinin bütün lehçe ve ağızları için geçerlidir. Yalnız Türkiye Türkçesinde bile addan ad türeten 62, fiilden ad türeten 79, addan fiil türeten 25 ve fiilden fiil türeten 19 ve toplam olarak birbirinden farklı görevler yüklenmiş 185 ekin varlığı dikkate alınırsa, bunun nasıl bir türetme gücü yarattığı kolayca anlaşılır. Bunlara *altunî, gümüşî, gidişat, emektar* vb sözlerde yer alan *+i, +āt, +dār* gibi yabancı ekler de katılabilir. Kaldı ki türetme eklerinin birçoğunda bir işlev dallanması da vardır. Yukarıda belirtilen görev ayrılıklarına bu işlev dallanmaları da eklenirse, Türkçenin bu açıdan ne denli köklü ve yaratıcı bir dil olduğu daha kolay anlaşılır. Bir örnek olarak *+CA* ekini ele alabiliriz. Aslında "eşitlik", "benzerlik" ve "karşılaştırma" görevlerinde bir isim çekimi eki olan *+CA,* kalıplaşma yolu ile sınıf değiştirerek zamanla çok yönlü bir yapım ekine dönüşmüştür. *Güzelce bir kız; onu güzelce yerleştirdi; kitabını Türkçe yazdı, bedence güçlü; delice sevmiş; efendice davrandı, canı çıkasıca, yere batasıca, önce, gizlice, aylarca, yıllarca, hemencecik* örneklerinde görülen işlev dallanması (geniş bilgi için bk. Korkmaz 2005/ I, s. 12-84) Türkçenin bu yöndeki zenginliğine işaret eden tipik bir örnektir.

Türetme eklerindeki bu genişlik ve zenginliğe rağmen, Türk dili iki (ya da daha çok) kelimenin birleşip kaynaşmasından oluşan *birleşik kelime* türetme yoluna da başvurmaktadır: *Ayakkabı, balıksırtı, Anadolu Kavağı, Alp dağları, Etibank, Hacettepe, Koçhisar, Alabalık, bindallı, içtüzük, demirbaş, cankurtaran, füzeatar, baldırıçıplak, sarığıburma, dere tepe, ev bark, giyim kuşam* örneklerinde görüldüğü üzere, bunlar yapıları bakımından ad tamlaması, sıfat tamlaması, ikileme, sıfat-fiil gibi çeşitli kelime gruplarına dayanmaktadır. Bunlara *çıtkırıldım, gecekondu, imambayıldı, giderayak, öteki beriki, birkaçı, sakın ha!, bak sen! arar ol-, gidecek ol-, bırakıver-, düşe yaz-* örneklerinde görülen çok çeşitli daha başka gramer kalıpları ile oluşturulmuş örnekler de katılabilir. Görülüyor ki birleştirme

Levent Şahverdi Arşivi

yolu da Türkçenin söz varlığını derinlemesine genişleten bir üretim biçimidir (Ayrıntı için Korkmaz 2009, s. 30-174).

Hele ek kalıplaşmaları yoluyla oluşan *gözde* "sevgili, itibarlı kimse", *tanıdık, yüzükoyun, güzün, yazın, kışın* gibi kalıplaşma ürünleri (Korkmaz 1994, s. 1-83), dilin yeni kavramlar elde etmek için ne denli geniş ve kapsayıcı yollara başvurduğunu göstermektedir.

3. Türk dilinin anlam bilimi özellikleri:

Türk dilinin söz varlığı, anlam bilimi açısından bir değerlendirmeden geçirildiğinde, onun coğrafi koşullar, tarihî derinlik ve yaşadığı çeşitli kültürel süreçlerle orantılı zengin bir kavramlar dünyasına sahip olduğu görülür. Bu zenginliği burada bütün yönleri ile ele almak olanaksızdır. Bu bakımdan konuyu bazı örneklere dayanarak açıklamaya çalışacağız.

Türk dilinin, onu konuşan ve yazanların iç ve dış dünyasında yer alan binlerce kavramı anlamlı birer söz varlığına dönüştürmek için başvurduğu yollardan birkaçı şu noktalarda toplanabilir:

a) Dilin doğadaki türlü nesnelerin adlandırılmasında *benzetme* ve dolayısıyla *somutlaştırma* yoluna başvurması: Bu yol ister istemez söz varlığının büyük bir kısmını doğa ve dış dünya ile bağlantılı kılmıştır. Bu nedenle de adlandırmada benzetme önemli bir yer tutmuştur. Söz gelişi *aslanağzı, ateş çiçeği, ballı baba, boru çiçeği* gibi yığınlarca çiçek adları; *at kuyruğu, aslanpençesi, ayı kulağı, devetabanı, keçiboynuzu, kuzukulağı, turnagagası* gibi bitkiler doğadaki nesnelere benzetme yolu ile adlandırılmıştır.

Benzetmenin daha zengin birer örneğini *çim yeşili, dede yeşili, ceviz rengi* veya ceviz *yeşili, türbe yeşili, kahverengi, kavuniçi, gülkurusu, çingene pembesi, vişneçürüğü, deve tüyü* gibi renk adlarında buluyoruz (Aksan 1987, s. 55-57). *Hünkârbeğendi, imambayıldı, kadınbudu, bülbülyuvası, dilberdudağı, hanımgöbeği, kalburabasma* gibi nükteli birer anlatım özelliği taşıyan yemek ve tatlı adları da somut benzetme örnekleridir.

b) Benzetme yolu ile adlandırmanın bir başka türü de insan vücudundaki bazı organların dış dünyadaki bazı nesnelere kaydırılması ile yapılan adlandırmalardır: *kapı ağzı, yol ağzı, dörtyol ağzı, işçi başı, suyun başı, Boğaziçi, Çanakkale Boğazı, İstanbul Boğazı, Beşparmak Dağları, Ümit Burnu, dolap gözü, çekmece gözü, dağ tepesi, dağ eteği, kapı kolu, kantar kolu, masa ayağı* vb.

c) Kavramları söz varlığına dönüştürmenin bir başka yolu da somutlaştırmadan yararlanarak soyut nitelikteki kavramların somut aktarmalarla karşılanmasıdır. Söz gelişi *pişmek* gibi bir sözcük, somut anlamı dışında soyut bir kavram olarak "herhangi bir konuda yetişip olgunlaşma" anlamındadır. Görülüyor ki burada bir anlam kayması veya anlam aktarması yoluyla somut bir anlamdan soyut bir anlama geçilmiştir. *Birisine kafası bozul, yüreği yan-, canı sıkıl-, işi kavra-, yüzü kızar-, insanı yüreklendir-* gibi söylemlerdeki *bozul-, yan-, sıkıl-, kızar-* fiilleri

Levent Şahverdi Arşivi

de böyle somuttan soyuta uzanan anlam kayması örnekleridir. Bunlara somuttan soyuta uzanan kavram aktarmaları da denebilir (krş. Aksan 1987, s. 87 ve öt.).

ç) Somutlaşmanın en belirgin örnekleri deyimlerde görülmektedir. Türkçenin şekil bilgisi özelliklerinden söz ederken bir türetme yolunun da *birleştirme* olduğuna işaret etmiştik. İki veya daha çok sözün ad tamlaması, sıfat tamlaması vb. biçimlerde yan yana getirilmesinden oluşan birleşik kelimeler, anlam bilimi açısından ele alındıklarında, bunların kalıplaşma ve anlam kayması yolları ile çok güçlü birer somutlaşmadan geçtikleri görülmektedir. Bunlar belirli gramer kalıpları içinde bir araya gelen birden çok söz ya da söz grubunun, anlama yenilik, güzellik ve zenginlik katmak için mecazlı kullanımlar yolu ile yeni bir anlam oluşturacak biçimde kaynaşmış olan söz topluluklarıdır. Bir anlam kayması ve kalıplaşma sürecinden geçerek deyim niteliği kazanmış özgün (orijinal) sözlerdir (Korkmaz 2009, s. 175 ve öt.). Söz gelişi *başında kavak yeli esmek* "sorumluluk duygusundan uzak olarak zevk ve eğlence peşinde koşmak", *dilinde tüy bitmek* "bir görüşü kabul ettirmek için defalarca söylemekten usanç gelmek", *dişini tırnağına takmak* "çok büyük sıkıntılara katlanmak", *etekleri zil çalmak* "çok sevinmek", *kanı kaynamak* "birine karşı içinden sevgi gelmek", *pire için yorgan yakmak* "küçük bir çıkar için büyük zarara girmek" vb. *Saçını süpürge etmek*, *bin dereden su getirmek*, *ekmeğine yağ sürmek*, *içine kurt düşmek*, *avuç açmak, koltukları kabarmak* gibi deyimler de hep aynı niteliktedir.

Deyimleşmiş sözler, aralarında ufak tefek şekil ve anlam ayrılıkları bulunsa da yine Türkçenin tarihî dönemlerinde, yaşayan kollarında ve çeşitli ağızlarında da yer almış bulunmaktadır. Dilimiz, deyimleşmiş sözler açısından çok zengindir. Sayıları beş, altı binin üzerindedir. Bu durum, onun anlam yapısı açısından ne denli gelişmiş ve gelişip zenginleşmeye açık bir dil olduğunu ortaya koymaktadır.

d) Türkçenin anlam yapısını zenginleştiren bir özelliği de başka dillere oranla akrabalık sözlerindeki ayrıntı ve çeşitliliktir (Aksan 1987, s. 58-59). Dilimizde yer alan *ana, baba, kaynana, kaynata, dayı, amca, dede, büyükbaba, büyükanne, birader, kardeş, yeğen, anneanne, babaanne, gelin, damat, güvey, baldız, elti, görümce, hala, teyze, yenge, enişte, bacanak, amcazade, dayızade, teyzezade* gibi akrabalıkta ayrıntılara yer veren sözler, Türk toplumunda yalnızca aileye verilen değer ve önemi gösteren sosyolengüistik özellik değil, aynı zamanda dildeki ayrıntıya inme biçimindeki bir anlam değerinin ifadesidir.

e) Türkçenin anlam yapısı bakımından zenginliğini ve işlekliğini ortaya koyan bir başka özelliği de *ikiz kelimeler* veya *ikilemeler* diye adlandırılan eş ve zıt anlamlı *(hendiadyoin Verdoppelung*, İng. *reduplication*) sözlerdir.

Bu sözler, dildeki ad, sıfat, zarf (belirteç), ünlem, fiil türünden sözlerin ya anlatım gücünü artırmak yahut da anlamı pekiştirerek kavramı zenginleştirmek için yan yana getirilen sözcüklerdir. Ya *ev ev* (dolaşmak), *kapı kapı* (dilenmek), *öbek öbek* (çiçekler), *demet demet* (maydanozlar), *sıra sıra* (selviler), *salkım salkım* (üzümler) örneklerinde olduğu gibi aynı anlamda sözlerin tekrarından; ya *ben*

Levent Şahverdi Arşivi

sen, *sen sen*, *şu bu, şundan bundan, kendi kendine* örneklerindeki gibi zamirlerden; ya *güzel güzel* (insanlar), *uzun uzun* (boylar), *minik minik* (eller), *iri iri* (patlıcanlar) örneklerindeki gibi tekrarlanan sıfatlardan; ya *alıştıra alıştıra* (söylemek), *ağlaya ağlaya* (anlatmak), *baka baka* (öğrenmek), *düşüne düşüne* (yaymak) örneklerindeki gibi zarf-fiillerden; ya *hay hay!*, *hele hele!*, *oh oh!*, *yazık yazık!* gibi ünlemlerden; ya da *durur durur* (anlatır), *koşar koşar* (yorulur), *düştü düşecek* (durumda), *oldum olası* (tanımak) örneklerinde görülen fiillerin tekrarından oluşmaktadır. Yapı ve kuruluş özellikleri bakımından *baş başa gelmek, vara yoğa üzülmek, yalana dolana sapmak, içten içe yanmak, kıyıdan kenardan gitmek, dereden tepeden konuşmak, elini eteğini çekmek, aslı faslı olmamak*, *kolu kanadı kırılmak* gibi çok çeşitli türleri de vardır.[1]

Bu ikilemeler hangi türden olursa olsun, ses yapıları bakımından da birbirleri ile denkleşen bir uyum sergilemekte, dile yalnız anlam zenginliği ve derinliği değil, birer söyleyiş güzelliği de katmaktadır.

f) Söz varlığının anlam derinliği açısından üzerinde durulması gereken bir başka yönü de dildeki *atasözleri*dir. Bilindiği gibi atasözleri, bir toplumun yüzyıllar boyunca deneyiminden geçmiş olayların oluşturduğu, yargı hâlinde kalıplaşmış hikmetli sözleridir. Bunlar, *ak akça kara gün içindir, çalma elin kapısını çalarlar kapını, balık baştan kokar, dost ile ye iç alışveriş etme, mart kapıdan baktırır kazma kürek yaktırır, denize düşen yılana sarılır, ayağını yorganına göre uzat* örneklerinde görüldüğü gibi şekilce kısa, anlamca özlüdür. Niteliği bakımından doğal ve sosyal olayların uzun bir gözlem ve denemeden geçmiş sonuçlarını yansıtır. Dolaylı yoldan öğüt verme anlamı taşır, yer yer mecazlara dayanır. Bilgece düşünce sergileyerek yol gösterir. Zaman zaman toplumdaki inanış ve töreleri dile getirir. Bu bakımdan çok farklı konuları ve kavram alanlarını içine alır. Bu nedenle atasözleri gerek biçim gerek anlam yapıları açısından dilde anlam dolgunluğu, anlam derinliği yaratan söz kalıplarıdır. Ondaki bu özellikler, Türkçenin felsefe yapmaya çok elverişli bir dil olduğunu da ortaya koymaktadır. Aslında Türk dili bu özelliğini daha 11. yüzyılda Yusuf Has Hacib'in *Kutadgu Bilig* adlı eseri ile de ortaya koymuştur.

g) *Tanrıya şükür*, *bin yaşa*, *mutluluklar dilerim*, *kolay gelsin*, *elinize sağlık* gibi kalıp hâlindeki sözler de dilin bir başka kavram alanını yansıtmaktadır.

Türkçenin anlam dolgunluğunu ve zenginliğini belirtmek üzere, yukarıda ele alınanlara daha niceleri eklenebilir. Ancak şimdiye kadar üzerinde durulan hususlar, sanırım Türk dilinin gücünü ortaya koyacak nitelikte ve yeterliktedir. Yalnız konuyu tamamlamak üzere, son olarak bir de kısaca *alıntı sözlere* işaret etmek istiyoruz:

1 Ayrıntılı bilgi için Vecihe Hatiboğlu, *Türk Dilinde İkileme* (TDK Yay. 1981) adlı esere bkz.

Levent Şahverdi Arşivi

h) Adlandırmada alıntı sözlerden yararlanma:

Bilinen bir gerçektir ki diller, yayıldıkları coğrafya ve bölgelerde yer alan kültürlerle de beslenirler. Onun için yabancı dillerden de kelime almışlar, onlara da kelime vermişlerdir.

Her toplum gibi Türk toplumu da siyasi ve sosyal tarihinin çeşitli dönemlerinde, gerek aynı coğrafyada birlikte yaşadığı başka dil konuşan kavimlerle kaynaşmasının gerek komşu veya komşu olmayan ülke ve toplumlarla kurduğu çeşitli ilişkiler sonucu, hem onlara Türkçeden sözler aktarmış hem de kendisi onlardan birtakım sözler almıştır.

Ayrıca, bir toplum, bu kültür alanından yeni bir kültür alanına yönelince, bu yönelişin gerekli kıldığı yaşayış biçimi, değişik sosyal değer ölçüleri ve değişik gereksinimler yeni kavramları ve yeni söz varlıklarını doğurur. Bu yol en belirgin örneklerini din ve kültür alanı değişmeleri ile ticaret ilişkilerinde ortaya koyar. Türkçeye bu yolla Doğu ve Batı dillerinden geçmiş, zamanla ses yapıları bakımından bazı değişimlere uğrayarak Türkçeleşmiş ve dilin kendi malı olmuş epey söz vardır: *ağda*, *ambar*, *can*, *çarşı*, *inci*, *kireç*, *külçe*, *meyve*, *reçel*, *sepet*, *tane* gibi doğu kaynaklı; *anahtar*, *bezelye*, *dalyan*, *domates*, *düven*, *enginar*, *kiraz*, *kiremit*, *makarna*, *palamut*, *patika* gibi batı kaynaklı söz varlıkları bu nitelikte sözlerdir (ayrıntı için Korkmaz 2007 III, s. 487- 496; 2009 s. 179-185).

Bunların dışında dilimizde *ödünç kelime* ya da *ödünç sözlük* terimleri ile karşılanan birtakım yabancı sözler de vardır. Bunlar ses ve şekil yapılarında bir değişiklik geçirmeden veya geçirmiş olsalar da Türkçenin ses yapısına uymayan biçimleri ile süregelmiş olan sözlerdir. Bunlar da *alet*, *berbat*, *birader*, *cemaat*, *eyyam*, *ihracat*, *istila*, *nakit*, *sürat*, *terazi* sözleri gibi ya doğu kökenli yani Arapça ve Farsça kaynaklıdır. Yahut da *abajur*, *abiye*, *abone*, *adaptör*, *amblem*, *balyoz*, *bandaj*, *baro*, *background*, *brifing*, *direksiyon*, *editör*, *enjektör*, *envanter*, *katastrof*, *idefiks*, *menacer*, *parttime*, *viyadük* gibi batı kaynaklı sözlerdir. Ancak; *editör / yayımcı*, *faktör / etken*, *festfood / ayaküstü yemek*, *fundamentalizm / köktendincilik*, *handlin / yer hizmetleri*, *leasing / kiralama*, *menacer / yürütücü*, *network / bilişim ağı*, *overnight/ gecelik faiz*, *parttime / yarımgün*, *tayming / zamanlama*, *viyadük / köprüyol* örneklerinde görüldüğü gibi bunların birçoğuna Türkçe karşılıklar getirilmiştir.

Bir dilde belirli bir ölçüyü aşan yabancı sözlerin yer almasının o dilin gelişmesini köstekleyen etkisi ayrı bir konu olduğundan burada üzerinde durulmamıştır.

Türk dilinin yukarıdan beri kısa ölçülerle açıklanan özellikleri, onun coğrafi bakımdan çok kapsamlı, dallanmış ve gürleşmiş bir dil olduğunu, tarihî bakımdan binlerce yıllık eskiliği ve derinliği dolayısıyla zengin bir kültür mirasına sahip bulunduğunu, sistem yapısı ve anlam bilimi açısından da Türk toplumunun edebiyat, bilim, sanat, felsefe vb. alanlarındaki bütün gereksinimlerini karşılayabilecek nitelikte gelişmiş ve gelişmeye elverişli işlek bir kültür dili olduğunu ortaya koymuştur. Bu nedenle Türk dili bu gün dünyanın pek işlek, pek zengin, çok güçlü ve görkemli bir dilidir. Ulu Atatürk'ün dile getirdiği üzere"*Türk dili dünyanın en zengin dillerinden biridir, yeter ki şuurla (bilinçle) işlensin.*"

Levent Şahverdi Arşivi

Kaynaklar

AKALIN, Şükrü Halûk (2009), "Türk Dili: Dünya Dili", *Türk Dili*, S.: 687 (Mart), s. 195-204.

AKSAN, Doğan (1975-1976), "Eski Türk Yazı Dilinin Yaşıyla İlgili Yeni Araştırmalar", *TDAY-Belleten*, s. 133-141.

_____ (1987), *Türkçenin Gücü*, Türkiye İş Bankası Yayınları, Ankara.

AKSOY, Ömer Asım (1971), *Atasözleri ve Deyimler Sözlüğü I*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara.

_____ (1976), *Atasözleri ve Deyimler Sözlüğü II*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara.

BANGUOĞLU, Tahsin (1990), *Türkçenin Grameri,* Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara.

ERCİLASUN, Ahmet Bican (2004), "Türklerin Ana Yurdu ve En Eski Komşuları", *Türk Dili Tarihi*, Akçağ Yayınları, Ankara, s. 33, 35-37.

_____ (2007), "Türkçenin En Eski Komşuları", *Makaleler*, Akçağ Yayınları, Ankara, s. 41-49.

ERDAL, Marcel (2004), "Türkçenin Hurriceyle Paylaştığı Ayrıntılar", V. Uluslararası Türk Dili Kurultayı Bildirileri I, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, s. 929-938.

EREN, Hasan (2001), "Türklerin Ana Yurdu Sorunu", *Türk Dili*, 600 (Aralık), 665-688.

ERZEN, Afif (1986), *Doğu Anadolu'da Urartular*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, s. 1-17.

GOLDEN, Peter (2002), *Türk Halkları Tarihine Giriş*, (çev. Osman Karatay), Ankara.

GÜRSOY, Kenan (2009), "Türkçe Felsefeye, Düşünceye Çok Elverişli Bir Dildir", *Türk Dili*, 693 (Eylül), s. 261-271.

HATİBOĞLU, Vecihe (1981), *Türk Dilinde İkileme*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara.

KIRZIOĞLU, Fahrettin (1992), *Kıpçaklar*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara.

KORKMAZ, Zeynep (1989), "Tarihi Devirlerdeki Gelişmelere Göre Eski Türkçenin Yaşı", *TDAY-Belleten* 1989 (1994), s. 353-370.

_____ (1994), *Türkçede Eklerin Kullanılış Şekilleri ve Ek Kalıplaşması Olayları*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara.

_____ (2005), *Türk Dili Üzerine Araştırmalar*, Birinci Cilt, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, s. 12-84.

_____ (2007), *Türk Dili Üzerine Araştırmalar III*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara.

_____ (2009), *Türkiye Türkçesi Grameri: Şekil Bilgisi*, Türk Dil Kurumu Yayınları, 3. baskı, Ankara.

KORMUŞİN, Igor (2007), *75. Dil Bayramı Konuşmaları Dünden Bugüne Türkçe Oturumu*, Türk Dil Kurumu.

MEMİŞ Ekrem, (2007), *Eskiçağ Türkiye Tarihi*, 7. Baskı, Konya.

SERTKAYA, Osman (2007), *75. Dil Bayramı Konuşmaları Dünden Bugüne Türkçe Oturumu*, Türk Dil Kurumu.

TEKİN, Talat (1993), *Hunların Dili*, Doruk Yayınları, Ankara.

TUNA, Osman Nedim (1997), *Sümer ve Türk Dillerinin Tarihi İlgisi ile Türk Dilinin Yaşı Meselesi*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara.

TOSUN, Mebrure- YALVAÇ Kadriye (1981), "Sümer Dili ve Grameri/ Sümerceden Örnekler" Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara.

YÜCEL, Bilal (2009), "Türkçe Dünyanın Kesintisiz Devam Eden En Eski Dilidir", *Türk Dili*, 693 (Eylül) 336-351.

Levent Şahverdi Arşivi

Levent Şahverdi Arşivi

RÖPORTAJ*

- Türkçenin bugünkü durumu ve geleceği hakkındaki görüşleriniz nelerdir?

- Türkçe bugün yüksek düzeyde bir kültür dilidir.

Türkçenin bugünkü durumundan söz ederken konuyu iki farklı yönde ele almanın uygun olacağını düşünüyorum. Bunlardan birincisi, Türkçenin geçmiş dönemlerden günümüze uzanan gelişmelerle bugün ulaşmış olduğu noktadır. İkincisi de günümüz bir bilgi ve bilişim çağı olduğuna, dil de duygu ve düşüncelerin en iyi ifade aracı olarak bu gereksinimi karşılama görevi yüklenmiş olduğuna göre, dilimizin bir bilim, sanat ve kültür dili olarak bugün içinde bulunduğu durum ve bu konuda daha nelerin yapılması gerektiği hususudur.

Bugün Türkçenin yaşayan öteki kol ve lehçelerinden ayırmak için *Türkiye Türkçesi* diye adlandırdığımız dilimiz, ta MS VI.-VII. yüzyıllar arasındaki *Göktürkler* döneminden başlayarak günümüze uzanan gelişmesinde, iki yönlü bir akış izlemiştir. Birinci yöndeki akışında toplum yapısının sadık bir aynası olarak, o dönemlerin siyasi, tarihî, sosyal ve kültürel gelişmelerine ayak uydurarak şekillenip Selçuklu Türkçesi, Eski Anadolu Türkçesi, Osmanlı Türkçesi, Tanzimat ve Servetifünun Dönemi Türkçeleri ve Cumhuriyet Dönemi Türkçesi gibi birbirinden az ya da çok farklı süreçlerden geçerek biçimlenmiş bulunmaktadır. Bu dönemler doğrudan doğruya dildeki doğal gelişmenin ortaya koyduğu süreçlerdir.

Dilimizin ikinci yöndeki akışında ve tarihî dönemlerdeki yapılanmasından kaynaklanan çeşitli etkenler altında, Anadolu'da yol alan Türk yazı dili, XV. yüzyıl ortalarından başlayarak Arapça, Farsça ve Türkçenin karışımından ortaya çıkmış ve halkın dili ile aydınların dilini kesin sınırlarla birbirinden ayıran *Osmanlı Türkçesi* dediğimiz ağır ve melez bir yazı diline dönüşmüştür. Bu yüzden daha sonraki dönemde, dile müdahale yani el atma yönünde kendini gösteren bir sürece girmiştir. Bu süreç önce *dilde sadeleşme* dediğimiz olaylarla başlamıştır. Bu konuda gerek tarafımızdan gerek öteki meslektaşlarımız tarafından birçok araştırma yazıları yayımlandığı için burada konunun ayrıntılarına inmeyi gereksiz buluyoruz. Ancak, Türkçemizin bugün içinde bulunduğu durumu belirtme bakımından günümüze ulaşan gelişmelerle ilgili kısa bir açıklama daha yapmanın uygun olduğu görüşündeyiz. Şöyle ki:

---

* *Türk Dili,* s. 693 (Eylül 2009), s. 221-232.

Levent Şahverdi Arşivi

Bilindiği üzere dilimizin *Tanzimat, Servetifünun* ve *Fecriati* Dönemlerinden geçerek 1911'de başlayan *Yeni Lisan* akımına uzanan dönemi, birtakım düşünce çatışmalarına ve edebî dildeki farklı görüşlerden kaynaklanan çalkantılara karşın, dilde sadeleşme hareketlerinin yer aldığı bir dönemdir.

1908-1923 yılları arasında başlayan II. Meşrutiyet Dönemi; siyasi bakımdan büyük bir çöküntü dönemidir. Ancak, bu dönemde bir yandan *Tevfik Fikret, Cenap Şahabettin, Ahmet Haşim, Halit Ziya* gibi Servetifünun ve Fecriati temsilcileri kendi sanat ve üslup anlayışlarına dayalı tutumlarını sürdürürken, diğer yandan da 1909'da çıkmaya başlayan *Türk Derneği* dergisi etrafında toplanarak dili yüzde yüz özleştirme davası güden *tasfiyeciler*in gayretleri süregelirken, dile asıl damgasını vuran bilinçli hareket, 1911 yılında Selanik'te kurulan *Genç Kalemler* dergisi etrafında toplanan Ali Canip, Ömer Seyfettin, Ziya Gökalp, Kâzım Nami, Akil Koyuncu gibi *Yeni Lisan* temsilcilerinden gelmiştir.[1] Yeni Lisancılar, dilimizde önemli bir hastalık olduğunu, bu hastalığın da dilin her yanını sarmış olan ve Türkçenin kendi kendini yenileyip geliştirme hatta yitirmesine yol açan yabancı kurallardan kaynaklandığını açıkladılar. İstanbul ağzına dayalı canlı bir yazı dilinin oluşturulması görüşünü benimseyen Yeni Lisancılar, dil ve edebiyatımızın Doğu ve Batı (özellikle Tanzimat ve Servetifünun Dönemlerini şekillendiren Fransız dil ve edebiyatının etkisi) taklitçiliğinden kurtarılarak yerli bir dil ve edebiyata dönüştürülmesi görüşünden hareket etmişlerdir. Böylece *Cumhuriyet Dönemi*'ndeki çalışma ve gelişmelere elverişli bir ortamı hazırlamışlardır.

Cumhuriyet Dönemi'nin dil anlayışı ise bambaşkadır. Osmanlı İmparatorluğu'nda, devletin dayandığı yapı özellikleri dolayısıyla ulusal bir dil anlayışı yer almamıştır. Dilde gerçekleştirilmeye çalışılan sadeleşme hareketleri ise, doğrudan doğruya o dönemin edebî hareketlerinin yönlendirdiği düşünce ve uygulamalara dayanmaktadır. Oysa, dil, niteliği bakımından sosyal ve kültürel temellere dayanan bir sistemdir. Bir toplumun bireyleri arasındaki karşılıklı anlaşma aracıdır. Bu yönü ile o toplumun bireylerini birbirine kenetleyen, onları duygu ve düşüncede bütünleştiren bir sosyal akrabalık kurma aracıdır. Bu bakımdan ulusun varlığının ve ulusal kültürün temel taşı niteliğindedir. Daha açık ve anlaşılır bir anlatımla, Atatürk'ün belirttiği gibi "Türk milleti demek Türk dili demektir." Millet, kendi varlığını sürdüren bütün değerleri dili sayesinde bugüne getirmiş ve bu değerleri dili ile koruyabilmiştir. Bu bakımdan Cumhuriyet Dönemi'nde, Mustafa Kemal Atatürk'ün öncülüğünde, dile devlet felsefesinin gerektirdiği ölçülerle yaklaşılmış, konuya bir devrim (yenileşme) ölçüsü ile ve bilim yöntemi ile el atılmıştır. Amaç Atatürk tarafından hazırlanan TDK'nin ilk tüzüğünde de belirtildiği üzere, aslında köklü ve zengin bir yapıya sahip olan "Türk dilinin öz güzelliğini meydana çıkarmak, Türkçeyi dünya dilleri arasında değerine yaraşacak yüksekliğe eriştirmektir." Dilimizi, çağdaş uygarlık düzeyinin öngördüğü çok gelişmiş bir

1 Ayrıntılı bilgi için bk. Z. Korkmaz, *Türk Dili Üzerine Araştırmalar*, C. III, Ankara, TDK Yay., 2007, s. 513-526.

Levent Şahverdi Arşivi

kültür, sanat, felsefe ve bilim dili durumuna getirmektir. Bu nedenle ona bir bilim anlayışı ile el atılmalı, yapısında yer alan şekil ve anlamca Türkçeleşmeyip halka yabancı kalan unsurlardan ayıklanmalı ve kendi kendini geliştirip güçleştirebilecek bir yapıya kavuşturulmalı idi. İşte *Dil Devrimi* böyle bir anlayışın ifadesidir. Bir kültür atılımıdır. 1928 yılında gerçekleştirilen *Harf Devrimi* ve 1932 yılında başlatılan *Dil Devrimi* ile girişilen bir yenileşme hareketidir.

O tarihten günümüze kadar uzanan dönemde, zaman zaman farklı görüş ayrılıklarından kaynaklanan ve birbirleriyle çelişen bazı süreçlerden geçmiş olsa da gerçekleştirilen özverili çalışmalar ve bilim yolu ile yapılan araştırmalar sayesinde büyük ölçüde yol almış ve bugün genel olarak yüksek düzeyde bir kültür dili olma durumuna ulaşabilmiştir.

- Bütün bu gelişmelere rağmen yabancı sözcüklerin dilimizin içinde artan bir şekilde kullanılmasını ve yapılan diğer yanlışları nasıl değerlendiriyorsunuz?

- Bütün bu olumlu gelişmelere karşın, bugün dilimizle ilgili çözüm bekleyen birtakım sorunların bulunduğunu da gözden uzak tutamayız. Bu sorunlar ana çizgileri ile şu noktalarda özetlenebilir:

Dilimizi özleştirme, geliştirme ve güzelleştirme yolunda bunca çalışmalar yapıldığı hâlde, bugün aydınlarımız ve gençlerimiz yer yer birtakım söyleyiş (telaffuz), yazım yanlışlarından kurtulamamış durumdadır. Bizce bu aksamanın önde gelen nedenlerinden biri, dönem dönem kişisel ölçülere dayalı ve birbirinden farklı kuralları ve yazılış biçimlerini içine alan yazım kılavuzlarının kullanılmış ve bunlara göre eğitim gören gençlerimizin birbirlerinden farklı yazım alışkanlıkları edinmiş olmalarıdır. Bu yanlış tutum yıllarca dilde yazım birliğini köstekleyen bir engel olarak karşımıza çıkmıştır.

Dildeki ve eğitimdeki bu karışıklığa son verebilmek için, Türk Dil Kurumu yasal yetkisine dayanarak oluşturduğu İmla Komisyonlarında o güne kadar şahıslar, farklı kurum ve kuruluşlarca yayımlanmış bütün yazım kılavuzlarını inceleterek, dilin yapı ve işleyiş özelliklerini de göz önünde bulundurarak hem ilköğretim okulları hem de aydınlar için 2005 yılında birleştirici ve bütünleştirici bir *Yazım Kılavuzu* yayımlamıştır. Bununla birlikte 2005 yılından beri yapılan son çalışmalarla bu kılavuz, daha da olgunlaşmış bir duruma getirilmiştir.

Dilimizin söyleyiş (telaffuz) yanlışlarına gelince: Artık bugün ilk ve ortaöğretim okullarında Arap ve Fars dilleri okutulmadığına ve dilimize bu dillerden geçmiş sözlerin söyleniş incelikleri, Türk alfabesinde belirtici işaretler ile yer almadığına göre (çünkü, Latin alfabesi temelinde bir ulusal Türk alfabesi yalnızca Türkçenin yapı ve işleyişini temel alarak hazırlanmıştır), bu sorunun eğitim yolu ile çözümlenmesi kaçınılmazdır. Zaman zaman tanık olduğumuz üzere, *kâbus* yerine ka:bus, *raki:p* yerine ra:kip denmemesi gerekir. *raki:p* "rekabet eden", *ra:kip* "ata binen" demektir. Söyleyiş yanlışı, anlam yanlışına da yol açmaktadır. Bu tür-

Levent Şahverdi Arşivi

lü söyleyiş yanlışlarını, elbette sağlıklı bir eğitim düzene koyabilecektir. Ama gelin görün ki, basın-yayın organlarında olsun, çeşitli TV kanallarında olsun, yer yer bazı spikerlerin de dâhil olduğu konuşmacıların dillerinde, gözlerimizi ve kulaklarımızı tırmalayan nice yazım ve söyleyiş yanlışları yer almaktadır: *mönü* yerine *menü, hoşça kal* y. *hoşcakal, mucize* y. *mücize, mütalaa* y. *mütala, mahzun gözler* y. *mahsun gözler, şefkatli* y. *şevkatli, yanlış* y. *yalnış, birader* y. *bilader, dâ:hil* y. *dahil, sa:ha* y. *saha:, ika:met* y. *ikâmet, istihkâm* y. *istihkam, sa:bit* y. *sabit, demokrasi* y. *demokra:si*, *cirmi kadar yer yakar* y. *cürmü kadar yer yakar* gibi. Bunlara daha niceleri eklenebilir. *Satılık daire* yerine *satlık daire, pamuklu* yerine *pamıklı, zayıfça* y. *zayıfcana, geliyorum* y. *geliyom* gibi söyleyişler de ölçünlü dile ağızlardan uzanmış görüntülerdir. Bunlara Türkçenin alfabe sistemi içinde yer almayan *fax, lux* (değ. lüks), *index, reflex* gibi yanlışlar da eklenebilir. Bu konular Kültür Bakanlığının 7-8 Ocak 2002 tarihleri arasında düzenlediği "Türkçenin Dünü, Bugünü, Yarını" uluslararası bilgi şöleninde çok ayrıntılı yönleri ile ele alınıp çeşitli bildirilerle işlenmiştir. Bu yanlışlara eklerin yazılışındaki düzensizlik, düzeltme işaretinin eksikliği, kesme işaretinin kullanımındaki düzensizlik ve yanlışlar, eklendiği sözlerden sonra ayrı yazılması gereken *-mI/-mU* soru eki ile *da* ve *ki* bağlaçlarının sözcüklere bitişik yazılması gibi hususlar da eklenebilir. Unutmamak gerekir ki dilin düzenli bir yapıya ulaşması, özellikle bu türlü pürüzlerden ayıklanmasını gerekli kılar. Sözcüklerin anlamca yerli yerinde kullanılması ise, üzerinde ayrıca durulması gereken önemli bir konudur. Bu konularda karşılaşılan umursamazlıkları, ister istemez yeni yetişen gençlerimizi de kolaylıkla etkilemekte, bu yanlışlar olağan birer alışkanlık niteliği kazanmaktadır. Dilimizin bu türlü sorunlardan arındırılabilmesi, her bireyin kendi diline sahip çıkacak bir duyarlık göstermesi dışında özellikle sağlıklı bir eğitimle çözümlenebilir görüşündeyiz.

Söz dağarcığımızdaki daralma ve anlatım yetersizliği ile ilgili sorunlar da üzerinde önemle durulması gereken bir başka hususdur. Çünkü gençlerimiz söz gelişi *şeref, haysiyet, itibar, izzetinefis, gurur* söz ve kavramları arasında bir anlatım ve ince ayırımı (nüans) farkı görmeden bunların hepsini bir *onur* sözü ile karşıladıkları için, bu durum bir anlam kısırlığına yol açmakta ve dilimizin anlatım gücünü sarsmaktadır. Bu durumla ilgili daha pek çok örnek bulunabilir. Nitekim, gençlerimizin karşılığını kullanmayıp her sıkıştıkları anda *olay* sözüne yapışmaları da yine bir kısırlaşma örneğidir: *giysi olayı, kitap olayı, masa olayı* gibi. Oysa verilen örneklerde anlatımın olayla bir ilgisi yoktur. *Hamle, safha, kademe, derece* kavramlarının da hep *aşama* sözü ile karşılanmış olması da yine böyle bir anlatım kısırlığından kaynaklanmaktadır.

- Bütün sorunlar, dediğiniz gibi, sadece eğitim yoluyla çözülebilir mi? Yaygın kullanıma destek olan basın ve televizyon için ne düşünürsünüz?

- Eğitim dışında, bu gibi sorunlardan kurtulabilmenin ikinci bir yolu da yazılı ve görsel basının gerekli önlemleri almasıdır. Çünkü bu türlü sorunların ortaya çıkmasında önemli bir etken yazılı ve sözlü basındır. Gerçi TDK, gereken her

Levent Şahverdi Arşivi

türlü ilgi ve özveriyi göstermektedir. Ancak, bu özveri tek başına elbette yeterli değildir. Burada RTÜK'e de çok önemli bir görev düşmektedir.

Türk Dili dergisinde Sayın Pof. Dr. Hamza Zülfikar tarafından yıllardır birer araştırma konusu olarak ele alınan ve yukarıda işaret edilen sorunları işleyen "Doğru Yazalım, Doğru Konuşalım" başlıklı yazılar da bu amaca yönelmiştir. Bu değerli yazılar, bugün toplu olarak bir kitap hâlinde de yayımlanmış bulunmaktadır.[2] Bu vesile ile ilgilenenlere hatırlatmak istiyorum.

Dilimizi bu türlü sorunlardan ayıklamamızın bir başka yolu da her aydının kendi diline sahip çıkma, sevgi ve bilincine sahip olmasıdır. Bu münasebetle hatırlatmak isteriz ki Kâşgarlı Mahmud, daha XI. yüzyılda ve o dönem dünyasında Arapçanın egemen olduğu bir dönemde, kendisi Arap ve Fars dillerini çok iyi bildiği hâlde, Türkçenin savunmasını yapan o muazzam ansiklopedik sözlüğü, yani *Dîvânu Lugâti't-Türk*'ü böyle bir ana dili sevgi ve bilinci ile ortaya koymuştur. XV. yüzyıl Çağatay şairi Ali Şîr Nevâyî'nin Farsçaya karşı savunduğu Çağataycayı tek başına bir yazı dili durumuna getirebilmesinin altında yatan etken de yine bu bilinçli dil sevgisidir.

- Türkçenin Bilim dili olması için neler yapılması gerekir? Bu konuda beklentileriniz nelerdir?

- Dilimizin her türlü gereksinimlerini kolayca karşılayabilecek çok daha üst düzeyde bir kültür ve bilim dili durumuna getirilebilmesi için, söz varlığı bakımından elbette daha da zenginleştirilmesi gerekir. Gerçi Cumhuriyet Dönemi'nde bu alanda yapılan çalışmalarda dilimiz yalnız yapı ve işleyişindeki arınmalarla kalmamış; söz varlığı açısından da hayli zenginleşmiştir. Nitekim Türk Dil Kurumunca 1945 yılında yayımlanan *Türkçe Sözlük*'ün ilk baskısında 46.825 madde başı ve 16.496 madde içi olmak üzere toplam 63.321 söz varlığı yer almaktadır. O günden bugüne yapılagelen çalışmalarla 2005'te yayımlanan *Türkçe Sözlük*'ün söz varlığı bugün 104.480'e ulaşmış bulunmaktadır. Ancak çok gelişmiş, zengin bir dil için elbette bu da yeterli değildir. 2005 yılından beri yapılagelen ve bundan sonra yapılacak olan çalışmaların söz varlığımıza daha nice sözler katabileceği görüşü ve inancındayız. Çünkü Türk dili yapı ve işleyiş özellikleri açısından üretkenliğe ve zenginleşmeye çok yatkın bir dildir. Bu konuda tarihsel döneme ait eserlerin ve Türkiye Türkçesi ağızlarının incelenmesi ile dilimize girmiş İngilizce vb. yabancı söz ve terimlerin karşılıksız kalmış olanlarına bulunacak karşılıklar, elbette söz varlığımızı zenginleştirici yeni katkılar sağlayacaktır.

- Son yıllarda İngilizce çok yaygınlaşıp etkisini her alanda hissettiriyor. Buna ilişkin düşünceleriniz nelerdir?

- Üzerinde durulması ve parmak basılması gereken bir başka husus da dilimize son dönemlerde girmiş yabancı sözcüklerdir. XVI-XIX. yüzyıllar arasında Arapça ve Farsçanın, Tanzimat ve sonrasında da Fransızca sözlerin baskısı altına

2 *Doğru Yazma ve Konuşma Bilgileri*, Ankara 2009, Zerpa Yay., 756 s.

Levent Şahverdi Arşivi

giren dilimiz, şimdi de pek yaygın olarak İngilizce sözlerin akınına uğramıştır. Kısmen yabancı dilde eğitimden, kısmen Türkçe kavramları olmayan karşılıkları yabancı sözcüklerle karşılama eğiliminden ve yabancı dil hayranlığından, kısmen de hazırlopçuluktan ve uluslararası çok yönlü ilişkilerden kaynaklanan bu salgın, söz dağarcığımızı bir bahçenin gönül ferahlatıcı nadide çiçeklerine musallat olmuş yabancı otlar gibi sarmaya başlamıştır. Güncel konuşma dilinden başlayıp basında yer alan çok çeşitli kavramlara ve çeşitli ürün adları ile birçok iş yeri adlarına kadar uzanan bu etki, dilimiz için yeni bir yozlaşma belirtisi niteliğindedir. Türkçe karşılıkları bulunduğu hâlde *arka plan* yerine *back ground, çok satan* y. *bestseller, isim hakkı* y. *franchising, damar aktarımı* y. *by-pass, yerleşke* y. *kampüs, molasız* y. *non-stop, tuzak* y. *komplo, bölüm* y. *seksiyon, destekleyici* y. *sponsor, köprü yol* y. *viyadük* gibi sözlerin yeğlenmesi, dilimizin nasıl bir yozlaşmaya doğru sürüklenmekte olduğunun tanıklarıdır. Böyle sınırlı bir sohbet çerçevesinde bu konudaki etkileri daha derinlemesine ele alma olanağımız yoktur. Ancak, bu durum süregeldiği takdirde daha önceki süreçlerde olduğu gibi, dilimizde yeni bir onulmaz yara açılacağı da kuşkusuzdur. Burada her kalem sahibine ve aydınımıza düşen görev, yabancı sözcüklerden medet umma yerine, kendi dilinin yaratıcı gücüne dayanabilme ve Türkçe karşılıkları benimsemedir. Kaldı ki TDK, yabancı sözcüklere karşılıklar bulma işini yıllardır yürütegelmiş ve bu konuda kitaplaştırılmış yayımlar yapmıştır. Yeter ki aydınlarımız buna ilgi ile yaklaşsın!

Dilimizdeki yabancı sözcüklerin yaygınlaşmasında elbette yabancı dille eğitimin de önemli bir etkisi vardır. Türkiye'mizin yalnız kalkınma döneminde değil, her zaman yabancı dil öğrenimine ağırlık vermesi gereğine içtenlikle inanıyoruz. Ancak, yabancı dilde eğitime oldum olası karşıyız. Yabancı dilde eğitim, müstemleke niteliğindeki ülkelere özgü eğitim biçimidir. Vaktiyle Hindistan ve Pakistan'da İngilizcenin egemen olması gibi… Sonuç olarak yabancı dilde eğitim yapmak demek, kendi dilini bir eğitim aracı olarak kösteklemek ve gelişmesine engel olmak demektir. Çünkü dilin, özellikle yazı dilinin gelişip güzelleşmesi yalnız edebî eserler ile değil, eğitim yolu ile de zenginleştirilmesini gerekli kılar.

- Bu konuda TDK üzerine düşeni yapabiliyor mu? Kurumdan beklentileriniz nelerdir?

- Bugün dilimizin yabancı ve özellikle İngilizce söz ve terimlere açık duruma gelmesi, bir bakıma da bilim dili ve terimler konusu ile ilgilidir. Bilim dili, bilindiği üzere, büyük oranda terimlere dayalı özel nitelikte bir dildir. Bir dilin zenginleşmesinde de önemli bir etkendir. Bu bakımdan her bilim dalına giren terimlerin, dilciler ile o bilim dalı erbabının ortaklaşa yapacakları çalışmalar ile Türkçeleştirilmesi ve ilgili bilim dalı mensuplarınca da benimsenmesi gerekli. Gerçi bu konuda da epey öncesinden başlatılan çalışmalar vardır. Ancak başlangıç dönemlerinde, bu çalışmalar sistemli ve kapsamlı bir programa bağlanmadığı ve ilgili bilim çevrelerince de pek rağbet görmediği için sonuç pek verimli olmamıştır. Bu yüzden de bilim adamlarının eserlerindeki terim kargaşası süregelmiştir. Bu durumu dikkate alan Türk Dil Kurumu 1990'lı yıllardan başlayarak çok çeşitli

Levent Şahverdi Arşivi

bilim dalları için oluşturduğu 20'den fazla çalışma grubu ile bu konuya yönelmiş ve çok verimli çalışmalar gerçekleştirilmiştir. Bu konuda yol gösterici ve yöntem belirleyici önemli bir eser Prof. Dr. Hamza Zülfikar tarafından yazılmıştır.[3] Kurum, bir örnek olarak, dil bilgisi alanında ortaklaşa kabul görecek bir terim sözlüğünü de 1990-1991 yıllarında bize hazırlatmıştır. 1992 yılında ilk baskısı, 2003 yılında da genişletilmiş 2. baskısı yapılan *Gramer Terimleri Sözlüğü*, dil bilgisi alanındaki çok yönlü karışıklığa son verecek bir nitelik taşımaktadır. Aynı ölçü bugün çok çeşitli öteki bilim dalları ve teknik alanlar için de uygulanmaktadır.

Burada bilim dili ile ilgili olarak üzere parmak basılması gereken bir başka nokta da Türkiye bilim çevrelerinde yer yer Türkçeyi bu açıdan hafife alan bazı görüş ve eğilimlerin yer almış; dolayısıyla Türkçe yerine yabancı dilde eğitimin benimsenmiş olmasıdır.

Bizce bu tutum temelinden yanlış bir algılamadır. Kusur Türkçenin değil, bizlerin bilim dili anlayışındadır. Türkçemiz tarihî derinliği, coğrafi genişliği ve üretme gücü ile mükemmel yapıya sahip bir dildir. Kusur onun özelliklerini tanıyamamakta ve değerini bilmemektedir. Şaşmaz bir gerçektir ki bilimde, her bilim dalı müntesiplerinin kendi terimlerini aralarında anlaşarak oluşturmaları ve böylece var olan terim karmaşasına da son vermeleri kaçınılmaz iken, bu gerçeği bir yana itip kusuru dile yüklemek, o dilin özelliklerini kavrayamamış olmaktan gelen bir yanılgıdır (Ayrıntılı bilgi için Korkmaz, *age*., III, s. 392-408'e bk.). Doğruları görmek için Atatürk'ün daha 1936 yılında hazırladığı *Geometri* kitabında yer alan matematik ve geometri terimlerini hatırlatmak yeterlidir sanırız. Bu bilim dalında bugün de severek kullanageldiğimiz terimler, işte o kitapta yer alan terimlerdir.

Bilim dilindeki terimlerin her bilim dalının mensuplarınca ortaklaşa kabul görecek bir Türkçeleştirmeden geçirilmesi, elbette Türk dilinin yüksek düzeyde bir bilim dili olmasına büyük katkı sağlayacak ve dilimizi zenginleştirecektir.

Bu konuda şimdiye kadar gerçekleştirilen çalışmalar dışında, bugün TDK'nin 20'nin üzerinde çalışma grubu ile sonlandırma aşamasına getirdiği bilim terimleri üzerindeki çalışmaları da aslında bu hedefe yönelmiş bulunmaktadır.

Türkçenin bir bilim dili olarak layık olduğu yeri alabilmesi, elbette yalnız TDK'nin değil, bu Kurumun üniversitelerimizle iş birliği hâlinde çalışmasını gerekli kılmaktadır. Esasen bugün bilim terimlerini Türkçeleştirmek için oluşturulan söz konusu çalışma gruplarında çeşitli dallardan değerli öğretim üyeleri de yer almış bulunmaktadır.

- Son yıllarda dilimizde giderek kullanımı yaygınlaşan argo sözcüklerin kullanımı konusunda ne düşünüyorsunz?

- Dilimize gereken özenin gösterilmemiş olmasından kaynaklanan dil yozlaşması hususunda bir de *argo*ya işaret etme gereği vardır. Bilindiği gibi *argo*

3 *Terim Sorunları ve Terim Yapma Yolları*, Ankara 1991, TDK Yay., 313 s.

Levent Şahverdi Arşivi

sözü kavram olarak birbirinden farklı birkaç anlama gelir. Bu anlamlardan biri, aynı meslek veya topluluktaki insanların kendi aralarında oluşturdukları ortak dilden ayrı özel bir dildir. Buna yerine göre bir gizli dil de denebilir. Çeşitli esnaf gruplarının oluşturdukları diller veya Geygelli Yörüklerinin gizli dilleri gibi. Bunun dışında her yerde ve her zaman kullanılmayan, yazı dilinde kullanılmaması gereken, çoklukla eğitimsiz kişilerin kullandığı birtakım söz ve deyimler de argoya girer. Argonun üçüncü bir tipi ise serserilerin, külhanbeylerin kullandığı söz ve deyimlerdir. Fransızca bir deyim olan *argo*, ortak dilden farklı söz varlığına sahip bir iletişim aracıdır (Zülfikar, *age*., s. 65). Son zamanlarda gençler arasında ve özel radyolarda yaygınlaşıp gündelik dile girme eğilimi göstermiş olan argo niteliğindeki *gaza gelmek, yamukluk yapmak, keleklik etmek, keriz, yavşak, dandik, tırıvırı, angut, dangalak, oha, çüş,* vb. gibi sayıları hayli kalabalık argo sözler de elbette yazı ve kültür dilini bulandırıp kirleten sözlerdir.

- Çok yönlü bir sorunlar tablosu çizdiniz. Günümüzün sorunlarından da kısaca bilgi verir misiniz?

- Türkçe köklü ve zengin bir tarihe sahip olduğu hâlde, "Bugün dilimizle ilgili sorunların temelinde yatan sebepler nelerdir?" biçiminde bir soru ile karşılaşılabilir. Bizce, bu sorunların temelinde yatan asıl sebep, yukarıda tarihî geçmişini özetlerken belirtildiği üzere, dilin toplum birliğini ortaya koyan bir kültür mirası olduğunun unutulup kendi başına bırakılmış olmasıdır. Onun çeşitli dönemlerinde dile egemen olan aydınlarımızın kendi dillerine özen gösterecekleri ve ağırlık verecekleri yerde, yabancı dillerin desteğine başvurmuş olmalarıdır. Gerçi, bu durumda Oğuzcaya dayalı dilimizin Anadolu'da ilk eserlerini vermeye başladığı dönemlerde, Orta Asya'dan bir yazı dili geleneği getirmiş ve yalnızca konuşma diline bağlı bir süreçten geçmiş olmasının da bir dereceye kadar etkisi söz konusu olabilir. Ancak, bu duruma rağmen XIII.-XV. yüzyıllar arasını dolduran ve *Eski Anadolu Türkçesi* diye adlandırılan Anadolu Beylikleri Dönemi'nde pırıl pırıl bir Oğuz Türkçesi ile yüzlerce eserin ortaya konabilmiş olması, bu lehçenin gücünü ortaya koyan belirgin bir durumdur. Yalnız Türklerin X. yüzyılda toplu olarak İslamlığı kabulünden sonra, bu dine ait çeşitli kavram ve terimlerin Arap dilinden alınması elbette küçümsenemez. Bu konuda çok işlenmiş Fars edebiyatının etkisi ile alınan Farsça sözler de ikinci bir etkendir. Hele XV. yüzyılın ortalarında Osmanlı Devleti'nin imparatorluk temellerinin atılmasından başlayıp önce XIX. yüzyıla, daha sonra da Tanzimat Dönemi'nden Cumhuriyet'e kadar uzanan dönemlerde üzerinde duracağımız temel etken dinî, edebî ve kültürel nedenlerle Arap, Fars ve Fransız dillerinin yoğun etkisine boyun eğme ve bu dillere karşı duyulan gereksiz hayranlıktır.

Bilindiği üzere, Türkler Anadolu'yu yurt tuttukları zaman, orada birtakım farklı etnik unsurlar da bulunmakta idi. Onlarla bir arada yaşayıp kaynaşmanın ortaya koyduğu karşılıklı etki dolayısıyla bir yandan o yerli dillere Türkçe sözler verirken, bir yandan da onlardan aldıkları yabancı sözleri kendi dillerinin potasın-

Levent Şahverdi Arşivi

da eritip kaynaştırarak ve birer Türk dili kalıbına sokarak Türkçeleştirmişlerdir. Bugün dilimizde yer alan *çocuk, inci* ve *kent* sözlerinin Çince ve Sogotçadan; *afyon, anahtar, biber, cımbız, çağla, fesleğen, fındık, kenevir, kiraz, patik, peksimet, uskumru* sözlerinin Yunancadan; *bando, banker, bilet, bira, bomba, borsa, candarma, domates, iskemle, patates, pırlanta* sözlerinin İtalyancadan; *küre, külek* "tahta kova", *cacık, çemen, çörtem* sözlerinin Ermeniceden; *boğaca, çete, güllaç, kuluçka, kulübe, izbe, papatya, piliç, vişne* vb. sözlerin Bulgarca, Makedonca, Sırpça kökenli Slav dillerinden geçtiğinin kim farkındadır? Elbette bizim dilimizden de o dillere yüzlerce söz varlığı geçmiştir.[4] Burada önemli olan nokta, vaktiyle alınmış olan bu sözlerin dilimizde Türkçeleştirilmiş olmasıdır. Karşılıklı siyasal, sosyal ve kültürel ilişkiler birtakım sözlerin alınmasına yol açabilir. Burada önemli olan, o sözlerin dilin kendi potasında eritilip kaynaştırılarak yerli sözler durumuna getirilmesidir. Bizim dilimize giren Arapça, Farsça sözlerin bir kısmı da böyle bir işlemden geçerek yerlileşmiştir. Ancak, edebî ilişkiler yolu ile girenlerin çok önemli bir kısmı, yazı dilimizde kendi ek ve kuralları ile birlikte taht kurduğu için Türkçenin gelişip gürleşmesine engel olmuş; onun doğal gelişim yolunu tıkamıştır. Aynı durum Tanzimat ve Servetifünun Dönemleri ile bugün dilimizi sarıp sarmalamaya doğru yönelmiş İngilizce için de söz konusudur. Bunlar dilin değil, onu başıboş bırakma gafletinde olanların kusurlarıdır. Özellikle belirtmek isteriz ki dil sahipsiz kalmamalıdır.

Başka milletlerin dil tarihleri incelendiğinde, dillerine yüzyıllar öncesinden başlayarak sahip çıktıkları, onları özen göstererek işledikleri görülür. Bizde ise, Karamanoğlu Mehmet Bey'in öncülük ettiği Anadolu Beylikleri Dönemi'ndeki bilinçli tutum bir yana, Türkçemiz Cumhuriyet Dönemi'ne gelinceye kadar başıboş kalmıştır. Gerçi yazarlar, şairler, edipler ve bilim adamları Osmanlı Türkçesine büyük emek vererek onu bir sanat, bilim ve kültür dili durumuna getirmişlerdir. Ancak, bu gelişme Türkçeyi boğan ve temelinden yıkan sağlıksız bir gelişme olmuştur. Dolayısıyla Türkçeyi yozlaşmaya sürüklemiştir. İşte bugün karşılaşılan önemli sorunların temelinde yukarıda belirtilen etkenler yer almaktadır.

- Türkçenin tanıtımı ve daha etkin ilgilenilmesi için çeşitli dallarda ödüller verilmesi etkili olabilir mi sizce? Başka önerileriniz var mı?

- Türkçenin tanıtımı ve daha etkileyici bir ilgilenme sürecine girmesi için çeşitli dallarda verilecek ödüller elbette yararlı olabilir. Ancak bu ödüllerin daha önceki yıllarda olduğu gibi, yalnızca arı bir Türkçe kullanma ölçüsü ile değil, hem dilimizi çok iyi kullanabilmek hem de gelen eserlerin konu ve içerik bakımından ödüle yaraşır bir değere sahip olması ölçüsüne bağlanması gerekir diye düşünüyorum.

Bunlara yalnız şiir, hikâye, roman vb. edebî eserler değil, Türk dilinin çeşitli konularında hazırlanmış veya hazırlanacak bilimsel eserlerin de katılması uygun

4 bk. Günay Karaağaç, *Türkçe Verintiler Sözlüğü*, Türk Dil Kurumu Yayınları: 919, Ankara 2008, 957 s.

Levent Şahverdi Arşivi

olur. Bu konuda, aydınlarımızda ve gençlerimizde dilimize karşı ilgi ve bilincin artırılması için daha önceki yıllarda Prof. Dr. T. Banguoğlu, Prof. Dr. Ali Fehmi Karamanlıoğlu, Prof. Dr. Doğan Aksan, Prof. Dr. Beynun Akyavaş ve Prof. Dr. Mustafa Argunşah tarafından yazılmış (Zülfikar, *age*., s. 73) etkileyici yazılar tipinde eserlerin kaleme alınmasında da yarar görüyoruz.

- Sizce TDK üzerine düşen görevi yapıyor mu?

- Yukarıda kısa ölçülerle bir sohbet havası içinde açıklamaya çalıştığımız konularda olsun, burada değinemediğimiz öteki konularda olsun, Türk Dil Kurumu, üzerine düşen görevi hakkı ile yapmaya çalışmış ve hâlen de yapagelmektedir.

Özellikle 1983 yılından başlayarak bir Anayasa kuruluşu durumuna geldikten sonra yaptığı ve yaptırdığı çok yönlü çalışmalar, bu Kurum için yüz akı olacak çalışmalardır. Dört yılda bir gerçekleştirdiği Türk dili kurultayları, bugün sayısı bine yaklaşmış bir yayın listesine sahip olması; *Türkçe Sözlük*'ü, *Türk Dili* dergisini, *Türk Dili Araştırmaları Yıllıkları*nı ve daha başka nice konuları başlangıcından bugüne kadar Genel Ağ'a taşımış ve dolayısıyla Türkçenin temel veri kaynaklarını dünyanın her bir köşesinden erişilebilir duruma getirmiş olması, onun başarısının belirgin bir göstergesidir. Ayrıca Ankara'da, Anadolu'nun çeşitli üniversitelerinde ve başta Türk Cumhuriyetleri olmak üzere çeşitli ülkelerde de gerçekleştirdiği çalıştay, bilgi şöleni vb. toplantılarda ele alınan konular, gerçekten üzerinde önemle durulması gereken konulardır. Bu çalışmalara üniversitelerimizdeki bilim adamlarından başka yurt dışında Türklük Bilimi ile uğraşan yabancı araştırmacıların da önemli katkıları olmuştur. Yalnız şurası da vurgulanması gereken önemli bir gerçektir. Şöyle ki: Türk dili tarihî derinliği, coğrafi genişliği ve yaygınlığı, araştırma konularındaki çok yönlülük ve çeşitliliği; buna karşı geçmiş yüzyıllarda uğradığı büyük ihmal yüzünden bugün üzerinde daha yüzlerce araştırmanın yapılmasını gerekli kılan bir kültür cevherimizdir. Türk dili üzerinde yapılacak bundan sonraki araştırmalar da onun değerini kat kat yükseltecektir. Ulaşacağı bu yüksek düzey, ona öteki dünya dilleri arasında seçkin bir nitelik kazandıracaktır. Ama Türk dilinin böyle bir ödülle taçlandırılması, Kurumun bugünkü olanakları ile asla gerçekleştirilemez. Kurumun kadrosunda bu çalışmaları hakkı ile yürütecek elemanları yoktur. Üstelik bugün TDK, 1994 yılında iptal edilmiş kanun maddeleri yüzünden ne yazık ki 2001 yılından beri kendilerini yönlendirecek bir kanundan da yoksun bulunmaktadır. Bu yüzden bilim kurulu ve bilimsel çalışmaları yürüten çeşitli kollar kapalı durumdadır. Buna rağmen Kurum Başkanlığı, çalışmaları çeşitli çalışma grupları ile yürütmeye çalışmaktadır.

Bu noktada, bizce sayın devlet büyüklerimize ve yetkililere düşen görev, Türk Dil Kurumunu; Türk dilinin önemine ve şerefine yaraşır bir düzeye çıkarmak ve ona bu engin tarihî derinliğine ve büyük çaplı bilimsel görevlerine yaraşır bir değer vererek onu Türk Dili Akademisine dönüştürecek bir kanunu tez elden çıkarmaktır diye düşünüyorum.

- Sayın Prof. Dr. Zeynep Korkmaz verdiğiniz bilgiler için teşekkür ederiz.

Levent Şahverdi Arşivi

GÜNÜMÜZDE TÜRKÇENİN KARŞI KARŞIYA BULUNDUĞU SORUNLAR ÜZERİNE*

Değerli dinleyiciler,

Konuşmaya başlamadan önce hemen açıklayayım ki, bilindiği üzere *Türkçe* terimi, tarihî ve coğrafî açıdan çok geniş bir alanı kapsamaktadır. Benim 15-20 dakikalık kısa konuşma süresinde üzerinde duracağım Türkçe, doğrudan doğruya günümüz *Türkiye Türkçesi*dir.

I. Sayın üyeler,

Bilindiği üzere bir toplumun bir ulus varlığının her alandaki verileri, onun sosyal yapısını biçimlendiren bütün kültür birikimleri ve değer ölçüleri kavramlar ve sözcükler hâlinde dile aktarılmış ve dilin söz varlığını oluşturmuştur. Bu nedenle bir ulusun, bir toplumun dili ile kültürü arasında iç içe girmiş ayrılmaz bir bağlantı vardır (Korkmaz 2007: 363). Bu iki öge birbiri ile karşılıklı ve sürekli etkileşim altındadır. Ünlü dil bilimcilerin; dilin, kültürün sadık bir aynası, yaratıcısı, koruyucusu, aktarıcısı ve geliştiricisi olduğu yolundaki görüşleri de bu temel gerçekten kaynaklanmaktadır. Dil ile kültür arasında böyle sıkı bir bağlantı bulunduğuna göre, dilin bir toplumun gelişme koşulları açısından ne denli önemli olduğu açıkça ortaya çıkmaktadır.

Türkiye Türkçesi, milattan birkaç bin yıl öncesinden başlayıp çeşitli tarihî dönemlerden geçerek günümüze uzanan akışı içinde çeşitli coğrafi, sosyal, etnik ve kültürel koşullara bağlı olarak gelişme ve gürleşme yönünde yol alırken zaman zaman da dilin yapı ve işleyiş ölçülerine uymayan çeşitli etkenler altında daralma, duraklama, Arapça ve Farsça gibi yabancı dillerin etkisine boyun eğme gibi durumlarla da karşı karşıya kalmıştır. Bu münasebetle belirtmek gerekir ki her dil, nice yüzyılları içine alan zamana bağlı akışı içinde, genel olarak kendi iç yapısından gelen değişme ve gelişmelere uğrar. Bunlar dilin iç tarihi ile ilgili değişme ve gelişmelerdir. Söz gelişi Eski Türkçedeki *kir-, kör-* fiillerinin bugün *gir-, gör-* biçimlerine dönüşmesi, *olturgan* şeklinin *oturan*, *biliserdir* fiilinin *bilecektir* biçimlerine dönüşmüş olması gibi.

---

* 26 Eylül 2014 tarihinde Bilkent Üniversitesinde yapılan uluslararası sempozyumda okunan bildiridir.

Levent Şahverdi Arşivi

Dilin bir de dış yapısı vardır ki o da içinde bulunduğu çeşitli koşullar altında, ihtiyaç duyduğu durumlarda söz varlığını genişletmek ve anlatım gücünü artırmak üzere, ilişkide bulunduğu başka dillerden de sözcükler alabilmesidir. Çeşitli dünya dillerinde bunun birçok örneği vardır. Ancak, eğer bir dil kendi dış yapısı ve bu yapıya yabancı sözler alma bakımından olağan ölçüleri aşan yoğun bir değişikliğe uğrarsa, o zaman etkilendiği yabancı dil ve dillerin ağır baskısı altına düşmüş olur. Hatta bu baskı daha da yoğunlaşırsa, o dillerden yalnız sözcük almakla kalınmaz, o sözler aracılığı ile zaman içinde o dillerin kurallarını da benimseme yolu tutulur. Böyle bir gidiş, dilin kendi olağan yaşama koşullarından kaynaklanan iç yapısındaki değişme ve gelişmeleri bastırarak onu tıkanıklığa sürükler. Böylece dil, etkilendiği bir yabancı dil veya dillerin boyunduruğu altına girmiş olur.

Bilindiği üzere, bizim dilimiz de XI. yüzyıldan XX. yüzyıla uzanan tarihî dönemlerinde önce birbirinden ayrı dil ailelerinden gelen Arapça ve Farsçanın, daha sonra da 1839 Tanzimat döneminden başlayarak Fransızcanın oldukça yoğun etkisi altına girdiği için halkın konuşma dili ile aydın zümrenin kullandığı yazı dilini birbirinden ayıran bir melez yapıya bürünmüş ve çatallanmaya uğramıştır. Dilimizin bu yönde uğradığı değişim süreçleri ve tarihî dönemleri çeşitli vesilelerle ele alınıp işlenmiştir. Biz burada üzerinde duracağımız konuya temel oluşturması açısından şu hususu açıklamak isteriz: XVI-XIX. yüzyıllar boyunca dilimiz *Osmanlı Türkçesi* diye adlandırılan, söz varlığı ve kuralları açısından her biri farklı bir dil ailesine bağlı Arapça, Farsça ve Türkçenin karışımından oluşan melez bir dil yapısında olduğu için Tanzimat dönemindeki dilde sadeleşme eğilimlerinden sonra, Cumhuriyet Dönemi'nde, onu yabancı dillerin yıkıcı baskılarından arındırarak kendi yapı ve işleyiş ölçülerinde yol alan sağlam bir yapıya oturtulmuş bir kültür dili oluşumuna getirme mücadelesi başlamış ve Atatürk'ün eseri olan *Türk Dil Kurumu* başta olmak üzere, çeşitli üniversitelerdeki Türk Dili ve Edebiyatı bölümleri ve bazı kültür kuruluşlarının çok yönlü katkıları ile Türkçemize gelişmiş bir kültür ve bilim dili olma yolunda epey emek harcanmış; bu konuda geçmiş dönemlere oranla hayli yol alınmıştır (ayrıntılı bilgi için Korkmaz 1963, 1973). Cumhuriyet Dönemi'nde dilimize karşı bu denli duyarlı davranılmasının nedeni işte dil ile kültür arasındaki bu sıkı bağlantıdan kaynaklanmaktadır.

II. Ancak, bütün bu olumlu gelişmelere karşın, konuya bir dilin bir kültür ve bilim dili olma yolunda içinde bulunduğu durum açısından bakıldığında, dilimizin yukarıda işaret ettiğimiz iç ve dış yapıları açısından üzerine gidilmesi ve yenilmesi gereken önemli birtakım sorunlarla karşı karşıya bulunduğu da bir gerçektir.

Bir toplumun uygarlık düzeyi ile o toplumun kullandığı dilin yapısı, işleyişi, söz varlığı ve gelişme koşulları arasında sıkı bir bağlantı olduğu için burada, dilin kullanımı açısından özellikle üniversite yaşamında yol alan veya bu yaşama yeni adım atmış olan siz gençlerimize bu konudaki açmazlardan bazı örnekler vererek dikkatinizi bu konu üzerinde yoğunlaştırmaya çalışacağım.

Bugün Türkçemizde yer almış olan başlıca sorunlar şu noktalarda toplanabilir:

Levent Şahverdi Arşivi

1- Söyleyiş (Telaffuz) ile İlgili Sorunlar:

Dilimize tarihî gelişme süreçleri boyunca Türkçe sözler dışında çeşitli ilişkilerden kaynaklanan birtakım Doğu ve Batı kaynaklı sözler de girmiştir: *akıl, aşk, beden, cahil, cühela, edep, efendi, hatır, hâtıra*, *kültür, masa, lamba, şapka vb.* Söz dağarcığımıza aktarılmış olan bu sözler, artık dilin kendi malı olmuş ve Türkçe sözlerden ayırt edilemez duruma gelmiştir. Ancak; Arapça, Farsça, Fransızca, İngilizce, İtalyanca gibi yabancı dillerden aktarılmış sözlerin ses yapılarının iyi kavranamamış, yer yer de Türkçenin söylenişine aykırı durumlar göstermiş olması nedeniyle gerek aydınların söyleyişinde gerek TV konuşma programlarında ve hatta yüksek düzeydeki bazı toplantılarda bile kulakları tırmalayan ve anlamı da ters yüz eden söyleyiş yanlışları sergileyegelmiştir. Araştırmalarımız sırasında bir süre önce bu konuda yaptığımız tespitlere dayanarak şu örnekleri sıralayabiliriz: *atıf* "gönderme"*: atıf yapma* yerine *ātıf yapma; āvize* yerine *avīze: Camideki büyük* ***avīze****; ayar* yerine *āyar*; *demokrasi* yerine *demokrāsi*: *Önümüzdeki yasama yılında da umuyoruz ki* ***demokrāsimizin*** *önündeki tüm engeller kaldırılacaktır; dāhil* yerine *dahil*: *Dış borçlar da* ***dahil;*** *mākus* "ters çevrilmiş, kötü" yerine *makus*: *Başbakan bölgenin* ***makus*** *talihini yendiğini söyledi*; Bunlar gibi *hādise* "olay" yerine *hadīse*; *meşgale* "uğraşı" yerine *meşgāle*; *kabīl* "gibi" yerine *kābil*: Bu *kābil işler; rakīp* "rekabet eden" yerine *rākip* "ata binen"; *yar* "uçurum" yerine *yār* "sevgili" vb. (Korkmaz 2007: 364 ve öt.).

Söyleyiş yanlışları açısından işaret edilmesi gereken bir başka husus da bazı sözlerin ses yapıları açısından hakkının verilerek söylenmemesi veya bölge ağızlarındaki söyleyişlerin standart yani ölçünlü Türkçeye aktarılmış olmasıdır. *Hocam müsādenizle ben* ***gidiyorum*** yerine *Hocam müsadenle ben* ***gittim****; Haydi şimdi gidelim de sabahleyin buluşuruz* yerine *Hadi* ***şindi gidek*** *de* ***zabānan buluşak****; Ben şimdi gideyim, yarın yine gelirim* yerine *Ben* ***şindi gitçen*** *yarın yine* ***gelirin*** gibi söyleyişler hayli yaygındır. Hatta ölçünlü dilde yadırganan bu türlü şekiller yer yer yazılı eserlere bile girmiş durumdadır. Bir örnek olarak 2014 yılına kadar yedi baskısı yapılmış olan *İki Genç Kızın Romanı* (Mağden 2014) adlı bir romanda, İstanbulda iki üniversite öğrencisinin konuşmaları ile ilgili olarak hiç gereği yokken *Sen kimin çenesini* ***kapıyosun*** *be!; Sen* ***kimle konuşuyosun****?* (s. 56); ***sona yıkanacam*** *ve tertemiz* ***olucam*** (s. 60) gibi sık sık geçen ve yadırganan ölçünlü Türkçeye aykırı yazılışlar yer almış bulunmaktadır. Öyle anlaşılıyor ki yazar, eser boyunca konuşma dilinde yer alabilecek bazı söyleyişleri yazı diline aktarma gibi bir yanılgıya düşmüş olmalıdır.

Söyleyiş açısından kendini gösteren bu bozulmada TV dizilerinde yer alan bölgesel ağızların ölçünlü söyleyişe de yansımış olması yanında, büyük şehirlere yapılan göçlerin getirdiği olumsuzlukların da etken olduğu söylenebilir (Zülfikar 2008: 76-78).

Bu konuda kalın ünsüzler ile ince ünlülerin, ince ünsüzler ile kalın ünlülerin aynı ya da komşu hecede yer almasından kaynaklanan söyleyiş yanlışları da

Levent Şahverdi Arşivi

vardır: *iḳāmet* yerine *ikâmet*: *Almanyadaki ikâmet süresi*; *ikâmetgah* açısından; *inkılap* "dönüştürme, değiştirme" yerine *inkilap* "köpekleşme"*; kātil* "öldüren" yerine *kâtil; ḳābil* "mümkün" yerine *kâbil; iskân* yerine *isḳan; Hakkâri* yerine *Haḳḳari*; *irtikâp* yerine "hilekârlık" *irtiḳap*: *irtiḳap davası*; *suḳūtu hayale uğramak* yerine *sükûtu hayale uğramak*; *dalâlet* "yolunu şaşırma" yerine *delâlet* "aracı olma": *Atam bize bıraktığınız onurlu yaşamın gaflet ve delâlet içinde olanlara karşı yılmaz bekçileriyiz*; *diyanet işleri* yerine *dinayet işleri*; *hafriyat* "kazı" yerine *harfiyat*; *halel* "zarar" yerine *helâl* "dince yasaklanmamış olan"; *mahvetmek* yerine *mahfetmek*; *şefkat* yerine *şevkat*; *tasfiye* yerine *tasviye*; *porte* "değer genişliği, önem derecesi" yerine *portre* "insan resmi": *İşin malî portresi* gibi (Korkmaz 2007: 365). Bunlar dilimizin yapısına, kurallarına ters düşen, gözü ve kulağı tırmalayan, yer yer anlamı da bozan söyleyişlerdir.

Ayrıca *İngiliz dilinde* veya *İngilizcede* denecek yerde *İngilizce dilinde: **İngilizce dilinde** sınav yapmak; **İngilizce, Fransızca, Arapça dillerinden birine** vâkıf olduğuna dair; mesîre* " gezinti yeri" yerine *mesire yeri; para sıkıntısı* yerine *parasal sıkıntı; İnek bir süt kaynağıdır* yerine *İnek sütsel bir kaynaktır; çöp atığı, ev atığı* yerine *evsel atık* (Zülfikar 2009: 151); *Çanakkale'de* yerine *Çanakkalesinde: Sadece Çanakkalesinde 280 bin şehit verdiğimiz…* ve Türkçenin ad tamlaması kurallarına aykırı olarak yazılan *Dedeman Oteli* yerine *Otel Dedeman*, *Bristol Hotel*i yerine *Hotel Bristol*, *Hotel Best*; sokak adlarında *Başak sokağı* yerine *Başak sokak* vb. söyleyişlerin yer alması gibi.

2- Yazım (İmla) ile İlgili Sorunlar:

Yazım konusunu ele alan kılavuzlar, uzun yıllar boyunca, dilimizin yapı ve işleyiş özelliklerine göre değil de genellikle kişisel ölçü ve değerlendirmelere göre hazırlandığı için çeşitli yazım kılavuzları arasında özellikle bitişik ve ayrı yazılması gereken *ilkokul, ortaokul, ilkbahar, özel okul, yatılı okul* gibi birleşik sözlerde yer yer kavram bakımından yazım kurallarına uymayan ve karışıklığa yol açan uygulamalar görülmüştür. *Türk Dil Kurumunun* 2012 yılında yayımlanan *Yazım Kılavuzu* bu konuda dilin yapı ve işleyiş kurallarına dayanan değerlendirmelerden geçirilmiş bir yazım kılavuzu yayımlamıştır. Ancak, dilin yapı ve işleyiş kurallarına yeterince aşina olunamamaktan yahut da eğitim eksiklik ve yetersizliğinden dolayı yer yer yine dilin işleyiş ve anlam özelliklerine ters düşen yazılışlarla karşılaşılmaktadır. Söz gelişi: *listeye **buda** (bu da) girecek; **yarında** (yarın da) toplanacağız; birikimleri ile bir **evde** (ev de) alabildi; seninki **canda** (can da) bizimki patlıcan mı* (Zülfikar 2008: 146) örneklerinde görülen ve ayrı yazılması gereken "dahi, ve" anlamlarındaki bağlacın *evde, okulda* örneklerinde görülen bulunma durumu eki ile karıştırılarak bitişik yazılmış olması; *Evdeki, kutudaki* örneklerinde yer alan ve bitişik yazılan *ki ilgi zamiri* ile *Buraya yalnız başına gelebildi mi ki? Şimdiye kadar hiç böylesine rastlanmış değildi ki* örneklerinde görülen "pekiştirme ve ağırlık bildirme" görevindeki ayrı yazılan *ki edatı* ile dilimize Farsçadan girmiş olan ve yine ayrı yazılan *Bakarsın ki işleri çabucak*

Levent Şahverdi Arşivi

toparlayıverir örneğindeki *ki bağlacının* yer yer biribirine karıştırılarak bitişik yazılması; *Sorulan sorulara yeterince yanıt alınabildi mi?* örneğinde görülen ve ayrı yazılması gereken *-mı? / mi?* soru ekinin bitişik yazılması gibi yazım uyumsuzlukları da yer yer gözümüzü ve kulağımızı tırmalayan görüntüler durumundadır. Bunlara, özel adların küçük harfle başlatılmasında bir sakınca görülmemesi; virgül, noktalı virgül gibi anlama etki yapan noktalama işaretlerinin yerli yerinde kullanılmaması gibi hususlar ile bunlara eklenebilecek daha başka sorunlar, dilimizin yazım kuralları açısından karşı karşıya geldiği önemli hususlardır. Bu türlü sorunların giderilememesinde öğretim eksikliği yanında, öğretim kurumlarındaki test usulü sınavların da önemli bir etken olduğunu vurgulamak gerekiyor.

3- Söz Dağarcığımızdaki Daralma ve Anlatım Kısırlığı ile İlgili Sorunlar:

Deyim yerinde ise, dilimizi yavaş yavaş yozlaşmaya doğru sürükleyen nedenlerden biri de bir kısım aydınlarımızın ve genç kuşaklarımızın konuşurken ve yazarken sözcükleri yerli yerinde kullanamamalarından kaynaklanan bir anlatım kısırlığına düşülmesidir. Belki de dilimizin söz varlığı açısından çeşitli evrelerden geçmiş olması, gençlerimizin yer yer okuma ve genel kültürü genişletme alışkanlığını edinememiş olmaları gibi sebeplerle günümüz gençlerinin *şeref, haysiyet, itibar, gurur, izzetinefis* sözleri arasında birer ince ayırım (nüans, çalar) göremeyerek hepsini de *onur* sözcüğü ile karşılamaları; kavramlara karşılık bulmakta sıkıştıkları anda *giysi olayı*, *kitap olayı, sergi olayı* örneklerinde görüldüğü üzere *olay* sözüne yapışmaları; *derece, safha, kademe* gibi anlamca aralarında fark bulunan sözlerin hep *aşama* sözcüğü ile karşılanması, *hamle yapmak* yerine *aşama yapmak, bu safhada* yerine *bu aşamada, iki kademeli* ya da *iki basamaklı sınav* yerine *iki aşamalı sınav; derece derece ilerleme* yerine *aşama aşama ilerleme* anlatımının kullanılması; *yılbaşı nedeniyle* (dolayısıyla olmalı) *gelen tebrikler; sürekli yağış nedeniyle* (yüzünden); *çıkar çatışmalarına bağlı politikaların yol açtığı hırçınlıklar nedeniyle* (yüzünden) vb. örneklerde görüldüğü üzere *neden* sözcüğünün "dolayısıyla", "münasebetiyle", "yüzünden", "bakımından", "ilgili olarak", "yol açmak" gibi farklı kavramlardaki sözlerin de yerini almış olması; "saz şairi" demek olan *ozan'*ın kalem şairi için de kullanılması, *çok güzel* yerine *korkunç güzel* denilmesi, *kalp* sözü yerine *yürek* sözü geçirildiğinden bu kez *kalpsiz adam* "merhametsiz adam" ile *yüreksiz adam* "korkak adam"ın birbirine karıştırılması gibi kullanımlar dilimizin anlatım gücündeki büzülme ve yıpranmanın tipik örnekleridir (ayrıntı için Korkmaz 1993: 172-174; 2007: 367-368).

4- Argolu Sözcükler Kullanma Tutkunluğundan Kaynaklanan Sorunlar:

Dilimiz özellikle genç kuşaklar arasında bir yandan da argolu söz ve konuşmaların baskısına uğramış durumdadır. Bunda bu türlü konuşmaların gençliğin ilgisini çekmesi, eğitim yetersizliği, radyo ve televizyon kanallarında düşük düzeyli programların yer alması gibi etkenler yer almaktadır. Dolayısıyla gençlerimizin dilinde yer alan *bittim yaa, yetti bee, yok bee, sinir oluyom* "sinirleniyorum", *kek*

Levent Şahverdi Arşivi

"saf"*, küt, vav* "şaşırma anlatır"*; vav ne iş; manyamış, saloş, çok kazık, baydın* "bıktırdın"*, kafayı yemek, nābersin iyisin mi?, matrak bi olay, hödük* "korkak, ürkek"*, valla mı?* "gerçek mi"*, yemezler* "inanmadım"; *harbiden* "gerçekten"; *kafalamak* "alay etmek" gibi kullanımlar dilimizin incelik ve zarafetini kemirmeye devam etmektedir.

5- Dilimizde yozlaşmaya ve değer kaybına yol açan etkenlerden biri ve belki en tehlikelisi de Türkçenin bugün yapı ve işleyiş özellikleri açısından her yönü ile çok farklı özelliklere sahip olan İngilizce gibi yabancı bir dilin akınına uğramış olmasıdır. Genel olarak dillerin ihtiyaç duyduğu zamanlarda veya karşılıklı siyasî, ticarî, kültürel ilişkiler dolayısıyla zaman zaman birbirinden karşılıklı olarak bazı kelimeler almaları olağandır. Ancak, bu durum bir ihtiyaç sınırını aşarak taklitçilik niteliği kazanırsa, o zaman o dili her yönü ile sarıp sarmalayan ve ana dilin belini büken çok zararlı bir durum ortaya çıkar. Günümüzde teknolojinin getirdiği yenilikler dolayısıyla karşılığı bulunamamış bazı terimler için bu alıntılar bir dereceye kadar hoş karşılanabilir. Ancak, bugün Türkçemizin İngilizceden aldığı etkiler, bir söz varlığı salgını hâlinde tıpkı ayrık otu gibi dilin her yanını sarmaya başlamıştır. Etrafımıza şöyle bir göz attığımızda, bir çarşı-pazar gezintisi yaptığımızda veya sözlü ya da yazılı basın, yayın organlarına başvurduğumuzda yüreğimizi hoplatan durumlarla karşılaşıyoruz. İşte örnekleri: "vitrine bakma, vitrin seyretme" yerine W*indowshoping* (Sezgin 2004: 108); "piliç evi" yerine C*hicken House* , "iletişim merkezi" yerine *Communication Center, Hollywood kuaför, Black and White Kuaför, Shoping Center, Mall of İstanbul, Polisan Holding, Shangri La Bosforus Oteli,* modern zamanların Kapalı Çarşısı olmaya aday *My Newyork* gibi iş yeri ve kuruluş adları; Aksiyon, Tempo, Oscar, Number One, Vizyon, Sky Life gibi dergi adları; CNN Türk, Fox, NTV, Show, Star gibi TV kanalları, inşaatlardaki "ipotekli satış" yerine *mortgage; Pier Cardin, Carmen, Cocon, Sporanza, Magazin, Monange* gibi giyim ve modaevleri, *Dentopol* "Özel Ağız ve Diş Sağlığı Polikliniği", Su*nglasshop* "*gözlükçü*"*, Pinky* "takı satan dükkân", *Palermo* "açık parfüm", *Sophora* "makyaj ve cilt bakımı", *Helena Dreamon* "Ayak Sağlığı Polikliniği" vb.

Aynı yaygınlık möble niteliğindeki *Yataş, İpek, İstikbal, Bellona* gibi üreticilerin koltuk takımlarına ve kanepelerine verdikleri *Boston, Dallas, Florida, Isabella, Manhattan, Royal, Vi-va, Magic partment, Platinum*, gibi adlar; *Membran, Ferforje, Semira, Kroş* gibi yatak başlıkları; *Belinda, Destino, Vito elegance* gibi kanepe adları; *Alize, Paradise, Ultra paradise, St optimum, Cosiflex fütura, Comfort* gibi yatak takımları (Gülsevin-Boz 2006: 136-151) adları, dilde taklitçiliğin ne dereceye vardığını gösteren tipik örneklerdir.

Bu örnekler dışında yine toplum yaşamının çeşitli alanları ile ilgili olarak "havalandırma" yerine *aircondition* veya *clima;* "bağlantı" yerine *angajman;* "arka plan" yerine *background*; "çok satan" yerine *bestseller;* "damar aktarımı" yerine *by-pass;* "tam bakım" yerine *check-up;* "indirim, tenzilat" yerine *damping*;

Levent Şahverdi Arşivi

"bildirge" yerine *deklerasyon;* "iki katlı" yerine *dublex;* "para şişkinliği" yerine *enflasyon;* "uyum sağlamak" yerine *entegre olmak*; "isim hakkı" yerine *franchising;* "tuzak" yerine *komplo*; "uçta, sıradışı" yerine *marjinal ,* "yarım gün" yerine *part time;* "vurgunculuk" yerine *spekülasyon*; "beyin takımı" yerine *think-thank*; "baskı sayısı" yerine *tiraj;* "köprü yol" yerine *viyadük* gibi nice nice kavramların Türkçe karşılıkları bulunduğu hâlde, aydınlarımızın yazılı ve sözlü yayın organlarında bu türlü yabancı sözlere itibar etmeleri, dilimizi sarsıntıya uğratan bilinç körlenmesinin tipik örnekleridir.

6- Bilindiği üzere esas itibariyle bilim dili terimlere bağlıdır. Bu alanda, Türk Dil Kurumundaki dilcilerle çeşitli bilim dalları uzmanları arasında ortaklaşa yapılan çalışmaların hayli yol almış olmasına rağmen ne yazık ki uygulama açısından bu alanda da yer yer tıkanıklıklar başgöstermiştir.

Yukarıda özet olarak belirtilmeye çalışılan hususlar, dilimizde yozlaşmaya uzanan görüntülerdir. Dilde yozlaşmanın sonuçları ise:

1. Türkçenin sağlam dil yapısının bozularak düzenli işleyen bir dil olmaktan çıkması,

2. Dilimizin kendi kendini besleyerek gelişme ve güzelleşme gücünü yitirmesi,

3. Dil, işleyişi ile toplum bireyleri arasında akrabalık bağı kuran bir araç olduğundan, yabancı baskılar altında dille düşünce arasındaki bağlantının sarsılması; Türk insanının düşünce sisteminde ve anlatım düzeyinde gerilemenin başgöstermesi ve bunun da yaratıcılığı engellemesi. Ayrıca toplumun bireyleri arasındaki birlik ve bütünlük duygularının zayıflaması,

4. Bu etkenler nedeniyle dilin kendi yapı ve işleyişinden kaynaklanan söz varlığı gittikçe bozulmaya ve daralmaya uğradığından o toplumun kültür değerlerinde de çöküntüler başlar.

5. Çağdaş medeniyet düzeyinin gerekli kıldığı üstünlüğe ulaşabilmek genellikle kendi kaynakları ile beslenmiş dil ve kültür zenginliğine bağlı olduğundan, bunu gerçekleştiremeyen toplumlar bir kimlik bunalımına sürüklenir ve dünyanın ileri düzeydeki toplumları arasında geri plana itilmeye mahkûm olur. Ünlü şairimiz Yahya Kemal Beyatlı'nın veciz olarak belirttiği üzere "*dil konusu insan ve toplum kişiliğine can veren bir millî ruh meselesidir*."

6. Dil zenginliği, dil mükemmelliği kültür zenginliğinin ifadesi olduğuna göre, M. Kemal Atatürk'ün vaktiyle çok anlamlı olarak dile getirdiği "*Türkiye Cumhuriyeti'nin temeli kültürdür.*" sözlerinin yerini bulabilmesi için aydınlar olarak hepimizin ve özellikle siz üniversite gençlerinin bu sakat gidişi engelleyen bilinçli ve uyanık bir tutumu benimsemesi gerekiyor.

Sözlerime burada son vererek hepinizi en içten saygı ve sevgilerimle selamlıyorum.

Levent Şahverdi Arşivi

Kaynaklar

Çeşitli gazete, dergi ve televizyon kanallarından derlenen örnekler.

GÜLSEVİN, Gürer-Boz, Erdoğan (2006) (Editörler), *Türkçenin Çağdaş Sorunları,* Ankara, Baran Ofset.

KARAHAN, Leyla (2011), "Radyo ve Televizyonlarda Yöresel Söyleyiş Sorunu", *Türk Dili Üzerine İncelemeler,* Ankara, Akçağ Yayınları.

KORKMAZ, Zeynep (1963), *Türk Dilinin Tarihî Akışı İçinde Atatürk ve Dil Devrimi,* AÜ, DTCF Yayınları.

_____ (1973), *Cumhuriyet Döneminde Türk Dili,* AÜ, DTCF Yayınları.

_____ (1993), "Dilimizin Dünkü ve Bugünkü Sorunları", *Türk Dili,* S. 500, s. 172-174.

_____ (2005), "Yeni Bir Yapma Dile Doğru mu?" *Türk Dili Üzerine Araştırmalar I,* s. 709-712.

_____ (2007), "Günümüzde Dil Yozlaşmaları", *Türk Dili Üzerine Araştırmalar III,* s. 363-371.

MAĞDEN, Perihan (2014), *İki Genç Kızın Romanı,* İstanbul, Everest Yayınları 109.

SEZGiN, Fatin (2004), *Türkçede Batı Kaynaklı Kelimelerin Yoğunluğu*, Ankara, Türk Dil Kurumu Yayınları.

TÜRK DİL KURUMU (2001), *Yabancı Kelimelere Karşılıklar,* Ankara.

_____ (2008), *Yabancı Kelimelere Karşılıklar Kılavuzu, Ankara.*

ZÜLFİKAR, Hamza (2008), *Doğru Yazma ve Konuşma Bilgileri,* Ankara, Başkent Klişe Matb.

Levent Şahverdi Arşivi

TÜRKÇEDE "EK KALIPLAŞMASI" OLAYINA UZANAN ARA EVRELER ÜZERİNE

I. Bilindiği üzere Türkçede söz varlığı türetmek için kullanılan iki temel yol vardır. Bunlar "türetme" ve "birleştirme" yollarıdır. *Baş/baş+lık, çocuk/ çocuk+luk, yaş/ yaş+lı; eğlen-/eğlen-ce, yay-/yay-gın, yaz-/yaz-ı* sözleri türetim yolunun ortaya koyduğu söz varlıklarıdır. Birleştirme yolu ise, farklı anlamlardaki iki veya daha çok sözün eskisinden farklı yeni bir kavram ortaya koyacak biçimde birleşip kaynaşmasıdır: *Arslanağzı* "bir çiçek türü", *hanımeli* "bir çiçek türü", *katırtırnağı* "bir bitki türü", *çalıkuşu* "bir kuş türü", *salkımsöğüt* "bir tür söğüt ağacı" örneklerinde görüldüğü gibi, bunlar, dilin belirli kuralları çerçevesinde, herkes tarafından başvurulabilen söz varlığını zenginleştirme yollarıdır.

Yalnız Türkiye Türkçesinde değil, Türk dilinin tarihî ve yaşayan bütün kollarında, bu iki söz varlığı türetme yolu dışında, kalıplaşma yoluyla söz türeme olayı denilen bir türetme olayı daha vardır. Kalıplaşma olayı bu kök-ek birleşimlerinde görüldüğü üzere, herhangi bir sözcüğe eklenen çekim ya da yapım ekinin bilinen belirli görevi ile değil de eklendiği sözcük ile beklendiğinden farklı yeni bir anlam, yeni bir kavram oluşturacak biçimde birleşip kaynaşması olayıdır: *gözde* "sevgili" (<göz+de), *yüzde* "%" (yüz+de), *erte* "ertesi gün" (<ert-e), *giysi* "elbise" (<*gey-esi* "giyilecek"), *ileri* (<il-gerü) "ile doğru, doğuya doğru", *yayan* (*yadag+ın*) vb. Verilen bu örneklerde görüldüğü üzere, *gözde* ve *yüzde*deki *+de* bulunma durumu, *erte*deki *+e* zarf-fiil eki, *ileri*deki *+garu* yön gösterme, *giysi*deki *-ası* gelecek zaman sıfat-fiil eki artık bilinen kendi işlevleri ile kullanılmamış; uzun zaman içinde asıl işlevini yitirerek eklendiği söz ile beklendiğinden farklı bir işlevle kullanılarak kaynaşıp kalıplaşmış ve bu yolla yeni sözler türetmiş şekillerdir. Bu durum iki ya da daha çok sözcüğün işlev ve anlam kaymasına uğrayarak ilk işlev ve anlamlarından farklı bir biçimde kaynaşıp kalıplaşması için de söz konusudur. Birleşik sözcüklerin bir kısmı ve özellikle deyimler böyle bir kalıplaşmanın ürünüdür. *Akbaba, kaptıkaçtı, şıpsevdi, baş gözetmek, göze girmek, gözden düşmek, dibine darı ekmek, dil dökmek* örneklerinde görüldüğü gibi.

Kalıplaşma olayında, vaktiyle bu konuda yayımlanan kitabımızda belirtildiği üzere[1] tıpkı coşkun bir ırmak gibi sürekli akış hâlinde olan dilimiz, türlü nedenlerle bazı gramer ögelerinin kullanılışı bakımından kendi yapısındaki bilinen

---

* *Prof. Dr. Nimetullah Hafız Armağanı* için, 2012.

1 *Türkçede Eklerin Kullanılış Şekilleri ve Ek Kalıplaşması Olayları*, Ankara, TDK Yay., 3. Baskı, 1994, 92 s.

Levent Şahverdi Arşivi

kurallara her zaman sıkı sıkıya bağlı kalmayarak bir yumuşaklık da taşımaktadır. Yahut da geçirmekte olduğu sürekli değişim ve gelişmeler yanında eski dönemlere ve başka alanlara ait özelliklerini, canlılığını yitirmiş birer arkaik şekil olarak sürdürebilmektedir. Dildeki anlatış özellik ve olanaklarına bağlı türlü kullanılış biçimleri ve bunlarla ilgili anlam kaymaları, kural dışı oluşmalarda ve kalıplaşma yoluyla yeni sözcüklerin ortaya çıkmasında başlıca etken durumundadır. Görülüyor ki kalıplaşma olayı, çekim ve yapım eklerinin, üzerine geldikleri sözlerle olan ilişkilerine ve o eklerin görevlerinin verdiği olanaklara bağlı olarak değişik kullanılışlarından kaynaklanan ve uzun bir sürede ortaya çıkan bir görüntüdür. Dilin kendi kendine geliştirdiği bir olaydır.

Kalıplaşma olayının gerçekleşmesinde *elliptik* kullanımların da önemli bir yeri vardır. Bu durumu şöyle bir örnekle açıklayabiliriz: Eski Uygur metinlerinde geçen *kündin yıñak* "güney tarafta" *tagdın yıñak* "kuzey tarafta" (TTV II) sıfat tamlamaları vardır. Buradaki *+DIn* çıkma durumu eki iki ad arasında birer aidiyet bağlantısı kurmaktadır. Ama zamanla *yıñak* "taraf" sözü kullanımdan düşünce, *+DIn* çıkma durumu eki de bağlantı kurma işlevini yitirerek doğrudan doğruya *yıñak* sözcüğünün anlamını üzerine almıştır. Bu elliptik kullanım yoluyla *tagdın yıñak > tagdın* tek başına "kuzey, kuzeyde" anlamını, *kündin yıñak >kündin* de tek başına "güney, güneyde" anlamını kazanmıştır. Böylece *+DIn* çıkma durumu eki, kendi asli işlevini yitirmiş ve eklendiği söz içinde bir kalıplaşmaya uğrayarak *tagdın* biçimiyle yepyeni bir anlam ortaya koymuştur.

II. Bizim bu konuya yeniden eğilmemizin nedeni; çeşitli etkenlere, farklı kullanışlara ve uzun bir zaman sürecine ihtiyaç gösteren kalıplaşma olayına uzanan gelişmelerde, birtakım ara evreler göze çarpar. Bazı genç araştırmacılarımız bir ekin bilinen belirli bir görevinden kalıplaşmaya uzanan evre veya süreçlerdeki şekilleri de birer kalıplaşma örneği gibi gösterme eğilimine kapılmışlardır. Biz, bunları kalıplaşma diye göstermek doğru olmaz görüşündeyiz. Bu nedenle olayı bazı örneklere dayanarak bu açıdan kısa bir değerlendirmeden geçirme gereğini duymuş bulunuyoruz.

III. Konuyu rayına oturtabilmek için önce tipik bir iki kalıplaşma örneği verelim, sonra da kalıplaşmaya uzanan ara evreleri üzerinde duralım:

Türkçenin tarihî ve yaşayan çeşitli kollarında ve özellikle Oğuzcada bir *-lA* pekiştirme ek-edatı vardır. Bu ek, Kâşgarlı Mahmud'un *Dîvânu Lugâti't-Türk*'te belirttiği ve verdiği *ol bardı la* "o vardı ya", *ol keldi le* "o geldi ya" örneklerinde (Atalay, B., Div. Terc. C. III, s. 213) görüldüğü üzere bir pekiştirme ekidir (Korkmaz 2005/1. s. 241-253). Bu konu üzerinde duran Mehmet Vefa Nalbant da ekin a) *tünle/ dünle/ tirigle/* EAT *dirile* "diri iken, diri olarak" *arala* "ara ara", *tanla* "sabahleyin" örneklerinde görüldüğü üzere, zaman bildiren b) *tegirmile* "değirmi olarak", *üzele* "üzerinde, üstünde" vb. örneklerde görüldüğü üzere yer bildiren; c) *yañıla* "yeniden" *katla* "kal kat", *birle* "beraber" *üçle* "üçü bir arada, üçlü" vb. örneklerde görüldüğü üzere, tekrar zarflarından sonraki kullanılışlarını ad ve ad soylu sözlerde ele alıp incelemiştir (Nalbant 2004, s. 2157-2173).

Levent Şahverdi Arşivi

Enklitik bir pekiştirme eki niteliği taşıyan *-lA* eki, Anadolu ağızlarında yer yer fiillerde de ses değişmelerine uğrayarak kalıplaşmış bir pekiştirme eki niteliği kazanmıştır: *ōlum yeñili* "henüz" (*<yeni+le*) *geldi esgēden* (Korkmaz[2] GBAA s. 90. Ayd.-Bord.). *tarlanıñ döşemesini gabala verdim* (Derl. Sözl. VI. s. 1882, Carş.-Sam. vb.) gibi.

Bu ağızlarda *-lA* eki *l>n* ses değişiminden geçerek ve *ki* güçlendirme ekiyle birleşip kaynaşarak kalıplaşmış yeni bir *-kine/-kini* biçimleri ile fiillere de gelmeye başlamıştır: *olan deyokına alıvırıñ benim sātımı diyo annesi gile* (GBAA, Man. 13-15); *baḫdıḫına* "baktı ki" vb.

Bu *-lA* eki bir yandan da *ır- > ır-a-* "uzaklaştırmak", *kap-/kap-a-, tar-/tar-a-* "dağıtmak", *tık-/tıka-* tekerrür fiillerindeki *-A-* fiilden fiil türetme eki ile birleşip kaynaşarak *-AlA-* tekerrür fiilleri türeten bir ek durumuna dönüşmüştür: *ev-/ ev-ele-, gez-/gez-ele-, it-/ it-ele-, serp->serp-ele-, şaş->şaş-ala-* vb. Görülüyor ki enklitik bir pekiştirme eki olan *-lA* zaman içinde çeşitli süreçlerden geçerek ve bir kalıplaşmaya uğrayarak *-A-* fiilden fiil türetme eki ile kaynaşıp bütünleşerek *-AlA-* biçimiyle, eskisinden bağlantısı kopmuş yeni bir fiilden fiil türetme ekine dönüşmüş bulunmaktadır.

Yukarıda işaret edilen söz konusu ek kalıplaşması olayları ile ilgili kitabımızla, ad çekimi ve yapımı eklerindeki kalıplaşma ile ilgili çeşitli örnekler verilmiş ve gerekli açıklamalar yapılmıştır.

IV. Şimdi gelelim kalıplaşmaya uğranan ara evrelerle ilgili duruma... Bunun için de kalıplaşma olayında olduğu gibi tek bir örnek üzerinde durarak değerlendirme yapmak istiyoruz. Bu da *+DAn* çıkma durumu (ablativ, ablativus) ekinin işlevleri ve bu işlevlerden kalıplaşmaya doğru uzanan ara evrelerdir.

Bilindiği üzere bu ekin temel işlevi, eklendiği kelime gruplarında ve cümlelerde fiilin gösterdiği oluş ve kılışın kendinden uzaklaşıldığını göstermek veya sebep bildirmek için kullanılan bir ad durumudur; *+DAn* biçimi ile karşılanır. Ancak, bu ek yer yer birleştiği sözlerle fiil arasında kurduğu ilişkilerin verdiği olanaklara göre, bu temel görevi esas olmak üzere, anlam biliminin ortaya koyduğu geçiş olanaklarına bağlı olarak yer yer bazı görev dallanmalarına da uğramış bulunmaktadır. Bu nedenle ek uzaklaşma gösteren temel görevi dışında; ayrılma, menşe, cins, başlama, mahrumiyet, gereklilik vb. daha başka birtakım görevler de yüklenmiştir (Ergin 1988, s. 224). A. Dilaçar da bu ekin 30 kadar görevi olduğuna işaret ederek bu görevlerle ilgili çeşitli örnekler sıralamıştır (1971, s. 95).

Nitekim *ev+den çık-* kullanımında *+dan* eki bir uzaklaşma gösterdiği hâlde, ***arkadan*** *dolaş-,* ***bir şeyden*** *hoşlan-,* ***çalışmaktan*** *usan-,* ***birinden*** *tokat ye-,* ***korkusundan*** *ağla-,* ***birden*** *durakla-,* ***yeniden*** *başla-,* ***kitaptan*** *çalış-,* ***deriden*** *eldiven,* ***birazdan*** *gönder-, bana* ***uğramadan*** *gitmeyiniz,* ***yalandan*** *bir değerlendirme, çarşıya bu* ***yoldan*** *gidilir,* ***toptan*** *pazarlık* gibi kullanımlarda, çıkma görevini yitirmemekle

2 Bu konuda ayrıntılı bilgi ve bibliyografya için Korkmaz, Z., "*LA* Pekiştirme Ek-Edatının Türkiye Türkçesi Ağızlarındaki uzantıları ve *-AlA-* Tekrarlama Ekinin Yapısı Üzerine", *TDAY-Belleten* 2010.

Levent Şahverdi Arşivi

birlikte, ekin görevinde bir çeşitlenme, bir dallanma olduğu gözden kaçmamaktadır.

Ayrıca bu ekin, yer yer *+Ok, + k, +CA, kInyA>kIyA; yme> +mA, +m, +lA* eklerine paralel olarak bir pekiştirme görevi ile kullanıldığı da görülmektedir. Bu görev kendini özellikle ekin *-ArAk* ve *-AlI* zarf-fiil ekleriyle birlikte kullanılışlarında dikkati çekmektedir.[3] Ekin bu görevi ile ilgili olarak bazı dil bilgisi kitaplarında ve bizim *Türkiye Türkçesi Grameri: Şekil Bilgisi* (2003, 2005) adlı kitabımızda verdiğimiz örneklerden birkaçı şöyledir:

Ben yolcuyum bu gün.

Yolun ufkunda Çamlıca

Hâlâ görünmüyor

Hâlâ görünmüyor ***diyerekten*** *sabırsızdım* (Beyatlı, *Karnaval ve Dönüş*) (Gencan 1979, s. 374); *Tek tek* ***basaraktan****, bade* ***süzerekten****, gel yarim gel aman* (Banguoğlu 1995, s. 431): *Eve* ***koşaraktan*** *gitti* (Ediskun 1996 s. 254): (Çocuk ağlayaraktan yanıma sokuldu (Acarlar, *Türk Dili* S. 235 Nisan 1971, s. 36) vb.

Bizim halk ağızlarından ve konuşma dilinden yazı diline geçtiği görüşünde olduğumuz bu ek için verdiğimiz örneklerden birkaçı da şöyledir:

Kafama boynuzlu külahı geçirip kanat ***çırparaktan****, muğlayıp* ***böğürerekten*** *iki dolandım ki, Koca Emmi* "*maşallah*" *dedi.* (Tahir, *Devlet Ana*, s. 239): *Araya ateş torunu, delikli demir rezilliğini* ***sokaraktan****, adem oğluyla senin çamurda* ***yüzerekten*** *alıp veremediğin nedir?* (göst. y.); *Aslında beriye didiklesinler az biraz* ***ağlayaraktan*** *yumuşatsınlar* (Tahir, *Yorgun Savaşçı*, s. 42) vb. (Korkmaz 2003, 2007, s. 993-999).

Aynı durum *-AlI* zarf-fiil ekinden sonraki kullanılış için de söz konusudur. Ekin Eski Anadolu Türkçesi metinlerindeki kullanılışı *-AlI+dan* veya *-AlI+dan berü* şekillerindedir. *alalı-dan, keseli-den, varalı-dan berü* (*Dede Korkut*) (Ergin 1988, s. 323); *Sen buraya* ***geleli*** *hiç görüşemedik* ya da *Sen buraya* ***geleliden beri*** *görüşemedik; Babam şehirden* ***çıkalı*** *(çıkalıdan beri) somurtmuştu* (Abasıyanık); *bu iş* ***başlayalı*** *(başlayalıdan beri) çalışanların hevesi arttı, uğursuz aramıza* ***gireliden beri*** *huzurumuz kaçtı* (Korkmaz, yuk. göst. eser ve yer) vb.

Görülüyor ki *-AlI* ekinin bir edat ile birlikte kullanıldığı durumlarda *-beri* edatının çıkma ekiyle birlikte oluşturduğu bir edat grubu vardır. Daha doğrusu bu edat, çıkma grubu ekiyle birlikte bir edat grubu oluşturmakta ve bir zarf olarak fiilin işlevini pekiştirmektedir. Şimdi gelelim konunun özüne: Bu *-DAn* çıkma durumu eki verilen örneklerde görüldüğü üzere, *-ArAk* zarf-fiil ekinden sonra olsun *-AlI* ekinden sonra olsun, eklendiği zarflara birer pekiştirme görevi yükleyen bir ek durumundadır. Bu ek eklendiği her iki türdeki zarf-fiile birer "çıkma" değil "pekiştirme" görevi yüklemiştir diye, *+DAn* ekini artık kalıplaşmış bir ek olarak değerlendirebilir

3 Zarf-fiil ekleri, isim çekimi ekleri alamadığından bu şekillerin daha önceki bir dönemde birer sıfat-fiil (*particip, participum*) niteliği taşıdıkları düşünülebilir. Nitekim Eski Anadolu Türkçesi metinlerinde bu türlü kullanılışların yer aldığı görülmektedir.

Levent Şahverdi Arşivi

miyiz? Bu soruya vereceğimiz yanıt elbette "hayır" olacaktır. Gerçi, *+DAn* çıkma durumu eki burada asli görevinin dışına taşarak bir "pekiştirme" görevi yüklenmiş durumdadır. Ancak ek, daha kendi varlığını ve kimliğini çıkma durumu eki olma özelliğinden koparark ve bir anlam kaymasına uğrayarak bambaşka nitelikte bir yapım eki durumuna geçememiştir. Yukarıda konuya giriş yaparken belirtildiği üzere, ekin bu pekiştirme görevi de öteki dallanma işlevlerinde olduğu gibi henüz "çıkma" işlevinden "pekiştirmeye" uzanan bir ara evreyi temsil etmektedir. Bir kalıplaşma niteliği kazanabilmesi, ancak ekin kendi kişilik ve kimliğinden sıyrılarak yeni bir kimlik kazanması ile mümkün olabilir. Tıpkı *-lA* enklitik ekinin *-A-* tekrarlama eki ile birleşip kaynaşarak *-AlA-* biçiminde yeni bir tekrarlama fiili türetme eki durumuna dönüşmesi gibi. Yine *tag+dın* sözündeki *+dın* ekinin kendi işlevinden kopup yön ve cihet gösteren bir işlev kazanması da aynı nitelikte bir gelişmenin sonucudur. Bu bakımdan eklerin kendi yapı ve işleyişindeki çeşitli dallanmalardan kaynaklanan durumların kalıplaşma olayı ile karıştırılmaması gerekir diye düşünüyoruz.

Kaynaklar

ACARLAR, Kevser (1971), "Çıkma Durumunda (-den hâlinde) Sözcüklerin Tümcede Türlü Kullanılışları", *Türk Dili* XXIV, S. 235, s. 36 ve öt.

BANGUOĞLU, Tahsin (1995), *Türkçenin Grameri*, Ankara, TDK Yay.

DİLAÇAR. A. (1971), "Gramer, Tanımı, Adı, Kapsamı, Türleri, Yöntemi, Eğitimdeki Yeri ve Tarihçesi", *TDA Y Belleten,* s. 83-145.

EDİSKUN, Haydar (1966), *Dil Bilgisi*, İstanbul, Remzi Kitabevi.

ERGiN, Muharrem (1988), *Türk Dilbilgisi,* İstanbul, Bayrak Yay.

GBAA (1994), Korkmaz, Zeynep, *Güney-Batı Anadolu Ağızları: Ses* Bilgisi (Fonetik), AÜ. DTCF. Yay. 1956; TDK Yay. Ankara 1994.

GENCAN Tahir Nejat (1979), *Dil Bilgisi*, Ankara TDK Yay.

GÖKŞEN, E. Naci (1974), "Çıkma Durumu -den ve Kapsamı" *Türk Dili* XXX, S. 279. s. 973-978.

KORKMAZ, Zeynep (1994/a), *Türkçede Eklerin Kullanılış Şekilleri ve Ek Kalıplaşması Olayları,* Ankara, TDK Yay. 3. baskı.

_____ (2003), *Türkiye Türkçesi Grameri: Şekil Bilgisi,* Ankara, TDK Yay.

_____ (2005/1), *Türk Dili Üzerine Araştırmalar*, C. 1, Ankara TDK Yay.

_____ (2005/I), "-arak/-erek" Ekinin Yapısı Üzerine", *Türk Dili Üzerine Araştırmalar,* C. I, s. 128-132.

_____(2010), "*La* Pekiştirme Ek-Edatının Türkiye Türkçesi Ağızlarındaki Uzantıları ve *-AlA-* Tekrarlama Fiillerinin Yapısı Üzerine" *TDAY-Belleten* 2010.

NALBANT, Mehmet Vefa (2004), "Türkçede Enklitik Edatı *LA*", *V. Uluslararası Türk Dili Kurultayı Bildirileri* (20-26 Eylül), TDK Yay. C. II. 2157-2173.

Levent Şahverdi Arşivi

Levent Şahverdi Arşivi

TÜRK-MACAR İLİŞKİLERİNDE TÜRKLÜK BİLİMİ (TÜRKOLOJİ)'NİN YERİ*

Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesinin Hungaroloji Ana Bilim Dalının kuruluşunun 75. yılı dolayısıyla düzenlenen "Geçmişten Günümüze Türk-Macar İlişkileri" konusundaki toplantı dolayısıyla benden bir konuşma istenince, "Türk Macar İlişkilerinde Türklük Bilimi (Türkoloji)'nin Yeri" konusuna eğilmemin uygun olacağını düşündüm.

Türk-Macar ilişkileri, tarihî açıdan epey derinlere uzanan bir eskiliğe sahiptir. Bu eskiliğin temelinde de kültürel açıdan birbiri ile ilişkili iki ana konu yer alır. Bunlardan birincisi çeşitli bilim dallarını temsil eden Macar bilim adamlarınca, Macarların etnik kökenleri, ana yurtları ve tarihteki geçmişleri hakkında yapılan çalışmaların ortaya koyduğu sonuçlar, ikincisi de dil yapısı açısından Macarca ile Türkçe arasındaki bağlantının niteliği durumudur.

Macarların ana yurtları ve etnik kökenleri konusunda derinlemesine yapılan araştırmalar, Macar bilim adamlarını birbiri ile zıtlaşan ve kutuplaşan iki temel görüşe ulaştırmıştır. Bu temel görüşlerden birincisine göre, Macarlar, ana yurtları ve kökenleri açısından Orta Asya'dan gelmektedir. İskitler, Hunlar, Avarlar ve Türkler ile aynı kökene bağlıdırlar. İkinci temel görüş ise, Macarların Ural Dağları bölgesinde yaşayan *Fin-Ugor* kavimleri ile aynı kökenden geldiği şeklindedir.

Macar bilim adamları, XIX. yüzyılda olduğu gibi XX. yüzyılda da yer yer bu iki kutuplu görüş etrafında yer almışlardır. Köken konusunda böyle bir kutuplaşmanın nedeni, Macarların eski tarihlerine ait yerli kaynakların bulunmaması ve yabancı kaynaklarda yer alan bilgilerin de yetersiz ya da çelişkili oluşudur (Ligeti 1996: 9-36; Güngörmüş 2010, 17) XIII. yüzyıldaki Moğol akını sırasında Macarların tarihlerini aydınlatacak el yazmaları da tahribata uğradığından, Macar bilim adamları bu konuya ancak kapsamlı bilimsel araştırmalarla açıklık getirmeye çalışmışlardır.

Macarların atalarının izlerini Orta Asya'da arayan ve bu uğurda ömür tüketen araştırmacıların başında *Sandor Köröse Csoma* (Şandor Köröşe Çoma) yer alır. Macarların Fin-Ugor kökenli bir kavim oluşundan hareket eden bir bilim ada-

---

* *Türk Dili*, S. 722, (Şubat 2012), s. 152-156.

Levent Şahverdi Arşivi

mı ise, *Antel Reguly* (1819-1859)'dir. Bu araştırmacı da çok ağır koşullar altında Çarlık Rusyası'ndaki Ural Irmağı boyunca Macarların Ugor kavimleri arasındaki izlerini araştırmıştır.

Etnik köken konusunun çözümü için Semerkant'a kadar uzanan ünlü Macar doğu bilimcisi (oriyentalist) *Ármin Vámbéry* (1832-1913) ile Doğu Türkistan'daki Uygur dönemi kazılarında önemli bir yeri olan *Aurel Stein*'in bilimsel gezileri de üzerinde durulmaya değer.

Köklü bilimsel araştırmalara dayanmasa da bu bağlamda Macarları, Macar-Hun, Macar-İskit karışımı birer kökene bağlayan bazı inanış ve görüşler de yer almış bulunmaktadır. MS V. yüzyıl başlarında, Macaristan'ın bugünkü *Pannonio* bölgesinin Hun egemenliği altında olması, daha sonra Karadeniz'in kuzeyinden yapılan göçler dolayısıyla buralara Avar, Hun, İskit göçlerinin uzanması ve Macarların bir süre bu kavimler ile iç içe yaşamaları, halk arasında ve Batı'da Macarların Hun veya İskit kökenli oldukları yolundaki bazı inanç ve efsanelerin oluşmasına yol açmıştır. Hatta bu konuda ilk Macar kralları ve kronik yazarları özellikle Macar Kralı IV. Lászlo (Laslo)'nun saray kâtibi Simon Kizai'nin 1283 yılı dolaylarında yazdığı *Mágyarak Krónikaya* (Macar Kroniği)'da, Büyük Hun İmparatoru Attila, Hunların (Macarların) atası olarak yer almıştır (Eckhart 1949: 7-5; Ligeti 1979: 120-133; Benda 1998: 43-47; Güngörmüş 2010: 20-22).

Bu münasebetle belirtmek gerekir ki Orta Asya'dan kuzey Karadeniz yoluyla batıya göç eden Macarlar, siyasi teşkilatlanma ve sosyal yaşam açısından Türkler ile ortaklaşan önemli birtakım özelliklere sahiptir. Ancak, bu konuda yapılan bilimsel açıklamalara göre, Batılı kavimlerin Macarlara verdikleri *Ungri, Ungar, Hongrois, Venger* gibi adlar *Hun* adından değil doğrudan doğruya Türk *On-Ogur* boy adından geliştirilmiş adlardır (Eckhart 1949: 5-6; Moravcsik 1967: 59-118 245-320; Ligeti 1979: 407-442; Németh 1990/1: 8-146; Güngörmüş 2010: 20-21).

Yukarıda belirtilen bu tartışmalı durumlara rağmen, Macar bilim adamlarınca yürütülen özverili çalışmalar sayesinde, zamanla Macarların etnik kökenleri ve ana yurtları konusundaki tartışmalar sağlıklı bir çözüme ulaşmıştır. Sonuç olarak belirtmek gerekir ki, Macarların ulusal tarihleri, milattan önceki yüzyıllarda tıpkı Türklerde olduğu gibi Orta Asya topraklarında başlamıştır. Daha sonraki yüzyıllarda Karadeniz'in kuzeyindeki Fin-Ugor kavimleri ile karışarak batıya uzanan göçlerle MS 890 yılından başlayarak Orta Avrupa'daki bugünkü yurtlarına yerleşmişlerdir. Konunun bu yönüne ait ayrıntılar esas itibarıyla tarihçileri ilgilendirdiği için biz, Türk-Macar ilişkileri açısından konuya kısaca işaret etmekle yetiniyoruz.

Türk - Macar ilişkilerindeki Türklük Bilimi'nin yerine gelince: Bu konu da yukarıda işaret edilen ana yurt ve etnik köken konusunda olduğu gibi, başlangıçta Macarca ile Türkçeyi aynı dil ailesine bağlayan bir köken akrabalığı anlayışına dayanmıştır. Bu nedenle Macar bilim adamları tarafından yapılan araştırmalarda Türklük bilimi araştırmaları da önemli bir yer tutmuştur. Daha 1730 yılında İsveçli subay Strahlenberg ile başlayıp 1800'lü yılların ilk yarısında Finli bilgin

Levent Şahverdi Arşivi

M. A. Castren'e uzanan dil ailesi sınıflandırmasında, Altay kolunu temsil eden Türkçe ile Ural kolunu temsil eden Fince ve Macarca akraba diller olarak kabul edilmiştir. Bu görüş, Macarların kökenini Orta Asya'ya bağlayan görüşle örtüşen bir sınıflandırma görüşüdür. Ancak daha sonraki çalışmalar ve özellikle XIX. yüzyılda H. Paasonen, E.N. Stälä ve B. Collinder tarafından yapılan çalışmalar sonunda *Ural-Altay dil ailesi* yerine *Ural-Altay dil grubu* terimi benimsenmiştir. Böylece Macarcanın ve Fincenin de yer aldığı Ural dil ailesi grubu ile Türkçenin, Moğol, Mançu, Kore ve Japon dillerinin yer aldığı Altay dil ailesinin kendi içlerinde birer evre oluşturdukları görüşü ağırlık kazanmıştır. İşte Macarcanın, dil akrabalığı konusunda böyle bir süreçten geçmiş olması, Türk-Macar ilişkilerini daha yakından etkilemiştir. Bunun yanında, Avrupa kıtasındaki bütün dillerin Hint-Avrupa dil ailesine bağlı birer *çekimli dil (bükünlü diller, tasrifli diller, inflected languages, flektierende sprachen)* olmasına karşın, Macarcanın Türkçe gibi *eklemeli (bağlamalı diller, iltisaklı diller, agglutinative languages, agglutinierende sprachen)* (Korkmaz 2005: 27-35) bir dil olması Macar bilim adamlarını bir yandan Macar dili üzerinde çalışırken bir yandan da Türklük bilimine önemli katkılar sağlayan çalışmalara yöneltmiştir. Böylece Türk-Macar ilişkilerinde Türklük bilimi önemli bir yer tutmuştur. Ayrıca tarihî, sosyal ve kültürel nedenlerle çok eskiden beri Türkçeden Macarcaya pek çok söz varlığının aktarılmış (Güngörmüş 1998: 122-139) ve bunlardan bir kısmının zamanla tarihteki izleri silinmiş olan Hun, İskit, Kuman gibi kavimlere ait olması, dil akrabalığı konusunu uzun süre gündemde tutmuştur.

Macarca ile Türkçenin köken akrabalığı konusundaki ikilem, uzunca bir süre Macar dilcilerini de meşgul etmiştir. Bu konuda Macarca ile Türkçenin akraba diller oldukları görüşünü savunanların başında yer alanlardan biri Pál Nágy (1750-1828)'dir. Bu dilci Macarcanın Türkçe ve öteki doğu dilleri ile olan ilişkisi açısından bir deneme diye adlandırdığı Almanca "*Versuch eines magyarischen Sprachlehte mit einiges Hinsicht auf die Türkische und andere Mongenländische Sprachen*" (1797) adlı çalışmasında bu görüşü savunmuştur. Pál Nágy Beregszász (Beregsas) ile aynı görüşü paylaşanlardan biri de György Prag'dır. Prag, Macar dilindeki Fin-Ugur kökenli sözlerin, Macarcaya yalnızca Macarların Fin-Ugor kavimleri ile birlikte yaşadıkları dönemlerden geçme alıntı sözler olduğunu söyler. Macaristan'da Türkoloji'nin kurucusu olarak kabul edilen Ármin Vámbéry (1832-1913) de aynı görüşü ısrarla savunanlardandır (Ligeti 1917: 316). Bu görüşte olan bir Macar dil bilimcisi de Zoltán Gombocz'tur (1877-1935) (Németh 1990: 64).

Buna karşı Macar-Fin-Ugor dil akrabalığını savunanlar arasında Eberhard Fischer, József Budenz (1836-1892) gibi dil bilimciler yer alır.

Macarcaya Türkçeden ve Fin-Ugor dillerinden geçen sözlerin bir dil akrabalığından ziyade dil ilişki ve etkileşimine dayanan alıntı sözler olduğu görüşünü savunanlar arasında Pál Humfalvy (1810-1891), Gyula Németh (1890-1976) ve

Levent Şahverdi Arşivi

Lajos Ligeti (1902-1982)'nin önemli birer yeri vardır. Németh'in bu konudaki sayısız makaleleri 1990 yılında *Török és Magyarok* başlığı ile iki cilt olarak yayımlanmıştır (Güngörmüş 1998:130).

İşte yukarıda bazı örnekler verilerek açıklanan nedenlerle, Macar dilcileri iki yönlü çalışmalarla aynı zamanda Türklük bilimi alanına da yönelmiş; bu alanda makale ve kitap hâlinde değerli yayınlar ortaya koymuştur. Bu alanın adlarını belirtmekten gurur duyduğumuz başlıca temsilcileri, yukarıda da adı geçen Ármin Vámbery, onun yetiştirdiği araştırmacılardan József Thury (1862-1906), Gábor Bálint (1844-1913), Ignác Kunos 1860-1945) gibi ün yapmış Türkologlardır. Bunlara Geza Kuun (1871-1945), Vilmos Pröhle (1871-1945), Zoltan Gombocz (1877-1935), Bernat Munkacsi (1860-1947) gibi araştırmacılar da eklenebilirler. Gyula Németh, Lajos Ligeti, Lajos Fekete (1891-1969), Lászlo Rasony (1899-1984), János Eckmann (1905-1971), Tibor Halasi Kun (1914-1991), Denis Sinor (1916-2011), Ödön Schütz (1916-), Zsuzsa Kakuk (1925-), Andreas Bodrogligeti ve György Hazai (1932-), Istvan Mandoky Kongur (1944-1992), Istvan Vásáry ve Szeged'de kurulan yeni Türkoloji kürsüsünü başkan olarak yöneten Altaist Andras Rona-Tas (1931-)'ın yazdıkları makale ve kitaplar hâlâ güncelliğini sürdüren önemli yayınlar durumundadır. Bu değerli Türkologlar, Türk dilinin Eski Türkçe diye adlandırdığımız Köktürk-Uygur dönemi eserlerinden başlayarak Karahanlı, Harezm, Altınordu Kıpçak, Ermeni Kıpçakçası, Eski Anadolu Türkçesi, Türkiye Türkçesi, Anadolu ve özellikle Balkanlar Türkçesi ağızlarını içine alan alanlarda değerli metin ya da araştırma yayınları ortaya koymuşlardır. Bunlara tarihî dönemlere ait bazı sözcük yayınları ile köken bilgisi (etimoloji) sözlüğü, yer adları araştırmaları, Altay dilleri ile ilgili konular da dâhil olmak üzere daha başka araştırma ve yayınlar da eklenebilir.[1]

Yukarıda belirtilen ve bugün artık aramızdan ayrılmış bulunan değerli Türkologlardan bir kısmı, söz gelişi Gy. Németh, L. Ligeti, L. Rasony, J. Eckmann, H. Kun, Mandoky ve D. Sinor şahsen de mesleki ilişkilerimi devam ettirdiğim, gerektikçe eserlerinden yararlandığım bilim adamları idi. Bunların dışında 1956 yılından beri arkadaşlığımızın ve mesleki ilişkilerimizin süregeldiği Prof. Dr. G. Hazai'nin benim yanımda özel bir yeri vardır.

Sözlerimi bitirirken bir de D. Sinor'un bu alandaki daha farklı nitelikte değerli bir hizmetine işaret etmek isterim. ABD'nin Bloomington kentindeki Indiana Üniversitesinde Altay dilleri profesörü olarak çalışan Sinor, 1950'li yıllarda bu üniversiteye bağlı olarak kurulan, Permanent International Altaistik Conference (Uluslararası Sürekli Altaistik Konferansı)'nın 2006 yılına kadar başkanlığını yapmıştır. Her yıl Avrupa ve Asya'nın bir şehrinde toplanan bu konferans, katılanların sundukları bildirilerle Altaistik alanına büyük katkılar sağladığı gibi Türklük

1 Yukarıda adları sıralanan bilim adamlarının çalışma ve yayınları üzerinde ayrıntılı bilgi için H. Eren, *Türklük Bilimi Sözlüğü: I Yabancı Türkologlar*, Ankara, TDK Yay., 1998, s. 37-48 bkz.

Levent Şahverdi Arşivi

bilimi için de değerli hizmetler gerçekleştirmiştir. Biz şahsen bu konferansın 38 toplantısına katılmış bulunuyoruz.

Bu değerli Macar Türkologlarının çoğu artık aramızdan ayrılmış bulunmaktadır. Ancak ortaya koydukları eserler onları sürekli yaşatmaya devam edecektir. Türklük bilimine değerli hizmetler vermiş ve halen de vermekte devam eden Macar Türkologlarına alanım adına şükran duygularımı sunarak sözlerime son veriyor hepinizi saygılarımla selamlıyorum.

Kaynaklar

BENDA K. (1983), *Magyarorszság törtenetei kronologiaja I*, A kezdettoz 1526-ig, Akademia Kiadó, Budapest.

ECKHART E. (1949), *Macarların Tarihi*, TTK Basım Evi, Ankara.

_____ (1998), "Macar Dilinde Bulunan Türkçe Alıntı Sözcüklerin Dil Tarihi Açısından Genel Bir Değerlendirilmesi" *Batı Dilleri ve Edebiyatları Araştırmaları Degisi,* Ankara Üniversitesi, DTCF Yay., C. III, s. 123-139.

GÜNGÖRMÜŞ N. (2010), *Macaristan'da Değişim ve Demokrasiye Geçiş*, Köksav Yay., s. 18-45.

KORKMAZ Z. (2005), "Türk Dilinin Dünya Dilleri Arasındaki Yeri"*, Türk Dili ve Kompozisyon*, Ekin Yay., Bursa, s. 27-35.

LİGETİ L. (1986), *A Magyar nyelv török kapcsolotai a honfoglalás elött es az Arpad-korban*, Budapest.

NÉMETH Gy. (1990/1), *Török és Magyarok-I*, MTA Kiadó, Budapest.

_____ (1990/2d), *Török és Magyarok-I*, MTA Kiadó, Budapest.

Levent Şahverdi Arşivi

Levent Şahverdi Arşivi

DİL-KÜLTÜR BAĞLANTISI AÇISINDAN ALİ ŞİR NEVÂYÎ'NİN DİL TARİHİMİZDEKİ YERİ ÜZERİNE*

Dil ile kültür arasındaki sıkı bağlantı, dilin bir milletin, bir toplumun bütün maddi ve manevi değerlerini kendi içinde toplayan bir sosyal varlık oluşu, kültürün de bir toplumun gelişme düzeyini temsil niteliğini taşıması yanında, o toplumun dünya devletleri arasındaki yerinin belirlenmesinde de önemli bir etken olması dolayısıyla, ünlü dil bilimciler, dili kültürün sadık bir aynası olarak vasıflandırmışlardır. Bu nedenle malzemeleri dile dayanan edebî şahsiyetler de ortaya koydukları çeşitli nitelikteki manzum ve mensur eserler ile, aynı zamanda içinde yaşadıkları toplumların birer kültür temsilcisi durumundadırlar. Ancak, bu şahsiyetlerin ortaya koyduğu eserler; nitelikleri, kültüre yaptıkları katkılar ve sanat değerleri açısından birer değerlendirmeden ve zaman süzgecinden geçirildiğinde aralarında ortak noktalar dışında önemli ayrılıklar da ortaya çıkar. Dolayısıyla da bir değer basamaklandırması söz konusu olur.

Ali Şir Nevâyî'yi de böyle bir değerlendirmeden geçirdiğimizde, onun dil ve edebiyat yolu ile Türk kültürüne yaptığı hizmet ve sağladığı kazançlar iki temel noktada ele alınabilir. Bunlardan birincisi, Nevâyî'nin bir şair, bir edip olarak ortaya koyduğu eserlerdeki dil ve üslup özelliklerinin mükemmelliği, işlediği konulardaki fikir ve içerik genişliği ile Çağataycayı klasik ve güçlü bir yazı dili durumuna getirme yönündeki değerli katkılarıdır.

İkincisi de *Muhakemetü'l-Lûgateyn* adlı eseri ile o dönemin tarihî, coğrafi, sosyal ve kültürel koşulları altında Farsça ile iç içe girmiş bulunan Çağataycanın eriyip yok olma tehlikesi baş gösterince, onun, ana dilini bu yıkımdan kurtarmak için tıpkı modern bir dil ve kültür tarihçisi gibi hareket ederek verdiği bilinçli mücadele ile nasıl yüzyıllarca devam edecek gelişmiş, klasik bir yazı dilinin temellerini atmış olduğudur. Şimdi Nevâyî'nin bu iki temel yönünü kısa değerlendirmelerle biraz daha açıklamaya çalışalım:

I. Türk-İslam edebiyatının Orta Asya'da Harezm-Altınordu döneminden sonra geliştirdiği Çağatay dil ve edebiyatının Sekkâkî, Hazerzmî, Lütfî, Gedaî, Ahmedî, Ali Şir Nevâyî, Muhammed Salih, Babür, Ebulgazi Bahadır Han gibi

* *Selefler ve Halefler Uluslararası Türk Dili Sempozyumu*, 22-25 Ekim 2014, Baku-Azerbaycan (Azerbaycan Milli İlimler Akad. Nesimî Enst. ve Kafkaz Ü.nin iş birliği ile)

Levent Şahverdi Arşivi

önemli temsilcileri vardır. Ne var ki ele aldıkları ve işledikleri konular, ortaya koydukları temel düşünceler, dili kullanımlarındaki sanat düzeyleri ve bıraktıkları etkiler açısından, bunlar arasında Ali Şir Nevâyî, bir zirve oluşturmakta ve bir kutup yıldızı gibi parlamaktadır. Onu bu düzeye yükselten başlıca etkenler, özet olarak şöyle bir açıklamadan geçirilebilir: Bilindiği üzere Çağatay Türkçesi, genel olarak Orta Asya Türk-İslam edebî dilinin 3. temel evresini oluşturan ve adını Cengiz Han'ın ikinci oğlu *Çağatay*'dan alarak *Timurîler Devleti* döneminde, Horasan, Maveraünnehir ve Doğu Türkistan'da başlayıp Orta Asya'nın kuzey ve güney kesimlerindeki ülkeleri de içine alarak XV. yüzyıl başından XX. yüzyıl başına kadar süregelen yazı diline verilen addır (Eckmann/1988: VII; Ercilasun 2004: 404-408; Argunşah 2014: 357-358). Bu yazı dilinin kendi içindeki alt dönemleri açısından MS 1465-1600 yılları arasındaki klasik dönemi temsil eden Nevâyî, Çağataycanın bir edebî dil olarak kuruluşundan başlayıp Orta Asya'dan XX. yüzyıl başına kadar süregelen köklü bir yazı dili olarak yol alışında başlıca etkendir. Nevâyî bunu ana dili sevgisindeki derinliğe, düşüncelerindeki kapsam genişliğine, sanatındaki üstün güce ve dilindeki mükemmelliğe borçludur. Onun bu yeteneklerini Çağatay dil ve edebiyatı üzerindeki etkileri açısından sıralandırmak gerekirse, bunlar:

1. Kişiliğinden ve üstün nitelikteki edebî gücünden kaynaklanan özellikler,

2. Sanata ve kültüre verdiği değer dolayısıyla, döneminin fikir ve sanat erbabını himaye konusundaki rolünün, Çağatay dil ve kültürü üzerinde yaptığı uzun süreli etki ve katkılar,

3. Sanatındaki üstün değerler yanında; ana dil bilinç ve sevgisindeki derinlik dolayısıyla, Çağataycayı Doğu Türk dünyasının klasik bir yazı dili durumuna getirme yolundaki gayret ve başarıları,

4. Sanatındaki bu temel özellikler dolayısıyla, ününün Çağatay dışı bölgelere de yayılarak Türk dünyasının öteki alanlarını ve özellikle Osmanlı Türk edebiyatını da etkileme yoluyla kazandığı genişlik gibi temel noktalarda özetlenebilir.

Gerçekten de Timurîler döneminde *Herat*'ın eskisi ile kıyas edilemeyecek[1] derecede canlı, parlak bir kültür merkezi durumuna gelmesinde Ali Şir Nevâyî başlıca etkendir denilebilir. Onun yine kendisi gibi bir şair ve edip olan Timurîler hükümdarı Hüseyin Baykara ile olan yakınlığı, kendisinin de *Fanî* mahlası ile yazdığı *Farsça Divanı* dışında sanat hayatı boyunca klasik nazım ve nesrin her türlüsünü içine alan 28 eserinde ele alıp işlediği temel konular ile bunların temsil ettikleri fikir ve sanat değerleri; *Herat*'ın ünlü şair, edip, hattat, musikişinas vb. sanat ve düşünce erbabını sürekli olarak bir araya getiren meclisler toplayarak onlar için bir sanat hamisi görevini yüklenmiş olması (Köprülü 1945: 300-301; Caferoğlu 1954: 116; Ercilasun 2004: 411) *Herat*'ı daha önceki dönemlerde kıyas edilemeyecek derecede canlı ve parlak bir kültür merkezi durumuna getirmiş;

1 Timurîler öncesi durumunun tarihî, sosyal ve etnik yapısı için Sema Barutçu Özönder'in *Muhakemetü'l-Lugateyn* (Ankara, TDK 1996) adlı yayınında s. 4-8 arasına bk.

Levent Şahverdi Arşivi

Nevâyî'ye de Çağatay dil, edebiyat ve kültürünün gürleşerek yol almasında haklı bir önderlik payesi kazandırmıştır. Nitekim Hüseyin Baykara da Nevâyî'yi; düşünce yapısı, dil, üslup ve sanatındaki mükemmellik dolayısıyla "evc-i bâlâ" diye nitelendiği yeteneğin zirvesine ulaşmış ve göklerin kenarına yükselmiş bir değer olarak vasıflandırmıştır. Kendinden sonraki dönemi temsil eden *Babür Şah* ise, onun kimse ile kıyaslanamayacak derecede güzel yazdığını dile getirmiştir (Caferoğlu 1984: 215; Ercilasun 2004: 413).

Ali Şir Nevâyî'nin edebî kişiliği ve eserleri üzerinde araştırmalar yapan Borovkov (Terc. Uygun 1954: 59-96), Köprülü (1945: 302), Levend, Caferoğlu, Eckmann, Ercilasun, Sertkaya, Canpolat, Argunşah[2] gibi araştırıcılar, bu konu ile ilgili yazılarında, onun edebî gücünü ve Çağatay edebiyatına yaptığı katkıları ayrıntılı olarak değerlendirmişlerdir. Onun edebî yönünü köklü bir değerlendirmeden geçiren F. Köprülü, bu dönemde Timurîlerin Baykara dışında fikir ve sanat eserlerini her şeyin üstünde tutan Ali Şir Nevâyî gibi bir edebî şahsiyete sahip olması, *Herat*'ı daha önceki dönemlerle kıyas edilemeyecek derecede parlak ve canlı duruma getirmiştir demektedir (1945: 300-301; Ercilasun 2004: 415). Bizim de bu münasebetle vurgulamak istediğimiz husus, onun ortaya koyduğu çok yönlü ve birbirinden farklı konu ve nitelikte eserleri ile dil-kültür bağlantısı açısından Çağatay dil ve edebiyatına yaptığı üstün düzeydeki katkıdır. Ayrıca Nevâyî, çeşitli eserlerinde ortaya koyduğu bu değerler ile bütün Doğu Türk dünyasını bir dil birliğine kavuşturma gücü de gösterebilmiştir. Bu durumu *Lisanü't-Tayr* adlı eserinde:

Türk nazmıda çü ben tartıp alem

Eyledim ol memleketni yek kalem

"Ben Türk şiirinde bayrak yükselterek bütün memleketi yek kalem eyledim." beyti ile dile getirmiştir.

Sonuç itibariyle görülüyor ki Ali Şir Nevâyî, üstün yeteneklere sahip bir edebî kişilik olarak ortaya koyduğu eserlerde işlediği çeşitli konu ve düşüncelerle Türk dil ve kültürüne çok önemli katkılar yapmış bir sanat temsilcisidir.

II. Ali Şir Nevâyî'nin dil-kültür bağlantısı açısından üzerinde durulması gereken çok önemli bir başka yanı da yukarıda işaret edildiği üzere Çağataycayı Farsçanın yoğun etki ve baskısı altında eriyip yok olmaktan kurtarmak için *Muhakemetü'l-Lûgateyn* adlı eseri ile verdiği mücadele ve sağladığı üstün başarıdır.

"İki dilin muhakemesi" anlamına gelen bu eserinde Nevâyî, dilin bir toplumun kültür değerlerinin ve kültür düzeyinin ortaya çıkmasında önemli bir etken olduğunu, bir kültür tarihçisi, bir dil bilimcisi gibi daha o yüzyıllarda kavrama gücüne sahip üstün nitelikli bir edebî şahsiyet olarak bu eserinde, Çağatayca ile Farsçayı yüzden bir karşılaştırma ile değil, temel değerler açısından elle tutulur verilere ve somut örneklere dayanan bir karşılaştırmadan geçirme yöntemine başvurmuştur.

2 Ayrıntı için Kaynaklar'a bkz.

Levent Şahverdi Arşivi

Nevâyî'yi böyle bir karşılaştırmaya yönelten temel neden, geçmiş dönemlerin tarihî, coğrafi ve sosyal şartlarından kaynaklanan etkenler dolayısıyla Çağatayca ile Farsçanın yan yana ve iç içe yol almış ve edebî eser ortaya koyma açısından da Türkçe yazmaktan daha kolay olması dolayısıyla Çağatay şair ve ediplerinin Farsça yazmayı bir alışkanlık hâline getirmiş olmalarıdır. Nevâyî bu durumu "… fakat Türkler büyükten küçüğüne, hizmetçiden beyine kadar sart dilinden nasiplerini almışlardır." diye açıklıyor ve bu durumun da Çağataycayı hızla Farsçaya doğru sürüklediğini belirtiyor (Özönder 1996: 13-15, 169, 204-206; Ercilasun 2004: 415-416).

Nevâyî'nin *Muhakemetü'l-Lûgateyn* adlı eseri ile gerçekleştirilmesi çok zor olan böyle bir girişimde bulunması, her şeyden önce onda çok güçlü bir ana dili sevgisinin ve dil bilincinin varlığından kaynaklanmaktadır.

Aynı derinlikte bir ana dili sevgisi ve bilinci ile Kâşgarlı Mahmud da daha XI. yüzyılda *Dîvânu Lugâti't-Türk* (Türk Dilleri Kamusu) adlı eseri ile Araplara Karahanlı Türkçesini tanıtmak ve onların bu dili öğrenmesini sağlamak üzere, nasıl o yüzyıldaki Türk dünyasının bütün değerlerini bir kültür hazinesi olarak dil yolu ile sergilemiş ise, Nevâyî de Çağatayca ve Farsça arasında somut değerlere dayanan bir karşılaştırma yöntemine başvurarak Çağataycanın Farsçaya oranla üstün bir dil niteliği taşıdığını örnekler sıralayarak açıklamıştır.

Nevâyî bu eserinde, Farsça ile Çağatayca arasında Türkçenin ünlülerine, şekil bilgisi özelliklerine, isim ve çeşitli isim türlerine, kapsamlı ve sınıflandırılmış sözlük bilgisi örneklerine, fiillere dayanan geniş açıklamalar ve karşılaştırmalar yaparak Çağataycanın Farsçadan ne denli üstün ve zengin yapıda bir dil olduğunu ispatlamak istemiştir. Nitekim fiiller konusunda *alda-* ""aldatmak", *argadamak* "aldatmak", *bıçımak* "biçmek", *bolsamak* "yanık bir sesle boğuna boğuna ağlamak", *çıdamak* "katlanmak, tahammül etmek", *çigreymek* "uyuyamamak, uykusu kaçmak, uykusuzluk çekmek", *ıngranmak* "ağlamak, dertli olarak gizli gizli ağlamak" vb. yüz fiil sıralayarak ve Türkçedeki yakın anlamlı kelimelerin zenginliğini de vurgulayarak bunların Farsçada bulunmadığına işaret etmiş; Farsların bu kavramları ancak üç beş kelimeyi bir araya getirerek karşılayabildiklerini ve bunlardan birini Farslara anlatmak için Arapça kelimelerin yardımıyla uzun uzun cümlelere ihtiyaç duyulduğunu belirtmiştir (Özönder 1996: 15; metin 776b: 1-4).

Muhakemetü'l-Lûgateyn'deki şekil bilgisi ile ilgili üstünlükler olarak da kök kelimelerden yeni kelimeler türetme olanağı sağlayan ve *çapış-* "vuruşmak", *tapış-* "buluşmak", *yügürt-* "koşturmak", *yaşart-* "saklatmak" gibi örneklerde yer alan *-ş-, -t-* çatı ekleri ile *bargu dik* "gitmiş gibi", *kaytgu dik* "geri dönmüş gibi" örneklerde yer alan *-GU dik* sıfat-fiil; *bargaç* "gider gitmez", *tapkaç* "bulur bulmaz" örneklerindeki *-Gaç/-Kaç*'lı zarf-fiil türetme ve *bile kör-* "bilmek için uğraşıp didinmek", *kite kör-* "gitmeye çalışmak, gitmeye çabalamak" örneklerindeki *-A kör-* tasvir fiilleri vb. türetme eklerinin yalnız Çağatay Türkçesine özgü şekiller olduğuna işaret etmiştir. Bu açıklamalar dışında, eserin çeşitli yerlerinde

Levent Şahverdi Arşivi

verdiği bilgilerle Çağatayca ile Farsça arasındaki daha başka değer farklarına da parmak basmıştır.

Sonuç olarak denilebilir ki Ali Şir Nevâyî, dil-kültür bağlantısı açısından Türk kültürüne iki yönlü ve çok değerli bir hizmette bulunmuştur. Bunlardan birincisi yukarıda belirtildiği üzere şairlik ve ediplik yolu ve üstün değerde bir sanatçı kişiliği ile Çağatay dil ve edebiyatının zirveye ulaşmasına yaptığı katkı, ikincisi de doğrudan doğruya Çağatay Türkçesini dil yapısı ve niteliği açısından Farsça ile karşılaştırma yöntemine dayanarak ortaya koyduğu sonuçlar ile bu lehçeyi Türk dünyasının doğu kesimini temsil eden 500 yıllık bir yazı ve kültür dili durumuna getirebilmiş olmasıdır.

Kaynaklar

ARGUNŞAH, Mustafa (2014), "Çağatay Türkçesi" *Yeni Türkiye Derg.* S. 55, *Türkçe Özel Sayısı*, s. 357-373.

BOROVKOV, A.K. çev. Rasime Uygun (1954), "Özbek Yazı Dilinin Kurucusu Ali Şir Nevâyî", *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı- Belleten*, Ankara, s. 59-96.

ECKMANN, Janos (1958), "Çağatay Yazı Dili Hakkında Notlar" *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı-Belleten*, TDK Yay., Ankara, s. 115-126.

_____ (1960), *Chagatay Manuel*, Indiana Univ., Publication, Uralic and Altaic Series, vol. 60, Türkçe çev.: Günay Karaağaç (1988), *Çağatayca El Kitabı*, İstanbul Üniv. Edeb. Fak. Yay.

ERASLAN, Kemal "Çağatay Edebiyatı", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, 3. Cilt, s. 270-323.

ERCİLASUN, Ahmet Bican (2004), *Başlangıçtan Yirminci Yüzyıla Türk Dili Tarihi,* Akçağ Yay., Ankara.

LEVEND, Agah Sırrı (1965-1968), *Ali Şir Nevaî,* I-IV Cilt, TDK Yay., Ankara.

KÖPRÜLÜ, Fuad (1945), "Çağatay Edebiyatı", *İslam Ansiklopedisi*; 3. Cilt, s. 270-323.

ÖZÖNDER, Sema Barutçu (1996), *Ali Şir Nevâyî, Muhakemetü'l-Lugateyn,* TDK Yay. Ankara.

Levent Şahverdi Arşivi

Levent Şahverdi Arşivi

İKİNCİ BÖLÜM

KARAHANLI TÜRKÇESİ DÖNEMİ İLE İLGİLİ YAZILAR

Levent Şahverdi Arşivi

Levent Şahverdi Arşivi

KÂŞGARLI MAHMUD'UN DİL VE KÜLTÜR TARİHİMİZDEKİ YERİ ÜZERİNE GENEL BİR DEĞERLENDİRME*

Türk tarihinde ve Türk kültür tarihinde, her biri önemli birer dönüm noktası oluşturan unutulmaz olaylar vardır. Söz gelişi 1071 Malazgirt Savaşı, Türklere Anadolu'nun kapısını açan ve bu bölgenin Türkleşmesi yoluyla daha sonraki siyasi ve kültürel gelişmelere ortam hazırlayan yeni bir aşama, önemli bir dönüm noktasıdır. Aynı durum Anadolu Selçuklu Devleti'nin parçalanmasından oluşan Anadolu Beylikleri Dönemi için de söz konusudur. Çünkü Türk dünyasının doğu kesiminde varlığını sürdüren doğu Türk yazı diline karşı batıda da Güneybatı Türk lehçelerinin temelini oluşturan Oğuzcaya dayalı yepyeni bir yazı dilinin oluşum ve gelişmesi varlığını doğrudan doğruya Anadolu Türkmen beylerinin Farsça ve Arapçaya sırt çevirerek kendi konuşma dillerine dayanan bilinçli bir dil ve kültür mücadelesi vermelerine borçludur. Böyle bir dönüm noktası, XV. yüzyılda Farsçaya karşı verdiği başarılı mücadele ile Çağataycayı hem edebî bir dil düzeyine yükselten hem de XV-XX. yüzyıllar arası doğu Türk dünyasında ortak bir yazı dili durumuna getirebilen Ali Şir Nevâyî için de söz konusudur.

Eğer konuyu Kâşgarlı Mahmud ve onun kaleminden çıkmış *Dîvânu Lugâti't-Türk* açısından ele alırsak, Kâşgarlı Mahmud'un şahsında da ortaya koyduğu eserde de kendisini dil ve kültür tarihimizin doruğuna yükselten üstün bir değer buluruz. Bu değer, önce Kâşgarlı Mahmud'un kişiliğinde ve düşünce yapısında var olan özelliklerden sonra da yazdığı eserin Türk dünyası açısından taşıdığı çok yönlü değerlerden kaynaklanmaktadır. Bu bakımdan Kâşgarlı Mahmud'un değeri, ortaya koyduğu eserin niteliği ile orantılıdır.

Bilindiği üzere Kâşgarlı Mahmud'un öz geçmişi hakkındaki bilgilerimiz, kendisinin *Dîvânu Lugâti't-Türk*'te yaptığı sınırlı bazı açıklamalara ve *İbnü'l-esîr*'de verilen bazı bilgilere dayanmaktadır. Bu konuda bildiklerimiz, doğum yerinin Kâşgar olduğu, kendisinin han soyundan veya Karahanlıların soylu bir ailesinden geldiği[1] iyi bir öğretimden geçtiği, çekirdekten yetişme bir asker olduğu, çok

---

* *I. Uluslararası Kaşgarlı Mahmut Sempozyumu* (Kıbrıs, Yakın-Doğu Üniversitesi, 9-12 Nisan 2008)'nda sunulan bildiri.

1 Bu konuda daha ayrıntılı bilgiler ve farklı görüşler için Reşat Genç, *Kâşgarlı Mahmud'a Göre XI. Yüzyılda Türk Dünyası,* TKAE Yay., 1997, s. 1-6; Osman Sertkaya, "Son Bulunan Belgeler Işığında Kâşgarlı Mahmud Hakkında Yeni Bilgiler", *Divânü Lûgati't-Türk Bilgi Şöleni Bildirileri,* 7-8 Mayıs 1999 Ankara, s. 130-134.,

Levent Şahverdi Arşivi

iyi ata bindiği; cirit, yay, ok, güreş gibi ata sporlarını yaptığı ve araştırmaya çok meraklı olduğu yolundadır. Ne var ki 25-30 yıl öncesine kadar, ölümünden sonra, yattığı yer bile bilinmiyordu. Sevindiricidir ki Doğu Türkistan'da 1982-1983 yıllarında *Kâşgar* civarında yapılan araştırmalarda elde edilen yeni bilgiler, onun vakfiyesini ve Kâşgar'a 40 km. uzaklıktaki *Opal* köyünde bulunan *Hazret-i Mollam* mezarının Kâşgarlı'ya ait olduğunu ortaya koymuştur.[2]

Kâşgarlı Mahmud iki eser yazmıştır. Bunlardan biri Araplara Türk dilini öğretmek üzere Arapça olarak kaleme aldığı *Kitâbu Cevâhîrün-nahv fi'l-Lûgâti't-Türk* adlı gramer kitabı, öteki de aynı maksatla h. 464-466 (m. 1072-1074) yılları arasında[3] yazdığı "Türk dilleri kamusu" demek olan *Dîvânu Lugâti't-Türk* adlı ansiklopedik sözlüğüdür. Bilindiği gibi *Cevâhîrü'n-nahv* bugün elimizde değildir. Kayıp eserler arasındadır.

Dîvânu Lugâti't-Türk'e gelince: Bu eser Araplara Türkçe öğretmek için Türk dili sözcüklerinin Arap gramerinin kalıplarına sokularak, hatta bu kalıplar, Arap dilinde olduğu gibi altıda bırakılmayıp Türkçenin özelliği açısından sekize çıkarılarak ele alındığı bir eserdir. Yalnız, Kâşgarlı Mahmud, sözlüğün ana malzemesi olarak o dönem Türk dünyasının ortak yazı dili olan Karahanlı Türkçesini esas almakla birlikte, bu sözleri açıklarken kuru bir sözlükçü yöntemi ile yalnızca bu sözlerin anlamlarını Arapça olarak açıklamakla yetinmemiş, bunları tanıklamak için Türk dünyasında bizzat gezip dolaşarak derlediği şiir, atasözü, sagu, konuşma parçaları, gelenek-görenek, inanç ve efsanelerle ilgili yığınlarca edebiyat ve folklor malzemesine dayanan açıklamalar yapmıştır. Ayrıca ele aldığı her bir sözcüğü açıklarken, eğer varsa o sözcüğün o zamanki Türk dünyasında yurt tutmuş, çeşitli Türk boylarının lehçe ve ağızlarındaki karşılıklarını da vermiş; bunlarda var olan ses, yapı ve anlam ayrılıklarını dile getirmiştir. Dolayısıyla karşılaştırmalı bir yöntem uygulamıştır. Bu münasebetle Rum ülkesi yakınlarından başlayarak önce *Peçenek, Kıfçak (Kıpçak), Oğuz, Yimek, Başkurt, Basmil, Kayı, Yabaku, Tatar, Kırgız* gibi Türk dünyasının batı kesiminde yurt tutan, daha sonra da doğuya doğru uzanan *Çiğil, Toḫsı, Yağma, Igrak (Ugrak), Çaruk, Çomul, Uygur* gibi etnik boyları sıralamış, bunların yerleşim yerleri, şehirleri, yaşam biçimleri, gelenek ve görenekleri üzerinde yer yer açıklayıcı bilgiler vermiştir. Ayrıca bunların dil özellikleri üzerinde de değerlendirmeler yapmıştır. Böylece Kâşgarlı Mahmud, eserini sıradan bir sözlük olmaktan kurtarıp çok yönlü ansiklopedik bir sözlük durumuna getirmiştir. Gerektikçe etimoloji açıklamaları bile yapmıştır. O bu eseri ile bir yandan Türk kültürünün en eski dönemlerinden XI. yüzyıla uzanan kesimlerini aydınlatan bilgiler verirken bir yandan da XI. yüzyıla taşınan ve günümüz

2 O. Sertkaya, *agm.* S. 132.

3 Eserin yazılış tarihini h. 464-469 (m. 1072-1077) olarak gösteren farklı görüşler için bk. Robert Dankoff-James Kelly, Mahmūd el-Kaşġarī, *Türk Şiveleri Lügatı (Divanü Lugāt-it-Türk)*, Harward Ü. Basımevi, 1982, C. I, s. 6-7; Timur Kocaoğlu, "Modern Dilbilim Açısından Divanü Lugati't-Türk'e Bir Bakış", *Dîvânü Lûgati't-Türk Bilgi Şöleni Bildirileri* (7-8 Mayus 1999), s. 47.

Levent Şahverdi Arşivi

kültürü için bir alt yapı oluşturan bu bilgilerle tıpkı bir kutup yıldızı gibi iki yöne de ışık saçarak XI. yüzyıldan bugüne uzanan gelişmeler için de elverişli bir ortam hazırlamıştır. Bu bakımdan Kâşgarlı Mahmud, yalnız Türk dilinin söz varlığını ve dil yapısını işleyen bir büyük filolog ve Türkolog değil, aynı zamanda çok iyi bir sözlükçü, etnograf, halk bilimcisi ve toponomisttir. Eserde değerli tarih ve coğrafya bilgileri de yer almıştır. Böylece XI. yüzyıl dünyası, pek çok özellikleri ile sergilenmiştir denebilir.[4]

Kâşgarlı Mahmud, *Dîvânu Lugâti't-Türk*'te sunduğu bu zengin bilgileri toplayabilmek için XI. yüzyıl Türk dünyasının Çin sınırından batıda Bizans sınırına kadar uzanan bütün bölge ve kesimlerini bizzat dolaşmış; oralardaki birbirinden farklı lehçe ve ağızları konuşan halklarla bağlantılar kurmuş; oralardan notlar almış ve daha sonra da Abbasi Devleti'nin hükûmet merkezi olan Bağdat'a gelerek bu eserini yazmıştır. Onun Türk dünyasını böyle karış karış dolaşarak ve notlar alarak hazırladığı bu eser, değerli meslektaşımız Rus Türkoloğu S. G. Klyaştorny'nin ifadesi ile aynı zamanda Karahanlı ve Selçuklu Devletlerinin iç yapısı konusunda zengin bir kaynaktır.[5]

Dîvânu Lugâti't-Türk'ün bir kaynak eser olarak kültür tarihimizdeki bu önemli yerini genel çizgileriyle belirttikten sonra, şimdi biraz da Türk dili tarihi ile ilgili açıklama ve değerlendirmelerine işaret edelim:

Kâşgarlı Mahmud, çeşitli Türk boylarının kültür değerleri üzerinde durup bunları örneklendirirken, eserinin niteliği dolayısıyla bunların lehçe ve ağızları üzerine de özellikle eğilmiş ve önemli bilgiler vererek açıklamalar yapmıştır. Hatta Oğuz, Kıpçak, Uygur vb. lehçelerde olduğu gibi, bunlar arasında o dönemdeki durum ve değerleri açısından kendilerine bir ayrıcalık tanınarak üzerlerinde daha geniş ölçülerle durulmuş olanlar da vardır. Bir örnek olarak Oğuzcayı gösterebiliriz. Eserinde Oğuzcaya tanımış olduğu bu ayrıcalık, herhâlde Oğuzların X-XI. yüzyıllar Türk dünyasındaki önemleri ile orantılıdır. Gerçekten de Oğuzlar X. yüzyıldan ve Sirderya kuzeyindeki steplerden başlayarak Maveraünnehir, Harezm ve Horasan bölgelerinde önemli bir yer tutmuş, egemenlikleri Selçuklu göç ve fütuhatları ile batıda Horasan, Azerbaycan, Anadolu, Suriye, Irak bölgelerine ve dönemin büyük kültür merkezlerinden Bağdat'a kadar uzanmıştır.

Biz ceddimiz olan Oğuzları tarihte ta Köktürk Yazıtlarından beri tanıdığımız, sosyal varlıklarını Uygur, Karahanlı Devletleri döneminden de bildiğimiz hâlde, bu önemli Türk boyu yüzyıllar boyunca siyasi bir bağımsızlığa kavuşarak bağımsız bir devlet kuramadığı için XIII. yüzyıl ortalarına gelinceye kadar Oğuzcaya dayalı bağımsız bir yazı dilleri de olamamıştır. Bu nedenle XI. yüzyılın ikinci yarısından sonra, Kâşgarlı Mahmud'un eserinde Oğuzcaya ayırdığı geniş yer, bu

4 Ayrıntılı bilgi için Reşat Genç, *Kâşgarlı Mahmud'a Göre XI. Yüzyıl Türk Dünyası,* TKAE Yay., Ankara 1997 adlı eserin çeşitli bölümlerine bk.

5 *Türk Dili*, *Kâşgarlı Mahmud Özel Sayısı*, S. 252 (Ekim 1972), s. 18-23.

Levent Şahverdi Arşivi

lehçenin VI-XI. yüzyıllar arasındaki durumunu aydınlatma açısından son derecede önemlidir. *Divan*'da bu konuda yapılan açıklamalar ve sıralanan örneklerden anlaşılmaktadır ki XI. yüzyıl Oğuzcası, daha yapısında yer yer Karahanlı Türkçesinde var olan birtakım özellikleri de taşıyan bir geçiş dönemi aşamasındadır. Söz gelişi Eski Türkçedeki kelime başında *b->m-* değişimi açısından Oğuzca *b-* yanındadır (*ben, biñ, buñ* "keder, sıkıntı" vb.). Ön, iç ve son seslerde *b>v* değişimi açısından iç ve son seslerde *ab>av, eb>ev, yablak* "kötü" > *yavlak* örneklerinde görüldüğü üzere, *b>v* değişimini gerçekleştirdiği hâlde; *bar* "var"; *bar-* varmak"; *bir-* "vermek"; *bol-* "olmak" vb. örneklerde görüldüğü gibi, daha bu değişim gerçekleşmemiştir. Karahanlı Türkçesi ile ortak ses yapısındadır.

Yine Kâşgarlı'nın Oğuzca için *bargan* "varan", *kurgan* "kuran", *kurug* "kuru", *tamgak* "damak", *yazıgçı* "yazıcı, kâtip" gibi örnekleri de vermiş olması, Oğuzcanın bu dönemde, Eski Türkçedeki ek başı ve kelime sonu *g*'lerini düşürme açısından Karahanlı Türkçesi ile ortaklaştığı noktasındadır. Bu örnekler elbette hayli artırılabilir.[6]

Demek oluyor ki Oğuzcanın Eski Anadolu Türkçesindeki kendine özgü dil yapısına geçişi, ancak XI-XIII. yüzyıllar arasındaki gelişme ve durulmalardan sonradır.

Dîvânu Lugâti't-Türk, dilimizdeki bazı eklerin yapı ve işlevleri ile ilgili gelişmelerin açıklanmasında da önemli ipuçları vererek araştırmacılara ışık tutmuştur. Bu konu ile ilgili bir örnek olarak da Kıpçak ve Oğuz lehçelerindeki *-Ası* gelecek zaman sıfat-fiil ekinin yapısını aydınlatacak açıklamaları gösterebiliriz. Bu ek için W. Bang'dan başlayarak 7-8 etimoloji denemesi yapıldığı hâlde, hiçbirisi de doyurucu olamamıştı. Kâşgarlı Mahmud'un Çiğil, Yağma, Toḫsı, Argu ve Uygur lehçelerinde fiilden gelecek zaman işlevli isimlerin yani sıfat-fiillerin *-gu* eki ile yapıldığını, bu işlev için Kıpçak ve Oğuz lehçelerinde de *-sı* ekinin kullanıldığını bildirmesi ve "*bu* ***turgu*** *yir ermez* = Oğz. *Bu* ***turası*** *yir tegül*" gibi örnekleri sıralaması ekin yapısındaki düğümün kolayca çözülmesi *(-GA+sIG > -AsI)* olarak sağlamıştır.[7]

İsimlerden, sıfatlardan ve sıfat olarak kullanılan renk adlarından "olma, bulunma" veya "bir ismin gösterdiği duruma düşme" bildiren ve geçişsiz fiiller türeten *+r-, +Ar-* eklerinin de yapıca "olmak" anlamındaki *er-* yardımcı fiilinin eklendiği kelime ile eriyip kaynaşmasından oluştuğu da yine Kâşgarlı'nın verdiği *ton kızardı*'nın aslında *ton kızıl erdi* "ton kızıl oldu" vb. açıklamaları ile netlik kazanmaktadır.[8]

---

6 Ayrıntılı bilgi için Zeynep Korkmaz, "Kâşgarlı Mahmud ve Oğuz Türkçesi", *Türk Dili Üzerine Araştırmalar*, TDK Yay., 1995, C. I, s. 241-253; "Oğuz Türkçesinin Tarihî Gelişme Süreçleri ve Divânü Lûgati't-Türk", *Divanü Lûgati't-Türk Bilgi Şöleni* (7-8 Mayıs 1999), s. 10-18.

7 Zeynep Korkmaz, "*ası-/-esi* Gelecek zaman Sıfat-Fiil Ekinin Yapısı Üzerine", *Türk Dili Üzerine Araştırmalar*, C. I, s. 145-150.

8 Zeynep Korkmaz, "Türkçede İsimden Fiil Türeten *+r-, +ar-, +er-* Eki ve Yapısı Üzerine", *Türk Dili*

Levent Şahverdi Arşivi

Bugün dilcilerimizin çeşitli Türk lehçelerinin sınıflandırılmasında kullandıkları *b->m-, b->w,v, k->g-, t->d-, ḍ>y, z, ḍ, ny>n, y* gibi ses değişmesi ayraçları da ilk kez, lehçeler arasındaki ayrılıkları belirtmek üzere Kâşgarlı Mahmud tarafından kullanılmış bulunmaktadır.

Kâşgarlı Mahmud'un üzerinde durulması gereken önemli bir özelliği de eserini yazarken başvurduğu yöntemdir. Öncelikle şunu belirtelim ki Kâşgarlı Mahmud'un bu eseri, planlı, programlı ve bilinçli bir düzenlemenin ürünüdür. O önce bir gramer yazarak (*Cevâhîrü'n-nahv fi'l-lugâti't-Türk*) Türkçenin yapısını ayrıntılı ölçülerle ortaya koymuştur. Daha sonra da Türk dünyasının söz varlığını toplayarak ve bunları çok bol kültür malzemesi ile besleyerek bir sözlük durumuna getirmiştir. Bu bakımdan eserde ağır basan bir öğreticilik niteliği vardır. Üstelik Arapların bu sözlükten kolayca yararlanabilmeleri için klasik sözlük düzenlemesinden ayrılarak sözcükleri Arap dilinin kurallarına göre bir düzenlemeden geçirmiş olması da onda Türkçenin daha kolay öğrenilmesini sağlama açısından, öğreticilik niteliğinin ağır bastığını göstermektedir.[9]

Dîvânu Lugâti't-Türk XI. yüzyılın 2. yarısında kaleme alındığı hâlde, günümüz modern dilcilik ve dil bilimi yöntemlerinde uygulanan özelliklere de sahiptir. *Dîvânu Lugâti't-Türk*'ü günümüz dil bilimi yöntemi açısından ele alan değerli meslektaşımız Prof. Dr. Timur Kocaoğlu, "Modern Dilbilim Açısından *Dîvânu Lugâti't-Türk*'e Bir Bakış" adlı yazısında[10], eserin uygulamalı dil bilimi ve anlam bilimi açısından günümüz modern dil bilimi anlayışına uygun bir yönteme sahip olduğunu açıklamıştır. Gerçekten de eser, Araplara Türkçe öğretmek için yazılmış iki dilli bir eser olarak uygulamalı dilcilik alanına girmektedir. Öte yandan yer yer Karahanlı Türkçesi ile öteki Türk lehçe ve ağızları arasındaki ayrılıkların dile getirilmesi açısından da eserde karşılaştırmalı dil bilimi yöntemi uygulanmıştır. Kâşgarlı'nın, yukarıda yaptığımız açıklamalarda görüldüğü üzere, kuru bir dil öğretimi ile yetinmeyip, sözlük malzemesini açıklarken sık sık kültür tarihimizin çok çeşitli örnekleri ile beslemiş olması, yine modern dilcilik ve dil bilimi anlayışının benimsendiği bir yöntemdir. Kâşgarlı uyguladığı bu yöntemle, Türk dilini Araplara kültür değerleri ile birlikte sunmuştur.

Kâşgarlı'nın, *Dîvânu Lugâti't-Türk*'ün ön sözünde, Türkçe dışında, Türk dünyasına komşu olan Çin, Maçin, Tübet (Tibet) ve Xotanların dillerine işaret ederek Türk boyları ve Türkçe ile bunlar arasındaki ilişkilere de yer vermiş olması, Kocaarslan'ın da işaret ettiği üzere, eserinin sosyolojik dil bilimi açısından da bir değer taşıdığının ifadesidir.

Görülüyor ki Kâşgarlı Mahmud, 1072-1074 yılları arasında bundan 934 yıl önce kaleme aldığı ve kendisini de rakipsiz olarak nitelendirdiği bu eseri ile tıpkı

Üzerine Araştırmalar, C. I, Ankara 2005, s. 177.

9 Hikmet İlaydın, "Divan'la İlgili Bazı Gözlemler ve Düşünceler", *Türk Dili*, S. 253 (Ekim 1972), s. 97.

10 *Dîvânü Lûgati't-Türk Bilgi Şöleni Bildirileri* (7-8 Mayıs 1999), Türksoy-TDK Yay., s. 47-50.

Levent Şahverdi Arşivi

modern bir dilci ve kültür tarihçisi gibi dilimizi ve kültürümüze çok büyük bir hizmet yapmıştır.

Elimizde tek yazması bulunan bu eser gün ışığına çıktıktan sonra, gerek eserin sözlük olarak yerli ve yabancı bilim dünyasında tercüme ve yayımlarının yapılmış; gerek Kâşgarlı ve eseri üzerinde çok yönlü çalışmalar yapılıp çeşitli bilimsel toplantıların düzenlenmiş olması, ona bilim dünyasında layık olduğu yeri veren değerlendirmelerdir.

Burada konuşmamı önemli bir noktaya daha işaret ederek bitirmek istiyorum. O da Kâşgarlı Mahmud'un böyle mükemmel bir eser ortaya koyabilmesinin altında yatan temel etkenin ne olduğu hususudur. Bu temel etken, bir yandan Kâşgarlı Mahmud'un XI. yüzyılda, Türk ve Arap dünyalarının içinde bulunduğu siyasal, sosyal ve kültürel durumu çok iyi değerlendirmiş olması, bir yandan da Türkçenin gücü yanında, onun iliklerine kadar işleyen derinlemesine bir Türk dili bilinç ve sevgisine sahip olmasıdır. Tarihî kaynakların verdiği bilgilere göre, Arapların İslam dinini yaymak için Türk ülkelerine yönelmesi ta Halife Ömer zamanında başlayıp Emevî ve Abbasiler dönemine kadar uzanmıştır. Bu yayılma dolayısıyla XI. yüzyılda Arapçanın *Kur'an* dili olarak Türk-İslam dünyasındaki itibarı da hayli yükselmiş ve Arapça bir kültür dili durumuna gelmiştir. Öte yandan Orta Asya ve Yakın Doğu Türk-İslam dünyasında da önemli gelişmeler olmuştur. Kuzeyde Kıpçakların, doğudan batıya doğru Karahanlılar ve Gaznelilerin varlığı daha batıda da Selçuklular idaresindeki Müslüman Oğuz Türklerinin batıya ve İran, Azerbaycan üzerinden Anadolu ve Irak'a kadar uzanan göçleri ile Türk egemenliği hayli yayılmış, dolayısıyla büyük bir güç ve itibar kazanmıştır. Hele Abbasiler döneminde Türklerin Irak'ta ve Irak'ın hükümet merkezi olan Bağdat sarayındaki nüfuz ve itibarları yalnız askerlik alanında kalmamış; idari kesimlere ve valiliklere kadar uzanmıştır. İşte böyle bir ortamda Kâşgarlı Mahmud da Türkçenin Arapça ile atbaşı beraber gittiğini ispatlamak için büyük emekler harcayarak *Dîvânu Lugâti't-Türk*'ü kaleme almış; bu eseri ile Arapçaya karşı Türk dilinin savunmasını yapan, onun çok yönlü zenginliklerini sergileyen başarılı bir kültür savaşı vermiştir.

Kâşgarlı Mahmud, eserinin giriş niteliğindeki başlangıç bölümünde, kitabın yazılış amacı ile ilgili olarak "Tanrının devlet güneşini Türk burçlarından doğurmuş olduğunu, onların mülkleri üzerinde göklerin tegrelerini (dairelerini) döndürmüş bulunduğunu gördüm. Tanrı onlara **Türk** adını verdi ve onları yeryüzüne egemen kıldı. Zamanımızın hakanlarını onlardan çıkardı (…). Onları herkese üstün eyledi (…). Türklerin gönlünü almak için onların dilleriyle konuşmaktan başka çare yoktur." diyerek bu sözleri Hz. Peygamber'in "Türk dilini öğreniniz. Çünkü onlar için uzun sürecek egemenlik vardır." hadisi ile de pekiştirmeye çalışmış; "Eğer bu hadis doğru değil ise akıl da bunu emreder." (B. Atalay yay., C. I, s. 3-4) açıklamasını yapmıştır.

Levent Şahverdi Arşivi

Kitabının "Türk" maddesinde açıklama yaparken de "Yüce Tanrı, benim bir ordum vardır. Ona Türk adını verdim." vb. biçimindeki açıklamalarla (B. Atalay yay., C. I, s. 355) Türk'ün değerini ortaya koymaya çalışmıştır.

İşte içinde yetiştiği kendi Türk dünyasına ve onun diline bu denli değer veren Kâşgarlı Mahmud'un, Türk dili ile Arap dilinin atbaşı beraber gittiğini dile getirerek (B. Atalay yay., C. I, s. 6) hazırladığı eseri, Bağdat'ta Abbasi halifesine sunmuş olması da onun kişiliğindeki yüksek değerin açık bir göstergesidir.

Burada sözlerimize son verirken yaptığı çok değerli bir hizmetle Türk dil ve kültür tarihinin ölümsüzleri arasına giren Kâşgarlı Mahmud'un ruhu şad olsun diyor; siz sayın dinleyicilere ve böyle önemli bir toplantı düzenlemiş olan Kıbrıs Araştırmaları Merkezinin sayın başkan ve üyelerine de saygı ve teşekkürlerimi sunuyorum.

Levent Şahverdi Arşivi

Levent Şahverdi Arşivi

DİL-KÜLTÜR BAĞLANTISI AÇISINDAN KÂŞGARLI MAHMUD VE *DÎVÂNU LUGÂTİ'T-TÜRK*[*]

Sayın Başkan, sayın meslektaşlarım, sayın dinleyiciler,

Bilindiği üzere 2008 yılı UNESCO tarafından doğumunun 1000. yılı olması dolayısıyla "Kâşgarlı Mahmud Yılı" ilan edildiği için, bu yıl içinde Kâşgarlı Mahmud ve *Dîvânu Lugâti't-Türk* konusunda önemli uluslararası toplantı ve sempozyumlar düzenlenmiştir. Bir dilci olarak biz de Kâşgarlı'ya olan vefa borcumuzu yerine getirmek üzere, bu toplantılarda sunduğumuz bildirilerden üçünü farklı yönleri ile Kâşgarlı Mahmud ve eserine ayırmak istedik. VI. Türk Dil Kurultayı'nın "Kâşgarlı Mahmud Özel Oturumu'nda" siz sayın dinleyicilerime sunmak istediğim konu "*Dîvânu Lugâti't-Türk*'teki dil-kültür bağlantısı"dır. Bu konu, dil ve kültür konusuna eğilen araştırmacılar tarafından zaman zaman teorik ölçülerle ele alınıp işlenen konulardandır. Ancak, dil ile kültür arasındaki bağlantı konusu, Kâşgarlı'nın eserinde teorik ölçülerle yapılan açıklama ve değerlendirmeler yerine, doğrudan doğruya Türk dünyasında yaşanan tarihî gerçekleri ve sosyal dokunun gösterdiği manzarayı tıpkı bir sinema şeridi gibi canlı ve eylemleşmiş olarak gözlerimiz önüne sermektedir. Bizim üzerinde durmak isteyişimiz de eserin bu niteliği dolayısıyladır. Bugün tek yazması elimizde bulunan ansiklopedik Türk dilleri (lehçeler ve ağızları) sözlüğünü 1077 yılında tamamlayarak (Ercilasun 2004, s. 319) Bağdat'ta Abbasi halifesinin oğlu *Ebül-Kasım Abdullah*'a sunmuş olan Kâşgarlı, Türk dünyasının XI. yüzyılda yetiştirdiği, üstün özelliklere sahip değerli bir bilgindir. O Arapça olarak ve Türkçenin özelliği dolayısıyla Arap dilinin altı kalıbına iki kalıp daha ekleyerek sekiz kalıp içinde ele aldığı bu eseriyle, Türk dili ve Türk dünyası ile ilgili birçok ilke ve mükemmele imzasını atmış bir bilgindir. Bu konuda yapılan araştırmalarda da belirtildiği üzere, Kâşgarlı, W. Radloff'un deyimi ile Türkoloji'nin babasıdır. Mükemmel bir Türkolog'dur. İlk Türk ansiklopedik sözlüğünün yazarıdır. İlk iki dilli bir eserde karşılaştırmalı dil yöntemine başvuran ve eserini XI. yüzyılda yazmış olmasına rağmen, günümüz modern dil bilimi ölçüleri ile de örtüşen bir yöntem yenilikçisidir. Kâşgarlı, aynı zamanda Türk dili tarihinin de ilk öncüsü ve müstesna bir temsilcisidir. Eserinde yer yer köken bilgisi açıklamaları da yapan değerlendirmeleri ile aynı zamanda

---

* *Uluslararası Türkiyat Araştırmaları Bilgi Şöleni Bildirileri* (TDK Yay., 2009), s. 501-508.

Levent Şahverdi Arşivi

bir köken bilimcisidir. Doğrudan doğruya Türk dil bilgisine ayrılmış olan *Kitabu Cevâhiri'n-nahv fi'l-Lugâti't-Türk* adlı eserinin kayıp değerler arasında yer almış olması, Türk dili açısından büyük bir talihsizlik olsa da, Kâşgarlı'nın *Dîvan*'da, Türk dilinin ses ve biçim bilgisi, anlam yapı ve özellikleri ile ilgili çok yararlı bilgiler vermiş olması ve yaptığı lehçe sınıflandırmalarında ileri sürdüğü özelliklerin bugün de geçerliliğini sürdürmesi dolayısıyla, o gerçek anlamıyla ilk ve en büyük Türkoloğumuz olarak ünlenmiştir. Eserini sıradan bir sözlük olmaktan çıkarıp ansiklopedik bir sözlük durumuna getirebilmek için, doğuda Çin sınırından başlayarak batıda Bizans sınırına kadar uzanan binlerce fersahlık Türk dünyasını karış karış dolaşarak orada yaşayan halk ile içli dışlı olarak derlediği sözlük malzemesini olağan açıklamalar dışında dörtlük, sagu, deyim, atasözü, destan parçaları, efsane, halk şiiri gibi çok çeşitli kültür malzemesi ile de besleyerek vermiş olması, bu eseri aynı zamanda Türk kültür tarihinin değerli bir hazinesi durumuna getirmiştir.

Eser üzerinde duranlar, XI. yüzyıl Türk ve Arap dünyasının koşulları içinde, bu eserin genellikle Araplara ve Arapça bilenlere Türkçe öğretmek üzere kaleme alınmış pratik amaçlı bir eser olduğunu bildirirler. Bu değerlendirmeler bir yönü ile elbette doğrudur. Ancak Kâşgarlı Mahmud, pratik yönü ile Araplara Türkçe öğretmek için kaleme aldığı bu eser ile neden böyle üstün değerde bir kültür tarihçisi niteliği kazanabilmiştir? Biçiminde bir soru yönelttiğimizde, bu soruya verilecek yanıt, eserin temel amacını ve gerçek niteliğini ortaya koymaktadır. Bu nitelik XI. yüzyıl Türk-İslam dünyası ile İslam-Arap dünyasının içinde bulunduğu durum ve Kâşgarlı'nın kişiliğindeki üstün yeteneklerle bu gerçeği çok iyi kavrayabilmiş olmasında odaklanmaktadır. Eğer burada Kâşgarlı'nın eserinin girişindeki kendi açıklamasının da ortaya koyduğu üzere, çok güçlü bir ana dili sevgisinin bulunduğu, Türk dünyasının bu yüzyılda kazandığı siyasi güç, "Türk dili ile Arap dilinin atbaşı beraber gittiğinin ispatlanması" söylemleri (Atalay 1992, s. 3-4) dikkate alınırsa bu pratik amacın gerisinde derinlemesine bir kültür mücadelesinin yer aldığı kolayca anlaşılır.

Bizce bu mücadelenin temelinde yatan asıl amaç, XI. yüzyıl Arap ve Türk dünyalarının içinde bulunduğu siyasi, sosyal ve kültürel durumlar ve bunun dildeki yansıması ile ilgilidir. Bu nedenle konu esas itibarıyla dil-kültür bağlantısının ortaya koyduğu sonuçlara dayanmaktadır. Şimdi duruma bir açıklık getirebilmek için Arap ve Türk dünyalarının genel görünümüne, Arapçanın bir din ve kültür dili olarak Türk dünyasına uzanma yolundaki başarı ve etkilerine kısaca bir göz atalım:

Tarihî kaynaklar gözden geçirildiğinde, Arap dünyasının ta Halife Ömer zamanında başlayarak İslam dinini yaymak üzere İran ve Horasan yolu ile Asya sınırlarından içeriye doğru uzanmaya başladığı görülür. Bu siyasi, dinî ve din yolu ile kültürel yayılma politikası, Emeviler döneminde (661-750) şiddet, onları izleyen Abbasiler döneminde (750-1258) de barışçı bir yöntemle, Türk dünyasında Orta Asya'ya kadar uzanmıştır. Öte yandan tarih bilimi ve bilim tarihi ile uğra-

Levent Şahverdi Arşivi

şanlar, VIII.-XIII. yüzyıllar arasını dolduran Abbasi Devleti döneminde, İslam medeniyetinin bir altın çağı yaşadığına işaret etmektedirler (Toynbee 1978, s. 105 ve buradan aktarılarak Aysu Ata bildirisi). Gerçekten de konunun ayrıntılarına inildiği zaman, Abbasi Devleti'nin merkezi olan Bağdat'ın yalnızca halifelerin oturduğu bir başkent olarak kalmadığı, aynı zamanda halifelerin himayesinde, İslam medeniyetinin çok önemli bir bilim ve kültür merkezi durumuna geldiği görülmektedir. Böyle bir gelişme, Kâşgarlı Mahmud'un yaşadığı XI. yüzyıla doğru uzanan süreçlerde, pek çok bilim, kültür ve düşünce adamının yetişmesini sağlamış; fetihler ve İslam dininin yayılması yoluyla Orta Asya ve Yakın Doğu'dan başlayıp Kuzey Afrika'ya ve Endülüs'e kadar uzanarak birçok ülkeyi etki alanı içine almıştır. Böyle bir gelişmenin temelinde, Bağdat'taki çeşitli kültür kurum ve merkezlerinde, eski Helenistik çağa ait birçok eserle İran ve Hint kültürüne ait eserlerin Arapçaya aktarılmasının etkisi büyüktür. Bu çevirilerin ortaya koyduğu yeni gelişmeler, Arap-İslam dünyasında matematik, tıp, kimya, botanik, astroloji, coğrafya, tarih gibi alanlarda ve İslam felsefesinde pek çok bilim adamının ve düşünürün yetişmesine önayak olmuştur. Tarihî kaynaklar ve bilim tarihi ile ilgili eserler, bu konuda ayrıntılı bilgiler vermektedir. Bu kaynaklardan edindiğimiz bilgilere göre, Abbasiler döneminin IX ve X. yüzyıllarında, bilimin en çok geliştiği bölge, Fırat ve Dicle Irmağı havzalarıdır. En önemli bilim ve medeniyet merkezleri de Basra, Harran ve Bağdat şehirleridir (Barthold 1963, s. 29-35). Çünkü bu dönemde, İslam dünyasının her köşesinden Bağdat'a akın eden bilim ve kültür adamları ile düşünürler vardı. Bunlar arasında Basra konusundaki bir eserinin Halife Mansur'un dikkatini çekmesi üzerine Bağdat'a çağrılan, yaydığı dinî, siyasi konulu eserleri ile ün yapmış olan Cahiz (766-869) önemli bir yer tutar. Onun hilafet ordusunun menkıbesi ve Türklerin faziletlerini konu alan *Menakıb Cünd el-Hilâfe ve Fazai'l el-Etrâk* adlı eseri meşhurdur. Burada Arapların ilk bağımsız düşünürü Kindî'yi de (Barthold 1963, s. 29-35; Şeşen 1967) unutmamak gerekir. Bunlara Kindî'nin muarızı Belh'li Ebu Ma'şer'i, Kindî yolunda yetişen Ebu Zeyd'i, İbn Havkal'ı Müslüman dünyasının doğu sınırındaki Fergana'dan gelme ünlü astrolog Ahmed Ferganî'yi (ölüm 961), Türkistanlı filozof Ebu Nasr Farabî'yi (ölüm 950) ve Avrupa'da Rönesans dönemine kadar bilimsel bir otorite olarak tanınan Ebu Musa el-Harezmî'yi de ekleyebiliriz. Harran'da yetişen matematikçi ve astrolog *el-Battanî* ile İslam dünyasının ilk tarihî kaynaklarını işleyen büyük tarihçi Taberi'yi de unutmamak gerekir. Nitekim X. yüzyıl Arap coğrafya hitaplarında İspanya'dan başlayıp Hindistan'a ve Sind'e kadar uzanan İslam ülkeleri ile bu ülkelerin büyük şehirlerindeki bilim, kültür ve sanat çalışmaları üzerine yazılan eserlerde önemli bilgiler yer almıştır (Barthold *age*., s. 29-39). Bu dönemlerde, İslam dünyasında bilim, kültür ve felsefe alanlarındaki gelişmeler, ürünlerini Arapça olarak ortaya koyduğu, eserler bu dille yazıldığı ve Arapça aynı zamanda *Kur'an* dili olduğu için İslam dünyasının bir kültür dili durumuna gelmiş bulunuyordu. Daha doğrusu Arap-İslam kültürünün yayılmasına aracılık eden Arapça altın devrini yaşıyordu.

Levent Şahverdi Arşivi

Öte yandan X, XI. yüzyıllar Orta Asya Türk dünyasına göz atıldığında, bu dünyada da siyasal, sosyal ve kültürel açıdan önemli birtakım değişme ve gelişmelerin yer aldığı görülmektedir. Bu değişme ve gelişmeler bir yandan Orta-Asya'nın güçlü devleti Karahanlı hükümdarı Satuk Buğra Karahan'ın 950 yıllarında İslamlığı kabulü ve Türk boylarının İslamlığa geçişi ile başlayan kültür değişmesi niteliğindedir. Böyle bir kültür değişmesi, Orta Asya Türk dünyasının çok eski dönemlerden başlayarak halkın yaşayışında ve dilinde yer alan kültür değerlerini bir süre sonra İslami değerlerle kaynaştırarak yeni bir Türk dünyası oluşturmuştur. Kâşgarlı Mahmud'un *Dîvan*'da ele aldığı dünya bu dünyadır. Ancak, bu yeni şekillenme yanında Türk dünyası, Arap dili yoluyla gittikçe Arap-İslam kültürünün de etki alanına girmiş bulunuyordu. Öte yandan Orta Asya ve Yakın Doğu Türk-İslam dünyasında da önemli gelişmeler olmuştur. Türk dünyasının kuzey kesiminde Kıpçaklar ve doğudan batıya doğru Karahanlılarla Gazneliler, Harzemşahlardan başlayarak daha batıda Selçuklular idaresindeki Müslüman Oğuzların batıya İran ve Azerbaycan üzerinden Anadolu ve Irak'a kadar uzanan göçleri, Türk dünyasında yeni ve güçlü bir siyasi şekillenmeye, Türk egemenlik ve itibarının yükselmesine yol açmış bulunuyordu. Bu yeni şekillenme, Horosan'da Büyük Selçuklu (1040), Anadolu'da da Anadolu Selçuklu Devleti'nin kurulması (1071) ile ilgilidir.

Aslında X. yüzyıl ortalarından başlayarak Abbasi halifelerinin siyasal egemenlikleri de güç kaybına uğramış ve bu egemenlik, tarihî kayıtlardan izlenebildiği üzere yalnız komutanlıklar gibi askerî alanda değil, valilikler ve idari kesim gibi sivil alanlarda bile Türklerin eline geçmiş bulunuyordu. Nitekim Araplar, Anadolu'yu ele geçirebilmek için Bizanslılara karşı birkaç sefer açmalarına rağmen, Bizans güçlerini yenemedikleri hâlde, Oğuz Türklerinden oluşan Selçuklu orduları, Anadolu'daki Bizans Devleti'ni ortadan kaldırmış bulunuyordu. Bu siyasi gelişmenin sosyal yapıda ve kültür hayatında ortaya koyduğu ikili durum, XI. yüzyılda ve özellikle Kâşgarlı döneminde, İslam dünyasının Arap kesimi ile Türk kesimi arasında bir kültür çatışmasına ortam hazırlamış bulunuyordu. Kâşgarlı'nın *Dîvânu Lugâti't-Türk* girişinde (Atalay 1992, s. 3-4) sergilediği tablo, Türk dünyası ve Türkçe için ileri sürdüğü görüşler, bu tarihî gerçeği açığa vurmaktadır.

Kâşgarlı Mahmud gibi devrine göre üstün değerde bir eğitimden geçmiş; Arapça, Farsça ve Türkçeyi çok iyi bilen, Arap dilciliğinin yöntem inceliklerine vâkıf biri olarak o dönemin Arap ve Türk dünyalarının siyasal, sosyal, edebî ve kültürel alanlardaki gelişmelerine yakından tanık olduğu anlaşılan bu bilgin, Arap kültürüne ve İslam medeniyetine ait kültür değişmesinin ortaya koyduğu yeni değerlerin, bir kültür dili durumuna gelmiş bulunan Arapça ile yayıldığını ve benimsendiğini görüyordu. Buna yukarda görüldüğü üzere Türk düşünce ve bilim dünyasının ünlüleri de dâhildi.

Kâşgarlı'ya göre, Türk dünyasında kendini gösteren bu yeni siyasi ve sosyal değişme ve gelişmeler karşısında yapılacak şey, Arapçanın karşısına Türkçeyi

Levent Şahverdi Arşivi

çıkarmak ve bu dili Türk kültürünün zengin değerleri ile besleyerek Arapça ile atbaşı beraber gittiğini ispatlamak olacaktı. Çünkü Kâşgarlı, Türk dilinin ve bu dili yaratan kültürün de ne denli köklü ve zengin olduğunu biliyor ve görüyordu. Elbette Türkçenin de onu nice yüzyıllar boyunca biçimlendiren çok köklü bir geçmişi vardı. En geç ta milat yıllarından XI. yüzyıla kadar uzanan dönemde Türkçe, yapısı, işleyişi ve söz varlığı açısından büyük bir gelişme sürecinden geçerek *Köktürk* ve *Uygur* yazı dili dönemlerinin getirdiği ileri düzeydeki gelişmeleri de aşarak *Karahanlılar* döneminde, artık önemli ve güçlü bir yazı, edebiyat, kültür ve felsefe dili durumuna gelebilmişti. Her ne kadar o günün iletişim koşulları ve şehir ayrılıkları nedeniyle, Kâşgarlı'nın Kutadgu Bilig yazarını tanıyıp tanımadığı konusunda bir bilgimiz yoksa da Yusuf Has Hâcib'in *Kutadgu Bilig*'de, Eflatun-Aristo felsefesini İslami görüşlerle kaynaştıran ve *Farabî*'den etkilenen devlet anlayışını ve sosyal değerleri başarılı bir sanat ustalığı ile işlemiş olması, bu dönemde Orta Asya Türk dünyasının ortak yazı dili durumundaki Karahanlı Türkçesinin nasıl güçlü bir edebiyat, kültür ve felsefe dili durumuna gelmiş olduğunun tanığıdır. Kâşgarlı Mahmud, eserinde, Türk dünyasının doğu kesimindeki tarım bölgesinde oturan Uygurlardan söz ederken bunların şehirleri, sınırları ve Karahanlılar ile yaptığı savaşlar üzerinde dururken rahmetli *Tahsin Banguoğlu* hocamızın da işaret ettiği üzere (Banguoğlu 1958, s. 107) aradaki din düşmanlığı dolayısıyla olacak, Uygurlarla Karahanlılar arasındaki soy ortaklığına yer vermemiştir. Ancak, Uygurların dillerinden söz ederken onu Karahanlı Türkçesi ile birlikte "halis Türkçe" ve "en doğru Türkçe" olarak nitelendirmesi, açığa vurmamış olsa da Karahanlı yazı dilinin Uygurcanın İslami şekil altındaki bir devamı ve köklü bir gelişmenin ürünü olduğunu bilmektedir. Bu dönemde Türkçe o denli bir gelişmişlik sergilemektedir ki, X. yüzyıldan bu yana yapılan Kuran tercümelerinde, Arapçanın bütün kavramlarını karşılayabilecek bir güce sahiptir (Barthold, TM II s. 69-74; İnan 1961; Turan 1965, s. 319, ayrıca s. 312, 325). Bu durum, değerli genç meslektaşımız Aysu Ata'ya, "*Dîvânu Lugâti't-Türk*'ün ortaya çıkış nedenlerinden biri de Kur'an Tercümeleri mi?" konusunda bir bildiri hazırlama ilhamı vermiştir. Arap dil ve kültürüne hakkıyla vâkıf olan ve Arapçanın bu dönemde Türk dünyasında çok etkili olduğunu gören Kâşgarlı Mahmud, Arap dil ve kültürüne karşı başarılı bir savaş verebilmek için onun karşısına çok güçlü değerlerle çıkma gereğini duymuş; dil-kültür bağlantısı açısından bu gereği sistemli bir anlayışla iki yönlü olarak ele almıştır. Birincisi, Türk dilinin yapı ve işleyişini bütün yönleri ile ele alıp gücünü ortaya koymaktır. İkincisi de dil-kültür bağlantısı dolayısıyla Türk dünyasının kültür değerlerini ansiklopedik bir sözlükle ortaya koymaktır. Kâşgarlı Mahmud, Türk dilinin de Türk kültürünün de Arap dili ve kültürü ile boy ölçüşecek bir güce sahip olduğunun bilincinde bir bilgin olarak önce *Kitabu Cevahiri'n-nahv fi'l-Lugâti't-Türk* adlı, Türkçenin dil yapısını ve işleyişini ayrıntılı ölçülerle işleyen bir dil bilgisi kitabı yazmıştır. Her ne kadar bu eser bugün elimizde değilse de kitabın başlığından anladığımıza, *Dîvan*'dan aldığımız bilgilere ve *Dîvan* üzerinde yapılan çok yönlü çalışmalara dayanarak bu

Levent Şahverdi Arşivi

dil bilgisi kitabının da Arapçaya karşı Türk dilinin yapı ve işleyişindeki zenginlik ve gücü bütün ayrıntıları ile ortaya koyduğu inancındayız.

Dîvânu Lugâti't-Türk'e gelince: Kâşgarlı Mahmud bu eserinde, öncelikle Türk dünyasının kimlik yapısını Türklük kavramında birleştirerek ve bunu ortak Türk dili anlayışında somutlaştırarak dönemin ölçünlü (standart) yazı dili durumundaki Karahanlı Türkçesi temelinde bir sözlüğe yansıtmıştır. Bu eserde Türkçenin ve Türk kültürünün gücünü tam olarak gösterebilmek için yalnız ölçünlü yazı dili üzerinde durmakla yetinmemiş; o dönemin Türk dünyasında yer alan Oğuzca başta gelmek üzere (Korkmaz 2005, s. 241-253; 2007 s. 3-13) Peçenek, Kıpçak, Yumul, Başkurt, Basmil, Kayı, Yabaku, Tatar, Kırgız, Çiğil, Tohsı, Yağma, Igrak (Uğrak), Çarık, Çomul gibi etnik Türk boylarının ağızlarından, bunların Karahanlı Türkçesinden ayrılan yanlarından da söz etmiştir.

Türk dili dışında kalan kültür değerlerine gelince: Kâşgarlı, dilin bir kavmin nice nice yüzyılların değişme ve gelişme süzgecinden geçerek billurlaşmış bir özü ve bir kimlik belgesi olduğunu, sosyal yapıdaki tarih boyunca biriktirilegelinen bütün değerlerin dile yansımış olması dolayısıyla, dilin aynı zamanda bir kültür hazinesi niteliği taşıdığının bilincinde olan bir dilcidir. Bu nedenle, Araplara ve Arap dünyasına Türk kültürünü bütün yönleri ile tanıtabilmek için araç olarak Türk dilini seçmiştir. Kâşgarlı Mahmud dönemine göre çok kapsamlı bir zenginlik düzeyi sayılan ve 8624 sözü içine alan (Karaörs 2008, s. 181/1, 2) *Dîvânu Lugâti't-Türk*'te her sözün anlamını düşünce ve deneyim süzgecinden geçmiş atasözleri olan savlarla halk şiirleri, destan parçaları, deyimler, konuşma parçaları vb. veriler ile destekleyip Türk dünyasının şehirlerini, o şehirlerde yaşayan halkın tarihini, edebiyatını, gelenek ve görenekleri ile etnografya ve folklor gibi çok yönlü değerleri ile besleyerek eserini ansiklopedik bir sözlük durumuna getirmiştir. Daha açık bir anlatımla, Türk dünyasını, bütün kültür değerleri ile birlikte Arapların gözleri önüne serebilmiştir. Kâşgarlı Mahmud, bu dili öğrenmenin o dili konuşan toplumun düşünce yapısını kavramaktan geçtiğinin bilinci ile eserine böylece dil-kültür bağlantısı açısından da derinlik kazandıran çok üstün nitelikte bir hizmette bulunmuştur.

Ruhu şad olsun diyerek ve beni dinlediğiniz için sizlere de teşekkür ederek sözlerimi noktalıyorum.

Kaynaklar

ATA, Aysu (2003), "İlk Türkçe Kur'an Tercümesi", Dil ve Edebiyat Araştırmaları Sempozyumu: *Mustafa Canpolat Armağanı*, s. 41-55.

ATA, Aysu (2008), "Divanü Lügati't-Türk'ün ortaya çıkış nedenlerinden biri de Kur'an Tercümeleri mi?" *Hacettepe Üniversitesi* TAE, II Türkiyat Araştırmaları Sempozyumuna sunulan bildiri.

ATALAY, Besim (1992), *Divanü Lügati't-Türk Tercümesi,* C I-III, TDK Yayınları.

Levent Şahverdi Arşivi

BANGUOĞLU, Tahsin (1958), "Uygurlar ve Uygurca Üzerine", TDAY *Belleten* s. 87-113.

BARTHOLD, W. (1963), *İslam Medeniyeti Tarihi* (Fuat Köprülü Yayını).

DİLACAR, Agop (1972), *Kutadgu Bilig İncelemesi*, TDK Yayınları.

ERCİLASUN, Ahmet Bican (2004), *Başlangıçtan Yirminci Yüzyıla Türk Dili Tarihi*.

GENÇ, Reşat, (1997), *Kâşgarlı Mahmud'a göre XI. Yüzyılda Türk Dünyası*, TKAE, Ankara.

İNAN, Abdülkadir, (1961), *Kur'an-ı Kerim'in Türkçe Tercümesi*, Ankara.

KARAÖRS, Metin (2008), "Türk Dilinin Fiil Zenginliği ve Divanü Lügati't-Türk", *Prof. Dr. Ahmet Bican Ercilasun Armağanı*, Ankara, Akçağ Yay., s. 190-191.

KORKMAZ, Zeynep (2005), "Kaşgarlı Mahmud ve Oğuz Türkçesi", *Türk Dili Üzerine Araştırmalar C.I.,* Ankara TDK Yayınları, s. 241-253.

_____(2007), Oğuz Türkçesinin Tarihî Gelişme Süreçleri ve Divanü Lügati't-Türk", *Türk Dili Üzerine Araştırmalar*, C. III. Ankara, TDK Yayınları, s. 3-13.

NALBANT, Mehmet Vefa, (2008), *Divanü Lügati't-Türk Grameri -I. İsimler*, İstanbul.

TEKİN, Talat (1989), *XI. Yüzyıl Türk Şiiri*, *Divanü Lügati't-Türk'teki Manzum Parçalar*, Ankara TDK Yayınları, .

TOYNBEE, Arnold (1978), *Tarih Bilinci* (A study of History) I, Bateş Yayınları, İstanbul.

TURAN, Osman (1965), *Selçuklular Tarihi ve Türk İslam Medeniyeti*, TKAE Yayınları, Ankara, s. 312-332.

ŞEŞEN, Ramazan (çev.: 1967), *Hilâfet Ordusunun Menkıbeleri ve Türklerin Faziletleri*, Ankara, TKAE Yayınları.

YILDIRIM, Cemal (1983), *Bilim Tarihi*, İstanbul Remzi Kitabevi.

Levent Şahverdi Arşivi

Levent Şahverdi Arşivi

KÂŞGARLI MAHMUD VE BİLİNÇLİ BİR ANA DİLİ SEVGİSİ*

I. Kâşgalı Mahmud'un doğumunun bininci yıl dönümü dolayısıyla düzenlenen bu toplantıda, onun çok yönlü ve değerli eseri *Dîvânu Lugâti't-Türk*'ün yazılmasında temel etken olan ve kişiliğinin derin yapısını oluşturan bir özelliği üzerinde durmak istiyoruz. Bu özellik konuşmamın başlığından da anlaşılacağı üzere, onun kişiliğini biçimlendirmiş olan bilinçli ana dili sevgisidir. Bu sevgiyle, Türk dili ve Türk kültürü için verdiği bilimsel savaştır.

Bu alanla uğraşanların yakından aşina oldukları üzere, *Dîvânu Lugâti't-Türk*, Kâşgarlı Mahmud'un M. 1072-1074 tarihleri arasında tamamlayıp (bazı araştırmalara göre 1074-1077)[1], 1075 veya 1077 yılında Bağdat'ta dönemin Abbasi halifesine sunduğu paha biçilmez değerde ve ansiklopedik sözlük niteliğinde bir kaynak eserdir. Dünyadaki bilinen tek nüshası da bugün İstanbul Millet Kitaplığında bulunan ve yazılışından 200 yıl kadar sonra Şamlı Mehmet tarafından kopya edilmiş bu nüshanın nasıl bir şans eseri olarak kaybolmaktan kurtulduğu da bilinmektedir.[2]

Türk dilinin XI. yüzyıldaki söz varlığını Arapça olarak açıklayan bu eserin şimdiye kadar Kilisli Rifat (1917), Alman doğu bilimcisi C. Brockelmann (1927), Besim Atalay (1939-1941), Fıtrat (1927 Taşkent), Salih Muttalibov (1960-1963-Taşkent), Abdussalam ve diğerleri (1981-1984 Urumçi), Asgarqurmaşulı Egebayev (1997-1998 Almatı), Robert Dankoff-James Kelly (1982-1984-1995 Harvard) tarafından Türkçe-Almanca (İndeks), Özbekçe, Uygurca, Kazakça ve İngilizce çeviri ve yayımlarının yapılmış, üzerinde birçok araştırmanın gerçekleştirilmiş ve çok yönlü özel toplantıların düzenlenmiş[3], UNESCO'nun da 2008 yılını *Kâşgarlı Mahmud Yılı* ilan etmiş olması, bu eserin Türk dili ve Türk kültür tarihi açısından ne denli değerli bir eser olduğunu göstermektedir.

---

* Hacaettepe Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü tarafından düzenlenen *II. Uluslararası Türkiyat Araştırmaları Sempozyumu:* "Kâşgarlı Mahmud ve Dönemi" (28-30 Mayıs 2008) 'nda sunulan bildiridir.

1 Bu konuda bk. Robert Dankoff-James Kelly, Mahmūd el-Kaşgari, *Türk Şiveleri Lûgatı Divanü Lügat-it-Türk*, Harvard. Üniv. yay., 1982, C. I, s. 6-7; Timur Kocaoğlu, "Modern Dilbilim Açısından Divanü Lugati't-Türk'e Bir Bakış", *Divânü Lûgati't-Türk Bilgi Şöleni Bildirileri*, 7-8 Mayıs 1999, s. 2. 47.

2 Besim Atalay, çev., TDK Yay., Ankara 1992, s. XVIII-XIX.

3 *Türk Dili* Kâşgarlı Mahmud Özel Sayısı, TDK Yay., S. 253 (1972); *Sovetskaya Tyurkologiya* dergisinin *Divanü Lûgati't-Türk Özel Sayısı*, S. 1 (1972); Reşat Genç, *Kâşgarlı Mahmud'a Göre XI. Yüzyılda Türk Dünyası*, TKAE yay., Ankara 1997; *Divânü Lûgati't-Türk Bilgi Şöleni Bildirileri*, 7-9 Mayıs 1999, Ankara, Türksoy-TDK Yay. ve bu konuda daha nice bireysel yayınlar.

Levent Şahverdi Arşivi

Bizce, Kâşgarlı Mahmud, bu değerli eserini yazarken iki temel amaç gütmüştür. Bunlardan birincisi pratik amaç, ikincisi de Türk dilinin ve Türk dili yoluyla Türk kültürünün Arap dil ve kültürüne karşı değerini savunan, dil ve kültür mücadelesi niteliğindeki asıl amaç yani temel amaçtır.

II. Eserin pratik amacı, genellikle bilindiği ve kabul edildiği üzere Araplara Türk dilini öğretmektir.

Kâşgarlı Mahmud, yüksek düzeyde eğitim görmüş, Türkçeyi ve Arapçayı çok iyi bilen, Arap dilciliğinin inceliklerine vâkıf, dil ve kültür arasındaki bağlantıyı derinlemesine kavramış olan bir bilgindir. Bu nedenle *Dîvânu Lugâti't-Türk* de sözlük anlayışı ve yöntem bakımından üstün özellikler taşıyan bir eserdir. Bu özelliklerden biri, eserin planlı, programlı ve bilinçli bir düşüncenin ürünü olmasıdır. Araplara Türkçeyi daha kolay öğretebilmek için, onların dil yapısından yararlanarak ve Türkçenin söz varlığını, Arap dilinin kalıpları içine yerleştirerek vermesi, üstelik Türkçenin özelliklerini de göz önünde bulundurarak bu kalıpları altıdan sekize çıkarması, ondaki eğiticilik vasfının gelişmişliğine işaret etmektedir. Burada belirtmek gerekir ki bu durum, Türkçeyi Arap dilinin kalıplarına sokan bir zorlama değil, aksine, Arap dilinin bağlı olduğu kurallar yardımı ile Türkçenin Araplar ve Arapça bilenlerce daha kolay anlaşılmasını sağlayan bir yöntem düzenlemesi, bir yöntem yeniliğidir.

Eser, XI. yüzyılın 2. yarısında kaleme alındığı hâlde, Timur Kocaoğlu'nun da işaret ettiği üzere[4], uygulamalı dil bilimi ve anlam bilimi açısından günümüz modern dil bilimi anlayışına uygun bir niteliktedir. Ayrıca, yer yer, sözlüğüne temel aldığı o dönem Türk dünyasının ölçünlü (standart) dili durumundaki Karahanlı Türkçesi ile yer yer öteki Türk lehçe ve ağızları arasındaki ayrılıkları da dile getirdiği için, eserde karşılaştırmalı bir yöntem de uygulanmıştır. Bu yönü ile Kâşgarlı Mahmud, aynı zamanda, modern bir dilci, modern bir kültür tarihçisi özelliklerini de sergileyebilmiştir.

Kâşgarlı, eserinin giriş niteliğindeki başlangıç bölümünde yaptığı açıklamalar sırasında, kendi çalışma yöntemini anlatırken Halil'in, *Kitabü'l-ayn*'ında yaptığı gibi kullanılmakta olan sözlerle, bırakılmış bulunan sözleri birlikte göstermeyip kullanımdan düşmüş olan sözleri bir yana bırakarak yalnızca yaşayan söz varlığını ele aldığını ve bu yolun kendisi için daha doğru olduğunu belirtmektedir.[5] Bu da Kâşgarlı'nın, eserin amacına uygun yöntem anlayışındaki mükemmelliğe işaret eden bir başka özelliğidir.

III. *Dîvânu Lugâti't-Türk*, yalnız yukarıda belirtilen özellikler ve yöntem açısından değil, Türk dili açısından da üstün değerlere sahip bir sözlüktür. Çünkü biz, uzun yüzyıllar, Türk dilinin yapı ve işleyişini ortaya koyan dil bilgisi kitapları

4 "Modern Dil Bilimi Açısından *Dîvânü Lûgati't-Türk*'e Bir Bakış", *Dîvânü Lûgati't-Türk Bilgi Şöleni Bildirileri* (7-8 Mayıs 1999), s. 47-50.

5 Besim Atalay çev., C. I, s. 6-7.

Levent Şahverdi Arşivi

yazılmadığı, eğer yazılmışsa da bize kadar ulaşmadığı ve bunların yerini Arap, Fars dillerini işleyen kitaplar aldığı için, dil ve dil tarihi ile ilgili birtakım sorunların çözüme bağlanabilmesi konusunda, Kâşgarlı'nın eserinden büyük yararlar sağlamaktayız. Eğer bu sözlükten önce yazmış olduğu *Kitabu Cevahirü'n-nahv fi'l-lûgati't-Türk* adlı dil bilgisi kitabı kaybolmamış ve günümüze ulaşabilmiş olsaydı, Türk dilinin XI. yüzyıldaki yapısını, belki de lehçe ayrılıkları ile birlikte öğrenebilirdik. Bugün böyle bir olanaktan yoksun kalmamıza rağmen, onun *Dîvan*'da verdiği çok yönlü bilgiler, Türk dilinin tarihî gelişimi ile ilgili birçok sorunun çözümünde bir ipucu, bir aydınlatma görevi yüklenmektedir. Söz gelişi, *at* "at", *ot* "ot" örneklerinde görüldüğü gibi, bir sözcük içindeki kısa ünlüleri göstermek için harekelerden, *āt* "isim, ad", *āç* "aç", *tām* "dam", *kōy* "koyun" örneklerinde görülen asli uzun ünlüler için ise *elif* (ا), *vav* (و) ve *ye* (ى) harflerinden yararlanarak[6], ünlülerle ilgili önemli bir ses olayının XI. yüzyıldaki durumunu tespit etmiş olması, *-AsI* gelecek zaman, *-sA* dilek-şart, *+r-, +Ar-* isimden fiil türetme[7] vb. eklerin yapıları için çözüme yardımcı olacak bilgiler vermesi; XI. yüzyıl Oğuzcası hakkında ayrıntılı açıklamalar yaparak Oğuzca ile Karahanlı yazı dili arasındaki ayrılıkları ayrıntılı ölçüler ve örnekler ile ele alması[8], XI. yüzyıl Türk dünyasında yer alan çeşitli lehçelerin Karahanlı Türkçesinden ayrılan özelliklerini göstermek üzere *b >m (ben >men, biñ >miñ* "bin", *buñ >muñ* "keder"); *b >v (ab >av, eb >ev, yablak >yavlak* "kötü" vb.); *k >g (bargan* "varan" *>kurgan* "kuran", *tamgak* "damak", "damak", *yazıgçı* "yazıcı, katip"), *t- >d-* (*tiş >diş*, *tış >dış), ḍ >y, z, ny >n, y* gibi Türk lehçelerinin sınıflandırılmasında bugün de kullanılagelen ayraçları kullanmış olması; *baḍram >bayram, seksen (<sekizon), doksan (<tokuz on), kızar- (<kızıl er-)* örneklerinde görüldüğü üzere, yığınlarca söz için yaptığı açıklamalar ve köken bilgisi (etimoloji) çalışmalarına ışık tutan değerlendirmeler[9], dil tarihi ve Türk lehçeleri ile uğraşanlar için değerli bilgilerdir. Bunlara daha başka niceleri de eklenebilir. Eserde yer alan bu nitelikteki bilgiler ve yapılan çok yönlü açıklamalar, Türklük bilimi çalışmalarına önemli katkılar sağlamış ve sağlamaktadır. Bu nedenle, Kâşgarlı Mahmud, gelmiş geçmiş dilciler arasında ilk ve en büyük dilcimizdir. Türklük bilimin ilk ve en büyük temsilcisi olarak anılmaya hak kazanmış bir bilgindir.

---

6 Bu konuda ayrıntılı bilgi için bk. Robert Dankoff-James Kelly, not 1'de gösterilen eser, part I, s. 67-69: Vowel Length; Madd and in letters.

7 Zeynep Korkmaz, "*-ası/-esi* gelecek Zaman Sıfat-Fiil Ekinin Yapısı Üzerine", *Türk Dili Üzerine Araştırmalar*, C. I, TDK Yay., Ankara 2005, s. 145-150; "*-sa/-se* Dilek-Şart Kipi Eklerinde Bir Yapı Birliği Var mıdır?", *göst. Eser*, C. I, S. 160-167; "Türkçede İsimden Fiil Türeten *+r-, +ar-/+er-* Eki" *göst. Eser.* C. I, s. 168-178.

8 Zeynep Korkmaz, "Kâşgarlı Mahmud ve Oğuz Türkçesi", *Türk Dili Üzerine Araştırmalar*, C. I, TDK Yay., 2. baskı, Ankara 2005, s. 241-253; "Oğuz Türkçesinin Tarihî Gelişme Süreçleri ve Dîvânü Lûgati't-Türk", *Dîvânü Lûgati't-Türk Bilgi Şöleni Bildirileri* (7-8 Mayıs 1999), Türksoy-TDK Yay., s. 10-18.

9 Başka örnekler için bk. Mustafa Canpolat, "Kâşgarlı Mahmud ve Etimoloji", *Dîvânü Lûgati't-Türk Bilgi Şöleni Bildirileri* (7-8 Mayıs 1999), Türksoy-TDK Yay., s. 19-29.

Levent Şahverdi Arşivi

IV. Kâşgarlı Mahmud'un *Dîvânu Lugâti't-Türk* ile gerçekleştirmek istediği temel amaca gelince: Dil ile kültür arasındaki bağlantıyı ve dilin bir kültür hazinesi olduğunu çok iyi kavramış olan Kâşgarlı Mahmud, Araplara, yalnızca pratik yoldan Türkçe öğretme amacı ile yetinmemiş; aynı zamanda Türk dilini bütün kültür değerleri ile birlikte sunmayı yeğlemiştir. Bir dili öğrenmenin o dili konuşan toplumun düşünce yapısını kavramaktan ve kültür değerlerini tanımaktan geçtiğinin bilincinde olan Kâşgarlı, dönemine göre çok ileri sayılabilecek bir yaklaşımla, ortalama 9000 söz varlığını içeren bu sözlükte ele aldığı sözcükleri, aynı zamanda Türk kültürünün çok yönlü ve değerli malzemesi ile de bezeyerek, eserini, sıradan bir sözlük olmaktan çıkarıp ansiklopedik bir sözlük durumuna getirmiştir. İşte bu nedenledir ki doğuda, *Çin* ve *Maçin* diye adlandırdığı kuzey ve güney Çin sınırından başlayarak batıda ta *Bizans* sınırına kadar uzanan ve nerede ise bütün Asya kıtasını içine alan Türk dünyasını adım adım baştan başa dolaşarak, onların şehirlerini ve köylerini gezerek, oralardaki birbirinden ayrı boylara mensup halkla yakın ilişkiler kurarak, halk şiiri, *sav* diye adlandırdığı atasözleri, sagular (ağıtlar), deyimler, destan parçaları gibi çok çeşitli metinler ve birçok da konuşma parçaları derleyerek bunları, eserinde ele aldığı söz varlığını açıklamak, tanıklamak ve örneklendirmek için kullanmıştır.

Dîvânu Lugâti't-Türk'te yer yer Karahanlı Türkçesi dışında, Türk dünyasında yurt tutmuş *Peçenek, Kıfçak (Kıpçak), Oğuz, Yimek, Başkurt, Basmil, Kayı, Yabaku, Tatar, Kırgız, Çiğil, Tohsı, Yağma, Igrak (Uğrak), Çaruk, Çomul, Uygur* gibi, kendi söylemi ile 20 etnik boyun yaşayış biçimlerinden, lehçelerinden, lehçeden lehçeye kendini gösteren ayrılıklardan, onların gelenek ve görenekleri ile edebiyatlarından, folklarından, destan ve efsanelerinden de söz etmiş; özet olarak XI. yüzyıl Türk dünyasını çok yönlü olarak gözlerimizin önüne sermiştir. Sergilediği bu özelliklerle Kâşgarlı Mahmud, aynı zamanda ilk ve değerli bir kültür tarihçisi olma şerefine de ulaşmış bulunmaktadır.

Bugüne kadar elimizde VI. yüzyıldan XI. yüzyıla kadar uzanan dönemi içine alan dil ve edebiyat ürünleri bulunduğu hâlde, başlangıçtan bu döneme uzanan kültür varlığını çok yönlü ve kapsamlı olarak ele alan eserler bulunmadığı için, bu boşluk, bizim açımızdan, *Dîvânu Lugâti't-Türk*'ün değerini kat kat artırmaktadır. Geçmiş dönemin kültür değerlerini XI. yüzyıla taşıyan bu bilgi ve tespitler, aynı zamanda o yüzyıldan günümüze uzanan kültür değerleri üzerindeki araştırmalar için de bir alt yapı oluşturmaktadır.

V. Eğer konuya Kâşgarlı Mahmud açısından bakacak olursak *Dîvânu Lugâti't-Türk*'ü Türk ve Arap dünyasına böyle çok yönlü ve kültür değerleri ağır basan bir eser olarak sunmasının altında yatan temel etken, bir yandan Kâşgarlı Mahmud'un XI. yüzyılda, Türk ve Arap dünyalarının içinde bulunduğu siyasal, sosyal ve kültürel durumu çok iyi değerlendirebilmiş olması, bir yandan da Türkçenin gücü yanında, onun iliklerine kadar işlemiş olan derinlemesine bir Türk dili bilinç ve sevgisine sahip olmasıdır.

Levent Şahverdi Arşivi

Eğer tarihî kaynaklara şöyle bir göz atılırsa, Arap dünyasının ta Halife Ömer zamanından başlayarak İslam dinini yaymak için İran ve Horasan yolu ile Asya sınırlarından içeriye doğru uzanmaya başladıkları görülür. Bu dinî yayılma politikası, etkisini Emevîler döneminde şiddet, onların yerini alan Abbasîler döneminde ise, barışçı bir anlayışla Orta Asya'nın iç kesimlerine kadar uzandırmıştır.

Bilindiği üzere, Türkler de M 950 yılında, Orta Asya'nın güçlü Karahanlı hükümdarı Satuk Buğra Han döneminden başlayarak İslamlığı topluca kabul edip İslam kültürü alanına girmişlerdir.[10] İslamlığın Orta Asya'da yayılması ile birlikte *Kur'an* dili olan Arapça da büyük bir itibar kazanmış ve bir kültür dili durumuna gelmiştir. Bu durumun doğal bir sonucu olarak da üstün değerdeki düşünce ürünü birçok eser, yalnız Araplar değil Türkler tarafından da Arapça olarak yazılmaya başlamıştır. Farabi, İbni Sina gibi bilginlerin kaleminden çıkmış eserler bunun tipik örnekleridir.

Öte yandan Orta Asya Türk dünyası da X, XI. yüzyıllarda, doğuda Çin ve Moğol sınırından başlayıp batıya doğru uzanan geniş bölgelerde; Karahanlı Devleti; onun batısında Maveraünnehir'de Harzemşahlar ve onun batısındaki Gazneliler dışında, XI. yüzyıldaki yoğun göçlerle batıya yönelmiş Oğuz Türkleri de Selçuklular yönetimindeki Horasan ve Azerbaycan üzerinden Anadolu'ya, Suriye ve Irak'a kadar uzanarak büyük bir siyasi güç ve egemenlik elde etmişlerdir. Bu dönemde, Türklerin itibar ve egemenliği o denli artmıştı ki bu itibar ve egemenlikten kaynaklanan güç, Bağdat'taki Abbasî Sarayına kadar girmiş; askerî komutanlıklar ve yüksek idari makamlar Türklerin eline geçmiştir. Bu siyasi ve sosyal durumun doğal bir sonucu olarak da Arap ve Türk dili ile Arap ve Türk kültürü karşı karşıya gelmiş bulunuyordu. İşte Kâşgarlı Mahmud'un yaratıcılığı ve yeteneği burada devreye girmiştir. O, bilinçaltındaki olağanüstü ana dili sevgisi, bilinç üstüne çıkmış; kendisine böyle çok yönlü müstesna bir eser ortaya koyabilme gücü aşılamıştır. Kâşgarlı Mahmud, yetişme tarzındaki mükemmellik ve derinlik dolayısıyla, Türk dünyasının dil ve kültürünü çok iyi bildiği gibi, Arap dünyasının dil ve kültürünü de yakından tanıyor ve biliyordu.

Eserin, yukarıda özet olarak belirtmeye çalıştığımız üstün değerdeki nitelik ve özellikleri hiç kuşkusuz, Kâşgarlı Mahmud'daki güçlü ana dili sevgisinden ve bu dili Araplara çok yönlü değerleri ile birlikte tanıtma azminden kaynaklanmıştır. O, Türk dilinin her yönü ile "*Arap dili ile at başı beraber gidecek değerde olduğunun*" bilincinde idi. İşte böyle bir bilinç iledir ki o asyanın en doğu kesiminden en batı kesimine kadar uzanan 5000 fersahlık yani 11.000 km²'lik Türk dünyasını, o dönemin yetersiz ulaşım koşulları içinde, bir baştan bir başa karış karış dolaşarak, o dünyada yaşayan insanlarla bütünleşerek yıllarca çok yönlü güçlükleri göğüsleyerek böyle bir eser ortaya koyabilmiştir.

---

10 Bu konuda daha ayrıntılı bilgi için bk. Zeynep Korkmaz, "İlk Müslüman Türk Devletlerinde Dil ve Edebiyat", *Türk Dili Üzerine Araştırmalar*, C. III, TDK Yay., Ankara 2007, s. 15-19 arası: Orta Asya Türk Dünyasının Doğu Kesimindeki Gelişmeler.

Levent Şahverdi Arşivi

Kâşgarlı Mahmud'un Divan'ın giriş bölümünde Türklerin o dönemdeki güç ve egemenliklerinden hareket ederek Türk dili için söylediği sözler, ondaki bilinçli ve derin bir ana dili sevgisinin şaşmaz tanıklarıdır. Bu inançlı sözlere şöyle hep birlikte bir göz atalım:

"*İmdi, bundan sonra Muhammed oğlu Hüseyin, Hüseyin oğlu Mahmud der ki* Kâşgarlı*: Tanrının devlet güneşini Türk burçlarından doğdurmuş olduğunu ve onların milkleri üzerinde göklerin bütün tegrelerini* (burçlarını) *döndürmüş bulunduğunu gördüm. Tanrı onlara Türk adını verdi ve onları yeryüzüne ilbay kıldı. Zamanımızın hakanlarını onlardan çıkardı. Dünya milletlerinin idare yularını onların eline vedi; onları herkese üstün eyledi; kendilerini hak üzere kuvvetlendirdi. Onlarla birlikte çalışanı ve onlardan yana olanı aziz kıldı; Türkler yüzünden onları her dileklerine eriştirdi; bu kimseleri kötülerin şerrinden korudu. Okları dokunmaktan korunabilmek (...), derdini dinletebilmek ve Türklerin gönlünü almak için onların dilleri ile konuşmaktan başka yol yoktur.*" demektedir. Hatta bu gerçeği, Hazreti Peygamber'in Buharalı ve Nişaburlu güvenilir iki din ulusundan işittiği "*Türk dilini öğreniniz, çünkü onlar için uzun sürecek egemenlik var buyurmuştur*" hadisi ile tanıklamaya çalışmıştır. Arkasından da "*Eğer bu söz doğru ise, Türk dilini öğrenmek vâcib (çok gerekli) bir iş olur, yok bu söz doğru değil ise, akıl da bunu emreder.*" sözleri ile[11] aklın öncülüğündeki sosyal gerçekliğe işaret etmiştir.

Sayın konuklar, sayın dinleyiciler, sözlerimi kısaca bir tarihî gerçeğe daha işaret ederek bitirmek istiyorum. Şöyle ki: Dilcilerimizin yakından bildikleri üzere, bizim Türkiye Türkçesinin temelini oluşturan ve genellikle Oğuzcaya dayanan ve *Eski Anadolu Türkçesi* diye adlandırılan XIII-XV. yüzyıllar arası Türk dili, çok iyi bir başlangıçla ve konuşma dilinden yazı diline uzanan verimli bir gelişme ile çok değişik konularda yüzlerce eser ortaya koyabilmiştir. Durum böyle olduğu ve kendileri de değerli eserler verdikleri hâlde, bir kısım yazarlar, Türkçedeki gücün bilincinden uzak bir tutumla ve sırf Farsçanın hayli işlenmiş bir dil olmasının etkisi altında kalarak, kendi ana dillerini horlayıp küçük görmekten geri durmamışlardır. Bu konuda Aşık Paşa'nın *Garip-nâme* adlı ünlü mesnevisinde

Türk diline kimsene bakmaz-ıdı

Türklere hergiz göñül akmaz-ıdı

beyti ile başlayan yakınması o dönemde yaygın olan bir zihniyeti yansıtmaktadır. Bu yakınmaya bir de XIV. yüzyılın ünlü şairi Mustafa Şeyhoğlu'nun *Hurşîd-nâme* gibi 8.000 beyitlik başarılı bir eser ortaya koyduğu hâlde, Türkçe için söylediği:

Göbüt dildür bu dili irdedüm çok

Sovukdur tadı yokdur tuzu yokdur

11 Besim Atalay çev., C. I, s. 3-4.

Levent Şahverdi Arşivi

Yavandır lezzeti vü özi yokdur

Bilinmez aslı faslı yöni yöşi

Bilinmez kankıdur nâ-hôşu hôşı[12]

mısralarını eklersek, bu dönemde ada dile karşı nasıl bir zihniyetin yer almış olduğu kolayca anlaşılır.

Sayın konuklar, işte bir yanda böyle bir anlayış söz konusu iken, öte yanda bu dönemden daha üç yüzyıl önce, Kâşgarlı Mahmud'un yukarıda dikkatinize sunmaya çalıştığımız anlayışı karşımıza çıkıyor. Bizim ünlü bir deyimimiz vardır"*Aşk olmayınca meşk olmaz*" diye. İşte bu bilinçli anlayış ve köklü ana dili sevgisi dolayısıyladır ki Kâşgarlı Mahmud, bize XI. yüzyıl Türk dünyasını, dili ve kültür değerleri ile birlikte gözlerimiz önüne seren böyle bir eser ortaya koyabilmiştir. Kendisi, eserinin giriş niteliğindeki bölümünde yaptığı açıklamaları; "*Bana sonsuz bir ün, bitmez tükenmez bir azık olsun diye şu kitabını Tanrı'ya sığınarak, Dîvânu Lugâti't-Türk* (Türk dilleri kamusu) *adını vererek yazdum.*"[13] diyerek noktalamıştır.

Görülüyor ki bu ulu bilgin, kişiliğinin ayrılmaz bir parçası olan bilinçli tutumu ve üstün derecedeki ana dili sevgisi ile Türk dil ve kültürünün aynı zamanda ilk bilinçli ve azimli bir savaşçısı olma şerefine de ulaşmış bulunmaktadır. O, yıllarca bin bir güçlüğe katlanarak derlediği malzemeyi bilgece bir anlayışla *Dîvânu Lugâti't-Türk* gibi değerli bir kültür hazinesine dönüştürerek kendisine gerçekten "*Sonsuz bir ün, bitmez tükenmez bir azık*" sağlamıştır. Türk dünyasına da değerli bir hazine armağan etmiştir. Ondaki bu bilinç ve azmin yalnız ülkemizde değil, bütün Türk dünyasında yetişme çağındaki gençlere ve genç bilim adaylarına örnek olmasını dileyerek, Kâşgarlı Mahmud'un aziz anısına şükran duygularımı, böyle bir sempozyum düzenlediği için *Hacettepe Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü*ne de teşekkürlerimi sunarak ve hepinizi sevgi ve saygılarımla selamlayarak sözlerime son veriyorum.

12 Hüseyin Ayan, *Şeyhoğlu Mustafa, Hurşîd-nâme (Hurşîd ü Ferahşâd),* Erzurum 1979, s. 424, by. 7902-7904.

13 Besim Atalay çev., C. I, s. 3-4.

Levent Şahverdi Arşivi

Levent Şahverdi Arşivi

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

OĞUZ TÜRKÇESİ, ESKİ ANADOLU TÜRKÇESİ VE DEVAMI İLE İLGİLİ YAZILAR

Levent Şahverdi Arşivi

Levent Şahverdi Arşivi

OĞUZ TÜRKÇESİNİN TARİHÎ GELİŞME SÜREÇLERİ*

I. Türk Tarihinde Oğuzlar:

1. Başlangıcı oldukça eski dönemlere uzanan bir dil veya lehçenin tarihî gelişme süreçleri üzerinde durabilmek için öncelikle o dili veya lehçeyi konuşan kavim veya toplulukların ilk oluşum dönemlerini açıklamakta yarar vardır. Hele *Oğuz Türkleri* gibi ayrı bir etnik kol durumuna gelinceye kadar öteki kollar arasında yer almış ve başka adlar ile de adlandırılmış bir kavim için bu durum daha da önceliklidir. Ayrıca, dildeki tarihî gelişme süreçlerinin daha sağlıklı birer sonuca ulaştırılabilmesi de konunun tarihî zeminlere dayandırılarak ele alınmasını gerekli kılar.

Türk tarihinde Oğuzların çok önemli ve kapsamlı bir yeri vardır. Çünkü Oğuzlar, hem siyasi hem de dil ve kültür tarihi açısından *Köktürkler* döneminden başlayıp gittikçe güçlenen, zamanla da büyük devletler ve imparatorluklar kurma başarısı gösteren dönemlerden geçerek günümüze uzanan; bugün de geniş bir dallanma ve yayılma ile genellikle birbirine yakın coğrafyalarda *Oğuz-Türkmen* temelinde devletler ve topluluklar ile bunların yazı dillerine, lehçe ve ağızlarına dayanan *güneybatı lehçeleri* grubunu oluşturan bir kavimdir. Gerçi Türk tarihinin MÖ III. yüzyıldan başlayarak Orta Asya'nın doğu ve kuzeydoğusunda varlık gösteren, daha sonraki yüzyıllarda da özellikle MS IV. ve V. yüzyıllarda Asya'dan Avrupa'ya doğru uzanan binlerce kilometrelik bir alana yayılmış olan, sistemli bir devlet yapısındaki büyük *Hun Devleti'*ni oluşturan kavimler arasında Oğuzların adına rastlanmıyor. Bu konuda, Hun tarihine ilişkin en zengin bilgileri içeren Çin'in Han Hanedanlık tarihi Han *Shih Chi*'de de (MÖ 145-MÖ 26 olaylarını içerir) bunun 2. kısmını oluşturan (MS 32-92 olayları) *Han-Shu'*da da (Onat ve diğerleri, 2004) Oğuzlara ait herhangi bir kayıt yer almamıştır. Demek oluyor ki bu dönemlerde Oğuzlar daha kavmi bir oluşum ortaya koyamamışlardır. Herhâlde, tarihî varlıklarını Köktürklere gelinceye kadar başka bir ad altında sürdürmüş olmalıdırlar. Çin kaynaklarında eski Hun boylarından biri olarak verilen ve içinde barındırdığı 50 kadar budunla bütün Doğu ve Orta Asya'ya yayılmış kalabalık Türk budunlarını temsil eden *Tölösler* (Çin. *T'iele-ler)* (Kafesoğlu 1993: 90) varlıklarını Köktürkler döneminde de devam ettirdiklerine ve Oğuzlar daha sonra bu birlikten ayrıldıklarına göre (Kafesoğlu 1993: 91) biz daha etnik bir oluşum geçir-

---

* *Turkish Studies* V/1 (Winter 2010), s. 1-41.

Levent Şahverdi Arşivi

memiş olan Oğuzların, bu dönemde, başka bir adla *Tölös* budunları arasında yer almış olduklarını düşünüyoruz. Bize böyle bir sonucu benimseten etken, *T'ang* devri belgelerinde (Tang-Shu ve Kiu T'ang-Shu yıllıkları ve ayrıca 5 hal tercümesi) geçen "dokuz kabile"nin bazen Türklerin (Köktürklerin) dokuz kabilesi, bazen de Tölöslerin dokuz kabilesi (Kafesoğlu 1993: 142) olarak kaydedilmiş olmasıdır. Tölöslerin dokuz kabilesi olarak kaydedilen bu etnik kol, herhâlde Köktürk Kağanlığı'ndaki dokuz boydan oluşan *Dokuz Oğuzlar* olmalıdır.

Hun Devleti'nin yıkılmasından sonra yerlerine *Sien-piler*in daha sonra da *Juan-Juan* denilen Avarların geçtiği bilinmektedir. Juan-Juanlara karşı verdikleri büyük savaşlarla MS 552 yılında *Bumin'*in başkanlığında Kuzey Moğolistan'da *Orhun* Irmağı'nın batısında *Ötüken* merkez olmak üzere yeni bir devlet kuran Köktürkler, aslında *Büyük Hun Devleti'*nin bir devamı (Ögel 1981: XVII) niteliğindedir. Hun devlet teşkilatı Köktürklerde de devam ettiği gibi, Hunların dağılması üzerine, Hunlar dâhil, Doğu ve Orta Asya'daki büyük Türk budun birlikleri ile Türk olmayan bazı kavimler, Köktürk Devleti'nin sınırları içinde yer almışlardır. Bu bölge belki de *İstemi'*nin idaresindeki *İli Vadisi, Isık Köl, Yedisu* ve *Talas* bölgelerindeki Batı Köktürkleri bölgesidir (Ercilasun 2008/2: 230).

200 yıla yakın siyasi varlığı boyunca, yaptığı fetihlerle güneyde Çin sınırından batıda Hazar Denizi ve Karadeniz kıyılarına kadar uzanarak Bizanslılarla da komşu bir ülke genişliğine ulaşmış olan Köktürk Devleti, o zamana kadar Orta Asya'da kurulmuş olan devletlerin en büyüğüdür ve geniş bir imparatorluktur. Sınırları içinde birçok Türk boyunu ve budununu barındırmaktadır. Varlıklarını bu geniş alanda devam ettiren kavimler arasında Oğuzların da önemli bir yeri vardır. *Orhun* ve *Yenisey Yazıtları*nın bulunup okunmasından sonra, bu yazıtlarda Oğuzlar ile Köktürk Devleti'nin ilişkileri konusunda epey bilgimiz olmuştur. Oğuzların Köktürk Devleti içinde, bir budun olarak önemli bir yer tuttuğu anlaşılıyor. Bu konuda yapılan tarihî araştırmalar ile *Yenisey* ve *Orhun Yazıtları*nda yer alan kayıtlardan Oğuzların VII. yüzyılın ilk yarısında *Barlık* Irmağı yöresinde *(Yenisey* bölgesi), VII. yüzyılın 2. yarısından başlayarak da *Tula* Irmağı boylarında, muhtemelen *Ötüken* yöresinde yaşadıkları anlaşılıyor. Yazıtlarda, yalnızca "kuzeyde yaşayan bir budun" olarak gösterilen Oğuzlar, yeni bir etnik kol olarak asıl varlıklarını önce *İstemi*'nin daha sonra da oğlu *Talu*'nun idaresindeki Batı Köktürk Devleti'nde (İli Vadisi, Isık Köl ve Talas civarı) göstermişlerdir. Ne var ki Oğuzlar, bu döneme kadar Oğuz adı ile değil, on kabileden oluşan ve *On-Ok* diye adlandırılan Batı Köktürkleri içinde yer almışlar; On-Oklar veya onlara bağlı *Türgişler* olarak görünmüşlerdir (Kafesoğlu 1993: 91, 132). Ercilasun'un tarihî kaynaklara dayanarak yaptığı açıklamaya göre de Oğuzlar, Aşağı Seyhun boylarına göçmeden önce bugünkü Kırgızistan'da yaşıyorlardı. Fakat o zaman onlara Oğuz değil, *On-Ok* ve *Türgiş* deniyordu (Ercilasun 2008/2: 228). Oğuzların, Oğuz adıyla yeni bir etnik grup olarak ortaya çıkması da şüphesiz Batı Köktürkleri dönemindedir.

Levent Şahverdi Arşivi

Oğuz Türkçesine ait ilk belirtiler de Köktürkler dönemi ile ilgilidir. F. Sümer, Çin kaynaklarında yer alan "Batı Göktürklerinin konuştukları dil Doğu Göktürklerinkinden biraz farklıdır." ifadesini "İşte bu farkı Oğuz Türkçesi temsil etmektedir; yani Oğuzca Batı Göktürklerinin dilinin devamıdır." şeklinde açıklamıştır (Sümer 1999: 46; Ercilasun 2008/2: 228). Bizce, bu konu üzerinde, aşağıda belirtileceği üzere biraz daha ihtiyatlı olunmalıdır. Çünkü Batı Köktürklerinin oturduğu bölgede daha başka Türk boyları da yer almış bulunmaktadır.

Oğuz kavramı ile ilgili olarak bir de şu hususun açıklanmasında yarar vardır: Gerçi Oğuz sözü Kafesoğlu'nun da (1993: 14), Golden'ın da (1992, 2006: 242), Ercilasun'un da (2008/2: 231) belirttikleri gibi, etnik bir boyu gösterme dışında, "boy, kabile" anlamındaki *ok* sözü ile çokluk bildiren *+°z* ekinin birleşmesinden oluşmuş *(ok+uz >Oguz)* biçimiyle "kabileler topluluğu" anlamındadır; *üç oguz* "üç kabile", *sekiz oguz* "sekiz kabile" gibi. Ancak, gerek Kül Tigin (G 2, D 22, K 4, 7) gerek Bilge Kagan (D 2, 12, 18, 23; G 9, 10) ve gerek Tonyukuk (K 6, G 8) Yazıtlarında bu sözcük *Oğuz beyleri, Dokuz Oğuz beyleri* veya *Dokuz Oğuz budun* şekillerinde geçtiğine göre, Oğuzlar artık 2. Köktürk Devleti döneminde, içinde bulundukları gruptan ayrılarak etnik oluşumlarını tamamlamış ve *Oğuz* adlı ayrı bir kavim olarak yerlerini almış görünüyorlar. Yazıtlardaki *Dokuz Oğuz budun* ifadesinden de o dönemde Oğuzların dokuz budundan oluşan bir etnik grup olduğu sonucuna varmak yanlış olmaz sanırız. Nitekim Sümer de "Oğuzlar dokuz boydan meydana gelmiş bir budun olduğu için bazen onlara Dokuz Oğuz budunu denilir." (Sümer 1999: 23) açıklamasını yapmıştır.

Yine yazıtlardan edinilen bilgilere göre, siyasi ve idari ilişkiler açısından Köktürk Devleti'nin Oğuzlarla olan bağlantısı kimi zamanlarda gergin, döğüşlü ve savaşımlı ilişkiler biçimindedir (Orkun 1936, C. I: 36, 102, 104; Korkmaz, 2005/I: 206). Kimi zamanlarda da *kentü budunum* söylemi ile dile getirildiği üzere, onların sadık bir metbuu olarak gösterilmektedir. Bizce, yukarıda özet olarak verilen bilgilerin ulaştığı sonuç şudur: Yazıtlarda sık sık Oğuzlara da yer verilmesi, *İltiriş*'in Köktürk Devleti'ni yeniden kurarken karşısında en güçlü budun olarak Oğuzları bulması, onlarla beş kez savaşmak zorunda kalması (Ergin 1970: 81; Sümer 1999: 33), kimi dönemlerde de bu boyun devletin doğrudan doğruya dayandığı ikinci bir güç olarak belirtilmesi ve Yenisey Yazıtlarında Oğuz beyleri adına diktirilmiş mezar taşlarının bulunması vb. daha başka hususlar Oğuzların Köktürkler dönemindeki ağırlığına ve önemine işaret eden bilgilerdir.

2. Oğuzlar, Köktürklerin yerini alan Uygurlar döneminde de (VIII-IX. yüzyıl) varlıklarını olduğu gibi sürdürmüşlerdir. Bu dönemde *Orhun Irmağı* bölgesinde yurt tutan Oğuzlar, Köktürkler döneminde olduğu gibi, Uygurlar döneminde de kimi zaman savaşım (mücadele), kimi zaman da dostluk ilişkileri içinde bulunmuşlardır (Sümer 1967: 19-25; 1999: 41 ve öt.).

Oğuzların VI.-IX. yüzyıllar, Türkçemizde genellikle VI.-XI. yüzyıllar arasını kaplayan dönemi, daha sonra üzerinde durulacağı üzere, Türk dili tarihinde Eski Türkçe diye adlandırılır.

Levent Şahverdi Arşivi

3. Tarihî kaynaklarda yer alan bilgiler, Oğuzların daha VIII. yüzyılın ikinci yarısından sonra başlayan (760-766) kitleler hâlinde yoğun göçlerle, Karluklar önünden çekilerek *Sirderya* bölgesine geldiklerini gösteriyor. Oğuzlar, IX. -X. yüzyıllar içinde Seyhun Irmağı'nın aşağı kesimleri ile Aral Gölü kuzeyindeki steplerde kısmen yerleşik hayata geçmiş, kısmen de göçebe yaşamlarını sürdürmüşlerdir. Oğuzların bu bölgede bazı şehirler kurdukları ve *Yeni-Kent* merkez olmak üzere bir *Yabgu Devleti* oluşturdukları da bilinmektedir (Kafesoğlu 1999: 144; Sümer 1993: 31; Salman 1998: 86). Bölgede Oğuzlar dışında elbette Kıpçak, Karluk, Yimek, Yabaku, Kalaç, Basmil, Çiğil, Yağma gibi daha başka Türk boyları da vardır. Bu bölge ve bu dönem Oğuzların Karahanlı Devleti sınırları içinde yer aldıkları dönemdir. Boy teşkilatı açısından da *Bozoklar* ve *Üçoklar* olmak üzere iki gruba ayrılmışlardır. Boyların sayısı Kâşgarlı Mahmud'da 22 (Atalay 1941/I: 55-58), İslam dönemi tarihçisi Reşideddin'in *Cami'üt-tevârih'*inde 24'tür (Kafesoğlu 1993: 145). Hatta Kâşgarlı Mahmud, iki Halaç boyunun da asıl Oğuz boyu olmayıp 22 Oğuz boyuna sonradan katıldığını bildirir (Atalay, 1941/III: 412-416).

4. MS 1000 yıllarına doğru Kıpçakların Oğuz bozkırları ile Seyhun Irmağı'nın aşağı yatağını işgal etmesi üzerine Yabgu Devleti yıkılmıştır.

Oğuzlar XI.-XIII. yüzyıllar arasında daha batıya uzanan göçlerle önce Maveraünnehir'de Harezm bölgesinde yer almışlar; daha sonra da Selçuklu hanedanı yönetiminde Horasan'daki Gazneliler Devleti'ne son vererek 1040 yılında *Büyük Selçuklu Devleti*ve 1071'de de Anadolu'nun fethi ile *Anadolu Selçuklu Devleti*'nin kurulmasını (MS 1077) gerçekleştirmişlerdir. XI-XIII. yüzyıllar arasındaki dönemler, tarihî açıdan Oğuzların daha aydınlık dönemleri sayılır. Bu dönemler dil tarihi açısından da *Orta Türkçe* diye adlandırılır.

5. Anadolu Selçuklularının parçalanmasından (MS 1307) oluşan Anadolu Türkmen Beylikleri Dönemi ile onun birtakım alt dönemlerden geçerek günümüze ulaşan çok yönlü dallanmaları, Oğuzların Türk tarihinde ne denli kapsamlı ve önemli bir yer tutmuş olduklarını ortaya koyan gerçeklerdir.

II. Destani Eserlerde Oğuzlar:

Yukarıda tarihteki yerlerini kısaca özetlediğimiz Oğuzlar, aynı zamanda halk yaratıcılığının eseri olan mitolojik belge ve destanlara da damgalarını vurmuşlardır.

1. Bu destanlardan biri ve en eskisi *Oğuz Kağan Destanı*'dır. Oğuzların efsanevî hükümdarı olan Oğuz Kağan, bu destanda vücut yapısı bakımından da yaptığı icraat ve fütuhatlar bakımından da mitolojik özelliklere sahip bir yapıya bürünmüştür. Destanın Uygur yazısı ile yayımlanan metninde, Oğuz'un doğumundan önce "Onun resmi budur." denilerek bir öküz resmi çizilmiştir (Bang-Rahmeti yay., İst. 1936: 10). Ayrıca, Ay'ın oğlu olarak gösterilen Oğuz Kağan'ın altı oğlundan üçü (Güneş, Ay, Yıldız) yıldızların, öteki üç oğlu da (Gök, Dağ, Deniz) yeryüzünün vasıflarını yansıtmaktadır. Bu destanda Oğuz, aynı zamanda olağanüstü kişiliği ile büyük fetihler gerçekleştirmiş cihangir bir kağan olarak gösteril-

Levent Şahverdi Arşivi

miştir. Oğuzların, Oğuz Kağan'ın kişiliğinde böyle eski Türk devlet geleneklerini ve sosyal davranışlarını yansıtan (Kafesoğlu 1993: 319) ve Oğuz Kağan'ın şahsı etrafında tarihî dönemlerin ötesine taşan mitolojik bir ağırlıkta yer almış olması, Oğuz adının etimolojisinden başlayarak eserin içeriği ve taşıdığı anlam açısından birtakım yorumlar yapılmasına yol açmıştır.

Oğuz adının köken yapısı üzerinde J. Marguart, D. Sinor, L. Bazin, J. Hamilton ve Gy. Nemeth gibi bilginler tarafından birbirinden farklı görüşler ortaya atılmıştır (Sümer 1999: 7-8). Ancak, bu görüşler içinde en tutarlı olanları Gy. Nemeth ve D. Sinor'un görüşleridir.

Macar bilgini Gy. Nemeth, bu adın "kabile, boy" anlamındaki *ok* sözü ile *+°z* çokluk ekinin birleşmesinden (ok + *uz*) oluşmuş, "boylar topluluğu" anlamına geldiğini ileri sürmüştür (HMK: 41-44). Nemeth'in görüşü, tarihî olaylara ve Oğuzların Üçok, Bozok, On-Ok, Dokuz Oguz gibi boylara bağlı topluluklar oluşturan yapılarına uygun olduğu ve öteki açıklamalar yanında gerçeğe en yakın olarak bulunduğu için F. Sümerce de benimsenmiştir. D. Sinor ise, destan metninde yer alan mitolojik bilgilere, resim niteliğindeki şekillere ve *Oğuz* sözü ile türlü lehçelerde yer alan *öküz* kelimesi arasındaki koşutluğu dikkate alarak, destanda Oğuzların soy kütüğünü başlatan *Oğuz* adını "boğa" anlamı ile değerlendirmiştir (Sinor 1950: 5). Bu görüş, "Nemeth'in görüşündeki 'oklar, kabileler' anlamı veren bir sözün kişi adı olması anlamsızdır." gerekçesi ile Ercilasun tarafından da benimsenmiştir (Ercilasun 2008/2: 231).

Sinor'un görüşüne göre, destanın ayrı bir versiyonundan kaynaklandığı sanılan 2. bölüm, Oğuz Kağan'a Oğuzların yeryüzündeki yayılışı ile ilgili tarihî bir kişilik vermektedir (Sinor 1950: 9).

Oğuzların bir yandan böyle eski Türk devlet geleneklerini yansıtan ve Oğuz Kağan'ın şahsı etrafında tarihî dönemlerin gerisine uzanan mitolojik ağırlıkta bir destanda yer almış, bir yandan da yeryüzündeki yayılışlarını yansıtmış ve Oğuz Kağan'ın olağanüstü kişiliği ile büyük fetihler gerçekleştirmiş olması, halkın bilincinde, halk edebiyatı yoluyla Oğuz kavmine verilen olağanüstü bir değerin ifadesidir.

Bu destanın oluşma dönemi hakkında kesinlik kazanmamış farklı görüşler vardır. Bununla birlikte niteliği ve ortaya koyduğu sonuçlar bakımından F. Sümer, destanın içeriğini değerlendirirken şu hususlara yer vermiştir:

a) Oğuz Han'dan eserin yazıldığı devre kadar Türk âlemini

adları zikredilen şu kavimler temsil etmektedir: Oğuz (Türkmen),

Uygur, Kıpçak, Kanglı, Karluk, Kalaç.

b) Türklerin de eski zamanlarda yaşamış, Moğolların Cengiz Han'ı gibi, cihangir bir hükümdarları vardır. Bu cihangir hükümdarın adı Oğuz Kağan (Han)'dır.

Levent Şahverdi Arşivi

c) Türk dünyası Oğuz Kağan'ın yaptığı büyük fetihler neticesinde meydana gelmiştir. Yani Türk kavimlerinin *Beş-Balık* bölgesinden Karadeniz'in kuzeyine ve Anadolu'da Adalar Denizi'ne kadar yayılmış olmaları Oğuz Han'ın fetihlerinden ileri gelmiştir.

ç) Oğuzlar, Oğuz Han'ın 24 torunundan inmişlerdir. Uygurlar Oğuz Han'ın öz kavmi veya ona itaat eden Türklerdir. Kıpçak, Kanglı, Karluk ve Kalaçlar da Oğuz Han'ın beylerinden türemişlerdir (Sümer 1999: 364).

2. Oğuzların tarihî geçmişi ile ilgili bir diğer destani eser de bilindiği üzere *Dede Korkut Kitabı*'dır. Göçebe Oğuzların beyler ve Hanlar zümresinin destani hatıralarını dile getiren bu eser, aslında Oğuzların Anadolu'dan önceki yurtları olan Sirderya boylarındaki IX.-X. yüzyıllara ait hatıralarına dayanmaktadır. Eserin ikinci tabakası ise, XII.-XIV. yüzyıllar arasında, Türkmen adı ile yerleşmiş oldukları Doğu Anadolu ve Azerbaycan bölgesindeki hatıralarla beslenmiştir.[11]

Oğuz Kağan Destanı'nda bütünüyle mitolojik ölçüler ağır bastığı hâlde, bu eserde tarihî ölçüler ağır basmaktadır. Aslında Türk dünyası, XI.-XIII. yüzyıllarda Orta Asya'dan ve Batı Türkistan'dan Yakın Doğu'ya yapılan yoğun biçimdeki Oğuz göçlerine sahne olmuş ve bu göçlerle beslenmiştir. Bu beslenme, Kâşgarlı Mahmud'un *Dîvânu Lugâti't-Türk*'ünde de o dönemin Arap dünyasına seslenen "Türk dilini öğreniniz, çünkü onların egemenliği uzun sürecektir." (Atalay 1992/I: XVII) sözleriyle dile getirildiği üzere, Türk dünyasının Yakın Doğu bölgesinde, Oğuzların yüzyıllar boyunca devam edecek köklü egemenliğinin gerçek bir habercisi idi. Çünkü XI. yüzyıldan başlayarak kurdukları bağımsız devletlerle Oğuzlar, artık Türk tarihine siyasi damgalarını vurmuş bulunuyorlardı.

III. Dil Tarihinde Oğuzlar:

Yukarıdan beri yapılagelen kısa açıklamalar, Oğuzların Türk tarihinde, elde belgeleri bulunan eski dönemlerden başlayarak ne denli önemli bir yer tuttuğunu ortaya koymaktadır. Ancak, tarihî bakımdan bu denli önemli yere sahip olan Oğuzların dil ve lehçeleri konusundaki ilk dönemlerine ilişkin bilgilerimiz oldukça sınırlıdır. Çünkü elimizde VI.-XIII. yüzyıllar arasını aydınlatacak Oğuz Türkçesi ile yazılmış eserler yoktur. Bunun başlıca nedeni Büyük Selçuklu ve Anadolu Selçuklu Devletlerinin kuruluşuna kadar uzanan dönemlerde, Oğuzların kendi başlarına siyasi bir varlık gösterememeleri ve başlı başına bağımsız birer Oğuz devletinin tarih sahnesine çıkamamış olmasıdır. Ama bu oluşum, Oğuzcanın Türk dili tarihindeki yerini asla önemsizleştirmemiş, aksine, eldeki kaynakların verdiği

1 F. Sümer, daha önce yayımladığı bir makalesinde (*Türk Folklor Araştırmaları,* 1952, s. 30, s. 467-472) DK Hikâyelerinin XV. yüzyılın 2. yarısında tespit edilmiş olduğunu bildirdiği hâlde, *Oğuzlar (Türkmenler)* adlı kitabında (1999, s. 368), bazı delillere dayanarak tespit tarihini XVI. yüzyılın 2. yarısına almıştır. Gerçi destan Sümer'in ifade ettiği gibi bir ozanın ağzından tespit edilmiştir. Ama taşıdığı dil özellikleri açısından bütünüyle Eski Anadolu Türkçesini temsil etmektedir.

Levent Şahverdi Arşivi

olanaklar ölçüsünde aydınlığa kavuşturulmasını gerekli kılmıştır. Nitekim eldeki VI.-IX. yüzyıllara ait eserler üzerinde karşılaştırmalı dil bilimi yöntemi ile yapılan araştırmalar ve incelemeler, Oğuzcanın bu dönemlerini de oldukça aydınlatabilecek sonuçlar ortaya koymaktadır.

Yukarıda verilen tarihî bilgilerde işaret edildiği üzere, Oğuzlar, VI.-XI. yüzyıllar arasında, Orta Asya'daki yaşam dönemlerinde birkaç kez yer değiştirerek ve daha batı kesimlere göç ederek varlıklarını sürdürmüşlerdir. Batı Köktürk Devleti sınırları içinde *Onok* veya *Türgiş* adları ile anıldıkları zamandan başlayarak Seyhun ve Maveraünnehir bölgelerine uzanan dönemlerinde, kendileri önce dokuz, on, daha sonra da Kâşgarlı Mahmud'un ve İslam tarihçilerinin yaptığı açıklamalara göre 20, 22 ve 24 boydan oluşan bir topluluk oluşturdukları; ayrıca, o dönemin tarihî, siyasi ve sosyal koşulları dolayısıyla yer yer Karluk, Kıpçak, Peçenek, Basmil, Yabaku gibi öteki Türk boyları ile de temasları bulunduğu için lehçenin temel yapısında bir değişiklik olmamakla birlikte, kendi boyları arasındaki ağız ayrılıkları bir yana yer yer öteki Türk kavimleri ile oluşan karşılıklı etkileşimlerin de etkisinde kalmışlardır. Bu oluşum, yansımasını az çok elbette Oğuz Türkçesinin tarihî akışında da göstermiştir. Bu nedenle, biz elde bulunan verilere dayanarak Oğuzcanın tarihî gelişme süreçlerini şöyle bir sınıflandırmadan geçirmenin uygun olacağını düşünüyoruz:

IV. Oğuzcanın Tarihî Gelişme Süreçleri:

1. VI.-IX. yüzyıllar arası dönem
2. IX.-XI. yüzyıllar arası dönem
3. XI.-XIII. yüzyıllar arası dönem
4. XIV.-XV. yüzyıllar arası dönem ve bu dönemin devamı olarak kendini gösteren yeni dallanma ve şekillenmelere uzanan gelişmeler.
5. Milattan çok önceki yüzyılları milattan sonraki yüzyıllara bağlayan ve Oğuzcanın eskiliğini gösteren bir teori ile bu konudaki bazı karşılaştırmalı çalışmalar.

Yalnız şu hususu da belirtelim ki bu süreçleri kesin tarihî sınırlar arasına sokmak mümkün değildir. Tarihî olaylar ve buna bağlı göçler dolayısıyla, sınırlar arasında birbirine geçişler söz konusudur. Ayrıca, yer yer tarihî kaynaklarda da belirsizlikler olmaktadır.

1. VI-IX. Yüzyıllar Arasında Oğuzca (Eski Türkçe Dönemi):

Bu dönem aslında Köktürk ve Uygur Devletlerinin yazı dilleri dönemidir. Ancak, Köktürk Yazıtlarının ve çeşitli Uygurca metinlerin incelenmesinden elde edilen sonuçlara göre, Köktürk ve Uygur yazı dilleri daha oturmamış, ölçünlü (standart) bir yapıya ulaşamamıştır. Her iki dönemi temsil eden eserler arasında ses ve şekil bilgisi açısından birbirinden ayrı durumları ortaya koyan şekillenmeler görülmektedir. Bunun başlıca nedeni, Köktürk ve Uygur Devletlerinin siyasi

Levent Şahverdi Arşivi

ve sosyal yapısını birbirinden farklı Türk etnik boy veya kavimlerinin oluşturmuş olması ve bu etnik gruplar arasında birtakım lehçe ayrılıklarının bulunmasıdır. Daha 1909 yılında W. Radloff'un işaret etmesi ile başlayan bu duruma, W. Bang ve A. von Gabain 1929 yılında yayımladıkları TTI'da (s. 151-152; Erdal 2004a: 33) *aşnukına* ve *amıtıkına* sözleri dolayısıyla eski *n* ünsüzünün Oğuz Türkçesi ile yazılmış Mani metinlerinde *n*'ye dönüştüğüne dikkat çekmişlerdir. Ayrıca A. von Gabain, *Hüentsang - Biographi'*si (1938: 367-369) yayınında yer alan *ñ >y* değişimi dolayısıyla bu olay üzerinde önemle durmuştur. Daha sonra hazırladığı *Alttürkische Grammatik* "Eski Türkçenin Grameri" (1950 ve 3. baskı Otto Harrasowitz 1974: 3-8) adlı eserinde Eski Türkçede bir dil birliğinin bulunmadığına işaret ederek metinlerde yer alan *ben >men, biñ >miñ, sub >suw* vb. şekillere *kony >koy, kony >kon* "mal, mülk" örneklerindeki *ny—n, y* değişimleri ile daha başka bazı farklı değişimlere bakarak Eski Türkçenin hangi kavmî unsurlara ait olduğu bilinmeyen birtakım lehçe ayrılıklarına sahip olduğunu dile getirmiş ve bu lehçeleri yalnızca *ñ lehçesi, n lehçesi* ve *y lehçesi* olarak göstermiştir.

Eski Türkçedeki lehçe ayrılıkları konusuna, daha sonra bu alanda metin yayımları yapan P. Zieme (1969), G. Hazai, P. Zieme (1970), Schulz (1978), Batmanov (1971), K. Röhrborn, L. Bazin gibi araştırmacılar da dokunmuşlardır (Erdal 2004a: 33-34). Konuya eğilenler arasında yer alan G. Doerfer (1 975-76), *Orhun Yazıtları*nı Oğuz Türkçesinin ilk basamağı olarak değerlendirmiştir. Eski Türkçenin ayrıntılı bir gramerini yazmış olan M. Erdal, gramerine (2004) temel oluşturan malzemesini üç farklı dönemi temsil ettiğine işaret ederek bu malzemeyi şöyle bir ayrımdan geçirmiştir:

1. VII.-X. yüzyıllara ait olduğu tahmin edilen ve eski Türk Run harfleri ile yazılmış olan 200'ü aşkın yazıt. Bunların çoğu vaktiyle Moğolistan'daki iki Göktürk İmparatorluğu ile daha sonra onun yerini alan Uygur Step Devleti'ne ait belgelerdir. Bu belgeler, Güney Sibirya'nın Yukarı Yenisey bölgesinde (Kırgız ve Çik kabilelerine ait bölge) bulunmuştur.

Okunabilen Run yazısı ile yazılmış az sayıda yazıt da daha sonra İrtiş Irmağı'na uzanan Altay Dağlarında ve özellikle 2. Köktürk Kağanlığı'nın merkezi olan Talas'tan çıkarılmıştır (Vasilev 1976: 78).

2. Bu grupta yer alan, günümüz Xinjiang ve Gansu'dan (Çin) çıkarılan IX. yüzyıl Uygur, Mani, Run, Brahmi, Sogot, Syriac ve Tibet yazılarıyla yazılmış el yazmalarıdır. Bunların çoğu bugün Berlin'dedir. İçlerinde Londra, St. Petersburg, Paris, Stockholm, Helsinki, İstanbul, Ankara ve Çin'de bulunanlar da vardır. Belgelerin büyük bir kısmı Budizm, Maniheizm ve Hıristiyanlığa aittir. Elbette astronomi vb. başka konulara ait olanlar da vardır.

3. Karahanlılar dönemine ait XI. yüzyıl metinleridir. *Kutadgu Bilig* ve *Dîvânu Lugât't-Türk* ile Yarkent'te bulunan belgelerdir (Introduction, s. 6-8: 1-2).

Görülüyor ki Köktürk ve Uygur Devletlerinin siyasi varlıkları içinde çeşitli Türk kavimlerinin yer almış ve bu döneme ait yazı dili ürünlerine, o eserlerin

Levent Şahverdi Arşivi

yazıcıları aracılığı ile değişik Türk boylarına ait özelliklerin de girmiş olması, bu dönemdeki lehçe ayrılıklarının temel nedeni olmuştur. Köktürk ve Uygur Devletleri içinde Oğuzlar önemli bir yer tuttuklarına göre, Eski Türkçede Oğuzca özelliklerin de yer alması olağandır. Bizim bu dönem metinleri üzerinde yaptığımız inceleme, Eski Türkçede önemli ölçüde Oğuz lehçesine ait özelliklerin de yer aldığını ortaya koymuştur. 1972 yılında yayımlanan "Eski Türkçedeki Oğuzca Belirtiler" (Birinci Türk Dili Bilimsel Kurultayı: 433-446; Korkmaz 2005: 205-216) adlı makalemiz, sanırız bu konuda ilk yayındır.

Bu makalede belirtildiği üzere, Yenisey Yazıtlarında Oğuz beyleri adına dikilmiş mezar taşlarının bulunması, yazıtlarda sık sık Oğuzlara da yer verilmiş olması, onlarla yapılan savaşların anlatılması, Köktürk kağanının Türk budunu ile birlikte Oğuz budununa ve beylerine de seslenmesi, yalnızca Oğuzların Köktürk siyasal varlığı içindeki önemine (Korkmaz 2005: 206) işaret etmekle kalmamakta, dolaylı olarak Eski Türk yazı diline mutlaka Oğuz lehçesinden de birtakım özelliklerin yansımış olacağı düşüncesini de benimsetmiş bulunmaktadır.

Oğuzların bu önemi Uygurlar döneminde de devam etmiştir. Bu nedenle Uygurca diye adlandırdığımız metinlerden Maniheizm'e ait olanlarda Oğuzca özellikler ağır basmıştır. O makalemizde belirtildiği ve yukarıda da işaret edildiği üzere, A. von Gabain, *ny, ny >n, ny >y* değişimleri dolayısıyla Eski Türkçe döneminde hangi kavmî unsurlara ait olduğu kesin olarak bilinmeyen lehçe varlıklarının bulunduğunu tespit etmiştir. Ancak, biz konuya Oğuzca açısından baktığımızda, Eski Türkçede başlı başına bir Oğuz lehçesinin varlığından söz etmek mümkün değildir. Metinlerin incelenmesinden elde edilen sonuçlar gösteriyor ki Oğuzcaya ait özelliklerin bir kısmı, o dönem yazı dili ile ortaklaşmakta, ama bir kısmı da sırf Oğuzcaya özgü belirtiler hâlinde kendini göstermektedir. İşte söz konusu makalede ayrıntılı ölçüler ile vermeye çalıştığımız Oğuzcaya ait belirtiler özet olarak şu noktalarda toplanabilir:

A. *Ses Bilgisi Açısından:*

1. *i~é: ilt- /élt-, yigirmi/yégirmi, yiti/yéti* vb.

2. *āç, ād, āt, bāş, in* vb. örneklerle Oğuz-Türkmen lehçesinde görülen asli uzunlukların bu dönem metinlerinde de yer almış olması.

3. *Orhun* ve *Yenisey Yazıtları*nda diş ve diş eti ünsüzleri ile *y* ünsüzü yanında *ı >i* incelmesi biçimindeki değişimin yer almış olması: *buñsiz* (bedelsiz), *bulmayin* (bulmayarak), *bıñ / biñ, oğlumin* "oğlumu", *yımşak /yimşek* vb.

4. Ön seste *b-/m-* değişimi: *ben >men, buñ >muñ, beñgü >meñgü* vb.

5. Ön seste *y-* türemesi: *ir >yir, inçke >yinçke, ıra >yıra* vb.

6. Ses düşmesi, hece kaynaşması (contraction) ve hece yutulması (haplologie) olaylarının yer alması: *bar-ır >bar, ertingü* "fevkalade" *>ertiñü, sür-ürçi* "sürücü" *>sürçi, ot-a-daçı >otaçı* vb.

Levent Şahverdi Arşivi

B. Şekil Bilgisi Açısından:

1. Oğuz lehçelerindeki *+I/+U* yükleme durumu ekinin ilk biçimi olan *<+Ig /+Ug* şeklinin varlığı: *at/at+ıg, iş küç / iş+ig küç+üg, söz/ söz+üg* vb.

2. Uygurcanın *n* lehçesi metinlerinde *+Ig/+Ug* yükleme durumu için, günümüz bazı Batı Anadolu ağızları ile bağdaşan *+Ag* ekinin yer almış olması: *sav / sav+ag, temir/ temir+eg* vb.

3. *Orhun* ve *Yenisey Yazıtları* ile *n* lehçesi metinlerinde ve belirli koşullarda *yönelme-bulunma* durumu (dativus- lokativus) eki olarak +A'nın *<+kA/+gA* yer almış olması: *adak/adak+a, ebin/ebin+e, suwsamak/suwsamak+a* vb.

4. *Yenisey-Orhun Yazıtları*nda *+DA* ekinin yaygın biçimde hem bulunma hem ayrılma durumları için kullanılırken, bunun yanında *n* lehçesi metinlerinde yer yer *+DAn* ekine de rastlanması: *baş+tan, ıgaç+dan, töpü+den* vb.

5. Eski Türkçenin yaygın *+nıñ* eki (ilgi durumu) yanında, yazıtlarda ve bir kısım Mani metinlerinde Oğuzcaya özgü *+Iñ/+Uñ* ekinin de yer almış olması: *at+ıñ, moncuk+uñ, taşlar+ıñ* gibi.

6. *+°n* vasıta, *+CA* eşitlik, *+rA* yön gösterme eklerinin Oğuzca ile ortaklaşan kullanılışlarının bulunması gibi.

7. Eski Türkçede 2. şahıs teklik ve çokluk emir kipi için iki farklı şekil yer almıştır: Bunlardan birincisi, teklikte yalnız fiil kökünün kullanılması, çoklukta *-Iñ* ekinin getirilmesi; ikincisinde teklikte *-gIl,* çoklukta *-IñlAr* ekinin eklenmesidir. Kâşgarlı Mahmud'un Oğuz ve Kıpçak lehçeleri için bu ek dolayısıyla yaptığı açıklama (C. I: 43-45) ve daha sonraki Oğuz lehçesinde teklikte yalın fiil kökünün, çoklukta *+Iñ* ekinin kullanılmış olması, yukarıdaki birinci şeklin Oğuzcayı temsil eden bir ek türü olduğunu gösteriyor.

8. Yazıtlarda yaygın geçmiş zaman eki olarak yer alan *-dI* yanında, seyrek olarak 3. şahıs teklik ve çokluk çekimlerinde *-dUk* sıfat-fiil ekinin de kullanıldığı görülüyor: *Sekiz Oğuz Tokuz Tatar kalmaduk* "...kalmadı" (Gabain 1974: 224/3). Kâşgarlı bu iki şekli aynı zamanda Oğuzca için de verdiğine göre *(men ya urduḳ, olar taġḳa aġduḳ), Köktürk Yazıtları*ndaki bu şekil Oğuzcayı temsil etmektedir.

9. Yukarıda sayılan özelliklere *-ġA* gelecek zaman, *n* lehçesi metinlerinde gereklilik ve gelecek zaman görevleri ile kullanılan *-sıġ/-sıḳ* sıfat-fiil ekini (*tün udısıḳım küntüz olursıḳım kelmedi);* Yenisey ve Orhun Yazıtlarında görülen ve isim-fiil ya da çekimli fiil eki olarak kullanılan *-tAçI /-dAçI* ekini (Bu ek Kâşgarlı'da XI. yüzyıl Oğuzcası için önemli bir yer tutmaktadır.), *-pAn* ve *-pAnIn* zarf-fiil ve Türkiye Türkçesindeki *-mAdAn* zarf-fiil ekinin daha önceki bir aşaması olan *-mAdIn* zarf-fiil ekleri ile temsil edilen özellikleri de katmalıyız.

Görülüyor ki VI.-IX. yüzyıllar arası Eski Türkçe metinlerinde Oğuzcayı temsil eden özellikler de hayli ağır basar niteliktedir (ayrıntılı bilgi için Korkmaz 2005: 208-216).

Levent Şahverdi Arşivi

1.1. Bu konuya bizden sonra eğilmiş olan G. Doerfer, "Das Vorosmanische: Die Entwicklung der Ogurischen Sprachen von den Orchon Inschriften bis zu Sultan Velet"[2] adlı makalesinde (*TDAY-Belleten* 1975-76: 81-131), konuyu önce Oğuzcanın bugün yazı dili veya lehçeleri hâlinde yaşayan 10 ayrı dalını sıralayarak ele almıştır. Makalesinde en eski Oğuzcanın VIII. yüzyıla ait *Orhun Yazıtları* ile temsil edildiğini belirten yazar, bu yazıtların, arkaikliği dolayısıyla bir bakıma Çuvaşçanın ve belki de Halaççanın istisnası ile hemen hemen sonraki bütün Türk lehçelerinin selefi olduğu ve bazı bakımlardan da daha sonraki Oğuzcanın temelini oluşturduğu görüşünü benimsemiştir. Ona göre Oğuz, Kıpçak ve Uygur lehçeleri VIII. yüzyılda daha birbirinden bugün olduğu gibi kesin çizgilerle ayrılmış değildir.

Doerfer, bu makalede ele alınan tarihî gelişmenin aydınlatılabilmesi için:

a- VIII. yüzyıl *Orhun Yazıtları*na,

b- XI. yüzyılda Kâşgarlı'nın Oğuzca için verdiği bilgilere ve

c- XIII. yüzyılda Sultan Veled ile başlayan Eski Anadolu Türkçesi metinlerine dayanılması gerektiğine işaret etmiştir.

Ancak, konuya IX, X, XII. yüzyıllarda neler olmuştur, sorusunu ortaya atarak giren yazar, XIII. yüzyıla ulaşan gelişmeleri zaman ve bölge ayrılıklarının getirdiği olaylara dayanarak ana çizgileri ile ve eldeki olanaklar çerçevesinde belirtmeye çalışmıştır. Tarihî gelişmenin ortaya konabilmesi için VIII, XI ve XIII. yüzyıllardaki durumların aydınlatılması gereğine işaret eden Doerfer, VI-VIII. yüzyıllar arası dönemdeki Oğuzlar ve Oğuzcanın T. Banguoğlu ve Z. Korkmaz tarafından, XI. yüzyıl Oğuzcasının da yine Korkmaz tarafından işlendiğini bildirerek (Doerfer 1975-76: 102) verilen bilgileri tekrarlamaktan vazgeçip VIII-XI. yüzyıllar arasındaki gelişmelerle ilgili daha başka noktalara eğilmiştir. Bu bağlamda Doerfer, Türk ve İslam tarihçilerinin zaman, bölge ve coğrafi mekân çerçevesinde verdikleri Oğuz, Kıpçak vb. Türk boyları ile ilgili bilgilere dayanarak VIII. yüzyıldan XIII. yüzyıla uzanan olaylarda dil değişim ve gelişmesi açısından ne gibi ara evrelerin yer aldığı konusuna eğilmiştir. Doerfer'in bu konuda ayrıntılı ölçülerle dikkate sunduğu hususlar başlıca şu noktalarda özetlenebilir:

1. 744 yılında Köktürk Devleti'nin yıkılmasından sonra Oğuzların batı bölgesine yönelerek Aral Gölü çevresinde Oğuz Yabgu Devleti'ni kurmaları ve bu yolla Oğuzların dil bakımından bir izolasyona uğrayarak az çok öteki Türk boylarından ayrılan bir lehçe yapısına sahip olmaları (Doerfer 1975-76: 84),

2. XI.-XIII. yüzyıllar arasındaki çeşitli tarihî, siyasi ve kültürel olayların ortaya koyduğu karışık oluşumlar dolayısıyla lehçelerin birbirini etkilemesi, söz gelişi Uygurcanın ve Doğu Türkçesinin Oğuzcaya etkisi ve *olga/bolga* dili so-

2 Türkçesi: "Osmanlı Öncesi: Oğuz Lehçelerinin Orhun Yazıtlarından Sultan Veled'e Kadar Uzanan Gelişmesi".

Levent Şahverdi Arşivi

rununun ortaya çıkması. Ayrıca; Oğuz, Kıpçak ve Harezm Türkçeleri arasındaki karşılıklı etkileşimler ve bu konuda eldeki sözlüklerde yer alan açıklayıcı bilgiler; Özbek Oğuzcası, Kölemenler devri Kıpçakçası üzerine Oğuzcanın yaptığı etkiler vb. karşılıklı etkiler yazar tarafından bazı tipik örneklere dayanılarak açıklanmaya çalışılmıştır. Söz gelişi *edgü/eygü* sözlerinin hangi lehçelerde, ilgi durumu eki *+nUñ,* yönelme durumu eki *+gA,* çıkma durumu eki *+dIn*'ın hangi lehçelerde ortaklaştığı hususu gibi (Doerfer 1975-76: 87) lehçeler arası bu karşılıklı etkileşimler; Oğuzcadan Kıpçakçaya, Harezm Türkçesinden Oğuzcaya, Kıpçakçadan Harezm ve Türkistan lehçelerine, Harezm Türkçesinden Kıpçakçaya uzanan etkiler, şematik oklarla belirtilmeye (Doerfer 1975-76: 90-91) çalışılmıştır.

XI.-XIII. yüzyıllar arasındaki olayların yol açtığı bu karşılıklı lehçe etkileşimleri, ister istemez temel ses değişimlerinin de bazı ara evrelerden geçmesi sonucunu doğurmuştur. Bu değişimdeki başlıca etken karşılıklı ilişkilerin ortaya koyduğu sonuçtur. Söz gelişi bir *â-i* arasında *e*'nin (kapalı e) yer alması, iç seste bir g'nin erimesi *(ḳısġa >ḳısa, inçge >ince), b >w >v (sub >suv)* değişiminde çift dudak *w*'sinin bir ara evre oluşturması gibi. Yazar, ayrıca, lehçelerin birbirlerini etkileyip, değişimlerin böyle ara merhalelerden geçmesi için mutlaka yazı dilleri gerekmez; konuşma dilleri de birbirini etkileyebilir gibi ayrıntılı hususlar üzerinde de durmuştur.

Doerfer'in bu makalede, böyle ayrıntılı noktalar üzerinde durmuş olması, tarihî gelişmenin tespitinde karşılıklı etkileşmelerin ve ara evrelerin de yer alması dolayısıyla birçok güçlüklerin bulunduğunu belirtme amacına dayanmıştır. Yalnız, Doerfer'in bu makalesi, konuların işlenişi açısından birbiri içine girmiş girift noktalara dayandığı için gelişmelerin düzenli olarak izlenmesini engelleyen bir karışıklık sergilemektedir.

1.2. Daha sonra Eski Türkçedeki Oğuzca özellikler üzerinde duran bir bilim adamı da Gürer Gülsevin'dir.

Bizim 1972'de eldeki kaynak verilerine dayanarak ortaya koyduğumuz durum üzerinden 32 yıl geçtiği için, yazar bundan sonra ortaya çıkan belge ve verilere dayanarak bu konuya beş-altı özellik daha eklemiştir.

Gülsevin, "Eski Türk Yazı Dilinde Oğuz Lehçelerinin Ses, Şekil ve Söz Varlığı Unsurları" başlıklı bildirisinde (Gülsevin 2004: 119-125) yer yer bizim makalemizde yer alan tespitlere de işaret ederek:

1. Eski Türkçedeki asli ünlü uzunluklarının Oğuz Türkçesini temsil ettiğini, bilinenlere ilaveten G. Doerfer'in Halaç Türkçesi için verdiği bilgilere dayanarak bir kez daha sağlama bağlamıştır. Yalnız asli uzunluklar konusunda bizim Anadolu ağızlarında yaptığımız tespitlere, bir önceki süreç olarak elbette Eski Anadolu Türkçesinin de eklenmesi (Korkmaz 1971: 49-66; 2005: 443-458, 459-473) gerekir.

2. Gülsevin'in Eski Türkçe-Oğuzca bağlantısı açısından Doerfer'in tespitlerine dayanarak yaptığı, *Köktürk Yazıtları*nda 3. kişi iyelik ekinin daima ince ünlüler

Levent Şahverdi Arşivi

ile gösterilmesinin (*armakçı+si+n*) Halaççа ile paralel gitmesi (*bâba+si* 'babası', *hav+i* 'evi').

3. En Eski Türkçede bulunduğu farz edilen **p-* sesinin Halaççada *h-* sesine dönüşmüş olarak korunduğu *(hâz-* 'azmak, yoldan çıkmak') görüşü dolayısıyla yaptığı açıklama ve bu sesin Köktürk Yazıtlarında da yer alabileceği hususunda Doerfer'le ortaklaşan görüşü.

4. Yalın isimler ile iyelik eki almış isimlere gelen yönelme durumu eki arasındaki ayrılığın Köktürkçe açısından Halaççа ile de karşılaştırılması.

5. Köktürkçede anlatılan geçmiş zaman için *-mIş* ekinin, olumsuzlarda *-dUk* ekinin *(ḳaġan bolmış erinç, eçisin teg ḳılın-ma-duḳ erinç)* kullanılmasının Halaççada da yaşadığının belirtilmesi.

6. Köktürkçedeki *+DA* bulunma durumu ekinin günümüz Halaç lehçesinde de süregelmiş olması.

7. Bengü taşlarda yer alan *tap-,* Türkiye Türkçesi ile ortaklaşan *bul-, öz* ve *kentü* kelimeleri yanında, Halaç Türkçesi ile ortaklaşan *û* 'uyku' ve *ürüñ* 'beyaz' kelimelerinin varlığı da Halaççа yolu ile Eski Türkçedeki Oğuzca belirti ve özellikleri güçlendiren katkılardır.

2. IX.-XI., XII. Yüzyıllar Arasında Oğuzca:

Hun Devleti'nin yıkılmasından ve bu devleti oluşturan boyların Köktürk Devleti'nin sınırları içinde yayılmasından sonra, Orta Asya'daki bazı boyların zaman zaman elde ettikleri güce dayanarak birbirlerini sıkıştırmaları ve batıya uzanan yeni göçlere yol açmaları hiç eksik olmamıştır. Yukarıda belirtildiği üzere, Batı Köktürkleri döneminde İli Vadisi, Isık Köl, Yedisu ve Talas bölgelerinde yerleşmiş; etnik oluşumlarını da tamamlamış olan Oğuzlar (Ercilasun 2008/2: 229-230), doğudaki Karlukların kendilerini sıkıştırması ve oturdukları bölgenin Karlukların eline geçmesi üzerine (Sümer 1999: 49), bu kez de 760 yıllarından başlayarak daha batıya doğru çekilen göçlerle Aşağı Sirderya boyları ile onun kuzeyindeki steplerde ve Aral Gölü çevresinde yurt tutmuşlardır (Sümer 1999: 31; Salman 1998: 86; Ercilasun 2008/2: 229-230). Artık IX. ve X. yüzyıllarda bu kavim, çeşitli kaynaklarda *Oğuz, Guz* ve *Uz* adları ile anılmıştır. Bu bölge, Karahanlı Devleti'nin batı bölgesidir.

Aşağı Seyhun boylarına ve onun kuzeyindeki steplere yerleşmiş olan Oğuzlar, bu bölgede kısmen yerleşik hayata geçmiş; büyük bir çoğunluğu da göçebe yaşam biçimlerini sürdürmüşlerdir. Oğuzlar, Seyhun bölgesinde çoğunluğu oluşturan etnik unsur olmakla birlikte, aynı bölgede yaşayan Kıpçak, Karluk, Türkmen, Halaç gibi öteki Türk boyları ile de komşulukları olmuştur (Sümer 1999: 46-61 ve öt.).

Eldeki tarihî ve coğrafi veriler, Oğuzların X. yüzyılın ilk yarısında *Karacuk* (Fârab) ve *Sayram* (Isfîcab) şehirleri yöresinde göründüklerini (Kafesoğlu 1993:

Levent Şahverdi Arşivi

144) ve burada *Yeni Kent, Havâre, Cend, Sepren* (Sabran, Savran), *Suğmak, Karnak, Süt-Kent* şehirlerini kurarak bölgeyi bir Oğuz ülkesi durumuna getirdiklerini gösteriyor. X. yüzyılda İslamlığı kabullerinden sonra Türkmenler diye de anılan ve Karahanlı Devleti'nin batı kesimini oluşturan bu bölgede bir *Yabgu Devleti* de kurmuş olan Oğuzlar, XII. yüzyılda yukarıdaki şehirlere *Barçınlık Kent, Ecnas, Cend, Uzkent* ve *Sırlı-Tam* gibilerini de (Korkmaz 2005: 278 not 16'daki kaynaklar; Ögel 1962: 333-341) eklemişlerdir.

Bu bölgede yerleşik yaşama geçmiş olan ve göçebe Oğuzlar tarafından *yatuk* 'tembel' olarak vasıflandırılan şehirli Oğuzlar, askerî ve sivil teşkilata sahip, yüksek kültürlü bir yaşam sürdürmektedir. Yaşam biçimlerindeki ve sosyal yapılarındaki bu özellik dolayısıyla G. Doerfer'in de işaret ettiği üzere, Yabgu Devleti Oğuzları bu dönemde bir izolasyona da uğramış durumdadırlar.

VI.-IX. yüzyıllar arasında olduğu gibi, IX-XI, XII. yüzyıllar arasında da elimizde doğrudan doğruya Oğuzca olarak kaleme alınmış bir eser yoktur. Ancak, Karahanlı dönemini temsil eden Kâşgarlı Mahmud'un kültür tarihimiz açısından son derece önemli bir eseri olan *Dîvânu Lugâti't-Türk*'te XI. yüzyılın 2. yarısındaki Oğuzlar için hayli geniş denecek bilgiler yer almış bulunmaktadır. Kâşgarlı'nın verdiği bilgiler ve yer yer bu konuda yaptığı açıklamalar, kuşkusuz Oğuz Türkçesinin tarihî gelişme sürecinde önemli bu dönüm noktası oluşturmaktadır.

Bizim "Kâşgarlı Mahmud ve Oğuz Türkçesi" konusunda daha önce yayımlanmış ayrıntılı bir makalemiz bulunduğundan *(Türk Dili* 1972: 253, 3-195; Korkmaz 2005: 241-253), burada sırf tarihî akışı yansıtan çok kısa bilgiler aktarmakla yetineceğiz. Bu bilgiler şu noktalarda özetlenebilir:

A. Ses Bilgisi Açısından:

1. *b- >m-* değişimi açısından Oğuzca genellikle b- yanındadır: *ben, bün* 'çorba', *baymak* 'gübre' vb.

2. *b- >v-* değişimi gerçekleşmiştir.

3. *t- >d-* değişimi açısından ortaya çıkan *t-*'li ve *d-*'li örnekler dolayısıyla, bu değişimin Oğuz Türkmen lehçelerinde pek hızlı yol alan bir değişim olmadığı, daha yeni başlanmış bir olay niteliği taşıması.

4. Dişler arası sızıcı *-ḍ-* sesinin *>y*'ye dönüşmesi açısından, bu değişimin XI-XIII. yüzyıllar arasında tamamlanmış görünmesi.

5. Kâşgarlı'nın *k- >g-* değişimi konusunda hiçbir açıklama yapmamış olması ve Arap yazısında bu değişimi belirtici bir alfabe özelliğinin bulunmaması, bu dönemde daha böyle bir olayın başlamamış olduğu yargısını benimsetmiştir.

6. Verilen örneklerden anlaşıldığına göre, bu yüzyılda daha *ñ >n* değişimi başlamamış görünüyor.

7. Eski Türkçede çok heceli kelimelerin sonlarındaki *-ġ/g* ünsüzleri ile ek ve hece başlarındaki *-ġ/-g* ünsüzlerinin eriyip kaybolması konusunda Oğuzcada

Levent Şahverdi Arşivi

çumġuḳ >çumuḳ "alakarga", *buşġaḳ >buşaḳ; barġan* "varan", *tarıġ* "darı, *ḳayıġ* "kayı boyu" gibi ikili örneklerin yer almış olması, bu dönemde olayın başlamış, ancak daha gelişmesini tamamlamamış olduğuna işaret sayılmaktadır.

8. Karahanlı Türkçesinde abartma sıfatları türeten *-ġAn* eki *(buşġan* "içi sıkıntılı kişi"; *acıġan* "acıtan"), Oğuzcada *-Aḳ <-ġA (buşaḳ*) eki ile karşılanmaktadır.

9. Kâşgarlı, Kıpçakça ile Oğuzcada ön ses *y-*'sinin elife veya c-'ye çevrildiğini belirtir. Bunlardan elife çevrilir dediği *y- >0* olduğu hâlde *(yelkin >elkin* "yolcu" vb.), *y- >c-* değişmesi için Oğuzca örnek verilmemiş olduğundan, bu değişim genellikle Kıpçakçaya özgü bir değişim olarak değerlendirilmektedir.

10. *Uwutlan- >utan-, barırmen >men baran* vb. örneklerde görülen hece kaynaşması (contraction) ve hece yutumu (hoplologie) olaylarının varlığı dikkati çekmekte,

11. *arrıġ* "arık, temiz"; *ikkiz* "ikiz"; *ottuz* "otuz" gibi örneklerde görüldüğü üzere, daha önceki bazı ses olaylarının sonucu olarak ünsüz ikizleşmesinin ortaya çıktığı görülmektedir.

B. Şekil Bilgisi ile İlgili Temel Özellikler:

Kâşgarlı Mahmud, ses bilgisi özelliklerinde olduğu gibi, şekil bilgisi özelliklerinde de Oğuzca ile Karahanlı Türkçesi ve öteki lehçeler arasında ortaklaşan özelliklere dokunmamış, yalnızca Oğuzcayı Karahanlı yazı dilinden ve öteki lehçelerden ayıran özellikler üzerinde durmuştur (Korkmaz 2005/I: 247). Bu özelliklerin başlıcaları şunlardır:

1. Renk adlarından abartmalı sıfatlar türeten öteki Türk lehçelerinin *-b (-p)* ekine karşı, Oğuzcada *-m* ekinin getirilmesi: *köpkök / kömkök, süçüg* "tatlı" *sümsüçüg* "çok tatlı" vb. Ancak, XI. yüzyıldan sonraki gelişmelerle Oğuzcanın *gömgök, yemyeşil* örnekleri yanında *kıpkızıl, sapsarı* gibi *-p* li örneklere de sahip olduğu gözden uzak tutulmamalıdır.

2. Köktürkçede yön gösteren adlardan *+DIn / +DUn* ekiyle zarflar türetme özelliğinin *(öñ-dün* "doğuda" vb.) XI. yüzyıldan sonra, Eski Anadolu Türkçesine kadar uzanmış olması bu özelliği Oğuzca lehine kaydettirmektedir.

3. Bu dönemde, *+DIn* ayrılma durumu ekinin *+DAn*'a, *+GA* yönelme durumu ekinin *+A*'ya dönüşüp dönüşmediği konusunda kesin yargıya ulaştırıcı örnekler yoktur.

4. İkinci şahıs teklik zamiri Kençek dilinde *sin*, Çiğit, Yağma, Tohsu dilinde ötreli olmasına karşılık, Oğuzcada (Suvar ve Kıpçaklarla birleşerek) *sen* biçimindedir.

5. İsimden fiil türeten ekler konusunda bütün Türk lehçeleri için ortak olan özellikler dışında, bir kısım Türkmenler için özel birer nitelik taşıyan isimden

Levent Şahverdi Arşivi

fiil türeten +°k- *(taş+ıḳ-* "dışarı çıkmak", *tıl+ıḳ-* "karışmak, dile düşmek") bugün "benzetme ve küçültme" sıfatı kuran *+ImsI* eki, XI. yüzyıl Oğuzcasında hem isimlere hem de fiilden isimleştirilmiş şekillere gelmektedir. İşlevinde de biraz ayrılık vardır: *bar-ım+sın-* "gitmediği hâlde gider gibi görünmek", *tar-ım+sın-* "gerçekte tarım yapmadığı hâlde tarım yapar gibi görünmek" vb.

6. Bir olayın kesinlikle gerçekleştiğini gösteren ve fiillere eklenen *-lA* ekinin varlığını: *ol bardı-la* "o gitti ya", *ol keldi-le* "o geldi be" vb.

7. Öteki Türkler emir kipinin 2. şahıs teklik ve çokluk çekimlerinde *-GIl* ve *-IñlAr* eklerini getirdikleri hâlde *(bar-gıl, harınlar)* bu çekim Oğuzlarda teklik 2. şahısta *bar*, çoklukta *-Iñ* ekiyle *bar-ın* biçimindedir (ayrıntı için Korkmaz, 2005/ I: 249-250/8.).

8. XI. yüzyılda geniş ve gelecek zaman için kullanılan *-r, -Ar, -Ir* ekleri, Oğuzcayı öteki lehçeler ile de ortaklaştırmaktadır. XIV. yüzyıl Eski Anadolu Türkçesi metinlerinde, geniş zaman eki için gördüğümüz *-Ur* biçimi Oğuzcada bu dönemde daha gerçekleşmemiş görünüyor.

9. Geçmiş zaman çekimi için XI. yüzyıl Türk dünyasında *-di* eki kullanıldığı hâlde, Kıpçak ve Suvarlarla birlikte Oğuzların 1. ve 3. şahıs teklik çekimi için *-dUk* ekini, Oğuzlardan bir bölüğünün ise *-di* şeklini kullanması: *men ya ḳurduḳ* "ben yay kurdum", *ol süt saġduḳ* "o süt sağdı", *ol bardı* "o gitti" gibi.

10. Kâşgarlı'nın fiili gösterdiği eylemi "sürekli olarak yapan" anlamında sıfatlar türetme işlevi ile bütün lehçeler için ortak bir ek olarak gösterdiği *-ġAn* eki Oğuzcada bir yandan daha sonraki yüzyıllarda *-An* biçimine dönüşürken bir yandan da Eski Anadolu Türkçesine kadar uzanan *-ġAn* biçimi ile *sevişgen* "çok sevişen" *gömülgen* "çok gömülen, bataklık" örneklerinde görüldüğü gibi, kalıplaşmış abartmalı isimlerde yaşamıştır.

11. Karahanlı Türkçesindeki "bir şeyi yapma hakkına sahip olma" anlamında sıfatlar türeten *-ġllk* ekinin Oğuzca ile ortaklaşması yanında, Oğuzlardan bir takımının bunun yerine *-ġsAḳ, -IġsI* eklerini benimsemiş olmaları: *ol barġuluḳ erdi* "gitmek o adamın hakkı idi", *ol sańa uġraḳsıḳ erdi* "onun sana uğramak hakkı idi" vb.

12. "Bir şeyi yapıcı" anlamında sıfat-fiiller türeten *-IġlI* eki, Karahanlı Türkçesi ile Oğuzca arasında ortaklaşan bir ektir.

13. "Bir eylemi işleyen" anlamında sıfat-fiiller türeten *-ġUçI* ekinin de Karahanlı ve öteki lehçeler ile Oğuzca arasında ortak bir ek olduğu görülüyor: *kül-güçi* "gülücü adam", *at sürgüçi* "at sürücü" vb.

14. Ancak, Oğuzca ile Karahanlı ve öteki lehçeler arasında *-gUçI* eki açısından var olan ortaklığa rağmen, Oğuzcada bu eke koşut olan asıl ek türü *-DAçI* ekidir: *bardaçı* "gidici" gibi.

15. Karahanlı Türkçesinde gelecek zaman isim-fiilleri türeten *-gU*eki yerine

Levent Şahverdi Arşivi

Oğuzcada *-AsI* ekinin geçmiş olması: *bu turġu yir ermes/hu turasıyir tegül; yıġaç bıçġu men/ yıġaç biçesi men* gibi.

16. Kâşgarlı "bir işi yapmak üzere olmak" anlamı ile fiiller türeten *-ġAlIr* ekini bütün Türk lehçeleri için ortak bir ek olarak vermiştir. XI. yüzyıldan sonraki metinlerde aynı görevle kullanılan *-ġAlı tur-* ve *-AlI* şekillerinin de yer alması, bu ekteki ses gelişmesi ile ilgilidir.

Yukarıdan beri Kâşgarlı Mahmud'a dayanarak XI. yüzyıl Oğuzcası için yapılan çok kısa açıklamalar ortaya koymaktadır ki, bu yüzyılda Oğuzca ses ve şekil bilgisi özellikleri açısından bir yandan yer yer Karahanlı Türkçesi ile ortaklaşmakta, bir yandan da kendine özgü şekillere sahip bulunmaktadır.

Eserde yapılan açıklamalarda yine yer yer Oğuzlara mensup boylar arasında da birtakım ses ve şekil bilgisi, hatta söz varlığı ayrılıklarının bulunduğu anlaşılmaktadır (Ayrıntılı bilgi için Korkmaz, 2005/1: 241-253). Ancak, Eski Türkçedeki belirtilere oranla bu dönem Oğuzcası, kendine özgü özellikleri çok daha belirgin bir duruma getirmiş bulunmaktadır. Tarihî gelişme süreci Oğuzca lehine işlemiştir. Yalnız, Karahanlı Türkçesi ile ortaklaşan birden çok heceli sözlerin sonlarındaki *-ġ / -g* ünsüzleri ile iç seste hece başlarındaki *ġ-/ g-* seslerinin erimesi açısından bir bakıma bu *ġ / g'*nin eridiğini gösteren bazı örnekler yer alırken birçok yerde de bu sesi olduğu gibi koruyan *barġan* "varan, giden", *urġan* "vuran, vurucu", *kurġan* "kuran", *kakıġan, sokulġan, ayıġ* "ayı" (Atalay, C. I: 79-3), *satġaşmak* "sataşmak", *tuġraġ* "tuğra" (Atalay, C. I: 385-7), *yazıġçı* "yazıcı, kâtip" (Atalay C. II: 55) vb. örneklerin yer almış olması, bu değişimin çok ağır giden bir değişim olduğu izlenimini vermektedir. İleride, karışık dilli eserler açısından *olġa / bolġa* dili diye adlandırılan bu sorunun ortaya çıkması da kanımızca bir dereceye kadar bu durumla ilgili görünmektedir.

Yukarıda Kâşgarlı Mahmud'un verdiği bilgilere dayanarak XI. yüzyıl Oğuzcası için yapılan kısa açıklamalar, bizi Oğuzcanın tarihî gelişme süreci açısından şöyle bir yargıya da götürmektedir:

XI. yüzyılın 2. yarısında, Oğuzca dil yapısı ve tarihî gelişme koşulları açısından Eski Türk yazı dilinde (Köktürk-Uygur dönemi) görülen "belirtiler" niteliğindeki özelliklerinden sıyrılarak yerli ağız özelliklerinin ağır bastığı belirgin bir yapıya sahiptir. Belki de bir yazı diline doğru uzanma çabasındadır. Ne var ki yine de kendi başına bağımsız bir siyasi varlık gösteremediği için az çok o dönem siyasi, sosyal ve kültürel şartlarının etkisi altında yol almaktadır.

Karahanlı Devleti'nin sınırları içindeki Sirderya bölgesinde yüksek kültürlü yerleşik bir Yabgu Devleti kurmuş olan Oğuzlar, bu bölgede bir izolasyona uğramış olduklarından, bir yandan kendi dil yapılarını gün ışığına çıkarma yönünde yol alırken bir yandan da verilen dil açıklamalarında da görüldüğü üzere Karahanlı yazı dilinin etkisinde kalmışlardır. Bu etki Oğuz Türkçesi temelindeki değişim ve gelişmelere yer yer Karahanlı Türkçesi kanalı ile Doğu Türkçesinin de etkisini

Levent Şahverdi Arşivi

katmış görünüyor. Daha sonraki bir dönemi temsil eden Harezm Türkçesinden başlayarak Horasan'daki Büyük Selçuklu, Anadolu'daki Anadolu Selçuklu Devletleri dönemlerini içine alan ve XII- XIII. yüzyıl eserleri olarak kabul edilen; ayrıca yapılarındaki *olġa/bolġa* veya *olġay/bolġay* şekilleri dolayısıyla "karışık dilli eserler" diye adlandırılan belirli sayıdaki eserlerin dili, temel yapısını bu dönemden almış görünüyor. Eğer bir benzetme yapmak gerekirse, bu durum çok güçlü bir kaynaktan beslenerek akan bir ırmağa, daha sonra başka bir kaynaktan gelen ve daha farklı görüntüler taşıyan bir başka suyun kavuşması gibidir. Oğuzca, VI-XI, XII. yüzyıllar arasında geçirdiği değişme ve gelişmelerle kendine özgü lehçe yapısını ortaya koymaya çalışırken Karahanlı döneminde yer yer Doğu Türkçesinin etkisine de uğramış olduğundan, onun dil yapısında ister istemez bu etki de bir süre varlığını göstermiş bulunuyor. Ancak, ilerideki açıklamalarda görüleceği üzere XII-XIII. yüzyılların Horasan ve Anadolu Selçuklu Türkçesinde kendini açığa vuran bu etki, XIII. yüzyıllardaki yoğun Oğuz göçlerinin yol açtığı oluşma sürecinde yazı dilini konuşma dili temelinde şekillendirme yönündeki değişim ve gelişmelerle Anadolu bölgesinde devreden çıkmıştır.

3. XI- XIII. Yüzyıllarda Oğuzca:

Bu yüzyıllar arasındaki Oğuzca, Oğuzların oturdukları coğrafi bölge dikkate alınınca:

A. Harezm bölgesinde Oğuzca,

B. Horasan ve Anadolu'da, Büyük Selçuklu ve Anadolu Selçukluları döneminde Oğuzca olmak üzere ayrı ayrı ele alınmalıdır.

A. Harezm Bölgesinde Oğuzca:

Sirderya bölgesinde oturan Oğuzlar, bir süre sonra Ceyhun Irmağı ile Hazar Denizi arasındaki Harezm bölgesine kadar uzanarak burada da varlık göstermişlerdir.

Harezm Türkçesi, XIII. yüzyılda Harezm ile ona bağlı Aşağı Sirderya (Seyhun) Irmağı bölgesinde, Karahanlı yazı dili geleneğine bağlı olarak etnik yapısındaki karma nitelik dolayısıyla, aynı zamanda Oğuz-Kıpçak lehçelerinin de etkilerini içine alarak kurulup gelişen yazı dilinin adıdır (Korkmaz 2007: 54). Önceleri İran asıllı unsurların bulunduğu Harezm bölgesi, daha sonra 1017 tarihinde Gazneli Mahmud tarafından fethedilerek Gaznelilerin eline geçmişti. Gazneliler döneminde bu bölgenin idaresi Türk asıllı valilere verildiği için bölgeye fiilen Selçuklular egemen oldukları gibi; Oğuz, Kıpçak, Kanglı, Kalaç, Kimek gibi öteki Türk boylarına bağlı pek çok halkın da gelip burada yerleşmesi ile bölge XI.-XII. yüzyıllarda iyiden iyiye Türkleşmiş bulunuyordu. Siyasi bakımdan kuzeyindeki Altınordu'ya bağlı olan Harezm'in konumuz yani dil tarihi açısından taşıdığı önem, bir yandan Karahanlı Türkçesinden Çağatay Türkçesine uzanan geçişi sağlarken bir yandan da Oğuz ve Kıpçak unsurlarının yoğunluğu nedeniy-

Levent Şahverdi Arşivi

le bu lehçelere bağlı yeni yazı dillerinin oluşmasına beşiklik ve kaynaklık etmiş olmasıdır. Bu dönemde Oğuzca daha önceki dönemlerde olduğu gibi öteki yazı dillerinin etkisinde kalma yerine, artık kendi varlığını hissedilir derecede ortaya koymuş ve doğrudan doğruya Harezm Türkçesini temsil eden *Kısasü'l-enbiya, Nehcü'l-feradis, Muînü'l-mürîd* gibi eserler üzerinde de etkisini göstermeye başlamıştır. Hatta bu etkiyi az çok önceki Karahanlı Türkçesini temsil eden *Kutadgu Bilig ve Atabetü'l-Hakayık* gibi eserlerde de görmekteyiz (Gülsevin 2003- 2007: 166).

Gerçi Harezm Türkçesi döneminde, elimizde yine doğrudan doğruya Oğuz Türkçesi ile yazılmış ve yazılış yerleri belli eserler yoktur. Ancak, görülen odur ki Harezm dönemi Oğuzcası, ilk aşamada öteki eserleri etkileme yoluyla artık bağımsız bir yazı diline doğru uzanma yönünde bulunmaktadır.

Oğuzcanın bu dönemde yazı dili ürünlerine geçmiş ilk belirtilerini XII. yüzyıl eseri olarak kabul edilen ve tek yazma nüshası Leningrad Asya Müzesinde bulunan *Anonim Kur'an Tefsiri*'nde buluyoruz. Karahanlı Türkçesinden Harezm Türkçesine geçiş döneminde yazılan ve Karahanlı Türkçesine daha yakın olan bu eserin sözlüğünü hazırlamış olan A. K. Borovkov[3] örnekler sıralayarak eserde daha yazılış döneminde bu Oğuz tabakasının varlığına işaret etmiştir.

Harezm Türkçesinin temel eseri niteliğindeki *Nehcü'l-Feradis*'te Eski Türkçeden beri kullanılagelen *u-, u-ma-* yeterlik fiilleri yerine *bil-* yardımcı fiilinin *(men kıl-u bilür* 304-1) birinci ve ikinci şahıs zamirlerinin ilgi durumu çekimlerinde *+nIn* eki yerine *+Inl+Un* ekinin *(men+iñ, siz-iñ);* Karahanlı Türkçesindeki *-gIl-IñIar, -IñIz* emir eki yerine fiil kökünün *-Iñ*'lı biçiminin *(bar/bar-ıñ, kıl/kıl-ıñ);* anlatılan geçmiş zaman için *-(y) Ip-tur* yanında yaygın olarak *-mIş* ekinin de kullanılması; nadiren *-DAçI* gelecek zaman ekinin yer alması; olumsuz geniş zaman çekimi için *-mazmen (aymasmen)* yanında yer yer *-mAn (buz-man, kılu-bil-men)* gibi Oğuzca şekillerin görülmesi (Gülsevin, 2003-2007: 166-173) gibi. Bunlara söz varlığındaki *ingen, öz/kendü, bul-/tap-* sözleri ile kapalı é, yer yer son ses *-ġ/-g* ünsüzünün düşmüş olması gibi birkaç ses bilgisi özelliği de eklenebilir (Gülsevin 2003-2007: 171-174).

Harezm Türkçesinin Oğuz lehçesinin etkisinde kalan önemli eserlerinden biri de *Muînü'l-Mürîd*'dir. İslam adında fıkıh bilgini bir yazarın elinden çıkmış dinî nitelikte bir eser olan *Muînü'l-Mürîd*'in yazılış tarihi H. 713 (M. 1313) yılıdır. Yani XIV. yüzyılın ilk yıllarıdır.

Eser üzerinde yapılan incelemeler ortaya koymuştur ki, bu eser Oğuz ve Kıpçak Türkçeleriyle yerli ağızların etkisi altında gelişen Harezm Türkçesiyle yazılmıştır. Bu nedenle eserin dilinde Harezm Türkçesine özgü özellikler ile

3 *Leksika Sredmeasiatskogo Tefsira*, XII-XIII. yy. "Orta Asya Tefsiri Sözlüğü" Moskva 1963, s. 12; Türkçeye çev. H.İ. Usta-E. Amanoğlu, *Orta Asya'da Bulunmuş Kur'an Tefsirinin Söz Varlığı* (XII-XIII. Yüzyıllar), TDK Yay., Ankara 2002, s. 18.

Levent Şahverdi Arşivi

Oğuz ve Kıpçakça unsurların çokça geçtiği görülür. Ayrıca *Muînü'l-Mürîd*'de *Nehcü'l-Ferâdis*'e oranla Oğuz ve Kıpçak lehçelerine özgü unsurlar daha ağır basmaktadır (Ayrıntı için Toparlı-Argunşah, 2008: 33-35'e bk.). Bu konuda elbette daha başka örnekler de gösterilebilir. Harezm Bölgesi siyasi açıdan Oğuzların bağımsız bir devlet hâlinde olmasa da sosyal yapıda ağırlıklarını hissettirdikleri bir bölgedir. Yukarıda işaret edildiği üzere bu bölgede ve bu dönemde, Oğuzca olmayan eserlerde bile Oğuzca özelliklerin yer almış olması, onların bu dönemdeki ağırlıkları ile orantılı olsa gerektir. Öte yandan XII-XIII. yüzyıllar arasına giren tarihî devirde, Kıpçaklarla birlikte Oğuzların da önemli bir bölüğünün Hazar'ın güneyinden başlayan göçlerle Mısır ve Suriye coğrafyasında oluşturdukları Kölemenler Devleti de üzerinde durulmaya değer bir dönemdir.

B. Büyük Selçuklu ve Anadolu Selçukluları Döneminde Oğuzca (XI.-XIII. Yüzyıllar Arası):

XI-XIII. yüzyıllar arasında Batı Türkistan'dan yani Aral Gölü çevresi ve Sirderya havzası ile Harezm bölgesinden *Horasan*'a ve Anadolu'ya gerçekleştirilen yoğun nitelikteki Oğuz göçleri, 1040 yılında Horasan'da *Büyük Selçuklu Devleti*'nin kuruluşunu, 1071 Malazgirt Savaşı ile de 1077 yılında Anadolu'da bağımsız bir *Anadolu Selçuklu Devleti*'nin kuruluşunu sağlamıştır. Selçuklu ailesinin yönetiminde artık Oğuz Türkleri bu iki coğrafyada bağımsız birer devlet yapısına kavuşmuşlardır.

Bu dönemde konuya Oğuz Türkçesi açısından baktığımızda şu hususlar dile getirilebilir:

O dönemin siyasi ve sosyal koşulları dolayısıyla bilindiği üzere her iki devlette de resmî dil Farsçadır. Din alanındaki otorite dolayısıyla din dili, bilim dili ve dış yazışmalar dili olarak da Arapça geçerlidir. Halkın dili Oğuzcadır ve bu Oğuzca Horasan'dan Anadolu'ya kadar yayılmıştır. Bu dönemde özellikle XII. yüzyılın 2. yarısında Oğuzcanın bir yazı diline doğru dönüşme çabaları henüz emekleme döneminde olmalıdır. XIII. yüzyılda yalnızca halk için yazılan basit içerikli konular ile dinî esasları ve tasavvuf ilkesini halka açıklamak üzere yazılan bazı Türkçe eserler ve bazı halk edebiyatı ürünleri göze çarpıyor. İleride Eski Anadolu Türkçesi üzerinde dururken Selçuklu döneminde yazılmış olan Oğuzca eserlere ayrıca işaret edilecektir. Ancak biz burada Selçuklu dönemlerini temsil ettikleri görüşünde olduğumuz karışık dilli eserler konusuna değinmek istiyoruz. Elimizde, genellikle üzerlerinde yazılış tarihleri ve yazıldıkları alanlar belli olmayan ve araştırıcılar tarafından XII. yüzyılın 2. yarısı ile XIII. yüzyılın ilk yarısına sokulan Ali'nin *Kıssa-i Yûsuf*'u (yazılış tarihi bilinen tek eser M. 1233), *Behcetü'l-Hadâik fi Mevizetü'l-Halâik, Kuduri Tercümesi, Kitâbü'l-Ferâiz* gibi bazı eserler vardır. Bu eserlerin dil yapısı Oğuzca özellikler yanında Doğu Türkçesine özgü birtakım dil özellikleri de taşıdığı ve fiil yapısında *olğa/bolğa* veya *olğay/bolğay* şekilleri yer aldığı için "karışık dilli eserler" diye adlandırılmıştır. Söz konusu eserlerde

Levent Şahverdi Arşivi

Doğu Türkçesine özgü özellikler ile Oğuz Türkçesine özgü özelliklerin iç içe geçmiş olması, bu eserlerde yer alan özelliklerin eski Türk yazı dilinden yeni bir yazı diline daha doğrusu Oğuzcaya geçiş dönemini temsil eden özellikler midir? Yoksa bu eserlerin farklı bölgelerde kopya edilmiş olmasından kaynaklanan ve söz konusu eserlere, müstensihler yani o eserleri kopya edenler eliyle sonradan yansımış olan özellikler midir? Bu konuda görüş ayrılıkları ortaya çıkmıştır.

Karışık dilli eserlerin eski Türk yazı dilinden yeni bir yazı diline, daha doğrusu Oğuzcaya geçiş dönemini temsil eden nitelikte eserler olduğu görüşü yaygındır (Rahmetî, Buluç, Korkmaz, Canpolat). Buna karşılık Ş. Tekin'in temsil ettiği görüş (Tekin 1973-74: 59-157), bu türlü eserlerde görülen ikili oluşumun Oğuzcanın organik yapısına bağlı özellikler olmayıp ya o eserlerin farklı bölgelerde kopya edilmiş olmasından kaynaklanmaktadır yahut da Türkistan'dan gelmiş bazı kişilerin ağız özelliklerinin etkisine dayanan (Korkmaz 2005/I: 297-300 bk.) özellikler olduğu yönündedir.

Yazıldıkları dönemden sonraki yüzyıllarda kopya edilen eserlerde görülen değişmeler ile Selçuklu döneminde Şeyyat Hamza'nın Doğu Türkçesine yaklaşan şiirleri, Mevlâna'da görülen Doğu Türkçesine ait özellikler ve hatta XIV. yüzyılda Kadı Burhaneddin'in Doğu Türkçesini takliden yazdığı şiirler (Yücel 2004: 81-103) dikkate alınırsa Ş. Tekin'in iddiası bir bakıma ve bir dereceye kadar doğru olabilir. Ancak, konuya bir de Oğuzcanın başlangıçtan ta XIII. yüzyıla kadar uzanan ve farklı coğrafyalarda az çok birbirinden farklı siyasi, sosyal, kültürel koşullar altında yol açan değişim ve gelişmeleri dikkate alınırsa, bu konuda daha dikkatli bir değerlendirme yapma gereği ortaya çıkar. Bilinen bir dil bilimi gerçeğidir ki her dil içinde bulunduğu siyasi, sosyal ve kültürel koşullara bağlı olarak sürekli bir değişim ve gelişim içindedir. Yukarıdaki bölümde görüldüğü üzere, bu değişimi XI-XII. yüzyıllarda Sirderya bölgesindeki *Yabgu Devleti* döneminde Oğuz Türkçesi de yaşamıştı. Büyük Selçuklular ve Anadolu Selçukluları döneminde devletin halkla olan ilişkilerinde ve halka seslenen basit içerikli dinî ve destani eserlerde Türkçe kullanıldığına; o dönemdeki Oğuz Türkçesi de XI. yüzyılda batıya uzanan göçler yoluyla gelen Harezm ve Seyhun bölgesi Oğuzcası olduğuna göre, Oğuzcanın XI-XIII. yüzyıllar arasında böyle bir süreçten geçmiş olması olağandır. Yadırganacak bir durum söz konusu değildir.

Kâşgarlı'nın XI. yüzyılın ikinci yarısında Oğuzca için verdiği bilgiler, o dönemde Karahanlıların batı kesimini oluşturan Oğuzların Seyhun bölgesinde kurdukları izolasyona uğramış *Yabgu Devleti* ile o bölgedeki göçebe Oğuzların dili olmalıdır. Batıya aktarılan dil herhâlde bu Oğuzcadır. Biz özellikle Horasan Selçukluları dönemini temsil eden bu dili vaktiyle "Selçuklu Oğuzcası" veya "Doğu Oğuzcası" diye adlandırmıştık (Korkmaz 1973: 57; 2005/I: 198).

Kâşgarlı'nın Oğuzca için verdiği özelliklerden Doğu Türkçesine ait olanların, karışık dilli eserlerde yer alan Doğu Türkçesine ait özellikler ile örtüşmesi ve ayrıca G. Doerfer'in yaptığı araştırma sonuçlarına göre (1977: 127-204: *Das Cho-*

Levent Şahverdi Arşivi

rasan Türkische), bu özelliklerin günümüz Horasan Türkçesine kadar uzanmış bulunması, Ş, Tekin'in görüşünü bu acıdan çürütmekte ve Oğuzcanın XI-XIII. yüzyıllar arasında böyle bir süreci de yaşamış olduğuna işaret etmektedir. Bu süreç elbette geçici olmuştur. Çünkü Doğu Türkçesine ait özellikler, Oğuzcanın kendi yapı ve işleyişinden değil, Karahanlı Türkçesinin etkisinden gelen özelliklerdir. Bu nedenle de Oğuzcaya özgü özellikler ile kaynaşamamıştır, zamanla yadırganmıştır. Nitekim XIII. yüzyıldaki çok yoğun Oğuz göçleri ile Anadolu'nun iyiden iyiye Türkleşmesi sonunda bütünüyle Oğuzcanın konuşma dili temelinde yol alan yazı dili, bu yan etkileri kısa zamanda silip yok etmiştir.

4. XIII-XV. Yüzyıllarda Oğuzca ve Anadolu'da Türk Yazı Dilinin Kuruluşu:

Oğuz Türkçesinin XI. ve XIII. yüzyıllardaki yoğun göçlerle başlı başına bağımsız ve katıksız bir yazı dili durumuna geldiği bölge Anadolu bölgesidir. Genellikle XIII. yüzyıldan XV. yüzyıl ortalarına kadar süren bu dönem, bildiğimiz gibi *Eski Anadolu Türkçesi* veya *Eski Türkiye Türkçesi* diye adlandırılır. Eski Anadolu Türkçesi niteliği bakımından Oğuzcanın tarihî gelişme süreçleri içinde çok önemli bir dönüm noktası oluşturur. Çünkü Oğuz yazı dilinin bundan sonraki gelişme ve dallanmalarında bir temel olma görevi yüklenmiştir.

Eski Anadolu Türkçesi (kısaca EAT.), kendi içinde üç alt döneme ayrılır. Bunlar:

A. Selçuklu dönemi Türkçesi,

B. Beylikler Dönemi Türkçesi,

C. Osmanlıcaya geçiş dönemi Türkçesi,

D. Osmanlı Türkçesinden Türkiye Türkçesine uzanan alt dönem ve süreçler.

A. Selçuklu Dönemi Türkçesi:

Yukarıda belirtildiği üzere, Anadolu Selçuklu Devleti'nin resmî dili Farsçadır. Din dili, bilim dili ve dış yazışmalar dili olarak da Arapçanın önemli bir yeri vardır. Ancak Selçuklu halkı Türkçe konuştuğu için devletin halkla olan ilişkilerinde Türkçe geçerlidir. Ayrıca halka sıradan dinî bilgiler vermek ve tasavvuf ilkelerini halk arasında yaymak amacı ile yazılan eserlerin dili de Türkçedir. Bunlara destani nitelikteki eserler ile bazı halk edebiyatı ürünleri de katılabilir. Ahmed Fakih'in *Çarhnâme'*si ile *Kitâbu Evsaf-ı Mesacidi'ş-Şerife*'si, Hoca Dehhanî'nin manzumeleri, Şeyyat Hamza'nın *Yusuf ve Zeliha*'sı ile *Dâstân-ı Sultan Mahmud* mesnevisi, Mevlana ve Sultan Veled'in Türkçe beyit ve manzumeleri ile Yunus Emre'nin *Divan*'ı ve *Risaletü'n-nushiyye* adlı ahlaki nitelikteki mesnevisi günümüze kadar gelebilmiş olan Selçuklu dönemi eserleridir.

Bu döneme ait eserlerden bir kısmı da bize kadar ulaşamamıştır. Varlıkları bazı kaynaklarda verilen bilgilere ya da bunların XIII. yüzyıldan sonraki kopyalarına dayanmaktadır. Bunlar Şeyyat İsa'nın *Salsalnâme*'si, yazarı bilinmeyen *Şeyh*

Levent Şahverdi Arşivi

San'an Hikâyesi, Anadolu'daki İslam fetihlerini işleyen *Battalnâme,* destani bir roman niteliğindeki *Dânişmentnâme* gibi eserlerdir. Bu eserlerin günümüze kadar gelememiş olmaları Haçlı Seferleri ile XIII. yüzyıl Moğol akınının Anadolu'da verdiği yıkıma bağlanabilir.

Bundan önceki bölümde üzerinde durduğumuz karışık dilli eserler grubuna giren Ali'nin *Kıssa-i Yûsuf*'u ile *Behçetü'l-hadâik fi mev'izetü'l-halâik, Kudurî Tercümesi* gibi karışık dilli eserleri de Anadolu bölgesine sokan dilcilerimiz vardır. Her ne olursa olsun Selçuklu dönemi Oğuzcanın bir yandan konuşma dilinden yazı diline uzanan bir köprü, bir geçiş, bir yandan da Arapça ve Farsça ile mücadele dönemi olduğu için sonuç olarak ortaya koyduğu eserlerin sayısı oldukça sınırlıdır.[44]

B. Beylikler Dönemi Türkçesi:

Bu dönem Anadolu'da eski Doğu Türkçesinin kalıntılarından da ayıklanmış Oğuzcaya dayalı yepyeni bir yazı dilinin kuruluş dönemidir. Anadolu Selçuklu Devleti'nin yıkılıp parçalanmasından (M. 1307) oluşan Anadolu Beylikleri Dönemi'ni temsil eder. Zaman bakımından XIII. yüzyıl sonlarından XV. yüzyıl başlarına, yani Osmanlı Beyliği'nin öteki beyliklerin varlığına son veren güçlü bir devlet durumuna geçişine kadar uzanır. Ancak, Selçuklu Türkçesinin bitişi ile Beylikler Dönemi Türkçesinin başlangıcını birbirinden kesin sınırlarla ayırmak mümkün değildir. XIII. yüzyıl sonu, bu iki dönemi birbirine kaynaştıran bir halka durumundadır (Korkmaz 2005/I: 541).

XIII. yüzyıldaki Moğol akınından önce, Anadolu Selçuklu Devleti'ne sınır boyu çarpışmalarında uç beyleri görevini yüklenen Türkmen Beyleri, Moğol egemenliği altına giren devletin parçalanması üzerine, bulundukları bölgelerde bağımsızlıklarını ilan ederek *Anadolu Beylikleri* Dönemi'ni başlatmışlardır. İçlerinde en güçlüleri; *Karamanoğulları, Germiyanoğulları, Osmanoğulları, Aydınoğulları, Saruhanoğulları, Menteşoğulları* olmak üzere batıdan doğuya, kuzeyden güneye yirminin üzerinde Anadolu Beyliği vardır (Ayrıntı için Korkmaz 2005/ I: 68-74).

Bu beyliklerinden her birinin başında bulunan, Arap ve Fars kültürüne de pek aşina olmayan Türkmen beyleri, bilinçli bir tutumla Türkçeye sarılmışlardır. Bu nedenle Beylikler Dönemi Oğuzcanın şimdiye kadarki dönem ve süreçlerinden farklı olarak Anadolu'da aynı zamanda Arap ve Fars dillerine karşı Türkçeyi egemen kılma mücadelesinin verildiği bir dönemdir. Karamanoğlu Mehmet Bey'in 1277 yılında, Selçuklu Sultanından Konya'yı aldıktan sonra topladığı divanda verdiği "*Şimden girü hiç kimesne kapuda ve dîvanda ve mecâlis ve seyranda Türk*

4 Bu konuda daha ayrıntılı bilgi için Z. Korkmaz, *Türk Dili Üzerine Araştırmalar I*, TDK. Yay. 2. baskı Ankara 2005), s. 268-273, 274-286, 296-303, 537-54, 537-540; M. Özkan, *Türk Dilinin Gelişme Alanları ve Eski Anadolu Türkçesi*, Filiz Kitabevi, İstanbul 2000, s. 59-68; G. Gülsevin-E. Boz, *Eski Anadolu Türkçesi*, Gazi Kitabevi; Ankara 2004, s. 56-62.

Levent Şahverdi Arşivi

dilinden gayrı dil söylemeye.", "*Defterleri dahı Türkçe yazalar.*" şeklindeki buyruğu aynı zamanda öteki Türkmen beylerinin de düşünce ve tutumlarına tercüman olan bir buyruktur (Ayrıntılı bilgi için Korkmaz 2005/ I: 424-428).

İşte bu bilinçli tutum dolayısıyladır ki beylik merkezlerindeki saraylarda kısa zamanda Oğuzca temelinde dil, edebiyat, düşünce, bilim ve kültür hayatı açısından yeni bir filizlenme dönemini başlamıştır. Bu filizlenme kısa sürede gelişerek telif, tercüme ve uyarlama yolları ile meyvelerini çok yönlü yığınlarca eser hâlinde ortaya koymuştur. Hayatı XIV. yüzyıl başına da taşan ve edebî gücü ile daha sonraki yüzyılları da etkileyen Yunus Emre başta olmak üzere Gülşehrî, Âşık Paşa, Elvan Çelebi, Hoca Mes'ud, Sulı Fakih, Şeyhoğlu (Sadrüddîn) Mustafa, Kul Mes'ud, Tutmacı, Ahmedî, Yusuf Meddah, Erzurumlu Darir, İshak bin Murâd, Hatiboğlu, *Işknâme* adlı eserin sahibi Mehmet gibi şahsiyetler bu dönemi temsil eden, önemli manzum ve mensur eserler ortaya koymuş olan değerlerdir.[5]

C. Osmanlı Türkçesine Geçiş Dönemi:

Bu dönem Anadolu Beyliklerinin siyasi varlıklarına son verilip Osmanlı idaresinde birleştirildikleri dönemdir. XV. yüzyılın 2. yarısını kaplayan bu dönem, dil yapısı bakımından Eski Anadolu Türkçesini Osmanlı Türkçesine bağlayan bir geçiş evresi durumundadır. Dile Arapça ve Farsça kelimelerin girmesi ile varlık gösterir (Ayrıntı için Korkmaz 2005/ I: 544-545).

Kendi içinde üç alt evre oluşturmuş olan Eski Anadolu Türkçesi üzerine pek çok çalışma yapılarak eserler yayımlandığı, dil yapısı da ayrıntılı ölçülerle ele alınıp işlendiği için burada dönemin dil özelliklerine girmeyi gereksiz sayıyor, yalnızca bu konudaki çalışmalara gönderme yapmakla yetiniyoruz.[6] Yalnız, dönemin bir özelliği olarak kısaca şu hususları da belirtmek isteriz:

Bu dönemde Arap ve Fars dillerinden yapılan çeviriler yoluyla Eski Anadolu Türkçesine bazı Arapça ve Farsça sözler girmişse de bunların sayısı çok sınırlı ve oran bakımından bir sonraki dönemin Osmanlı Türkçesi ile karşılaştırılmayacak derecede azdır.

Bir de XI-XIII. yüzyıllar arasındaki göçlerle Anadolu'ya 24 Oğuz boyu dışında az sayıda Kıpçak, Çiğil, Kanglı gibi Oğuz dışı Türk boyları da göç etmiş oldukları ve 24 Oğuz boyu arasında Kâşgarlı Mahmud'un da belirttiği üzere (Atalay 1992, C. I: 29-30, 55), başlangıçtan beri birtakım ağız ayrılıkları bulunduğu için EAT ile yazılan eserlerin dil yapılarında, bu durumdan kaynaklanan ağız ayrılıkları da söz konusudur.[7]

---

5 Bu dönemi temsil eden eserler ve diğer şahsiyetler için Z. Korkmaz, *Türk Dili Üzerine Araştırmalar I,* TDK Yay. 2005, s. 541-545; M. Özkan, age., s. 75-79; G. Gülsevin-E. Boz, age., s. 63-73'e bkz.

6 Z. Korkmaz, age., s. 545-561; M. Özkan, age., s. 91-154; G. Gülsevin- E. Boz, age., s.77-160.

Levent Şahverdi Arşivi

Görülüyor ki Eski Anadolu Türkçesi, Oğuzcanın tarihî gelişme süreçleri açısından dil tarihimizde çok önemli bir dönüm noktası oluşturmuştur. Çünkü yukarıda kısaca işaret edildiği üzere, bu dönemde Oğuzca bir yandan konuşma dilini yazı diline dönüştürme mücadelesi verirken bir yandan da Selçuklu Türkçesindeki Doğu Türkçesinden gelme bazı kalıntılardan ayıklanmıştır. Ayrıca, Arapça ve Farsçaya karşı da bilinçli bir mücadele vererek doğrudan doğruya Oğuz lehçesine dayalı bir yazı dili oluşturulabilmiştir. Böylece bu dönemde Oğuz Türkçesi, çeşitli siyasi, sosyal ve kültürel etkiler altında VI.-XIII. yüzyıllar arasındaki belirsizlikten ve sisli yapıdan sıyrılarak bağımsız ve zengin bir yazı dili hâlinde varlığını ortaya koyabilmiştir. Ayrıca, bu dönem Oğuz Türkçesinin gittikçe güçlenerek daha sonraki dallanmasında da bir temel oluşturan görev yüklenmiştir. Bölgeye, zamanı ve çeşitli koşullara bağlı değişme ve gelişmelerle Osmanlı Türkçesinden başlayarak[87] Türkiye Türkçesi, Azerbaycan Türkçesi, Güney Kırım Türkçesi, Kuzey Kıbrıs Türkçesi ve Gagavuzca gibi lehçe kollarını içine alan Güneybatı Türk lehçeleri grubunun oluşmasında da EAT temel olma görevi yüklenmiştir. Günümüz Türkiye Türkçesi ağızlarının oluşmasında da yine temel dayanak Eski Anadolu Türkçesidir.

Ç. Osmanlı Türkçesi ve Türkiye Türkçesine Uzanan Süreçler:

Anadolu'daki Türk yazı dilinin genel çizgiler ile XVI. yüzyıldan XX. yüzyıl başına, Millî Edebiyat Dönemi'ne kadar uzanan devresi yeni bir aşama, dolayısıyla yeni bir süreç oluşturur.

Bu dönemde, yazı dili, o devrin kültür yapısını oluşturan etkenlerden dolayı yoğun ölçüde Arap ve Fars dillerinin etkisinde kalmış; bu dillerden hayli söz varlığı ve ekler almıştır. Saray ve aydınlar topluluğunda Osmanlı-İslam sisteminin egemen olması, "klasik devir" ve *Osmanlıca* diye adlandırılan bu dönemin dilini Eski Anadolu Türkçesinden kesin sınırlarla ayırmış ve karma bir yazı dili biçimine sokmuştur. Her ne kadar Osmanlı Türkçesi edebiyat, bilim, sanat vb. alanlarda büyük bir gelişme göstererek üstün düzeyde, işlenmiş bir yazı dili durumuna ulaşmış ise de bu durum Türkçenin aleyhine yol alan bir gelişme olmuştur. Üstelik yazı dili ile konuşma dili kesin sınırlarla birbirinden ayrılmıştır.

Osmanlı Türkçesinin XX. yüzyıldaki Türkiye Türkçesine uzanan, bir sadeleşme döneminden de geçmiş olan 1860-1911 yılları arasındaki aşamaları, kendi içinde Tanzimat Dönemi Osmanlıcası, Servetifünun ve Fecriati Dönemleri Osmanlıcası gibi alt basamaklara ayrılmıştır (Ayrıntılı bilgi için Korkmaz 2005/I: 561574).

D. Türkiye Türkçesi:

Oğuzcanın tarihî gelişme süreçleri içinde en son halkasını oluşturan Türkiye Türkçesi, günümüz T.C. sınırları içinde konuşma ve yazı dili olarak kullanılan

7 Osmanlı Türkçesinin ayrıntıları için M. Özkan, age., s. 41-45 bkz.

Levent Şahverdi Arşivi

Türkçeye verilen addır. Türkiye Türkçesi, niteliği bakımından dilde milliyetçilik akımının ürünüdür. Osmanlı yazı dilini konuşma diline yaklaştırma, daha doğrusu, konuşma dilinden yeni bir yazı dili yaratma atılımı ile oluştuğu için başlangıcı *Yeni Lisan* (1911) hareketine kadar uzanır. 2. Meşrutiyet (1908) ile Cumhuriyet (1923) arasındaki bu dönem, çeşitli fikir akımları içinde milliyetçiliğin dilde ve edebiyatta ağır bastığı bir dönemdir. Gerçi bu süreç içinde de daha önceki dil ve edebiyat hareketlerinin bir devamı olarak yine birbirinden farklı görüş ve uygulamaların yer aldığı görülmektedir. Ancak; dil, edebiyat, sanat ve üslup farklarından kaynaklanan bu görüş ayrılıklarına karşın, bu dönemde dil konusu, tarihî ve sosyal gerçeklere uygun sistemli, bilimsel bir dava olarak ele alınıp yürütülmesindeki ilk başarıyı *Yeni Lisan* hareketine borçludur. 1923 yılında Cumhuriyet ilan edildiği zaman, yazı dili ile konuşma dili arasındaki açıklık epey kapatılmış bulunuyordu. Bu kısa dönem 1911'den 1932 yılına kadar uzanır.

1928 yılında Latin alfabesinin kabulü, 1932'de de *Türk Dili Tetkik Cemiyeti*nin (günümüz *Türk Dil Kurumu*) kurulması ve M. K. Atatürk'ün *Dil Devrimi'*ni başlatması ile Türkiye Türkçesi, dilin kendi kişiliğini ve tarihî zenginliğini ortaya koyacak yeni bir araştırma ve gelişme programına bağlanmıştır. Bu program gereği, Türkçede eğreti kalmış, dilin yapı ve işleyişine ters düşen pek çok yabancı sözcük, tamlama ve kural dilden atılarak yerlerine halk ağızlarından ve eski eserlerden Türkçe karşılıklar getirme yolu tutulmuştur. Terimleri Türkçeleştirme ve Türkçe eklerle kelime türetme işi de ilk kez bu dönemde ele alınmıştır.[8] Böylece Oğuz lehçesi yukarıdan beri özet olarak sıralanan birtakım tarihî değişme ve gelişme süreçlerinden geçerek bugün Oğuzcaya dayalı yüksek düzeyde bir edebiyat, sanat, bilim, felsefe ve kültür dili olma düzeyine ulaşmış bulunmaktadır. Bu gelişmede, elbette dilin sistem yapısındaki özelliklerin ve Oğuzcadaki yaratma gücünün de önemli bir payı vardır.

Anadolu'daki Oğuz Türklerinin XVI. yüzyıldan başlayıp Anadolu dışındaki bölgelerde daha sonraki yüzyıllara uzanan dallanmaları ile ortaya çıkan Kuzey ve Güney Azerbaycan lehçeleri ile Kuzey Kıbrıs, Kuzey Irak, Kuzey Suriye, Güney Kırım bölgelerindeki kolları, Balkanlarda uzun süre konuşma dili olarak süregelen ve 1950'de bir yazı dili durumuna gelen Gagavuzca ile Batı Türkistan'daki Türkmen lehçesi için kaynaklarda yeterli bilgiler vardır.[9] O nedenle burada ayrıntıya inmeyi gereksiz bulduk. Oğuz Türkçesinin bir dallanmadan geçen bu

8 Ayrıntılı bilgi için, Z. Korkmaz, *Cumhuriyet Döneminde Türk Dili,* Ank. Üniv. DTCF Yay., Ankara 1974, s. 38-119; "Dil İnkılâbının Sadeleşme ve Türkçeleşme Akımları Arasındaki Yeri", *Türk Dili*, S. 4, Z. Korkmaz 2005/I, s. 575-592.

9 Bu konuda genel bilgi için A. Caferoğlu - G. Doerfer, "Das Aserbeidschanische" *Fundamenta* /I (*Philologiae Turcicae Fundamenta*: Türk Dilinin Temel Yapısı), 1959, s. 280-307; G. Doerfer, "Das Gagausische, *Fundamenta* I, Franz Steiner Verlag, s. 260-271; G. Doerfer, "Das Kırım Osmanische ", *Fundamenta* I, s. 272-280; N. Özkan, *Gagavuz Türkçesi Grameri,* TDK Yay., Ankara 1996; L. Bazin, Le Turkméne, *Fundamenta* I, s.308-317; A. Ercilasun, *Türk Dili Tarihi*, Akçağ Yay., Ankara 2004, s. 433-434.

Levent Şahverdi Arşivi

uzantıları, lehçe yapılarındaki bazı özellikleri körleştirip bazılarını canlı tutup koyulaştırarak kendilerine özgü birer lehçe niteliği kazanmışlardır.

E. Türkiye Türkçesi Ağızları:

Yukarıda Osmanlı Türkçesinden söz ederken XVI. yüzyılda, bu yazı dilinin şekillenmesindeki farklılık dolayısıyla konuşma dili ile yazı dilinin birbirinden ayrıldığını ve konuşma dilinin XVI. yüzyıldan XXI. yüzyıla uzanan değişim ve gelişmelerle bağımsız bir biçimde kendi doğrultusunda yol aldığını bildirmiştik. İşte Türkiye Türkçesi çerçevesinde yeni bir seyir oluşturan Türkiye Türkçesi ağızları, Anadolu ve Rumeli bölgelerinde yazı dili dışında kalarak yerli ağız ayrılıkları doğrultusunda gelişmiş olan konuşma dillerine ve bölge ağızlarına verilen genel addır.

Yukarıda Eski Anadolu Türkçesinden söz ederken belirtildiği ve Kâşgarlı'nın da işaret ettiği üzere, Anadolu'da yurt tutan 24 Oğuz boyu arasında başlangıçtan beri birtakım ağız ayrılıklarının bulunması ve buna Oğuzlarla birlikte veya daha sonraki dönemlerde Anadolu'da yerleşmiş olan Kıpçak, Çiğil, Karluk vb. öteki boylara ait ağız özelliklerinin de eklenmesi ile bugün Anadolu ve Rumeli bölgelerinde temel yapısı Oğuzca olan zengin görüntülerle karşılaşıyoruz. Ayrıca, bu ağızlar, XVI. yüzyıldan beri yazı dilinin baskısından da uzak kalan değişim ve gelişmelerle yol aldığı için bu ağızlarda ses ve şekil bilgileri ile söz varlığı açısından Oğuzcanın çok çeşitli ve zengin özelliklerine rastlanmaktadır. Türkiye Türkçesi ağızları üzerindeki yayınlar ve bu ağızları bir sınıflandırma denemesinden geçiren çalışmalar (Karahan 1996 ve o eserde verilen bibliyografya), Oğuzcanın zengin yapısını çok yönlü olarak gözlerimizin önüne sermektedir. Bunun dışında Anadolu'daki Oğuz Türkçesinden XVI. yüzyıldaki ayrılma ile yeni bir lehçe hâlinde kendini gösteren Azerbaycan Türkçesi ile ona bağlı ağızlar, yukarıda saydığımız lehçe kollarından Türkmencede yer alan ağızlar, Oğuzcanın dallanma yönündeki zenginliklerinin göstergesidir.

Konuyu sonuca bağlarken belirtmek isteriz ki VI. yüzyıldan XVI. yüzyıl başına kadar farklı coğrafyalarda, farklı siyasi, sosyal ve kültürel ortamlarda yol alarak ve bağımsız bir dil olma mücadelesi vererek günümüze ulaşmış; ayrıca, bir takım dallanmalara da uğramış olan Oğuzca, yapısındaki zenginlik ve çeşitlilikle bugün Türk dünyasını oluşturan öteki Türk dili kolları ve lehçeleri arasında da Güneybatı Türk lehçeleri grubu olarak kendisine önemli, ağırlıklı ve kapsamlı bir yer ayırmış bulunmaktadır.

5. Milattan Önceki Dönemlerde Oğuzcaya İlişkin Görüşler:

Yukarıdaki I. bölümde, milat yıllarından başlayarak çeşitli coğrafyalarda birbirinden farklı Türk devletlerinin coğrafi ve siyasi sınırları içinde yahut da bağımsız birer devlet hâlinde varlık gösteren Oğuzların dili olan Oğuzcanın tarihî gelişme süreçlerini, tarihî kaynakların verdiği olanaklara ve özellikle eldeki me-

Levent Şahverdi Arşivi

tinlere dayanarak ana çizgileri ile belirtmeye çalıştık. Ancak ilk Köktürk Devleti içinde yer aldığı bilinen Oğuzların buraya nereden geldikleri sorusu zaman zaman düşüncelerimizi kurcalamaktadır. Oğuzlar, Köktürk tarihine gökten düşercesine inmediklerine göre, bunların Hun Devleti yoluyla daha gerilere uzanan ve belki de başka bir adla başka bir Türk boyu veya boyları içinde yer alan tarihî akışları vardır diye düşünülebilir. Hele 1922 yılından beri yapılan bazı araştırmalarda (Samoiloviç, Poppe, Räsänen, Sevortyan vb.), Altay dil birliğinden, Ana Türkçeden daha önceki bir dönemde (İlk Türkçe, Preturkic) ayrılmış olan Çuvaşça ile Oğuzca arasındaki koşutluklardan söz edilmesi (Gülsevin 2008: 162-179) dolayısıyla, Çuvaşçanın konuşulduğu bölge ve dil tarihindeki eskiliği dikkate alınınca, ister istemez Oğuzların ve Oğuzcanın tarihini milattan çok eski yüzyıllarda ve Yakın Doğu'da arama gereği ortaya çıkmaktadır. Elimizde ne yazık ki yalnız Oğuzların ve Oğuzcanın değil, Türkçenin de MÖ hayli gerilere giden dönemlerini içine alan belge ve bilgiler yoktur. Ancak, tarihî kaynaklardaki bilgilerden ve metinlerden yoksun olduğumuz bu dönem için arkeoloji kazılarında elde edilen buluntular ve bugün varlıklarını kaybetmiş olan Eski Çağ Dönemi'ne ait kavimlerle ilgili tabletler yardımı ile ulaşılan bazı bilgiler, dolaylı olarak bize Türklerin ve Oğuzların MÖ 3500 yıllarındaki varlıkları ile ilgili ipuçları elde etmemizi sağlamaktadır. Oğuzcanın MÖ'ki bin yıllara uzanan sürecini doğrudan doğruya var olan metinlerden değil de dolaylı yollardan edindiğimiz bilgiye ve bu konudaki bir teoriye dayandığı için bu süreci 2. ve ayrı bir bölüm olarak sunmayı uygun bulduk. Bu konudaki bilgiler şu noktalarda özetlenebilir:

Çeşitli kaynaklardan ve özellikle Çin kaynaklarından alınan bilgilere dayanılarak Türk tarihi, Büyük Hun Devleti yoluyla milattan birkaç yüzyıl öncesine kadar götürebiliyor. Yalnız 50-60 yıldan beri yapılagelen arkeolojik kazılar, bu kazıların ortaya koyduğu belge ve bilgiler, kazılarda çıkarılan tabletlerin çözümünden alınan sonuçlar ve bazı eski diller arasındaki karşılaştırmalı araştırmaların ortaya koyduğu sonuçlar, Türk tarihini ve Türk dilini, en az MÖ 3000 yılına kadar götürebilmektedir. Türklük bilimi alanında çalışanların çok yakından bildikleri üzere, bizim en eski yazılı metinlerimiz durumunda olan *Köktürk Yazıtları,* söz varlığı, kavramlar ve dil özellikleri açısından hayli gelişmiş, sanatlı, edebî bir dil yapısı sergilemektedir. Bu durumu göz önünde bulunduran ve bu dilin anlatım özellikleri açısından böyle bir düzeye gelebilmesi için ne kadar zaman geçmiş olması gerektiğini araştıran dil bilimciler, Türk dilinin yaşı bakımından 2000 yıl daha gerilere götürülebileceğini belirtmişlerdir (Aksan 1975-76: 133-141). Biz yazılı devirlerdeki gelişmelerle kıyaslayarak Eski Türkçenin yaşı (Korkmaz 1989-1994: 353-370; 2005/1: 217-231) konusunda yaptığımız bir araştırma ile bu sürenin 2500-3000 yıl daha gerilere götürülebileceği görüşüne ulaştık.

Bu konuda Türkçenin yaşını dört bin hatta beş-altı bin yıla çıkaranlar da vardır (O. Sertkaya ve I. Kormuşin'in bildirileri, 2007, baskıda), Talat Tekin, *Hunların Dili* (1993) adlı broşürle, Çin'in kuzeyinde Han sülalesi döneminde (MÖ 206- MS 220) 700 yıl süren bir imparatorluk kurmuş olan Hiyungnulardan (Hun-

Levent Şahverdi Arşivi

lardan) kalmış ve Çin ideogramları ile tespit edilmiş olan Hunca bir beyti okuma denemesi yapmıştır. MS 4. yüzyıla ait olan ve eski Hun Türkçesini yansıtan bu metin *süike tıbkang bugukgı tuktang* şeklinde ve "savaşa çıkın, Buguk'u tutun" anlamındadır (Tekin 1993: 53).

Burada üzerinde dikkatle durulması gereken bir husus da Türklerin ana yurdu ve en eski komşuları konusundan hareketle yaşını ele alan görüş ve değerlendirmelerdir. Bu konuda Afif Erzen, *Doğu Anadolu ve Urartular* (1986) adlı eserinde, MÖ 4000'den başlayarak Anadolu'da çok güçlü bir kültür birliğinin olduğunu, bu kültürü yaratan halkın da Asyalı bir kavim olan ve dilleri Türkçenin de dâhil olduğu Altay dillerine benzeyen Hurriler olduğunu, bu kültüre de *Erken Hurri Kültürü* adının verildiğini bildiriyor. Değerli Türkolog Marcel Erdal da "Türkçenin Hurriceyle Paylaştığı Ayrıntılar" adlı bildirisinde (Erdal 2004b: 929-937), arkeolojik verilere dayanarak Hurrilerin Yakın Doğu'ya İran yoluyla MÖ 2000 yıllarında Orta Asya'nın batısından geldiklerini ve dillerinin eklemeli ve Oğuzca ile akraba bir dil olduğu, dolayısıyla Hurrice ile Oğuzca arasında tarihsel ve coğrafi bir bağlantının bulunduğunu dile getirmiştir.

Ahmet Bican Ercilasun da "Türklerin Ana Yurdu ve En Eski Komşuları" (Ercilasun 2004: 33) başlıklı yazısındaki açıklamasında, MÖ 1500'den daha eski dönemlerde, Doğu Anadolu'da *Hattiler, Hurriler* ve Hurrilerin torunları olan *Urartuların* yaşadığını ve Hint-Avrupalıların Anadolu, İran ve Hindistan'a gelmelerinden önce Anadolu'dan Kuzey Hindistan'a uzanan bir eklemeli dil kuşağının bulunduğunu belirtmiş ve bu dillerin Türkçe ile akrabalıkları üzerinde durmuştur.

Öte yandan Osman Nedim Tuna, Sümerce ile ilgili eserinde (Tuna 1997: 5-15), Sümerce ile Türkçe arasında 169 kelimenin ortaklığını tespit etmiştir. Bu ortaklığı da kelime alışverişine bağlamıştır. Ayrıca Sümerce ile Türkçe arasında bazı eklerde de benzerlik olduğu tespit edilmiştir (Tosun-Yalvaç 1981). Bu tespitler, MÖ 3500 yılında Mezopotamya'da yaşayan Sümerlerin Türklere komşu olduğu ve Türkçenin yaşayan dünya dilleri arasında en eski yazılı metinlere sahip bir dil olduğunu ortaya koymuştur (Tuna 1997: 49 ve buradan aktarılarak Ercilasun 2004: 36). Sümerce ile Türkçe arasında ortaklaşan hususlar, Türklerin ve özellikle Oğuzların XI. yüzyılda Anadolu'ya göç etmeden önce ta MÖ 4000-3500 yıllarında Doğu Anadolu'da Huniler ve Mezopotamya'daki Sümerlerle ilişki ve bağlantıları bulunduğunu ortaya koymaktadır. Mezopotamya'daki Sümerler ile Türkler arasındaki ilişkiyi aydınlatacak nitelikte bir belge de Eski Çağ tarihi ile ilgili kaynaklarda yer almaktadır. Anadolu'da yapılan arkeoloji kazılarında, Hititlerin merkezi olan *Hattuşaş*'ta (Boğazköy) bir arşiv ele geçirilmiştir. Bu arşivde, Mezopotamya'da hüküm süren *Akkad İmparatoru Sargon*'un torunu *Naram-sirte* ait *Şartamhari Metinleri* diye bilinen çivi yazılı metinler ele geçirilmiştir. Bu metinlerden öğrendiğimize göre İmparator *Naram-sin,* MÖ 3000 yılı sonlarında Doğu ve Güneydoğu Anadolu bölgesini ele geçirmiştir. O zaman bu bölgede şehir devletleri hâlinde 17 krallık mevcuttur. Bunların listesi de verilmiştir. Bu şehir devletlerinin 15. sırasında *Türki Kralı İlşu Nail* yer almaktadır. Buradan anlaşılıyor ki MÖ 3000-3500 yıllarında Doğu Anadolu'da

Levent Şahverdi Arşivi

yurt tutmuş Türkler vardır. Herhâlde Türkler ile Sümerler arasındaki komşuluk ve kültürel ilişkilerde Türkler, Sümerlere birtakım kelime ve ekler vermişlerdir (Memiş 2007: 21-28). Bu konuda tarih ve arkeoloji kaynaklarından elde edilen daha başka veri ve bilgiler de vardır. Yukarıdan beri yapılan açıklamalarla belirtmek istediğimiz husus, Türkçenin MÖ 3000-3500 yıllarına ve Orta Asya'dan önce Anadolu'ya kadar uzanmış bir geçmişinin varlığıdır (Korkmaz 2010: 36-37).

Türkçenin milattan önceki birkaç bin yıla uzanan bu tarihî eskiliğine işaret ettikten sonra şimdi M. Erdal'ın bir Yakın Doğu dili olan Hurrice-Oğuzca ilişkisini ele alan teorisine dönelim:

Erdal'ın açıklamasına göre, Hurrice, Kuzey Irak, Suriye ve Güneydoğu Anadolu bölgesinde bulunan, kaynakları MÖ 2300-1300 yılları arasına tarihlendirilmiş ve genellikle çivi yazısı ile yazılmış olan bir dildir (Erdal 2004b: 930). Bu dilin sahibi Hurriler de MÖ 3000 yılına yakın bir zamanda, yani çeşitli İranlı milletler daha Orta Asya'ya gelmeden önce, Orta Asya'dan Doğu Anadolu'ya göç etmişlerdir (Erdal 2004b: 936).

Hurrice ile Türkçe tipoloji yani dil yapısı bakımından karşılaştırıldığında, aralarında büyük ölçüde benzerlik ve tıpkılık tespit edilmektedir. Ayrıca Erdal burada Hurriler ile Oğuzlar arasında hem tarihî-coğrafi bir ilişki hem Hurri-Oğuz adları arasında birbirine geçiş sağlayan bir benzerlik hem de mitolojik bir uyuşma tespit ediyor. Tarihî-coğrafi ilişki açısından kaynaklardan edindiği bilgiye dayanarak MÖ 4000 yıllarında Hurriler Aral Gölü çevresi ile bugünkü Türkmenistan ve Hazar Denizi'nin güneydoğusundaki Gargan arasında oturmaktadırlar.

Hurri-Oğuz adları arasında birbirine geçiş sağlayan yakınlık konusunda da şu bilgileri vermektedir: Tibet kaynaklarında bir kavim adı olarak *Hor* sözü geçmektedir. Moriyasu (1980), daha erken yüzyıllarda *Hor* adının Orta Asya'nın daha batısında oturan bir Türk kavmi için kullanıldığını belirtmiştir. Batı Türkistan'da *On-Ok*ların oturduğu ve bunların Oğuzlar olduğu bilinmektedir (Adamoviç, 1983). Ayrıca, kaynaklarda, Tibetlilerin Oğuzlara *Hor* dedikleri ortaya çıkmaktadır. Daha sonra *Hurri* ve *Oğuz* sözleri arasındaki ses değişimlerine başvurarak sonuçta *Oğuz* ve *Hurri* adlarının aynı kökenden gelmiş olabileceğine işaret ediyor.

Hurriler ile Oğuzlar arasındaki muhtemel mitolojik ilişkiye gelince: Bu konuda da Erdal, Osmanlıca sözlüklerde "tosun" yani "genç boğa" anlamı verilen *Oğuz* kelimesinin *öküz* ile bağlantısına ve Oğuz Kağan Destanı'ndaki Oğuz'un arkasında bir boğa sembolünün bulunduğuna işaret ettikten sonra "Hurri tanrılarının başı olan fırtına tanrısı *Teşub*'un kutsal hayvanı boğadır. Ayrıca Teşub'un kendisi de boğadır." diyerek Oğuzların da Hurrilerin de millî adlarını totemleri olan boğadan aldıklarını belirtiyor (Erdal 2004b: 935-936).

Böylece, daha bir teori niteliğinde olsa da bu teori, tarihî kaynakların verdiği olanaklara dayanan değerlendirmelerle Oğuzlar ile Hurriler, Oğuzca ile Hurrice arasındaki benzerlikleri dile getirerek Oğuzların tarihî geçmişini MÖ 2300 yılına kadar götürebilmektedir.

Levent Şahverdi Arşivi

Kaynaklar

ADAMOVİÇ M. (1983) "Die altem Oghusen", *Materialia Turcica* 7/8, s. 26-50.

Ahmet Bican Ercilasun Armağanı (2008), Ankara, Akçağ Yayınları. AKSAN Doğan (1975-1976), "Eski Türk Yazı Dilinin Yaşıyla İlgili Yeni Araştırmalar", *TDAY-Belleten*, s. 133-141.

ATALAY Besim (1940,1941), *Divanü Lûgati 't-Türk Tercümesi* I, III, Ankara, TDK Yayınları.

BANG W.-Arat, R. Rahmetî (1936), *Oğuz Kağan Destanı,* İstanbul.

BAZİN L. (1953), "Notes sur les mots 'Oğuz' et Turk", *Oriens G.*, s. 315-322.

BOROVKOV A. K. (1963), *Leksika Siredneaziatskogo tefsira XII-XIII vv.,* Moskva Akad. nauk SSSR (Türk. çev. Usta, Halil İbrahim-Amanoğlu Ebülfez, Orta Asya'da Bulunmuş Kur'an Tefsirinin Söz Varlığı XII-XIII. Yüzyıllar, Ankara, TDK Yay., 2001).

DEVELİ Hayati (2008), "Eski Türkiye Türkçesi Ağızlarının Sınıflandırılması" *Turkish Studies,* Vol. 3/3, s. 213-230.

DOERFER Gerhard (1969), "İran'daki Türk Dilleri, Die Türksprachen Irans", *TDAY-Belleten*, Ankara, TDK Yay., s. 1-23.

_____ (1975-1976), *Das Vorosmanische* (die Entwieklung der oghusischen sprachen von der Orchon inschriften bis zu Sultan Veled), *TDAY-Belleten*, s. 81-131.

_____ (1977), "Das Chorasantürkische" TDAY-Belleten, s. 127-204.

ECKMANN Janos (1996), *Harezm, Kıpçak ve Çağatay Türkçesi Üzerine Araştırmalar* (Yayıma haz. O. F. Sertkaya), Ankara, TDK Yay.

EKREM Memiş (2007), *Eskiçağ Türkiye Tarihi,* Konya, Çizgi Kitabevi.

ERCİLASUN, Ahmet Bican (2004), *Başlangıçtan Yirminci Yüzyıla Türk Dili Tarihi,* Ankara, Akçağ Yay.

_____ (2008/2), "Oğuzlar ve Oğuz Adı Üzerine", *Türk Kültürü Araştırmaları Dergisi,* Ankara, s. 226-233.

ERDAL Marcel (2004/a), *A Grammar of Old Turkic,* Leiden-Boston, Brill Yay.

_____ (2004/b), "Türkçenin Hurrice ile Paylaştığı Ayrıntılar", V. *Uluslararası Türk Dili Kurultayı Bildirileri,* Ankara, TDK Yay., s. 929-938.

ERGİN Muharrem (1970), *Orhun Abideleri,* İstanbul, MEB. Yay. ERZEN Afif (1986), *Doğu Anadolu'da Urartular,* Ankara, TTK Yay., s. 1-17.

GABAİN A. (1938), "Briefe der uigurischen Hüen-tsang Biographie", Berlin, *SBAW* 29, s. 371-415.

_____ (1974), *Alttürkische Grammatik,* 3. Aufl. Wiesbaden, Harrasowitz.

GOLDEN Peter (2006), *Türk Halkları Tarihine Giriş,* (Çev. Osman Karatay), Çorum, Karam Yay.

GÜLSEVİN Gürer (2004), "Eski Türk Yazı Dilinde Oğuz Lehçesinin Ses, Şekil ve Söz Varlığı Unsurları", Amanzholov Rea dings-2004: The International Science-Paractical Conference, s. 119-125.

GÜLSEVİN Gürer-Boz, Erdoğan (2004), *Eski Anadolu Türkçesi,* Ankara, Gazi Kitabevi.

Levent Şahverdi Arşivi

GÜLSEVİN Gürer (2006), "Oğuzca Olmayan Türk Lehçelerindeki Oğuzca Unsurlar ve Bunlara Teorik Bir Yaklaşım", *Büyük Türk Dili Kurultayı Bildirileri,* s. 75-92.

_____ (2007), Oğuzca Olmayan Tarihî Metinlerde Oğuzca Unsurlar ve *Nehcü'l-feradis* Örneği" 46. Uluslararası Altaistik Konferansı (PİAC), 22-27 Haz. 2003, Ankara, TDK Yay. 2007, s. 163-175.

_____ (2008) "Eski Anadolu Türkçesi Ağızları Üzerine" VI. Uluslararası Türk Dili Kurultayı 2008, Ankara, TDK. Yay. (baskıda).

HAZAİ G. y.-Zieme, P. (1970), "Zu einigem Fragen der Bearbeitung türkischen Sprachdenkmäler", X.th meeting of the PIAC in Horsholm-Denmark 1968, AO 32, s. 125-140.

HEYET Cevat (2008), *Türk Dilinin ve Lehçelerinin Tarihî Seyri,* Ankara, TDK Yay.

KAFESOĞLU İbrahim (1993), *Türk Milli Kültürü,* İstanbul, Boğaziçi Yay.

KARAHAN, Leyla (1996), *Anadolu Ağızlarının Sınıflandırılması,* Ankara, Akçağ Yay.

_____ (2006), "Eski Anadolu Türkçesinin Kuruluşunda Yazı Dili-Ağız İlişkisi", *Turkish Studies,* Vol. 1/1, s. 2-12.

KAYMAZ Zeki (2004) "Çağatay Türkçesindeki Oğuzca Unsurlar Üzerine", Amanzholov Readings-2004: The International Science-Practical Conference, s. 204-209.

KORKMAZ Zeynep (1971), "Eski Anadolu Türkçesinde Aslî Ünlü Uzunlukları", *Ank. Üniv. DTCF. Derg.,* C. XXVI/3-4, s. 4966; *Türk Dili Üzerine Araştırmalar I,* Ankara TDK Yay. 2005, s. 443-458, 459-474.

_____ (1972), "Kâşgarlı Mahmud ve Oğuz Türkçesi", *Türk Dili,* s. 253, *Divanü Lûgati't-Türk Özel Sayısı*, Ankara, TDK Yay. s. 3-19; *Türk Dili Üzerine Araştırmalar I* (2005), Ankara, TDK. Yay., s. 241-253.

_____ (1974), *Cumhuriyet Döneminde Türk Dili,* Ank. Üniv. DTCF Yay., Ankara.

_____ (1985), "Dil İnkılabının Sadeleşme ve Türkleşme Akımları Arasındaki Yeri", *Türk Dili,* C. XLIX, s. 401 (Mayıs 1985), s. 1-32.

_____ (1989-1994), "Yazılı Devirlerdeki Gelişmelere Göre Eski Türkçenin Yaşı", *TDAY-Belleten,* Ankara, TDK Yay. (1994), s. 353-379; *Türk Dili Üzerine Araştırmalar I,*Ankara, TDK Yay. (2005), s. 217-231. KORKMAZ Zeynep (2007), "Anadolu ve Rumeli Ağızlarının Dayandığı Temeller", *TDAY Belleten* 2007/1, TDK Yay., Ankara 2010 (Baskıda).

_____ (2010), "Türkçe Nasıl Bir Dildir?", *Türk Dili,* s. 697, Ankara, TDK Yay. (Ocak 2010 sayısı), s. 34-46.

KORMUŞİN İgor (2007), 75. Dil Bayramı Konuşmaları: Dünden Bugüne Türkçe Oturumu, Ankara, TDK Yay. (baskıda)

NEMETH Gjula, HMK (A honfoglalo magyars kıalakula'sra), s. 4144; H. N. Orkun, *Oğuzlara Dair,* Ankara, 1935, s. 4-5.

ONAT Ayşe-Orsoy, Sema-Ercilasun, Konuralp (2004), *Han Hanedanlığı Tarihi:* Hsiungnu (Hun) *Monografisi,* Ankara, TTK Yay.

ÖGEL Bahaeddin (1981), *Büyük Hun İmparatorluğu Tarihi I,* Ankara, Kültür Bakanlığı Yay.

ÖZKAN Mustafa (2000), *Türk Dilinin Gelişme Alanları ve Eski Anadolu Türkçesi,* İstanbul, Filiz Kitabevi, genişletilmiş 1. baskı.

Levent Şahverdi Arşivi

PRİTSAK Omeljan (1953), "Der untergang des Reiches des Oguzischen Yabgu", *Fuad Köprülü Armağanı*, AÜ, Dil ve Tarih-Coğrafya Fak. Yayını, Ankara, s. 397-410

RÖHRBORN Klaus (2004), "Eski Türkçede Dialektleri Belirleyen Bir Ses Değişimi Üzerine" (çev. Serap Gürçün), *Türk Dilleri Araştırmaları,* C. 14, s. 133-139.

SERTKAYA Osman F. (2007), "75. Dil Bayramı Konuşmaları: Dünden Bugüne Türkçe Oturumu", Ankara, TDK Yay. (baskıda).

SİNOR Denis (1950), "Oğuz Kağan Destanı Üzerine Mülahazalar", *İst. Üniv. Edeb. Fak. Türk Dili ve Edebiyatı Derg.* C. 4/1-2, s. 1-14.

SÜMER Faruk (1999), *Oğuzlar (Türkmenler),* İstanbul, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı, 5. baskı.

TEKİN Şinasi (1973-1974), "1343 Tarihli Bir Eski Anadolu Türkçesi Metni ve Türk Dili Tarihinde *'olga - bolga'*" Sorunu, *TDAY-Belleten,* Ankara, s. 59-157.

TEKİN Talat (1993), *Hunların Dili,* Ankara, Doruk Yay.

TOPARLI Recep-Argunşah, Mustafa (2008), *Muînü'l-Mürîd,* Ankara, TDK Yay.

TOSUN Mekrure-Yalvaç, Kadriye (1981), *Sümer Dili Grameri* / *Sümerceden Örnekler,* Ankara, TTK Yay.

TUNA Osman Nedim (1997), *Sümer ve Türk Dillerinin Tarihî İlgisi İle Türk Dilinin Yaşı Meselesi,* Ankara, TDK. Yay.

YÜCEL Bilâl (2004), "Kadı Burhaneddin Divanı'ndaki *'Olğa -Bolğa'* Özellikleri Dolayısıyla", *Türk Dili ve Edebiyatı Makaleleri,* S. 4, Sivas, s. 81-103.

Levent Şahverdi Arşivi

Levent Şahverdi Arşivi

OĞUZ TÜRKÇESİ VE ANADOLU'DA TÜRK YAZI DİLİNİN KURULUŞU*

Tarihî dönemlerdeki Türk toplumlarının yurt tuttukları coğrafya, o coğrafyadaki yaşayış biçimlerini yansıtan sosyal yapı, bağlı bulundukları kültürel ortam ve koşullar ile konuştukları dil veya lehçe arasında sıkı bir bağlantının bulunduğu bilinen bir dil bilimi gerçeğidir. Bu durumun doğal sonucu da o dil veya lehçenin içinde bulunduğu koşullara bağlı olarak zaman içinde geçirdiği değişim ve gelişme süreçleridir. Her dil veya lehçe gibi bugün Türkiye Türkçesinin ve Güneybatı Türk lehçeleri grubunun temelini oluşturan *Oğuzca* da elbette kendi tarihi boyunca bu türlü süreçlerden geçmiş bulunmaktadır.

Başlangıcı oldukça eski dönemlere uzanan bir dil veya lehçenin tarihî gelişme süreçleri üzerinde durabilmek için öncelikle o dili veya lehçeyi konuşan kavim veya toplulukların ilk oluşum dönemlerini açıklamakta yarar vardır. Hele *Oğuz Türkleri* gibi ayrı bir etnik kol durumuna gelinceye kadar öteki kollar arasında yer almış ve başka adlar ile de adlandırılmış bir kavim için bu durum daha da önceliklidir. Ayrıca, dildeki tarihî gelişme süreçlerinin daha sağlıklı birer sonuca ulaştırılabilmesi de konunun tarihî zeminlere dayandırılarak ele alınmasını gerekli kılar.

Türk tarihinde Oğuzların çok önemli ve kapsamlı bir yeri vardır. Çünkü Oğuzlar, hem siyasi hem de dil ve kültür tarihi açısından *Köktürkler* döneminden başlayıp gittikçe güçlenen, zamanla da büyük devletler ve imparatorluklar kurma başarısı gösteren dönemlerden geçerek günümüze uzanan; bugün de geniş bir dallanma ve yayılma ile genellikle birbirine yakın coğrafyalarda *Oğuz-Türkmen* temelinde devletler ve topluluklar ile bunların yazı dillerine, lehçe ve ağızlarına dayanan *Güneybatı lehçeleri* grubunu oluşturan bir kavimdir.

Tarihte Oğuzlar:

Türk tarihinin MÖ III. yüzyıldan başlayarak Orta Asya'nın doğu ve kuzeydoğusunda varlık gösteren, daha sonraki yüzyıllarda da özellikle MS IV. ve V. yüzyıllarda Asya'dan Avrupa'ya doğru uzanan binlerce kilometrelik bir alana yayılmış olan, sistemli bir devlet yapısındaki büyük *Hun Devleti'*ni oluşturan kavimler

---

* *Yeni Türkiye Dergisi* S. 55 (Kasım-Aralık 2013), s. 379-409.

Levent Şahverdi Arşivi

arasında Oğuzların adına rastlanmıyor. Bu dönemlerde Oğuzlar daha kavmî bir oluşum ortaya koyamamışlardır. Herhâlde, tarihî varlıklarını Köktürklere gelinceye kadar başka bir ad altında sürdürmüş olmalıdırlar. Çin kaynaklarında eski Hun boylarından biri olarak verilen ve içinde barındırdığı elli kadar budunla bütün Doğu ve Orta Asya'ya yayılmış kalabalık Türk budunlarını temsil eden *Tölösler* (Çin. *T'iele-ler*) (Kafesoğlu 1993: 90) varlıklarını Köktürkler döneminde de devam ettirdiklerine ve Oğuzlar daha sonra bu birlikten ayrıldıklarına göre (Kafesoğlu 1993: 91) biz daha etnik bir oluşum geçirmemiş olan Oğuzların, bu dönemde, başka bir adla *Tölös* budunları arasında yer almış olduklarını düşünüyoruz. Bize böyle bir sonucu benimseten etken, *T'ang* devri belgelerinde (Tang-Shu ve Kiu T'ang-Shu yıllıkları ve ayrıca 5 hal tercümesi) geçen "dokuz kabile"nin bazen Türklerin (Köktürklerin) dokuz kabilesi, bazen de Tölöslerin dokuz kabilesi (Kafesoğlu 1993: 142) olarak kaydedilmiş olmasıdır. Tölöslerin dokuz kabilesi olarak kaydedilen bu etnik kol, herhâlde Köktürk Kağanlığı'ndaki dokuz boydan oluşan *Dokuz Oğuzlar* olmalıdır. Yalnız, Köktürk Yazıtlarındaki Dokuz Oğuzların etnik bir unsur olarak *Oğuzları* mı yoksa boy sayısına göre önce dokuz, daha sonra da on boydan oluşan *Uygurları* mı temsil ettiği konusunda tarihçiler arasında bazı yorum farkları göze çarpmaktadır.

Tarihin Karanlık Dönemlerinde Oğuzlar ve Oğuzca:

Her ne kadar Oğuzların siyasi varlıkları eldeki kaynaklara göre ilk kez Köktürk tarihinde yer almakta ise de Oğuzların buraya nereden geldikleri sorusu zaman zaman düşüncelerimizi kurcalamaktadır. Oğuzlar, Köktürk tarihine gökten düşercesine inmediklerine göre, bunların Hun Devleti yoluyla daha gerilere uzanan ve belki de başka bir adla başka bir Türk boyu veya boyları içinde yer alan tarihî akışları vardır diye düşünülebilir.

Elimizde ne yazık ki yalnız Oğuzların ve Oğuzcanın değil, Türkçenin de MÖ hayli gerilere giden dönemlerini içine alan belge ve bilgiler yoktur. Ancak, tarihî kaynaklardaki bilgilerden ve metinlerden yoksun olduğumuz bu dönem için arkeoloji kazılarından elde edilen buluntular ve bugün varlıklarını kaybetmiş olan Eski Çağ Dönemi'ne ait kavimlerle ilgili tabletler yardımı ile ulaşılan bazı bilgiler, dolaylı olarak bize Türklerin ve Oğuzların MÖ 3500 yıllarındaki varlıkları ile ilgili ipuçları elde etmemizi sağlamaktadır. Oğuzcanın milattan önceki bin yıllara uzanan sürecini doğrudan doğruya var olan metinlerden değil de dolaylı yollardan edindiğimiz bilgiye ve bu konudaki bir teoriye dayandığı için bu konuya ana hatlarıyla değinmeyi gerekli görüyoruz.

Son elli altmış yıllık dönemde yapılagelen arkeolojik kazılar, bu kazıların ortaya koyduğu belge ve bilgiler, kazılarda çıkarılan tabletlerin çözümünden alınan sonuçlar ve bazı eski diller arasındaki karşılaştırmalı araştırmaların ortaya koyduğu veriler, Türk tarihini ve Türk dilini, en az MÖ 3.000 yılına kadar götürebilmektedir. Türklük bilimi alanında çalışanların çok yakından bildikleri üzere,

Levent Şahverdi Arşivi

bizim en eski yazılı metinlerimiz durumunda olan *Köktürk Yazıtları*, söz varlığı, kavramlar ve dil özellikleri açısından hayli gelişmiş, sanatlı, edebî bir dil yapısı sergilemektedir. Bu durumu göz önünde bulunduran ve bu dilin anlatım özellikleri açısından böyle bir düzeye gelebilmesi için ne kadar zaman geçmiş olması gerektiğini araştıran dil bilimciler, Türk dilinin yaşı bakımından 2.000 yıl daha gerilere götürülebileceğini belirtmişlerdir (Aksan 1975-76: 133-141). Biz yazılı devirlerdeki gelişmelere kıyaslayarak Eski Türkçenin yaşı (Korkmaz 1989-1994-: 353-370; 2005/1: 217-231) konusunda yaptığımız bir araştırma ile bu sürenin 2500-3000 yıl daha gerilere götürülebileceği görüşüne ulaştık.

Üzerinde dikkatle durulması gereken bir başka husus da Türklerin ana yurdu ve en eski komşuları konusundan hareketle yaşını ele alan görüş ve değerlendirmelerdir:

Bu konuda Afif Erzen, *Doğu Anadolu ve Urartular* (1986) adlı eserinde, MÖ 4000'den başlayarak Anadolu'da çok güçlü bir kültür birliğinin olduğunu, bu kültürü yaratan halkın da Asyalı bir kavim olan ve dilleri Türkçenin de dâhil olduğu Altay dillerine benzeyen *Hurriler* olduğunu, bu kültüre de *Erken Hurri Kültürü* adının verildiğini bildiriyor.

Marcel Erdal da "Türkçenin Hurriceyle Paylaştığı Ayrıntılar" adlı bildirisinde (Erdal 2004b: 929-937), arkeolojik verilere dayanarak Hurrilerin Yakın Doğu'ya İran yoluyla MÖ 2000 yıllarında Orta Asya'nın batısından geldiklerini ve dillerinin eklemeli ve Oğuzca ile akraba bir dil olduğunu, dolayısıyla Hurrice ile Oğuzca arasında tarihsel ve coğrafi bir bağlantının bulunduğunu dile getirmiştir.

Ahmet B. Ercilasun da "Türklerin Ana Yurdu ve En Eski Komşuları" (Ercilasun 2004: 33) başlıklı yazısındaki açıklamasında, MÖ 1500'den daha eski dönemlerde, Doğu Anadolu'da *Hattiler*, *Hurriler* ve Hurrilerin torunları olan *Urartular*ın yaşadığını ve Hint-Avrupalıların Anadolu, İran ve Hindistan'a gelmelerinden önce Anadolu'dan Kuzey Hindistan'a uzanan bir eklemeli dil kuşağının bulunduğunu belirtmiş ve bu dillerin Türkçe ile akrabalıkları üzerinde durmuştur.

Öte yandan Osman Nedim Tuna, Sümerce ile ilgili eserinde (Tuna 1997: 5-15), Sümerce ile Türkçe arasında 168 sözcüğün ortaklığını tespit etmiştir. Her iki dilin kendi ses kuralları da dikkate alınmak kaydı ile bu iki dil arasında ortaklaşan sözcüklerden bazıları şunlardır:

Sümerce	**Eski Türkçe**
mae, men (ben)	*men (ben)*
zae (sen)	*sen*
di- (konuşmak)	*ti- (demek)*
dingir (tanrı)	*tengri (tanrı)*
dug (dökmek)	*tök- (dökmek)*

Levent Şahverdi Arşivi

kur (koruma)	*korı- (korumak)*
nig (şey)	*neng (şey)*
sag (iyi)	*sag (sağ, sağlam)*
tibira (metal)	*temir (demir)*
ud (zaman)	*öd (zaman)*
udi- (uyumak)	*udı- (uyumak)*
uş (iş)	*ış, iş (iş)*
zag (sağ taraf)	*sag (sağ taraf)*
gig (hastalanmak)	*ig (hastalık)*
gud (öküz)	*ud (öküz)*
giş (orman, ağaç)	*yış (orman)*
gişig (kapı)	*eşik (kapı)*
kabkagak (sıvı için kap)	*kap kaçak (kapkacak)*
nigname (her şey)	*neng neme (her şey)*
uşub (kuş yuvası)	*kuş eb (kuş evi)* vb.

(Tuna 1993: 39).

Tuna iki dil arasındaki bu ortaklığı da kelime alışverişine bağlamıştır. Ayrıca, Sümerce ile Türkçe arasında bazı eklerde de benzerlik olduğu tespit edilmiştir (Tosun-Yalvaç 1981). Bu tespitler, MÖ 3.500 yılında Mezopotamya'da yaşayan Sümerlerin Türklere komşu olduğu ve Türkçenin yaşayan dünya dilleri arasında en eski yazılı metinlere sahip bir dil olduğunu ortaya koymuştur (Tuna 1997: 49 ve buradan aktarılarak Ercilasun 2004: 36).

Sümerce ile Türkçe arasında ortaklaşan hususlar, Türklerin ve özellikle Oğuzların XI. yüzyılda Anadolu'ya göç etmeden önce ta MÖ 4000-3500 yıllarında Doğu Anadolu'da *Hurriler* ve Mezopotamya'daki *Sümerlerle* ilişki ve bağlantıları bulunduğunu ortaya koymaktadır. Mezopotamya'daki Sümerler ile Türkler arasındaki ilişkiyi aydınlatacak nitelikte bir belge de Eski Çağ tarihi ile ilgili kaynaklarda yer almaktadır. Anadolu'da yapılan arkeoloji kazılarında, Hititlerin merkezi olan *Hattuşaş* (Boğazköy)'ta bir arşiv ele geçirilmiştir. Bu arşivde, Mezopotamya'da hüküm süren *Akkad İmparatoru Sargon*'un torunu *Naram-sin*'e ait *Şartamhari Metinleri* diye bilinen çivi yazılı metinler ele geçirilmiştir. Bu metinlerden öğrendiğimize göre, İmparator *Naram-sin*, MÖ 3000 yılı sonlarında Doğu ve Güneydoğu Anadolu bölgesini ele geçirmiştir. O zaman bu bölgede şehir devletleri hâlinde 17 krallık mevcuttur. Bunların listesi de verilmiştir. Bu şehir devletlerinin 15. sırasında *Türki Kralı İlşu Nail* yer almaktadır. Buradan anlaşılıyor ki MÖ 3000-3500 yıllarında Doğu Anadolu'da yurt tutmuş Türkler vardır. Herhâlde

Levent Şahverdi Arşivi

Türkler ile Sümerler arasındaki komşuluk ve kültürel ilişkilerde Türkler, Sümerlere birtakım kelime ve ekler vermişlerdir (Memiş 2007: 21-28). Bu konuda tarih ve arkeoloji kaynaklarından elde edilen daha başka veri ve bilgiler de vardır. Yukarıdan beri yapılan açıklamalarla belirtmek istediğimiz husus, Türkçenin MÖ 3000-3500 yıllarına ve Orta Asya'dan önce Anadolu'ya kadar uzanmış bir geçmişinin varlığıdır (Korkmaz 2010: 36-37).

Erdal'ın açıklamasına göre, *Hurrice*, Kuzey Irak, Suriye ve Güneydoğu Anadolu bölgesinde bulunan, kaynakları MÖ 2300-1300 yılları arasına tarihlendirilmiş ve genellikle çivi yazısı ile yazılmış olan bir dildir (Erdal 2004b: 930). Bu dilin sahibi Hurriler de MÖ 3000 yılına yakın bir zamanda yani çeşitli İranlı milletler daha Orta Asya'ya gelmeden önce, Orta Asya'dan Doğu Anadolu'ya göç etmişlerdir (Erdal 2004/b: 936).

Hurrice ile Türkçe tipoloji yani dil yapısı bakımından karşılaştırıldığında, aralarında büyük ölçüde benzerlik ve tıpkılık tespit edilmektedir. Ayrıca Erdal burada *Hurriler* ile *Oğuzlar* arasında hem tarihî-coğrafi bir ilişki hem *Hurri-Oğuz* adları arasında birbirine geçiş sağlayan bir benzerlik hem de mitolojik bir uyuşma tespit ediyor. Tarihî-coğrafi ilişki açısından kaynaklardan edindiği bilgiye dayanarak MÖ 4000 yıllarında Hurriler Aral Gölü çevresi ile bugünkü Türkmenistan ve Hazar Denizi'nin güneydoğusundaki *Gargan* arasında oturmaktadırlar.

Hurri-Oğuz adları arasında birbirine geçiş sağlayan yakınlık konusunda da şu bilgileri vermektedir: Tibet kaynaklarında bir kavim adı olarak *Hor* sözü geçmektedir. Moriyasu (1980), daha erken yüzyıllarda *Hor* adının Orta Asya'nın daha batısında oturan bir Türk kavmi için kullanıldığını belirtmiştir. Batı Türkistan'da *On-Ok*ların oturduğu ve bunların Oğuzlar olduğu bilinmektedir (Adamoviç 1983). Ayrıca, kaynaklarda, Tibetlilerin Oğuzlara *Hor* dedikleri ortaya çıkmaktadır. Daha sonra *Hurri* ve *Oğuz* sözleri arasındaki ses değişimlerine başvurarak sonuçta *Oğuz* ve *Hurri* adlarının aynı kökenden gelmiş olabileceğine işaret ediyor.

Hurriler ile Oğuzlar arasındaki muhtemel mitolojik ilişkiye gelince: Bu konuda da Erdal, Osmanlıca sözlüklerde "tosun" yani "genç boğa" anlamı verilen *Oğuz* kelimesinin *öküz* ile bağlantısına ve Oğuz Kağan Destanı'ndaki Oğuz'un arkasında bir boğa sembolünün bulunduğuna işaret ettikten sonra "Hurri tanrılarının başı olan fırtına tanrısı *Teşub*'un kutsal hayvanı boğadır. Ayrıca Teşub'un kendisi de boğadır." diyerek Oğuzların da Hurrilerin de millî adlarını totemleri olan boğadan aldıklarını belirtiyor (Erdal 2004/b: 935-936).

Böylece, daha bir teori niteliğinde olsa da bu teori, tarihî kaynakların verdiği olanaklara dayanan değerlendirmelerle Oğuzlar ile Hurriler, Oğuzca ile Hurrice arasındaki benzerlikleri dile getirerek Oğuzların tarihî geçmişini MÖ 2300 yılına kadar götürebilmektedir.

Levent Şahverdi Arşivi

Köktürkler Döneminde Oğuzlar:

Büyük Hun Devleti'nin yıkılmasından sonra yerlerine *Sien-pile*rin daha sonra da *Juan-Juan* denilen Avarların geçtiği bilinmektedir. Juan-Juanlara karşı verdikleri büyük savaşlarla MS 552 yılında *Bumin'*in başkanlığında Kuzey Moğolistan'da *Orhun* Irmağı'nın batısındaki *Ötüken* merkez olmak üzere yeni bir devlet kuran Köktürkler, aslında *Büyük Hun Devleti*'nin bir devamı (Ögel 1981: XVII) niteliğindedir. Hun devlet teşkilatı Köktürklerde de devam ettiği gibi, Hunların dağılması üzerine, Hunlar dâhil, Doğu ve Orta Asya'daki büyük Türk budun birlikleri ile Türk olmayan bazı kavimler, Köktürk Devleti'nin sınırları içinde yer almışlardır. Bu bölge belki de *İstemi*'nin idaresindeki *İli Vadisi, Isık Köl, Yedisu* ve *Talas* bölgelerindeki Batı Köktürkleri bölgesidir (Ercilasun 2008/2: 230).

İki yüz yıla yakın siyasi varlığı boyunca (552-630, 682-745) yaptığı fetihlerle güneyde Çin sınırından batıda Hazar Denizi ve Karadeniz kıyılarına kadar uzanarak Bizanslılarla da komşu bir ülke genişliğine ulaşmış olan Köktürk Devleti, o zamana kadar Orta Asya'da kurulmuş olan devletlerin en büyüğüdür ve geniş bir imparatorluktur. Sınırları içinde birçok Türk boyunu ve budununu barındırmaktadır. Varlıklarını bu geniş alanda devam ettiren kavimler arasında Oğuzların da önemli bir yeri vardır. *Orhun* ve *Yenisey Yazıtları*nın bulunup okunmasından sonra, bu yazıtlarda Oğuzlar ile Köktürk Devleti'nin ilişkileri konusunda epey bilgimiz olmuştur. Oğuzların Köktürk Devleti içinde, bir budun olarak önemli bir yer tuttuğu anlaşılıyor. Bu konuda yapılan tarihî araştırmalar ile *Yenisey* ve *Orhun Yazıtları*nda yer alan kayıtlardan Oğuzların VII. yüzyılın ilk yarısında *Barlık* Irmağı yöresinde (*Yenisey* bölgesi), VII. yüzyılın 2. yarısından başlayarak da *Tula* Irmağı boylarında, muhtemelen *Ötüken* yöresinde yaşadıkları anlaşılıyor. Yazıtlarda, yalnızca "kuzeyde yaşayan bir budun" olarak gösterilen Oğuzlar, yeni bir etnik kol olarak asıl varlıklarını önce *İstemi*'nin daha sonra da oğlu *Talu*'nun idaresindeki Batı Köktürk Devleti'nde (İli Vadisi, Isık Köl ve Talas civarı) göstermişlerdir. Ne var ki Oğuzlar, bu döneme kadar Oğuz adı ile değil, on kabileden oluşan ve *On-Ok* diye adlandırılan Batı Köktürkleri içinde yer almışlar; *On-Ok*lar veya onlara bağlı *Türgişler* olarak görünmüşlerdir (Kafesoğlu 1993: 91, 132). Ercilasun'un tarihî kaynaklara dayanarak yaptığı açıklamaya göre de Oğuzlar, Aşağı Seyhun boylarına göçmeden önce bugünkü Kırgızistan'da yaşıyorlardı. Fakat o zaman onlara Oğuz değil, *On-Ok* ve *Türgiş* deniyordu (Ercilasun 2008/2: 228). Oğuzların, Oğuz adıyla yeni bir etnik grup olarak ortaya çıkması da şüphesiz Batı Köktürkleri dönemindedir.

Oğuz Türkçesine ait ilk belirtiler de Köktürkler dönemi ile ilgilidir. F. Sümer, Çin kaynaklarında yer alan "Batı Göktürklerinin konuştukları dil Doğu Göktürklerinkinden biraz farklıdır." ifadesini "İşte bu farkı Oğuz Türkçesi temsil etmektedir; yani Oğuzca Batı Göktürklerinin dilinin devamıdır." (Sümer 1999: 46; Ercilasun 2008/2: 228). Bizce, bu konu üzerinde, aşağıda belirtileceği üzere biraz daha ihtiyatlı olunmalıdır. Çünkü Batı Köktürklerinin oturduğu bölgede daha başka Türk boyları da yer almış bulunmaktadır.

Levent Şahverdi Arşivi

Oğuz kavramı ile ilgili olarak bir de şu hususun açıklanmasında yarar vardır: Gerçi Oğuz sözü Kafesoğlu'nun da (1993:14), Golden'ın da (1992, 2006: 242), Ercilasun'un da (2008/2: 231) belirttikleri gibi, etnik bir boyu gösterme dışında "boy, kabile" anlamındaki *ok* sözü ile çokluk bildiren *+°z* ekinin birleşmesinden oluşmuş (*ok+uz >Oguz*) biçimiyle "kabileler topluluğu" anlamındadır; *üç oguz* "üç kabile, üç boy", *sekiz oguz* "sekiz kabile, sekiz boy" gibi. Ancak, gerek Kül Tigin (G 2, D 22, K 4, 7) gerek Bilge Kagan (D 2, 12, 18, 23; G 9, 10) ve gerek Tonyukuk (K 6, G 8) Yazıtlarında bu sözcük *Oguz, Oguz beyleri*, *Dokuz Oguz beyleri* veya *Dokuz Oğuz budun* şekillerinde geçtiğine göre, Oğuzlar artık 2. Köktürk Devleti döneminde, içinde bulundukları gruptan ayrılarak etnik oluşumlarını tamamlamış ve *Oğuz* adlı ayrı bir kavim olarak yerlerini almış görünüyorlar. Yazıtlardaki *Dokuz Oğuz budun* ifadesinden de o dönemde Oğuzların dokuz budundan oluşan bir etnik grup olduğu sonucuna varmak yanlış olmaz sanırız. Nitekim Sümer de "Oğuzlar dokuz boydan meydana gelmiş bir budun olduğu için bazen onlara *Dokuz Oğuz* budunu denilir." (Sümer 1999: 23) açıklamasını yapmıştır. Tufan Gündüz de Köktürk tarihinde Oğuzların *Üç Oğuz, Sekiz Oğuz* şeklinde anılmakla birlikte yaygın olarak *Dokuz Oğuz* olarak belirtildiğini bildirir (2002/2:263). Ancak, yukarıda da işaret edildiği gibi, son yılların tarihî yorumlarında, Köktürk Yazıtlarında yer alan Dokuz Oğuzların Uygurlar olduğu görüşü de yer almaktadır. Ne var ki bu yazıtlarda geçen *Oğuz* adı doğrudan doğruya Oğuz Türkleri ile ilgilidir.

Yine *Köktürk Yazıtları*ndan edinilen bilgilere göre, siyasi ve idari ilişkiler açısından Köktürk Devleti'nin Oğuzlarla olan bağlantısı kimi zaman *kentü budunum* sözleriyle dile getirildiği üzere, onların sadık bir metbuu olarak gösterilmekte, kimi zamanlarda da gergin, dövüşlü ve savaşımlı ilişkiler biçiminde yer almaktadır (Orkun 1936, C. I: 36, 102, 104; Korkmaz 2005/I: 206; Tüysüz 2002: 278). Yazıtlarda, II. Köktürk Devleti'nin kurucusu *İlteriş Kagan* ile kardeşi *Kapagan Kagan* döneminde Oğuzların bağımsızlıklarını elde edebilmek için ayaklanmaları üzerine, Oğuzlar ile yapılan beş savaştan söz edilmektedir (Ergin 1970: 81; Sümer 1999: 33; Gündüz 2002/2: 263). *Kapagan Kagan* döneminde 25 sefer yapılmış ve 13 kez savaşılmıştır. Bu seferlere Oğuzlar da katılmışlardır. Köktürk tarihinde özellikle 715 yılında kendini gösteren ayaklanmalar yaygın ve devleti temelinden sarsan bir durumda idi. 715-716 yılları arasında Oğuzlar ile dört savaş yapılmış ve *Köl Tigin*, ancak büyük gayretler sarfederek Oğuzları uzaklaştırabilmiştir (ayrıntılı bilgi için Tüysüz 2002/2: 278-279).

Hiç şüphe yok ki, Oğuzların tarihini aydınlatan en eski ve en güvenilir bilgiler *Köktürk Yazıtları*ndadır. Kimi dönemlerde Oğuzların, Köktürk Kağanlığı'nın dayandığı ikinci bir güç olarak belirtilmesi (Tüysüz 2002/2: 280), yazıtlarda sık sık Oğuzlara da yer verilmiş olması, İlteriş'in Köktürk Devleti'ni yeniden kurarken karşısında en güçlü budun olarak Oğuzları bulması ve Yenisey Yazıtlarında Oğuz beyleri adına diktirilmiş mezar taşlarının bulunması vb. daha başka hususlar, Oğuzların Köktürkler dönemindeki ağırlığına ve önemine işaret eden bilgilerdir.

Levent Şahverdi Arşivi

Uygurlar Döneminde Oğuzlar:

Oğuzlar, Köktürklerin siyasi varlığına son vererek bu bölgede yeni bir siyasi egemenlik kuran (MS 745-840) Uygurlar döneminde de varlıklarını olduğu gibi sürdürmüşlerdir.

Konuya bizim için bir doruk noktası oluşturan Uygur-Oğuz ilişkisi açısından bakıldığında, F. Sümer, genellikle Köktürkler ile Oğuzlar arasındaki mücadelenin bir yandan Uygurların gittikçe önem kazanarak Köktürklerin yerine geçmelerinde bir yandan da Oğuzların bu mücadelede bitkin düşmeleri dolayısıyla, onların Uygur egemenliği altına girmelerinde etken olduğu görüşündedir (Sümer 1967: 19). Kaynaklarda yer alan açıklamalara göre, Uygurlar döneminde *Orhun Irmağı* bölgesinde yurt tutmuş olan Oğuzlar, Köktürk döneminde olduğu gibi, bu dönemde de Uygurlar ile kimi zaman savaşım kimi zaman da dostluk ilişkileri içinde bulunmuşlardır (Sümer 1967: 19-25; Çandarlıoğlu 2002/2: 195/3).

F. Sümer, 747 yılında ölen Uygur Kağanı *Kül Bilge Han'*ın yerine *İl Etmiş Bilge Kagan* unvanı ile oğlunun geçtiğini bildiriyor. Her ne kadar F. Sümer bu kağanın asıl adını vermeyip adına dikilen yazıttan söz etmekte ise de G. Çandarlıoğlu'nun yaptığı açıklamadan 747 yılında ölen Kutlug Bilge Kagan'ın oğlunun *Moyen-Çor (Bayan-Çor; Moyunçur)* olduğu anlaşılmaktadır (Çandarlıoğlu 2002/2: 194). Bu kağan adına dikilen *Moyunçur Yazıtı'*nda devletin dayandığı başlıca unsur olarak *On Uygur, Dokuz Oguz Budun* (Orkun, ETY I-164) yer almaktadır. Moyunçur, daha şehzadeliğinde Tokuz Oguzların başında olarak babası Kül Bilge Kagan'ın seferlerine katılmıştır. Yazıttaki bu bilgilerden anlaşılıyor ki, Oğuzların Uygur Devleti içindeki yerleri, Köktürk Devleti'ndeki gibi olmuştur. Yani Oğuzlar nasıl Türk budununun yanında Köktürk Devleti'nin ikinci bir unsuru idiler ise, Uygur Devleti'nde de *On Uygur*ların yanında aynı nitelikte bir rol üstlenmişlerdir (Tüysüz 2002/2: 281). Ancak, bu Oğuzların, Köktürk Devleti'nde olduğu gibi, Uygurlara karşı da zaman zaman isyan ettikleri görülmüştür. F. Sümer, İl İtmiş Türk Bilge Kagan döneminde, Oğuzların Uygurlara düşman olduğunu, bir kağana ait yazıtta da *Sekiz Oğuz* diye anılan Oğuzların bağımsızlık elde etmek için Uygur kağanına karşı isyan hareketi yürüttüklerine işaret ediyor (1967: 19-21). Moyunçur Yazıtı'ndaki açıklamalardan anlaşıldığına göre, Moyunçur'un yaptığı seferlerin 3. sırasında *Oğuz seferleri* yer almaktadır. Bu yazıtta, Selenga Irmağı kıvrımında, o zaman sekiz boydan oluşan ve *Sekiz Oğuz* diye adlandırılan Oğuzlar ile *Tokuz Tatarların* birleşerek Moyunçur'a karşı cephe aldıkları kayıtları yer almıştır. Moyunçur, Oğuzlar ile Selenga boylarında birkaç kez savaşmak zorunda kalmıştır. Ayrıca, bu yazıttan o dönemde, Çinde de Oğuzların var olduğu öğrenilmektedir (Çandarlıoğlu 2002/2: 194-195; Tüysüz 2002/2: 281).

Sonuç olarak yine F. Sümer'e göre, Oğuzlar II. Köktürk Devleti'nde ne nitelikte bir rol oynamışlarsa Uygurlar dönemindeki rolleri de aynı nitelikte olmuştur (1967: 21).

Oğuzların VI-IX. yüzyıllarını, yani Köktürk ve Uygur dönemlerini, Türkçe-

Levent Şahverdi Arşivi

nin de genellikle VI-XI. yüzyıllar arasını kaplayan dönemi, daha sonra üzerinde durulacağı üzere, Türk dili tarihinde *Eski Türkçe* veya *Eski Türkçe Dönemi* diye adlandırılır.

Oğuz Yabgu Devleti:

Tarihî kaynaklarda yer alan bilgiler, Oğuzların daha VIII. yüzyılın ikinci yarısından sonra başlayan (760-766) kitleler hâlinde yoğun göçlerle, Karluklar önünden çekilerek *Sirderya* bölgesine geldiklerini gösteriyor. Oğuzlar, IX-X. yüzyıllar içinde *Seyhun Irmağı'*nın aşağı kesimleri ile *Aral Gölü* kuzeyindeki steplerde kısmen yerleşik hayata geçmiş, kısmen de göçebe yaşamlarını sürdürmüşlerdir. Oğuzların bu bölgede bazı şehirler kurdukları ve *Yeni-Kent* merkez olmak üzere bir *Yabgu Devleti* oluşturdukları da bilinmektedir (Kafesoğlu 1999: 144; Sümer 1993: 31; Salman 1998: 86).

İstahrî, İbn-i Havkal, Mukaddesî, Mes'ûd'i ve Kâşgarlı Mahmud gibi İslam ve Türk kaynaklarının verdiği bilgilere ve arkeoloji kazılarının ortaya koyduğu sonuçlara göre, bu bölgede Oğuzlar tarafından kurulan veya onlara ait olan başlıca şehirler *Havâre, Cend, Mangışlak, Sepren (Sabran, Savran), Yenikent, Suğnak, Karaçuk, Fârab (Sütkent)* idi. Bunlara XII. yüzyılda *Barçınlıg Kent, Eşnas, Uzkent, Sırlıtam* gibileri de eklenmiştir (Korkmaz 2005/I: 268; Tolstov 1947: 96-58; Jimnunskiy 1961: 479-483). Bu şehirlerin *Cend* ve *Havâre* gibi bazılarında Oğuzlar dışında Müslüman unsurlar da oturuyordu. Ama bu şehirler de yine Yabgu'ya bağlı idiler. Sirderya bölgesindeki şehirlerin her biri ayrı bir önem taşıyordu. Söz gelişi *Yenikent'*ten Kimeklerin ülkesine ve *İrtiş* sahillerine kadar uzanan bir ticaret yolundan söz edilmektedir. *Suğnak* Oğuzların en önemli ticaret merkezlerinden biri idi. *Fârab'a* yakın olan bu *Suğnak* şehrinden her tarafa yay ihraç edilirdi. Oğuzların komşu ülkelere ihraç ettikleri en önemli ticaret metaı da koyundu. *Sabran,* Oğuzların sulh yapmak için geldikleri önemli, müstahkem bir kaleye sahipti (Gündüz 2002/2:265).

Bu bölgede, Oğuzlar dışında elbette *Kıpçak, Yimek, Yabaku, Kalaç, Basmıl, Çiğil, Yağma* gibi daha başka Türk boyları da vardı. Bu bölge ve bu dönem Oğuzların Karahanlı Devleti sınırları içinde yer aldıkları dönemdir.

Bu devletin *Yabgu Devleti* diye adlandırılmasının nedeni, Oğuz boylarının başında en yüksek düzeydeki yöneticinin *yabgu* unvanını taşımasındandır. Göktürk geleneğinde yer alan ve Oğuzların doğusundaki Karluklar tarafından da kullanılan bu unvan, Oğuzlara uzak coğrafyadaki Uygurlarda *kaganlık* ile temsil edilmiştir (Gündüz 2002/2: 266). Yalnız, tarihî kaynaklarda, bu Yabgu Devleti'nin başında hangi yabguların bulunduğu konusunda açık bilgiler yoktur. Devlet yönetiminde yabgudan sonra 2. üst rütbe, yabgu naibi niteliğindeki *Kül-erkin'*dir. Ordu komutanlığını da *sü-başı* temsil etmektedir (Sümer 1967: 52).

İbn-i Fadlan, Yabgu Devleti'ndeki Oğuzların yaşayış biçimleri konusunda, bunların kıl çadırlarda oturdukları ve konar-göçer oldukları yolunda bazı bilgiler

Levent Şahverdi Arşivi

vermiş, ancak, onların boy yapıları üzerine herhangi bir açıklama yapmamıştır (Gündüz 2002/2: 271). Ne var ki Oğuzların *Bozok* ve *Üçök* diye iki kola ayrıldıkları, daha destani nitelikteki *Oğuzname'*de bile yer aldığına göre, Kâşgarlı Mahmud'un *Dîvânu Lugâti't-Türk'*te 22 Oğuz boyu için verdiği bilgiler ile Reşideddin'in 24 Oğuz boyu için verdiği bilgiler bu dönem Oğuzları için de geçerlidir. Kâşgarlı Mahmud, Oğuz boylarının listesini şöyle belirlemiştir: *Kınık, Kayıg, Bayundur, İva (Yuva), Salgur, Afşar, Begtili*, *Bügtüz, Bayat, Yazgır, Eymür, Kara Bölük, Alka Bölük, İğdir, Üzegir (Yüzegir), Totırka, Ula-Yundlug, Töker, Beçenek, Çuvaldar, Çepni, Çaruklıg.*

Kâşgarlı Mahmud, Oğuz boylarını sıralarken Oğuzlara Türkmen adını da vermiştir. Onun "Oğuzlar bir Türk boyudur. Oğuzlar Türkmendirler. Bunlar 22 bölüktür. İki boy olan *Halaçlar*, bunlardan ayrılmışlardır." ifadesi, Oğuzlar ile Türkmenler arasındaki etnik birliği ortaya koyan bir ifadedir (Atalay 1939, 1992/I: 55-58; 1941, 1992 III: 215; Gündüz 2002: 267). Bu boyların Reşîdüddîn'deki sırası da şöyledir: *Bozoklar: Kayı, Bayat, Alka-Evli, Kara-Evli, Yazır, Döger, Dodurga, Yaparlı, Avşar, Kızık, Begdili, Karkın. Üçoklar: Bayındır, Beçene, Çavuldur, Çepni, Salur, Eymür, Ala-Yundlu, Üregir, Yigdir, Bügdüz, Yıva, Kınık* (Gündüz 2002/2: 271).

İbn-i Fadlan, Oğuzların iç ve dış konulara ilişkin devlet işlerini *kengeş* "istişare" diye adlandırılan bir mecliste konuşup karara bağladıkları ve bu meclisin bir konfederasyon niteliği taşıdığı yolunda açıklamalar da yapmıştır (Sümer 1967: 53; Gündüz 2002/2: 266). Verilen bilgilere göre, bu mecliste aşiret reislerinin gücü devam ediyor, alınan kararları bozdurma da söz konusu olabiliyordu. Bu nedenle yabgu, mutlak bir otorite sahibi konumunda değildi. Böyle bir yapı, zaman zaman Oğuzlar arasında da birtakım anlaşmazlıklara yol açıyordu.

Faruk Sümer'in kaynaklara dayanarak yaptığı açıklamaya göre, Oğuz Yabgu Devleti, X. yüzyılın birinci yarısında güçlü bir devlettir. Onlar hiçbir zaman başka bir devlet veya kavme tabi olmamışlardır. Aynı zamanda çok yiğit ve savaşçı bir kavim idiler.

X. yüzyılda Oğuzlar henüz Müslüman olmamışlardı. Ancak, İbn-i Fadlan'ın anlattığına göre, Oğuz ileri gelenleri arasında İslamlığı kabul edenler vardı (Gündüz 2002: 265). *Sütkent*'te de Müslümanlığı kabul etmiş önemli bir topluluğun yaşadığı görülüyor. Bunlar Oğuzlardı. XI. yüzyıl sonlarında burası artık bir Oğuz kenti idi. Yine X. yüzyılın ilk çeyreğinde *Fârâb (Karacuk) Kence* ve *Şaş (Taş-Kent)* arasındaki bölgelerde Oğuz ve Karluklardan İslamiyeti kabul eden 1000 çadırlık bir kümenin varlığı da biliniyor (Tüysüz 2002/2: 283; Ögel 1962: 333-341). Oğuzların İslamiyet'e girişinde güney sınırındaki komşuları Sâmânîlerin de gayretleri olmuştur.

Tarihî kaynaklar 960 yılında 200.000 çadırlık bir Türk topluluğunun Müslüman olduğunu bildiriyor. Bunlar Karahanlı topraklarındaki Yağma, Karluk, Çiğil, Tohsı gibi unsurlardı. Bu duruma göre, F. Sümer, X. yüzyılın ikinci yarısında

Levent Şahverdi Arşivi

Oğuzlar arasında da İslamlığın yayılmaya başladığı görüşündedir. Ancak İslamlık Oğuzlar arasında XI. yüzyılda yaygın bir din durumuna gelmiştir (Sümer 1992: 59-60).

Oğuz Yabgu Devleti'nin komşu kavimlerle olan ilişkisi konusunda özet olarak şunlar söylenebilir: Oğuzlar kuzeydeki Peçeneklere karşı Hazarlar ile bir anlaşma yapmışlardı. Ancak, kaynaklarda verilen bilgilerden Oğuzların Hazarlar ile de aralarının iyi olmadığı anlaşılıyor. Güney komşuları, verimli ve zengin Maveraünnehir bölgesinde oturan Müslüman Sâmanoğulları idi. Bunların batısındaki Harezm'de Harzemşahlar vardı. Kaynaklar Oğuzların zaman zaman bu bölgeye yaptıkları akından söz ederler. Oğuzların doğu kesimlerindeki Karluklar ile savaştıkları da olmuştur (Sümer 1967: 54-57).

Oğuz Yabgu Devleti'nin nasıl ve ne zaman yıkıldığı konusunda aydınlatıcı bilgi yoktur. Ancak, bu devlet X. yüzyıl sonlarına doğru zayıflamış ve kuzeyden gelen Kıpçakların Oğuz bozkırları ile Seyhun Irmağı'nın aşağı yatağını işgal etmesi üzerine dağılmaya yüz tutmuştur. Bu dağılma sırasında Selçuklu ailesi de ana kütleden koparak *Cend* şehrine doğru yol almıştır. Bu Yabgu Devleti'nin dağılması ile Oğuzların bir bölüğü de Karadeniz kuzeyinden Peçenekleri izleyerek Balkanlara yönelmiştir. Rusların *Tork,* Bizanslıların da *Uz* diye adlandırdıkların bu bölük, daha sonra 1065 yılında Peçenekler tarafından yok edilmiştir. Bunlardan kurtulabilenler Bizans ordusunda paralı asker olarak görev almışlar; 1071 tarihinde Bizanslılar ile Alp Arslan arasında yapılan *Malazgirt Savaşı'*nda da Alp Arslan tarafına geçmişlerdir.

Oğuzların güneye inen öteki kolları da *Cend* şehrine gelerek yoğun bir kitle hâlinde *Selçuk* ailesi etrafında toplanmıştır.

Yabgu Devleti sınırları içinde yaşayan Oğuzların, bu devletin dağılma sürecinde, kuzey ve güney yönündeki göçlere katılmayıp bölgede kalan bir grubu da vardı. XI. yüzyıldan başlayarak Türkmen diye anılan bu Oğuz grubu, *Mangışlak* bölgesinde yurt tutmuştu. Daha sonra XIII. yüzyılda, Moğol akını önünde *Maveraünnehir* ve *Horasan'da* yaşayan Oğuz (Türkmen) boylarının Anadolu'ya göç etmelerine karşılık, bunların bulundukları yeri terk etmemiş olması, *Mangışlak*'ın coğrafi konumunun istila alanı dışında kalmasındandı. Bu bölgede bir süre Altınordu ve Hive Hanlarına bağlı olarak yaşayan bu Türkmenler, daha sonraki yüzyıllarda, çeşitli boyları içine alan günümüz *Türkmenistan*'ını oluşturacak olan Oğuzlardır.

Yabgu Devleti'nden Sonraki Siyasi Gelişmeler:

Köktürk ve Uygur dönemlerindeki gelişmeler dolayısıyla belirttiğimiz üzere, VI-IX. yüzyıllar arasındaki dönemde, bu devletlerin siyasi ve sosyal yapıları çeşitli Türk (kısmen de Türk olmayan) etnik boy veya kavimlerinin oluşturduğu karma bir toplum yapısında idi. Oğuzlar da karma toplum yapısı içinde, *Üç Oguz, Altı Oguz, Sekiz Oguz* ve *Dokuz Oguz* gibi adlar altında, bu sayıda Oğuzların

Levent Şahverdi Arşivi

oluşturduğu, o devlete tâbi birer kol hâlinde idiler. Ancak, VIII. yüzyılda başlayıp X. yüzyıl sonlarına kadar uzanan göçlerle yer değiştirip de Karahanlı Devleti'nin batı kesiminde, *Sirderya Irmağı* ile onun kuzeyindeki bozkırlarda yurt tuttuklarında, Oğuzlar artık yoğun ve geniş bir kütle durumuna gelmiş bulunuyorlardı. Bu Oğuzlar, kendilerine katılan öteki Oğuz grupları ile birlikte *Yabgu Devleti'*nin yıkılmasından sonra, XI-XIII. yüzyıllar arasında daha batıya uzanan göçlerle önce Maveraünnehir'de Harezm bölgesinde yer almışlar; daha sonra da Selçuklu hanedanı yönetiminde *Horasan*'daki Gazneliler Devleti'ne son vererek ve o dönemde artık zayıflamış olan Arap ve Bizans dünyalarına egemen olarak 1040 yılında *Horasan*'da*, Büyük Selçuklu Devleti*'ni, 1071 yılında da Anadolu'nun fethi ile *Anadolu Selçuklu Devleti'*ni (MS 1077) kurmuşlardır. Başlı başına bir Oğuz egemenliğini temsil eden bu dönem, Oğuzların daha aydınlık dönemleri sayılır. Bu nedenle siyasi bakımdan bir dönüm noktası oluşturduğu gibi, Oğuz Türkçesinin de bağımsız, zengin bir yazı diline doğru uzanmasının yolunu açmış bulunmaktadır. Bu dönemler dil tarihi açısından da *Orta Türkçe* içinde yer alır.

Destani Eserlerde Oğuzlar:

Tarihteki yerlerini kısaca özetlediğimiz Oğuzlar, aynı zamanda halk yaratıcılığının eseri olan mitolojik belge ve destanlara da damgalarını vurmuşlardır.

Oğuz Kagan Destanı

Bu destanlardan biri ve en eskisi *Oğuz Kağan Destanı*'dır. Oğuzların efsanevi hükümdarı olan Oğuz Kağan, bu destanda vücut yapısı bakımından da yaptığı icraat ve fütuhatlar bakımından da mitolojik özelliklere sahip bir yapıya bürünmüştür. Destanın Uygur yazısı ile yayımlanan metninde, Oğuz'un doğumundan önce "onun resmi budur" denilerek bir öküz resmi çizilmiştir (W. Bang - R. Rahmeti 1936: 10). Ayrıca, Ay'ın oğlu olarak gösterilen Oğuz Kağan'ın altı oğlundan üçü (Güneş, Ay, Yıldız) yıldızların, öteki üç oğlu da (Gök, Dağ, Deniz) yeryüzünün vasıflarını yansıtmaktadır. Bu destanda Oğuz, aynı zamanda olağanüstü kişiliği ile büyük fetihler gerçekleştirmiş cihangir bir kağan olarak gösterilmiştir. Oğuzların, Oğuz Kağan'ın kişiliğinde böyle eski Türk devlet geleneklerini ve sosyal davranışlarını yansıtan (Kafesoğlu 1993: 319) ve Oğuz Kağan'ın şahsı etrafında tarihî dönemlerin ötesine taşan mitolojik bir ağırlıkta yer almış olması, Oğuz adının etimolojisinden başlayarak eserin içeriği ve taşıdığı anlam açısından birtakım yorumlar yapılmasına yol açmıştır.

Oğuz adının köken yapısı üzerinde J. Marquart, D. Sinor, L. Bazin, J. Hamilton ve Gy. Németh gibi bilginler tarafından birbirinden farklı görüşler ortaya atılmıştır (Sümer 1999: 7-8). Ancak, bu görüşler içinde en tutarlı olanları Gy. Németh ve D. Sinor'un görüşleridir.

Macar bilgini Gy. Németh, bu adın "kabile, boy" anlamındaki *ok* sözü ile *+°z* çokluk ekinin birleşmesinden (*ok+uz*) oluşmuş, "boylar topluluğu" anlamına geldiğini ileri sürmüştür (HMK: 41-44). Németh'in görüşü, tarihî olaylara ve

Levent Şahverdi Arşivi

Oğuzların Üçok, Bozok, On-Ok, Dokuz Oguz gibi boylara bağlı topluluklar oluşturan yapılarına uygun olduğu ve öteki açıklamalar yanında gerçeğe en yakın olarak bulunduğu için F. Sümerce de benimsenmiştir. D. Sinor ise, destan metninde yer alan mitolojik bilgileri, resim niteliğindeki şekilleri ve *Oğuz* sözü ile türlü lehçelerde yer alan *öküz* kelimesi arasındaki koşutluğu dikkate alarak, destanda Oğuzların soy kütüğünü başlatan *Oğuz* adını "boğa" anlamı ile değerlendirmiştir (Sinor 1950:5). Bu görüş, "Németh'in görüşündeki "'oklar, kabileler' anlamı veren bir sözün kişi adı olması anlamsızdır." gerekçesi ile Ercilasun tarafından da benimsenmiştir (Ercilasun 2008/2: 231).

Sinor'un görüşüne göre, destanın ayrı bir versiyonundan kaynaklandığı sanılan ikinci bölüm, Oğuz Kağan'a Oğuzların yeryüzündeki yayılışı ile ilgili tarihî bir kişilik vermektedir (Sinor 1950: 9).

Oğuzların bir yandan böyle eski Türk devlet geleneklerini yansıtan ve Oğuz Kağan'ın şahsı etrafında tarihî dönemlerin gerisine uzanan mitolojik ağırlıkta bir destanda yer almış, bir yandan da yeryüzündeki yayılışlarını yansıtmış ve Oğuz Kağan'ın olağanüstü kişiliği ile büyük fetihler gerçekleştirmiş olması, halkın bilincinde, halk edebiyatı yoluyla Oğuz kavmine verilen olağanüstü bir değerin ifadesidir.

Bu destanın oluşma dönemi hakkında kesinlik kazanmamış farklı görüşler vardır. Bununla birlikte niteliği ve ortaya koyduğu sonuçlar bakımından F. Sümer, destanın içeriğini değerlendirirken şu hususlara yer vermiştir:

a) Oğuz Han'dan eserin yazıldığı devre kadar Türk âlemini adları zikredilen şu kavimler temsil etmektedir: Oğuz (Türkmen), Uygur, Kıpçak, Kanglı, Karluk, Kalaç.

b) Türklerin de eski zamanlarda yaşamış, Moğollar'ın Cengiz Han'ı gibi, cihangir bir hükümdarları vardır. Bu cihangir hükümdarın adı Oğuz Kağan (Oğuz Han)'dır.

c) Türk dünyası Oğuz Kağan'ın yaptığı büyük fetihler neticesinde meydana gelmiştir. Yani Türk kavimlerinin *Beş-Balık* bölgesinden Karadeniz'in kuzeyine ve Anadolu'da Adalar Denizi'ne kadar yayılmış olmaları, Oğuz Han'ın fetihlerinden ileri gelmiştir.

ç) Oğuzlar, Oğuz Han'ın 24 torunundan inmişlerdir. Uygurlar Oğuz Han'ın öz kavmi veya ona itaat eden Türklerdir. Kıpçak, Kanglı, Karluk ve Kalaçlar da Oğuz Han'ın beylerinden türemişlerdir (Sümer 1999: 364).

Türklerin yerleşik medeniyete geçmeden önceki dönemlerinde yaşadıkları göçebe medeniyeti ile *Oğuz Kağan Destanı* arasında sıkı bir ilişki bulunduğuna işaret eden M. Kaplan da bu destan için Oğuz Kağan'ın şahsı etrafında birtakım değerlendirmeler yapmıştır (Kaplan 2002/3: 511-518). Bu değerlendirmede Oğuzlar açısından önemli olan hususlar bizce şu noktalarda özetlenebilir:

Levent Şahverdi Arşivi

a) Oğuz Kağan, Oğuzların atlı göçebe kültürünü temsil eden ve böyle bir toplum içinde yetişmiş olan destani nitelikte ideal bir insan tipidir.

b) Oğuz Kağan'ın kişiliğinde toplanan özellikler, Oğuzların eski dönemlerde avcılık, sürü besleme ve akıncılık gibi özelliklerini yansıtmaktadır.

c) Oğuz Kağan'ın kişiliğinde yer alan hayvanları yenme biçimindeki üstünlük duygusu, aynı zamanda göçebe Oğuzlardaki akıncılık ve üstünlük duygusunu temsil etmektedir.

Oğuzların at, ok kullanarak yaşam karşısında almış oldukları hareketli, etkin tavır, onları yerleşik, ekinci, pasif kavimlere karşı daha egemen bir duruma sokmuştur. Dolayısıyla savaşçı ve akıncı yapmıştır. Göçebe Oğuzların yerleşik yaşama geçinceye kadar sergiledikleri bu tavır, Sirderya bölgesindeki göçebe Oğuzların, o bölgenin yerleşik yaşama geçmiş şehirli Oğuzlar için *yatuk* "tembel" söylemini kullanmaları da herhâlde onların çok daha önceki dönemlere ait yaşam biçimlerinden ve doğa koşullarından kaynaklanan bir özellik olmalıdır.

ç) Destanda bütünüyle dışa dönük bir tip olarak tasvir edilen ve sürekli hareket hâlinde olan Oğuz Kağan'ın din dünyasında da içinde yaşadığı kozmik âlem ve hayvanlar önemli bir yer tutar. Gök tüylü, gök yeleli bir kurt şeklinde görünen ecdat ruhunun Oğuz Kağan'a yol göstermiş olması, Oğuzların egemenlik anlayışındaki bir başka inancı yansıtmaktadır.

d) Yetişme tarzı, yaşama bakış açısı, güç ile barışı, efendilik ile dostluğu birleştirme özelliği, Oğuz Kağan yolu ile Oğuz ve Türk kavmine büyük devletler kurma olanağı vermiştir.

e) Oğuz Kağan'ın söylediği şiirlerde göze çarpan, merasimlerde kullanılan altın, gümüş eşya ve tavuk örneklerinde görüldüğü üzere, Oğuzlarda ve eski Türklerde, sanat yaşamı hayatın bir parçası ve sembolik ifadesi niteliğindedir.

Dede Korkut Kitabı

Oğuzların tarihî geçmişi ile ilgili bir diğer destanî eser de bilindiği üzere *Dede Korkut Kitabı'*dır. Göçebe Oğuzların beyler ve hanlar zümresinin destanî hatıralarını dile getiren bu eser, aslında Oğuzlar'ın Anadolu'dan önceki yurtları olan *Sirderya* boylarındaki IX.-X. yüzyıllara ait hatıralarına dayanmaktadır. Eserin ikinci tabakası ise, XII.-XIV. yüzyıllar arasında, Türkmen adı ile yerleşmiş oldukları Doğu Anadolu ve Azerbaycan bölgesindeki hatıralarla beslenmiştir.[1]

İçeriği bakımından birbirinden ayrı on iki hikâyeyi içine alan bu eser, göçebe Oğuzlara ilişkin hatıralara dayandığı için yerleşik şehir yaşamına geçmiş Oğuzların dünya görüşünden ve yaşayış biçimlerinden farklı bir özellik taşır.

---

1 F. Sümer, daha önce yayımladığı bir makalesinde (*Türk Folklor Araştırmaları* 1952, s. 30, s. 467-472) DK hikâyelerinin XV. yüzyılın 2. yarısında tespit edilmiş olduğunu bildirdiği hâlde, *Oğuzlar (Türkmenler)* adlı kitabında (1999, s. 368), bazı delillere dayanarak tespit tarihini XVI. yüzyılın 2. yarısına almıştır. Gerçi destan Sümer'in ifade ettiği gibi bir ozanın ağzından tespit edilmiştir. Ama taşıdığı dil özellikleri açısından bütünüyle Eski Anadolu Türkçesini temsil etmektedir yani, XVI. yüzyıl öncesine ait olmalıdır.

Levent Şahverdi Arşivi

Hikâyelerde geçen şahısların hayalî değil, yaşamış şahıslar olduğu kabul edilmektedir. Çünkü kahramanlardan her biri ad ve sanları belli, siyasi mevkileri, değişmeyen beylerden biridir. Bu şahısların tarihçe tespit edilememesi, Oğuzlar hakkındaki bilgilerimizin azlığından ileri gelmektedir. Tabiatüstü bir varlıkla, Azrail'le boğuşan Deli Dumrul'un bile adı ve lakabı uydurma değildir. Duka Koca'nın oğludur ve bir beydir. Yüreği pek, atılgan, çabuk parlayan biri olduğu için "deli" diye vasıflandırılmıştır.

Aynı durum *Korkut Ata* için de söz konusudur. Eserde bir ozanlar piri olarak görünen *Dede Korkut*'un yani *Korkut Ata*'nın tarihî bir şahsiyet olup olmadığı hususuna gelince: Gerçi Dede Korkut, mitolojik özellikler ile Şamanlık ve İslam dinine ait özelliklerin iç içe girdiği bu hikâyelerin Orta Asya'da oluşup da günümüze kadar uzanan efsane ve rivayetlerinde, genellikle Şaman olarak tasvir edilmiştir. Orta Çağ İslam kaynaklarında ise, Müslüman evliya veya hakan olarak tanıtılmaya çalışılmıştır (Goroglu 1999: 29, 186; Hüseyinoğlu 2002/4: 845). Ancak K. Hüseyinoğlu'nun bu konuda kaynaklara dayanarak yaptığı bir araştırma, Korkut Ata'yı bir tarihî şahsiyet olarak da karşımıza çıkarmaktadır. Şöyle ki: Hüseyinoğlu, XIV. yüzyılın ilk yarısında yaşamış olan Reşideddin'in verdiği, Dede Korkut'u Bayat ilinden gösteren ve İnal Yabgu Kağan'ın da onun zamanında yaşadığına dayanan bilgi ile XVII. yüzyılı temsil eden Ebülgazi Bahadır Han'ın *Şecere-i Terakime* adlı eserinde yer alan Kayı İli'nden Kara Koca Oğlu Korkut Ata ile Salur İli'nden Emkeş Avaş Han Hoca'nın önderliğinde toplanan bütün Oğuz ilinin, Kayı boyundan *İnal Yabgu*'yu hükümdar seçtiler yolundaki bilgilerden hareket ederek tarihî kaynaklara yönelmiş ve sonunda *İnal Yabgu*'nun Köktürklerin ünlü kağanlarından *Kapagan Kagan*'ın küçük oğlu *İnel Kagan* ve onun kağanlık süresinde müşavirlerinden (vezirlerinden) birinin de *Dede Korkut* olduğu görüşüne ulaşmıştır. Çünkü tarihte *İnel* adlı başka bir Oğuz kağanı yoktur (Hüseyinoğlu 2002/4: 847). Adı Köktürk Yazıtlarında da geçen *İnel Kagan,* MS 716 yılında kısa bir süre için de olsa "Küçük Kağan" unvanı ile tahta çıkarılmıştır (Recebov, Memmedov 1993: 31, 45).

Görülüyor ki *Oğuz Kağan Destanı*'nda bütünüyle mitolojik ölçüler ağır bastığı hâlde, bu eserde tarihî ölçüler ağır basmaktadır. Aslında Türk dünyası, XI - XIII. yüzyıllarda Orta Asya'dan ve Batı Türkistan'dan Yakın Doğu'ya yapılan yoğun biçimdeki Oğuz göçlerine sahne olmuş ve bu göçlerle beslenmiştir. Bu beslenme, Kâşgarlı Mahmud'un *Dîvânu Lugâti't-Türk*'ünde de o dönemin Arap dünyasına seslenen "Türk dilini öğreniniz, çünkü onların egemenliği uzun sürecektir." (Atalay 1992/I: XVII) sözleriyle dile getirildiği üzere, Türk dünyasının Yakın Doğu bölgesinde, Oğuzların yüzyıllar boyunca devam edecek köklü egemenliğinin gerçek bir habercisi idi. Çünkü XI. yüzyıldan başlayarak kurdukları bağımsız devletlerle Oğuzlar, artık Türk tarihine siyasi damgalarını vurmuş bulunuyorlardı.

Hüseyinoğlu'na göre *Oğuz* kavim adı da kökeni bakımından "asalet, saygı, şöhret" gösteren Çince *A-* ön eki ile *Guz* "Oğuz" kavim adının birleşmesinden

Levent Şahverdi Arşivi

ve daha sonra *A+guz >Oğuz* biçiminde bir ses değişmesinden geçmesi ile oluşmuştur. *Ok+uz* birleşmesinden oluşan ve "boylar topluluğu" anlamına gelen *oğuz* sözü ile *Oğuz* sözcüğü arasındaki ses benzerliği ise, tesadüfî bir ses uygunluğudur (2002/4: 850).

Dede Korkut hikâyelerinde, destan tipi eserlerde görülen çok canlı, akıcı ve etkileyici bir dil ve üslup özelliği yer alır. Hikâyeleri anlatan *Dede Korkut* adında bir ozanlar piridir. Eserdeki bu dil ve üslup mükemmelliği, yapılan tasvir ve benzetmelerde, doğayı yaşamın içine sokan, doğa ile bütünleşen çok canlı bir konuşma diline dayanan ve nazımdan nesre, nesirden nazıma uzanan akıcı bir söyleyişle sağlanmıştır. Özet olarak Oğuzların yaşayış biçimleri, âdetleri, gelenekleri, dünya görüşleri ve bütünü ile sosyal yaşamları zamanın imbiğinden süzülerek, Türk dilinin doğal anlatım gücünden kaynaklanan etkileyici mükemmel bir üslupla hikâyelere yansıtılmış bulunmaktadır.

Oğuzların *hanlar* ve *beyler* zümresi göçebe yaşam sürdürdükleri için kışın ovaya inmişler, yazın yaylaya göçerek çadır hayatı yaşamışlardır. Eserde atlı göçebe uygarlığının çok tantanalı ve zengin bütün özellikleri karşımıza çıkmaktadır.

Hikâyelerdeki Oğuz insanını iki temel nedenle doğadan ayırmak mümkün değildir. Birinci neden göçebe yaşayışını düzenleyen ana etkenin doğrudan doğruya doğanın kendisi olmasıdır. İkinci neden, eserde yer alan, Türklerin *Gök Tanrı* dönemine ait inanış ve kalıntılardır. Gerçi Oğuzlar X. yüzyılın ikinci yarısında artık İslam dinine girmiş bulunuyorlardı. *Dede Korkut*'ta da sık sık İslamlıkla ilgili söyleyişler yer alır. Ancak, Türklerin İslamlıktan önce *Gök Tanrı* inanışına bağlı olmaları ve bu inanışta, doğanın çok önemli bir yer tutması dolayısıyla, Oğuz boyunun hikâyelere yansımış hatıralarında ağaç, dağ, su, göl gibi çok çeşitli doğa ögeleri de önemli bir yer tutmaktadır.

Yukarıda belirtildiği gibi, hikâyelerde Oğuzların yaşam biçimi doğaya bağlı olduğundan yaşayışlarını düzenleyen temel etken doğanın kendisidir. Göçebe kültüründe, doğa ve çevre şartlarının getirdiği güçlükler karşısında, hayatta kalabilmek için o güçlüklerle boğuşmak ve onları yenmek zorunluluğu vardır. Dolayısıyla bu insanların yaşamı sürekli harekete ve mücadeleye dayanmıştır. Kendine güven duyma ve doğaya egemen olma, ancak bu güçlüklerin yenilmesi ile sağlanabilecektir. Bundan dolayı da dünyaya bakış açılarında ve kişiliklerinin oluşmasında doğa en önemli etken olmuştur. Doğanın haşin, yıpratıcı yapısına karşı koyma duygusu, bu insanlara hareketli ve fizik yapıları güçlü birer kişilik kazandırmıştır. Bundan dolayıdır ki, hikâyelerin hemen hepsinde doğa olaylarındaki güçlükleri yenmiş kahraman tipleri ile karşılaşılır (Korkmaz 2007/III: 111-112). Nitekim eserin 1. hikâyesini oluşturan *Dirse Han Oglu Bugaç Han* hikâyesinde, daha kendisine bir ad konmamış olan Dirse Han'ın oğlu 15 yaşına geldiğinde, hanlar hanı Bayındır Han'ın meydana saldığı güçlü bir boğa ile karşı karşıya kalır. O meydanda yaptığı çetin bir boğuşmadan sonra boğayı yener ve öldürür. Oğuz geleneğinde 15 yaşına girmiş olan bir gence, doğa karşısındaki başarısını ispat-

Levent Şahverdi Arşivi

layan bir kahramanlık yapmadan ad verilemeyeceği için, Oğuz beyleri bu başarı karşısında oğlanın etrafında toplanır. Ona ad koymak, babası Dirse Han'dan taht ve beylik istemek için ozanlar ozanı *Dede Korkut* devreye girer. Babasından taht ve beylik alınır. Oğlana da boğayı öldürdüğü için "boğa gibi güçlü" anlamına gelen *Bugaç* adı verilir (Ergin 1994: 73-78).

İkinci hikâyeyi oluşturan *Salur Kazan'ın Evinin Yağmalanması* hikâyesinde de kâfirler azgını Şökli Melik'in yedi bin askeri, gece baskını ile Salur Kazan'ın evini barkını yağmalayıp kırk ince belli kız ile karısı *Burla Hatun*'u ve üç yüz yiğit ile oğlu Uruz'u tutsak ederler. Ayrıca Şökli Melik Kazan Han'ın bin koyununu almak için altı yüz asker gönderir. Kazan Han'ın çobanı Karaçuk Çoban'ın iki kardeşini yanına alarak tepe gibi taş yığarak ağılı korumak için gösterdiği olağanüstü çaba ve kahramanlık da bu niteliktedir (Ergin 1994/I: 90-94). Bu öyle bir güç ve kahramanlıktır ki, düşmanlarca büyük bir ağaca bağlanan çoban, ağacı kökünden kopararak arkasına almış ve düşmanın kaçırmakta olduğu Kazan Han'ın ardından koşarak ona yetişmiştir (Ergin 1994/I: 105). Daha sonra bütün öteki Oğuz beylerinin de yetişmesi ile yapılan savaşta Kazan Han, hanımı, oğlu ve kırk ince belli kız kurtarılmıştır. Oğuz geleneğinde kahramanlık gösterenlerin mutlaka ödüllendirilmesi gerektiğinden, Karaçuk Çoban'ın beyine olan sadakat ve gösterdiği kahramanlık dolayısıyla, Kazan Han tarafından kendisine imparatorluk verilmiştir (Ergin 1994: 112).

Görülüyor ki, bütün bu Oğuz toplumunda, göçebe kültürüne bağlı oldukları için, doğa karşısında hep güçlü olma gereği vardır. Hikâyelerde gücü ve kudreti temsil eden kahraman tipi ideal insan tipidir. Daha doğrusu ideal insan tipini yaratan şey, tabiatın gereğinden kaynaklanan güç ve kuvvettir. Dolayısıyla insanı değerlendirme ölçüleri de bütünüyle doğaya bağlıdır. Burada söz gelişi *Yunus Emre*'nin şiirlerinde gözümüze çarpan toplumla bütünleşmiş aklın kontrolündeki, mala ve maddeye önem vermeyen olgunluğa ermiş derviş insan tipini bulamayız (Yıldırım 1972: 38-39 ve öt.).

Dede Korkut'ta kişiyi simgeleyen özellik güçtür, güçlü olmaktır. Bu da doğa ile mücadelede onun sert şartlarına karşı koyabilme gereğinin ortaya koyduğu bir sonuçtur.

Hikâyelerde kahramanların vücut yapıları, binek hayvanları ve kullandıkları eşyalar, yine doğa koşullarının gerekli kıldığı abartılı özelliklere sahiptir. Nitekim Dirse Han'ın bir evlat sahibi olmak için kurban ettiği hayvanlar, atın aygır, devenin buğra, koyunun koç cinsidir. Bayındır Han'ın boğası "damızlık erkek hayvan", kaskatı taşa boynuzunu vursa onu un gibi eritecek güçtedir (Ergin 1994/I: 81). Beylerin bindikleri atlar, iyi koşan, iri yapılı, küheylan cinsi bidevi atlar, iyi cins kızıl renkli konur at veya boz aygırdır. Eserdeki olayları izlerken göze çarptığı üzere, kahramanların kişiliklerinde yer alan öfke ve hırs da yine bu toplumun doğaya üstün gelme eğiliminden doğan bir özelliktir. Doğa ile mücadelede üstün gelme özelliği kahramanların kullandıkları çeşitli alet ve eşyalarda bile göze çarpar (Korkmaz 2007/III: 114).

Levent Şahverdi Arşivi

Doğa koşullarındaki sertlik ve çevrelerindeki kendilerini sürekli rahatsız eden farklı toplumlar ile mücadele mecburiyeti, göçebe kültürüne bağlı Oğuz insanına aynı zamanda akıncı ve savaşçı bir kişilik de kazandırmıştır. Bunlar "düşman" ve "kafir" diye adlandırdıkları ve kavim adlarını vermedikleri komşu topluluklar ile sık sık savaşmakta, yurtlarını onların tuzak ve yağmalarından koruyabilmek için gerektiğinde akınlar yapmaktadırlar. Yapılan savaşlarda Oğuzların hep galip duruma geçtikleri gözlenmektedir.

Bu göçebe toplum, avcılık ve çobanlık dönemini yaşamakta olduğundan, sosyal yaşam biçimi ve ekonomik yapı da doğa ile iç içedir. Doğa ve çevre koşullarının Oğuz insanına verdiği mücadeleci ruh ve kimlik özelliğine rağmen, insan yapısında var olan doğruluk, iyilik, saygı gibi değerler, Dede Korkut hikâyelerinde de yer almaktadır. Toplumda birlik ve beraberliği sağlayan değerler bunlardır.

Dilimizin Tarihinde Oğuzlar:

Yukarıdaki açıklamalar, Oğuzların Türk tarihinde, elde belgeleri bulunan eski dönemlerden başlayarak ne denli önemli bir yer tuttuğunu ortaya koymaktadır. Ancak, tarihî bakımdan bu denli önemli yere sahip olan Oğuzların dil ve lehçeleri konusundaki ilk dönemlerine ilişkin bilgilerimiz oldukça sınırlıdır. Çünkü elimizde VI.-XIII. yüzyıllar arasını aydınlatacak Oğuz Türkçesi ile yazılmış eserler yoktur. Bunun başlıca nedeni, Büyük Selçuklu ve Anadolu Selçuklu Devletlerinin kuruluşuna kadar uzanan dönemlerde, Oğuzların kendi başlarına siyasi bir varlık gösterememeleri ve başlı başına bağımsız birer Oğuz devletinin tarih sahnesine çıkamamış olmasıdır. Ama bu oluşum, Oğuzcanın Türk dili tarihindeki yerini asla önemsizleştirmemiş, aksine, eldeki kaynakların verdiği olanaklar ölçüsünde aydınlığa kavuşturulmasını gerekli kılmıştır. Nitekim eldeki VI.-IX. yüzyıllara ait eserler üzerinde karşılaştırmalı dil bilimi yöntemi ile yapılan araştırmalar ve incelemeler, Oğuzcanın bu dönemlerini de oldukça aydınlatabilecek sonuçlar ortaya koymaktadır.

Yukarıda verilen tarihî bilgilerde işaret edildiği üzere, Oğuzlar, VI-XI. yüzyıllar arasında, Orta Asya'daki yaşam dönemlerinde birkaç kez yer değiştirerek ve daha batı kesimlere göç ederek varlıklarını sürdürmüşlerdir. Batı Köktürk Devleti sınırları içinde *Onok* veya *Türgiş* adları ile anıldıkları zamandan başlayarak Seyhun ve Maveraünnehir bölgelerine uzanan dönemlerinde, kendileri önce dokuz, on, daha sonra da Kâşgarlı Mahmud'un ve İslam tarihçilerinin yaptığı açıklamalara göre 20, 22 ve 24 boydan oluşan bir topluluk oluşturdukları; ayrıca, o dönemin tarihî, siyasi ve sosyal koşulları dolayısıyla yer yer Karluk, Kıpçak, Peçenek, Basmil, Yabaku gibi öteki Türk boyları ile de temasları bulunduğu için lehçenin temel yapısında bir değişiklik olmamakla birlikte, kendi boyları arasındaki ağız ayrılıkları bir yana, yer yer öteki Türk kavimleri ile oluşan karşılıklı etkileşimlerin de etkisinde kalmışlardır. Bu oluşum, yansımasını az çok elbette Oğuz Türkçesinin tarihî akışında da göstermiştir. Bu nedenle, biz elde bulunan verilere dayanarak Oğuzcanın tarihî gelişme süreçlerini aşağıda ele alınan biçimde bir sınıflandırmadan geçirmenin uygun olacağını düşünüyoruz.

Levent Şahverdi Arşivi

Yalnız şurasını da belirtelim ki bu süreçleri kesin tarihî sınırlar arasına sokmak mümkün değildir. Tarihî olaylar ve buna bağlı göçler dolayısıyla, sınırlar arasında birbirine geçişler söz konusudur. Ayrıca, yer yer tarihî kaynaklarda da belirsizlikler olmaktadır. Bununla birlikte Oğuzcanın tarihî gelişme süreçleri şöylece sıralanabilir:

VI-IX. Yüzyıllar Arasında Oğuzca (Eski Türkçe Dönemi):

Bu dönem aslında Köktürk ve Uygur Devletleri'nin yazı dilleri dönemidir. Ancak, *Köktürk Yazıtları*nın ve çeşitli Uygurca metinlerin incelenmesinden elde edilen sonuçlara göre, Köktürk ve Uygur yazı dilleri daha oturmamış, ölçünlü (standart) bir yapıya ulaşamamıştır. Her iki dönemi temsil eden eserler arasında ses ve şekil bilgisi açısından birbirinden ayrı durumları ortaya koyan şekillenmeler görülmektedir. Bunun başlıca nedeni, Köktürk ve Uygur Devletlerinin siyasi ve sosyal yapısını birbirinden farklı Türk etnik boy veya kavimlerinin oluşturmuş olması ve bu etnik gruplar arasında birtakım lehçe ayrılıklarının bulunmasıdır. Daha 1909 yılında W. Radloff'un işaret etmesi ile başlayan bu duruma, W. Bang ve A. Von Gabain 1929 yılında yayımladıkları TTI (s. 151-152; Erdal 2004a: 33)' de *aşnukĭna* ve *amtıkĭna* sözleri dolayısıyla eski *ñ* ünsüzünün Oğuz Türkçesi ile yazılmış Mani metinlerinde *n*'ye dönüştüğüne dikkat çekmişlerdir. Ayrıca A. von Gabain, *Hüentsang - Biographi'*si (1938: 367-369) yayınında yer alan *ñ >y* değişimi dolayısıyla bu olay üzerinde önemle durmuştur. Daha sonra hazırladığı *Alttürkische Grammatik* "Eski Türkçenin Grameri" (1950 ve 3. baskı Otto Harrasowitz 1974: 3-8) adlı eserinde Eski Türkçede bir dil birliğinin bulunmadığına işaret ederek metinlerde yer alan *ben >men, beñze- >meñze-, biñ >miñ* "bin", *beñgü >meñgü* "ebedî", *buñ >muñ* "bun, sıkıntı", *sub >suw* "su" vb. şekillere *anyıg >anıg, anyıg >anıg* "kötü", *kony >koy*, *kony >kon* "mal, mülk" örneklerindeki *ny→n, y* değişimleri ile daha başka bazı farklı değişimlere bakarak Eski Türkçenin hangi kavmî unsurlara ait olduğu bilinmeyen birtakım lehçe ayrılıklarına sahip olduğunu dile getirmiş ve bu lehçeleri yalnızca *ñ* lehçesi*, n lehçesi* ve *y lehçesi* olarak göstermiştir.

Eski Türkçedeki lehçe ayrılıkları konusuna, daha sonra bu alanda metin yayımları yapan P. Zieme (1969), G. Hazai-P. Zieme (1970), *Schulz* (1978), Batmanov (1971), K. Röhrborn, L. Bazin gibi araştırmacılar da dokunmuşlardır (Erdal 2004a: 33-34). Konuya eğilenler arasında yer alan G. Doerfer (1975-76), *Orhun Yazıtları*nı Oğuz Türkçesinin ilk basamağı olarak değerlendirmiştir. Eski Türkçenin ayrıntılı bir gramerini yazmış olan M. Erdal, gramerine (2004) temel oluşturan malzemesinin üç farklı dönemi temsil ettiğine işaret ederek bu malzemeyi şöyle bir ayırımdan geçirmiştir:

a) VII.-X. yüzyıllara ait olduğu tahmin edilen ve eski Türk Run harfleri ile yazılmış olan 200'ü aşkın yazıt. Bunların çoğu vaktiyle Moğolistan'daki 2 Göktürk İmparatorluğu ile daha sonra onun yerini alan Uygur Step Devleti'ne ait bel-

Levent Şahverdi Arşivi

gelerdir. Bu belgeler, Güney Sibirya'nın Yukarı Yenisey bölgesinde (Kırgız ve Çik kabilelerine ait bölge) bulunmuştur.

Okunabilen Run yazısı ile yazılmış az sayıda yazıt da daha sonra İrtiş Irmağı'na uzanan Altay Dağlarında ve özellikle 2. Köktürk Kağanlığı'nın merkezi olan Talas'tan çıkarılmıştır (Vasilyev 1976: 78).

b) Bu grupta yer alan, günümüz Xinjiang ve Gansu (Çin)'dan çıkarılan IX. yüzyıl Uygur, Mani, Run, Brahmi, Sogot, Syriac ve Tibet yazılarıyla yazılmış el yazmalarıdır. Bunların çoğu bugün Berlin'dedir. İçlerinde Londra, St. Petersburg, Paris, Stockholm, Helsinki, İstanbul, Ankara ve Çin'de bulunanlar da vardır. Belgelerin büyük bir kısmı Budizm, Manihaizm ve Hristiyanlığa aittir. Elbette astronomi v.b. başka konulara ait olanlar da vardır.

c) Karahanlılar dönemine ait XI. yüzyıl metinleridir. *Kutadgu Bilig* ve *Dîvânu Lugâti't-Türk* ile Yarkent'te bulunan belgelerdir (Erdal 2004: 6-8: 1-2).

Görülüyor ki Köktürk ve Uygur Devletleri'nin siyasi varlıkları içinde çeşitli Türk kavimlerinin yer almış ve bu döneme ait yazı dili ürünlerine, o eserlerin yazıcıları aracılığı ile değişik Türk boylarına ait özelliklerin de girmiş olması, bu dönemdeki lehçe ayrılıklarının temel nedeni olmuştur. Köktürk ve Uygur Devletleri içinde Oğuzlar önemli bir yer tuttuklarına göre, Eski Türkçede Oğuzca özelliklerin de yer alması olağandır. Bizim bu dönem metinleri üzerinde yaptığımız inceleme, Eski Türkçede önemli ölçüde Oğuz lehçesine ait özelliklerin de yer aldığını ortaya koymuştur. 1972 yılında yayımlanan "Eski Türkçedeki Oğuzca Belirtiler" (Birinci Türk Dili Bilimsel Kurultayı: 433-446; Korkmaz 2005/I: 205-216) adlı makalemiz, sanırız bu konuda ilk yayındır.

Bu makalede belirtildiği üzere, *Yenisey Yazıtları*nda Oğuz beyleri adına dikilmiş mezar taşlarının bulunması, yazıtlarda sık sık Oğuzlara da yer verilmiş olması, onlarla yapılan savaşların anlatılması, Köktürk Kağanının Türk Budunu ile birlikte Oğuz budununa ve beylerine de seslenmesi, yalnızca Oğuzların Köktürk siyasal varlığı içindeki önemine (Korkmaz 2005/I: 206) işaret etmekle kalmamakta, dolaylı olarak Eski Türk yazı diline mutlaka Oğuz lehçesinden de birtakım özelliklerin yansımış olacağı düşüncesini de benimsetmiş bulunmaktadır.

Burada gözden kaçmaması gereken bir noktayı da okuyucularımızın dikkatine sunmak istiyoruz. Bizim biraz sonra örneklerini vereceğimiz Eski Türkçedeki Oğuzca belirtiler, Köktürk Kaganlığı'nın 2. dönemine ait belgelere dayanmaktadır. Bilindiği gibi bu devletin bir de 1. dönemi vardır. Bu ilk dönemle ilgili olarak da devletlerarası ilişki ve yazışmaları içeren birtakım yazılı belgeler ve *Bugut Yazıtı* bulunmaktadır. Sema Barutçu-Özönder, "Eski Türklerde Dil ve Edebiyat" adlı makalesinde (2002/3: 481-501), G. Y. Moravcık, S. G. Klyaştorny-Livsits, D. Sinor gibi araştırmacıların yaptığı çalışmalara dayanarak Köktürk Kağanlığı'nın batı kanadını temsil eden *İstemi*'nin Maniax'ın başkanlığındaki bir elçilik heyetiyle MS 568 yılında Bizans İmparatoru *Jüstinyen'*e gönderdiği İskit harfleri

Levent Şahverdi Arşivi

ile yazılmış bir mektupla 584 yılında Işbara (*sha-po-lio*) ve 607 yılında da *Ch'i-nin Kagan'*ın (600-609) Çin'e gönderdiği mektuplardan, Köktürk Kağanlığı'nda bir devlet divanının bulunduğundan, devletlerarası yazışmaların da bu divanda alınan kararlara dayandığından söz etmektedir (2002/3: 484). Bu belgelerde kullanılan dilin *Oğuz dalı'*nın yazılı tarihini VII. yüzyılın son çeyreğinden çok daha eski bir tarihe götürdüğüne işaret etmektedir. Aynı makalenin 484. sayfasında da bir konuşma dilinin yazı diline geçişinde asıl etkenin güçlü devlet egemenliğine bağlı olduğunu vurgulayarak Köktürk Devleti'nin I. Hanedan döneminde, Türk dilinin *Oguz tipli* kolunun çoktan konuşma dili düzeyinden sıyrılıp hatta devlet dili olma özelliğini kazanarak yazı dili olma sürecine eriştiğini bildiriyor. Ancak, Özönder'in bu makalesinde belirttiği *Oguz tipli* dil grubunun bizim üzerinde durduğumuz *Oğuz Türkçesi* ile doğrudan bir ilişkisi yoktur. Özönder, bu makalesinde Türk dilini *z/r* ayırımı bakımından *Ogur* ve *Oguz tipli* lehçeler grubu diye ikiye ayırmakta ve değerlendirmelerini buna göre yapmış bulunmaktadır. *Ogur tipli* lehçelerde Bulgarca ile onun devamı niteliğindeki lehçelerin ve özellikte Çuvaşçanın yer almasına karşılık, *Oguz tipli* lehçelerde Karluk, Dokuz Oğuz vb. bütün öteki Türk boylarına ait lehçeler yer almaktadır. Özönder'in üzerinde durduğu *Oguz tipli* lehçeler kolunda, elbette Köktürk tarihinde önemli bir yer tutan Oğuz lehçesinin varlığı da söz konusudur. Ancak, Köktürk Kağanlığı'nın bu ilk dönemine ait bilgiler dil tarihi açısından daha tahlilî bir değerlendirmeden geçirilmemiş olduğu için, Köktürklerin bu dönemine ait belgelerde Oğuzca belirtilerin bulunup bulunmadığı, varsa, ne ölçüde yer aldığı hususu henüz aydınlığa çıkarılmış değildir.

Oğuzların Köktürk tarihindeki önemi Uygurlar döneminde de devam etmiştir. Bu nedenle Uygurca diye adlandırdığımız metinlerden Maniheizm'e ait olanlarda Oğuzca özellikler ağır basmıştır. Söz konusu makalemizde belirtildiği ve yukarıda da işaret edildiği üzere, A. von Gabain, *ny >n*, *ny >y* değişimleri dolayısıyla Eski Türkçe Dönemi'nde hangi kavmî unsurlara ait olduğu kesin olarak bilinmeyen lehçe varlıklarının bulunduğunu tespit etmiştir. Ancak, biz konuya Oğuzca açısından baktığımızda, Eski Türkçede başlı başına bir Oğuz lehçesinin varlığından söz etmek mümkün değildir. Metinlerin incelenmesinden elde edilen sonuçlar gösteriyor ki Oğuzcaya ait özelliklerin bir kısmı, o dönem yazı dili ile ortaklaşmakta, ama bir kısmı da sırf Oğuzcaya özgü belirtiler hâlinde kendini göstermektedir.

IX-XII. Yüzyıllar Arasında Oğuzca:

Hun Devleti'nin yıkılmasından ve bu devleti oluşturan boyların Köktürk Devleti'nin sınırları içinde yayılmasından sonra, Orta Asya'daki bazı boyların zaman zaman elde ettikleri güce dayanarak birbirlerini sıkıştırmaları ve batıya uzanan yeni göçlere yol açmaları hiç eksik olmamıştır. Yukarıda belirtildiği üzere, Batı Köktürkleri döneminde *İli Vadisi, Isık Köl*, *Yedisu* ve *Talas* bölgelerinde yerleşmiş; etnik oluşumlarını da tamamlamış olan Oğuzlar (Ercilasun 2008/2: 229-230), doğudaki Karlukların kendilerini sıkıştırması ve oturdukları bölgenin

Levent Şahverdi Arşivi

Karlukların eline geçmesi üzerine (Sümer 1999: 49), bu kez de 760 yıllarından başlayarak daha batıya doğru çekilen göçlerle *Aşağı Sirderya* boyları ile onun kuzeyindeki steplerde ve *Aral Gölü* çevresinde yurt tutmuşlardır (Sümer 1999: 31; Salman 1998: 86; Ercilasun 2008/2: 229-230). Artık IX. ve X. yüzyıllarda bu kavim, çeşitli kaynaklarda *Oğuz, Guz* ve *Uz* adları ile anılmıştır. Bu bölge, Karahanlı Devleti'nin batı bölgesidir.

Aşağı Seyhun boylarına ve onun kuzeyindeki steplere yerleşmiş olan Oğuzlar, yukarıda Oğuz Yabgu Devleti bölümünde açıklandığı üzere, bu bölgede kısmen yerleşik hayata geçmiş; büyük bir çoğunluğu da göçebe yaşam biçimlerini sürdürmüşlerdir. Oğuzlar, Seyhun bölgesinde çoğunluğu oluşturan etnik unsur olmakla birlikte, aynı bölgede yaşayan Kıpçak, Karluk, Türkmen, Halaç gibi öteki Türk boyları ile de komşulukları olmuştur (Sümer 1999: 46-61 ve öt.).

Eldeki tarihî ve coğrafi veriler, Oğuzların X. yüzyılın ilk yarısında *Karacuk* (Fârab) ve *Sayram* (Isfîcab) şehirleri yöresinde göründüklerini (Kafesoğlu 1993: 144) ve burada, daha önceki "Yabgu Devleti" bölümünde belirtildiği üzere, *Yeni Kent*, *Havâre*, *Cend*, *Sepren* (Sabran, Savran), *Suğnak, Karnak*, *Süt-Kent* şehirlerini kurarak bölgeyi bir Oğuz ülkesi durumuna getirdiklerini gösteriyor. X. yüzyılda İslamlığı kabullerinden sonra Türkmenler diye de anılan ve Karahanlı Devleti'nin batı kesimini oluşturan *Yabgu Devleti* sınırları içindeki Oğuzlar, XII. yüzyılda yukarıdaki şehirlere *Barçınlık Kent*, *Ecnas*, *Cend*, *Uzkent* ve *Sırlı-Tam* gibilerini de (Korkmaz 2005/I: 278 not 16'daki kaynaklar; Ögel 1962: 333-341) eklemişlerdir.

Bu bölgede yerleşik yaşama geçmiş olan ve göçebe Oğuzlar tarafından *yatuk* 'tembel' olarak vasıflandırılan şehirli Oğuzlar, askerî ve sivil teşkilata sahip, yüksek kültürlü bir yaşam sürdürmektedir. Yaşam biçimlerindeki ve sosyal yapılarındaki bu özellik dolayısıyla G. Doerfer'in de işaret ettiği üzere, *Yabgu Devleti* Oğuzları bu dönemde bir izolasyona da uğramış durumdadırlar.

VI.-IX. yüzyıllar arasında olduğu gibi, IX.-XI, XII. yüzyıllar arasında da elimizde doğrudan doğruya Oğuzca olarak kaleme alınmış bir eser yoktur. Ancak, Karahanlı dönemini temsil eden Kâşgarlı Mahmud'un kültür tarihimiz açısından son derece önemli bir eseri olan *Dîvânu Lugâti't-Türk*'te XI. yüzyılın 2. yarısındaki Oğuzlar için hayli geniş denecek bilgiler yer almış bulunmaktadır. Kâşgarlı'nın verdiği bilgiler ve yer yer bu konuda yaptığı açıklamalar, kuşkusuz Oğuz Türkçesinin tarihî gelişme sürecinde önemli bir dönüm noktası oluşturmaktadır.

XII- XIII. Yüzyıllarda Oğuzca:

Bu yüzyıllar arasındaki Oğuzca, Oğuzların oturdukları coğrafi bölge dikkate alınınca:

A. Harezm bölgesinde Oğuzca,

B. Horasan ve Anadolu'da, Büyük Selçuklu ve Anadolu Selçukluları Döneminde Oğuzca olmak üzere ayrı ayrı ele alınmalıdır.

Levent Şahverdi Arşivi

A. Harezm Bölgesinde Oğuzca

Sirderya bölgesinde oturan Oğuzlar, bir süre sonra Ceyhun Irmağı ile Hazar Denizi arasındaki Harezm bölgesine kadar uzanarak burada da varlık göstermişlerdir.

Harezm Türkçesi, XIII. yüzyılda Harezm ile ona bağlı Aşağı Sirderya (Seyhun) Irmağı bölgesinde, Karahanlı yazı dili geleneğine bağlı olarak etnik yapısındaki karma nitelik dolayısıyla, aynı zamanda Oğuz-Kıpçak lehçelerinin de etkilerini içine alarak kurulup gelişen yazı dilinin adıdır (Korkmaz 2007/III: 54). Önceleri İran asıllı unsurların bulunduğu Harezm bölgesi, daha sonra 1017 tarihinde Gazneli Mahmud tarafından fethedilerek Gaznelilerin eline geçmişti. Gazneliler döneminde bu bölgenin idaresi Türk asıllı valilere verildiği için bölgeye fiilen Selçuklular egemen oldukları gibi; Oğuz, Kıpçak, Kanglı, Kalaç, Kimek gibi öteki Türk boylarına bağlı pek çok halkın da gelip burada yerleşmesi ile bölge XI.-XII. yüzyıllarda iyiden iyiye Türkleşmiş bulunuyordu. Siyasi bakımdan kuzeyindeki Altınordu'ya bağlı olan Harezm'in konumuz yani dil tarihi açısından taşıdığı önem, bir yandan Karahanlı Türkçesinden Çağatay Türkçesine uzanan geçişi sağlarken bir yandan da Oğuz ve Kıpçak unsurlarının yoğunluğu nedeniyle bu lehçelere bağlı yeni yazı dillerinin oluşmasına beşiklik ve kaynaklık etmiş olmasıdır. Bu dönemde Oğuzca, daha önceki dönemlerde olduğu gibi öteki yazı dillerinin etkisinde kalma yerine, artık kendi varlığını hissedilir derecede ortaya koymuş ve doğrudan doğruya Harezm Türkçesini temsil eden *Kısasü'l-Enbiya, Nehcü'l-Feradis, Muînü'l-Mürîd* gibi eserler üzerinde de etkisini göstermeye başlamıştır. Hatta bu etkiyi az çok önceki Karahanlı Türkçesini temsil eden *Kutadgu Bilig ve Atabetü'l-Hakayık* gibi eserlerde de görmekteyiz (Gülsevin 2003- 2007: 166).

Gerçi, Harezm Türkçesi döneminde, elimizde yine doğrudan doğruya Oğuz Türkçesi ile yazılmış ve yazılış yerleri belli eserler yoktur. Ancak, görülen odur ki Harezm dönemi Oğuzcası, ilk aşamada öteki eserleri etkileme yoluyla artık bağımsız bir yazı diline doğru uzanma yönünde bulunmaktadır.

Oğuzcanın bu dönemde yazı dili ürünlerine geçmiş ilk belirtilerini XII-XIII. yüzyıl eseri olarak kabul edilen ve tek yazma nüshası Leningrad Asya Müzesi'nde bulunan *Anonim Kur'an Tefsiri'nde* buluyoruz. Karahanlı Türkçesinden Harezm Türkçesine geçiş döneminde yazılan ve Karahanlı Türkçesine daha yakın olan bu eserin sözlüğünü hazırlamış olan A. K. Borovkov (1963:12) [2], örnekler sıralayarak eserde daha yazılış döneminde bir Oğuz tabakasının varlığına işaret etmiştir.

Karahanlı Türkçesini Harezm Türkçesine bağlayan ve Harezm Türkçesini temsil eden önemli bir eser de H 710 (M. 1310) yılında Nasîrü'd-dîn bin Burha-

2 *Leksika Sredneasiatskogo Tefsira*, XII-XIII. yy. "Orta- Asya Tefsiri Sözlüğü" Moskva 1963, s. 12; Türkçe çev. H. İ. Usta-E. Amanoğlu, *Orta Asya'da Bulunmuş Kur'an Tefsirinin Söz Varlığı* (XII-XIII. yüzyıllar), TDK. Yay., Ankara 2002, s. 18,19.

Levent Şahverdi Arşivi

nü'd-dîn Rabguzî tarafından ortaya konan *Kısasü'l-Enbiya'*dır. Rabguzî'nin kendisi için "Ribat Oguzlug") ifadesini kullanmış olması, onun Oğuzlarla meskûn *Ribat* bölgesinden geldiği kanısını uyandırıyor (Ata 1997/I:XII). Gerçekten Faruk Sümer tarafından da Sirderya boylarındaki Oğuz şehirleri arasında bir *Ribatat* şehri de gösterilmiştir (Sümer 1997: XI-XII). Yazarın bir Oğuz bölgesinden gelmesi ve yukarıda belirtildiği üzere, Harezm bölgesinin Karahanlı, Kıpçak-Oğuz vb. Türk kavimlerinin birbirine karıştığı bir bölge olması dolayısıyla, Oğuzca özellikler yer yer *Kısasü'l-Enbiya* gibi doğrudan doğruya Harezm Türkçesini temsil eden bir eserde bile yer almış bulunmaktadır.

Öte yandan XII-XIII. yüzyıllar arasına giren tarihî devirde, Kıpçaklarla birlikte Oğuzların da önemli bir bölüğünün Hazar'ın güneyinden başlayan göçlerle Mısır ve Suriye coğrafyasında oluşturdukları *Kölemenler* yani *Memlûk Devleti* de üzerinde durulmaya değer bir dönemdir.

Memlûk Türkçesi

Mısır, Suriye ve Irak bölgelerinde kurulmuş olan Memlûk Sultanlığı'nda XIII-XVI. yüzyıllar arasında (1250-1517) konuşma ve yazı dili olarak kullanılan Türkçeye verilen genel addır. Memlûk Devleti, Eyyubî sultanlarının hassa ordusunda hizmet vermek üzere *Altın Ordu*'dan getirilen ve özel bir eğitimle yetiştirilen Kıpçak kölelerinin zamanla askerî ve siyasi bir güç kazanarak egemenliği kendi ellerine geçirmeleriyle kurulduğu için, bu dönemde sarayda olsun, devlet yönetimindeki kesimlerde olsun, Arapçaya karşı Türkçe ağırlık kazanmış ve önemi artmıştır. Dönemin tarihî, sosyal ve kültürel şartlara bağlı göç ve iltica olayları dolayısıyla da bu bölgede *Oğuz* ve *Kıpçak* unsurlarının yan yana yer almış olması, ister istemez bölgeyi temsil eden yazı dilinde her iki lehçeye özgü özelliklerin yan yana ve iç içe yer almasına yol açmıştır. Buna, Altın Ordu-Harezm ilişkileri dolayısıyla gelmiş eski Türk yazı diline ait özelliklerin de (söz gelişi *+lU* sıfat eki yanında *+lIg* ekinin de yer alışı gibi) gelenek hâlinde bir süre daha süregelmiş olması hususu da eklenebilir. Bu türlü etnik ve sosyal koşullara bağlı değişim ve gelişmeler, bir süre sonra ister istemez bölgenin dilinde Kıpçakça ile Oğuz-Türkmen lehçelerine ağırlık veren bir karışıp kaynaşmaya yol açmıştır. Böyle bir karışıp kaynaşmanın sonucu olarak da Memlûklar döneminde "karışık dilli eserler" sorunu ortaya çıkmıştır. Ancak bu karışıp kaynaşmanın daha sonraki bir dönemde, Kıpçakçayı geri planda bırakarak yavaş yavaş Oğuz Türkçesine ağırlık veren bir *Oğuzcalaşmaya* dönüştüğü görülmektedir. Bu nedenle Memlûklar döneminde yazılmış olan Türkçe eserler, dil yapıları bakımından geçirdikleri tarihî biçimlenme süreçlerine göre biri birinden az çok farklı üç evreye ayrılabilir. Bunlar:

1) Eski Türk yazı dili geleneği temelinde yazıldıkları hâlde, yer yer Oğuzcaya ve daha çok oranda Kıpçakçaya ağırlık veren özelliklerin yer aldığı eserler: *Tercümân-ı Türkî ve Arabî* (643/1245), *Kitâbü'l-idrâk li-Lisâni'l-Etrak* (712/1312), *Ettuhfetü'z-Zekiyye fi'l-Lûgati't-Türkiyye* (829/1425) vb.

2) Dil yapıları bakımından Oğuzcayla Kıpçakçanın içi içe girmiş olduğu eserler. Bunların bir kısmında Kıpçakça bir kısmında da Oğuzca unsurlar daha

Levent Şahverdi Arşivi

ağırlıklı olarak yer almış bulunmaktadır: *Kitâbü'l Hayl*, *Kitâb fi-ilmi'n-Nuşşâb*, *Kitâbü Bedi'd-Dünya*, *Kısasü'l-Enbiya* vb.

3-) Memlûk Türkçesinin Kıpçakça özelliklerden arınarak Oğuzcaya kayması ve Oğuzcalaşma olayının gittikçe yoğunlaşması.

Bu sürecin oluşmasında XIV. yüzyıl başından beri Anadolu'dan Memlûk bölgesine yapılan göçlerin önemli bir etkisi olmuştur (ayrıntı için Korkmaz 1983: 270-271; 2005/I: 435-442; Eckmann 1964: 35-37). Mısır ve Suriye'de Kıpçakça-ya karşı Oğuzcanın gittikçe yoğunlaşan bir ağırlık kazanmasını sağlayan koşullar, her hâlde bölgedeki Oğuz-Türkmen unsurları dışında, batıya yönelmiş olan Moğol akınından sonra Anadolu bölgesinden buraya göç etmiş olan Oğuz-Türkmen unsurlarının bu bölgede yoğunluğu arttırmış olması ile ilgili olmalıdır. Böyle bir sürecin oluşmasında *Erzurumlu Darir* ve eserlerinin önemli bir payı vardır.

Memlûk Türkçesinin karışık dil yapısından sıyrılarak Oğuzcaya dayalı bir yazı dili durumuna yönelmesi, XIV. yüzyılın ikinci yarısı olarak kabul edilebilir. Bilindiği üzere, Anadolu'da Selçuklu Devleti'nin yıkılması ile kurulan *Anadolu Beylikleri* Dönemi'nde, *Eski Anadolu Türkçesi* diye adlandırdığımız, temel yapısı Oğuzcaya dayalı sağlam bir yazı dili kurulmuş; Oğuz lehçelerinin bundan sonraki gelişme ve dallanmalarında temel olma görevi yüklenmiştir. Hızlı bir gelişme yoluna girmiş olan bu dönem, Oğuz Türkçesinin siyasi ve kültürel ilişkilerini sürdüregeldiği Memlûk Türkçesini etkilememesi olağan dışıdır. Bu dönemden başlayarak Mısır ve Suriye'de Türkçenin öteki dillerden üstün tutulması, Türk şair, bilgin, din ve düşünce adamlarına büyük değer verilmesi, Türk dünyasının başka bölgelerinden olduğu kadar Anadolu'dan da bazı bilgin ve şairlerin Mısır'a gelmesini kolaylaştırmıştır. Memlûk Türkçesinin Oğuzcalaşmasında çok önemli bir yeri olan ve büyük çaplı eserlerinin de hemen hepsini Mısır veya Halep'te ortaya koymuş olan Erzurumlu Darîr'in Mısır'a gelişinde de her hâlde bu göç faktörü önemli bir etken olmalıdır. Eldeki kaynakların ve yapılan araştırmaların verdiği sonuçlara göre, Memlûk Türkçesinin Oğucalaşmasındaki ilk köprüyü de Erzurumlu Darîr atmış bulunmaktadır. Mısır ve Suriye bölgelerinde Oğuzcaya ağırlık veren koşulların varlığı yanında Darîr'in 2120 beyitlik *Kitâbu Kıssa-i Yûsuf* mesnevisi, 6 büyük ciltlik *Siretü'n-nebî* Tercümesi, 3 ciltlik *Fütuhü'ş-Şam Tercümesi*, *Yüz Hadis*, *Yüz Hikâye* gibi eserleriyle hem sarayda hem de halk arasında kazandığı itibar, eserlerinin dilindeki doğal, akıcı ve nükteli özellikler, Memlûklar ülkesinde Oğuzcanın gelişip kökleşmesini kolaylaştırmıştır. Eserlerinin mukaddimesinden ve metinlerinin incelenmesinden anlaşılacağı gibi, Mustafa Darîr eserlerini genellikle intisap ettiği sultan ve emirlerin istekleri üzerine meydana getirmiştir. Eserleri, içerik ve nitelikleri bakımından yalnız birer tercümeden de ibaret değildir. Arap kaynaklarından yararlandığı bu eserlere kendinden de pek çok şey ekleyerek ve serbest bir aktarma yolu tutarak onlara hemen hemen birer telif niteliği kazandırmıştır. *Siyer-i Nebî* tercümesine eklediği manzum parçalar, başlıbaşına ayrı bir cilt tutacak genişliktedir. Bu eserler önce sohbetlerinde Mem-

Levent Şahverdi Arşivi

lûk sultan ve emirlerine anlatılmış; daha sonra yazılarak kitap hâline getirilmiştir (Korkmaz 1983: 269-273; 2005/I: 436-442).

B. Horasan ve Anadolu'da, Büyük Selçuklu ve Anadolu Selçukluları Döneminde Oğuzca (XII-XIII. Yüzyıllar Arası)

XI-XIII yüzyıllar arasında Batı Türkistan'dan yani Aral Gölü çevresi ve Sirderya havzası ile Harezm bölgesinden *Horasan*'a ve Anadolu'ya gerçekleştirilen yoğun nitelikteki Oğuz göçleri, 1040 yılında Horasan'da *Büyük Selçuklu Devleti*'nin kuruluşunu, 1071 Malazgirt Savaşı ile de 1077 yılında Anadolu'da bağımsız bir *Anadolu Selçuklu Devleti*'nin kuruluşunu sağlamıştır. Selçuklu ailesinin yönetiminde artık Oğuz Türkleri bu iki coğrafyada bağımsız birer devlet yapısına kavuşmuşlardır. Bunun doğal sonucu da elbette Oğuzcaya dayalı bir yazı dilinin oluşmasıdır.

Ne var ki XI-XIII. yüzyılar Selçuklu Anadolusu, bir yandan Haçlı Seferlerine sahne olmuş; bir yandan da Moğol akınının sonuçlarına katlanmak gibi ağır siyasi ve sosyal karışıklıklarla karşı karşıya gelmiştir. Bu dönemde, halkın konuşma diline dayanan bir yazı dilinin oluşması da ister istemez sosyal yapıdaki gelişim ve değişmelerin zamana bağlı bir süreçten geçmesini gerekli kılmıştır. Bu nedenle konuya doğrudan doğruya Eski Anadolu Türkçesinin oluşumunu hazırlayan gelişmeler doğrultusunda eğilmek gerekecektir.

O dönemin siyasal, sosyal ve idari koşulları dolayısıyla, bilindiği üzere, her iki devlette de resmî dil Farsçadır. Din alanındaki otorite dolayısıyla din dili, bilim dili ve dış yazışmalar dili olarak da Arapça geçerlidir. Halkın dili Oğuzcadır ve bu Oğuzca Horasan'dan Anadolu'ya kadar yayılmıştır. Bu dönemde özellikle XII. yüzyılın 2. yarısında Oğuzcanın bir yazı diline doğru dönüşme çabaları henüz emekleme döneminde olmalıdır. XIII. yüzyılda yalnızca halk için yazılan basit içerikli konular ile dinî esasları ve tasavvuf ilkelerini halka açıklamak üzere yazılan bazı Türkçe eserler ve bazı halk edebiyatı ürünleri göze çarpıyor.

*Horasan'*daki Büyük Selçuklu Devleti bir yana, Anadolu'da Oğuz Türkçesi temelinde kurulup ilk örneklerini vermeye başlayan ve *Eski Anadolu Türkçesi* veya *Eski Türkiye Türkçesi* diye adlandırılan yazı dili de bilindiği gibi kendi içinde üç alt döneme ayrılmaktadır. Bunlar A) Selçuklu dönemi Türkçesi, B) Anadolu Beylikleri Türkçesi, C) Osmanlı Türkçesine geçiş dönemi Türkçeleridir. Beylikler Dönemi Türkçesi bundan sonraki bölümde ele alınacaktır. Burada, şimdi öncelikle biraz Selçuklu dönemi Türkçesi üzerinde duralım:

Anadolu bölgesinde kurulup gelişmeye başlayan Selçuklu dönemi Oğuzcası, bir yandan konuşma diline dayalı bir yazı dili oluşturma mücadelesi verirken, bir yandan da birer kültür dili durumundaki Arapça ve Farsçaya karşı mücadele yürüttüğü bir dönemdir. Bu nedenle ortaya konan eserler oldukça sınırlıdır. Bugün elimizde olan ve Anadolu yazı dilinin kuruluşuna öncülük eden başlıca eserler, A. Fakih'in *Çarhname'*si *Kitâbu Evsâf-ı Mesacidi's Şerîfesi,* Hoca Dehhanî'nin

Levent Şahverdi Arşivi

manzumeleri, Şeyyat Hamza'nın *Yusuf ve Zeliha'*sı ile *Dâstân-ı Sultan Mahmud mesnevî'*si, Mevlâna ve Sultan Veled'in Türkçe beyit ve manzumeleri ile Yunus Emre'nin *Divan'*ı ve ahlakî içerikli *Risaletü'n-Nushiyye'*si gibi ürünlerdir. Bunlara, varlıklarını yazılı kaynaklardaki bilgilerle ya da XIII. yüzyıldan sonraki kopyaları ile ulaşabildiğimiz Şeyyat İsa'nın *Salsalnâme'*si, yazarı bilinmeyen *Seyh San'an Hikâyesi,* Anadolu'daki İslam fetihlerini işleyen *Battalnâme,* destanî bir roman niteliğindeki *Dânişmentnâme* gibi eserler de katılabilir. Ancak, sayıları çok sınırlıdır. Bu sayı azlığında, Oğuzcanın Anadolu Selçukluları döneminde daha bir emekleme ve konuşma diline dayalı bir yazı dili oluşturma çabasında oluşu etken olduğu gibi, XIII. yüzyıl Moğol akınının yol açtığı tahribat dolayısıyla bu döneme ait bir kısım eserlerin kayba uğramış olması ile de ilgili olabilir.

Son yirmi beş otuz yıl öncesine gelinceye kadar Anadolu Oğuzcası yanında Horasan Oğuzcası ile ilgili eserlerin de bulunup bulunmamadığı konusunda herhangi bir görüş ileri sürülmemiştir.

Anadolu Oğuzcası ile ilgili olarak yukarıda verilen örnekler dışında elimizde, genellikle üzerlerinde yazılış tarihleri ve yazıldıkları alanlar belli olmayan ve araştırıcılar tarafından XII. yüzyılın 2. yarısı ile XIII. yüzyılın ilk yarısına ve Anadolu bölgesine sokulan Ali'nin *Kıssa-i Yûsuf*'u (yazılış tarihi bilinen tek eser M 1233), *Behcetü'l-Hadâik fî Mev'izetü'l-Halâik*, *Kuduri Tercümesi*, *Kitâbü'l-Ferâiz* gibi daha başka bazı eserler de vardır. Bu eserlerin dil yapısı, Oğuzca özellikler yanında Doğu Türkçesine özgü birtakım dil özellikleri de taşıdığı ve fiil yapısında *olġa/bolġa* veya *olġay/bolġay* şekilleri yer aldığı için "karışık dilli eserler" diye adlandırılmıştır. Söz konusu eserlerde Doğu Türkçesine özgü özellikler ile Oğuz Türkçesine özgü özelliklerin iç içe geçmiş olması, bu eserlerde yer alan özelliklerin Doğu Türkçesi temelindeki Eski Türk yazı dilinden yeni bir yazı diline daha doğrusu Oğuzcaya geçiş dönemini temsil eden özellikler midir? Yoksa bu eserlerin farklı bölgelerde kopya edilmiş olmasından kaynaklanan ve söz konusu eserlere, müstensihler yani o eserleri kopya edenler eliyle sonradan yansımış olan özellikler midir, konusunda görüş ayrılıkları ortaya çıkmıştır.

Karışık dilli eserlerin Eski Türk yazı dilinden yeni bir yazı diline, daha doğrusu Oğuzcaya geçiş dönemini temsil eden nitelikte eserler olduğu görüşü yaygındır (Rahmetî, Buluç, Korkmaz, Canpolat). Buna karşılık Ş. Tekin'in temsil ettiği görüş (Tekin 1973-74: 59-157), bu türlü eserlerde görülen ikili oluşumun, Eski Anadolu Türkçesinin tarihî gelişmesi ile ilgili organik özellikler olmayıp ya o eserlerin farklı bölgelerde kopya edilmiş olmasından kaynaklanmaktadır, yahut da Türkistan'dan gelmiş bazı kişilerin ağız özelliklerinin etkisine dayanan (Korkmaz 2005/I: 297-300 bk.) özellikler olduğu yönündedir.

Yazıldıkları dönemden sonraki yüzyıllarda kopya edilen eserlerde görülen değişmeler ile Selçuklu döneminde Şeyyat Hamza'nın Doğu Türkçesine yaklaşan şiirleri, Mevlâna'da görülen Doğu Türkçesine ait özellikler ve hatta XIV. yüzyılda Kadı Burhaneddin'in Doğu Türkçesini takliden yazdığı şiirler (Yücel 2004: 81-

Levent Şahverdi Arşivi

103) dikkate alınırsa, Ş. Tekin'in iddiası bir bakıma ve bir dereceye kadar doğru olabilir. Ancak, konuya bir de Oğuzcanın başlangıçtan ta XIII. yüzyıla kadar uzanan ve farklı coğrafyalarda az çok birbirinden farklı siyasi, sosyal, kültürel koşullar altında yol alan değişim ve gelişmeleri dikkate alınırsa, bu konuda daha dikkatli bir değerlendirme yapma gereği ortaya çıkar. Bilinen bir dil bilimi gerçeğidir ki her dil, içinde bulunduğu coğrafi, siyasi, sosyal ve kültürel koşullara bağlı olarak sürekli bir değişim ve gelişim içindedir. Yukarıdaki bölümde görüldüğü üzere, bu değişimi XI-XII. yüzyıllarda Sirderya bölgesindeki *Yabgu Devleti* döneminde Oğuz Türkçesi de yaşamıştır. Büyük Selçuklular ve Anadolu Selçukluları döneminde devletin halkla olan ilişkilerinde ve halka seslenen basit içerikli dinî ve destanî eserlerde Türkçe kullanıldığına, o dönemdeki Oğuz Türkçesi de XI. yüzyılda batıya uzanan göçler yoluyla gelen Harezm ve Seyhun bölgesi Oğuzcası olduğuna göre, Oğuzcanın XI-XIII. yüzyıllar arasında böyle bir süreçten geçmiş olması olağandır. Yadırganacak bir durum söz konusu değildir.

Kâşgarlı'nın XI. yüzyılın 2. yarısında Oğuzca için verdiği bilgiler, o dönemde Karahanlıların batı kesimini oluşturan Oğuzların Seyhun bölgesinde kurdukları izolasyona uğramış *Yabgu Devleti* ile o bölgedeki göçebe Oğuzların dili olmalıdır. Batıya aktarılan karışık yapıdaki dil her hâlde bu Oğuzcadır. Biz özellikle Horasan Selçukluları dönemini temsil eden bu dili, vaktiyle *Selçuklu Oğuzcası* veya *Doğu Oğuzcası* diye adlandırmıştık (Korkmaz 1973: 57; 2005/I: 274-286).

Kâşgarlı'nın Oğuzca için verdiği özelliklerden Doğu Türkçesine ait olanların, karışık dilli eserlerde yer alan Doğu Türkçesine ait özellikler ile örtüşmesi ve ayrıca G. Doerfer'in yaptığı araştırma sonuçlarına göre (1977: 127-204: "Das Chorasan Türkische"), bu özelliklerin günümüz Horasan Türkçesine kadar uzanmış bulunması, Ş, Tekin'in görüşünü bu açıdan çürütmekte ve Oğuzcanın XI-XIII. yüzyıllar arasında böyle bir süreci de yaşamış olduğuna işaret etmektedir. Bu süreç Anadolu'da elbette geçici olmuştur. Çünkü Doğu Türkçesine ait özellikler, Oğuzcanın kendi yapı ve işleyişinden değil, Karahanlı Türkçesinin etkisinden gelen özelliklerdir. Bu nedenle de Oğuzcaya özgü özellikler ile kaynaşamamıştır, zamanla yadırganmıştır. Nitekim XIII. yüzyıldaki çok yoğun Oğuz göçleri ile Anadolu'nun iyiden iyiye Türkleşmesi sonunda bütünüyle Oğuzcanın konuşma dili temelinde yol alan yazı dili, bu yan etkileri kısa zamanda silip yok etmiştir.

İşte Selçuklu Türkçesini temsil eden eserlerin dil yapıları bakımından böyle ikili bir durum göstermesi, bu eserler üzerinde çalışan ya da görüş bildiren dilcileri, birbirinden farklı iki temel görüş ayrılığına yöneltmiştir. R. Rahmetî Arat'tan başlayarak (1960, s. 225-232), M. Mansuroğlu (1951: 215-229), S. Buluç (1955-119-131), M. Canpolat (1968, 165-175), Z. Korkmaz (1973: 16-24; 2005/1, 241-253; 268-273; 274-286) gibi dilciler, Oğuzcanın Doğu Türkçesinden Batı Türkçesine uzanan bir geçiş dönemini temsil ettiği, dolayısıyla bu özelliklerin normatif olduğu görüşünü benimsemişlerdir. Biz yukarıda işaret edildiği üzere kendi yazımızda bu nitelikteki Oğuzca için *Selçuklu Oğuzcası* (2005/1: 274-286, 298) veya *Doğu Oğuzcası* terimlerini yeğlemiştik (1973: 57, §. 18/5).

Levent Şahverdi Arşivi

Ş. Tekin ise, üzerinde çalıştığı Farsçadan Türkçeye aktarılmış *Feraiz Kitabı* (MS 1343 tarihli) ve *Kitâb-ı Güzîde*[3] dolayısıyla bu konuya eğilmiş ve bu türlü karışık dilli eserlerde görülen ikili özelliklerin Oğuzcanın XI-XIII yüzyıllar arasındaki yapısından değil, doğrudan doğruya Doğu Türkçesi konuşan bazı göçmen yazarların kendi ağız özelliklerinden kaynaklandığını belirtmiş ve görüşünü, yönelttiği bazı sorulara verilecek yanıtlarla desteklemeye çalışmıştır (1973-74: 69-71). Böylece, *karışık dilli eserler* konusunda birbiri ile zıtlaşan iki farklı görüş ortaya çıkmıştır. Bu konuda "hangisi doğru?" sorusunu ortaya çıkaran bir ikilem söz konusu olunca, kendisi de karışık dilli eserler üzerinde çok yönlü çalışmalar yapmış olan G. Doerfer, devreye girerek bazı noktalarda kısmen Ş. Tekin'in bazı noktalarda da kısmen bizim haklı olduğumuz görüşüne yer vermiştir. (TDAY-B 1977- 132). Ancak, bu çalışmaları sırasında, İran'daki *Halaç* ve özellikle *Horasan Türkçesi* üzerinde yaptığı araştırmaların ortaya koyduğu veriler, Oğuzcanın ve Selçuklu dönemi Türkçesinin dil yapısı konusundaki mevcut görüşleri değiştiren yeni sonuçlara yol açmıştır.

Bu durum karşısında, kişisel olarak başlangıçta benim de içinde bulunduğum karışık dilli eserlerin, Doğu Türkçesinden Batı Türkçesine uzanan bir geçiş dönemini temsil ettiği yolundaki kısmî yanılgı, herhâlde XI-XIII yüzyıllar arasındaki Oğuzcayı, tarihî gelişme süreçlerini tamamlayarak standartlaşmış bir yazı dili olarak görme beklentisinden kaynaklanmış olmalıdır. Oysa Kâşgarlı'nın verdiği bilgiye göre, Oğuzların 22, *Camiü't-Tevârih'te* yapılan açıklamaya göre de 24 boya ayrılmış ve Kâşgarlı'nın Oğuz boyları arasında birtakım ağız ayrılıklarının bulunduğunu, ancak, esere fazla bir yük getireceği endişesi ile bu ayrılıklara girmediğini belirtmiş olması, dolayısıyla, daha bir yazı dili olarak şekillenmesinin başında bulunan bu lehçenin kendi içinde birtakım ağız ayrılıklarına sahip olabileceği de düşünülebilirdi. İşte yapılan çalışmalar sırasında eksik kalmış olan bu husus, yine Doerfer'in İran'daki Horasan Türkçesi üzerinde asistanları ile bir ekip hâlinde gerçekleştirdiği çalışmalarla tamamlamıştır.

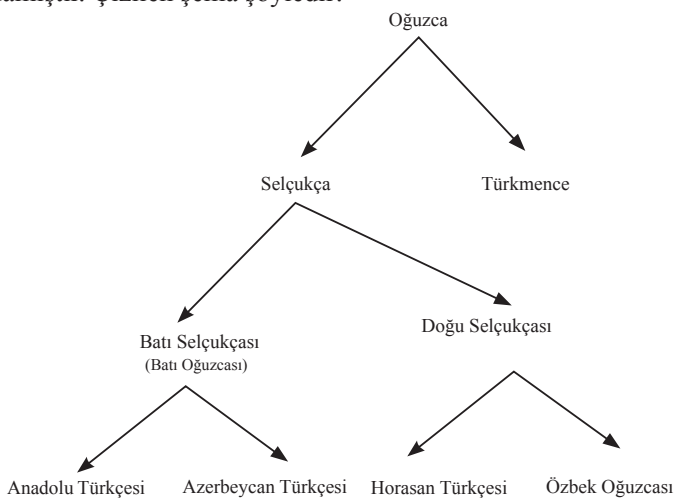
G. Doerfer'in bu konudaki araştırmalarla ulaştığı sonuç kısaca şu noktalarda özetlenebilir:

---

3 XV. yüzyıl Anadolu'sunda artık Oğuzca ölçünlü bir dil yapısına yönelmiş olduğundan, Muhammed b. Bâlî, Abu Nasr Tahir b. Muhammed es- Serahsî'nin *Kitâb-ı Güzîde'*sini dönemin Türkçesine aktarmıştır. *Kitâb-ı Güzîde* de yukarıda belirtilen *olġa/bolġa* dilinde karışık bir eser niteliği taşıdığı için, Muhammed b. Bâlî, eseri aktarılırken "*es-Serahsî'nin her bir sözü bin câna değer bir kitap düzenlediği, ancak, olġa/bolġa ibaretince yazıldığı için bu dönemde artık yadırgandığını*" dile getirerek "*o sakîm ibaretten sarih ve fasîh, rüşen Türkîye döndürdüm*" (Manisa kitaplığı nu: 6886; H. 868/M. 1458 yılı kopyası) diyerek eserin niteliğini açıklamıştır (Arat, R. R. 1960:225-232). Ancak, bu çeviriye temel oluşturan karışık dilli *Kitâb-ı Güzide* nüshası ne yazık ki Türkiye ve Avrupa kitaplıklarında yer almamaktadır. Biz vaktiyle İngiltere'de *British Museum, Oxford* kitaplıkları ile Almanya'da Berlin, Marburg, Tübingen, Münih'teki yazma nüshalar ile Viyana'daki Türkçe el yazmalarını hep elden geçirdik. Buna ek olarak Bursa ve İstanbul kitaplıklarında yaptığımız araştırmalar ile Upsala, Strasburg kataloglarında yaptığımız taramalarda da bu kitabın es-Serahsî tarafından hazırlanan aslını bulamadık.

Levent Şahverdi Arşivi

Oğuzca, daha standart bir yazı diline ulaşamadığı dönemlerde, kendi içinde geçirdiği şekillenme süreçleri ile birbirinden farklı ağız yapıları sergileyebilmiştir. Doerfer, bu konuda, "Das Horasantürkische" adlı makalesinde (TDAY-B 1977, 127-204), daha önce yazdığı bir makaleye gönderme yaparak ("Die Türkische Sprachen Irans" TDAY-B 1969, 10-22) Horasan Türkçesini Türkmence ile aynı nitelikte bir lehçe olarak kabul ettiğini, ancak Horasan Türkçesi üzerinde yaptığı köklü analizler sonunda görüşünü değiştirdiğini bildirmiştir. Ona göre Horasan Türkçesi, hiç şüphe yok ki Doğu Türkçesinin etkisinde kalmış bir Oğuz lehçesidir; Azerbaycan Türkçesi ile Türkmence arasında bir bağlantı unsurudur. Ancak, onlardan farklı özel bir yapısı vardır. Bu nedenle hem Oğuz Türkçesine özgü özellikler taşımakta hem de Doğu Türkçesine ait birtakım özelliklere sahip bulunmaktadır. Ayrıca, aradan geçen uzun yüzyıllar zarfında Horasan Türkçesi, Farsçanın da güçlü bir etkisine uğramıştır (agm., 127). Horasan Türkçesinin XI-XIII. yüzyıllar arasındaki dönemi ile bugünkü dönemi arasında da dil yapısı açısından bir koşutluk vardır. Bu nedenle karışık dilli eserler grubuna sokulan bütün eserlerle birlikte, Ş. Tekin'in, doğudan gelen göçmen ağızlarını yansıtmıştır diye bildirdiği, söz gelişi Mevlâna'nın dilindeki *bolġan*, *yarġuḳa barurmen*, *bolġay* ve fiil çekimindeki *-men*, *-sen* kişi ekleri gibi ilk bakışta Eski Türkçeyi ve Doğu Türkçesini hatırlatan şekiller yer alırken bir yandan da ad çekimi eklerinde hep Batı Türkçesine ait şekillerin yer almış olması gibi çelişkili durumlar, Doğu Oğuzcası yani Horasan Türkçesi için yadırganacak bir durum değildir. Ayrıca Mevlana'nın gelmiş olduğu *Belh*'te de XIII. yüzyılda Horasan Türkçesi geçerlidir. Aynı durum *Feraiz Kitabı* için de söz konusudur (agm., 131-132). Doerfer, bu makalesinde Horasan Türkçesinin ses ve şekil bilgisi özellikleri ile söz varlığı üzerinde ayrıntılı bilgiler verdikten sonra, Oğuzcayı kendi içinde, önce batıda Selçuklu Türkçesi, doğuda Türkmence olarak ayırmış; Selçuklu Türkçesini de kendi içinde bir yanda *Batı Selçukçası* veya *Batı Oğuzcası*, diğer yanda *Doğu Selçukçası* diye iki kola ayırarak Anadolu ve Azerî Türkçelerini Batı Oğuzcasına, Horasan Türkçesini de Özbek-Oğuzcası ile birlikte ve ayrı birer kol hâlinde Doğu Selçuklu Türkçelerine bağlamıştır. Çizilen şema şöyledir:

Levent Şahverdi Arşivi

İşte XI-XIII. yüzyıllar arasında Anadolu'daki, Batı Oğuzcasını etkilemeye çalışan Horasan Türkçesinin *olġa-bolġa* yapısındaki eserlerine karşı XV. yüzyılda gösterilen tepki, bu iki kol arasındaki ağız yapıları ayrılığından kaynaklanmıştır.

Doerfer'in Horasan Türkçesinin yapısı üzerinde ortaya koyduğu sonuçlar dikkate alınarak bizce karışık dilli dediğimiz eserler ve Oğuzcanın tarihî gelişme süreçleri şöyle bir değerlendirmeden geçirilebilir:

Doerfer'in Horasan Türkçesi yoluyla ulaştığı sonuçlar, Selçuklu döneminin dil yapısını *karışık dilli eserler* anlayışından farklı yeni bir değerlendirmeden geçirme gereğini ortaya koymuş bulunmaktadır.

Buna göre XI-XIII. yüzyıllar arasındaki Selçuklu dönemini temsil eden eserler, bir yandan *Batı Oğuzcası*nı bir yandan da "karışık dilli" diye nitelendirilen eserler yolu ile *Doğu Oğuzcası*nı yansıtan ürünlerdir. Bu bakımdan XI-XIII. yüzyıllar Oğuzcası, her ne kadar kendi içinde en az iki temel ağız bölgesi oluşturan bir yapılanma sergilemekte ise de sonuç olarak her ikisi de doğrudan doğruya Oğuz Türkçesi temelindeki farklı şekillenmelerden kaynaklandığı için artık bu dönem dilinin, Doğu Türkçesinden Batı Türkçesine uzanan bir geçiş evresi olarak değil, doğrudan doğruya Oğuzcanın kendi içindeki farklı biçimlenme süreçlerinin ortaya koyduğu birer ayrılık olarak değerlendirilmesi gerekir. Bu nedenle de şimdiye kadar kullanılagelen ve değişik bir anlam taşıyan *karışık dilli eserler* terimi bırakılarak bunun yerine tarihî gelişme ve biçimlenme süreçlerine uygun düşen *Selçuklu Türkçesi Ağızları* teriminin kullanılması yerinde olur diye düşünüyoruz. Böylece, siyasi açıdan farklı birer yapıyı temsil eden Selçuklu dönemi ile Anadolu Beylikleri Dönemi'nin dil yapıları da birbirinin devamı niteliğinde bir bütün olarak ele alınabilir.

Oğuz Türkçesinin XI-XIII. yüzyıllar arasındaki *Doğu Oğuzcası* ya da *Doğu Selçukçası* diye adlandırılan kolunun ağız yapısı, bizce, daha önceki bir dönemin özel koşulları içinde şekillenmiş olmalıdır. Doğu Oğuzcasının dil yapısı ile Kâşgarlı'nın XI. yüzyıl Oğuzcası için verdiği bilgilere dayalı dil yapısı arasındaki genel uyum ve Oğuzların VIII. yüzyılın 2. yarısından başlayarak IX. ve X. yüzyıllarda *Sirderya Irmağı* ve *Aral Gölü* çevrelerinde yani Karahanlıların batı kesimindeki *Yabgu Devleti* sınırları içinde, izolasyona uğramış bir şekilde yaşam geçirmiş olmaları, bize, Oğuzcadaki bu şekillenmenin *Yabgu Devleti* dönemine ait olduğu görüşünü benimsetmiştir. Ancak, bu duruma rağmen, dolaylı olarak Doğu Oğuzcasının şekillenmesinde bir dereceye kadar yine Doğu Türkçesinin etkisi söz konusu olmaktadır.

Görülüyor ki Oğuz Türkçesi, daha Oğuzların Orta ve Batı Asyanın çeşitli Türk devletleri içinde yer alan yaşamları boyunca kendi içinde birtakım temel şekillenmelerden geçerek bazı ağız grupları oluşturmuş bulunmaktadır. Horasan'ın Doğu Oğuzcasına karşı Selçuklu Anadolu'sunda farklı nitelikte bir Batı Oğuzcasının da ortaya çıkmış olması, bu lehçenin daha Anadolu öncesi dönemlerden başlayarak böyle birer ağız şekillenmesinden geçmiş olduğu görüşünü benimsetmektedir.

Levent Şahverdi Arşivi

Selçuklu döneminin devamı niteliğindeki Eski Anadolu Türkçesinin dil yapısında Batı ve Doğu Türkçesini temsil eden bazı özellikler açısından, söz gelişi *b >m, b >v, t >d, k- >g-* değişimleri ile *g* ünsüzünün kelime sonu ve hece başlarında geçirdiği değişimlerle ilgili ikili durumların yer almış olması, acaba bu değişimlerin doğrudan doğruya Oğuzcanın kendi içindeki tarihî değişim ve gelişim evrelerinin sonucu mudur? Yoksa Doğu Türkçesinin Doğu Oğuzcası yolu ile bir dereceye kadar da olsa Batı Oğuzcasını da etkilenmiş olmasından kaynaklanan bir durum mudur? Bu hususun da araştırılması gerekmektedir.

Oğuzların 23 veya 24 boy hâlinde Anadolu'ya gelmiş; hatta araya Kıpçak, Karluk vb. daha başka bazı Türk etnik unsurlarının da karışmış olması, Oğuzcanın Anadolu'da daha Selçuklu döneminde bile farklı ağız özelliklerine dayalı bir dil yapısına sahip olduğuna işaret eder niteliktedir. Ancak, elimizde bu döneme ait pek sınırlı ölçüde malzemenin bulunması, bugün için sağlıklı bir değerlendirme yapılmasına engel olmaktadır. Ne var ki elde, Eski Anadolu Türkçesinin 2. alt dönemini oluşturan *Anadolu Beylikleri* Dönemi'ne ait pek çok eserin var olması, bu eser üzerinde yapılacak araştırma ve incelemeler yoluyla geriye doğru uzanan bir değerlendirme yapılabilmesine de olanak sağlamış olacaktır.

Beylikler Dönemi Türkçesi: Eski Anadolu Türkçesi (XIV-XV. Yüzyıllar)

Süreç olarak Selçuklu Oğuzcasının devamı niteliğindeki Beylikler Dönemi Türkçesi, Anadolu'da eski Doğu Türkçesinin kalıntılarından da ayıklanmış Oğuzcaya dayalı yepyeni bir yazı dilinin kuruluş dönemidir. Anadolu Selçuklu Devleti'nin yıkılıp parçalanmasından (M 1307) oluşan ve Eski Anadolu Türkçesinin 2. alt dönemini oluşturan Anadolu Beylikleri Dönemi'ni temsil eder. Zaman bakımından XIII. yüzyıl sonlarından XV. yüzyıl ortalarına, yani Osmanlı Beyliği'nin öteki beyliklerin varlığına son veren güçlü bir devlet durumuna geçişine kadar uzanır. Ancak, Selçuklu Türkçesinin bitişi ile Beylikler Dönemi Türkçesinin başlangıcını birbirinden kesin sınırlarla ayırmak mümkün değildir. XIII. yüzyıl sonu, bu iki dönemi birbirine kaynaştıran bir halka durumundadır (Korkmaz 2005/I: 541).

VI. yüzyıldan XIII. yüzyıla kadar yalnızca bir konuşma dili olarak süregelen ve yukarıdaki bölümlerde belirtildiği üzere çeşitli Türk devletlerinin yazı dillerinde ancak az ya da çokça oranda birtakım belirtiler bırakabilen bu lehçenin, XIII. yüzyılın 2. yarısından başlayarak bağımsız bir yazı diline doğru uzanan akışı, kuşkusuz o coğrafyadaki siyasi, sosyal ve kültürel koşulların ortaya koyduğu yeni gelişmelerle ilgilidir. Dil tarihinde başlıbaşına yeni ve önemli bir süreç oluşturan bu gelişmeler ana çizgileri ile şu noktalarda özetlenebilir:

XIII. yüzyıl Moğol akını önünde batıya göç eden ve büyük çoğunluğunu Oğuzların oluşturduğu göçler, Anadolu bölgesinin iyiden iyiye bir Türk ülkesi durumuna gelmesini sağlamıştır. Moğol akınından önce Anadolu'daki sınır boyları çatışma ve çarpışmalarında Selçuklu Devleti'nin uç beyleri görevini yüklenmiş olan Türkmen beyleri, Moğol egemenliği altına düşen imparatorluğun 1307

Levent Şahverdi Arşivi

yılında parçalanması üzerine, bulundukları beylik bölgelerinde bağımsızlıklarını ilan ederek *Anadolu Beylikleri* Dönemi'ni başlatmışlardır. İçlerinde en güçlüleri *Karamanoğulları, Germiyanoğulları, Osmanoğulları, Aydınoğullları, Saruhanoğulları, Menteşeoğulları* olmak üzere Anadolu'nun batısından doğusuna, kuzeyinden güneyine yirminin üzerinde beylik vardır. Bu beylikler ayrıntıya girmeden şöylece sıralanabilir:

Ladik (Denizli), Honas ve Dalaman yörelerinde *İnançoğulları* (1261-1368), Milas-Muğla ve kısmen Aydın, Denizli yörelerinde *Menteşeoğulları* (1280-14209), Manisa-Gördes, Turgutlu ve Denizli yörelerinde *Saruhanoğulları (*1302-1410), Birgi-Selçuk-İzmir ve dolaylarında *Aydınoğulları (*1308-1426), Karahisar (Afyon), Kütahya, Sandıklı, Akşehir bölgesinde *Sahip Ataoğulları (*1275-1341), Kütahya-Uşak, Denizli ve Afyon çevrelerinde *Germiyanoğulları (*1300-1429), Beyşehir-Seydişehir yörelerinde *Eşrefoğulları* (1250 (?) -1326), Balıkesir-Çanakkale taraflarında eski Danişmendli Devleti'nin kalıntısı olan *Karesi (Karası) (1297-1360) Oğuzları*, Isparta, Eğirdir, Burdur ve Antalya yörelerinde *Hamitoğulları;* Kuzeybatı-Anadolu'nun Eskişehir, Bursa yörelerinde *Osmanoğulları* (1243), Güney Anadolu sahillerinde *Alaiye Beyliği* (1293-1471), Maraş-Elbistan bölgesinde *Dulkadiroğulları* (1339-1521), Adana bölgesinde *Ramazanoğulları* (1352-1608); Orta Anadolu'da *Eretna Devleti* (1335-1381); Sivas, Kayseri, Niğde, Tokat, Amasya bölgelerinde *Kadı Burhaneddin Devleti* (1344-1398), Konya, İçel ve Ermenek bölgelerine *Karamanoğulları* (1256-1483), Karadeniz Bölgesinde Trabzon ve Sinop yörelerinde *Pervaneoğulları* (1277-1322); Kastamonu ve yöresinde Hüsameddin Çobanoğlu tarafından kurulan *Çobanoğulları* ile sonradan bunun yerini alan *Candaroğulları Beyliği* (1291-1461) gibi (Uzunçarşılı 1969, 1988: 1-179; Yücel, 1970, 1980: 1-18; Wittek-çev. Gökyay, 1944; Akın 1968; Özkan 2008: 68-75; Korkmaz 2009/2, baskıda).

Anadolu'yu dört bir yandan sarıp sarmalamış olan bu beyliklerden her birinin başında bulunan, Arap ve Fars kültürüne de aşina olmayan Türkmen beyleri, Selçuklu döneminden farklı olarak bilinçli bir tutumla Türkçeye sarılmışlardır. Bu nedenle Beylikler Dönemi Oğuzcanın Selçuklu döneminden farklı olarak Anadolu'da aynı zamanda Arap ve Fars dillerine karşı Türkçeyi egemen kılma mücadelesinin verildiği bir dönemdir. Karamanoğlu Mehmet Bey'in 1277 yılında Selçuklu Sultanından Konya'yı aldıktan sonra topladığı divanda verdiği "*Şimden girü hiç kimesne kapuda ve divanda ve mecalis ve seyranda Türk dilinden gayrı dil söylemeye*", "*defterleri daḫı Türkçe yazalar.*" şeklindeki buyruğu aynı zamanda öteki Türkmen beylerinin de düşünce ve tutumlarına tercüman olan bir buyruktur. (Ayrıntılı bilgi için Korkmaz 2005/1: 424-428).

Sonuç olarak da bu dönem, Anadolu'da Oğuzcaya dayalı bağımsız ve güçlü bir yazı dilini gerçekleştirme hedefine yönelmiş bir uyanış dönemidir.

İşte bu bilinçli tutum dolayısıyladır ki beylik merkezlerindeki saraylarda kısa zamanda Oğuzca temelinde dil, edebiyat, düşünce, bilim ve kültür hayatı açısın-

Levent Şahverdi Arşivi

dan yeni bir filizlenme dönemini başlamıştır. Bu filizlenme kısa sürede gelişerek telif, tercüme ve uyarlama yolları ile meyvelerini çok yönlü yığınlarca eser hâlinde ortaya koymuştur. Hayatı XIV. yüzyıl başına da taşan ve edebî gücü ile daha sonraki yüzyılları da etkileyen Yunus Emre başta olmak üzere, bu verimli dönemi temsil eden başlıca şahsiyetler ve eserleri şunlardır:

Muhammed Nesefî'nin (ölm. H. 537), *al-Manzumah fi'l-hilâfiyat* adlı eserinin H. 732 (M. 1331) tarihinde Türkçeye yapılmış şerhli çevirisi durumunda olan *Manzume-i Nesefî;* Kırşehirli Ahmed Gülşehrî'nin Şeyh Attar'dan yeni ilâvelerle genişleterek ve serbest olarak Türkçeye aktardığı manzum *Manıku't-Tayr'*ı; telif *Ahi Evran mesnevîsi;* sofî şair Kırşehirli Âşık Paşa'nın pek hacimli manzum bir eser olan *Garipnâme'*si *Fakrnâme* ve *Vasf-ı hâl* mesnevileri ile *Hikâye* ve *Kimya* risaleleri; Ahmedî'nin *İskendernâme'*si; Hoca Mes'ûd'un manzum aşk hikâyesi olan *Süheyl ü Nevbahâr'*ı ile *Ferhenknâme-i Sa'dî* tercümesi; Fahrî'nin *Husrev ü Şîrîn* mesnevisi; Kul Mes'ûd'un Aydınoğlu Umur Bey'in emri ile Farsçadan dilimize aktardığı hayvan hikâyelerinden oluşan *Kelile Dimne* tercümesi, Sadrü'd-din Mustafa Şeyhoğlu'nun, Germiyan Beyi Süleyman Şah adına X. yüzyılda Marzuban b. Rüstem tarafından Taberistan yerli lehçesi ile yazılmış ve XIII. yüzyılda Farsçaya aktarılmış olan metinden yararlanarak çevirdiği yine hayvan hikâyelerinden oluşan *Marzubânnâme Tercümesi* ile *Unsurü'l-maâlî*, Keykâvus b. İskender b. Kabus'un oğlu Gîlanşah için yazmış olduğu ahlaki, siyasi nitelikteki *Kâbusnâme* tercümesi; aynı eserin kime ait olduğu bilinemeyen anonim bir başka çevirisi, Şeyhoğlu'nun yine Süleyman Şah için kaleme alıp onun ölümü üzerine damadı ve Osmanlı şehzadesi Yıldırım Bayezid'e takdim ettiği *Hurşîdnâme* veya *Hurşîd ü Ferahşâd* adlı mesnevisi ile Şeyh Necmüddin Daye'nin Farsça bir eserinden pek çok yeni eklemelerle genişletilerek yazılan siyasetname niteliğindeki *Kenzü'l-küberâ* ve *Mihekkü'l-ulemâ'*sı, Tursun Fakîh'in *Mesnevî*'si ile Sula Fakih'in *Yûsuf ve Züleyhâ'*sı*;* Sivas hükümdarı Kadı Burhaneddin'in 1500 kadar şiiri içine alan büyük *Divan'ı;* Anadolu'da Hurufîliğin yayılmasında büyük rolü olan Nesimî'nin sofiyane şiirleri; Anadolu Türkçesi ile Memlûk Türkçesinin Suriye Oğuzcası arasında bağlantı kuran Erzurumlu Darîr'in *Kıssa-i Yûsuf* mesnevisi, *Yüz Hadîs ve Fütûhü'ş-şam* tercümeleri ile *Siyer-i Nebî'*si ilk sırada sayılabilecek eserlerdir. Bunlara müfessirleri bilinmeyen *Fatiha* ve *İhlâs suresi tefsirleri; Sure-i mülk Tefsiri, Tebâreke Tefsiri, Yasin Tefsiri* ile Ankaralı Mustafa b. Mahmud'a ait *Sûretü'l-mülk Tefsiri* gibi tefsirlerle Ladikli Muarrife ait manzum *Hasan Hüseyin Hikâyesi'ni,* Şeyyad adlı bir şairin Kastamonu beylerinden Kötürüm Bayezid'e takdim ettiği manzum *Dâstân-ı Maktel-i Hüseyin* ile Ali'nin *Hazret-i Ömer destanı*'nı, Maazoğlu Hasan'ın, Hazreti Ali'nin gazalarından bahseden mesnevisini, Tursun Fakîh'in *Gazavatnâme'*sini; *Dâsitân-ı Mihrü Vefa* ve *Muhammed Hanefî* gibi Müslüman ulularının ve yiğitlerinin din uğruna yaptıkları savaşları dile getiren çeşitli gazavatnameleri de ekleyebiliriz. Aydınoğlu Mehmed Bey için Arapçadan aktarılan Sa'lebî'nin *Kısasü'l-Enbiyâ Tercümesi* ile mütercim veya yazarları bilinmeyen bazı *Tezkiretü'l-evliya Tercümeleri* de dinî gruba so-

Levent Şahverdi Arşivi

kulabilecek eserlerdendir. Bu yüzyılda Arapçadan yapılan *Taberî Tercümesi* gibi tarihî bazı eserlerle *Müntehabü'ş-şifa* gibi bazı tıbbi eserler de vardır.

Eski Anadolu Türkçesinin XV. yüzyıl kesimine giren başlıca eserleri, Oğuzların Yakın Doğu'ya gelmeden önceki hayatlarına ait hatıralarının Doğu Anadolu'daki yeni olaylarla beslenmesi ile zenginleştirilen, destani nitelikteki *Dede Korkut* hikâyeleri; halk hikâyeleri durumundaki Şehzade Ahmed Mısrî'nin *Kırk vezir hikâyesi* ile *Dastan-ı Ahmed Haramî; Dastan-ı Varka ve Gülşah; Cevahirü'l-esdâf* adlı bir *Kur'ân* tercümesi ile Muhammed b. Yahya'ya ait bir *Kur'ân* tercümesi, çevirenleri bilinmeyen diğer bazı *Kur'ân* tercümeleri; Ebü'l-leys Semerkandî'den *Tezkiretü'l-evliyâ* Tercümesi, İznikli Hacı Hüseyin b. İsa'nın *Enfesü'l-cevâhir* adlı bir tefsir tercümesi; *Düsturnâme-i Enverî, Oruç Tarihi, Âşık Paşazade Tarihi,* Mehmed Neşrî'nin *Kitâb-ı Cihan-nümâ* (*Neşrî tarihi*), Yazıcızade Ali'nin *Selçuknâme'*si gibi tarihî eserler; Şeyhî'nin *Divan*'ı, *Husrev ü Şîrîn*'i, *Harname'*si ve diğer eserleri ile, Ahmed-i Daî'nin şiirleri, Mehmed'in *Işkname* adlı mesnevisi, İbn Hatib'in *Ferahnâme'*si; Mehmed b. Süleyman'ın *Hayâtü'l-hayvân,* Balıkesirli Devletoğlu Yusuf'un *Vîkaye* tercümesi, Şeyh Elvan Şirazî'nin *Gülşen-i Râz Tercümesi;* Manyaslı Mahmud'un II. Murad adına yazdığı *Acebü'l-ucâb* adlı mesnevisi; II. Murad'ın ümerasından Umur Bey adına yazılan *Müfredat-ı İbn Baytar* tercümesi, *İksirü's-saadet* tercümesi, Süleyman Çelebi'nin *Vesiletü'n-necat (Mevlid)* adlı siyer kitabı, Şerafeddin Sabuncuoğlu'nun tıbba ait *Cerrahiye-i İlhaniye* (veya *Cerrahiyetü'l-haniye)'*si; Tutmacı'nın *Gül ü Husrev* mesnevisi ile Fatih'in şiirlerini ekleyebiliriz.

Manzum ve mensur, tercüme ve telif olmak üzere çeşitli konulardaki bütün bu eserler, Türk dilinin XV. yüzyılın 2. yarısında nasıl bir bilim ve sanat dili seviyesine yükseldiğini, Türkmen beylerinin, aydın hükümdarların ve ümeranın himayeleri ile kültür faaliyetinin nasıl büyük bir gelişme gösterdiğini ortaya koyan delillerdir. Eski Anadolu Türkçesi, kendine has dil yapısı ile az çok XV. yüzyılın 2. yarısına da uzanmıştır. Ancak, yüzyılın 2. yarısı genel yapısı itibarıyla artık yazı dilinin klâsik Osmanlıcaya doğru yol aldığı bir geçiş dönemi durumundadır.

Türklerin XI. yüzyıldan başlayarak yavaş yavaş İslam öncesi kültür alanından uzaklaşıp İslamî temeldeki yeni bir kültür alanına geçmiş olmaları, Araplarla ve özellikle İranlılarla olan yakın kültürel ilişkileri, bu dönemin kültür yapısını da yakından etkilemiştir. Çeşitli alanlarda Farsça eserlerden çeviri ve uyarlama yolu ile Eski Anadolu Türkçesine yapılan aktarmalar, elbette Eski Anadolu dil ve edebiyatında yalnız kültür çeşitlemesine değil, aynı zamanda bir kültür zenginleşmesine de aracılık etmiştir. Arapçadan yapılan bazı çevirilerle Fars dili ve edebiyatından yapılan aktarma ve uygulamalarda:

a) Mesnevi tarzında yazılmış çeşitli hikâyeleri içine alan *İskendernâme, Hüsrev ü Şirin, Süheyl ü Nevbahar, Camasbname, Cemşid ü Hürşid, Işkname* gibi eserler dışında kısa sure ve ayetlerin aktarılmasına dayanan *Kur'an* tercüme ve tefsirlerine, b) Hadislere, c) Siyer, Fıkıh, *Kısasü'l-enbiya, Tezkiretü'l-evliya* gibi

Levent Şahverdi Arşivi

öteki dinî eserlere, ç) *Mantıktı't-tayr, Bahrü'l- Hakayık* gibi tasavvufla ilgili edebî ürünlere, d) *Kelile ile Dimne, Kaabusnâme, Marzubannâme* gibi hikemî siyasetnamelere, *Gülistan Tercümesi* gibi öğüt türü eserlere ve ayrıca tıp, sosyoloji vb. alanlarındaki birçok esere yer verilmiş olması, elbette bu dönem yazı dilinin kültür yapısındaki zenginleşmeye de büyük katkı sağlamıştır. Böylece Oğuzca da çok çeşitli konulardaki anlatım gücünü ortaya koyabilmiştir.

Ayrıca, bu yolla giren birtakım yeni terimler de dilin anlatım gücünü zenginleştirmiştir. Gerçi, bu dönemde; Arap ve Fars dillerinden yapılan çeviriler dolayısıyla dile bazı Arapça ve Farsça sözler ve terimler girmişse de bunların sayısı çok sınırlıdır. Oran bakımından bir sonraki süreci oluşturan Osmanlı Türkçesi dönemi ile karşılaştırılmayacak derecede azdır.

Eski Anadolu Türkçesinin böyle bağımsız ve zengin bir yazı dili durumuna gelişi, Oğuz lehçesinin daha sonraki dallanmasında da önemli bir etken olmuş, zamana, yeni sosyal ve kültürel koşullara bağlı değişim ve gelişmelerle, Osmanlı Türkçesinden başlayarak, Türkiye Türkçesi, Kırım Türkçesi, Azerbaycan Türkçesi, Kuzey Kıbrıs Türkçesi, Irak Türkmencesi ve Gagavuzca gibi lehçe kollarını içine alan *Güneybatı Türk Lehçeleri* grubunun oluşmasında temel olma görevi yüklenmiştir.

Burada bir noktaya daha işaret etme gereğini duymuş bulunuyoruz. O da Oğuzcanın tarihî gelişme süreçleri açısından Anadolu Beylikleri Dönemi Türkçesinde *ölçünlü* yani *standart* bir yapıya ulaşılıp ulaşılmadığı hususudur.

Eski Anadolu Türkçesinin XV. yüzyıl ortalarına kadar uzanan eserlerindeki ortak özellikler, bir yandan *standart* bir yazı dilinin oluşumuna yönelen gidişe işaret ederken ve günümüz Türkiye Türkçesine uzanan temeli hazırlarken bir yandan da bölgeden bölgeye, beylikten beyliğe hatta eserden esere değişen ve ortak özellikleri aşan ayrılıkların yer almış olması, bugün karşımıza doğal olarak Eski Anadolu Türkçesindeki ağızlar ve alt ağız grupları konusunu gündeme getirmiş bulunmaktadır. XI- XIII. yüzyıllar arasındaki göçlerle Anadolu'ya 23 ya da 24 Oğuz boyu dışında, az sayıda Kıpçak, Çiğil, Kanglı gibi öteki Türk boyları da göç ettikleri ve 24 Oğuz boyu arasında Kâşgarlı Mahmud'un da belirttiği üzere (Atalay 1992: C. I. 29-30, 31) başlangıçtan beri birtakım ağız ayrılıkları bulunduğu için Eski Anadolu Türkçesiyle yazılan eserlerin dil yapısında bu durumdan kaynaklanan ağız ayrılıkları da söz konusudur[4]. Esasen öteden beri dikkati çekmekte olan bu konuda da dipnot 14'te işaret ettiğimiz birkaç değerli deneme yapılmış bulunmaktadır. Ancak, bu dönemin dil yapısının temel ağız ayrılıkları ile ikinci

4 Bu konuda ayrıntılı bilgi için L. Karahan, "Eski Anadolu Türkçesinin Kuruluşunda Yazı Dili-Ağız İlişkisi", *Turkısh Studies,* Vol. I /1 Summer 2006, s. 1-2; G. Gülsevin, "Eski Anadolu Türkçesi Ağızları Üzerine", *VI. Uluslararası Türk Dili Kurultayı,* TDK, Ankara, 2008,; H. Develi, "Eski Türkiye Türkçesi" Ağızlarının Sınıflandırılması", *Turkish Studies,* Vol. 3/3, Spring 2008, s. 213-230; Z. Korkmaz, "Anadolu ve Rumeli Ağızlarının Dayandığı Temeller",*TDAY-Belleten* 2007/1 s. 87-110'a bkz.

Levent Şahverdi Arşivi

üçüncü derecedeki ağız ayrılıkları ve alt ağız grupları açısından yeterince aydınlatılabilmesi için öncelikle var olan bütün eserlerin yayımlanmış olması gerekiyor. Ancak bundan sonraki bir aşamada, bu eserlerin ağız ayrılıkları açısından ayrıntılı ölçülere dayanan değerlendirmeleri devreye girmiş olacaktır. Bu türlü çalışmaların ortaya koyacağı sonuç ve sınıflandırmalar, doğal olarak bir önceki Selçuklu Türkçesi alt dönemine de ışık tutacak ve bu dönemin dil ve yapısını *karışık dilli* bir geçiş evresi olmaktan çıkararak Beylikler Dönemi'nin dil yapısı ile bağdaştıran daha sağlıklı bir zemine oturtmuş olacaktır.

Gerek Anadolu Türkçesinde gerek günümüz Anadolu'sunda, birbirinden farklı temel ağız bölgeleri ile bunlara bağlı birtakım alt ağız gruplarının var oluşu, aslında, XI. yüzyıldan başlayarak bu topraklara yerleşmiş olan Oğuz boyları arasındaki ağız ayrılıklarından kaynaklanmaktadır. Buna elbette yüzyılları kapsayan dönemler içindeki birbirinden farklı koşulların ortaya koyduğu değişim ve gelişimler de eklenmelidir. Ancak, temel etken, Oğuz boyları arasındaki ağız ayrılıkları olduğuna göre, elbette bu yöndeki köklü birtakım çalışmalara da ihtiyaç duyulmaktadır. Bu nitelikte çalışmaların gerçekleştirilebilmesi ise öncelikle Eski Anadolu Türkçesinin ağız yapısının sağlıklı bir biçimde ortaya konmasına, bu yapının günümüz Türkiye Türkçesi ağızları ile olan bağlantı ve ayrılık noktalarının belirlenmesine, daha sonra da tarihî kaynaklara, yer adları bilgisine ve çok çeşitli arşiv belgelerine dayanılarak boylar ile ağızlar yapısı arasındaki bağlantıları bir dereceye kadar olsun gün ışığına çıkarılmasına bağlı bulunmaktadır. Vaktiyle bizim Anadolu ağızları çerçevesinde ele aldığımız "Anadolu Ağızlarının Etnik Yapı ile İlişkisi Sorunu" (Korkmaz 2005/ 2, 179-187) konusunda *Kınık, Avşar* ve *Solur* boyları ağızları üzerindeki bir araştırma denemesi oldukça ilgi çekmiştir. Yalnız unutmamak gerekir ki Eski Anadolu Türkçesi üzerindeki ağız araştırmalarının doyurucu bir düzeye getirilebilmesi, bizce hem bir veya birden fazla projeye bağlı kapsamlı ekip çalışmalarını hem de Türk Dil Kurumu ile üniversitelerin iş birliğini gerekli kılmaktadır.

Eski Anadolu Türkçesi bir yandan Osmanlı Türkçesine ve Türkiye Türkçesine uzanan yazı dili temelindeki gelişmesini tamamlarken bir yandan da yazı dilinin baskısından uzak kalan değişim ve gelişmelerle günümüz Türkiye Türkçesi ağızlarının oluşmasına temel hazırlamıştır. Yapısında var olan çok çeşitli özellikler ile Türkiye Türkçesi ağızlarındaki zenginlik ve çeşitliliği beslemiştir.[5]

Sonuç:

Oğuz Türkçesini ve Anadolu'da Türk yazı dilinin kuruluşunu ele aldığımız bu yazımızdan, Türk ve dünya tarihinde çok önemli bir yeri olan Oğuz Türklerinin tarihî varlıklarının milattan önceki birkaç bin yıl ile milattan sonraki 2000'li yılları içine alan beş bin, altı bin yıllık uzun ve derin bir geçmişe dayandığı görülmektedir.

5 Ayrıntılı bilgi için Korkmaz 2007: 87-110.

Levent Şahverdi Arşivi

Oğuzların XI-XIII. yüzyıllar arasında Orta Asya'dan ve Batı Türkistan'dan yaptıkları göçler ile Horasan'da *Büyük Selçuklu Devleti'*ni *Anadolu* bölgesinde de *Anadolu Selçuklu Devleti'*ni kurmaları ile başlayan bağımsız devletler oluşturma dönemi ve bunun Oğuz Türkçesine yansımış olan gelişmeleridir. Bu devletleşme döneminin Oğuzcaya yansıyan durumu şöyle özetlenebilir. Gerçi *Büyük Selçuklular* döneminde de *Anadolu Selçukluları* döneminde de resmî dilin Farsça oluşu, Oğuz lehçesinin düzenli bir yazı diline dönüşmesini bir süre engellemiş ise de her iki devlet sınırları içinde de halkın konuşma dili Türkçe olduğu ve halka seslenen dinî nitelikteki eserler ile Tasavvuf ilkelerini yayma amacı güden bir kısım eserler ve halk edebiyatını yansıtan ürünler Türkçeye dayandığı için Selçuklular dönemi, *Eski Anadolu Türkçesi* diye adlandırdığımız Anadolu yazı dilinin başlangıç dönemini oluşturmaktadır.

Anadolu bölgesinde gelişen ve yeni bir yazı dilinin başlangıcını oluşturan Selçuklu dönemi eserleri, doğrudan doğruya katıksız Oğuzca temelindeki bir gelişmeye işaret etmektedir. Böylece Büyük Selçuklu ve Anadolu Selçuklu dönemlerini temsil eden Oğuz Türkçesi de eldeki verilere göre, Türk dili tarihinde iki temel ağız yapısı ortaya koyan birer lehçe olarak ilk kez bir yazı dilinin başlangıç evresini oluşturmuş bulunmaktadır.

Bilindiği gibi bu evrenin devamı ve ikinci aşaması, *Eski Anadolu Türkçesi*nin doğrudan doğruya Oğuz lehçesi temelindeki ağız yapılarına dayanan zengin bir şekillenme ile yüzlerce eser ortaya koyan Beylikler Dönemi Türkçesidir. Selçuklu Devleti'nin mirası üzerine kurulmuş olan *Anadolu Beylikleri* Dönemi'nde, Beylik merkezlerindeki Türkmen beylerinin kendi dilleri olan Oğuzcaya karşı gösterdikleri bağlılık ve teşvik, Oğuzca temelindeki *Eski Anadolu Türkçesi*ni artık yalnızca bir konuşma dili olmaktan çıkarıp sağlıklı ve üretken bir yazı diline dönüştürmüştür. Eski Anadolu Türkçesinin kuruluşu ile birlikte yazı diline, o döneme kadar görülmeyen Oğuz Türkçesine özgü yeni sözcükler ile çeşitli ek ve anlatım şekillerinin girmiş olması, bu dönem yazı diline ayrı bir anlam ve değer kazandırmıştır. Dolayısıyla, böyle parlak ve zengin bir oluşumu temsil eden *Eski Anadolu Türkçesi* de dil ve kültür tarihimizde yeni bir dönüm noktası oluşturmuştur. Böylece Oğuz Türkçesi, zorlayıcı, çeşitli siyasi ve sosyal etkenler altında VII-XII. yüzyıllar arasındaki belirsizlikten ve tarihin sisli perdesi altında eriyip gitmekten kurtularak birkaç yönlü yeni gelişmelere de kaynaklık ederek zengin bir yazı dili hâlinde varlığını ortaya koymuştur.

Kaynaklar

ADAMOVİÇ, M. (1983,1993), "Die alten Oghusen", *Materialia Turcica* 7/8, s. 26-50.

Ahmet Bican Ercilasun Armağanı (2008), Ankara, Akçağ Yay.

AKSAN, Doğan (1975-1976), "Eski Türk Yazı Dili'nin Yaşıyla İlgili Yeni Araştırmalar", *TDAY-Belleten,* 3. baskı, Ankara Doğuş Matbaacılık Limited Şirketi Yay.

Levent Şahverdi Arşivi

ARAT, Reşit Rahmetî (1960), "Anadolu'da Türk Yazı Dilinin Tarihî İnkişafına Dair", *V. Türk Tarih Kongresi* (Ankara 12-17 Nisan 1956), Ankara TTK Yay. 1960, s. 225-232.

ATA, Aysu (1997), "Nāṣırü'd-dìn bin Burhanü'd-dìn Rabġūzì", *Ḳısasü'l-Enbiyā,* Ankara, TDK, Yay.

ATA, Aysu (2002), *Harezm Altın Ordu Türkçesi,* Ankara, TDK Yay.

BANG, W. - ARAT, R. Rahmetî (1936), *Oğuz Kağan Destanı,* İstanbul.

BARUTÇU-ÖZÖNDER, Sema (2002), "Eski Türklerde Dil ve Edebiyat", *Genel Türk Tarihi 2,* Yeni Türkiye Yay., Ankara, s. 457-492.

BOROVKOV, A. K. (1963), *Leksika Siredneaziatskogo tefsira XII-XIII vv.,* Moskva Akad. Nauk SSSR (Türk. çev. Usta Halil İbrahim - Amanoğlu, Ebüfez, Orta Asya'da Bulunmuş Kur'an Tefsirinin Söz Varlığı XII-XIII Yüzyıllar, Ankara TDK, 2002).

BULUÇ, Sadettin (1955), "Eski Bir Türk Dili Yadigârı *Behcetü'l-Hadâ'ik fî Mev'izeti'l Halâ'ik, TDED.* C. IV, s. 119-131.

BULUÇ, Sadettin (2007, yay. haz. Z. Korkmaz), *Makaleler,* Ankara TDK Yay.

CANPOLAT, Mustafa (1968), "Behcetü'l-Hadâik'ın Dili Üzerine", *TDAY-Belleten* 1967, s. 167-175.

ÇANDARLIOĞLU, Gülçin (2002/2), "Uygur Devletleri Tarihi ve Kültürü", *Türkler,* Yeni Türkiye Yay. s. 193-214.

DEMİR, Necati (2007), "Sivas Yöresi Ağız Özelliklerinin Genel Durumu"*, II. Kayseri ve Yöresi Kültür, Sanat ve Edebiyat Bilgi Şöleni,* Kayseri, Erciyes Üniv. Yay. s. 48-62.

DEVELİ, Hayati (2008), "Eski Türkiye Türkçesi Ağızlarının Sınıflandırılması", *Turkish Studies,* Vol, 3/3, s. 213-230.

DOERFER, Gerhard (1959), "Das Gagausische", *Fundamenta I,* Franz Steiner Verlag, s. 260-271.

_____ (1959), "Das Krimosmanische", *Fundamenta I,* s. 272.

_____ (1969), "İrandaki Türk Dilleri, Die Türksprachen Irans", *TDAY-Belleten,* Ankara TDK Yay. s. 1-23.

_____ (1975-1976), "Das Vorosmanische (Die Entwicklung der ogusischen Sprachen von der Orchon İnschriften bis zu Sultan Veled)", *TDAY-Belleten,* s. 81-131.

_____ (1977), "Das Chorasantürkische", *TDAY-Belleten,* s. 127-204.

_____ (1990), "Die Stellung des Osmanischen im Kreise des Oguzischen und seine Vorgeschichte", *Handbuch der Turkischen Sprachwissenschaft,* Theil I, von G. Hazai, Akademia Kiado, Budapest.

ECKMANN, Janos (1964), "Memluk Kıpçakçasının Oğuzcalaşmasına Dair", *TDAY-Belleten,* 1965, TDK Yay. s. 35-41.

ERCİLASUN, Ahmet Bican (2004), *Başlangıçtan Yirminci Yüzyıla Türk Dili Tarihi,* Ankara, Akçağ Yay.

_____ (2008/2), "Oğuzlar ve Oğuz Adı Üzerine", *Türk Kültürü Araştırmaları Dergisi,* Ankara, s. 226-233.

ERDAL, Marcel (2004/a), *A Grammar of Old Turkic,* Leiden-Boston, Briel Yay.

_____ (2004/b), "Türkçenin Hurrice ile Paylaştığı Ayrıntılar", *V. Uluslar arası Türk Dili Kurultayı Bildirileri,* Ankara, TDK Yay. s. 929-938.

Levent Şahverdi Arşivi

ERGİN, Muharrem (1970), *Orhun Abideleri,* İstanbul, MEB Yay.

_____ (1994), *Dede Korkut Kitabı I,* Ankara TDK Yay.

_____ (tarihsiz), (yayına hazırlayan Osman Sertkaya), *Orhun Abideleri,* İstanbul, Boğazici Yay.

ERZEN, Afif (1986), *Doğu Anadolu'da Urartular,* Ankara, TTK Yay., s. 1-17.

GABAİN, A. (1938), "Briefe der uigurischen Hüen-tsang Biographie", Berlin, SBAW 29, s. 371-415.

GOLDEN, Peter (2006), *Türk Halkları Tarihine Giriş* (çev. Osman Karatay), Çorum, Karam Yay.

GÖKYAY, Orhan Şaik (1972), *Dedem Korkud'un Kitabı,* Başbakanlık Kültür Müsteşarlığı Yay., İstanbul.

GÜLSEVİN, Gürer (2007), Oğuzca Olmayan Tarihî Metinlerde Oğuzca Unsurlar ve *Nehcü'l-feradis* Örneği" *46. Uluslar arası Altaistik Konferansı* (PİAC), 22-27 Haz. 2003, Ankara, TDK Yay. 2007, s. 163-175.

GÜNDÜZ, Tufan (2002/2), "Oğuzlar-Türkmenler", *Türkler,* Yeni Türkiye Yay., s. 263-288.

HAZAİ, G. (1959-1960), "Beiträge sur Kenntnis der türkischen Mundarten Makedoniens", *RO* 23/2, s. 83-100.

_____ (1961), "Contributions al'histoire d'une limite dialectale dans les Balkans", *ORBİS 10,* s. 15-19.

_____ (1963), "Rumeli Ağızları Tarihinin İki Kaynağı Üzerine", *TDAY-Belleten,* TDK Yay. s. 117-120.

HEYET, Cevat (2008), *Türk Dilinin ve Lehçelerinin Tarihî Seyri,* Ankara TDK Yay.

HÜSEYİNOĞLU, Kâmil (2002/4), "Dede Korkut'un Tarihî Şahsiyeti ve Yaşadığı Kültür Ortamı", *Türkler,* Yeni Türkiye Yay., s. 845-852.

İNAN, Abdülkadir (1952), "Eski Türkçe Üç Kur'an Tercümesi", *Türk Dili,* S. 6, s. 14, S. 7. s. 22 ve öt.

İNAN, Afet (1969), *Medenî Bilgiler ve Mustafa Kemal Atatürk'ün Elyazıları,* Ankara TTK Yay.

İSEN, Mustafa (2002/20), "Makedonya ve Kosova Türkleri Edebiyatı", *Türkler,* Yeni Türkiye Yay., s. 464-469.

JAŠAR, Nasteva (1971/2), "Bilinguitäz bei der türkischen Bevölkerung in der Gegend von Gostivar und dadurch bedingte phonologische Veränderungen in ihrem Dialekt", *Zeitschrift für Balkonologie,* s. 54-84.

JOHANSON, L. (1992), *Structurelle Faktoren in türkischen Sprachkontakten,* Stutgard, Franz Steiner Verlag.

KAFESOĞLU, İbrahim (1958), "Türkmen Adı, Manası ve Mahiyeti", *Jean Deny Armağanı,* Ankara, TTK Yay., s. 121-133.

KAFESOĞLU, İbrahim (1966), "Tarihte Türk Adı", *Reşit Rahmetî Arat İçin,* Ankara, TKAE Yay. s. 306-319.

_____ (1993), *Türk Millî Kültürü,* İstanbul, Boğaziçi Yay.

KAKUK, S. (1957), "Le dialecte turc de kazanlyk", *Acta Orientalia Hungarica VIII,* s.?

Levent Şahverdi Arşivi

_____ (1960), "Constructions hyotactiques dans le dialecte Turc de la Bulgarie occidentale", *Acta Orientalia Hungarica XI,* s. 249-257.

_____ (1972), "Le dialecte turc d'ohrid en Macédoine", *Acte Orientalia Hungarica XXVI,* s. 227-282.

KARA, Mehmet (2000), *Türkmence* (Giriş-Gramer-Metinler-Sözlük), Ankara, KB Yay.

_____ (2007), "Türkmen Türkçesi", *Türk Lehçeleri Grameri (Editör, Ahmet Bican Ercilasun),* Ankara, Akçağ yay. s. 231-290.

KARAHAN, Leyla (1994), *Erzurumlu Darîr, Kıssa-i Yûsuf,* Ankara TDK Yay.

_____ (2006), "Eski Anadolu Türkçesinin Kuruluşunda Yazı Dili-Ağız İlişkisi", *Türkish Studies, vol 1/1,* s. 2-12.

KAYMAZ, Zeki (2004), "Çağatay Türkçesindeki Oğuzca Unsurlar Üzerine", *Amanzholov Readings-2004: The International Science-Practical Conference*, s. 204-209.

KTLS: Karşılaştırmalı Türk Lehçeleri Sözlüğü I (1990), KB Yay.

KOCA, Salim (2002/4): Sir Derya Boylarından Anadolu'ya", *Türkler,* Yeni Türkiye Yay., s. 529-541.

KOCATÜRK, Utkan (1984), *Atatürk'ün Fikir ve Düşünceleri,* Ankara, Turhan Kitabevi Yay.

KOPRAMAN, Kâzım (2002/5), "Mısır Memlukleri" (1250-1517), s. 99-126.

KORKMAZ, Zeynep (1971), "Eski Anadolu Türkçesinde Aslî Ünlü Uzunlukları", *Ank. Üniv. DTCF. Derg.,* C. XXVI/3-4, s. 49-66; *Türk Dili Üzerine Araştırmalar I,* Ankara TDK Yay. 2005, s. 443-458, 459-474.

_____ (1972), "Kâşgarlı Mahmud ve Oğuz Türkçesi", *Türk Dili,* S. 253, Divanü Lûgati't-Türk Özel Sayısı, Ankara, TDK yay. s. 3-19; *Türk Dili Üzerine Araştırmalar I,* (2005), Ankara, TDK Yay., s. 241-253.

_____ (1974), *Cumhuriyet Döneminde Türk Dili,* Ank. Üniv. DTCF Yay., Ankara.

_____ (1980), "Ömer Seyfettin ve Yeni Lisan", *Milli Kültür,* C. 11/S.1 (Haziran), s. 6-11.

_____ (1982), "Türkiye Türkçesi", *Türk Ansiklopedisi,* C. XXXII, s. 393-426.

_____ (1983), "Erzurumlu Darîr ve Memlûk Türkçesinin Oğuzcalaşmasındaki Yeri", *Şükrü Elçin Armağanı,* HÜ. Edeb. Fak. Yay., Ankara, s. 267-274; TDÜA/I (2005), s. 435-442.

_____ (1985), "Dil İnkılâbının Sadeleşme ve Türkleşme Akımları Arasındaki Yeri", *Türk Dili,* C. XLIX, s. 401 (Mayıs 1985), 1-32.

_____ (1989-1994), "Yazılı Devirlerdeki Gelişmelere Göre Eski Türkçenin Yaşı", *TDAY-Belleten,* Ankara, TDK Yay. (1994), s. 353-379; *Türk Dili Üzerine Araştırmalar I,* Ankara, TDK Yay. (2005), s. 217-231.

_____ (1991), "Türk Dili ve Arap Alfabesi", *Dil ve Alfabe Üzerine Görüşler,* Ankara, AKOTYK Yay. s. 11-19.

_____ (1994), *Güney-Batı Anadolu Ağızları,* Ankara, TDK Yay.

_____ (1994/2), *Bartın ve Yöresi Ağızları,* Ankara, TDK Yay.

_____ (2003), *Türkiye Türkçesi Grameri,* (Şekil Bilgisi), Ankara, TDK Yay.

_____ (2005/I), *Türk Dili Üzerine Araştırmalar, I.* Ankara, TDK Yay., 2. baskı.

_____ (2005/II), *Türk Dili Üzerine Araştırmalar, I.* Ankara, TDK Yay., 2. baskı.

Levent Şahverdi Arşivi

_____ (2007/III), *Türk Dili Üzerine Araştırmalar, III,* Ankara, TDK Yay.

_____ (2007), "Türkiye Türkçesinde Yazı Diline Girmiş Alıntı Sözler ve Ekler", *Türk Dili Üzerine Araştırmalar III,* s. 487-496.

_____ (2007/2), "Anadolu ve Rumeli Ağızlarının Dayandığı Temeller", *TDAY-Belleten, 2007/1,* TDK Yay., Ankara 2010, s. 87-110.

_____ (2010/1), "Türkçe, Nasıl Bir Dildir?", *Türk Dili*, S. 697, Ankara, TDK Yay. (Ocak, 2010 sayısı), s. 34-46.

_____ (2010/2), "Yine Karışık Dilli Eserler Üzerine", *HÜ III. Uluslararası Türkiyat Araştırmaları Sempoziyumu Bildirileri,* C. 2, s. 503-511.

KORMUŞİN, İgor (2007), 75. Dil Bayramı Konuşmaları: Dünden Bugüne Türkçe Oturumu, Ankara, TDK Yay. (baskıda).

KOWALSKİ, T., "Osmanich Türkische Dialekte", *ET IV,* s. 999-1011.

KÖÇERLİ, Feridun Beg (1903), "*Azerbaycan Türklerinin Edebiyatı*", Tiflis.

KÖPRÜLÜ, M. Fuat (1928), *Millî Edebiyat Cereyanının İlk Mübeşşirleri ve Divan-ı Türkî-i Basit,* İstanbul.

MANSUROĞLU, Mecdut (1958), "Türkçede *-gay/-gey* Eki ve Türemeleri", *Jean Deny Armağanı,* Ankara, TDK Yay., s. 171-183.

MARUFOĞLU, Sinan (2002/20), "Irak Türkleri", *Türkler,* Yeni Türkiye Yay., s. 603-610.

MEMİŞ, Ekrem (2007), *Eskiçağ Türkiye Tarihi,* Konya, Çizgi Kitabevi.

MOLLOVA, M. (1962), "Le Futur dans un Parler turc de Bulgarie", *Balkansko Ezikoznanie* 5/2, s. 87-97.

_____ (1968), "Parler turc de Florena", *Balkansko Ezikoznanie,* 13/1, s. 95-127.

_____ (1970), "Considences des zones linguistiques bulgares et turques dans les Balkans", *Actes du 10 congres international des linguistes* (28 agust. -2. Sept. 1967), s. 217-221.

NÉMETH, G. (1961), "Traces of the Türkish Language in Albania", *Acta Orientalia Hungaria,* XIII, s. 9-29.

_____ (1980-81), "Bulgaristan Türk Ağızlarının Sınıflandırılması Üzerine", *TDAY-Belleten,* Ankara TDK Yay. s. 113-162.

_____ (1996), Çev.: Abdurrahman Güzel, *Vidin Türkleri,* İstanbul, Türk Dünyası Araştırmalar Vakfı.

ONAN, Necmettin Halil (1940), "İzahlı Divan Şiiri Anatolojisi", İstanbul, Maarif Matb. Yay.

ONAT, Ayşe - ORSOY, Sema - ERCİLASUN, Konuralp (2004), *Han Hanedanlığı Tarihi: Hsiungnu* (Hun) *Monografisi,* Ankara, TTK Yay.

ÖGEL, Bahaeddin (1962), *İslamiyetten Önce Türk Kültür Tarihi,* Ankara, TTK Yay.

_____ (1981), *Büyük Hun İmparatorluğu Tarihi I,* Ankara, Kültür Bakanlığı Yay.

ÖKSÜZ, Yusuf Ziya (1995), *Türkçenin Sadeleşme Tarihi,* Genç Kalemler ve Yeni Lisan Hareketi, Ankara TDK Yay.

ÖZKAN, Mustafa (2000), *Türk Dilinin Gelişme Alanları ve Eski Anadolu Türkçesi,* İstanbul, Filiz Kitabevi, genişletilmiş 1. baskı.

Levent Şahverdi Arşivi

_____ (2007), "Eski Anadolu Türkçesi Döneminde Ortaya Konan Tercümelerin Türk Diline Etkisi", *ICANAS 38,* AKDTY Kurumu Yayını, Eski Anadolu Türkçesi Paneli.

ÖZKAN, Nevzat (1996), *Gagavuz Türkçesi Grameri,* Ankara, TDK Yay.

ÖZÖN, Mustafa Nihat (1962), *Türkçe-Yabancı Kelimeler Sözlüğü,* İstanbul.

PRİTSAK, Omeljan (1953), "Der untergang des Reiches des Oguzischen Yabgu", *Fuad Köprülü Armağanı,* AÜ, Dil ve Tarih-Coğrafya Fak. Yayını, Ankara, s. 397-410.

SALMAN, Hüseyin (1998), *Türgişler,* Ankara, Kültür Bakanlığı Yay.

RASONY, L. (1971), *Tarihte Türklük,* Ankara TKAE Yay.

RESULZADE, M. E. (1943), "Azerbaycan Lehçesi", *İslam-Türk Ansikl.,* C. I. Fas. 47, s. 746-749.

RÖHRBORN, Klaus (2004), "Eski Türkçede Dialektleri Belirleyen Bir Ses Değişimi Üzerine", (çev. Serap Gürçün), *Türk Dilleri Araştırmaları,* C. 14, s. 133-139.

SARACOĞLU, Erdoğan (1992), *Kıbrıs Ağzı,* Ankara, TTK Basımevi.

SERTKAYA, Osman F. (2007), "75. Dil Bayramı Konuşmaları: Dünden Bugüne Türkçe Oturumu", Ankara, TDK Yay. (baskıda)

SİNOR, Denis (1950), "Oğuz Kağan Destanı Üzerine Mülahazalar", *İst. Üniv. Edeb. Fak. Türk Dili ve Edebiyatı Derg.* C. 4/1-2, s. 1-14.

SÜMER, Faruk (1957), "Azerbaycanın Türkleşmesi Tarihine Umumî Bir Bakış", *Belleten XXI/83* (TTK yay.), s. 429-447.

_____ (1999), *Oğuzlar (Türkmenler),* İstanbul, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı, 5. Baskı.

TANASOĞLU, Dionis (2002/20), "Gagauzlar", *Türkler,* Yeni Türkiye Yay., s. 245-249.

TAŞAĞIL, Ahmet (2002/2), "Göktürkler", *Türkler,* Yeni Türkiye Yay., s. 15-48.

_____ (2002/2), "Uygurlar", *Türkler,* Yeni Türkiye Yay., s. 215-224.

_____ (2002/2), "İslam Öncesi Devrede Orta Asya'da Yaşayan Türk Boyları", *Türkler,* Yeni Türkiye Yay., s. 323-367.

TEKİN, Şinasi (1973-1974), "1343 Tarihli Bir Eski Anadolu Türkçesi Metni ve Türk Dili Tarihinde *'olga/bolga'* Sorunu", *TDAY-Belleten,* Ankara, s. 59-157.

TEKİN, Talat (1993), *Hunların Dili,* Ankara, Doruk Yay.

_____ (2003), *Orhon Türkçesi Grameri,* İstanbul, Türk Dilleri Araştırmaları Dizisi.

TİETZE, Andreas (1955), "Griechische Lehnwörter im anatolischen Türkisch", *Oriens,* C. 8, s. 204-257.

_____ (1957), "Slavische Lehnwörter in den türkischen Volkssprache", *Oriens,* C. 10, s. 1-47.

THOMSEN, V. (1896), "Inscriptions de l'Orkhon de'chiffre'es", *MSOS V,* Helsinki.

TRYJARSKİ, Edward (1990), "Balkan Dialekts", *Handbuch der Türkiscken Sprachwissenschaft,* ed. by G. Hazai, Wiesbaden Harrasowitz, s. 414-453.

TOPARLI, Recep-ARGUNŞAH, Mustafa (2008), *Muînü'l-Mürid,* Ankara, TDK Yay.

TOSUN, Mebrure-YALVAÇ, Kadriye (1981), *Sümer Dili Grameri / Sümerceden Örnekler,* Ankara, TTK Yay.

Levent Şahverdi Arşivi

TULUM, Mertol (1991), "Alfabe ve Eski Alfabemiz Üzerine", *Dil ve Alfabe Üzerine Görüşler,* Ankara, Atatürk Kültür Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Yay., s. 23-27.

TUNA, Osman Nedim (1997), *Sümer ve Türk Dillerinin Tarihî İlgisi İle Türk Dillerinin Yaşı Meselesi,* Ankara, TDK Yay.

TÜYSÜZ, Cem (2002/2), "Oğuzlar", *Türkler,* Yeni Türkiye Yay., s. 277-288.

UZUN, Ender (2002/20), "İran Avşarları", *Türkler,* Yeni Türkiya Yay., s. 652-657.

UZUNÇARŞILI, İsmail Hakkı (1969, 1988), *Anadolu Beylikleri ve Akkoyunlu Karakoyunlu Devletleri,* Ankara, TTK Yay.

YAVUZ, Orhan (2002), *Kansu Gavri'nin Türkçe Dîvânı* (Metin-inceleme-tıpkıbasım), Konya, Selçuk Üniv. Yay.

YILDIRIM, Dursun (1972), "Dede Korkut ve Yunus Emre'de Hayat, Tabiat, Tanrı ve Ölüm", *Türk Dili ve Edebiyatı Derg. XX,* İstanbul, s. 38 ve öt.

YÜCE, Nuri (1993), *Mukaddimetü'l-Edeb,* Ankara, TDK Yay.

YÜCEL, Bilâl (2004), "Kadı Burhaneddin Divanı'ndaki "*Olğa-Bolğa* Özellikleri Dolayısıyla", *Türk Dili ve Edebiyatı Makaleleri,* s. 4, Sivas, s. 81-103.

Levent Şahverdi Arşivi

GÜNEYBATI TÜRK LEHÇELERİ GRUBU'NUN OLUŞUMUNU HAZIRLAYAN TARİHÎ GELİŞME EVRELERİ ÜZERİNE KISA BİR DEĞERLENDİRME*

I. İki yıl önce İzmir Dokuz Eylül Üniversitesince düzenlenen III. Uluslararası Dünya Dili Türkçe Sempozyumu'nda yaptığım bir konuşmada, bir dünya dili olmanın hangi özelliklere sahip olmayı gerekli kıldığını ve Türkçenin bütün lehçe kolları ile birlikte bu açıdan sergilediği niteliği bazı örneklerle açıklayarak dilimizin öteki dünya dilleri arasında 5. sırada yer alan köklü bir dünya dili olduğunu belirtmeye çalışmıştım.

Bugün doğuda Çin Halk Cumhuriyeti içinden başlayıp batıda Atlas Okyanusu'na, kuzeyde Kuzey Buz Denizi'nden Hindistan'ın kuzeyine kadar uzanan bölgelerde toplam 12 milyon km^2'lik bir coğrafyada 220 milyon insan tarafından konuşulan (Akalın 2009: 196-204) ve içinde barındırdığı lehçeler açısından çok zengin bir dil yapısı sergileyen; ayrıca, bugün hâlen dünyanın 28 ülkesinde kurulmuş olan Türkoloji bölümlerinde; dili, edebiyatı ve kültürü açısından üzerinde geniş araştırma ve yayınlar yapılan Türkçe, dil sınıflandırması açısından birbirinden farklı Türk etnik unsurlarına dayanan dört büyük lehçe grubuna ayrılmış bulunmaktadır. Bilindiği gibi bu lehçe grupları batıda, Güneybatı ve Kuzeybatı Türk Lehçeleri, doğuda da Kuzeydoğu ve Güneydoğu Türk Lehçeleri Gruplarını oluşturmaktadır.

Bizim burada üzerinde duracağımız Güneybatı Türk Lehçeleri Grubu, tarihî dönemlerde yer yer Kıpçak, Kanklı, Uygur gibi öteki bazı Türk etnik unsurları ile karışıp kaynaşmış olmasına rağmen, esas itibariyle Oğuz etnik temeline dayanmaktadır. Bu nedenle Güneybatı Türk Lehçelerinin günümüze uzanan oluşumu, aslında Oğuz Türkçesinin tarihî dönemlerde geçirdiği çok yönlü gelişmelerin sonucudur. Tarihî akışı günümüze ulaştıran bu gelişmeleri, zaman sınırı oldukça sınırlı bir konuşma çerçevesinde şöylece değerlendirebiliriz:

II. Oğuzların tarihî gelişme evrelerini esas itibariyle milattan önceki ve milattan sonraki dönemler olarak iki temel evreye ayırmak uygun olur. Çünkü milattan sonraki dönemler, bazı karanlık noktaları bulunsa da esas itibariyle Oğuzların

---

* *5. Uluslararası Dünya Dili Türkçe Sempozyumu* (19-22 Aralık 2012), Pamukkale Üniversitesinde sunulan bildiri.

Levent Şahverdi Arşivi

yaşayış biçimlerini, yerleştikleri coğrafi alanları, komşu kavimlerle olan ilişkilerini, göçlerde uzandıkları yeni ülkeleri ve kurdukları devletleri tarihî kaynakların ışığında daha ayrıntılı olarak takip edebiliyoruz. Ancak, milattan önceki dönemlere ait yaşayışları ve yerleştikleri yerler hakkındaki bilgilerimiz yazılı kaynakların yetersizliği ve sisliliği dolayısıyla daha çok arkeolojik kazıların ortaya koyduğu verilere ve bu konuda farklı yöntemlere dayanılarak yapılan araştırma sonuçlarına ve yorumlara dayanmaktadır.

Oğuzlar, tarihte kendi adları ile ilk kez Köktürk Yazıtlarında yer almışlardır. Ancak, bu tespit, Oğuzların daha önce tarih sahnesinde yer almadıkları anlamına gelmez. Türk kavminin tarihî varlığı, zaman açısından, elbette Türk dilinin bütün kollarına kaynaklık eden ve milattan birkaç yüzyıl öncesine kadar uzanan Büyük Hun Devleti'nin içinde yer alan Türk kavimlerinin varlığından çok daha eskilere, hatta milattan 3500-4000 yıl öncelerine kadar (Ercilasun 2004: 36) uzanan bir eskiliğe sahiptir. Hun İmparatorluğu'nu oluşturan Türk kavimleri içinde elbette Oğuzların da yeri vardır. Ancak, Eski Çağ tarihi üzerinde çalışan bilim adamları, bu dönemde, Oğuzların kendi adları ile değil, başka bir adla anıldıklarına ve *Tölös* toplulukları içinde yer aldıklarına işaret ediyorlar (Kafesoğlu 1993: 90-91, 142). Gerçi, milattan önceki birkaç bin yıl öncesine giren zaman dilimleri için elimizde yazılı belgeler yoktur. Ancak, bu dönemi kapsayan süreçler için Eski Çağ tarihi ile ilgili bilim adamlarının çivi yazılı belgelere ve bu yolla elde edilen arşiv kaynaklarına yahut da karşılaştırmalı dil bilimi çalışmalarına dayanarak ya da daha başka birtakım bilimsel yolları deneyerek ortaya koydukları bazı tarihî gerçekler vardır. *Türkiye Türkçesinin Temeli Oğuz Türkçesinin Gelişimi* kitabında ayrıntılı olarak ele alındığı üzere, bu gerçekleri kısaca şu noktalarda özetleyebiliriz:

Eski Çağ tarihi üzerinde yapılan araştırmalar ortaya koymuştur ki milattan birkaç bin yıl öncesine giren dönemlerde ve daha Hint-Avrupa kavimlerinin Orta Doğu'da İran üzerinden Hindistan'a uzanan göçlerinden önce, Orta ve Yakın Doğu bölgesinde, eklemeli dil yapısına sahip bazı kavimler yer almıştır. Bu bağlamda, Türk dilinin bütün kollarına kaynaklık eden Türk kavimlerinin varlığı da en az 3500-4000 yıl daha gerilere kadar uzanmaktadır (Ercilasun 2004: 36). Bugün eldeki mevcut verilere göre, Türkler ve eklemeli dile sahip öteki bazı kavimler, milattan birkaç bin yıl öncesinde Orta Asya'da büyük bir kuraklığın hüküm sürdüğü ve çölleşmenin başladığı dönemde, batıya doğru göç ederek Yakın Doğu'da yurt tutmuşlardır. Sümerce üzerinde çalışan bilim adamlarının ortaya koyduğu verilere göre de Mezopotamya'da oturan Sümerlerin ataları ile Türklerin ataları arasında bir söz varlığı ve bazı ek ortaklaşmaları görülmektedir. Bu ilişkide, Sümerce ile Türkçe arasında 168 Türkçe sözcük ortaklığı tespit edilmiştir (Tuna 1997: 5-15; Tosun-Yalvaç 1981). Bu oluşum Türklerin daha MÖ 3500-4000 yıllarında Yakın Doğu'da muhtemelen Anadolu'da yaşadıklarını ve bu iki dil arasındaki sözcük alışverişinin de bu döneme rastladığını ortaya koymaktadır. Afif Erzen de bu konuda *Doğu Anadolu ve Urartular* adlı kitabında (1986), MÖ 4000'lerde başlayan çok güçlü bir kültür birliği varlığına işaret ederek bu kültürü yaşatanların Asyalı

Levent Şahverdi Arşivi

bir kavim olan ve dilleri Altay dillerine benzeyen *Hurriler* olduğunu ve bu kültüre de *Erken Hurri Kültürü* denildiğini bildiriyor. Hurrilerin torunları da Doğu Anadolu'da yurt tutmuş olan *Urartular*dır. Marcel Erdal ise "Türkçenin Hurrice ile Paylaştığı Ayrıntılar" başlıklı yazısında arkeolojik verilere dayanarak Hurrilerin Yakın Doğu'ya MÖ 2000 yıllarında Orta Asya'nın batısından geldiklerini ve dillerinin eklemeli ve Oğuzca ile akraba bir dil olduğunu hatta Tibet kaynaklarında Oğuzlara *Hor* denildiğini (Korkmaz 2011: 100) dikkate alarak Hurri ve Oğuz sözleri arasındaki ses değişmelerine de işaret ederek Oğuz ve Hurri adlarının aynı kökene bağlanabileceği görüşünü ileri sürüyor (Erdal 2004: 929-938). Bu yazısında, Hurriler ile Oğuzlar arasındaki mitolojik bağa da yer veren Erdal, Oğuz Kağan Destanı'nda Oğuz'un arkasında yer alan boğa sembolü ile Hurri Tanrılarının başı olan fırtına tanrısı *Teşub*'un kutsal hayvanının da boğa olduğuna dikkat çekiyor. Ayrıca, Ekrem Memiş de Hititlerin merkezi olan Hattuşaş'ta (Boğazköy) ele geçirilen arşivde bulunan çivi yazısı metinlere dayanarak Doğu ve Güney Doğu Anadolu bölgesinde yer alan şehir devletlerinin 15. sırasındaki *Türkî Kralı İlşu Nail*'den söz etmektedir. Tarih MÖ 3000 yıllarıdır (Memiş 2007: 21-28).

Görülüyor ki arkeoloji verilerine dayanarak yapılan araştırmaların ortaya koyduğu bilgiler Türklerin milattan önceki varlığını birkaç bin yıl öncesine kadar uzandırabiliyor. Bu durum, ayrıca, Türkçenin yaşı konusunda D. Aksan, Z. Korkmaz, İ. Kormuşin, O. Sertkaya gibi dilcilerin yaptıkları araştırma sonuçları ile de örtüşmektedir.

Türklerin MÖ 3500-4000 yıllarına kadar uzanan tarihî varlıkları içinde Oğuzların durumuna gelince: Yukarıda Oğuz-Hurri bağlantısında ve Sümerce-Türkçe ilişkisinde belirtildiği üzere, Oğuzların tarihî varlığı da Hurrilere ve Sümerlere koşut bir eskiliğe kadar götürebilmektedir. Bu konuda, Sümerce Türkçe ilişkisini, Sümerler-Oğuzlar ilişkisi ile perçinleştiren önemli bir husus da Mezopotamya'daki yer adlarının Sümerce değil de kendilerinden önceki daha başka bir kavimden kalma adlar olduğu, dolayısıyla Mezopotamya'nın Sümerlerin ilk vatanı olmadığı görüşünden hareket edilerek Sümerlerin Yakın Doğu'ya nereden gelmiş oldukları sorusunu gündeme getirmiştir. Şimdiye kadar Sümerce ile Türkçe sözcük alışverişi genellikle Sümerlerin Mezopotamya'da yurt tuttukları döneme ait olarak kabul edilmiştir. Elbette bu yabana atılacak bir ilişki değildir. Ancak, Sümerlerin Mezopotamya'ya nereden geldikleri sorusuna yanıt oluşturan araştırma sonuçları, onların Mezopotamya'ya Orta Asya'nın Batı Türkistan bölgesinden geldiklerini ve orada günümüz Türkmenistan Türkmenlerinin ataları ile yan yana bazen de iç içe yaşadıklarını ortaya koymaktadır. **Begmırat Gerey**'in güvenilir jeoloji, arkeoloji, asuroloji ve Sümeroloji araştırmalarının ortaya koyduğu sonuçlara dayanarak hazırladığı *5000 Yıllık Sümer-Türkmen Bağları* (İst., IQ Yay. 2005, 240 s.) adlı eserde, arkeologların son yıllarda yaptıkları kazılarla ortaya çıkan Türkmenistan'daki *Anaŭ* uygarlığı üzerinde durulmaktadır (age. s. 27-31). Amerikalı jeolog ve arkeolog Prof. Dr. Raphael Pumpelley'nin daha XIX. yüzyılın ikinci yarısında Türkistan'ın Aşkabat şehrine 5 km. uzaklıkta olan Ano şehrindeki iki kurganda

Levent Şahverdi Arşivi

yaptığı kazı sonuçları, buradaki medeniyetin Mısır ve Mezopotamya'daki medeniyetten daha önceye ait olduğu ve milattan 6800 yıl öncelere ait olan bu medeniyetin 2000 yıl sürdüğü veri ve bilgilerini ortaya koymuştur (age. s. 28). Bu konuda verilen bilgiler oldukça ilgi çekicidir. Ancak, konuyu dağıtmamak için bu kadarcık açıklama ile yetiniyoruz.

Sümerlerin Güney Mezopotamya'ya nereden geldikleri konusunda Sümerolog S. Kramer, Sümerlerin Hazar Denizi çevresinde *Apatta* şehrinde kurulmuş olan bir şehir devleti ile olan sıkı ilişkisine işaret ederek (age. s. 34) bu şehrin eski Türkmenistan olduğunu belirtiyor. Bu bölümde çeşitli bilim adamı ve araştırmacıların yaptığı açıklamalar ortaya koyuyor ki Sümerlerin ataları ile Türkmenlerin ataları Hazar ötesinde aynı medeniyet dairesi içinde yakın ilişkide bulunan iki kavimdir. Öyle anlaşılıyor ki Anaŭ medeniyetine bağlı olan bu her iki kavim arasında birtakım söz varlığı alışverişi de olmuştur. Bu bölgede yapılan kazılardan çıkarılan kap kacak vb. ürünler ile tapınakların mimari yapısı arasındaki benzerlikler de Türkmenler yani Oğuzlar ile Sümerlerin ataları arasındaki ilişkileri ortaya koyan verilerdir. Daha sonra MÖ 4000 yıllarının sonuna ve 3000 yıllarının başlarında kendini gösteren iklim değişikliği, ırmakların kuruması yoluyla arazinin çölleşmesi (şimdiki Karakum Çölü) sonucunda Sümerler tahminen MÖ 3300 yıllarında batıya Mezopotamya'ya göç etmişlerdir.

Yukarıdan beri özet olarak yapılan açıklamalar ve Sümer-Oğuz ilişkisinin ortaya koyduğu sonuçlar, Oğuzların MÖ 3500-3000 yılları arasında hem Orta Asya'daki hem de Doğu Anadolu bölgesindeki varlığına işaret eden ve kısmen belgelere kısmen de yorumlara dayanan dolaylı tanıklardır. Ayrıca, *Hurri-Hor-Oğuz* bağlantısı konusundaki tarihî araştırmalara ve arkeoloji verilerine dayanan bilgiler, Hurrilerin de Yakın Doğu'ya Orta Asya'nın Aral Gölü çevresinden geldiklerini ortaya koymaktadır.

III. Oğuzların milattan sonraki yüzyıllara ait tarihî varlıkları hakkındaki kısa bilgilerimiz daha somuttur. Tarihî kaynaklara ve mevcut bir kısım eserlerin ortaya koyduğu elle tutulur verilere dayanmaktadır.

Bilindiği gibi, Büyük Hun Devleti'nin dağılmasından sonra, öteki birtakım kavimler gibi Oğuzlar da Büyük Hun Devleti'nin devamı niteliğindeki Köktürk İmparatorluğu içinde yer almıştır.

Orhun ve Yenisey Yazıtlarında, Oğuzların Köktürk Devleti ile ilişkileri konusunda epey bilgi verilmektedir. Bu bilgilerden, Oğuzların bu devlet içinde önemli bir yer tuttukları ve VII. yüzyılın 2. yarısından başlayarak Barlık ve Tula Irmakları koylarındaki *Ötüken* bölgesinde yaşadıkları anlaşılıyor. Fakat bunlar asıl varlıklarını İstemi ve Talu'nun idaresindeki Batı Köktürk Devleti'nde (İli Vadisi, Isık Köl ve Talas civarı) göstermişler ve o zaman *On-Ok* diye anılan Batı Köktürkleri içinde yer almışlardır.

Siyasi ve idari ilişkiler açısından Köktürk Devleti'nin Oğuzlarla olan bağlantısı kimi zaman devletin sadık bir metbun olarak gösterilmekte, kimi

Levent Şahverdi Arşivi

zamanlarda da gergin, dövüşlü ve savaşımlı ilişkiler biçiminde yer almaktadır.

Oğuzlar Köktürklerin yerini alan uygarlıklar (MS 745-840) döneminde de varlıklarını sürdüren önemli bir etnik kol durumundadır. Orhun Irmağı bölgesinde oturmaktadırlar. Köktürkler döneminde olduğu gibi bu dönemde de Uygurlar ile kimi zaman savaşım kimi zaman da dostluk ilişkileri içinde olmuşlardır.

Oğuzlar, Köktürk ve Uygur dönemlerini içine alan VI-IX. yüzyıllar arasında bu devletlere bağlı bir varlık gösterdikleri için kendi lehçelerini ortaya koyan eserler verememişlerdir. Ancak, Köktürk ve Uygur yazı dilleri de mevcut etnik karışmalar dolayısıyla daha ölçünlü (standart) bir yapıya ulaşamamış olduğundan yer yer bünyesinde öteki etnik gruplara ait lehçe veya ağız özellikleri de yer almıştır. Bu nedenle Köktürk ve Uygur metinlerinde belirtiler hâlinde de olsa Oğuzca özellikler göze çarpmaktadır (Korkmaz 2005: 205-216; Gülsevin 2004: 119-125). Bu dönemde Oğuzca üzerine elde edilen bu kısıtlı ve sınırlı bilgiler Oğuzcanın elle tutulur ilk basamağı olarak kabul edilebilir (Doerfer 1975: 81-131).

Tarihî kaynaklardan edinilen bilgilere göre, Oğuzlar daha VIII. yüzyılın ikinci yarısından başlayan (MS 760-766) kitleler hâlindeki göçlerle Karluklar önünden çekilerek Sirderya bölgesine gelmişlerdir. Bu bölgede IX-X. yüzyıllar içinde Seyhun Irmağı'nın aşağı kesimleri ile Aral Gölü kuzeyindeki steplerde birtakım şehirler kurarak kısmen yerli yaşama geçmiş kısmen de göçebe yaşamlarını sürdürmüşlerdir. Oğuzların bu dönemde *Yeni-Kent* merkez olmak üzere bir *Yabgu Devleti* kurdukları ve *Karahanlı* Devleti'ne bağlı oldukları (Kafesoğlu 1999: 144; Sumer 1993: 31; Salman, 1998: 36) bilinmektedir. Kâşgarlı Mahmud'un *Dîvânu Lugâti't-Türk*' te Oğuzlar ve Oğuzca için verdiği bilgilerden, X. yüzyılda Karahanlılar gibi toplu olarak İslamiyet'i kabul etmiş olan Oğuzların 22 veya 24 boydan oluşan lehçelerinin ses ve şekil bilgileri açısından yer yer Karahanlı Türkçesinin etkisinde kalarak bir ağız yapısı özelliğine büründüğü (Korkmaz 1971: 3-19; 2005: 241-253) anlaşılmaktadır. Oğuz Yabgu Devleti X. yüzyıl sonlarına doğru zayıflamış ve kuzeyden gelen Kıpçakların baskını ile dağılmaya yüz tutmuştur. Bu dağılma ile Oğuzların bir bölüğü Karadeniz kuzeyinden Balkanlara yönelmiş ve *Uzlar* olarak adlandırılmıştır. Oğuzların güneye inen öteki kolları ise, *Cend* şehrine gelerek yoğun bir kitle hâlinde Selçuklu ailesi etrafında toplanmıştır. Yabgu Devleti'nin dağılma sürecinde kuzey ve güney yönündeki göçlere katılmayıp bölgede kalan grubu da XI. yüzyıldan başlayarak ve *Mankışlak* bölgesinde yurt tutarak günümüz Orta Asya Türkmenistan'ını oluşturmuştur. Yoğun bir kitle oluşturan Oğuzların büyük bir bölümü de XI-XIII. yüzyıllar arasında daha batıya uzanan yoğun göçlerle önce *Maveraünnehir*'de *Harezm* bölgesinde yer almışlar, daha sonra da Selçuklu hanedanı yönetiminde Horasan'daki Gazneli Devleti'ni yıkarak MS 1040 tarihinde Büyük Selçuklu Devleti'ni, 1071'deki Malazgirt Savaşı ile Anadolu'nun fethinden sonra 1077 yılında da Anadolu Selçuklu Devleti'ni kurmuşlardır.

Yukarıda özet olarak verilen bilgilerden anlaşılacağı üzere, Orta Asya'daki tarihî dönemlerinde Oğuzların sık sık batıya doğru yol alan göçlere uğramaları

Levent Şahverdi Arşivi

ve bağımsız bir devlet kurmaları nedeniyle Oğuzca da bir yazı dili olarak varlık gösterememiştir. Ancak, bu etnik kol, içinde bulunduğu Türk devletlerinin siyasi ve sosyal yapılarında çok önemli bir yer tuttuğu için Oğuzların o dönemin Türk dünyasındaki bu etnik ağırlıkları, Altınordu-Harezm bölgesinde meydana getirilen eserlerin diline de önemli ölçüde yansımıştır. Nitekim Karahanlı Türkçesinden Harezm Türkçesine geçiş dönemini temsil eden *Anonim Kur'an Tefsiri*, Harezm Türkçesi ile yazılmış *Kısasü'l-Enbiya*, *Nehcü'l-Ferâdis*, *Muînü'l-Mürîd* gibi eserlerde Oğuzların bu dönemdeki etnik ağırlıkları ile ilgili olarak Oğuzcanın fark edilir oranda bir etkisi göze çarpmaktadır. Biz bu durumu Oğuzcanın öteki lehçelere ait eserleri etkileme yolu ile artık bağımsız bir yazı diline uzanma yolundaki belirtileri alarak değerlendirmek istiyoruz. Altınordu'nun Mısır ve Suriye'deki devamı niteleğinde olan kölemenler dönemi yazı dilinde de Oğuzcanın büyük etkisi söz konusudur.

Eski Anadolu Türkçesi:

IV. XI-XIII. yüzyıllar arasında Horasan ve İran üzerinden Irak ve Anadolu'ya uzanan Oğuz-Türkmen boylarının oluşturduğu yeni şekillenmeler, Oğuzcanın Türk dili tarihindeki yeri açısından bambaşka yeni bir dönem sergilemiştir. O dönemin coğrafi, siyasi ve kültürel koşulları ile Oğuz boylarına yön veren devlet kurucularının tutumlarının sonucu olarak Horasan'daki Büyük Selçuklu Devleti'nde de Anadolu Selçuklu Devleti'nde de resmî dil Farsçadır. Türkçe yani Oğuzca, halkın konuşma dili olarak devam etmekle birlikte, tasavvuf felsefesini halka tanıtmak için yazılan eserler, halk edebiyatı ürünleri; Yunus Emre, Şeyyat Hamza ve Sultan Veled'in şiir ve manzumeleri ile destani eserlerde ve devletin halkla ilişkilerinde Türkçeye başvurulması, Selçuklular döneminde, Oğuzcanın yazı diline adım atan bir başlangıç evresi olarak kabul edilebilir. Ancak Oğuzcanın tarihte ciddi ölçüler ile yazı diline uzanan bir dönüm noktası oluşturması, MS 1307 tarihinde Moğol akını ile *Anadolu Selçuklu Devleti*'nin yıkılmasından sonra oluşan *Anadolu Türkmen Beylikleri Dönemi*'ndedir. Çünkü Anadolu'da Türkmen Beyliklerinin kurulması ile Oğuzca, tarihinde ilk kez bağımsız bir siyasi varlığı temsil eden bağımsız bir yazı diline uzanma şansını yakalamıştır. Böyle bir gelişmenin temelinde, bağımsızlık dışında, Türkmen beylerinin ulusal geleneklerine, kendi bölge dillerine karşı gösterdikleri önem ve beylik saraylarında şairlere ve ediplere, bilim erbabına verdikleri değer ve himaye ile ilgilidir. Buna, Oğuzcanın bu dönemde artık bir yazı dilini besleyebilecek bir düzeye ulaşmış olduğu hususu da eklemelidir. O dönemin bütün, dış yazışmalar ve edebiyat alanında baskın dilleri olan Arap ve Fars dillerine karşı Karamanoğlu Mehmet Bey'in Türk dilinden başka dil konuşulmaması yolundaki 1277 tarihli fermanı, bütün Anadolu Beyliklerinin görüşüne tercüman olan bir ferman niteliğindedir.

XIII. yüzyılın 2. yarısından başlayarak XV. yüzyılın ilk yarısına kadar uzanan ve *Eski Anadolu Türkçesi* ya da *Eski Türkiye Türkçesi* diye adlandırılan bu yeni dönem, çok çeşitli konularda telif ya da Arap ve Fars dillerinden çeviri yo-

Levent Şahverdi Arşivi

luyla manzum ve mensur yüzlerce eserin ortaya konduğu bir dönem olarak Türk dili tarihinde başlı başına çok önemli bir dönüm noktası oluşturmaktadır.

Bu dönemin Oğuz Türkçesi, bir yandan ortak özelliklere sahip standart bir yazı dili oluşturma yönünde yol alırken bir yandan da Kâşgarlı Mahmud'un da belirttiği üzere, Oğuz boyları arasındaki ağız ayrılıkları dolayısıyla yer yer ağız özellikleri sergileyen eserler de ortaya koymuştur. Böylece, Eski Anadolu Türkçesi, dil tarihinde ilk kez *Güneybatı Türk Lehçeleri Grubu'*nun oluşmasında çok sağlam bir temel olma görevi üstlenmiştir. Çünkü zaman içinde *Güneybatı Türk Lehçeleri Grubu'*nda kendini gösteren dallanıp budaklanmalar, varlık temellerini doğrudan doğruya Eski Anadolu Türkçesine borçludurlar. Şimdi kısa ölçülerle bundan sonraki gelişmelere işaret edelim:

Eski Anadolu Türkçesi, XIV. yüzyıldan başlayan tarihî süreç içinde bir yandan XV. yüzyıl ortalarında Osmanlı Devleti'nin imparatorluk dönemine girişi ve ortak İslam kültürünün ortaya çıkardığı yeni koşullar dolayısıyla dil yapısı açısından yeni gelişmelerle XVI-XIX. yüzyıllar arasında *Osmanlı Türkçesi*, XIX. yüzyıl ortalarına doğru Batı dünyası ile kültürel temasların başladığı *Tanzimat*, *Servetifünun* ve *Fecriati* gibi edebî dönemlerin ortaya koyduğu geçiş evrelerinden sonra *Yeni Lisan* akımı ile Cumhuriyet Dönemi'nde, dili doğal yapısı doğrultusunda geliştirme amacına bağlı *Dil Devrimi* ve dile devlet elinin uzanması ile Güneybatı Türk Lehçeleri Grubu'nun temel kolu durumundaki Türkiye Türkçesi yazı dili, büyük bir gelişme sürecinden geçerek bugün çok gelişmiş bir kültür, bilim, sanat ve felsefe dili durumuna gelmiş bulunuyor.

Eski Anadolu Türkçesi bir yandan da yazı dilinin birleştirici baskısından uzak olarak ve kendi doğal gelişme doğrultusunda yol alarak ikinci bir kol hâlinde çok zengin özelliklere sahip Anadolu ve Rumeli bölgelerindeki Türkiye Türkçesi ağızlarını oluşturmuştur. Bu ağızların zenginliğini kuran temel dayanaklar, yapılarındaki ortak noktalar dışında, daha Eski Türkçe döneminde başlayıp Eski Anadolu Türkçesi yoluyla günümüze kadar taşınagelen eski birtakım dil özellikleri ile bu ağızların zaman içinde birbirinden farklı koşullar altında, farklı yerleşim bölgelerinde, kendi yapı ve işleyişlerinden kaynaklanan ve değişik ağız yapıları oluşturan özelliklerdir.

Rumeli ağızlarının daha geniş bir uzantısı olan Bulgaristan, Romanya, Bosna-Hersek, Kosova, Makedonya ve Ukrayna gibi Balkan ülkelerine kadar giren Balkan Türkçesi ağızları genel olarak Türkiye Türkçesi ağızlarının bir uzantısı niteliğindedir. Ancak, farklı yanları, birlikte yaşadıkları halkların dillerinden gelen kültürel ve sosyolingüistik etkiler dolayısıyla Türkiye Türkçesi ağızlarından farklı daha başka bazı özelliklere de sahip bulunmalarıdır.

Bu tabloya Anadolu'daki dilin bir uzantısı olan Kıbrıs Türkçesi ve ağızlarını da eklemek gerekiyor. Kıbrıs Türkçesi, daha 1571 yılında Anadolu'nun Karaman, İçel, Yozgat, Alanya vb. yerlerinde oturan halktan bir kısmı ile bir kısım Yörük aşiretlerinin Kıbrıs'a gönderilmesinden oluşmuştur. Türkiye Türkçesi ağızların bir uzantısı niteliğindedir.

Levent Şahverdi Arşivi

Gagavuz Türkçesi:

Günümüzde, Oğuz lehçelerinin en batıda kalan ve en küçük kolunu oluşturan *Gagavuzca*, Balkanların Moldova Cumhuriyeti'ne bağlı *Gagavuz Yeri*'nde, Ukrayna'nın güneybatısında, Odessa ve Romanya'nın Dobruca bölgesinde, Bulgaristan'ın kuzeydoğusunda, Yunanistan'ın Kaserya bölgesinde, Kuzey Kafkasya ve Kazakistan'ın bazı yerleşim yerlerinde, Gagavuzların konuştuğu lehçedir. Nüfusları 230.000'in üzerindedir.

Azerbaycan Türkçesi:

Şimdi doğuya doğru yöneldiğimizde, Güneybatı Türk Lehçeleri Grubu'nun yine çok önemli bir kolu olan Azerbaycan Türkçesi ile karşılaşırız.

Azerbaycan Türkçesi, günümüzde Kuzey Azerbaycan bölgesindeki Azerbaycan Cumhuriyeti ile İran'ın kuzeybatısındaki Güney Azerbaycan bölgesinde konuşulan Oğuz lehçesinin adıdır. Tarihî dönemlerde çeşitli kavimlere yerleşim yeri olmuş bulunan İran, XI-XIII. yüzyıllar arasındaki Oğuz göçlerinin en önemli geçit bölgesi olduğu gibi, Selçuklu, Moğol ve Moğol sonrası Karakoyunlu, Akkoyunlu Türkmenleri ile Safevî hanedanları dönemlerinde Oğuz ya da Oğuz dışı Türk boylarının yerleşim bölgesi olmuştur.

Azerbaycan Türkçesi ve ağızları da Eski Anadolu Türkçesinin XVI. yüzyıldan sonra kendi içindeki daha değişik birtakım ses bilgisi, şekil bilgisi, söz varlığı özellikleri ile yeni bir gelişme yolu izlenmesinden oluşmuş bir Oğuz lehçesidir.

Azerbaycan Türkçesi bugün kuzeyde 86.800 km^2, güneyde 105.952 km^2'lik bir alanda 20 milyonun üzerinde bir Oğuz kitlesince konuşulmaktadır (ayrıntı için Alışık 2002: 218).

Güneybatı Türk Lehçeleri Grubu'na, İran'ın *Horasan* bölgesinde oturan ve kendisine özgü bir ağız yapısı ile iki milyon Oğuz tarafından konuşulan *Horasan Türkçesi* ile Irak ve Suriye bölgelerindeki Türkmen halkının konuştuğu *Türkmen ağızlarını* da katmak gerekir.

XIII. yüzyıllardaki göçlerle İran'a gelen ve kendilerini *Afşar* diye adlandıran, İran coğrafyasında dağınık olarak kısmen yerleşik kısmen de konar-göçer göçebe yaşamı sürdüren ve yoğun olarak Güney İran'da yaşayan *Avşarlar* da bu grupta yer almaktadır. Nüfusları 650.000 dolayındadır.

Türkmen Lehçesi:

Türkmen tarihinin eskiliğine yukarıda Sümer-Türkmen ilişkileri dolayısıyla kısaca işaret etmiştik.

Türkmen tarihi üzerinde duran araştırmacılardan bazıları, arkeoloji kazılarının ortaya koyduğu buluntu ve verilere dayanarak Türkmenlerin tarihini günümüzden 6000 yıl öncesindeki Ceyhun medeniyetine kadar götürmekte ve Türkmenleri, Türkmenistan sınırlarında kurulmuş olan Turan Devleti ile bağlantılı

Levent Şahverdi Arşivi

bulmaktadırlar. Bu tarihçiler, Turanlıları Türkmenlerin ataları olarak kabul ederler (Aydoğduyev 2002/19: 720).

Türkmen lehçesi günümüzde *Teke*, *Yomud*, *Ersarı*, *Çavdur*, *Sarık*, *Salur (Salar), Göklen* gibi başlıca yedi boyun ve bunlara bağlı oymakların oluşturduğu bir lehçedir. Yapısında Oğuzcaya özgü eski özellikleri en iyi koruyan bir lehçe durumundadır.

Türkmenler XV-XVIII. yüzyıllar arasında yazı dili olarak o dönemin doğu Türk dünyasının ortak yazı dili olan Çağataycayı kullanmışlardır. Bu bakımdan yazılı edebiyat dönemleri pek eski değilse de XIII. yüzyıldan beri eski Oğuz geleneklerine dayanan zengin bir halk edebiyatına ve folklor ürünlerine sahiptirler.

Sonuç olarak bugün dünyada 220 milyon insanın konuştuğu Türk dilinin %50'sinden çoğunu, aşağı yukarı 120 milyonunu Oğuz lehçesi temelinde biçimlenen Güneybatı Türk Lehçeleri oluşturmaktadır.

Bu grubun dallanıp budaklanmasında Eski Anadolu Türkçesi yolu ile temel oluşturma ve kök olma görevini yüklenmiş olan Türkiye Türkçesi, geçirdiği tarihî gelişme süreçleri dolayısıyla bugün bir dünya dili niteliği taşıyan Türk dilinin en iyi temsilcisi durumundadır. Bir dilin bir dünya dili olabilmesi için gerekli olan şartların hepsini de bünyesinde taşıyan ve dolayısıyla bu lehçeler grubunun baş temsilcisi olan Türkiye Türkçesi, taşıdığı özellikler dolayısıyla Türk lehçelerinin bütününü temsil eden, Türk dilinin öteki lehçe gruplarındaki tarihî eskilik ve coğrafi genişlik, şekil yapılarındaki ve kültür hazinelerindeki zenginlikler bir yana, Türk lehçeleri topluluğunu oluşturan Oğuz lehçeleri grubunun baş temsilcisi durumunda olan Türkiye Türkçesinin tarihî başlangıcı çok eskilere uzanan evreleri, coğrafî alandaki genişliği ve yayılma bölgeleri ve tarihî boyunca dilindeki değişim ve gelişim birikimlerinin ortaya koyduğu zenginlik, sistem yapısındaki işleyiş mükemmelliği, deyimleri ve atasözleri ile oluşturduğu anlam zenginliği, ortaya koyduğu yüzlerce ve yüzlerce eserle bünyesinde saklayageldiği kültür zenginliği sayesinde, bizce bugün artık gelişmiş bir bilim, sanat, kültür ve felsefe dili olarak tek başına bile Türkçenin bütününü bir dünya dili olarak temsil edebilme gücüne sahip olduğunu belirtmek, abartmalı bir değerlendirme olmayacaktır diye düşünüyoruz.

Sözlerime burada son vererek hepinizi sevgi ve saygılarımla selamlıyorum.

Kaynaklar

ADAMOVİÇ, M. (1983,1993), "Die altenOghusen", *Materialia Turcica* 7/8, s. 26-50.

AKALIN, Ş. Halûk (2009), "Türk Dili Dünya Dili" *Türk Dili*, S. 687, s. 195-204.

ALIŞIK, Gülşen Seyhan (2002), "Azerbaycan Türkçesi", *Türkler*, C. 19, s. 227-241.

AYDOĞDUYEV, Muhammed (2002), "Türkmenistan" *Türkler*, C. 19, s. 720-737.

DOERFER, Gerhard (1975-76), Das Vorosmamische (Die Entwicklung der Ogusischen Sprachen von der Orkhon Inschriften bis zu Sultan Veled), *TDAY-Belleten*, s. 81-131.

Levent Şahverdi Arşivi

EROL, Mehmet Seyfettin (2001), "Türkmenistan Cumhuriyeti", *Türkler*, C. 19, s. 738-755.

GEREY, Begmurat (2005), *5000 Yıllık Sümer Türkmen Bağları*, İstanbul, IQ Yay., 240 s.

GÜLSEVİN, Gürer (2004), "Eski Türk Yazı Dilinde Oğuz Lehçesinin Ses, Şekil ve Söz Varlığı Unsurları", Amanzholov Readings The international Science-Paractical Conference, s. 119-125.

KAFESOĞLU, İbrahim (1993), *Türk Millî Kültürü*, İstanbul, Boğaziçi Yay.

KORKMAZ, Zeynep (1971), "Kâşgarlı Mahmud ve Oğuz Türkçesi", *Türk Dili 253, Divan-ı Lügati't Türk Özel Sayısı,* TDK Yay., s. 3-19; *Türk Dili Üzerine Araştırmalar* C. I (2005), TDK Yay., s. 241-253.

_____ (1989-1994), " Yazılı Devirlerdeki Gelişmelere Göre Eski Türkçenin

Yaşı", *TDAY-Belleten*, TDK Yay., Ankara, 1994, s. 353-379.

KORMUŞİN, İgor (2007), " 75. Dil Bayramı Konuşmaları: Dünden Bugüne Türkçe Oturumu", Ankara, TDK Yay.

MEMİŞ, Ekrem (2007), *Eskiçağ Türkiye Tarihi,* Konya, Çizgi Kitabevi.

SALMAN, Hüseyin (1998), *Türgişler,* Ankara, Kültür Bakanlığı Yay.

SERTKAYA, Osman (2007), " 75. Dil Bayramı Konuşmaları: Dünden Bugüne Türkçe

Oturumu", Ankara, TDK Yay.

SÜMER, Faruk (1993, 1999), *Oğuzlar (Türkmenler),* İstanbul, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı Yay.

TOSUN, Mebrure- YALVAÇ, Kadriye (1981), *Sümer Dili Grameri- Sümerceden Örnekler,* Ankara, TDK Yay.

TUNA, Osman Nedim (1997), *Sümer ve Türk Dillerinin Tarihî İlgisi ile Türk Dillerinin Yaşı Meselesi,* Ankara, TDK Yay.

Levent Şahverdi Arşivi

OĞUZCANIN ORTA TÜRKÇE DÖNEMİNİ OLUŞTURAN ESKİ ANADOLU TÜRKÇESİNİN TARİHÎ, SOSYAL VE KÜLTÜREL GELİŞMELERDEN KAYNAKLANAN DİL YAPISI ÜZERİNDE GENEL BİR DEĞERLENDİRME*

I. Bilindiği üzere bir dil ya da lehçenin yapı ve işleyiş özellikleri, onun temelini oluşturan sistem yapısı dışında; tarihî, coğrafi ve kültürel çeşitli etkenler altında, zaman içinde yol alan birtakım değişimlere de bağlı bulunmaktadır.

Türk dili tarihinin *Orta Türkçe* dönemini oluşturan ve eldeki belgelere göre, Oğuz Türkçesinin ilk kez güçlü bir yazı dili olarak tarih sahnesine çıkışını temsil eden *Eski Anadolu Türkçesi* de tıpkı öteki Türk lehçeleri gibi, zaman içinde kendi sistem yapısından kaynaklanan temel özellikler dışında, Kuzeydoğu Asya'dan Orta ve Batı Asya'ya kadar uzanan çok geniş bir coğrafya alanında, başlangıçtan beri birbirini izleyen farklı yerleşim bölgelerindeki yaşayış biçimleri ile tarihî, sosyal ve kültürel ilişkilerin ortaya koyduğu çeşitli etkenlere bağlı olarak yol alabilmiştir. Bu nedenle Türk dilinin *Orta Türkçe* dönemini temsil eden ve Oğuzcaya bağlı daha sonraki lehçe ve yazı dillerini içine alan *Güneybatı Türk Lehçeleri* Grubu'nun oluşumunda da sağlam bir temel görevi yüklenmiş olan *Eski Anadolu Türkçesinin*, hangi etkenlere bağlı olarak yol alıp şekillendiğinin tespiti için öncelikle *Oğuzların* ve *Oğuzcanın* Anadolu coğrafyasından önceki tarihî alt yapı dönemlerine kısaca göz atma gereği vardır.

II. Oğuzların Tarihî Alt Yapısını Oluşturan Dönemler ve Bunun Oğuzca ile Olan Bağlantıları:

Oğuz Türkçesinin Gelişimi (TDK Yay., 2013) adlı kitabımızda oldukça ayrıntılı bir biçimde ele alındığı üzere, Oğuzların tarih sahnesine çıkışı, milattan birkaç bin yıl öncesine uzanan eski tarihlere kadar götürülebiliyor. Bu eskiliği, içine aldığı dönemlerin birbirinden farklı belirgin özellikleri açısından kendi içinde dört ayrı alt döneme ayırmak mümkündür. Şöyle ki:

1. Oğuzların ve Oğuz Türkçesinin yazılı kaynakların bulunmadığı, ancak, tarihî kaynaklardaki sınırlı bilgilerin arkeoloji kazılarından elde edilen belgelerdeki elle tutulur verilere dayanan bazı kayıtların ve karşılaştırmalı dil bilgisi çalışma-

---

* *Hacettepe Üniversitesi 5. Uluslararası Türkiyat Araştırma Sempozyumu* 21-23 Maysıs 2014.

Levent Şahverdi Arşivi

larının ortaya koyduğu sonuçlar ile belirli belgeler ışığındaki bilimsel yorumlara dayanılarak ileri sürülen ve MÖ 3500- MS VI. Yüzyıllar arasını kaplayan ve bizim bu gün için *Karanlık Dönem* veya *Bulanık Dönem* diye adlandırdığımız alt yapı dönemidir.

Her ne kadar Oğuzların siyasi varlıkları eldeki kaynaklara göre, ilk kez *Köktürk* tarihinde yer almakta ise de Oğuzlar bu döneme gökten inercesine gelmediklerine göre, onların *Hun Devleti* ve Hun tarihi yoluyla daha gerilere uzanan bir geçmişleri olduğu da şüphesizdir.

MÖ III. yüzyıldan başlayarak Orta Asya'nın doğu ve kuzeydoğusunda varlık gösteren ve MS IV., V. yüzyıllarda da Asya'dan Avrupa'ya uzanan sistemli bir devlet yapısı içindeki Hun Devleti'ni oluşturan kavimler arasında Oğuzların adına rastlanmaması, tarihçilerin yorumuna göre, bu dönemde Oğuzların daha kavmî bir oluşum ortaya koyamamış; tarihî varlıklarını herhâlde başka bir ad altında sürdürmüş olmaları ile ilgilidir. Çin kaynaklarında eski Hun kaynaklarından biri olarak gösterilen ve içindeki elli kadar budunla Doğu ve Orta Asya'ya yayılmış olan *Tölösler* (Çince Tieleler), varlıklarını Köktürkler döneminde de devam ettirdiklerine ve Oğuzlar daha sonra bu birlikten ayrıldıklarına göre (Kafesoğlu 1993: 91), Oğuzların *Tölösler* içinde yer almış oldukları düşünülebilir.

Tarihçilerin ve dilcilerin MÖ 1500'den daha gerilere uzanan araştırmalarının ortaya koyduğu sonuçlarla ilgili olarak Hint-Avrupalıların Anadolu, İran ve Hindistan'a gelmeden önce, Anadolu'dan Kuzey Hindistan'a uzanan bir eklemeli dil kuşağının bulunduğu yolundaki tespitler (Ercilasun 2004:33) yanında, Afif Erzen'in *Doğu Anadolu ve Urartular* (1986) adlı eserinde *Hattiler, Hurriler ve Hurrilerin* torunları olan *Urartular*ın MÖ 4000 yılından başlayarak Anadolu'da çok güçlü bir kültür birliğinin varlığını ortaya koyan *Erken Hurri Kültürü* dönemi ile ilgili olarak verdiği bilgiler, O. N. Tuna'nın Sümerce ile Türkçe arasında ortaklaşa kelimeler ve kelime alışverişi dolayısıyla Türklerin ve özellikle Oğuzların MÖ 4000-3500 yıllarında, Doğu Anadolu'da *Hurriler* ve Mezopotamya'da *Sümerler* ile olan ilişkiler konusundaki açıklamaları (Tuna 1997; Ercilasun 2004: 36), arkeoloji kazılarından elde edilen bazı tabletlere dayanılarak M. Erdal tarafından *Hurriler* ile *Oğuzlar* arasında hem tarihî ve coğrafi bir ilişki hem de *Hurri Oğuz* adları arasında birbirine geçiş sağlayan bir benzerlik ve mitolojik bir uyuşma tespit edilmesi; ayrıca, yapılan arkeolojik tespitlere göre, *Hurrilerin* MÖ 4000 yıllarında *Aral Gölü* çevresi ile bu günkü Türkmenistan ve *Hazar Denizi*'nin Güneydoğusundaki *Gargan* arasında oturmaları; kaynaklarda, Tibetlilerin Oğuzları *Hor* diye adlandırmaları; *Hurri* ve *Oğuz* sözleri arasındaki ses değişimlerine dayanarak her iki adın da aynı kökten gelmiş olabileceğine işaret eden açıklamalar (Erdal 2004: 935-936; Korkmaz 2013:17) bir yana; Türkçenin yaşı konusunda yapılan araştırmaların bu yapıyı MÖ 5000'den başlayıp, 4000, 3500 yıllarına kadar götürebilen tespitler (Aksan 1975-1976:133-141; Korkmaz 1989-1994: 357-370, 2005/I: 217-231; Sertkaya 2010: 196; Kormuşin 2010: 201-205; Korkmaz 2010: 206-211),

Levent Şahverdi Arşivi

Oğuzların bu ilk alt yapı dönemlerini hayli erken tarihlere kadar uzandırmaktadır. Yalnız, elimizdeki bu bilgilerin bir kısmı yorum ve tahminlere dayanmakta olduğundan elle tutulur bilgiler için çivi yazılı Hurri metinleri ile Oğuzca arasında karşılaştırmalara dayanan bir köprü kurulması gerekli ise de daha bu aşamada bile eldeki ipuçları, *Hurri-Oğuz* bağlantısı dışında, Oğuzların tarihteki eskiliğini ortaya koymakta ve Oğuzca-Sümerce ilişkisinde Oğuzca'nın kültürel açıdan komşu bir dile kelimeler ve ekler verebilecek derecede sağlam bir yapıya sahip olduğu izlenimini vermektedir.

2. Tarihî gelişme süreci açısından bizce Oğuzcanın 2. sırada yer alan alt yapı dönemi, VI-IX. yüzyıllar arasına giren ve Oğuzların gerek *Köktürk İmparatorluğu* gerek *Uygur Devleti* içindeki tarihî, siyasi ve sosyal varlığı ile ilgili olan ve birinci dönemin bulanıklığından sıyrılarak elle tutulur birtakım bilgilere ulaşıldığı dönemdir. Çünkü Oğuzların bu dönemi hakkındaki bilgilerimiz, doğrudan doğruya dönemin yazılı kaynaklarında yer alan belge ve bilgilere dayanmaktadır.

İki yüzyıla yakın siyasal varlığı boyunca (MS 552-630; 682-745) doğuda Güney Çin sınırından batıda Hazar Denizi ve Karadeniz kıyılarına kadar uzanarak Bizans'la komşu olan ve sınırları içinde Türk ve Türk olmayan birçok etnik unsurları barındıran Köktürk Devleti'nde bilindiği üzere Oğuzların ağırlıklı bir yerleri vardır. Orhun ve Yenisey Yazıtlarında yer alan bilgilerden anlaşıldığına göre, bu dönemde Oğuzlar, siyasi ve sosyal açıdan kimi zaman, devletin "*Kentü Budunum*" sözleri ile dile getirilen sadık bir metbuu olmuş; kimi zaman da gergin, dövüşlü ve mücadeleli süreçlerden geçmiştir. O dönemin toplum yapısında siyasi ve sosyal açıdan önemli bir yer tutan Oğuzların, özellikle ikinci Köktürk Devleti'nin kurucusu *İlteriş Kagan* ile kardeşi *Kapagan Han* dönemlerinde devletin çok köklü bir etnik kolu olarak bağımsızlıklarını elde edebilmek için verdikleri, devleti temelinden sarsan savaşlar (Sümer 1999: 33; Korkmaz 2005/I: 2006, 2013: 19-23; Tüysüz 2002: 278-280; Gündüz 2002/2: 263), onların bu dönemdeki siyasi ve sosyal güçlerinin belirgin bir göstergesidir.

Yenisey Yazıtlarında görüldüğü üzere, Oğuz Beyleri adına mezar taşlarının da dikilmiş olması, onların toplum içindeki sosyal değerleri ile orantılı bir başka göstergedir. Ötüken yöresinde yurt tutmuş olan Oğuzlar asıl varlıklarını *İstemi*'nin ve oğlu *Talu*'nun iradesindeki ve *İli Vadisi* ile *Isıkköl, Yedisu ve Talas* çevresindeki Batı Köktürk Devleti'nde göstermişlerdir. Yalnız, eldeki tarihî bilgilere göre, Oğuzlar bu dönemde Batı Köktürk Devleti içinde Oğuz adı ile değil, on kabileden oluşan ve *On-Ok* diye adlandırılan Batı Köktürkler içinde aynı adla anılmakta veya bunlara bağlı *Türgişler* olarak görünmektedirler (Kafesoğlu 1993: 91,132). Oğuzların aşağı Seyhun bölgesine göçmeden önce bugünkü Kırgızistan'da yaşadıklarına dair tarihî kayıtlar da vardır (Ercilasun 2008/2: 228).

Oğuzların bu siyasi ve sosyal ağırlıkları, Köktürklerin yerini alan *Uygurlar* (MS 745-840) döneminde de süregelmiştir. F. Sümer, Köktürk-Oğuz, Köktürk-Uygur mücadeleleri dönemlerinde, Köktürklerin Oğuz hücumları karşısında

Levent Şahverdi Arşivi

epey sarsıntıya uğramış, Oğuzların da bu mücadelelerde bitkin düşmüş olmaları nedeniyle, hükümranlığın Köktürklerden Oğuzlara değil, Uygurlara geçtiği görüşündedir.

Kaynaklarda yer alan açıklamalara göre, Uygurlar döneminde Orhun Irmağı bölgesinde yer alan Oğuzlar, Köktürkler döneminde olduğu gibi bu dönemde de Uygur Devleti ile kimi zaman mücadeleli kimi zaman da dostluk ilişkileri içinde bulunmuşlardır. *Moyunçur* (*Moyen-Çor*) adına dikilen *Moyunçur Yazıtı*'ndan elde edilen bilgilere göre, Oğuzların devlet içindeki sosyal durumları, Köktürkler dönemindeki gibi yine devletin ağırlıklı ikinci bir temel unsuru niteliğindedir (Tüysüz 2002 / 2: 281). Bununla birlikte Oğuzlar, tıpkı Köktürkler döneminde olduğu gibi Uygurlar döneminde de zaman zaman isyan ederek bağımsızlık savaşı açmışlardır. (ayrıntı için Çandaroğlu 2002 / 2: 194-195; Tüysüz 2002 / 2: 281; Korkmaz 2013: 19-26)

Oğuzların bu ikinci alt dönemdeki belirgin özellikleri, Köktürk ve Uygur toplumları içinde göçebe yaşam biçimini devam ettirdikleri hâlde, sosyal açıdan sahip oldukları ağırlıklı durum, siyasi açıdan da birkaç kez bağımsızlık savaşı verecek derecede bir güce sahip oldukları şeklindedir.

Bu alt yapı dönemindeki Oğuzcaya gelince: Bu dönem, Oğuzların adları ve kimlikleri bilinen geniş bir etnik kol olarak tarih sahnesine çıktıkları ve her iki devletin sınırları içinde önemli bir güç olarak varlıklarını ortaya koyabildikleri hâlde, siyasi bağımsızlıkları olmadığı için başlı başına yazı diline sahip olmadıkları dönemdir. Ancak, bu dönem toplumun etnik yapı açısından birbirinden farklı lehçelerin yer aldığı karışık durumları dolayısıyla *ŋ lehçesi, n lehçesi, y lehçes*i gibi sınıflandırmadan geçirilen eski Türkçe dönemine Oğuzların da önemli bir etki ve katkısı söz konusudur. Dolaysıyla dil yapısında Oğuzcanın da elle tutulur bir yeri vardır. Nitekim Köktürkler dönemindeki *Yenisey Yazıtları* ile *n lehçesi* metinlerinde ve Uygurlar dönemine ait *Mani* metinlerinde Oğuzca dil özellikleri belirgin bir biçimde göze çarpmaktadır. Buna Bizanslıların *Uz* (Oğuz) diye adlandırdığı Batı Köktürklerinin (Onoklar) kağanı *İstemi*'nin Bizans imparatoru *Justinyen*'e gönderdiği resmî mektup da eklenince bu dönemde Oğuzcanın bir kısım özellikleri ile olsun yazı diline girmiş olduğu ve kendine özgü bir şekillenme içinde bulunduğu görülüyor (Korkmaz 2005/1: 205-216; Gülsevin 2004: 119-125). Ayrıca, G. Doerfer'in, *Orhun Yazıtları*nı Oğuz Türkçesinin ilk basamağı olarak değerlendirmiş olması da eski Türkçede Oğuzca özelliklerin hatırı sayılır ölçüde yer almış bulunmasıyla ilgilidir.

3. Oğuzların siyasi ve sosyal varlıklarının üçüncü alt yapı dönemi, aşağı *Sirderya* boylarındaki dönemidir. Tarihî kaynaklarda yer alan bilgiler, Oğuzların daha VIII. yüzyılın ikinci yarısından sonra başlayan (MS 760-766) kitleler hâlindeki yoğun göçlerle Karlukların önünden çekilerek aşağı Sirderya bölgesine geldiklerini gösteriyor. Bunlar IX. ve X. yüzyıllar içinde *Seyhun Irmağı*'nın aşağı kesimleriyle *Aral Gölü* kuzeyindeki steplerde yani Karahanlı Devleti'nin batı kesiminde

Levent Şahverdi Arşivi

kısmen göçebe yaşamlarını devam ettirirken kısmen de bundan önceki dönemden farklı olarak yerleşik yaşama geçmişler ve *Yeni Kent* merkez olmak üzere yüksek kültürlü bir *Yabgu Devleti* kurmuşlardır (Salman 1998: 86). Bu dönemde Oğuzlar, çeşitli kaynaklarda Oğuz dışında *Guz ve Uz* adları ile de adlandırılmışlardır. Bu devlete *Yabgu Devleti* adının veriliş nedeni de Oğuz boylarının başındaki en yüksek yöneticinin *Yabgu* unvanını taşımasından dolayıdır.

İstahrî, İbnî Havkal, Mukaddesî, Mes'udî ve Kâşgarlı Mahmud gibi İslam ve Türk kaynaklarının verdiği bilgilere ve arkeolojik kazıların ortaya koyduğu sonuçlara göre, bu bölgede Oğuzlar tarafından kurulan veya onlara ait olan başlıca şehirler *Ha˘are, Cend, Mangışlak, Sepren (Sabran, Savran), Yenikent, Suğnak, Karaçuk, Fârab (Sütkent)* tir. Bunlara XII. yüzyıldaki *Barçınlıg Kent, Eşnas, Sırlıtam* gibileri de eklenebilir (Korkmaz 2005/I: 268; Tolstov 1947: 96; Jimnunskiy 1961: 479-481). O dönemde bu şehirlerin her biri ayrı bir önem taşıyor ve daha uzak bölgelerle ticarî bağlantıları bulunuyordu. Söz gelişi *Yeni Kentten İrtiş* sahillerine kadar uzanan bir ticaret yolundan söz edilmesi ve *Suğnak'*ın Oğuzların önemli ticaret merkezlerinden biri olması bu şehirden her tarafa yay ve koyun ihraç edilmesi, bu dönemin yerleşik hayattaki farklılığına işaret eden özelliklerdir. Oğuzların bu coğrafyada şehir yaşamının gereklerine uymuş olmaları, onların sosyal yaşam biçimlerindeki önemli bir değişimin göstergesidir. Kâşgarlı Mahmud, *Bozok ve Üçok* diye iki kola ayrılmış olan Oğuzlar için yirmi iki Oğuz boyunun adını sıralarken bunlara *Türkmen* adının verildiğini de bildirmektedir. İbni Fadlan'ın verdiği bilgiye göre, Oğuzlar iç ve dış işlerinin yönetimini *keŋeş* (istişare) denilen, aşiret beylerinin de yer aldığı konfederasyon niteliğindeki bir mecliste karara bağlarlardı. Dolayısıyla Yabgu bu mecliste mutlak bir otoriteye sahip bulunmuyordu (Sümer 1967: 53; Gündüz 2002/2: 266). Verilen bu sınırlı bilgiler bile yerleşik hayata geçmiş olan Oğuzların o dönemin koşulları içinde oldukça gelişmiş bir yapıya uzandıklarını ortaya koymaktadır. Göçebe Oğuzlar ise, yine steplerdeki eski yaşamlarını sürdüregelmişlerdir.

X. yüzyılın ikinci yarısı, Türk kültür tarihi açısından *Orta Asya'*da aynı zamanda İslamiyet'in kabul edildiği ve yayılmaya başladığı bir dönemdir. Olayların gelişmesinden anlaşıldığına göre, göçebe Oğuzlar değilse bile, yerleşik Oğuzlar arasında İslamlık bu dönemde yayılmaya başlamış ve XI. yüzyılda yaygın bir nitelik kazanmıştır (Sümer 1992: 59-60). Oğuzların XII-XIII. yüzyıllardaki İslami eserlerle olan bağlantısında önemli bir etken olmuştur denebilir. Oğuzlar XI. yüzyılda batıda Hazar Denizi kıyısındaki *Mangışlag* adını verdikleri yarımadayı da ele geçirerek orada da yerleşmişlerdir (Sümer 1959/ XVI 3-4: 135). Bu bölgedeki Oğuzların da kısmen göçebe kısmen yerleşik kültürlü bir yaşam tarzları olmuştur. Oturdukları bölgede bir taraftan da *Karahanlı, Yağma, Çiğil, Argu ve Karluklar* ile komşuluk ilişkilerini sürdürmüşlerdir.

3. alt yapı döneminin Oğuzcasına gelince: Kâşgarlı Mahmud'un XI. yüzyıl Oğuzcası için verdiği bilgiler, bu lehçenin Oğuzcaya özgü özellikleri dışında az

Levent Şahverdi Arşivi

çok Karahanlı Türkçesinin etkisinde kaldığı yeni bir aşamasını da temsil etmektedir (Korkmaz 2005/I: 241-253). Bununla birlikte bu dönemin Oğuzcası kendine özgü özellikleri daha belirgin bir duruma getirmiştir. Bu da demektir ki XI. yüzyılda Oğuzca, dil yapısı ve tarihî gelişme koşulları açısından, ET döneminde görülen belirtiler niteliğinden sıyrılarak yerli ağız özelliklerinin daha belirginleştiği bir aşamaya ulaşmıştır. Dolayısıyla bu dönemdeki Oğuzcayı a) Yer yer Karahanlı Türkçesinin etkilerini de içine alan Yabgu dönemi Oğuzcası b) Göçebe Oğuz boylarının yine kendi ağız yapısına bağlı şekillenmelerle yol alan Oğuzca olmak üzere iki alt dala ayırmak uygun olur diye düşünüyoruz.

Oğuzlara ait diğer kültürel özellikler ve bunların destanî eserlere yansıması:

Elimizde Oğuzların üçüncü alt dönemine ait yazılı kaynaklar bulunmadığı için onların bu döneme ait bazı özelliklerini, dolaylı olarak destanî nitelikteki eserlerden çıkarabiliriz. Oğuzların Orta Asya'da Hun İmparatorluğu döneminden başlayıp IX.-X. ve hatta XI. yüzyıllara kadar uzanan göçebe yaşam dönemlerine ilişkin birtakım özellikler, sembolik ifadesini mitolojik halk yaratıcılığının eseri olan destanlara da yansıtmıştır. *Oğuz Kağan Destanı* bu durumun tipik bir örneğidir.

Yabgu Devleti X. yüzyıl sonlarına doğru zayıflamış ve kuzeyden gelen Kırgızların işgali ile dağılmaya yüz tutmuştur. Bu dağılma sırasında Selçuklu ailesi de ana kütleden koparak *Cent* şehrine doğru yol almıştır. Bir kısmı da Karadeniz'in kuzeyinden Balkanlara yönelmiş, güneye inen kolları ise *Cent*'de Selçuklu ailesi etrafında toplanmıştır. Bu göç sırasında hiçbir yere gitmeyerek yerinde kalmayı tercih edenler, daha sonra bugünkü Türkmenistan halkının temelini oluşturmuştur.

4. Burada bir süre sonra *İran ve Horasan* üzerinden Anadolu'ya kadar uzanacak olan Oğuzlar ve Oğuzca açısından üzerinde durulması gereken dördüncü bir alt yapı dönemi de *Harezm Türkçesi* dönemidir. *Aral Gölü*'nün güneyinde ve bu göle *Amuderya (Ceyhun) Irmağı'nın* iki tarafına uzanan Harezm bölgesi, aslında coğrafi konumu açısından Batı Türkistan'ın en eski kültür merkezlerinden biridir. Bu bölgenin 1017 yılında Gazneli Mahmut tarafından fethi ile Harzemşahlardan Gaznelilere geçmesi ve bölgenin idaresinin Türk asıllı valilere verilmesi, Harezm'in, Gazneliler ve Selçuklular döneminde Kanglı, Oğuz, Kıpçak, Kalaç, Kimek gibi Türk boylarının göçü ile Türkleşerek yeni bir Türk dili ve edebiyatı döneminin başlamasına ortam hazırlamıştır (Ayrıntı için TDÜA / III. 2007: 53 ve öt.).

Bu bölgede varlık gösteren dil ve edebiyat dönemi aslında XIII. yüzyılda Harezm ile ona bağlı *Sirderya Irmağı* bölgesinde kurulan ve daha sonra bir yandan Çağatay yazı diline, bir yandan da Kıpçak ve Oğuz temelindeki yazı dillerine uzanan bir geçiş dönemidir.

Oğuzcanın bu dönem için önemi, bölgenin Türkleşmesinde oynadıkları rol dışında, *Ahmet Yesevi*'nin tasavvuf ilkelerini halkın diliyle anlatan Oğuzca teme-

Levent Şahverdi Arşivi

lindeki *Hikmetler*'i bir yana, daha başka önemli bir kısım eserlere de damgasını vurmuş olmasıdır.

Oğuzcanın bu dönem yazı diline girmiş ilk güçlü belirtilerini XII-XIII. yüzyıl eserleri olarak kabul edilen *Anonim Kur'an Tefsiri*'nde buluyoruz. Karahanlı Türkçesinden Harezm Türkçesine geçiş sürecinde yazılan ve Karahanlı Türkçesine daha yakın olan bu eserin sözlüğünü hazırlamış olan A. K. Borovkov, birtakım örnekler sıralayarak (1963: 12) daha yazılış döneminde bir Oğuz tabakasının varlığına işaret etmiştir. Borovkov'un bu konuda yaptığı açıklamalardan anlaşılmaktadır ki bu eserde görülen Oğuzca özellikler, *Kuzey Oğuzcası* diye adlandırılan Orhun-Yenisey dönemi Oğuzcasının daha belirgin biçimde ortaya çıkmış olmasıdır. (Usta-Amanoğlu 2002: 19). Görülüyor ki *Anonim Kur'an Tefsiri*'nde yer alan Oğuzca ile ilgili dil tabakası, eski Türkçe döneminden orta Türkçe dönemine uzanan bir süreci yansıtması açısından da ilgi çekicidir.

Oğuzca özellikler, yine Harezm Türkçesini temsil eden Rabguzi'nin *Kısasül-Enbiya*'sı, *Nehcül-Feradis* (Gülsevin 2003-2007: 166-173), *Muînü'l-Mürid* (Korkmaz 2013: 70-75) gibi eserlerde de belirgin niteliktedir. Öyle ki bu etkiyi, yer yer Karahanlı Türkçesini temsil eden ürünlerde bile görmek mümkündür. Şimdi gelelim Anadolu bölgesindeki Oğuzcaya.

III. Anadolu Bölgesinde Oğuzca:

5. Bilindiği üzere, Oğuzların XI. Yüzyılda Batı Türkistan'dan Horasan ve Anadolu'ya gerçekleştirdikleri yoğun nitelikteki göçler ile MS 1040 yılında Horasan'da *Büyük Selçuklu Devleti*, 1071 yılı *Malazgirt Savaşı* ile de 1077 yılında Anadolu'da bağımsız bir *Anadolu Selçuklu Devleti* kurulmuştur. Ne var ki o dönemin burada ayrıntılarına inemeyeceğimiz siyasal, sosyal ve idari koşulları dolayısıyla her iki devlette de resmî dil Farsça olmuştur. İslam dini alanında gittikçe yaygınlaşan otorite dolayısıyla din dili, bilim dili ve dış yazışmalar dili olarak da Arapça ağırlık kazanmıştır. Bu yüzden de yüksek düzeydeki eserler hep Arapça ve Farsça olarak kaleme alınmıştır. Bu koşullar altında Oğuzcanın bir yazı diline dönüşmesi de ister istemez siyasal ve sosyal yapıdaki değişim ve gelişimlerin zamana bağlı bir süreçten geçmesini gerekli kılmıştır. Ancak, halkın konuşma dili Türkçe olduğu için, devletin halkla olan ilişkilerinde ister istemez Türkçeye başvurulmuştur. Ayrıca, dinî nitelikli ve basit içerikli eserler ile tasavvuf felsefesinin esaslarını halka benimsetmek amacı ile kaleme alınan eserlerde ve destanî nitelikteki Halk Edebiyatı ürünlerinde de konuşma dili olan Türkçe varlık gösterebilmiştir. Ahmet Fakih'in *Çarhnâme*'si ile *Evsaf'ı Mesacidüş-Şerife*'si, Hoca Dehhanî'nin manzumeleri ve Şeyyad Hamza'nın *Yûsuf ve Zelihâ*'sı, Mevlâna ve Sultan Veled'in Türkçe beyit ve manzumeleri bu nitelikte eserlerdir. Bunlara varlıklarını ancak yazılı kaynaklardaki bilgilerle yahut da XIII. yüzyıldan sonraki kopyaları ile ulaşabildiğimiz Şeyyad İsa'nın *Salsal-Name*'si, *Şeyh San'an Hikâyesi, Battal-nâme, Danişmend-nâme* gibi eserler de katılabilir. Ancak, eldeki verilere göre sayıları sınırlıdır.

Levent Şahverdi Arşivi

XII-XIII. yüzyıllar Selçuklu dönemini temsil ettiği kabul edilen eserler arasında Ali'nin *Kıssa-i Yûsuf* (M.S. 1233)'u, *Behçet'ül-Hadaik fi Mevizetil-Halaik, Kudurî tercümesi, Fitab'ül Ferâiz* gibi dil yapısı bakımından hem Oğuzca hem de Doğu Türkçesi özelliklerini içerdiği için karışık dilli eserler diye adlandırılan eserler ise bizce, Selçuklu dönemi Oğuzcasının Horasan ağzını temsil eden bir dil yapısındadır (Korkmaz 2010/2: 503-511). Bu bakımdan ilk kez Anadolu bölgesindeki bazı yazılı eserlerde varlık gösteren ve Oğuzcaya dayalı yazı dilinin ilk aşamasını temsil eden Selçuklu dönemi Oğuzcası, bir bakıma eski Anadolu Türkçesine uzanan bir ön hazırlık aşaması görünümündedir. Şimdi gelelim bu tarihî gelişme sürecinin güçlü bir dönemini oluşturan ve Anadolu Beylikleri Dönemi'ni kapsayan Eski Anadolu Türkçesine.

6. Eski Anadolu Türkçesi:

XIII. yüzyıl sonlarından XV. yüzyıl ortalarına kadar uzanan ve Anadolu Selçuklu Devleti'nin mirası üzerinde kurulan Eski Anadolu Türkçesinin oluşumu konusunda, Türklük bilimi alanında yerleşmiş olan genel yargı, bu oluşumu esas itibarıyla Anadolu Beylikleri dönemindeki gelişmelere bağlamıştır. Bu görüş, Anadolu'nun batısından doğusuna, kuzeyinden güneyine uzanan yirmi kadar beyliği içine alan ve içlerinde en güçlüleri durumunda olan *Karamanoğulları, Germiyanoğulları, Osmanoğulları, Aydınoğulları, Saruhanoğulları, Menteşeoğulları, Ramazanoğulları* vb. beylik merkezlerinin başlarında bulunan ve Arap, Fars dillerine pek aşina olmayan Karamanoğlu Mehmet Bey başta olmak üzere, Oğuz-Türkmen beylerinin Arapça ve Farsçaya karşı koyarak bilinçli bir tutumla Türkçeye sarılmış olmaları, bu beylik merkezlerindeki saraylarda şair, edip, din, düşünce ve bilim erbabına yer verme, onları himaye ve teşvik etme konusundaki duyarlılıkları ile kısa sürede, dil, edebiyat, düşünce ve kültür hayatında yeni bir filizlenme ve gelişme döneminin başlamasına öncülük ettikleri yönündedir.

Bunlar elbette yabana atılacak görüşler değildir. Oğuzcanın Anadolu'da bir yazı diline uzanabilmesinde ilk anda göze çarpan önemli etkenlerdir. Ancak, Beylikler dönemini temsil eden; şair, edip, düşünce ve bilim erbabınca telif, tercüme ve uyarlama yolları ile ortaya konmuş olan, konuları açısından da çok yönlü ve kapsamlı manzum ve mensur nitelikteki yığınlarca eser, dilin dış ve iç yapı özellikleri açısından incelendiğinde, elde edilen sonuçlar, Oğuz yazı dilinin kuruluş şartları açısından Orta Asya ile bağlantılı olmayıp Anadolu'da Arapça ve Farsça ile çarpışa çarpışa ancak XIII. yüzyılın ikinci yarısından sonra bir yazı dili olabilme kıvamına gelebildiği biçimindeki yaygın görüşü geri plana itmektedir. Çünkü, Oğuzcanın Anadolu'da güçlü bir yazı diline dönüşebilmesinde yalnızca Anadolu'daki Arapça ve Farsçaya karşı direnme ve Beyliklerin himayesine ulaşma gücünün değil, Oğuz Türkçesinin yapı ve işleyişinde var olan yukarıki bölümlerde işaret edilen tarihî alt yapı dönemlerinde elde ettiği zengin birikimlerden kaynaklanan özelliklerin de önemli bir etken olduğu görülmektedir. Bir konuşma dilinin, tarihî gelişme süreçleri açısından oldukça kısa sayılabilecek bir dönemde güçlü ve

Levent Şahverdi Arşivi

bereketli bir yazı diline dönüşmesi, görünüşteki dış etkenler yanında, yapı ve işleyişinde geliştirdiği uzun süreli temel özelliklerle ilgilidir. Eski Anadolu Türkçesi ürünlerinden olan *Yunus Emre Divanı, Mantıkut-Tayr, Garipnâme, Süheyl ü Nevbahar, Kısasül-Enbiya, Kelîle Dimne, Marzubân-nâme, Kabus-nâme tercümeleri, Işknâme, Taberî Tercümesi, Dede Korkut Hikâyeleri, Mevlid* gibi birçok eserin dil yapılarındaki çok yönlü şekil ve anlatım gücünü sergileyen özellik ve derinlikler ele alındığında, bu eser sahiplerinin kendi dillerini kullanma yönündeki başarıları yanında, Oğuzcanın uzun yıllar boyunca bir konuşma dili olarak yol almasına rağmen, Anadolu dışındaki gelişmeleri Anadolu dönemi ile birleştirip kaynaştıran önemli bir sentez gücüne ulaştığı izlenimi ağır basmaktadır.

Eski Anadolu Türkçesinin yalnız Anadolu'daki gelişmelerle değil, aynı zamanda tarihî dönemlerdeki yol alışı ile de bağlantılı olan bazı özellikleri şu noktalarda toplanabilir:

1. Eski Anadolu Türkçesinde daha Anadolu şartlarından kaynaklanan klişeleşmiş bir itibarî imla geleneği oluşmadığı için metinlerde, bir yandan İslamî temeldeki hareke sistemi kullanılırken bir yandan da ünlüleri karşılamak üzere eski Türkçe döneminden aktarılan Elif (ا), vav (و), ye (ى) harfleri kullanılması (اَوذْ "ateş", اَرَاسِنْدَه "arasında", وَارْ "var", چُوقْ "çok", كُورْدى "gördi", دَپُو "dapu: hizmet", سُوزْ "söz" vb.) ve bu işaretlerin yer yer de ünlü uzunluklarına işaret etmiş olması,

2. Oğuzcanın *Yabgu Devleti* döneminde oluşturduğu, yer yer Doğu Türkçesi özelliklerini de içine alan ve araştırmalarda *olgay / bolgay* veya *olga / bolga* dili diye adlandırılan karışık dil yapısının, Horasan Oğuzcası yolu ile Anadolu'ya kadar uzanmış olması,

3. XIII. yüzyıl Moğol akını dolayısıyla, Anadolu'nun Orta Asya'dan gelen yoğun nitelikte yeni Oğuz göçleri ile beslenmiş olmasının Anadolu bölgesinde ortaya çıkardığı dil güçlenmesi,

4. Eski Anadolu Türkçesinin oluşma koşulları açısından tek bir ağız yapısına dayanmayıp, Oğuz boyları arasındaki ağız ayrılıkları dolayısıyla, bu lehçe ağızlarını birbirine kenetleyen ortak özellikler yanında, aynı zamanda kaynağı Orta Asya'daki gelişme ve çeşitlenmelere dayanan bir nitelik de taşımış olması. Bu nitelik dolayısıyladır ki Beylikler Dönemi Oğuzcasının, tek bir yönde ve tek bir ağız etrafında şekillenmeyip her biri ayrı bir kaynaktan fışkıran ve dolaysıyla birbirinden farklı ağız ayrılıklarını da içeren zengin bir yapı sergilemiş olması (Develi 2008/ 3: 213-230; Gülsevin 2008/ II 1953-1962; Karahan 2006/ I: 1-12),

5. Eski Anadolu Türkçesi döneminde telif, tercüme ve uyarlama yolları ile ilk olmasına rağmen çeşitli ve zengin bir yazı dili döneminin başlayabilmesinin, şüphesiz onun tarihî dönemlerdeki ağız yapısında kendini gösteren birikimlerle de ilgili bulunması,

6. Türklerin XI. yüzyıldan başlayarak yavaş yavaş İslam öncesi dil ve kültür alanı çevrelerinden uzaklaşıp İslami temeldeki yeni kültür alanına girmeleri Arap

Levent Şahverdi Arşivi

ve özellikle İranlılarla olan kültürel ilişkilerini ve bu dönemin kültür yapısını da etkilemiş, çeviri ve uyarlama yolu ile yapılan çeşitli aktarmalar ile EAT'nin dil ve edebiyatında bir kültür çeşitlenmesine de aracılık etmiş olması. Bu aracılıkta elbette dil önemli bir etken olmuştur.

7. Tarihî dönemlerin alt yapısından aldığı değerler ile Anadolu bölgesinden aldığı değerlerin karışıp kaynaşmasından oluşan eski Anadolu Türkçesinin, geliştirdiği ölçülerle bu dönemin sonu olan XV. yüzyıl ortalarında bir yandan güçlü bir yazı dilini oluştururken bir yandan da yazı dilinden ayrı yol alan gelişmelerle günümüz Türkiye Türkçesi ağızlarının çok yönlü zengin yapısına ulaşabilmiş olması ve Güneybatı Oğuz lehçeleri grubunu oluşturan bir dallanma gücü gösterebilmesi, onun yalnız Anadolu bölgesinden aldığı güçle değil, aynı zamanda daha önceki tarihî dönemlerden gelen zengin alt yapı ile de ilişkili olduğuna işaret etmesi,

8. Eski Anadolu Türkçesini temsil eden *Yunus Emre Divanı* başta olmak üzere, eldeki eserler, dilin dış ve iç yapı özellikleri açısından dikkatli bir değerlendirmeden geçirildiğinde, yukarıda işaret edildiği üzere, bu dönemdeki gelişmelerin güçlü bir alt yapıya dayandığını ve bu alt yapının EAT'deki özellikler ile kaynaştırıldığını ortaya koymaktadır. Böyle bir kuruluşun temelinde yer alan gelişmeyi somut bir örnekle belirtmek gerekirse, *Yunus Emre*'nin şiirleri ile *Dede Korkut Hikâyeleri'*nin dilinden bir iki örnek verilebilir. Hiç şüphe yok ki eğer Oğuzca, Yunus gibi bir şairin elinde, onun sanat dehasını ortaya koyan bir anlatım gücü kazanabilmişse, bunda bir yandan Yunus'un sanat dehası, bir yandan da Oğuzcanın yapı ve işleyişinde var olan özellikler etken olmuştur denebilir.

Yunus'un şiirleri; A. Fakih'in, Hoca Dehhanî'nin, Şeyyat Hamza ve Sultan Veled gibi halkı dinî yönden uyarma amacı ile kaleme aldıkları kuru, didaktik nitelikteki manzumeler ile kıyaslanamaz. O dili bir sanat aracı olarak kullandığı içindir ki Oğuzca onun elinde üstün düzeyde felsefî bir anlatım gücüne ulaşabilmiştir. Bu ulaşımda Oğuzcanın kendi iç yapısında geliştirdiği gelişmeye yatkın özellikleri de unutmamak gerekir. Nitekim:

Işkuŋ aldı beni benden, baŋa seni gerek seni,

Ben yanarım dün ü günü, baŋa seni gerek seni,

Ne varlığa sevünürem ne yokluğa yerünürem,

Işkuŋ ıla avunuram baŋa seni gerek seni.

Şiirindeki tasavvuf ilkelerine bağlı canlı anlatım ile "dertli dolap" şiirindeki:

Benüm adum dertli dolap

Suyum akar yalap yalap

Böyle emreylemiş Çalap

Anuŋ uçun iŋilerim

Şiirinde, günlük olaylara ve nesnelerin özelliklerine dayanılarak ortaya konan Tanrı sevgisinin ve tasavvuf felsefesinin özünün, somut benzetmelerle anla-

Levent Şahverdi Arşivi

tılabilmesi, bir yandan onun üstün anlatım gücüne ulaşmış sanat yeteneğini sergilerken bir yandan da daha yazı diline yeni adım atmış Oğuzcanın ehil ellerde nasıl yüksek düzeyde felsefî bir anlatım gücüne ulaşabildiğinin göstergesidir. Yunus'un edebî başarısındaki önemli sırlardan biri de dilindeki duruluk, bundan kaynaklanan güzellik ve coşkunluktur. O dilindeki bu özellikler ile EAT'nin kuruluşuna yön vermiş bir şairdir.

Gelelim ***Dede Korkut Hikâyeleri*'ne:**

Bilindiği üzere Türk destan edebiyatının doruğa yükselmiş bir örneğini oluşturan *Dede Korkut Hikâyeleri*'nde de metin kuruluşu itibari ile, Oğuzların hem IX.-X. yüzyılları içine alan *Sirderya* bölgesindeki İslamlık öncesi Şamanlık dönemine hem de XIII-XIV. yüzyıllarda Türkmen adıyla yer tuttukları Doğu Anadolu ve Azerbaycan bölgelerindeki hanlar ve beyler zümresinin İslami dönemi de içine alan destani hatıralarına dayanmaktadır. Manzum ve mensur ölçülerle dile getirilen bu hikâyelerde, Oğuzca, çok canlı, elle tutulur tasvir ve benzetmelere dayanan, akıcı ve etkileyici halk dilini yansıtan gelişmiş bir üslup özellikleri sergilemektedir. Dilin çatısı açısından EAT'nin öteki eserler ile ortaklaşan bir yapıda olmasına karşılık, dilin ses, şekil bilgisi özellikleri ile anlatım güç ve inceliklerinden yararlanılarak biçimlendirilen üslup yapısı, ona müstesna bir halk dili özelliği katmış; sadelik ve akıcılık içindeki bu özellik de onu destan dilinin doruğuna yükseltmiştir. Dede Korkut'un dilinde görülen bu özellikler, elbette Oğuzcanın anlatım gücünden kaynaklanmıştır. İşte küçük bir örnek: Deli Dumrul'un Azrail'le konuşması:

Mere Azrail aman

Tanrının birliğine yoktur güman

Men seni böyle bilmez idüm

Ogrulayın can aldugıŋ tuymaz idüm

Dökmesi büyük bizim taglarumuz olur

Ol taglarumuz da baglarumuz olur

Ol bağların kara salkumlu üzümi olur

Ol üzümi sıkarlar al şarabı olur

Ol şaraptan içen esrük olur

Şarapluyidum tuymadum

Ne söyledüŋ bilmedüm

Bilgiye usanmadum yiğitliğe toymadum

Canım alma Azrail medet (Ergin 1994: 179) vb.

Yalnız burada belirtmek gerekir ki *Dede Korkut Hikâyeleri*'nde kendini gösteren bu sade fakat akıcı ve etkileyici dil ve üslup özelliklerinin bir kısmı da varlı-

Levent Şahverdi Arşivi

ğını, doğrudan doğruya Oğuzcanın Anadolu öncesi Orta Asya döneminden gelen şekillenmelerine borçludur. Bu eserin, hele doğayı canlandıran tasvirlerle dolu söyleyişlerinde Oğuzcanın halk dilinde şekillenen yapı ve anlam gücü ile doğa sanki iç içe girip kaynaşmış gibidir.

Yukarıda belirtilenler dışında, Oğuz kavminin tarihî yapısı üzerinde *Oğuz Kağan Destanı* ile ilgili çeşitli yorumların ortaya koyduğu sonuçlar ile Dede *Korkut Hikâyeleri*'nden Oğuzlara ve Oğuzcaya uzanan değerlendirmeler bir yana, Oğuzlar üzerinde yapılan tarihî araştırmalarda bu kavmin çok eski bir tarihî varlığının günümüze uzanan dallanma ve şekillenmelerini sergilemektedir. Ayrıca, Oğuzların çeşitli alt yapı dönemlerine ilişkin oluşum ve gelişmeler gösteriyor ki Oğuzca, bu alt yapı dönemlerine giren birikimlerinde, bir yazı dili olabilme olgunluğuna ulaşmıştır. Ancak, Oğuzlar daha siyasi bir bağımsızlık elde edemedikleri içindir ki dillerindeki bu düzey yalnızca öteki yazı dillerini derece derece etkileme biçiminde kendini gösterebilmiştir diye düşünüyoruz.

Sonuç olarak diyebiliriz ki yapı ve işleyiş özellikleri açısından *Eski Anadolu Türkçesi*; yalnızca Anadolu bölgesindeki gelişmelerle şekillenip güçlenmiş bir yazı dili olmayıp, Anadolu öncesi coğrafyalardaki çeşitli tarihî, sosyal ve kültürel koşulların etkilediği değişim ve birikimlerle olgunlaşarak, yazı dili olma kıvamına gelmiş bir lehçenin Anadolu bölgesinin elverişli siyasal ortamındaki etkilerle de karışıp kaynaşarak olgunlaştırdığı ve Doğu Türkçesinin kalıntılarından da arındırılmış olan bir dil yapısının, yani Muhammed Bali'nin ifadesi ile (Rahmeti 1960: 225: 232) [1] "fasih ve ruşen" Türkçenin ifadesidir.

Kaynaklar

AKSAN, Doğan (1975-76) "Eski Türk Yazı Dilinin Yaşıyla İlgili Yeni Araştırmalar", *TDAY-Belleten*, Üçüncü Baskı, TDK Yay., Ankara.

ARAT, Reşit Rahmeti (1960), "Anadolu'da Türk Yazı Dilinin Tarihî İnkişafına Dair", *V. Türk Tarih Kongresi* (Ankara 12-17 Nisan 1956), TDK Yay., Ankara, 1960, s. 225-232.

BOROVKOV, A.K. (1963), *Leksika Sirednnaziatskogo Tefsira* XII.-XIII. vv, Moskva Akad. Nauk SSSB (Türk. Çev. Usta, Halil İbrahim- Amanoğlu, Ebülfez, *Orta Asya'da Bulunmuş Kur'an Tefsirinin Söz Varlığı XII.-XIII. Yüzyıllar*), TDK Yay., Ankara, 2002.

ÇANDARLIOĞLU, Gülçin (2002/2), "Uygur Devletleri Tarihi ve Kültürü", *Türkler*, Yeni Türkiye Yay., s. 193-214.

DOERFER, Gerhard (1975-76), "Das Vorosmanische" (Die Entwicklung der Ogusischen Sprachen von der Orchon Insehriften bis zu Sultan Veled) *TDAY- Belleten*, s. 81-131.

_____ (1997), "Das Chorantürkische", *TDAY-Belleten*, s. 127-204.

1 Muhammed Bali, karışık olga-bolga dili yazısındaki Kitab-ı Güzide'yi Akait-i İslam adıyla Eski Anadolu Türkçesinin aydın diline çeviren yazardır (Manisa KTP. NU:6886 Akaidi İslam Yazması).

Levent Şahverdi Arşivi

ERCİLASUN, Ahmet Bican (2004), *Başlangıçtan Yirminci Yüzyıla Türk Dili Tarihi*, Akçay Yay., Ankara.

_____ (2008/2), "Oğuzlar ve Oğuz Adı Üzerine", *Türk Kültürü Araştırmaları Dergisi*, Ankara, s. 226-233.

ERDAL, Marcel (2004/a), *A Grammar Of Old Turkic*, Leiden-Boston Brill Yay.

_____ (2004/b), "Türkçe'nin Hurrice ile Paylaştığı Ayrıntılar", V. *Uluslar Arası Türk Dili Kurultayı Bildirileri*, TDK Yay., Ankara, s. 929-939.

ERZEN, Afif (1986), *Doğu Anadolu'da Urartular*, TTK Yay., Ankara, s. 1-17.

GÜLSEVİN, Gürer (2004), "Eski Türk Yazı Dilinde Oğuz Lehçesinin Ses, Şekil ve Söz Varlığı Unsurları", Amanzholov Readings 2004: *The İnternational Science-Paractical Conferance*. s. 119-125.

_____ (2006), "Oğuzca Olmayan Türk Lehçelerindeki Oğuzca Unsurlar ve Bunlara Teorik Bir Yaklaşım", *Büyük Türk Dili Kurultayı Bildirileri*, s. 75-92.

_____ (2007), "Oğuzca Olmayan Tarihî Metinlerde Oğuzca Unsurlar ve *Nehcü'l-Feradis* Örneği", *46. Uluslar Arası Altaistik Konferansı* (DİAC), 22-27 Haziran 2003, TDK Yay., Ankara, s. 163-175.

_____ (2008/2), "Eski Anadolu Türkçesi Ağızları Üzerine", *VI. Uluslar Arası Türk Dili Kurultayı*, TDK Yay., Ankara, s. 1953-1962.

GÜNDÜZ, Tufan (2002/2), "Oğuzlar- Türkmenler", *Türkler*, Yeni Türkiye Yay. s. 263-288.

KAFESOĞLU, İbrahim (1993), *Türk Milli Kültürü*, İstanbul Boğaziçi Yay.

KARAHAN, Leyla (2006), "Eski Anadolu Türkçesinin Kuruluşunda Yazı Dili-Ağız İlişkisi", *Turkish Studies*, Vol I/1, s. 2-12.

KORKMAZ, Zeynep (1989- 1994), "Yazılı Devirlerdeki Gelişmelere Göre Eski Türkçenin Yaşı", *TDAY-Belleten*, TDK Yay., Ankara, s. 353-379.

_____ (2005/1), "Eski Türkçedeki Oğuzca Belirtiler", *Türk Dili Üzerine Araştırmalar* I, TDK Yay., Ankara, 1. Baskı, s.205-216.

_____ (2010/II), "Yine Karışık Dilli Eserler Üzerine", *HÜ. III. Uluslararası Türkiyat Araştırmaları Sempozyumu Bildirileri*, C. II, s. 503-511.

KORMUŞİN, İgor (2007), "75. Dil Bayramı Konuşmaları: *Dünden Bugüne Türkçe* Oturumu", TDK Yay, Ankara, s. 200-205.

MUHAMMED, Balî, *Akaid-i İslam*, Manisa Ktb. Yazma Eserler Böl. nu: 6886.

SALMAN, Hüseyin (1998), *Türgişler*, Kültür Bakanlığı Yay., Ankara.

TUNA, Osman Nedim (1997), *Sümer ve Türk Dillerinin Tarihî İlgisi ile Türk Dillerinin Yaşı Meselesi*, TDK Yay., Ankara.

TÜYSÜZ, Cem (2002/2), "Oğuzlar", *Tükler*, Yeni Türkiye Yay. s. 277-288.

SERTKAYA, Osman F. (2007), "75. *Dil Bayramı Konuşmaları: Dünden Bugüne Türkçe Oturumu*", TDK Yay., Ankara, s. 194-197.

SÜMER, Faruk (1992), *Oğuzlar* (*Türkmenler*): *Tarihleri-Boy Teşkilatı-Destanları*, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı Yay. İstanbul 1992, s. 59-60.

Levent Şahverdi Arşivi

Levent Şahverdi Arşivi

TÜRK KÜLTÜRÜ ÇERÇEVESİNDE ANADOLU'DA TÜRK YAZI DİLİNİN OLUŞUMU

1. Anadolu'da Türk yazı dilinin oluşması XIII. yüzyıla rastlar ve Türkiye Türkçesinin tarihsel gelişiminde, XIII-XV. yüzyıllar arasını dolduran ilk dönem olarak *Eski Anadolu Türkçesi* veya *Eski Türkiye Türkçesi* diye adlandırılır.

Anadolu bölgesindeki tarihî, siyasi, sosyal ve kültürel değişmeler, doğal olarak etkisini dile de yansıttığı için, dilin yapısında kendini gösteren önemli birtakım farklılıklar, dil tarihinde değişik adlandırmalarla anılan yeni dönemler oluşturmuştur. Bunlar bilindiği üzere, Eski Anadolu Türkçesinden sonra gelen ve XV. yüzyıl ortalarından XIX. yüzyıl ortalarına, yani genel bir sınırlandırma ile 1839 Tanzimat Dönemi'ne kadar uzanan *Klasik Osmanlı Türkçesi* dönemi ile onu izleyen ve dil yapısı bakımından birbirinden az ya da çok oranda birtakım ayrılıklar göstererek Tanzimat ve Servetifünun Dönemlerini içine alan Yenileşme Dönemi Osmanlı Türkçesi veya Yeni Osmanlıca diye adlandırılan dönem ile bunu izleyen *Millî Edebiyat* ve *Cumhuriyet Dönemi Türkçeleri*dir.

Bizim konumuz Türk kültürü çerçevesinde Anadolu'da Türk yazı dilinin oluşumu olduğu için, konuyu yalnız başlangıç dönemi olan Eski Anadolu Türkçesi üzerinde yoğunlaştıracağız.

2. Eski Anadolu Türkçesinin temel dayanağı Oğuzca ve Oğuzcanın konuşma dilidir. Oğuzların tarihî varlıkları eldeki belgelere göre VI. yüzyıla kadar uzanmaktadır. Köktürklere ait *Orhun* ve *Yenisey Yazıtları*ndaki kayıtlardan ve bu konuda yapılan araştırmalardan, Oğuzların VII. yüzyılın ilk yarısında *Yenisey* bölgesindeki *Barlık Irmağı* yörelerinde, VII. yüzyılın 2. yarısından sonra da *Tula Irmağı* boylarında ve *Ötüken* yöresinde oturdukları bilinmektedir. Oğuzlar, Köktürklerin yerini alan Uygurlar döneminde de *Orhun Irmağı* bölgesindedirler. Bu Türk kavmi Karahanlılar döneminde de sahnede olmuş ve varlıklarını Karahanlıların batısındaki sınır bölgelerinde sürdürmüşlerdir. Oğuzların IX-XI. yüzyıllar arasındaki dönemde, Aral Gölü kuzeyindeki steplerde ve *Seyhun (Sirderya) Irmağı*'nın iki yakasında oturdukları, hatta bir birtakım şehirler de kurarak ve bir *Yabgu* Devleti oluşturarak kısmen yerleşik kısmen de göçebe yaşayışlarını sürdürdükleri tarihî ve coğrafi kaynakların verdikleri bilgilerden anlaşılmaktadır.[1]

---

* TÜTAV: *Türklerin ve Anadolu'nun Dünya Uygarlık Tarihindeki Yeri Uluslararası Sempozyumu* (7-9 Mayıs 2009 Gazi Üniversitesi), *Türk Dili*, s. 678 (Haziran 2008), s. 505-518.

Levent Şahverdi Arşivi

Ancak, Oğuzlar ta VI. yüzyıldan başlayarak XIII. yüzyıla kadar Köktürk, Uygur, Karahanlı ve Harezm devletlerinin sınırları içinde önemli bir etnik unsur olarak yer aldıkları hâlde, ne yazık ki bu yüzyıllar zarfında bağımsız bir yazı diline sahip olamamışlardır. Gerçi, Köktürk ve Uygur devletlerinin yazı dillerini temsil eden *Eski Türkçe* döneminin *Yenisey* ve *Orhun Yazıtları* ile *n lehçesi* metinlerinde belirtiler hâlinde Oğuz Türkçesi özelliklerine rastlanmaktadır.[2] Kâşgarlı Mahmud da XI. yüzyılda Oğuzların elde ettikleri büyük siyasi güç dolayısıyla *Dîvânu Lugâti't-Türk* adlı ansiklopedik sözlüğünde Oğuzlara ve Oğuzcaya önemli bir yer ayırmıştır.[3] Ne var ki, Kâşgarlı'nın verdiği bilgilere göre XI. yüzyıl Oğuzcası da daha bir geçiş dönemini yaşamaktadır. Oğuzların VI-XIII. yüzyıllar arasında Orta ve Batı Asya'da etnik açıdan böyle güçlü bir varlık göstermelerine rağmen, bu dönemde bağımsız bir yazı dili kuramamış olmalarının başlıca nedeni, bağımsız bir devlet kuramamış olmalarıdır. Anadolu'da bağımsız bir yazı dilinin kuruluşu için *Anadolu Selçuklu Devleti*'nin kuruluşunu ve bunun devamı olan *Anadolu Beylikleri Dönemi*'ni beklemek gerekmiştir.

2.1. Tarihî kaynakların verdiği bilgilere göre, XI-XIII. yüzyıllar arasında Harezm'in Türkleşmesinde Kıpçaklarla birlikte önemli bir etken olan Oğuzlar, *Aral Gölü* ve *Sirderya* yakasından Harezm yoluyla Horasan'a kadar uzanarak orada 1040 yılında *Büyük Selçuklu Devleti*'ni kurmuşlardır. Batı Türkistan'dan başlayan bu göçler, daha batıda İran ve Azerbaycan üzerinden Anadolu ve Irak'a kadar uzanarak Anadolu'nun da süratle Türkleşmesine yol açmış; 1071 Malazgirt zaferinden sonra da 1077 yılında *Anadolu Selçuklu Devleti* kurulmuştur.

XII-XIII. yüzyıllarda Harezm bölgesinin, Hazar Denizi'nin ve Karadeniz'in kuzeyinden gelen Oğuz ve Kıpçakların da katılımıyla iyiden iyiye Türkleştirilmiş olması, VI-XIII. yüzyıllar arasında birbirinin devamı niteliğinde tek bir kol hâlinde ilerleyen ortak yazı dilini artık Harezm Türkçesinden başlayarak bir dallanma sürecine sokmuştur. Bu dallanmanın doğu kolu Çağatay yazı dilinin oluşmasına temel hazırlarken kuzeydeki Altınordu kolu ile güneydeki Mısır-Suriye kolu, Kıpçak yazı dilinin, Anadolu'ya uzanan batı kolu da Oğuzcaya dayanan bağımsız yeni bir yazı dilinin oluşmasına temel hazırlamıştır.

O günün sosyal ve kültürel koşulları dolayısıyla Büyük Selçuklu Devleti'nde olduğu gibi, Anadolu Selçuklu Devleti'nde de resmî dil Farsça idi. Daha doğrusu din dili ve medrese dili olarak Arapça, divan dili ve edebiyat dili olarak da Farsça yürürlükte idi. Yalnız halkın dili Türkçe olduğu için devlet, halkla olan ilişkilerinde elbette Türkçeye başvuruyordu. Gerçi, Anadolu'ya dalgalar hâlinde göç

1 Bu konuda ayrıntılı bilgi için bk. Z. Korkmaz, "XI-XIII. Yüzyıllar Arasında Oğuzca", *Türk Dili Üzerine Araştırmalar*, C. I, TDK 2005, s. 268 ve öt. Ve bu konuda 1. ve 2. dipnotlarda gösterilen eserler (Eser kısaltması TDÜA).

2 Ayrıntılı bilgi için bk. Z. Korkmaz, "Eski Türkçedeki Oğuzca Belirtiler", TDÜA, C. I, 2005, s. 205-216

3 Ayrıntılı bilgi için bk. Z. Korkmaz, "Kâşgarlı Mahmud ve Oğuz Türkçesi", TDÜA, C. I, s. 141-253.

Levent Şahverdi Arşivi

eden Türk kitlelerinin büyük çoğunluğunu oluşturan Oğuzlar, Anadolu'ya hazır bir yazı dili getirmemişlerdir. Ama sözlü edebî geleneklerini de birlikte getirdikleri için, Orta Asya ile olan kültürel bağlantıları sürmekte[4] ve bunun uzantıları yer yer Anadolu'da da görülmekte idi. Devletin halkla olan ilişkilerinde Türkçeye başvurma gereği dolayısıyla, halka sıradan dinî bilgiler vermek ve tasavvuf ilkelerini halk arasında yaymak amacıyla yazılan eserlerin dili de Türkçe idi. Bunlara daha sonra yapacağımız sınıflandırmada adları bildirilecek olan destani nitelikteki eserlerle, bazı halk edebiyatı ürünleri de katılabilir. Bu bakımdan Anadolu Selçukluları döneminde her ne kadar yazı dili Türkçe değil idiyse de halkın dilinin Türkçe olması ve halka seslenen eserlerde Türkçeye başvurulması nedeniyle, XII. yüzyılın ikinci yarısı ile XIII. yüzyıla giren zaman sürecinde birtakım Türkçe eserler de ortaya konmuş olduğundan, resmen olmasa bile fiilî olarak Türkçenin XII-XIII. yüzyıllar Selçuklular döneminde de artık bir yazı diline doğru yönelen ilk adımlarını attığı görülmektedir. Ancak, Anadolu bölgesinde, eski Doğu Türkçesinin kalıntılarından ayıklanmış, Oğuzcaya dayalı yepyeni bir yazı dilinin asıl kuruluş dönemi ise, Selçuklu Devleti'nin parçalanmasından sonra devreye giren Anadolu Beylikleri Dönemi'ndedir.

3. XIII. yüzyıl Moğol akını önünde batıya göç eden ve çoğunluğunu Oğuzların oluşturduğu göçler, Anadolu bölgesinin iyiden iyiye bir Türk ülkesi durumuna gelmesini sağlamıştır. Moğol akınından önce, Anadolu'da *Selçuklu Devleti*'ne sınır boyları çarpışmalarında uç beyleri görevini yüklenen *Anadolu Türkmen Beyleri*, Moğol egemenliği altına düşen devletin 1307 yılında parçalanması üzerine, bulundukları yerlerde bağımsızlıklarını ilan ederek *Anadolu Beylikleri Dönemi*'ni başlatmışlardır. İşte bu dönem, Anadolu'da Türkçeye dayalı bağımsız ve güçlü yeni bir yazı dilinin oluşmasını gerçekleştiren bir rönesans yani yeniden doğuş dönemi niteliğindedir.

Anadolu'da Selçuklu Devleti'nin yerini alan ve batıdan doğuya, kuzeyden güneye doğru uzanan başlıca Beylikler şunlardır: Ladik (Denizli), Honas ve Dalaman yörelerinde *İnançoğulları* (1261-1368); Milas-Muğla ve kısmen Aydın-Denizli yörelerinde *Menteşeoğulları* (1280-1424); Manisa-Gördes-Turgutlu ve Denizli yörelerinde *Saruhanoğulları* (1302-1410); Birgi-Selçuk-İzmir ve dolaylarında *Aydınoğulları* (1308-1496); Afyon ve yöresinde *Sahip Ataoğulları* (1275-1341); Balıkesir-Çanakkale yörelerinde *Karesi Beyliği* (1297-1360); Kütahya-Uşak, Denizli ve Afyon çevrelerinde *Germiyanoğulları* (1300-1429); Beyşehir, Seydişehir ve yörelerinde *Eşrefoğulları* (/-1326); Isparta, Eğirdir, Burdur ve Antalya yörelerinde *Hamitoğulları*; Kuzeybatı Anadolu'nun Eskişehir, Bursa yörelerinde *Osmanoğulları* (1243); Güney Anadolu sahillerinde *Alaiye Beyliği* (1293-1471); Maraş-Elbistan bölgesinde *Dulkadiroğulları* (1339-1521); Adana bölgesinde *Ramazanoğulları* (1352-1608); Orta Anadolu'nun Sivas, Kayseri, Niğde, Tokat, Amasya bölgesinde *Kadı Burhaneddin Devleti* (1344-1398); Kon-

4 Fuat Köprülü, *Türk Edebiyatı Tarihi*, İstanbul 1980, s. 333.

Levent Şahverdi Arşivi

ya, İçel ve Ermenek bölgelerinde *Karamanoğulları* (1256-1483); Karadeniz bölgesinde Trabzon ve Sinop yörelerinde *Pervaneoğulları* (1277-1322) Beylikleri.[5] Bunlar içinde en güçlüleri *Karamanoğulları, Germiyanoğulları, Osmanoğulları, Aydınoğulları, Saruhanoğulları, Menteşeoğulları* gibi beyliklerdir.

Anadolu'nun siyasi tarihinde, Selçuklu Devleti'nin yıkılıp parçalanmasından başlayarak Osmanlı Beyliği'nin öteki beyliklerin varlığına son veren güçlü bir devlet hâline geçişine kadar uzanan dönem *Beylikler Devri* veya *Beylikler Dönemi* diye adlandırılır. Bu dönem XIII. yüzyıl sonlarından XV. yüzyıl başlarına kadar sürer.

4. Anadolu Beyliklerinin başlarında bulunan, Arap ve Fars kültürüne de pek aşina olmayan Türkmen beyleri, bilinçli bir tutumla Türkçeye sarılmışlardır. Dolayısıyla, bu dönem, Anadolu'da Arap ve Fars dillerine karşı Türkçeyi egemen kılma mücadelesinin verildiği bir dönemdir. Karamanoğlu Mehmed Bey'in 1277 yılında Konya'yı Selçuklu Sultanı II. Alaaddin Keykubat'tan alıp Cimri'yi saltanat tahtına geçirdikten sonra divan toplayarak "Şimden girü hiç kimesne kapıda ve dîvanda ve mecâlis ve seyranda Türkî dilinden gayri dil söyelemeye.", "Defterleri daḫı Türkçe yazalar." şeklindeki buyruğu,[6] aynı zamanda öteki bütün Anadolu beylerinin de duygu ve tutumlarına tercüman olan bir buyruktur.[7]

İşte bu bilinçli tutum dolayısıyladır ki, Beylik merkezlerindeki saraylarda, kısa zamanda dil, edebiyat, düşünce, bilim ve kültür hayatı açısından yeni bir filizlenme dönemi başlamış ve kısa sürede bu filizlenme gürleşerek meyvelerini çok yönlü eserler hâlinde ortaya koymuştur. Bu bakımdan Anadolu Beylikleri Dönemi, Türk dili tarihinde ilk kez Oğuzcaya dayalı bütünleşmiş bir yazı dilinin oluşma dönemidir. Böyle bir oluşma sürecinin ürünü olan Eski Anadolu Türkçesi, genel bir sınırlandırma ile XIII. yüzyılın 2. yarısından XV. yüzyıl ortalarına kadar sürer. Bu yazı dilinin başlangıç ve bitişini kesin birer tarihe bağlamak mümkün değildir.

Eski Anadolu Türkçesi dil yapısı ve temel nitelikleri açısından kendi içinde üç alt döneme ayrılır: Bu dönemler:

A- Selçuklu Dönemi Türkçesi,

B- Beylikler Dönemi Türkçesi,

---

5 Anadolu Beylikleri üzerinde geniş ve ayrıntılı bilgi için bk. İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Anadolu Beylikleri ve Akkoyunlu Karakoyunlu Devletleri*, Ankara 1988; Yaşar Yücel, *Çobanoğulları-Candaroğulları Beylikleri*, Ankara 1980, s. 1-18; Aynı yazar, *Kadı Burhaneddin Ahmet Devleti*, Ankara 1970; Paul Wittek (çev.: O. Ş. Gökyay), *Menteşe Beyliği*, Ankara 1944, Himmet Akın, *Aydınoğulları Tarihi Hakkında Bir Araştırma*, Ankara 1968.

6 bk. İbn Bîbî, *Tevârih-i Âli Selçuk* (Yazıcı-zâde Ali çev.), Topkapı Sarayı Müzesi Kitaplığı, R. 1391, YP. 404/b-14.

7 Daha ayrıntılı bilgi için bk. Z. Korkmaz, "Anadolu Beylikleri Devrinde Türk Dili ve Karamanoğlu Mehmet Bey", TDÜA, C. I, Ankara 2005, s. 424-428.

Levent Şahverdi Arşivi

C- XV. yüzyıl ortalarına kadar süren Osmanlı Dönemi Türkçeleridir. Bu üçüncü dönem, Anadolu'daki son beyliklerin de siyasi varlıklarına son verilerek, Osmanlı idaresine alındığı bir dönem olmasına rağmen, dil yapısı bakımından genellikle Beylikler Dönemi'nden farksızdır. Onun doğal bir devamı durumundadır.

Şimdi kısaca bu dönemlerin temel özelliklerine ve başlıca eserlerine işaret edelim:

4.1. A. Selçuklu Dönemi Türkçesi:

Anadolu Selçuklu döneminden günümüze kadar uzanan eserlerin sayısı oldukça azdır. Bunlardan bir kısmı eldedir. Bazıları da bize ulaşamamıştır. Varlıkları yalnız bazı kaynaklarda verilen bilgilere ya da bunların XIII. yüzyıldan sonraki kopyalarına dayanmaktadır. Söz gelişi Şeyyat İsâ'nın *Salsalnâme*'si, yazarı bilinmeyen *Şeyh San'an Hikâyesi*, Anadolu'daki İslam fetihlerini işleyen *Battalnâme,* destani bir roman niteliğindeki *Danişmentnâme* gibi eserler bu niteliktedir. Bu eserlerin günümüze kadar gelememiş olmaları, Haçlı Seferleri ve XIII. yüzyıl Moğol istilası ile birçok eserin tahribata uğramış olması ile açıklanabilir.

Bu dönemden günümüze ulaşalabilen eserlerin sayısı da sınırlıdır. Bunlar dil yapıları bakımından iki gruba ayrılabilir.

Birinci gruptakiler yani XII. yüzyılın ikinci yarısı ile XIII. yüzyılın ilk yarısına giren *Behcetü'l-hadâik fi mev'izeti'l-halâik, Kitâb al-Faraiz, Kudurî Tercümesi, Kitâb-ı Güzide* gibi dinî eserlerle Ali'nin *Kıssa-i Yûsuf*'u gibi eserlerin yazıldığı yerler belirli değildir. Ancak, bu eserler üzerinde çalışmalar genellikle bunları bu dönemin Anadolu'suna dâhil etmişlerdir. Bu eserler dil yapıları bakımından bir yandan Oğuzca özellikler taşırken bir yandan da Orta Asya'nın yazı dili olan Karahanlı Türkçesinin izlerini taşımaktadır. Bu nedenle araştırmacılar tarafından "karışık dilli eserler" diye adlandırılmıştır.

Daha önce işaret edildiği üzere, Oğuzların X, XI. yüzyıllarda Karahanlıların batı sınırlarında, Aral Gölü çevresinde ve *Sirderya Irmağı*'nın iki yakasında *Yenikent* merkez olmak üzere kurdukları Yabgu Devleti ile yüksek kültürlü bir yerleşime geçtikleri, XI. yüzyılda Kâşgarlı Mahmud'un Oğuzcanın yapısı üzerine verdiği bilgiler ve XII. yüzyıldan başlayarak Harezm bölgesinin beşiklik ettiği yeni yazı dillerinin oluşumunda Karahanlı-Harezm, Karahanlı-Kıpçak doğrultusundaki gelişmeler yanında, Karahanlı-Oğuz-Türkmen doğrultusundaki eğilim ve gelişmeler de dikkate alınırsa, yukarıda adlarını verdiğimiz eserler ile Oğuz Türkçesinin XIII. yüzyılın ilk yarısına kadar uzanan devrede bir geçiş dönemi yaşadığı yargısına varılabilir.

Selçuklular dönemine ait eserlerin bir kısmı da dil yapıları bakımından doğrudan doğruya Oğuz Türkçesini temsil eden eserlerdir. Ahmed Fakih'in *Çarhname*'si ile *Kitabu Evsaf-ı Mesacidi's-şerife*'si, Hoca Dehhâni'nin *Manzumeleri*, Şeyyat Hamza'nın *Yusuf ve Zeliha*'sı, Mevlâna ve Sultan Veled'in Türkçe beyit ve manzumeleri ile Yunus Emre'nin şiirleri günümüze kadar uzanan bu nitelikte eserlerdir.

Levent Şahverdi Arşivi

Karışık dilli eserler ile Selçuklu döneminin dil yapısı üzerine daha önce tarafımızdan ve öteki bazı meslektaşlarımız tarafından epeyi yayın yapıldığı için burada dilin özelliklerini sıralamadan eldeki yayınlara gönderme yapmakla yetiniyoruz.[8]

4.2. B. Anadolu'nun siyasi tarihinde, Selçuklu Devleti'nin yıkılıp parçalanmasından başlayarak Osmanlı Beyliği'nin öteki Anadolu Beyliklerinin varlığını sona erdiren güçlü bir devlet durumuna geçişine kadar uzanan dönem, *Beylikler Dönemi* diye adlandırılır ve XIII. yüzyıl sonlarından XV. yüzyıl başlarına kadar uzanır. Buna, *Eski Anadolu Türkçesi*nin dildeki doğal devamı olması dolayısıyla XV. yüzyıl başlarından 1453'te İstanbul'un fethine kadar uzanan dönemi de eklemek gerekir.

Anadolu Beylikleri Dönemi, artık Anadolu'nun tam bir Türk ülkesi durumuna girmesi, siyasi, sosyal ve kültürel koşulların da elverişli olması nedeniyle, Oğuz Türkçesinin bütünüyle konuşma dilinden yazı diline dönüşerek çok çeşitli alanlarda telif, Arap ve Fars dillerinden çeviri ve uyarlama yolları ile hem manzum hem mensur pek çok eserin ortaya konduğu verimli bir dönemdir. Telif eserler yanında, Farsçadan ve kısmen de Arapçadan uyarlama yoluyla yapılan çeviriler, yazı diline bir güç kazandırdığı gibi, bu dönemdeki Türk kültürünün zenginleşmesine de yardımcı olmuştur.

Anadolu Beylikleri ve onun devamı olan dönemin başlıca temsilcileri ile ortaya koydukları eserler şunlardır:

Yunus Emre (1241 (?) -1320): Yaşamı XIV. yüzyılın ilk çeyreğine de taşan Yunus Emre, edebî gücünün daha sonraki yüzyılları da etkilemesi dolayısıyla, aynı zamanda Beylikler Dönemi'ni de temsil eder. Aruz ve hece vezniyle yazılmış şiirlerinden oluşan bir *Divan*'ı ile *Risalütü'n-Nushiyye* adlı ahlaki bir mesnevisi vardır.

Gülşehri'nin 1317'de ünlü İran şairi Feridü'd-dîn Attar'dan çevirip yeni ilavelerle genişleterek özgün bir eser durumuna getirdiği 4300 beyitlik *Mantıku't-Tayr*'ı ile 167 beyitlik *Kerâmât-ı Ahi Evran* mesnevisi; Aşık Paşa'nın *Fakr-nâmesi, Vasf-ı Hâl*, *Kimya Risalesi* gibi küçük eserleri bir yana bırakılırsa, on iki bin beyitlik *Garib-nâme*'si (1330) çok ünlüdür. Hoca Mes'ud'un *Ferheng-nâme-i Sadi*'si ile Farsçadan çevirdiği ve araya kendi gazellerini de katarak süslediği romantik bir aşk hikâyesi olan 5468 beyitlik *Süheyl ü Nevbahar* (1350)'ı; Kaygusuz Abdal'ın *Divan*'ı ile *Gülistan, Cevher-nâme, Minber-nâme* adlı mesnevileri; Süle Fakih'in *Yusuf ve Züleyha* mesnevisi; Aydınoğlu İsa Bey adına Nizami'den çevirdiği *Hüsrev ü Şîrin*'i; Kul Mes'ud'un Aydınoğlu Umur Bey adına Farsçadan

8 Karışık dilli eserlerin ve Selçuklu Türkçesinin dil yapısı için bk. Z. Korkmaz, TDÜA, C. I, Ankara TDK 2005, s. 241-267 arasındaki makaleler ve "XI-XIII. Yüzyıllar Arasında Oğuzca", s. 268-273; "Selçuklular Çağı Türkçesinin Genel Yapısı", s. 274-286 ve buralarda gösterilen bibliyografya. Ayrıca Mustafa Özkan, *Türk Dilinin Gelişme Alanları ve Eski Anadolu Türkçesi*, İstanbul 2000, s. 59-68: "Selçuklular Dönemi."

Levent Şahverdi Arşivi

aktardığı, hayvan hikâyelerine dayanan mensur hikemî bir eser olan *Kelile Dimne*'si; Kadı Burhaneddin'in 1500 gazel, 20 rubai ve 119 tuyuğdan oluşan *Divan* (1339)'ı; Şeyhoğlu Mustafa Sadrü'd-din (1340 (?) -1410)'in 7903 beyitlik *Hurşîd-nâme*'si, *Kenzü'l-kübera* ve *Mehekkü'l-ulema, Kabus-nâme* ve yine hayvan hikâyelerine dayanan ahlaki-siyasi nitelikteki *Marzuban-nâme Tercümeleri* gibi mensur eserleri; Fahrî'nin *Hüsrev ü Şîrin* (1367) mesnevisi; Erzurumlu Mustafa Darîr'in *Kıssa-i Yûsuf, Sîretü'n-Nebî, Fütuhu'ş-Şam*, *Yüz Hadîs* ve *Yüz Hikâye* adlı eserleri; Aydınoğlu Mehmed Bey adına Salebi'nin bir eserinden çevrilen *Kısas-ı Enbiya*; yine Anadolu beylerinden bazıları için yazılan *Cevâhirü'l-asdaf* adlı Kur'an tercümesi ile *Yâsin Tefsiri, İhlas Tefsiri, Fatiha Tefsiri, Sure-i Mülk Tefsiri* gibi *Kur'an-ı Kerim*'den alınmış sure ve ayet tefsirleri; Mehmed adlı bir şairin Emir Süleyman adına kaleme aldığı *Işk-nâme*'si (1398); bunlara eklenecek çeşitli gazavât kitapları; Hacı Paşa'nın *Müntehab-ı Şifa, Teshil* adlı tıpla ilgili eserleri, Geredeli İshak bin Murad'ın *Edviye-i Müfrede*, Ali Çelebi'nin, *Yadigâr-ı İbn Şerif* adlı tıp kitapları; Ahmedi'nin (1390'da tamamlanan) *İskender-nâme*'si ile XV. yüzyılın ilk yarısına giren *Cemşîd ü Hurşîd, Tervihü'l-ervâh, Esrar-nâme* adlı eserleri; Ahmed-i Dâi'nin (? -1421) Türkçe *Divan*'ı, *Çeng-nâme*'si, *Vasiyet-i Nuşirevan* ve *Camasb-nâme Tercümesi; Terüme-i Tefsîr-i Ebü'l-leys es-semerkandî; Tezkiretü'l-Evliya, Tabir-nâme* adlı eserler; asıl adı *Kitâb-ı Dedem Korkut Alâ Lisân-ı Tâife-i Oğuzan* olan ve Oğuzların destani hikâyelerine dayanan ünlü Dede Korkut Hikâyeleri; halk hikâyeleri niteliğindeki *Kırk Vezir Hikâyeleri*; Gelibolulu Zaifi Muhammed'in *Gazavat-ı Sultan Murad Han*'ı; Şeyhi'nin *Divan*'ı, *Hüsrev ü Şirin*'i, *Har-nâme*'si, Devletoğlu Yûsuf'un, *Vikaye Tercümesi*; Mercimek Ahmed'in *Kabus-nâme Tercüme*'si; Yazıcıoğlu'nun *Muhammediye*'si; kardeşi Ahmed Bican'ın *Envarü'l-Aşıkûn*'i; Süleyman Çelebi'nin *Mevlid* (*Vesiletü'n-Necat*)'i ilk sırada akla gelen eserlerdir. Bunlara daha başka nice eser eklenebilir. Biz bu örnekleri, Anadolu Türkçesinin oluşma döneminde bile ne kadar çok eser ortaya konduğunu belirtme bakımından birtakım örnekler sıralamakla yetindik.[9]

4.3. Yukarıdan beri özet olarak vermeye çalıştığımız siyasi, sosyal ve kültürel gelişmeler, Anadolu bölgesinde, *Eski Anadolu Türkçesi* diye adlandırılan yeni ve zengin bir yazı dilinin kurulmasına yol açmıştır.

Eski Anadolu Türkçesi söz varlığı bakımından Eski Türkçe (İslamlık öncesi Türk dili dönemi) ile ortaklaşan birtakım özellikler göstermekle birlikte,[10] dilin ses ve şekil yapıları bakımından Doğu Türkçesini temel alan Karahanlı Türkçesinden tümüyle ayrılan özelliklere sahiptir. Söz gelişi:

9 Eski Anadolu Türkçesi ile yazılmış eserler hakkında daha ayrıntılı bilgiler için Özkan, *Türk Dilinin Gelişme Alanları ve Eski Anadolu Türkçesi*, İstanbul 2000, s. 68-85; Gürer Gülsevin - Erdoğan Boz, *Eski Anadolu Türkçesi*, Ankara 2004, s. 56-73; Zeynep Korkmaz, "Türkiye Türkçesi" maddesi, *Türk Ansiklopedisi*, C. XXXII/261, s. 393-397: "Eski Anadolu Türkçesi", *Türk Dili Üzerine Araştırmalar*, C. III, TDK Yay., Ankara 2007, s. 127-140: "Anadolu Beylikleri Döneminde Dil ve Edebiyat".

10 Geniş bilgi için bk. Saadet Çağatay "Zur Wortgeschichte des Anatolisch-Türkischen" (Anadolu Türkçesindeki söz varlığının tarihi üzerine), *Ural-Altaische Jahrbücher*, C. XXXII/1-2, s. 78-87.

Levent Şahverdi Arşivi

1. Kelime başındaki *k- >g-* değişimi (*kez- >gez-, kir- >gir-, kök >gök, köl >göl* vb.).

2. Ön seste *b- >p;,* ön, iç ve son seslerde *b- >v-* değişimi *(bıñar >pıñar, busu >pusu, barmak >parmak; bar- >var-, bir- >vir-, yablak >yavlak, tabışkan >tavşan, ab >av, eb >ev* vb.

3. *t- >d-* değişimi: Eski Türkçede ön seslerinde *t-* bulunan sözlerin d-'ye dönüşümü ince sıradan sözcüklerde çok daha yaygındır. Kalın sıradan sözcüklerde ise ikili bir durum söz konusudur: *teg- >deg-, teve >deve, titre- >ditre-, türe- >düre, tag* "dağ", *tal* "dal", *tamu* "cehennem", *tegül* "değil", *togru* "doğru", *tatlıg >datlu, tunç >dunç, tokun- >dokun-* vb.

4. Eski Türkçede birden çok heceli sözlerin sonlarında bulunan *-g* ünsüzü ile yapım ve çekim eklerinin başlarındaki *g-*'lerin düşmesi: *arıg >aru* "temiz", *adrıg >ayru,* "ayrı", *kapıg >kapu, yalgan >yalan, emgek >emek* vb.

5. Kalın sıradan sözlerin iç ve son seslerinde görülen *k >ḫ* değişimi (*arka >arḫa, bak- >baḫ-, budak >budaḫ* vb.);

6. *yalıñuz >yalgız* "yalnız", *iñen >igen* "pek", *eñirt- egirt-* "kuşatmak" örneklerinde görülen *ñ >g* değişimi ve ünsüz ikizleşmesi gibi.

Bunlara ünlü ve ünsüz değişimi ile ilgili daha birçok örnek eklenebilir.

7. Şekil bilgisi açısından, Karahanlı Türkçesinde bulunmayan Oğuzcaya özgü yeni şekiller yer almıştır. Söz gelişi, *yoru-* "yürümek" yardımcı fiilinin geniş zaman çekimi olan *-yoru-r* şeklinin, bir esas fiilin zarf-fiili üzerine gelerek *-A yorur* biçimi ile şimdiki zaman kipini oluşturması (*al-a yorur* "alıyor", *gele yorur* "geliyor") vb.

8. *-p* zarf-fiil ve *dur-* yardımcı fiili ile oluşturulan *alıp-durur* "almıştır", *viripdür* "vermiştir", *sarmaşup-durur* "sarmaşmıştır" biçimindeki geçmiş zaman kipinin kurulması. *Gör-esi göz, yi-y-esi vakt, işid-esi kulak, varacak yir, veril-ecek nesne* örneklerinde görülen *-AsI, -AcAk* isim-fiilleri ile bunların *alısaram* "alacağım", *alısar* "alacak", *geliserem* "geleceğim", *solısar* "solacak" vb. örneklerde görülen çekimli fiil türleri;

9. *alıcak* "alınca", *göricek* "görünce", *tutıcak* "tutunca", *kıyamet kopıcagaz* "kıyamet kopar kopmaz", *göricegez* "görünce, görür görmez", *bakıncak* "bakınca", *atadan görmeyince; açuban* "açarak", *delüben* "delerek", *baglanuban* "bağlanarak", *yiyüben* "yiyerek" vb. örneklerde yer alan *-IcAk, -IncAk, -IcAgAz* vb. zarf-fiil ekleri yazı diline bu dönemde girmiştir. Bunlara, ses ve şekil bilgisi açısından Karahanlı Türkçesinden farklı daha nice şekil ve örnekler katılabilir. Ancak, bu konuşmada amacımız Eski Anadolu Türkçesinin özelliklerini sıralamak değil, niteliğini belirtmek olduğu için, yalnızca birkaç örnek vermekle yetindik.[11]

11 Eski Anadolu Türkçesinin dil yapısı üzerinde geniş bilgi için not 9'da verilen yayınlara bk.

Levent Şahverdi Arşivi

Bir de belirtelim ki Arap ve Fars dillerinden yapılan çeviriler yoluyla dile bazı Arapça ve Farsça sözler girmişse de bunların sayısı çok sınırlı ve oranca bir sonraki dönemin Osmanlı Türkçesi ile karşılaştırılamayacak derecede azdır.

Bir de XI-XIII. yüzyıllar arasındaki göçlerle Anadolu'ya 24 Oğuz boyu dışında az sayıda Kıpçak, Çiğil, Kanglı vb. daha başka Türk boyları da göç etmiş olduğu[12] ve 24 Oğuz boyu arasında Kâşgarlı Mahmud'un da belirttiği üzere[13] başlangıçtan beri birtakım ağız ayrılıkları bulunduğu için Eski Anadolu Türkçesi ile yazılan eserlerin dil yapılarında, bu durumdan kaynaklanan birtakım ses ve şekil bilgisi ayrılıkları da söz konusudur.

Sonuç:

Yukarıdan beri yapılagelen kısa değerlendirmelerden sonra, Türk dilinin Anadolu bölgesinde yepyeni bir oluşumla Eski Anadolu Türkçesinde ortaya koyduğu sonuçları şu noktalarda özetleyebiliriz:

1. Eski Anadolu Türkçesi, bir yandan konuşma dilini yazı diline dönüştürme savaşımı verirken bir yandan da Selçuklu Türkçesindeki Doğu Türkçesinden gelme bazı kalıntıları temizlemeye çalışmış ve bunun dışında, Farsçaya karşı bilinçli bir mücadele vererek doğrudan doğruya Oğuz lehçesine dayalı bir yazı dilinin oluşmasını gerçekleştirmiştir. Gerçi Arapça ve Farsça ile kıyaslanarak o dönemin dilinin yetersizliğinden yakınan bazı şair ve edipler olmuştur.[14] Oğuzca bu dönemde bir geçiş mücadelesinin içinde olduğu için bu yakınmalar olağandır. Ancak, bunlar böyle geçici birer yakınma olmaktan ileriye geçememiş ve yazı dilinin oluşumu tamamlanmıştır.

2. Böyle bir oluşumu temsil eden Eski Anadolu Türkçesi, Türk dil ve kültür tarihinde bir dönüm noktası oluşturur. Çünkü Oğuz Türkçesi, siyasi, sosyal ve kültürel koşulların etkisi altında, VI-XIII. yüzyıllar arasındaki belirsizlikten ve tarihin sisli perdesi altında eriyip kaybolmaktan kurtularak bağımsız ve zengin bir yazı dili hâlinde varlığını ortaya koyabilmiştir.

3. Bu yazı dilinin oluşması ile, Oğuz Türkçesinin ses bilgisi, şekil bilgisi ve söz varlığı açısından Eski Türkçe ile ortaklaşan yanları dışında, klasik Doğu Türkçesinden ayrılan dil yapısı bütün ayrıntıları ile gün ışığına çıkmıştır.[15]

---

12 bk. Faruk Sümer, *Oğuzlar (Türkmenler),* Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı Yay., İstanbul 1992, s. 173; Zeynep Korkmaz, "Anadolu ve Rumeli Ağızlarının Tarihî Devirlerle Bağlantısı Üzerine", TDÜA, C. II, TDK Yay., Ankara 2007, s. 635.

13 *Divanü Lûgati't-Türk*, Besim Atalay çev.,TDK Yay., Ankara 1992, C. I, s. 29-30, 55.

14 Bu konuda bk. "Anadolu Yazı Dilinin Tarihî Gelişmesinde Beylikler Devri Türkçesinin Yeri", TDÜA, C. I, Ankara TDK Yay., 2005, s. 420/1.

15 Bu konuda bk. Zeynep Korkmaz, "Eski Anadolu Türkçesinin Türk Dili Tarihindeki Yeri", TDÜA, C. III, TDK Yay., Ankara 2007, s. 151-157.

Levent Şahverdi Arşivi

4. Eski Anadolu Türkçesinin böyle bağımsız ve zengin bir yazı dili durumuna gelişi, Oğuz lehçesinin daha sonraki dallanmasında da önemli bir etken olmuş; zamana ve yeni sosyal, kültürel koşullara bağlı değişme ve gelişmelerle Osmanlı Türkçesinden başlayarak, Türkiye Türkçesi, Kırım Türkçesi, Azerbaycan Türkçesi ve Gagavuzca gibi lehçe kollarını içine alan Güneybatı Türk Lehçeleri Grubu'nun oluşmasına temellik etmiştir.

5. Eski Anadolu Türkçesi, bir yandan Osmanlı Türkçesine ve Türkiye Türkçesine uzanan yazı dili temelindeki gelişmesini tamamlarken bir yandan da yazı dilinin baskısından uzak kalan değişim ve gelişmelerle Anadolu ve Rumeli ağızlarının oluşmasına temel hazırlamıştır. Yapısında var olan çok çeşitli özellikler ile günümüz Anadolu ve Rumeli ağızlarındaki zenginlik ve çeşitliği beslemiştir.

Eski Anadolu Türkçesi ile günümüz Anadolu ve Rumeli ağızlarındaki bu bağlantı, 24 Oğuz boyundan gelen ve dile yansıyan ağız ayrılıklarının tespitine ve tarihî diyalektoloji çalışmalarına da dayanak görevini yapacaktır.[16]

16 Bu konudaki ayrıntılı bilgi için bk. Zeynep Korkmaz, not 11'de verilen eser, s. 631-640.

Levent Şahverdi Arşivi

ESKİ ANADOLU TÜRKÇESİNİN TÜRK DİLİ TARİHİNDEKİ YERİ VE YAPISINDAKİ TEMEL NİTELİKLER AÇISINDAN GENEL BİR DEĞERLENDİRME*

I. *Eski Anadolu Türkçesi* temel yapısı bakımından Oğuz boylarının XI-XIII. yüzyıllar arasında Anadolu'ya göçmesi ile oluşturulan ve asıl XIII-XV. yüzyıllar arasında biçimlenen yazı diline verilen addır. Günümüz Türkiye Türkçesinin de tarihî temelini oluşturduğu için *Eski Türkiye Türkçesi* diye de adlandırılmaktadır.

Oğuzların tarihteki yerleri çok eskidir. Etnik ve tarihî yapıdaki bu eskiliğe karşın, Oğuzcanın Anadolu'da ancak XIII. yüzyıldan başlayarak bir yazı dili durumuna geçebilmesi ve taşıdığı özellikler, bu lehçenin dil tarihindeki yerini çok önemli bir duruma getirmiştir. Oğuzcanın bir yazı dili olarak kuruluşundaki gecikmenin altında yatan temel neden, doğrudan doğruya Oğuzların geçirdiği tarihî süreçlerle ilgilidir. Bu bakımdan konunun kavranabilmesi için beş-on satırlık bir özet hâlinde de olsa, kısaca Oğuzların tarihî geçmişine işaret etme gereği ortaya çıkmaktadır. Şöyle ki: Oğuzların tarihteki yerlerinin eskiliği bakımından M. Erdal (2004, 929-937) tarafından ileri sürülen teoriye göre, Oğuzlar ile MÖ 2000 yıllarında *Orta Asya*'nın batısından gelerek Anadolu'nun doğusunda yurt tutan *Hurriler* arasında tarihsel ve coğrafi bir bağlantı bulunmaktadır. Hatta bir kavmî ayniyet de söz konusudur. Arkeoloji kazılarının ortaya koyduğu sonuçlara göre de (Erzen 1986, 1-17), Doğu Anadolu'daki *Erken Hurri Kültürü* MÖ 4000'den başlamaktadır. Ayrıca, MÖ 3500 yıllarında Mezopotamya'da yaşamış olan Sümerler ile Türkler arasındaki söz varlığı alışverişi, Türk-Sümer ilişkilerini bu tarihlere kadar getirebildiği gibi (Tuna 1997, 5-15; Ercilasun 2004, 33), Hititlerin merkezi olan *Hattuşaş* (*Boğazköy*)'ta ele geçirilen bir arşivdeki kayıtlarda, Anadolu şehir devletlerinden biri olan *Türkî* Kralı *İlşu Nail*'in adının geçmesi (Memiş 2007, 21-28; Korkmaz 2010, 36-37), Türklerin, M. Erdal'ın teorisine göre de *Hurri-Oğuz* ayniyeti yoluyla Oğuzların tarihî varlığını milattan birkaç bin yıl öncesine kadar çıkarabilmektedir. Ancak, elimizde, doğrudan doğruya Oğuz adına dayalı etnik bilgiler bulunmadığı gibi, dil yapısını ortaya koyacak metinler de olmadığı için Oğuzların milattan önceki yüzyıllara hatta Büyük Hun Devleti zamanındaki kavmî varlıklarına ait bilgilerimiz de billurlaşmış değildir. Bu durum tarihçiler

---

* *Türk Dili*, s. 709 (Ocak 2011), s. 39-47.

Levent Şahverdi Arşivi

ve dil tarihçileri tarafından Oğuzların o dönemlerde daha kavmî oluşumlarını tamamlamamış oldukları biçiminde yorumlanmıştır.

II. Biz Oğuzların tarihî varlığına ancak VI-VIII. yüzyıllar arasında, Moğolistan'ın kuzeyinde *Ötüken* merkez olmak üzere kurulan *Köktürk Devleti* döneminde tanık oluyoruz. Bu dönemde Batı Köktürk Devleti'nin *İli vadisi*, *Isık Köl* ve *Talas* çevresinde yurt tutmuş olan Oğuzlar, önce *Onok* ve *Türgiş* adları ile anılmakta idiler. *Oğuz* adına dönüşen kavmî varlıklarını da bu dönemde elde etmişlerdir (ayrıntı için Kafesoğlu 1993, 91, 132; Ercilasun 2008/2, 228; Korkmaz 2010, 2-4).

Köktürklere ait *Orhun* ve *Yenisey Yazıtları*nda, Oğuzlar ile *Köktürk Devleti*'nin ilişkileri konusunda yer yer epey bilgi yer almaktadır.

Oğuzlar hakkındaki kaynaklara ve metinlere dayanan tarihî bilgilerimiz Uygurlar döneminde de az çok belirgindir. Oğuzlar, Köktürk döneminde olduğu gibi bu dönemde de Uygurlarla kimi zaman mücadele, kimi zaman da dostluk ilişkileri içinde bulunmuşlardır (Sümer, 1967, 19-25; 1999, 41 ve öt.). Hatta Köktürk ve Uygur dönemlerini içine alan Eski Türkçe metinlerde, Oğuz lehçesine ait önemli belirtiler de yer almaktadır (Korkmaz 2005/I, 205-216; Gülsevin 2004, 119-125). Bundan sonra Oğuzların tarihî varlığı, Orta Asya'nın doğusundaki Karluk vb. boyların tazyiki ile gittikçe batıya doğru uzanan göçlerle Karahanlı Devleti'nin batı sınırlarında, Harezm bölgesinde ve daha sonra da *Sirderya* ve *Aral Gölü* çevresinde süregelmiştir.

Görülüyor ki, Oğuzlar, milattan birkaç bin yıl öncesinden başlayıp MS XI. yüzyıla gelinceye kadar Yakın Doğu ve Orta Asya Türk tarihleri içinde önemli bir yer tuttukları hâlde, ne yazık ki yazılı eserler üzerindeki dil belirti ve etkilerini de gittikçe artırmış olmalarına rağmen, başlı başına bağımsız bir Oğuz yazı diline sahip olamamışlardır. Bunun başlıca nedeni, XI. yüzyıla kadar hep başka Türk devletlerinin sınırları içinde, onlara bağımlı olarak yaşamış ve kendi başlarına bağımsız bir devlet kuramamış olmalarıdır. Bu durum ancak XI-XIII. yüzyıllar arasında batıya yönelen göçler ile son bulabilmiştir.

III. Oğuz Türkçesi hakkında ilk sağlıklı ve oldukça ayrıntılı denebilecek bilgileri Kâşgarlı Mahmud'un *Dîvânu Lugâti't-Türk*'ünden elde etmekteyiz. Kâşgarlı'nın Oğuzca üzerinde yapmış olduğu açıklamalar, bu dönem Oğuzcasının Oğuzca özellikler yanında, Karahanlı Türkçesi yani Doğu Türkçesi ile ortaklaşan birtakım özellikler taşıdığını da ortaya koymuştur (Korkmaz 2005, 241-253). Bu durum, tarafımızdan Oğuzların IX-XI. yüzyıllar arasında *Aşağı Sırderya* ve *Aral Gölü* çevresinde kurdukları şehirler ve oluşturdukları izolasyona uğramış *Yabgu Devleti* dönemine ait olduğu görüşü ile açıklanmıştır.

IV. Bilindiği üzere XI-XIII. yüzyıllar arası, Oğuzların Batı Türkistan ve Harezm bölgesinden Anadolu'ya göç ettikleri dönemdir. Bu göçler 1040 yılında *Horasan*'da *Büyük Selçuklu Devleti*'nin, 1071'de Malazgirt Savaşı'nın kazanılmasından sonra 1077 yılında da Anadolu Selçuklu Devleti'nin kurulması ile sonuçlanmıştır.

Levent Şahverdi Arşivi

Gerek Büyük Selçuklu Devleti'nde, gerek Anadolu Selçuklu Devleti'nde o dönemin siyasal, idari ve sosyal koşulları dolayısıyla din dili, dış yazışmalar ve bilim dili olarak Arapça, devletin resmî dili ve edebiyat dili olarak da Farsça geçerli olduğundan, Oğuzlar, Orta Asya'dan bir yazı dili de getirmemiş olduklarından, burada konuşma dili olarak yer alan Oğuzcanın bir yazı dili durumuna dönüşmesi, elbette kolay olmamıştır. Ne var ki, halkın konuşma dili Oğuzca olduğu için devlet, halkla olan ilişkilerinde elbette Türkçeyi kullanmak zorunda idi. Ayrıca, yine bilindiği üzere, dinî nitelikteki basit içerikli eserler ile tasavvuf felsefesinin esaslarını halka benimsetmek amacı ile kaleme alınan eserlerde ve birtakım destani nitelikteki halk edebiyat ürünlerinde, ister istemez halkın konuşma dili olan Türkçeye başvurulmuştur. Söz gelişi Ahmet Fakîh'in *Çarhname*'si ile *Kitâbu Evsâf-ı Mesâcidi'ş-şerife'si*, Hoca Dehhanî'nin manzumeleri, Şeyyat Hamza'nın *Yusuf ve Zeliha'*sı ile Mevlana ve SultanVeled'in Türkçe beyit ve manzumeleri, Yunus Emre'nin *Divan'*ı gibi eserler, Anadolu'da Türk yazı dilinin kuruluşuna öncülük eden ilk yazılı ürünlerdir. Bunlara, varlıklarına yazılı kaynaklardaki bilgilerle ya da XIII. yüzyıldan sonraki kopyaları ile ulaşabildiğimiz Şeyyat İsa'nın *Salsalname'*si, *Şeyh San'an Hikâyesi*, *Battalnâme, Dânişmentnâme* gibi eserler de katılabilir. Ancak sayıları pek fazla değildir.

XII-XIII. yüzyıllar arası Selçuklu dönemini temsil ettiği kabul edilen eserler arasında bir de A l i'nin *Kıssa-i Yusuf'*u (MS 1233), *Bahcetü'l-Hadâik fi mev'izeti'l-Halâik, Kudurî Tercümesi, Kitâbü'l-Ferâiz* gibi bazı eserler vardır. Yalnız, biraz önce sıraladığımız eserler ile bu eserlerin dil yapıları arasında birtakım özellik ayrılıkları göze çarpmaktadır. Öncekilerde, bütünüyle Oğuz Türkçesine dayanan birer dil yapısı söz konusu iken, sonunculardа, Oğuz Türkçesi özellikleri ile Doğu Türkçesi özelliklerinin birbirine karıştığı görülmektedir. Bu eserlerde, Oğuz Türkçesi dışında Doğu Türkçesine ait bazı özellikler yanında *olga-bolga* veya *olgay-bolgay* gibi fiil şekilleri de yer aldığı için genellikle *karışık dilli eserler* olarak adlandırılmıştır.

Bu döneme, temel özelliği açısından Oğuzcanın bir yandan konuşma dilinden bir yazı dili yaratma yönünde mücadele verirken bir yandan da Arapça ve Farsçaya karşı mücadele verdiği bir dönemdir. Bir yazı dili olma özellikleri açısından da daha bütünüyle durulaşmış, yani *ölçünlü (standart)* bir dil yapısına ulaşamamıştır. Ortak özellikler dışında, bölgeden bölgeye eserden esere değişen ağız ayrılıklarına sahiptir. Bu durumu dikkate alan ve karışık dilli eserler üzerinde çalışan bilim adamları (R. R. Arat, S. Buluç, M. Canpolat, Z. Korkmaz gibi), bir kısım eserlerde görülen bu karışık dil yapısını, Oğuzcanın kuruluş döneminde Doğu Türkçesinden Batı Türkçesine uzanan bir geçiş dönemi yaşadığı ve bu ikili dil yapısının böyle bir süreçten kaynaklanmış olduğu görüşünü benimsemişlerdir. Buna karşı çok farklı bir görüş ortaya atan Ş. Tekin de üzerinde durduğu *Kitâb-ı Güzide* ve *Ferâiz Kitabı* dolayısıyla bu ikili dil yapısını doğrudan doğruya Batı Türkistan'dan gelen göçmenlerin kişisel ağız özelliklerinden kaynaklanan özel bir durum olarak değerlendirmiş ve Mevlâna'yı örnek göstererek Oğuzcanın ta-

Levent Şahverdi Arşivi

rihî gelişimindeki "geçiş dönemi, geçiş süreci" görüşünü reddetmiştir. Yani, Tekin'e göre, bu karışık dil özellikleri "normatif" değil, doğrudan doğruya kişilerin özel ağız etkileri ile ilgilidir (Tekin 1973-74, 59-157). Böylece konu bir aydınlığa kavuşacak yerde *bir ikileme* dönüşmüştür.

V. Bu birbirinden farklı görüşler karşısında, biz, bu konuyu yeni baştan kaynaklara dayanan derinlemesine bir incelemeden geçirme gereğini duyduk. "Oğuz Türkçesinin Tarihî Gelişme Süreçleri" başlıklı makalemizde (*Turkish Studies* 2010, Vol. I, 1-41) ulaştığımız sonuç, bizi, her iki görüşü de geçersiz bırakan yeni bir açıklama yapmaya götürmüştür. Bu konuda elde edilen sonuçlar başlıca şu noktalarda özetlenebilir:

1- Alman Türkoloğu G. Doerfer'in son yıllarda İran'daki Halaçlar ve özellikle *Horasan*'daki Oğuzca üzerinde bir ekiple gerçekleştirdiği araştırma sonuçları ("Das Horasan Türkische" TDAY-B 1977, 127-204), XI. yüzyılda Kâşgarlı Mahmud'un Oğuzca için verdiği dil özellikleri ile günümüz Horasan Oğuzcası arasındaki özelliklerin tıpa tıp uyuştuğunu ortaya koymuştur.

2- Bu da demektir ki, XI-XIII. yüzyıllar arası bir kısım Oğuzca eserlerde görülen özellikler Oğuzcanın, tarihî gelişme süreci açısından bir geçiş döneminden geçmemiş, aksine o nitelikte bir ağıza sahip olduğunu ortaya koymuştur.

3- Biz de belgelere dayanan bu durumu göz önünde tutarak XI-XIII. yüzyıllar arasını kaplayan Selçuklu dönemi Oğuzcasını;

A- Anadolu Oğuzcasını temsil eden ve tümüyle Oğuzcaya dayalı bir ağız bölgesi ve ağız yapısı ile,

B- Horasan Türkçesini temsil eden ve Oğuzca özellikler yanında, kısmen Doğu Türkçesi özelliklerini de içine alan ve Kâşgarlı'nın XI. yüzyıl Oğuzcası için verdiği bilgilerle örtüşen diğer bir Oğuz Türkçesi ağzının, daha doğrusu Horasan Oğuzcasının varlığına bağladık. Böylece Eski Anadolu Türkçesinin birinci alt dönemini oluşturan Selçuklu dönemi Oğuzcası, karışık dilli eserler anlayışından sıyrılarak kendi içinde en az iki farklı temel ağız bölgesi oluşturan bir yapılanma sergilemiştir, görüşüne ulaştık. Bu farklı ağızlar Oğuzcanın kendi içindeki tarihî ve sosyal gelişmelere bağlı farklı birer yapılanmadan kaynaklanmaktadır. Biz, Horasan Oğuzcasının, Oğuzların IX-X. yüzyıllarda, daha *Sirderya* ve *Aral Gölü* çevrelerinde geçirdikleri *Yabgu Devleti* biçimindeki izolasyona uğramış, yüksek kültürlü bir şehirli yaşamından kaynaklandığını düşünüyoruz. (ayrıntı için Z. Korkmaz "Yine Karışık Dilli Eserler Üzerine", 25-29 Mayıs 2010, HÜ Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü III. Uluslararası Türkiyat Araştırmalar Sempozyumu'nda okunan bildiri metni.)

VI. Eski Anadolu Türkçesinin Selçuklu alt döneminden sonraki ikinci ve en önemli dönemi, MS 1307 tarihinde yıkılan *Anadolu Selçuklu Devleti*'nin mirası üzerinde kurulan *Anadolu Beylikleri Dönemi*'nin Türkçesidir.

Anadolu'da batıdan doğuya, kuzeyden güneye uzanan ve içlerinde en güçlülerini oluşturan *Karamanoğulları*, *Germiyanoğulları*, *Osmanoğulları*, *Aydınoğulla-*

Levent Şahverdi Arşivi

rı, *Saruhanoğulları*, *Menteşeoğulları* gibi beyliklerin de yer aldığı yirmiye yakın Anadolu Beyliği vardır. Moğol akınından önce Anadolu'da *Selçuklu Devleti*'ne sınır boyları çarpışmalarında uç beyleri görevini yüklenen Anadolu Türkmen Beyleri devletin Moğol egemenliğine girip parçalanmasından sonra bulundukları yerlerde bağımsızlıklarını ilan ederek Anadolu Beylikleri Dönemi'ni başlatmışlardır.

Anadolu beyliklerinin başlarında bulunan, Arap-Fars kültürüne de pek aşina olmayan bu Türkmen beyleri, bilinçli bir tutumla Türkçeye sarılmışlardır. Bu bilinçli tutum dolayısıyladır ki beylik merkezlerindeki saraylarda, kısa zamanda dil, edebiyat, düşünce, bilim ve kültür hayatı açısından yeni bir filizlenme dönemi başlamış; bu filizlenme bir süre sonra gürleşerek meyvelerini çok yönlü eserler hâlinde ortaya koymuştur. Dolayısıyla, Beylikler Dönemi, Anadolu'da Arap ve Fars dillerine karşı Türkçeyi egemen kılma mücadelesinin verildiği bir dönemdir. Bu nedenle, Karamanoğlu Mehmet Bey'in 1277 yılında *Konya*'yı Selçuklu Sultanı *II. Alaeddin Keykubat*'tan alıp *Cimri*'yi saltanat tahtına geçirdikten sonra divan toplayarak: "*Şimden girü hiç kimesne kapuda ve dîvanda ve mecâlis ve seyranda Türki dilinden gayri dil söylemeye*", "*defterleri daḫı Türkçe yazalar*" biçimindeki buyruğu, aynı zamanda öteki bütün Anadolu beylerinin duygu ve tutumlarına tercüman olmuş bir buyruktur. İşte bu genel tutum ve her beylik merkezinde ortaya konan çeşitli eserler, Oğuz Türkçesinin bu dönemde elle tutulur zengin bir yazı diline sahip olma sonucunu doğurmuştur. Daha çok Selçuklu dönemini temsil eden Yunus Emre başta olmak üzere dönemin şair ve ediplerinden olan Gülşehrî, Aşık Paşa, HocaMes'ud, Sulu (Süle) Fakîh, Kul Mes'ud, Şeyhoğlu, Fahrî, Erzurumlu Darîr ve daha nice nice kalem erbabının ortaya koyduğu telif, çeviri ya da uyarlama niteliğinde yüzlerce eserle, bu dönem, zengin bir yazı dili niteliğini kazanmıştır. EAT, elbette yalnız edebî eserlerle değil, bilimsel ve daha başka konuları işleyen eserler ile de temsil edilmiştir.

XIII. yüzyıldan XV. yüzyıl ortalarına, yani Osmanlı Türkçesinin başlangıcını oluşturan bir döneme kadar süren Eski Anadolu Türkçesi, dil yapısı bakımından da yeni bir dönemin temsilcisidir.

Eski Anadolu Türkçesinin dil yapısı üzerine şimdiye kadar hayli yayın yapılmış ve bu konuda başlı başına kitaplar da yazılmış olduğundan, biz burada bu döneme ait dil özelliklerini saymaktan vazgeçerek bu çalışma ve eserlere yalnızca dipnot hâlinde gönderme yapmakla yetindik. Ancak, özellikle belirtmek gerekir ki, Eski Anadolu Türkçesinin kuruluşu ile birlikte yazı diline o vakte kadar yazılı eserlerde görülmeyen Oğuz Türkçesine özgü birtakım yeni sözcük, ek ve şekillerin girmiş olması bu dönem Türkçesine Türk dili tarihinde ayrı bir önem kazandırmıştır. Nitekim şimdiki zaman kipinin *-A yoru-r* gibi bir *-A* zarf-fiil eki ile *yoru-* yardımcı fiilinin geniş zaman biçiminden oluşması, *-AsI* sıfat-fiil eki ile gelecek zaman oluşturan *-IsAr* ekinin varlığı; *-IcAk, -IcAğAz* gibi zarf-fiil şekilleri ile bunlara eklenecek daha nice ses ve şekil bilgisi özellikleri, Türk yazı diline Oğuzca kanalı ile girmiş olan şekiller ve yeniliklerdir.

Levent Şahverdi Arşivi

VII. Sonuç olarak Eski Anadolu Türkçesinin Türk dili tarihindeki yerini şöyle bir değerlendirmeden geçirebiliriz:

- Elimizdeki kaynaklara göre, Oğuz Türkçesi, XIII. yüzyıla kadar bütün tarihî dönemlerde yalnızca bir konuşma dili olarak varlığını sürdüregelmişken Eski Anadolu Türkçesinin kuruluşu ile dil yapısı zengin bir yazı diline dönüşmüştür.

- Eski Anadolu Türkçesi, oluşumu bakımından Anadolu Beylikleri kanalı ile Oğuzcanın Arap ve Fars diline karşı verdiği bilinçli ve etkili bir mücadelenin sonucudur.

- Böyle bir oluşumu temsil eden Eski Anadolu Türkçesi, dil ve kültür tarihimizde bir dönüm noktası oluşturur. Çünkü yukarıda belirtildiği üzere, Oğuz Türkçesi çeşitli siyasi, sosyal ve kültürel koşulların etkisi altında, VI-XII. yüzyıllar arasındaki belirsizlikten ve tarihin sisli perdesi altında eriyip yok olmaktan kurtularak zengin bir yazı dili hâlinde varlığını ortaya koyabilmiştir.

- Eski Anadolu Türkçesini temsil eden eserler üzerinde yapılan çeşitli araştırma ve yayınlar, bu dönemde, Eski Anadolu Türkçesinin ortak özelliklere dayalı dil yapısı dışında, bölgeden bölgeye, eserden esere değişebilen özellikler de sergilediği için daha ölçünlü (standart) tek bir yapıya kavuşamayıp birtakım ağız ayrılıklarına da sahip olduğunu göstermektedir. Bunda Kâşgarlı Mahmud'un da belirttiği üzere, Anadolu'ya göç etmiş 22 (24) Oğuz boyu arasındaki birtakım ağız ayrılıkları etken olduğu gibi, Kıpçak, Karluk vb. Oğuz dışı öteki bazı etnik unsurların da etkisi olmalıdır.

- Eski Anadolu Türkçesi, bir yandan XVI. yüzyıldan XX. yüzyıla uzanan birkaç süreçten geçmiş gelişmelerle günümüz Türkiye Türkçesine temel oluştururken bir yandan da yazı dilinin baskısından uzak olarak günümüz Anadolu ve Rumeli Ağızlarına uzanan yol alışı ile aynı zamanda zengin Türkiye Türkçesi ağızlarının da oluşmasında temel görevi yüklenmiş bulunmaktadır.

- Eski Anadolu Türkçesinin böyle bağımsız, zengin bir yazı dili durumuna gelmesi, daha sonraki yüzyıllarda, Türkiye Türkçesi yazı dili dışında günümüz Azerbaycan Türkçesi ile Kırım ve Kıbrıs Türkçelerinin, Irak Türkmen ağızlarının ve Gagavuz lehçesinin oluşmasında da bir temel işlevi yüklenmiş bulunmaktadır.

- Ayrıca, bugün Orta Asya Türkmencesi ile birlikte, Türk lehçeleri sınıflandırmasında *Güneybatı Türk Lehçesi Grubu* denilen Oğuzcaya dayalı zengin ve güçlü bir Türk lehçeleri kolunun oluşması da varlığını Eski Anadolu Türkçesinden kaynaklanan gelişmelere borçludur.

Levent Şahverdi Arşivi

Kaynaklar

DEVELİ, Hayatî (2008), "Eski Türkiye Türkçesi Ağızlarının Sınıflandırılması", *Türkish Studies*, Vol. 3/3, s. 213-230.

DOERFER, Gerhard (1977), "Das Horasan Türkische", *TDAY-B*, s. 127-204.

ERCİLASUN, Ahmet (2008), "Oğuzlar ve Oğuz Adı Üzerine", *Türk Kültürü Araştırmaları Dergisi,* Ankara, s. 226-233.

ERDAL, Marcel (2004), "Türkçenin Hurrice ile Paylaştığı Ayrıntılar", *V. Uluslararası Türk Dili Kurultayı Bildirileri*, Ankara, TDK Yay., s. 929-938.

ERZEN, Afif (1986), *Doğu Anadolu'da Urartular*, Ankara, TTK Yay., s. 1-17.

GÜLSEVİN, Gürer (2008), "Eski Anadolu Türkçesi Ağızları Üzerine", *VI. Uluslararası Türk Dili Kurultayı,* Ankara, TDK Yay. (baskıda).

GÜLSEVİN, Gürer - BOZ, Erdoğan (2004), *Eski Anadolu Türkçesi,* Ankara, Gazi Kitabevi, s. 56-73.

KAFESOĞLU, İbrahim (1993), *Türk Milli Kültürü,* İstanbul, Boğaziçi Yay.

KARAHAN, Leyla (2006), "Eski Anadolu Türkçesinin Kuruluşunda Yazı Dili Ağız İlişkisi", *Türkish Studies*, vol. 1/1, s. 2-12

KORKMAZ, Zeynep (2005/I), "Kâşgarlı Mahmud ve Oğuz Türkçesi", *Türk Dili Üzerine Araştırmalar I,* s. 241-253.

_____ (2005/I), "Anadolu Yazı Dilinin Tarihî Gelişmesinde Beylikler Devri Türkçesinin Yeri", *Türk Dili Üzerine Araştırmalar I,* s. 419-423.

_____ (2007), "Anadolu ve Rumeli Ağızlarının Dayandığı Temeller", *TDAY-B.* 2007/1, s. 87-110.

_____ (2010/1), "Türkçe, Nasıl Bir Dildir?", TD, s. 697 (Ocak, 2010), s. 34-46

_____ (2010/2), "Yine Karışık Dilli Eserler Üzerine", *HÜ Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Uluslararası Sempozyumu* (25-29 Mayıs, 2010)'nda sunulan bildiri (basılmakta).

MEMİŞ, Ekrem (2007), *Eskiçağ Türkiye Tarihi,* Konya, Çizgi Kitabevi, s. 21-28.

ÖZKAN, Mustafa (2000), *Türk Dilinin Gelişme Alanları ve Eski Anadolu Türkçesi,* İstanbul, Filiz Kitabevi.

SÜMER, Faruk (1967, 1999), *Oğuzlar (Türkmenler),* İstanbul, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı, 5. Baskı.

TEKİN, Şinasi (1973-1974), "1343 Tarihli Bir Eski Anadolu Türkçesi Metni ve Türk Dili Tarihinde '*olga-bolga*' Sorunu", TDAY-B., Ankara, TDK Yay., s. 59-157.

TUNA, Osman Nedim (1997), *Sümer Ve Türk Dillerinin Tarihî İlgisi İle Türk Dilinin Yaşı Meselesi*, Ankara, TDK Yay.

YAZICIZADE, Ali (çev.), İbni Bîbî, *Tevârih-i Âli Selçuk,* Topkapı Sarayı Müzesi Kitaplığı, R. 1391, yp. 404/b-14.

Levent Şahverdi Arşivi

Levent Şahverdi Arşivi

YİNE KARIŞIK DİLLİ ESERLER ÜZERİNE

I. Bilindiği üzere Türk tarihinde Oğuzların, Türk dili tarihinde de Oğuzcanın çok önemli bir yeri vardır. Son zamanlardaki Eski Çağ tarihi araştırmalarının ve arkeoloji kazılarının ortaya koyduğu bazı belgelere ve M. Erdal tarafından ortaya atılan bir teoriye göre de Türklerin ve bir bakıma da Oğuzların tarihi, yalnız milattan önce III. yüzyıla kadar uzanan Hunlar ile sınırlı kalmamaktadır. Hunlardan önceki dönem ve kavimleri de aşarak milattan birkaç bin yıl öncesine kadar uzanan, hatta Anadolu'da Mezopotamya'daki Sümerler ile yaptıkları komşulukta, aralarında kelime alışverişi gerçekleştirdikleri bir döneme kadar uzanmaktadır (Erzen 1986, s. 1-17; Memiş 2007, s. 21-28; Ercilasun 2004, s. 33; Tuna 1997, s. 5-15; Erdal 2004, s. 929-937; Korkmaz 2010, s. 33-37).

Milat'tan birkaç yüzyıl önceki dönemlerde tarihlerini genellikle Çin kaynaklarından izleyebildiğimiz Doğu Hun Devleti içinde, öteki Türk kavim ve boyları arasında, elbette Oğuzların da bir yeri olmuştur. Ancak, bu *Hun Devleti*'ni oluşturan kavimler arasında Oğuzların adına rastlanmamaktadır. Bu konuda Hun tarihine ilişkin en zengin bilgileri içeren ve Çin'in Han Hanedanları tarihi olan *shih-chi* (MÖ 195-26 arası olayları içerir) ile bunun 2. kısmını oluşturan *Han-Shu*'da da (Onat ve diğerleri, 2004) Oğuzlara ait herhangi bir kayıt yer almamaktadır. Tarihçilerin bu konudaki genel yorumuna göre, bunun başlıca nedeni, Oğuzların bu dönemlerde daha kavmî bir oluşum ortaya koyamamış ve tarihî varlıklarını Köktürk Devleti'ne gelinceye kadar başka bir ad altında sürdürmüş olmalarıdır. İ. Kafesoğlu, bu dönemde Oğuzların, varlıklarını Köktürkler döneminde de devam ettiren ve birçok Türk boyunu içine alan *Tölös* budunları içinde yer aldığı görüşündedir (Kafesoğlu 1993, s. 90-91).

Büyük Hun Devleti'nin Çin'in kuzeyinde bir imparatorluk oluşturan ve *Hiung-nu* diye adlandırılanı doğu kolunun yıkılıp dağılmasından sonra, bu imparatorluğu oluşturan çeşitli Türk kavim ve boyları varlıklarını bir bakıma Hunların devamı niteliğindeki Köktürk İmparatorluğu (MS 552-630, 682-745) içinde sürdüregelmişlerdir.

II. Köktürk tarihi üzerinde yapılan araştırmalar ile *Yenisey* ve *Orhon Yazıtları*nda yer alan kayıtlardan, Oğuzların Köktürk tarihinde önemli bir yer tuttukları

---

* Hacettepe Üniversitesi, *Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, III. Uluslararası Türkiyat Araştırmaları Sempozyumu Bildiri Kitabı* (26-29 Mayıs 2010), 2. Cilt, s. 504-510)

Levent Şahverdi Arşivi

anlaşılıyor. Oğuzların bu önemi, Köktürklerin yerini alan Uygurlar döneminde de (MS 744-840) süregelmiştir. Dolayısıyla Oğuzcaya ait birtakım özellikler belirtiler hâlinde de olsa o dönemin eserlerine de yansımış bulunmaktadır (Korkmaz 2005/1, s. 205-216; Doerfer, 1975-76, s. 81-131; Gülsevin 2004, s. 119-125). Oğuzlar, Köktürk ve Uygurlardan sonra *Karahanlı-Altınordu-Harezm Devletleri*nin egemen oldukları Orta Asya'nın doğu ve batı kesimlerinde de bu devletlerin sınırları içinde yine önemli ve etkili bir etnik unsur olarak karşımıza çıkmaktadır. Öyle ki VI-IX. yüzyıllar arasındaki Köktürk ve Uygur dönemlerini temsil eden yazı dilleri üzerinde nasıl izlerini bırakmışlar ise, Doğu ve Batı Türkistan bölgelerini içine alan Karahanlı, Altınordu-Harezm Devletlerinin egemenlik alanları içindeki sosyal yaşamlarında da aynı etkiyi yapmışlardır. Kâşgarlı Mahmud'un 1072-1074 yılları arasında kaleme aldığı ünlü eseri *Dîvânu Lugâti't-Türk*'te Oğuzlara ağırlıklı bir yer ayırmış olması, elbette Oğuzların batıya doğru yönelen gözle görülür güçlü durumları ile ilgilidir.

Karahanlı Türkçesinden Çağatay yazı diline bir geçiş dönemi oluşturan ve ayrıca Kıpçak, Oğuz lehçeleri temelinde yeni yazı dillerinin oluşumuna da kaynaklık etmiş bulunan Altınordu-Harezm bölgesi, Kıpçaklarla birlikte Oğuzların da tarihî varlıklarını etkin biçimde ortaya koydukları bir coğrafyadır. Nitekim Oğuzcanın bu dönemde yazı diline geçmiş ilk belirtileri, Karahanlı Türkçesinden Harezm Türkçesine geçişi temsil eden ve XII-XIII. yüzyıl eseri olan *Anonim Kur'an Tefsiri*'nde görülmektedir. Bu eserin sözlüğünü hazırlamış olan A. K. Borovkov, birtakım örneklere dayanarak eserde daha yazılış döneminde bir Oğuz tabakasının varlığına işaret etmiştir (1963, s. 12; Türkçe çev. Usta-Amanoğlu, 2002, s. 18-19). Harezm Türkçesinin önemli eserlerinden *Kısasü'l-Enbiya*, *Nehcü'l-Feradis* (Gülsevin 2003-2007, s. 166-173), *Muînü'l-Mürîd* (Toparlı-Argunşah 2008, s. 33-35) gibi eserlerde Oğuzca etkilerin de yer almış olması, bu dönemde Oğuzların bu bölgedeki etkinlikleri ile orantılıdır. Daha sonra bu etki, yer yer Çağatayca bazı eserlerde de göze çarpmaktadır (Kaymaz 2004, s. 205). Oğuzcanın Harezm döneminde sergilediği bu çarpıcı durum, onun öteki eserleri etkileme yolu ile artık bağımsız bir yazı diline doğru uzanma yönündeki ilk belirtileri olmalıdır, diye düşünüyorum.

III. Oğuzların Türk tarihindeki yeri ve önemi ile ilgili özet niteliğindeki açıklamalara bir de şu hususları eklemekte yarar vardır:

Oğuzların tarihî geçmişleri ile ilgili kaynakların incelenmesi ortaya koymuştur ki bu kavme mensup boylar Horasan ve Anadolu bölgelerine göçmeden önce, Orta Asya'daki yaşamlarında varlıklarını birkaç kez yer değiştirerek ve daha batı kesimlere göç ederek sürdürmüşlerdir. Tarihî kaynakların verdiği bilgilere göre, bunlar Batı Köktürk Devleti'nin sınırları içinde daha *Oğuz* adını almadan önce *On-Ok* ve *Türgiş* adları ile anılmakta idiler. Ancak, *Oğuz* adı ile yeni bir etnik grup olarak ortaya çıkmaları da yine bu dönemdedir (Ercilasun 2008/2, s. 228). Bu bağlamda Oğuzların MS 760-766 yani VIII. yüzyılın 2. yarısından başlayarak

Levent Şahverdi Arşivi

kitleler hâlinde yoğun göçlerle Karlukların önünden çekilerek *Sirderya* bölgesine uzanan dönemleri, dil tarihi açısından ayrı bir önem taşımaktadır. Çünkü, Oğuzların *Seyhun Irmağı*'nın aşağı kesimleri ile *Aral Gölü* kuzeyindeki steplerde bir yandan göçebe yaşamlarını sürdürürken bir yandan da birtakım şehirler kurarak ve bir izolasyona uğramış olarak *Yenikent* merkez olmak üzere kurdukları *Yabgu Devleti* (Kafesoğlu 1999, s. 144; Sümer 1993, s. 31; Salman 1993, s. 96) ile yüksek kültürü yerleşik bir yaşama geçtikleri bilinmektedir. Bu dönem Oğuzların Karahanlı Devleti'nin sınırları içinde yer aldıkları dönemdir. Kâşgarlı Mahmud'un Oğuz Türkçesi için verdiği bilgilerden anlaşılmaktadır ki XI. yüzyıl Oğuzcası, biraz sonra karşımıza çıkacak karışık dilli eserler açısından ele alındığında, bir yandan Karahanlı Türkçesi ile ortaklaşmakta, bir yandan da boylar arası farklılıklara ve kendisine özgü şekillere sahip bulunmaktadır. Bu konuda şimdiye kadar bilim çevrelerinde ayrıntılı ve karşılaştırılmalı çalışmalar yapıldığı için (Korkmaz 2005/1, s. 241-253) örnekler vermeyi gereksiz buluyoruz. Ancak, Oğuzcanın, Oğuzların Yakın Doğu'ya göçmeden önceki tarihî süreçleri eldeki verilere dayanan dikkatli bir incelemeden geçirildiğinde, şöyle bir yargıya varılabileceğini düşünüyoruz: Oğuzca bir yandan kendi tarihî gelişme koşullarının öngördüğü biçimde şekillenirken bir yandan da Sirderya bölgesindeki izolasyona uğramış *Yabgu Devleti* sınırları içindeki yapı ve şekillenmesi ile herhâlde kendine özgü farklı bir ağız yapısını da oluşturmuş olmalıdır.

IV. Yukarıdan beri yapılagelen kısa açıklamalardan anlaşılacağı üzere, Oğuzlar, Türk tarihinin VI-XI. yüzyıllar arasındaki dönemlerini temsil eden Orta Asya Türk devletlerinin siyasi ve sosyal yapılarında önemli bir yer tuttukları, hatta bir dereceye kadar az veya çok oranda o dönemlerin yazı dillerini de etkiledikleri hâlde, bilindiği üzere, ne yazık ki VI-XI. yüzyıllar arasında Oğuzcaya dayalı bağımsız bir yazı diline sahip olamamışlardır. Bunun başlıca nedeni, XI. yüzyıl ortalarına kadar Oğuz etnik temeline dayalı bağımsız bir devletin kurulamamış olmasıdır.

Oğuzların XI-XIII. yüzyıllar arasında Batı Türkistan'dan yani *Aral Gölü* çevresi ve *Sirderya* havzası ile *Harezm* bölgesinden *Horasan* ve *Anadolu*'ya uzanan yoğun nitelikli göçleri, 1040 yılında Horasan'da *Büyük Selçuklu Devleti*'nin, 1071 *Malazgirt Savaşı*'ndan sonra da 1077 yılında *Anadolu Selçuklu Devleti*'nin kuruluşunu sağlamıştır. Bunun doğal sonucu da elbette Oğuzcaya dayalı bir yazı dilinin oluşmasıdır.

V. Horasan'daki Büyük Selçuklu Devleti bir yana, Anadolu'da, Oğuz Türkçesi temelinde kurulup gelişen ve *Eski Anadolu Türkçesi* ya da *Eski Türkiye Türkçesi* diye adlandırılan yazı dili, bilindiği gibi kendi içinde üç alt döneme ayrılmaktadır. Bunlar:

1- Selçuklu dönemi Türkçesi,

2- Selçukluların mirası üzerinde kurulan Anadolu Beylikleri Dönemi Türkçesi ve

Levent Şahverdi Arşivi

3- Osmanlı Türkçesine geçiş dönemi Türkçeleridir. Bizim karışık dilli eserler açısından üzerinde duracağımız dönem XI-XIII. yüzyıllar arasına giren Selçuklu dönemi Türkçesidir.

O dönemin tarihî, siyasi ve kültürel koşulları dolayısıyla resmî dilin Farsça; din, bilim ve dış yazışmalar dilinin de Arapça oluşu, her ne kadar Türkçenin kendi doğrultusundaki gelişme ve akışını bir süre engellemiş olsa da halkın konuşma dili Türkçe olduğu için gerek devletin halkla ilişkilerinde gerek halka seslenen dinî içerikli eserlerde Türkçe kullanılmıştır. Bunlara destani nitelikteki eserler ile bazı halk edebiyat ürünleri de katılabilir. Ne var ki bu döneme ait eserler, sayı bakımından hayli sınırlıdır. Dil yapıları bakımından da doğrudan doğruya Oğuzcayı temsil eden Ahmet Fakih, Yunus Emre, Sultan Veled gibi şahsiyetlerin bilinen eserleri yanında, dil yapılarında hem Oğuz Türkçesine hem de Doğu Türkçesinin ses bilgisi, şekil bilgisi ve söz varlığı açısından birbiri ile zıtlaşan özelliklerini taşıyan Ali'nin *Kıssa-i Yûsuf*'u, *Behcetü'l-Hadaik*, *Kudurî Tercümesi*, *Kitabü'l-Feraiz* gibi eserler vardır. Üstelik *Kıssa-i Yûsuf*'un istisnası ile bunların yazılış tarihleri ve yazıldığı yerler de belli değildir. İşte Anadolu Selçuklu Türkçesini temsil eden eserlerin dil yapıları bakımından böyle ikili bir oluşum göstermesi, bu eserler üzerinde çalışan ya da görüş bildiren dilcileri, birbirinden farklı iki temel görüş ayrılığına yöneltmiştir. R. Rahmetî Arat'tan başlayarak (1960, s. 225-232), S. Buluç (1955, s. 119-131), M. Canpolat (1968, s. 165-175), Z. Korkmaz (2005/1, s. 241-253; s. 268-273; s. 274-286) gibi dilciler, Oğuzcanın Doğu Türkçesinden Batı Türkçesine uzanan bir geçiş dönemini temsil ettiği, dolayısıyla bu özelliklerin normatif olduğu görüşünü benimsemişlerdir. Biz kendi yazımızda bu nitelikteki Oğuzcayı, Selçuklu Oğuzcası (2005/1, s. 274-286) veya Doğu Oğuzcası (993- 57- 18/5) olarak adlandırmıştık.

Ş. Tekin ise, üzerinde çalıştığı *Feraiz Kitabı* (MS 1343 tarihli) ve *Kitâb-ı Güzîde* dolayısıyla bu konuya eğilmiş ve bu türlü karışık dilli eserlerde görülen ikili özelliklerin Oğuzcanın XI-XIII. yüzyıllar arasındaki yapısından değil, doğrudan doğruya Doğu Türkçesi konuşan bazı göçmen yazarların kendi ağız özelliklerinden kaynaklandığını belirtmiş ve görüşünü, yönelttiği bazı sorulara verilecek yanıtlarla desteklemeye çalışmıştır. Böylece, *karışık dilli eserler* konusunda birbiri ile zıtlaşan iki farklı görüş ortaya çıkmıştır. Bu konuda "hangisi doğru?" sorusunu ortaya çıkaran bir ikilem söz konusu olunca, kendisi de karışık dilli eserler üzerinde çok yönlü çalışmalar yapmış olan G. Doerfer, devreye girerek bazı noktalarda kısmen Ş. Tekin'in bazı noktalarda da kısmen bizim haklı olduğumuz görüşüne yer vermiştir. (TDAY-B, 1977, s. 132). Ancak, bu çalışmaları sırasında, İran'daki Halaç ve özellikle Horasan Türkçesi üzerinde yaptığı araştırmaların ortaya koyduğu veriler, Oğuzcanın ve Selçuklu dönemi Türkçesinin dil yapısı konusundaki mevcut görüşleri değiştiren yeni sonuçlar ortaya çıkarmıştır.

Bu durum karşısında, kişisel olarak benim de içinde bulunduğum, karışık dilli eserlerin, Doğu Türkçesinden Batı Türkçesine uzanan bir geçiş dönemini temsil ettiği yolundaki kısmi yanılgı, herhâlde XI-XIII. yüzyıllar arasındaki Oğuzcayı,

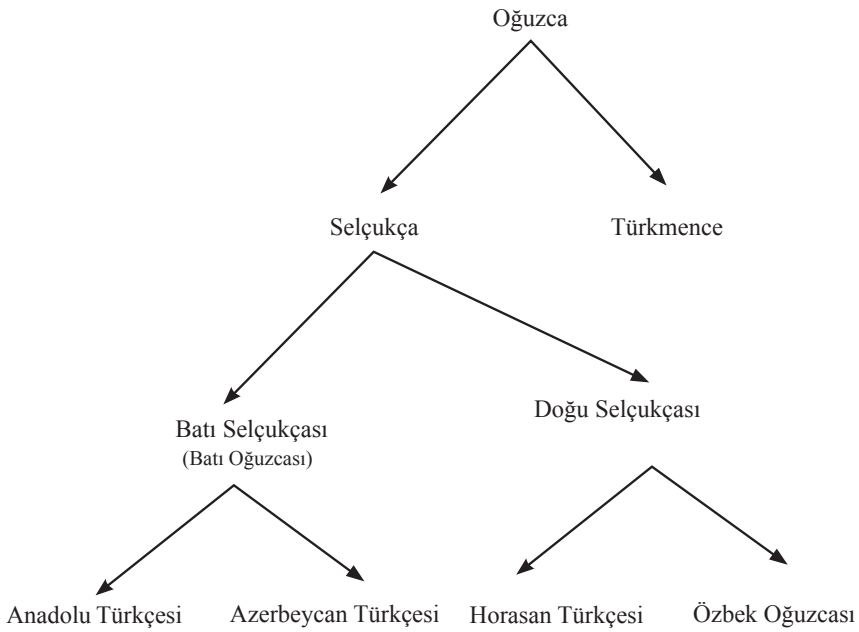
Levent Şahverdi Arşivi

tarihî gelişme süreçlerini tamamlayarak standartlaşmış bir yazı dili olarak görme beklentisinden kaynaklanmış olmalıdır. Oysa Kâşgarlı'nın verdiği bilgiye göre, Oğuzların 22, *Camiü't-Tevârih*'te yapılan açıklamaya göre de 24 boya ayrılmış ve Kâşgarlı'nın Oğuz boyları arasında birtakım ağız ayrılıklarının bulunduğunu, ancak, esere fazla bir yük getireceği endişesi ile bu ayrılıklara girmediğini belirtmiş olması, dolayısıyla, daha bir yazı dili olarak şekillenmesinin başında bulunan bu lehçenin kendi içinde birtakım ağız ayrılıklarına sahip olabileceği de düşünülebilirdi. İşte yapılan çalışmalar sırasında eksik kalmış olan bu husus, yine Doerfer'in İran'daki Horasan Türkçesi üzerinde asistanları ile bir ekip hâlinde gerçekleştirdiği çalışmalarla tamamlanmıştır.

G. Doerfer'in bu konudaki araştırmalarla ulaştığı sonuç kısaca şu noktalarda özetlenebilir:

Oğuzca, daha standart bir yazı diline ulaşamadığı dönemlerde, kendi içinde geçirdiği şekillenme süreçleri ile birbirinden farklı ağız yapıları sergileyebilmiştir. Doerfer, bu konuda, "Das Horasantürkische" adlı makalesinde (TDAY-B, 1977, s. 127-204), daha önce yazdığı bir makaleye gönderme yaparak ("Die Türkische Sprachen Irans" TDAY-B, 1969, s. 10-22) Horasan Türkçesini Türkmence ile aynı nitelikte bir lehçe olarak kabul ettiğini, ancak Horasan Türkçesi üzerinde yaptığı köklü analizler sonunda görüşünü değiştirdiğini bildirmiştir. Ona göre Horasan Türkçesi, hiç şüphe yok ki Doğu Türkçesinin etkisinde kalmış bir Oğuz lehçesidir; Azerbaycan Türkçesi ile Türkmence arasında bir bağlantı unsurudur. Ancak, onlardan farklı özel bir yapısı vardır. Bu nedenle hem Oğuz Türkçesine özgü özellikler taşımakta hem de Doğu Türkçesine ait birtakım özelliklere sahip bulunmaktadır. Ayrıca aradan geçen uzun yüzyıllar zarfında Farsçanın da güçlü bir etkisine uğramıştır (agm., s. 127). Horasan Türkçesinin XI-XIII. yüzyıllar arasındaki dönemi ile bugünkü dönemi arasında da dil yapısı açısından bir koşutluk vardır. Bu nedenle karışık dilli eserler grubuna sokulan bütün eserlerle birlikte, Ş. Tekin'in, doğudan gelen göçmen ağızlarını yansıtmıştır diye bildirdiği, söz gelişi Mevlâna'nın dilindeki *bolgan*, *yarguka barurmen*, *bolgay* ve fiil çekimindeki *-men*, *-sen* kişi ekleri gibi ilk bakışta ET'yi ve Doğu Türkçesini hatırlatan şekiller yer alırken bir yandan da ad çekimi eklerinde hep Batı Türkçesine ait şekillerin yer almış olması gibi çelişkili durumlar, Doğu Oğuzcası yani Horasan Türkçesi için yadırganacak bir durum değildir. Ayrıca Mevlâna'nın gelmiş olduğu *Belh*'te de XIII. yüzyılda Horasan Türkçesi geçerlidir. Aynı durum *Feraiz Kitabı* için de söz konusudur (agm., s. 131-132). Doerfer, bu makalesinde Horasan Türkçesinin ses ve şekil bilgisi özellikleri ile söz varlığı üzerinde ayrıntılı bilgiler verdikten sonra, Oğuzcayı kendi içinde, önce batıda Selçuklu Türkçesi, doğuda Türkmence olarak ayırmış; Selçuklu Türkçesini de kendi içinde bir yanda *Batı Selçukçası* veya *Batı Oğuzcası*, diğer yanda *Doğu Selçukçası* diye iki kola ayırarak Anadolu ve Azeri Türkçelerini Batı Oğuzcasına, Horasan Türkçesini de Özbek-Oğuzcası ile birlikte ve ayrı birer kol hâlinde Doğu Selçuklu Türkçelerine bağlamıştır. Çizilen şema şöyledir:

Levent Şahverdi Arşivi

İşte XI-XIII. yüzyıllar arasında Anadolu'daki, Batı Oğuzcasını etkilemeye çalışan Horasan Türkçesinin *olga-bolga* yapısındaki eserlerine karşı XV. yüzyılda gösterilen tepki, bu iki kol arasındaki ağız yapıları ayrılığından kaynaklanmıştır.

Doerfer'in Horasan Türkçesinin yapısı üzerinde ortaya koyduğu sonuçlar dikkate alınarak bizce karışık dilli dediğimiz eserler ve Oğuzcanın tarihî gelişme süreçleri şöyle bir değerlendirmeden geçirilebilir:

1. Doerfer'in Horasan Türkçesi yoluyla ulaştığı sonuçlar, Selçuklu döneminin dil yapısını *karışık dilli* eserler anlayışından farklı yeni bir değerlendirmeden geçirme gereğini ortaya koymuş bulunmaktadır.

2. Buna göre XI-XIII. yüzyıllar arasındaki Selçuklu dönemini temsil eden eserler, bir yandan *Batı Oğuzcası*nı bir yandan da "karışık dilli" diye nitelendirilen eserler yolu ile *Doğu Oğuzcası*nı yansıtan ürünlerdir. Bu bakımdan XI-XIII. yüzyıllar Oğuzcası, her ne kadar kendi içinde en az iki temel ağız bölgesi oluşturan bir yapılanma sergilemekte ise de sonuç olarak her ikisi de doğrudan doğruya Oğuz Türkçesi temelindeki farklı şekillenmelerden kaynaklandığı için artık bu dönem dilinin, Doğu Türkçesinden Batı Türkçesine uzanan bir geçiş evresi olarak değil, doğrudan doğruya Oğuzcanın kendi içindeki farklı biçimlenme süreçlerinin ortaya koyduğu birer ayrılık olarak değerlendirilmesi gerekir. Bu nedenle de şimdiye kadar kullanılagelen ve değişik bir anlam taşıyan *karışık dilli eserler* terimi bırakılarak bunun yerine tarihî gelişme ve biçimlenme süreçlerine uygun düşen *Selçuklu Türkçesi Ağızları* teriminin kullanılması yerinde olur diye düşünüyoruz. Böylece, siyasi açıdan farklı birer yapıyı temsil eden Selçuklu dönemi ile Anadolu Beylikleri Dönemi'nin dil yapıları da birbirinin devamı niteliğinde bir bütün olarak ele alınabilir.

Levent Şahverdi Arşivi

3. Oğuz Türkçesinin XI-XIII. yüzyıllar arasındaki *Doğu Oğuzcası* ya da *Doğu Selçuklucası* diye adlandırılan kolunun ağız yapısı, bizce, daha önceki bir dönemin özel koşulları içinde şekillenmiş olmalıdır. Doğu Oğuzcasının dil yapısı ile Kâşgarlı'nın XI. yüzyıl Oğuzcası için verdiği bilgilere dayalı dil yapısı arasındaki genel uyum ve Oğuzların VIII. yüzyılın 2. yarısından başlayarak IX. ve X. yüzyıllarda *Sirderya Irmağı* ve *Aral Gölü* çevrelerinde yani Karahanlıların batı kesimindeki *Yabgu Devleti* sınırları içinde, izolasyona uğramış bir şekilde yaşam geçirmiş olmaları, bize, Oğuzcadaki bu şekillenmenin Yabgu Devleti dönemine ait olduğu görüşünü benimsetmiştir. Ancak, bu duruma rağmen, dolaylı olarak Doğu Oğuzcasının şekillenmesinde bir dereceye kadar yine Doğu Türkçesinin etkisi söz konusu olmaktadır.

4. Görülüyor ki Oğuz Türkçesi, daha Oğuzların Orta ve Batı Asya'nın çeşitli Türk devletleri içinde yer alan yaşamları boyunca kendi içinde birtakım temel şekillenmelerden geçerek bazı ağız grupları oluşturmuş bulunmaktadır. Horasan'ın Doğu Oğuzcasına karşı Selçuklu Anadolu'sunda farklı nitelikte bir Batı Oğuzcasının da ortaya çıkmış olması, bu lehçenin daha Anadolu öncesi dönemlerden başlayarak böyle birer ağız şekillenmesinden geçmiş olduğu görüşünü benimsetmektedir.

5. Selçuklu döneminin devamı niteliğindeki Eski Anadolu Türkçesinin dil yapısında Batı ve Doğu Türkçesini temsil eden bazı özellikler açısından, söz gelişi *b >m, b >v, t >d, k- >g-* değişimleri ile *g* ünsüzünün kelime sonu ve hece başlarında geçirdiği değişimlerle ilgili ikili durumların yer almış olması, acaba bu değişimlerin doğrudan doğruya Oğuzcanın kendi içindeki tarihî değişim ve gelişim evrelerinin sonucu mudur? Yoksa Doğu Türkçesinin Doğu Oğuzcası yolu ile bir dereceye kadar da olsa Batı Oğuzcasını da etkilenmiş olmasından kaynaklanan bir durum mudur? Bu hususun da araştırılması gerekmektedir.

6. Oğuzların 23 veya 24 boy hâlinde Anadolu'ya gelmiş; hatta araya Kıpçak, Karluk vb. daha başka bazı Türk etnik unsurlarının da karışmış olması, Oğuzcanın Anadolu'da daha Selçuklu döneminde bile farklı ağız özelliklerine dayalı bir dil yapısına sahip olduğuna işaret eder niteliktedir. Ancak, elimizde bu döneme ait pek sınırlı ölçüde malzemenin bulunması, bugün için sağlıklı bir değerlendirme yapılmasına engel olmaktadır. Ne var ki elde, Eski Anadolu Türkçesinin 2. alt dönemini oluşturan *Anadolu Beylikleri Dönemi*'ne ait pek çok eserin var olması, bu eser üzerinde yapılacak araştırma ve incelemeler yoluyla geriye doğru uzanan bir değerlendirme yapılabilmesine de olanak sağlanmış olacaktır.

7. Eski Anadolu Türkçesinin XV. yüzyıl ortalarına kadar uzanan eserlerindeki ortak özellikler, bir yandan *standart* bir yazı dilinin oluşumuna yönelen gidişe işaret ederken bir yandan da bölgeden bölgeye, beylikten beyliğe hatta eserden esere değişen ve ortak özellikleri aşan ayrılıkların yer almış olması, bugün karşımıza doğal olarak Eski Anadolu Türkçesindeki ağızlar ve alt ağız grupları konusunu gündeme getirmiş bulunmaktadır. Esasen öteden beri dikkati çekmekte olan bu konuda da bugün için "Eski Anadolu Türkçesinin Kuruluşunda Yazı Dili-Ağız İlişkisi" (Karahan 2006, s. 2-12), "Eski Anadolu Ağızları" (Gülsevin 2008, s. 1-10), "Eski Türkiye

Levent Şahverdi Arşivi

Türkçesi Ağızlarının Sınıflandırılması" (Develi 2008, s. 213-230) gibi değerli birkaç deneme de yapılmış bulunmaktadır. Ancak, bu dönemin dil yapısının temel ağız ayrılıkları ile ikinci üçüncü derecedeki ağız ayrılıkları ve alt ağız grupları açısından yeterince aydınlatılabilmesi için öncelikle var olan bütün eserlerin yayımlanmış olması gerekiyor. Ancak bundan sonraki bir aşamada, bu eserlerin ağız ayrılıkları açısından ayrıntılı ölçülere dayanan değerlendirmeleri devreye girmiş olacaktır. Bu türlü çalışmaların ortaya koyacağı sonuç ve sınıflandırmalar, doğal olarak bir önceki Selçuklu Türkçesi alt dönemine de ışık tutacak ve bu dönemin dil yapısını *karışık dilli* bir geçiş evresi olmaktan çıkararak Beylikler Dönemi'nin dil yapısı ile bağdaştıran daha sağlıklı bir zemine oturtmuş olacaktır.

8. Gerek Eski Anadolu Türkçesinde gerek günümüz Anadolu'sunda, birbirinden farklı temel ağız bölgeleri ile bunlara bağlı birtakım alt ağız gruplarının var oluşu, aslında, XI. yüzyıldan başlayarak bu topraklara yerleşmiş olan Oğuz boyları arasındaki ağız ayrılıklarından kaynaklanmaktadır. Buna elbette yüzyılları kapsayan dönemler içindeki birbirinden farklı koşulların ortaya koyduğu değişim ve gelişimler de eklenmelidir. Ancak, temel etken, Oğuz boyları arasındaki ağız ayrılıkları olduğuna göre, elbette bu yöndeki köklü birtakım çalışmalara da ihtiyaç duyulmaktadır. Bu nitelikte çalışmaların gerçekleştirilebilmesi ise, öncelikle EAT'nin ağız yapısının sağlıklı bir biçimde ortaya konmasına, bu yapının günümüz Türkiye Türkçesi ağızları ile olan bağlantı ve ayrılık noktalarının belirlenmesine, daha sonra da tarihî kaynaklara, yer adları bilgisine ve çok çeşitli arşiv belgelerine dayanılarak boylar ile ağızlar yapısı arasındaki bağlantıların bir dereceye kadar olsun gün ışığına çıkarılmasına bağlı bulunmaktadır. Vaktiyle bizim Anadolu ağızları çerçevesinde ele aldığımız "Anadolu Ağızlarının Etnik Yapı ile İlişkisi Sorunu" (Korkmaz 2005/2, s. 179-187) konusunda *Kınık*, *Avşar* ve *Salur* boyları ağızları üzerindeki bir araştırma denemesi oldukça ilgi çekmiştir. Yalnız unutmamak gerekir ki Eski Anadolu Türkçesi üzerindeki ağız araştırmalarının doyurucu bir düzeye getirilebilmesi, bizce hem bir veya birden fazla projeye bağlı kapsamlı ekip çalışmalarını hem de Türk Dil Kurumu ile üniversitelerin iş birliğini gerekli kılmaktadır.

Kaynaklar

Adamoviç, M. (1993). "Die alten Oghusen", *Materialia Turcica 7/8*.

Arat, R. R. (1960). "Anadoluda Yazı Dilinin Tarihi İnkişafına Dair". *V. Türk Tarih Kongresi* (Ankara 12-17 Nisan 1956). Ankara: TTK. Yay. 225-232.

Atalay, B. (1940-1941). *Divanü Lûgati't-Türk Tercümesi* I, III. Ankara: TDK. Yay.

Borovkov, A. K. (1963). Leksika Sredneaziatskogo tefsira XII-XIII vv., Moskva Akad. Nauk SSSR (Türk. çev. *Usta*, Halil İbrahim-*Amanoğlu* Ebülfez, *Orta Asya'da Bulunmuş Kur'an Tefsirinin Söz Varlığı* XII-XIII. Yüzyıllar, Ankara: TDK. 2001).

Buluç, S. (1955). "*Eski Bir Türk Dili Yadigârı Behcetü'l-Hadâ'ik fî Mev'izeti'l-Halâ'ik*" *TDED, IV*, 119-131.

Canpolat, M. (1968). "*Behcetü'l- Hadâ'ik'*in Dili Üzerine". *TDAY-Belleten.* 1967, 165-175.

Demir, N. (2006). "Batı Türk Yazı Dilinin Oluşumu". *Türk Edebiyatı Tarihi I*, İstanbul: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yay.

Levent Şahverdi Arşivi

Develi, H. (2008). "Eski Türkiye Türkçesi Ağızlarının Sınıflandırılması", *Turkish Studies*, vol. 3/3, 213-230.

Doerfer, G. (1969). "İrandaki Türk Dilleri, Die Türkische Sprachen Irans" *TDAY-Belleten*, Ankara: TDK Yay., 1-23.

_____ (1975-1976). "Das Vorosmanische (die entwicklung der oghusischen Sprachen vom den Orchoninschriften bis zu Sultan Veled). *TDAY-Belleten*, 81-131.

_____ (1977). "Das Chorasantürkische" *TDAY-Belleten*, 127-204.

Eckmann, J. (1966). *Harezm, Kıpçak ve Çağatay Türkçesi Üzerine Araştırmalar* (Yay. Hz. O. F. Sertkaya). Ankara: TDK Yay.

Ercilasun, A. B. (2004). *Başlangıçtan Yirminci Yüz Yıla Türk Dili Tarihi*. Ankara: Akçağ Yay.

_____ (2008/2). "Oğuzlar ve Oğuz Adı Üzerine", *Türk Kültürü*, Ankara: 226-233.

Erdal, M. (2004). "Türkçenin Hurrice ile Paylaştığı Ayrıntılar". *V. Uluslararası Türk Dili Kurultayı Bildirileri*, Ankara: TDK. Yay., 929-938.

Erzen, A. (1986). *Doğu Anadolu'da Urartular*, Ankara: TTK. Yay., 1-17.

Gabain, A. (1938). " Briefe der uigurischen Hüem-tsang Biographie", *SBAW* 29, Berlin, 371-415.

Gülsevin, G. (2004). "Eski Türk Yazı Dilinde Oğuz Lehçesinin Ses, Şekil ve Söz Varlığı" "Uluslararası Amanzholov Reading-2004" *The International Sience-practical Conference*, 119-125.

_____ (2006). "Oğuzca Olmayan Türk Lehçelerindeki Oğuzca Unsurlar ve Bunlara Teorik Bir Yaklaşım". *Büyük Türk Dili Kurultayı Bildirileri*, 75-92.

_____ (2007). "Oğuzca olmayan Tarihî Metinlerde Oğuzca Unsurlar ve *Nehcü'l- Feradis* Örneği", *46. Uluslararası Altaistik Konferansı* (PİAC), 22-27 Haz. 2003, Ankara: TDK Yay. 2007, 163-175.

_____ (2008). "Eski Anadolu Türkçesi Ağızları Üzerine" *VI. Uluslararası Türk Dili Kurultayı* 2008, Ankara: TDK. Yay. (baskıda)

Kafesoğlu, İ. (1993-1999). *Türk Millî Kültürü*, İstanbul: Boğaziçi Yay.

Karahan, L. (2006). "Eski Anadolu Türkçesinin Kuruluşunda Yazı Dili-Ağız İlişkisi", *Turkish Studies*, vol. 1/1, 2-12.

Korkmaz, Z. (2005/1). *Türk Dili Üzerine Araştırmalar* I, 2. baskı Ankara: TDK, Yay.

_____ (2005/2). *Türk Dili Üzerine Araştırmalar* II, 2. baskı, Ankara: TDK, Yay.

_____ (2010). "Oğuz Türkçesinin Tarihî Gelişme Süreçleri" *Türkish Studies*, vol. V/1., 1-41.

Onat, A. O., Sema-Ercilasun, K. (2004). *Han Hanedanlığı Tarihi*: *Hsungnun (Hun) Monografisi*, Ankara: TTK. Yay.

Memiş, E. (2007). *Eskiçağ Türkiye Tarihi.* Konya: Çizgi Kitabevi.

Özkan, M. (2000). *Türk Dilinin Gelişme Alanları ve Eski Anadolu Türkçesi*, Genişletilmiş 1. baskı. İstanbul: Filiz Kitabevi.

Salman, H. (1998). *Türgişler*, Ankara: Kültür Bakanlığı Yay.

Sümer, F. (1993). *Oğuzlar (Türkmenler).* 5. baskı. İstanbul: Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı.

Tekin, Ş. (1973-1974). "1343 Tarihli Bir Eski Anadolu Türkçesi Metni ve Türk Dili Tarihinde "*olga-bolga*" Sorunu", *TDAY-Belleten*, Ankara, 59-157.

Toparlı, R., Argunşah, M. (2008). *Muînü*"*l-Mürîd*, Ankara: TDK. Yay.

Tuna, O. N. (1997). *Sümer ve Türk Dillerinin Tarihî İlgisi İle Türk Dilinin Yaşı Meselesi*, Ankara: TDK. Yay.

Levent Şahverdi Arşivi

Levent Şahverdi Arşivi

KARIŞIK DİLLİ ESERLER SORUNU VE *KİTAB-I GÜZİDE* ÜZERİNE*

I. Bilindiği üzere Oğuzların Türk tarihinde çok eski bir yeri olduğu hâlde, Oğuzcaya dayalı başlı başına bağımsız bir yazı dilinin kuruluşu ancak XI-XIII. yüzyıllar arasındadır. Bunun başlıca nedeni de Oğuzların Köktürkler döneminden başlayarak daha sonraki dönemlerde hep Uygur, Karahanlı, Altınordu, Harezm Devletleri gibi öteki Türk devletlerinin sınırları içinde onlara bağımlı olarak yaşamış olmalarıdır. Gerçi bu dönemlerde, bağımsız olmasalar bile idaresi altında bulundukları devletlerin sınırları içindeki siyasi varlıklarını etkin bir biçimde ortaya koyabilmişlerdir. Ne var ki bu süreçlerde Oğuzca, kendi varlığını ancak öteki lehçeler içinde bazı belirtiler hâlinde ortaya koyabilmiştir.[1]

XI-XIII. yüzyıllar arasındaki sürekli göçlerle Horasan ve Anadolu bölgelerinde yerleşip MS 1040'ta Horasan'da Büyük Selçuklu Devleti'nin, 1077 yılında da Anadolu'da Anadolu Selçuklu Devleti'nin kuruluşu ile yalnız Oğuzlar için değil, Oğuzca için de yeni bir dönem başlamıştır. O günün tarihî, sosyal ve kültürel şartları dolayısıyla her iki Selçuklu devletinde de resmî dilin Farsça, bilim, din ve dış yazışmalar dilinin de Arapça oluşu, hiç şüphe yok ki süreci en az yüz yıl Oğuzcanın aleyhine işletmiştir. Ancak, halkın konuşma dilinin Türkçe oluşu ve devletin halkla ilişkilerinde Türkçeye başvurma zorunluğu, ister istemez devreye Oğuzcayı da sokmuştur. Üstelik bu dönemde dinî esasları ve tasavvuf ilkelerini halka tanıtma gereği de yine yazılı eserlerde Türkçeye başvurma zorunluluğunu doğurmuş bulunuyordu. Ayrıca, destani nitelikteki halk edebiyatı ve folklor ürünleri için de Oğuzca geçerli oluyordu. Bu nedenle en geç XII. yüzyıl sonlarından ya da XIII. yüzyıl başlarından bu yana Horasan'da ve özellikle Anadolu bölgesinde konuşma dili temelinde bir yazı dili varlığını göstermeye başlamış ve birtakım eserler de ortaya konmuştur. Yukarıda özet olarak verdiğimiz bilgiler asıl konuya bir giriş niteliğindeydi. Yine bilindiği üzere, Türk dili tarihinde, Anadolu bölgesinde kurulan Oğuzcaya dayalı Türk yazı dili Eski Anadolu Türkçesi veya Eski Türkiye Türkçesi diye adlandırılır. XIII. yüzyıl ile XV. yüzyılın ilk yarısını dolduran bu dönem, kendi içinde:

---

* *Bübüyna Oruzbayeva Armağanı*, TDK Yay., Ankara 2013, s. 99-107.

1 Ayrıntılı bilgi için Z.Korkmaz,"Eski Türkçedeki Oğuzca Belirtiler" *Türk Dili Üzerine Araştırmalar* I, Ankara: TDK Yay., 2005, s.205-216; "Kâşgarlı Mahmud ve Oğuz Türkçesi", age, s.241-253; G.Gülsevin,"Eski Türk Yazı Dilinde Oğuz Lehçesinin Ses, Şekil ve Söz Varlığı Unsurları", Amanzholov Readings 2004: The International Science Practical Conference, s. 119-125.

Levent Şahverdi Arşivi

A- Selçuklu Dönemi Türkçesi;

B- Anadolu Beylikleri Dönemi Türkçesi;

C- Osmanlı Dönemi Türkçesine Geçiş Dönemi olmak üzere üç alt döneme ayrılmıştır.

Makale başlığından da anlaşılacağı üzere, bizim üzerinde duracağımız konu, Selçuklu dönemi ile ilgilidir. Bu dönemde var olan sorunların çözümü için yapılan çalışmalarda, sonucu olumsuz yönde etkileyen yöntem yanlışlarına işaret etmek, bunları vurgulamaktır.

Horasan ve Anadolu'yu yurt tutan Oğuzlar, bu bölgelere işlenmiş hazır birer yazı dili ile gelmedikleri için, bu bölgelerde konuşma dilinden yazı diline dönüşüm bir emekleme döneminden geçmiştir. Bu nedenle de eser sayısı çok azdır. Belki de tahminlerin dışında sayıca daha çoktur da Haçlı Seferlerinin ve Moğol akımının tahribatı yüzünden bunlardan bir kısmı bugün kaybolmuş durumdadır. Ne yazık ki bu konudaki yorumlar tahminden öteye geçemiyor. Selçuklu dönemini temsil eden eserler sayıca az olsa da üzerinde özel olarak durmayı gerektirecek bir nitelik taşımaktadır. Bunları dil yapıları bakımından birbirinden farklı iki grupta toplamak gerekiyor.

a. Başta Yunus Emre'nin berrak bir Türkçe ile yazılmış şiirlerinden oluşan *Divan*'ı ve ahlaki içerikli *Risaletü'n-nushiyye* mesnevisi, Ahmet Fakîh'in *Çarhname*'si ile *Kitâbu Evsâf-ı Mesacidi'ş-Şerife*'si, Hoca Dehhanî'nin manzumeleri, Sultan Veled'in Türkçe beyit ve manzumeleri gibi eserlerdir. Bunların dilinde katkısız bir Oğuz Türkçesi yer almıştır.

b. Yukarıdakiler dışında yazıldıkları yerler ve yazılış tarihleri genel olarak bilinmeyen, ancak, üzerinde çalışan dilciler tarafından XII. yüzyılın ikinci yarısı ile XIII. yüzyılın ilk yarısı Anadolu bölgesi eserleri arasına sokulan yani yine Selçuklu dönemini temsil eden daha başka eserler de vardır. Bunlar da bilindiği üzere Ali'nin *Kıssa-i Yusuf*'u (yazılış tarihi M 1233), *Behçetü'l-Hadâik fi mev'izetü'l-Halaik, Kudurî Tercümesi, Kitâbü'l-Ferâiz* gibi ürünlerdir. Yalnız bunların dil yapıları a- grubunda sıralanan eserlerden farklıdır. Oğuzca özellikleri ile yer yer Doğu Türkçesi özellikleri iç içe girmiş durumdadır. Bu özellikleri dolayısıyla bu türlü eserler "karışık dilli eserler" veya metinlerinde geçen *olġa/bolġa, olġay/bolġay* fiil şekilleri dolayısıyla "olġa/bolġa", "olġay/bolġay dilindeki eserler" diye anılmaya başlamıştır.

II. İşte Selçuklu Türkçesini temsil eden eserlerin dil yapısı bakımından böyle birbirinden farklı birer nitelik taşıması, bu konuya eğilen dilcileri de birbirinden farklı iki ayrı görüş ve yoruma yöneltmiştir. Önce Reşit Rahmetî Arat'ın başlattığı (1960: 225-232), M. Mansuroğlu (1951: 215-229), S. Buluç (1955: 119-131), M. Canpolat (1968: 165-175) ve Z. Korkmaz'ın (1973: 16-24; 2005/I: 241-253; 268-273; 274-286) da paylaştığı görüştür. Bu görüşe göre, Oğuzca, Anadolu'dan önceki tarihî dönemde geçirdiği şekillenme sırasında, Doğu Türkçesinden Batı Türkçesine uzanan bir geçiş dönemini yaşadığı için, karışık dilli eserlerde görülen ikili özellikler, XII-XIII. yüzyıl Oğuzcasına ait normatif özelliklerdir. Yalnız, biz,

Levent Şahverdi Arşivi

öteki meslektaşlarımızdan farklı olarak bu dönem Oğuzcasını "Selçuklu Oğuzcası" veya "Doğu Oğuzcası" (1973: 57/5; 2005/I, 274-286) diye adlandırmıştık. Şinasi Tekin ise, üzerinde çalıştığı *Feraiz Kitabı* (MS 1343) ve *Kitâb-ı Güzide* dolayısıyla bu konuya eğilmiş ve bu türlü karışık dilli eserlerde görülen ikili özelliklerin, Oğuzcanın XII-XIII. yüzyıllar arasındaki yapısından kaynaklanan normatif özellikler olmayıp doğrudan doğruya Doğu Türkçesi konuşan bazı göçmen yazarların kendi ağız özelliklerinden kaynaklandığı görüşünü ortaya atmıştır (TDAY-Belleten, 1973-1974: 69-71). Ancak, belirtmek gerekir ki Tekin'in ortaya attığı bu görüş, karışık dilli eserler açısından sağlıklı gerçek bir görüş olamamıştır. Çünkü, söz gelişi Mevlâna'nın dilinde bir yandan fiil çekimindeki *-men*, *-sen* ekleri ile *bolġan, barurmen, bolġay* gibi Doğu Türkçesini temsil eden bazı şekiller yer alırken, öte yandan da ad çekimi eklerinin hep Batı Türkçesi şekilleri ile karşılanmış olması, üstelik Mevlâna'nın Anadolu'ya Türkistan'dan değil, *Belh*'ten yani *Horasan*'dan gelmiş olması gibi bir durumun varlığı ve öteki bazı etkenler, Tekin'in görüşünü, Doğu Türkçesini takliden yazılan tek tük örnekler dışında, bilimsel dayanaktan yoksun bırakmıştır.

III. Bilimsel açıdan böyle birbiri ile zıtlaşan iki farklı görüş ortaya çıkınca, konuyu yeni ipuçları veren çok daha başka ölçülerle ele alma gereği doğmuştur. Bu konuda Gerhard Doerfer'in İran'daki Türk lehçe ve ağızları, özellikle *Halaç* ve *Horasan Türkçeleri* üzerinde yaptığı araştırmaların ulaştığı sonuçlar, problemin çözümüne önemli katkı sağlamıştır.

G. Doerfer'in "Das Horasan Türkische" adlı kapsamlı makalesinde (TDAY-Belleten, 1977: 127-204), XIII. yüzyılın karışık dilli eserlerinde görülen dil özelliklerinin günümüz Horasan Türkçesinde de süregeldiğini tespit etmiş olması, bu sorunun çözümünde yeni bir değerlendirme yapma gereğini ortaya koymuştur.

Biz, Oğuzcanın tarihî gelişme süreçleri üzerinde yaptığımız bir çalışma sırasında (*Turkish Studies*, vol.V/1, 2010, s. 1- 41), konunun bu evresini yeni bir inceleme ve değerlendirmeden geçirerek şöyle bir görüşe bağladık:

Oğuzcanın konuşma dilinden yazı diline uzanan standart yani ölçünlü bir yapıya ulaşması uzun zaman almıştır. Bırakın Selçuklular dönemini, Anadolu Beylikleri Dönemi'nde bile ses, şekil bilgisi ve söz varlığı açısından ortak temel özellikler yanında bölgeden bölgeye ve eserden esere değişen farklı özellikler de yer almış bulunmaktadır. Bu durum, elbette bir önceki dönemi temsil eden Selçuklu Türkçesi için de söz konusudur. Anadolu'ya aralarında ağız ayrılıkları bulunan 23 ya da 24 Oğuz boyu gelip yerleştiğine, bunlar dışında Kıpçak, Karluk ve daha başka bazı Türk boyları da yer aldığına göre, o dönemin Oğuzcası, elbette, birbirinden farklı ağız yapılarına sahip bir şekillenme içindedir. Demek ki bu dönem, bir dereceye kadar Oğuzcanın "karışık dilli eserler" yolu ile yaşadığı bir "geçiş evresi"ni temsil etmediği gibi, Tekin'in ileri sürdüğü görüşle de zıtlaşmaktadır.

Nitekim, G. Doerfer'in Horasan Türkçesi yoluyla ortaya koyduğu araştırma sonuçları da Batı Türkçesinin bu dönemde yer yer Doğu Türkçesi ile ortaklaşan bir geçiş döneminden değil, doğrudan doğruya kendi yapısında birbirinden farklı

Levent Şahverdi Arşivi

etkenlerden kaynaklanan bir ağız biçimlenmesinden geçtiğini göstermektedir. İşte Anadolu bölgesinde XV. yüzyılda bu türlü eserlere karşı gösterilen tepki, bunların Anadolu Oğuzcasından daha farklı bir ağız yapısına dayanmış olmalarındandır.

Bu bilimsel veri karşısında bizlere düşen görev de artık "karışık dilli eserler" anlayış ve terimini terk ederek "Oğuz Türkçesi ağızlarından" söz etmektir. O eski ağız özelliklerinin günümüz Horasan Türkçesinde hâlâ süregelmiş olması, bu görüşü destekleyen en önemli tanıktır. Oğuz Türkçesinin XII-XIII. yüzyıllar arasında Anadolu Oğuzcasından farklı Horasan Oğuzcasına özgü bir ağız yapısı da bize göre, Oğuzcanın IX-X. yüzyıllarda Sirderya Irmağı ve Aral Gölü çevresindeki izolasyona uğramış Yabgu Devleti dönemine ait bir ağız yapılanmasının ifadesidir. Öyle sanıyoruz ki Doerfer'in tespitleri, bu konunun tarafımızdan yeni bir yoruma bağlanmasında önemli bir etken olmuştur.[2]

IV. Karışık dilli eserler konusunda üzerinde durulması gereken bir diğer eserde *Kitâb-ı Güzîde*'dir. XV. yüzyıl Anadolu'sunda artık Oğuzca ölçünlü (standart) bir dil yapısına yönelmiş olduğundan, Muhammed b. Bâlî, Abu Nasr Tahir b. Muhammed es-Serahsî'nin *Kitâb-ı Güzîde*'sini bu dönemin Türkçesine aktarmıştır. *Kitâb-ı Güzîde* de yukarıda belirtilen *olġa/bolġa* dilinde karışık bir eser niteliği taşıdığı için Muhammed b. Bâlî, eseri aktarırken "es-Serahsî'nin her bir sözü bin cana değer bir kitap düzenlediğini, ancak, olġa/bolġa ibaretince yazıldığı için bu dönemde artık yadırgandığını" dile getirerek "*O sakîm ibaretten sarih ve fasîh, rûşen 'aydınlık' Türkîye döndürdüm.*" diyerek (Manisa İl Kitaplığı, No:6886; H 868- M 1458 yılında kopya çekilmiş yazma, s. 231) kitabın niteliğini açıklamıştır (R. R. Arat, 1960: 225-232).

Ancak, bu çeviriye temel oluşturan karışık dilli *Kitab-ı Güzîde* nüshası ne yazık ki Türkiye ve Avrupa kitaplıklarında yer almamaktadır. Biz vaktiyle İngiltere'de *British Museum*, Oxford kitaplıkları ile Almanya'da Berlin, Marburg, Tübingen, Münih'teki yazma nüshalar ile Viyana'daki Türkçe el yazmalarını hep elden geçirdik. Buna ilaveten Bursa ve İstanbul kitaplıklarında yaptığımız araştırmalar ile Upsala, Strasburg kataloglarında yaptığımız incelemelerde de bu kitabın es-Serahsî tarafından hazırlanan aslını bulamadık. Her ne kadar belirtilen kitaplıklarda incelediğimiz nüshalar, *Kitâb-ı Güzîde* veya *Güzide-Nâme* adlarını taşımakta iseler de dil yapıları bakımından "ol sakîm" veya "sefil ibaretten rûşen Türkîye çevrildiği" kaydı yer almamaktadır. Nüshaların çoğunda aktarıcı Muhammed b. Bâlî'nin adına da rastlanmamaktadır.

Kitâb-ı Güzide başlığı altında incelediğimiz yazmalardan biri de müteveffa meslektaşımız Türk dili uzmanı C. S. Mundy'nin Londra'daki kendi kitaplığında bulunan yazmadır. Bu yazmanın dil yapısı, British Museum'daki yazmalardan biraz daha arkaik nitelik taşımaktadır. Kopyada yazılış tarihi yoktur. Ancak, Mundy tarafından H 800 sıralarında olarak tahmin edildiği için yine Eski Anadolu Türkçesini temsil etmektedir.

---

2 Bu konunun ayrıntıları için. Z. Korkmaz "Yine Karışık Dilli Eserler Üzerine" *(Hacettepe Üniversitesi Uluslararası Türkiyat Araştırmaları Sempozyumu Bildirileri.* 20-29 Mayıs 2010) bkz.

Levent Şahverdi Arşivi

Yaptığımız bütün bu araştırmalardan sonra, biz, bu çevrilere temel oluşturan asıl *Kitâb-ı Güzîde*'nin bugün için kayıp kitaplar arasında yer aldığı görüşüne vardık.

Birkaç yıl önce Türk Dil Kurumu kitaplığında yaptığımız çalışma sırasında, Harvard Üniversitesi yayını olan *Journal of Turkish Studies* adlı derginin 15. cildinde (1991), Şinasi Tekin'in: "Mehemmed Bin Bāli'nin Eski Anadolu Türkçesine Aktardığı *Güzîde* Adlı Eserin Harezm Türkçesindeki Aslı ve Olġa-Bolġa Meselesi Hakkında" başlıklı yazısı gözüme ilişince heyecanlandım. Demek ki bu eserin aslı bulunmuş oluyor sevincine kapılarak hemen o yazıyı gözden geçirdim. Ancak, yazıyı okuyup bitirdikten sonra da bu yazıda ileri sürülen birtakım talî noktalarda kendisi ile aynı görüşte olmakla birlikte, Ş. Tekin'in asıl soruna çözüm getirecek açıklama ve yorumlarında önemli yanılgıya düştüğünü görerek, doğrusu, bir düş kırıklığına uğradım. Ancak, o sıralarda Oğuzcanın tarihî gelişme süreçlerini daha yakından inceleme çalışmaları ile meşgul olduğum için söz konusu makalede düşülen bilimsel yanılgıyı düzeltme açısından verilecek yanıtı daha sonraya ertelemeyi uygun buldum.

V. Merhum meslektaşım Ş. Tekin, bu makalesinde konuyu iki doğrultuda ele almıştır. Bunlar:

1- Taşkent'te Özbek Türkoloğu Ergaş Fazılov'un, *Türklük Bilgisi Araştırmaları*'nın 14. sayısında Harezm Türkçesiyle yazılmış bir eser parçasından çevriyazı ve tıpkıbasım ile aktarılan bir metnin yorumu,

2- Bu yorum doğrultusunda, karışık dilli eserler konusunda, kendi görüşü dışında kalan görüşlerin nasıl yorumlandığı hususudur. Şimdi ben iki hususu teker teker ele alarak tarafsız bir değerlendirmeden geçirmek istiyorum. Şöyle ki:

1- Fazılov'un bulduğu 11 sayfalık metin kendisinin de belirttiği üzere, yazarı, müstensihi, yazılış yeri ve tarihi, ayrıca kopya tarihi de bilinmeyen bir metin parçasından ibarettir.

2- Ş. Tekin, Eski Anadolu Türkçesinin en eski ilmihâl kitaplarından olan *Güzîde* adlı eserdeki ilgili bölümler ile Fazılov'un bulduğu metin parçasına tekabül eden yerleri birbiri ile karşılaştırdığında, iki metnin dilleri arasındaki paralelliğe ve bölüm başlarındaki benzerliğe bakarak Fazılov'un bulduğu kopuk parçayı temsil eden kitabın *Güzîde* adlı ilmihâl kitabına kaynaklık ettiği görüşüne varmıştır. Ancak, Tekin'in bu konu paralelliği dışında dayandığı başka hiçbir delil yoktur.

Bizce, bu dil benzerliği yeterli değildir. Çünkü bu türlü dinî eserlerde, özellikle halk için yazılmış olan ilmihâl kitaplarında, anlatım bakımından kalıplaşmış ifadeler yer aldığı için hangi lehçede olursa olsun, dil yapılarında ister istemez konu ile ilgili bir anlatım yakınlığı olabilmektedir. Kaldı ki her iki eserde, 11 sayfalık metne dayanan bölüm başları içerik bakımından bağdaşmakta ise de başlıkların verilişinde ve adlandırmalarda az çok farklılıklar göze çarpmaktadır. *Güzîde*'de (38. böl.) başlık "Nasihat ve hased bâbıdur" iken, Fazılov'da "Fi an = Nasīhat"; 39. bâb'da "Bābü't-tevāzu' ve zemmil hased", Fazılov'da "at-Tevazu'";

Levent Şahverdi Arşivi

41. böl. "Gendü 'aybın görmek bâbıdur", Fazılov'da "fi-Ma'rifet-i Gayûbatı" biçimindedir. Eğer eserin tamamı elde olsa idi dil ayrılıkları herhâlde daha önemli bir yer tutardı.

3- Bu eser, karışık dil yapısındaki *Kitâb-ı Güzîde*'nin Harezm Türkçesine aktarılmış bir başka varyantı olamaz mı? Elbette olabilir.

4- Muhammed b. Bâlî, *Kitâb-ı Güzîde*'deki dilin *olġa/bolġa* dilinde ve karışık bir yapıda olduğunu belirtir. Bu açıklaması ile herhâlde XIII. yüzyılda Anadolu bölgesinde görülüp XIV. yüzyıl sonrasına da uzanan ve doğrudan doğruya Doğu Türkçesinde yazılan bir eseri değil, Doğu ve Batı Türkçelerine ait özelliklerin iç içe girdiği Ali'nin *Kıssa-i Yusuf*'u, *Behçetü'l-hadâik* gibi eserlerin dilini kastetmiş olmalıdır diye düşünüyoruz. Bu nedenle, Tekin'in görüş ve iddialarına katılamıyoruz.

5- Ş.Tekin'in bu makalede yanılmış olduğu öteki noktalar, "karışık dilli eserler" konusunda görüş ileri sürmüş olan yazarların düşünceleri ile ilgili rayından çıkarılmış yorumlardır. Burada özellikle bizim ve G. Doerfer'in görüşleri ile ilgili yanlış yorumları işaretlemek gerekiyor:

Tekin makalesinin 409. sayfasındaki ve 411. sayfasındaki 21. not sonunda: "Bu araştırmalardan bilhassa Z. Korkmaz'ın iddiaları ve vardığı neticeler şöyle hülâsa edilebilir." diyerek 6 maddelik bir yorum yapmıştır. Herhâlde bu yorum *Marzubân-nâme* yayınındaki "Giriş" bölümünde yapılan açıklamalarla ilgilidir. Ancak, hemen belirtmek isteriz ki bizim asla ileri sürülen görüş ve yorumlarla ilgili bir beyanımız olmamıştır. Tekin'e göre ben güya "Anadolu'daki yazı dilinin daha Oğuzlar batıya göç etmeden önce Sirderya boylarında kurulduğunu ve böyle bir yazı dilinin eski Türk yazı diline sonradan Oğuzca unsurların sokulması ile ortaya çıktığını yazmışım! Yani bu yazı dili, eski Türk yazı dilinin Oğuzcalaşma istikametinde ilerleyen bir uzantısıdır." (s. 409 başı 1, 2, 3.) demişim. Tekin'e göre, evet yazmışım da bu satırları nerede yazmışım? Yaptığı yorumda bu satırların yerini bile gösterememiş ve bir gönderme de yapmamıştır. Çünkü gösteremezdi de ondan! Sayın okuyucularımıza bildirmek isteriz ki bizim orada belirtmek istediğimiz husus, iddia edildiğinin aksine, Oğuzların Anadolu'ya gelinceye kadar bir yazı diline sahip olamadıkları ve ancak Anadolu bölgesinde konuşma dili temelinde bir yazı dili oluşturdukları yönündedir. Ancak, Selçuklu dönemindeki bazı eserlerde görülen karışık dil yapısında da Oğuzların IX. ve X. yüzyıllarda Sirderya bölgesindeki yaşamları ile ilgili olarak muhtemelen Karahanlı Türkçesinin etkisinden kaynaklanan bir ağız yapısına sahip oldukları biçimindedir. Bugün aynı görüşü *Türkiye Türkçesinin Temeli Oğuz Türkçesinin Tarihî Gelişimi* adlı kitabımızda da daha açık ve ayrıntılı ölçülerle dile getirmiş bulunuyoruz. Ne hikmetse (!) Tekin, benim görüşlerimi olduğu gibi değil, olmasını istediği gibi yansıtmaktan çekinmemiştir. Yalnız şu var ki Oğuzların XI-XIV. yüzyıllar arası Anadolu döneminden önceki VI-XI. yüzyıllar arası dönemleri hep Köktürklerden başlayarak Orta Asya'da geçtiği için özellikle söz varlığı açısından Eski Türkçe ile ortaklaşan özellikleri vardır. Bu ilişki bir dereceye kadar imla geleneğinde de göze çarpar.

Levent Şahverdi Arşivi

6. Şimdi gelelim G. Doerfer'e karşı itirazı ile ilgili hususlara:

Ş. Tekin'in karışık dilli eserler konusundaki temel görüşünün bizimkilerden farklı yanı, makalesinin 10. maddesinde açıkladığı üzere (s. 212), Anadolu'ya XII-XIII. yüzyıllarda Orta Asya'dan göçmen olarak gelmiş din adamları, sufiler ve şeyhlerin Oğuz Türkçesi ile kaleme aldıkları eserlere bilerek ya da bilmeden kendi ana dilleri olan Orta Asya Türkçesinin özelliklerini katmış olmalarındandı.

G. Doerfer, böyle bir değerlendirmeye karşı, XII-XIII. yüzyıllarda Anadolu'daki bütün Türklerin göçebe olduğu gerekçesi ile karşı çıkmış ve göçebe-yerleşik ayrışımını reddetmiştir.[3]

G. Doerfer'in, Ş. Tekin'e ikinci önemli itirazı da Tekin'in bir dayanak olarak ileri sürdüğü Mevlâna ile oğlu Sultan Veled arasındaki lehçe farkını "XIII. asır Anadolu'su Amerika Birleşik Devletlerine benzer. Bir unsur ağır basar (burada ağır basan unsur Batı Selçukçasıdır) ama bunun yanı sıra başka unsurlar da bulunur. Bundan dolayı Rumî ile oğlu Sultan Veled ilişkisi hiçbir şey ifade etmez. Bir insan hâkim olan bir dili benimser ve bunun içinde eriyebilir."[4] biçiminde değerlendirmesidir. Tabii bu itiraza da yine daha önce ileri sürdüğü temel görüşe atıf yaparak (*TDAY-Belleten* 1973-74, s. 59 ve öt.) "Türkistan'dan gelmiş Anadolu'ya ait olmayan göçmen dili" anlayışı ile mukabele etmiştir (s. 412, not 25).

Sonuç olarak şunu belirtmek isteriz ki G. Doerfer'in İran'da bir ekiple gerçekleştirdiği ve uzun çalışmalar sonunda günümüz Horasan Türkçesi için ortaya koyduğu dil özelliklerinin (1977: 127-204) Selçuklu dönemini temsil eden karışık dilli eserlerdeki ikili özellikler ile örtüşmesi, XI-XIII. yüzyıllar arasındaki dönemde, Anadolu ve Horasan'daki Oğuz Türkçelerinin kendi içlerindeki farklı şekillenmelerden kaynaklanan (Batı Oğuzcası, Doğu Oğuzcası) birer ağız yapısında olduklarını ortaya koymuş ve dolayısıyla Ş. Tekin'in görüşünü temelinden çürütmüştür.

Bu bilimsel gerçek ortada iken, Ş. Tekin'in bunu yok farzederek ya da görmezden gelerek hâlâ artık bilimsel değerini yitirmiş olan kendi görüşünde direnmesi, üstelik bir de Harezm Türkçesine ait görünen kişiliği belirsiz bir metin parçasını *Kitâb-ı Güzîde*'nin aslıdır masalına inandırmaya çalışması, bilim anlayışı ile asla bağdaştırılması mümkün olmayan bir davranışın ifadesidir. Oysa, yöntem açısından bilim adamlığına yaraşır tutum, kişisel ve duygusal ölçülerde direnmek değil, dil ve dil tarihi araştırmalarının ortaya koyduğu elle tutulur, sağlıklı verilere saygılı olmak ve bunları görmezden gelen bir aymazlığa düşmemektir.

Kaynaklar

ARAT, R.Rahmetî (1960), "Anadolu Yazı Dilinin Tarihî İnkişafına Dair", *V. Türk Tarih Kongresi*, (Ankara 12-17 Nisan 1956), Ankara, TTK Yay., s. 225-232.

3 "Die Stellung des Osmanischen im Kreise des Ogusischen und Seine Vorgeschichte", *Handbuch der Turkischen Sprach- wissenschaft,* Theil I, von G.Hazai, Akademia Kiado, Budapest 1990, s.13-34.

4 Aynı yerde.

Levent Şahverdi Arşivi

CANPOLAT, Mustafa (1968), "Behcetü'l-Hadaik'in Dili Üzerine", *TDAY-Belleten* 1967 (Ankara 1968), s. 165-175.

DOERFER, Gerhard (1969), "İran'daki Türk Dilleri", *TDAY-Belleten*, Ankara TDK Yay., s.1-23.

——————— (1977), "Das Horasan Türkische", TDAY-Belleten, s. 127-204.

——————— (1990), "Die Stellung des Osmanischen im Kreise des Ogusischen und Seine Vorgeschichte", *Handbuch der Turkischen Sprach- wissenschaft,* Theil I, von G.Hazai, Akademia Kiado, Budapest 1990, s. 13-34.

GÜLSEVİN, Gürer (2004), "Eski Türk Yazı Dilinde Oğuz Lehçesinin Ses, Şekil ve Söz Varlığı Unsurları", Amanzholov Readings: *The International Science Practical Conference*; s. 119-125.

————————- (2007), " Oğuzca Olmayan Tarihî Metinlerde Oğuzca Unsurlar ve Nehcü'l-Ferâdis Örneği", *4-6. Uluslararası Altaistik Konferansı (PİAC)* (22-27 Haziran 2003), Ankara, TDK Yay., s.163-175.

——————— (2013), "Eski Anadolu Türkçesi Ağızları Üzerine". *VI. Uluslararası Türk Dili Kurultayı,* Ankara, TDK Yay.

KARAHAN, Leyla (2006), "Eski Anadolu Türkçesinin Kuruluşunda Yazı Dili-Ağız İlişkisi", *Turkish Studies*, vol.1/1, s. 2-12.

KORKMAZ, Zeynep (1972), "Kâşgarlı Mahmud ve Oğuz Türkçesi", *Türk Dili*, S. 251. Divanü Lûgat't-Türk Özel Saysı, Ankara, TDK Yay., s. 3-19; *Türk Dili Üzerine Araştırmalar,* C. I, Ankara, TDK Yay., 2005, s. 241-253.

————————- (1973), "Selçuklular Çağı Türkçesinin Genel Yapısı", *TDAY-Belleten* 1972, TDK, Ankara 1973, s.12-34; *Türk Dili Üzerine Araştırmalar*, C. I, Ankara, TDK Yay., 2005, s. 241-253.

————————- (1973), *Sadrü'd-din Şeyhoğlu, Marzubān-Nâme Tercümesi*, Ankara Üniv. DTCF Yay., Ankara, s. 16-24.

————————- (1975), "Eski Türkçedeki Oğuzca Belirtiler, *I Türk Dili Bilimsel Kurultayı* 1972, Ankara TDK Yay., s. 433-446; *Türk Dili Üzerine Araştırmalar,* C.I, Ankara TDK Yay., 2005, s. 274-286.

——————— (2010),"Oğuz Türkçesinin Tarihî Gelişme Süreçleri", *Turkish Studies*, Vol V/1 Winter 2010, s. 1-41.

——————— (2010), "Yine Karışık Dilli Eserler Üzerine", *HÜ, III. Uluslararası Türkiyat Araştırmaları Sempozyumu Bildirileri* (baskıda).

MANSUROĞLU, Mecdut (1951), "Anadolu'da Türk Yazı Dilinin Başlaması ve Gelişmesi", *İÜ Edebiyat Fak. TDE Derg*. IV/3, s. 215-224.

TEKİN, Şinasi (1973-1974), "1343 Tarihli Bir Eski Anadolu Türkçesi Metni ve Türk Dili Tarihinde "Olġa-Bolġa" Sorunu", *TDAY-Belleten*, Ankara, TDK Yay., s. 59-137.

————————- (1991), "Mehemmed Bin Bāli'nin Eski Anadolu Türkçesine Aktardığı "Güzîde" Adlı Eserin Harezm Türkçesindeki Aslı ve Olia-Bolġa Meselesi Hakkında", *Journal of Turkish Studies,* Vol 15, *Fahir İz Armağanı*, s. 405-420.

Levent Şahverdi Arşivi

EVLİYA ÇELEBİ VE *SEYAHATNAME*'Sİ ULUSLARARASI TOPLANTISI ÜZERİNE GENEL BİR DEĞERLENDİRME*

Unesco, 2011 yılını, yaptığı emsalsiz ve değerli hizmetlerin ürünü olan *Seyahatname*'si ile Türk ve dünya seyahat edebiyatında ve kültür tarihinde kendisine müstesna bir yer hazırlamış olan Evliya Çelebi'nin 400'üncü doğum yılı olarak ilan etmiştir. Bu münasebetle Türkiye'de ve dünyanın öteki ülkelerinde, Evliya Çelebi anısına çeşitli kültürel ve bilimsel toplantılar düzenlenmiştir.

Türk Dil Kurumu, Evliya Çelebi'nin doğum tarihi olan 25 Mart 1611'i kutlamak için 25 Mart 2011 tarihinde bir kutlama töreni düzenlediği ve *Türk Dili* dergisinin 711. sayısını (Mart 2011) tümüyle Evliya Çelebi'ye ayırdığı gibi, 79. Dil Bayramı etkinlikleri kapsamında, 26-30 Eylül 2011 tarihleri arasında Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumuna (AKDTYK) bağlı kuruluşlarının kararı ile İstanbul, Bursa ve Kütahya'da sürdürülen *Evliya Çelebi ve Seyahatneme'si* başlıklı çok kapsamlı, bilimsel bir uluslararası toplantı da düzenlemiştir. Her üç ilimizde de yoğun bir ilgi ile izlenen bu toplantıya katılamamış olan okuyucuları, toplantıda ele alınan konularda bilgilendirmek üzere, biz de bu toplantının genel bir değerlendirmesini yapmanın uygun olacağını düşündük. İşte elinizdeki yazı böyle bir değerlendirmeye dayanmaktadır.

Konuları açısından çok yönlü ve çeşitli bildirilerin yer aldığı, 10 oturumdan ve 2 açık oturumdan oluşan Evliya Çelebi toplantısının ayrıntıları özet olarak şu noktalarda toplanabilir:

1. 26 Eylül 2011 Pazartesi günü Dolmabahçe Sarayı'nın Medhal Salonu'nda başlayan toplantıda, saygı duruşu ve İstiklal Marşı'ndan sonra, açılış konuşmaları TDK Başkanı Sayın Prof. Dr. Şükrü Halûk Akalın, Atatürk, Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu (AKDTYK) Başkanı Sayın Prof. Dr. Bahaeddin Yediyıldız ve çağrılı konuşmacı Sayın Prof. Dr. İlber Ortaylı tarafından yapılmıştır.

Sayın Akalın, konuşmasında, yapılan toplantıyı himayelerine alan zevata ve toplantıya emeği geçenlere teşekkürlerini bildirdikten sonra, bıraktığı 10 ciltlik *Seyahatname* adlı eseri ile yalnız Türk edebiyatında değil dünya gezi edebiyatında ve kültür tarihinde de kendine müstesna bir yer sağlamış olan Evliya Çelebi

---

* *Evliya Çelebi ve Seyahatname'si Uluslararası Toplantısı* (26-30 Eylül 2011). *Türk Dili*, S. 720 (Aralık 2011) s. 528-538.

Levent Şahverdi Arşivi

için düzenlenen *Uluslararası Evliya Çelebi Toplantısı*'nın neden İstanbul'da Dolmabahçe Sarayı'nda başlatılmış olduğunun gerekçesini açıklayan bir konuşma ile konuya girmiştir. Açıklamasında, İstanbul'un tarihî yapısındaki yerine, 79 yıl önce 26 Eylül 1932 tarihinde Mustafa Kemal Atatürk'ün direktifi ile ilk Türk Dili Kurultayı'nın Dolmabahçe Sarayı'nda toplanmasının, TDK ve Türk dili için yeni bir dönemi başlattığına ve 26 Eylül'ün "Dil Bayramı" olarak ilan edildiğine işaret eden Akalın, Yüksek Kurum ve bağlı kuruluşlarınca bu yılki Dil Bayramı'nın *Uluslararası Evliya Çelebi Toplantısı* ile birleştirilerek yine İstanbul Dolmabahçe Sarayı'nda başlatılmasının uygun olacağına karar verildiğini bildirmiştir.

Konuşmasında, Türkçenin XIII. yüzyılda başlayan bir yazı diline ulaşma çabalarının seyrini özetleyen Akalın, 1928 yazı devriminden ve 1931'de Türk Tarih Cemiyetinin (Türk Tarih Kurumu) kurulmasından sonra, Türk dilinin köklerinin araştırılması ve geliştirilmesi gereğinin ortaya çıkması ile 12 Temmuz 1932 yılında Türk Dili Tetkik Cemiyetinin (Türk Dil Kurumu) kurulduğunu ve Türk dili alanındaki çalışmalara başlandığını bildirmiştir.

75. Dil Bayramı dolayısıyla 2007 yılında yine Dolmabahçe'nin bu salonunda yapılan toplantıda sunulan bildirilerin, yapılan çok yönlü konuşmaların, Türk dilinin 1932-2007 yılları arasındaki gelişme ve başarılarının göstergesi olduğuna işaret etmiştir.

Daha sonra Evliya Çelebi konusuna geçen Akalın, şimdiye kadar *Seyahatname* dolayısıyla Türkiye'de yapılan çalışmalar ve sayın delegeleri bilgilendirmek için 1980'li yılların başında İstanbul Hasan Paşa Medresesi'nde kurulan Ansiklopedik Evliya Çelebi Seyahatnamesi Bürosundaki yayın hazırlıkları ve daha sonra da bu büronun kapatılması ile ilgili açıklamalar yaptıktan sonra, başlanan işlerin yeniden sürdürülerek tamamlanması dileği ile konuşmasını tamamlamıştır.

Daha sonra TBMM Başkanı Sayın Cemil Çiçek, Başbakan Sayın Recep Tayyip Erdoğan ve diğer devlet erkânından gelen kutlama telgrafları okunmuştur.

Bundan sonra söz alan AKDTYK Başkanı Sayın Prof. Dr. Bahaeddin Yediyıldız, toplantının Dolmabahçe Sarayı'nda başlatılması kararının gerekçesini açıkladıktan sonra, Evliya Çelebi'nin şahsı ve *Seyahatname*'si üzerinde bazı değerlendirmeler yaparak onun herhangi bir görev ya da başka bir mecburiyet dolayısıyla değil, sırf gezip görmek ve gördüklerini yazılı olarak tespit amacı ile Osmanlı ve Osmanlı coğrafyaları dışındaki ülkelere yaptığı gezilerin sonucuna dayanan *Seyahatname*'sinin XVII. yüzyıl Osmanlı ve Osmanlı dışı ülkelerin medeniyetini ortaya koyan ne denli değerli bir kaynak olduğunu vurgulamıştır. Evliya Çelebi'nin bugün yalnız Türkiye'de değil, dünyanın birçok ülkesinde, çeşitli etkinliklerle anılmasının, onun performansına ve eserinin değerine bağlı olduğunu bildirerek konuşmasını tamamlamıştır.

Üçüncü konuşmacı Sayın Prof. Dr. İlber Ortaylı da Osmanlı edebiyat tarihinin en önemli şahsiyetlerinden olan Evliya Çelebi üzerinde 50 yıldır çalışıldığını bildirerek hayatının bazı özel niteliklerine, ailesine ve *Seyahatname*'de, bilinen pek çok Osmanlı ricalinin yer aldığına işaret etmiştir. Ölüm yeri, ölüm tarihi ve

Levent Şahverdi Arşivi

gezdiği yerler hakkında da bilgiler veren Sayın Ortaylı, Evliya Çelebi'nin eserinde, gördüklerini, bildiklerini realist bir görüşle aktardığını dile getirmiştir.

2. Bu açış konuşmalarından sonra saat 11-12.30 arasında, AKDTYK Atatürk Araştırma Merkezi Başkanı Sayın Prof. Dr. Cezmi Eraslan'ın başkanlığında yapılan 1. oturumda daha çok *Seyahatname*'yi ve Evliya Çelebi'yi ele alan dört bildiri sunulmuştur.

İlk konuşmacı, Evliya Çelebi *Seyahatname*'sini İngilizceye aktaran Amerikalı değerli bilim adamı Prof. Dr. Robert Dankoff'tur. Dankoff, *Evliya Çelebi, Seyahatname'nin Otograf Nüshasının Neresinde* başlıklı bildirisi ile konuyu aydınlatmaya çalışmıştır. Bu bildiride verilen bilgilerden anlaşılmaktadır ki daha önce Richard Kreutel ve Pierre Mac Kay tarafından *Seyahatname*'nin *hatt-ı dest* (el yazması) nüshasının iki aşamada yazıldığını bildiren araştırmaya dayanarak konuyu daha ayrıntılı biçimde değerlendirmeye çalışmıştır. Bu değerlendirmeye göre, *Seyahatname*'nin *S* takımı yazmalarında birbirinden ayırt edilebilen iki el vardır. Asıl metni yazan yardımcı birinci el, Evliya'nın gözetimi altında metnin yalnız noktaları konmamış harflerden ibaret iskeletini hazırlamış; Evliya'nın kendisi ise harflerin noksanlarını ve hareke işaretlerini koymuştur. Ayrıca Evliya, müstensihin *r* ve *z* harflerini kısa yazıp, okunmasını güçleştirdiği veya yazmayı ihmal ettiği yerlerde de devreye girip bu eksikleri tamamlamış, bazı yerlerde de çıkmalarla eklemeler yapmıştır. Dankoff, bu okunuşu Evliya'nın çeşitli yerlerdeki duvar yazıları ile karşılaştırarak tespit etmiştir. Sonuç olarak Dankoff, bildirisinin başındaki soruya yanıt olarak "Evliya bu yazmanın her yerindedir." yargısına ulaşmıştır.

Bundan sonraki bildirilerde, Prof. Dr. Cihan Okuyucu tarafından, *Seyahatname'deki Bilgilere Göre Evliya Çelebi'nin* (bir) *Portresi* çizilmiştir. Kendisi de bir seyyah olduğunu bildiren Prof. Dr. İhsan Süreyya Sırma tarafından *Nasıl Seyyah Olunur?* konusu işlenmiş; seyyahlığın türlü türlüsünü dile getirerek Evliya Çelebi gibi bir seyyah olabilmenin ne gibi koşullara bağlı olduğunu *Seyahatname*'den alınan bilgilere dayanarak dile getirmiştir. Prof. Dr. Ahmet Nezihi Turan da *Evliya Çelebi ile Bağımız'*ı kendi görüşleri ile değerlendirmeye çalışmıştır. Bütün uluslararası toplantılarda olduğu gibi, konuşmalardan sonra konular kısaca soru ve tartışmalara açılmıştır.

Daha sonra öğle yemeği için Yıldız Parkı'nın Malta Köşkü'nde ağırlanan üyeler, 2. oturuma öğleden sonra saat 14.00'te başlamıştır.

Atatürk Kültür Merkezi Başkanı Sayın Prof. Dr. Osman Horata başkanlığındaki 2. oturumda ele alınan konular, Evliya Çelebi'nin *Seyahatname*'sinde sergilediği bilgi ve konulara dayanan bilimsel değerlendirmelerdir. Bunlar *Evliya Çelebi'nin Gözünden Ayasofya'ya Bakış* (Doç. Dr. Halûk Dursun); *Evliya Çelebi'nin ….Derler Amma Görmedikleri* (Prof. Dr. Musa Duman); *Seyahatname'de Doğrular ve Yanlışlar* (Doç. Dr. Nuran Tezcan), *Evliya Çelebi Seyahatname'sinin Halk Hekimliği Açısından Değerlendirilmesi* (Prof. Dr. Ali Berat Alptekin); *Evliya Çelebi Seyahatname'sine Göre Mısır Yılanları* (Prof. Dr. Fuat Yöndemli) konularıdır. Konuşmalardan sonra sunular yine tartışmaya açılmış; soru ve değerlendirmelere yer verilmiştir[1].

1 Takdir buyulur ki 10 oturumdan oluşan ve beş gün süren bir toplantıda ele alınan bildirilerin içeriğini sayın okuyucularımıza açıklamak, bir dergi makalesinin sınırlarını fazlasıyla

Levent Şahverdi Arşivi

27 Eylül 2011 Salı günü toplantılara, delegelerin gecelediği Plaza Oteli'nin Omega Salonu'nda devam edilmiş, iki sabah ve iki öğleden sonra olmak üzere dört oturum yapılmıştır.

Sabah 9.00'da Prof. Dr. Robert Dankoff'un başkanlığındaki 3. oturumda *Evliya Çelebi'nin Okçuluğu* (Prof. Dr. Semih Tezcan); *Bir Savaş Muhabiri Olarak Evliya Çelebi* (Faruk Bilici: Fransa); *Evliya Çelebi Seyahatname'sinde Savaş* (Doç. Dr. M. Yaşar Ertaş); *Evliya Çelebi'nin Dicle ve Fırat Haritası* (Prof. Dr. Zekeriya Kurşun) konuları işlenmiştir.

Prof. Dr. Zekeriya Kurşun yönetimindeki 4. oturumda ele alınan konular ise, "Ha Bu Laz Uşakları Geliy" *Evliya Çelebi'nin Lazlarla İlgili Bazı Verilerine Dair Notlar* (Prof. Dr. Use Bläsing: Hollanda) başlıklı hayli ayrıntılı bir bildiri; *Evliya Çelebi'ye Göre Diğer ve Diğerliğin Bir Görünümü: Kalmuklar* (Prof. Dr. Jean Luis Bacque - Grammout: Fransa); *Kent ve Evliya Çelebi'nin Gözüyle İzmir ve Çevresi* (Prof. Dr. Metin Ekici); *Evliya Çelebi'nin İzmir Tarihçesi* (Doç. Dr. Velibi Gümay) gibi konulardır.

Saat 14.00'te başlayan ve Prof. Dr. Mustafa Çiçekler'in başkanlığında yürütülen öğleden sonraki 5. oturumda ise, yine *Seyahatname*'ye dayanılarak *Evliya Çelebi'nin Güzergâhının Türk Halk Anlatılarındaki İzleri Üzerinde Bir Değerlendirme* (Prof. Dr. Ali Duymaz); *Seyahatname'den 300 Yıl Sonra Sivas-Elbistan Yolculuğundan Kalanlar* (Prof. Dr. Nevzat Gözaydın); *Evliya Çelebi'nin Sultan IV. Mehmet ile Birlikte Katıldığı Bursa ve Çanakkale Gezisi* (Doç. Dr. Şenol Çelik); *Evliya Çelebi'nin Kahkahası* "Bir kale adı" (Sabri Koz) konularındaki görüşler sunulmuştur.

Prof. Dr. Feridun Emecan'ın başkanlığındaki 6. oturumda ele alınan konular: *Can Boğazdan Girer: Evliya Çelebi'de Yemeğin Manevi Boyutu* (Priscilla Mary Işın); *Evliya Çelebi Seyahatneme'sinde Sayılarla Yemek Kültürü* (Marianna Yerasimos); *Tek Örneği Evliya Çelebi'de Görülen Havada Asılı Kalan Kedi Motifi Üzerine* (Prof. Dr. Saim Sakaoğlu); *Evliya Çelebi'nin Osmanlı Coğrafyasındaki İlmiye ve Ulema Üzerine Bilgi ve Gözlemleri* (Prof. Dr. Mehmet İpşirli) ile ilgili görüşlerdir.

27 Eylül akşam üzeri delegelerin yorgunluklarını gidermesi ve İstanbul'un ilgi çeken tarihî değerdeki yerlerinin görülebilmesi için vapurla bir Boğaz gezintisi düzenlenmiştir. Bu gezintide yetkili bir açıklamacı tarafından Boğaz'ın iki yakasındaki ilgi çekici tarihî binalar, yalılar, semtler, camiler, kiliseler hakkında aydınlatıcı bilgiler verilmiş ve delegeler akşam yemeğinde vapurda ağırlanmıştır.

Görülüyor ki Evliya Çelebi *Seyahatname*'si, konular açısından o denli zengindir ki iki günlük İstanbul sunumlarındaki altı oturum, yirmi beş bildiri yeterli

---

aşacağından, ele alınan konular üzerinde sayın okuyucularımıza genel bir fikir vermek için daha çok bildiri konularını aktarmakla yetinmek zorunda kalıyoruz.

Levent Şahverdi Arşivi

olmamış ve üçüncü günden başlayarak daha sonraki oturumlara Evliya Çelebi açısından çok önemli yerler olan Bursa ve Kütahya'da devam edilmiştir.

3. Bursa Oturumları:

28 ve 29 Eylül'ü Bursa'da geçiren delegeler, toplantılara kaldıkları klasik mimarideki Gönlüferah Oteli'nin Lâl Salonu'nda devam etmişlerdir.

Bu salonda 7. oturum olarak Prof. Dr. Mehmet Aydın'ın başkanlığında sabah oturumunda sunulan bildiriler: *Evliya Çelebi'nin Romenler Hakkındaki İzlenimleri* (Prof. Dr. Tahsin Cemil: Romanya); *Evliya Çelebi'nin Gözüyle Viyana ve Fethine Dair Düşünceler* (Yrd. Doç. Dr. Nurettin Gemici); *Evliya Çelebi'nin Bakışıyla Bağdat'ta Ehl-i Beyt'in İzleri* (Doç. Dr. Gülgün Uyar); *Evliya Çelebi Seyahatname'sinin Bugünkü Hırvatistan'ı Anlatan Bölümlerinin Eski Yugoslavya Dillerine Çevirileri* (Dr. Marta Andriç: Hırvatistan) konularındadır.

Prof. Dr. Gürer Gülsevin başkanlığındaki 8. oturumda: *Evliya Çelebi'ye Göre Kul Sisteminin İşleyişi* (Prof. Dr. Mehmet Ali Ünal); *Evliya Çelebi Seyahatname'sinde Selamlaşma ve Karşılaşma Sözleri* (Yrd. Doç. Dr. Yavuz Kartallıoğlu); *Evliya Çelebi Seyahatname'sinde Ölümle İlgili Ad Aktarmaları* (Münteha Gül Akmaz) konuları işlenmiştir.

Öğleden sonra Prof. Dr. Zeynep Korkmaz'ın başkanlığındaki 9. oturumda, dilcileri çok yakından ilgilendiren konular gündeme girmiş ve: *Evliya Çelebi Seyahatname'sinde İki Dillilerin Türkçeleri Üzerine* (Prof. Dr. Gürer Gülsevin); *Batı Balkanlar Şiveleri ve Evliya Çelebi'nin Seyahatname'si* (Prof. Dr. Slobodan Ilıç: Kuzey Kıbrıs Türk Cumhuriyeti); *Oğuzcanın Osmanlı ve Azeri Türkçesi Olarak Lehçeleşmesi Problemleri ve Seyahatname* (Prof. Dr. Fikret Turan) konuları işlenmiştir. Delegelerin bu konulardaki soruları ve bu konuda yapılan açıklamalar ile toplantı ilgiyle izlenmiştir.

Prof. Dr. Mustafa Kaçalin başkanlığındaki 10. oturumda (15.40-17.30) ele alınan *Bir Metin Olarak Seyahatname* (Prof. Dr. Mehmet Aydın), *Evliya Çelebi Seyahatname'sinin Kaynakları* (Doç. Dr. Mahmut Ak); *Evliya Çelebi'nin 17. Yüzyıl Meşhurnamesi* (Nail Tan); *Evliya Çelebi'nin Gözlemleriyle 17. Yüzyılda Tebriz* (Dr. Menije Sadri: İran) gibi konulardır.

Böylece 10. toplantı ile Bursa'daki sunular da tamamlandığı için 29 Eylül 2011 Perşembe günü öğleden önce, eski bir sultanlar kenti olan Bursa'nın görülmeye değer tarihî yerleri ve özellikle zamanındaki tedavi yöntemleri açısından ileri bir düzeyi yansıtan ünlü Yıldırım Beyazid Darüşşifası, mimari açısından emsalsiz tarihî eserler olan Ulu Cami, Yeşil Cami, Emir Sultan, Muradiye, Orhan Gazi, II. Murad, Gülşah Hatun türbeleri gibi türbelerle Süleyman Çelebi anıt mezarı gibi tarihî eserler gezilmiş, bunlar hakkında doyurucu açıklamalar yapılmıştır.

4. 29 Eylül Perşembe günü öğleden sonra Merinos Atatürk Kongre ve Kültür Merkezinin Orhan Gazi Salonu'nda *Evliya Çelebi'nin İzinde Açık Oturumu* ile ilgi çekici, kapsamlı ve içeriği dolgun önemli bir toplantı daha gerçekleştirilmiştir.

Levent Şahverdi Arşivi

Görkemli Kongre Kültür Merkezinin geniş salonunda düzenlenen bu toplantının açış konuşmaları yine TDK Başkanı Sayın Şükrü Halûk Akalın ile Yüksek Kurum Başkanı Prof. Dr. Bahaeddin Yediyıldız'ın Evliya Çelebi hakkındaki özlü ve doyurucu değerlendirmelerinden sonra, Bursa Valisi Sayın Şahabettin Harput ve Başbakan Yardımcısı Sayın Bülent Arınç'ın toplantının önem ve değerine işaret eden güzel konuşmaları ile sona ermiştir.

Sayın Akalın, bu salondaki açış konuşmasında, dilimize ve edebiyatımıza kazandırdığı 10 ciltten ve yaklaşık dört bin sayfadan oluşan *Seyahatname* adlı eseri ile yalnız Türk edebiyatının değil, bütün dünya gezi edebiyatının en ünlü, en zevkli, en usta yazarı olan ve kendisini "Seyyah-ı Âlem" diye vasıflandıran Evliya Çelebi'yi eserinden edindiği bilgilere ve hakkında yazılanlara dayanarak konusuna hâkim bir konuşmacı olarak çok yönlü ve özlü bir değerlendirmeden geçirmiştir. Bu değerlendirmeye göre, Evliya Çelebi'nin seyahat ettiği coğrafyanın yüz ölçümü yaklaşık yirmi beş milyon kilometre karedir. Bugün bu coğrafyada otuz devlet kurulmuştur. Evliya Çelebi, gezdiği ülke ve diyarlarla ilgili gözlemlerini, yolculuğu sırasında başından geçen olayları ve oralarda kendisine anlatılanları akıcı bir dille ve ilgi çekici üslubuyla yazıya dökmüştür.

Evliya Çelebi insan dostu, can yoldaşı bir gezgindir. Kendi deyimi ile *nedîm-i benî- âdemdir*… Bilgisi, tatlı dili, güzel sesi ve bir musahipte bulunması gereken bütün özelliklerle donanmış her mecliste aranan bir kişi olmuştur.

Bütün bu bilgisine, yeteneğine rağmen son derece alçakgönüllüdür. Kendisinden *hakîr* "itibarsız, değersiz", *fakîr-i pür taksir* "kusurlarla dolu, kabahatli, zavallı", *bî- riyâ* "riyasız, ikiyüzlü olmayan" diye söz eder.

Kimi zaman Kur'an tilavet ederek, ilahiler söyleyerek; kimi zaman şarkılar terennüm ederek, şiirler okuyarak; kimi zaman da fıkralar anlatarak, şakalar yaparak bulunduğu ortamı canlandıran bir musahiptir.

Ancak, Evliya Çelebi'nin özellikleri bunlarla da sınırlı değildir. Bunlara eklenecek daha nice özelliklere sahiptir. Kısacası, o bir dil bilimcidir. Gezdiği yerlerde konuşulan dilleri, eserinde konuşma biçimleri, söz varlığı ve nükteleri ile birlikte aktarmış; böylece yaklaşık dört yüzyıl önceki Türkçenin ağızlarını ve öteki dilleri çarpıcı özellikleri ile sergilemiştir.

Evliya Çelebi, aynı zamanda sözcüklerin, yer adlarının anlamlarının nereden çıktıkları konusunda da ilginç yakıştırmalar yapan bir halk etimoloğudur da denebilir. Ona göre güneş <*gür aş'*tan, soğuğu insanı bezdiren Erzurum'un adı <*ere zulüm*'den gelmektedir. *Bu Kureyş* sözleri zamanla >*Bükreş*'e, *İznim git* ise >*İzmit*'e dönüşmüştür. Evliya Çelebi'ye göre *Bursa*'nın adı ise Hazreti Süleyman'a kadar uzanan "bir definenin bulunup şehrin imar edilmesi ile ilgili" *Bulursa*'dan galattır. Ayrıca *Seyahatname*'de Bursa hakkında ilginç bilgiler yer almaktadır.

Bunlar dışında, Evliya Çelebi bir tarihçi, bir vakanüvis özelliklerine de sahiptir. Üstelik anlattıkları saray tarihçileri gibi, olayları tek yönlü değil, halkın gözüyle anlatan, yer yer yönetimi de eleştiriler getiren bir tarihçidir.

Levent Şahverdi Arşivi

Sayın Akalın, bu açış konuşmasında, Evliya Çelebi'nin tarihî olaylardaki objektif değerlendirmesini, dinî eğitimini, hafızlığını, sesinin güzelliği ile musikiye yönelişini ve bu alandaki bilgi ve hevesi ile Padişah IV. Murat'ı hayran eden yeteneğini de aktarmıştır. Konuşmada açıklandığı üzere, Evliya Çelebi, bütün bu müstesna özelliklerine, padişaha ve devlet ricaline çok yakın bir aileden gelmesine karşın, ikbal ve makam hırsına kapılmayan bir kişiliğe de sahiptir.

Evliya Çelebi'nin sanatçılığı da vardır. El sanatlarına ve oymalara ilgi duymaktadır. Sarayın kuyumcubaşısı olan babasından taş vb. üzerine yazı yazma, resim, şekil oyma sanatı olan hakkâklık da öğrenmiştir.

Evliya Çelebi, aynı zamanda ağzının tadını bilen, yemesini seven ve yemeklere ilgi gösteren bir kişidir. Ancak, yediğinin her bakımdan helal olup olmadığını da araştıran bir kişiliğe sahiptir.

Evliya Çelebi'nin güçlü bir gözlem yeteneği vardır ve nüktedandır. İstanbul'un işkembeciler esnafının bağırışlarını, Menemen'in sivrisineklerinin sazendeliklerini nükteli benzetmelerle dile getirmiştir.

Evliya Çelebi, yolculuğu sırasında karşılaştığı tehlikeleri, savaşçılığı ve kurnazlığı sayesinde atlatabilmiştir.

Seyahatname'den Evliya Çelebi'nin özel hayatı hakkında sınırlı bilgiler alınabilmektedir. O, ömrünün 51 yılını gezilerde geçirmiş ve evlenip bir yuva kuramamıştır.

Sayın Akalın, konuşmasındaki bu dolgun değerlendirmelere Evliya Çelebi'nin yaşamında önemli bir yer tutan iki rüya olayını da eklemiştir. Bunlardan birincisi, genç yaşta gördüğü bir rüyada peygamberimizden şefaat dileyecekken heyecanlanıp seyahat dilemesi ile ömür boyu seyahat etmesi, ikincisi de 1671 yılı Kadir Gecesi'nde gördüğü rüya üzerine yaptığı hac yolculuğudur. Bu yolculukta, uzun geziler ardından artık şefaat dilemenin vakti gelmiştir. Nitekim Hazreti Muhammed'in mezarını ziyaret eden Evliya Çelebi, peygamberimizin ravza-i mutahharasının karşısındaki gonca bahçesini çevreleyen duvarın önüne gelir. Büyük kalemini çıkararak duvara tek bir satır yazı yazar: "Şefaat yâ Muhammed Evliya'ya." cümlesini yazar.

Sayın Akalın, Evliya Çelebi'yi derinlemesine ele alan bir araştırmacı olarak dinleyicilere ve kamuoyuna bu konuşması ile özlü ve değerli bilgiler sunmuştur.

Yüksek Kurum Başkanı Sayın Prof. Dr. Bahaeddin Yediyıldız da açış konuşmasında, *Evliya Çelebi ve Seyahatnamesi* bilimsel toplantısının İstanbul Dolmabahçe Sarayı'nda gerçekleştirilmesinin nedenini, dil ve tarih araştırmalarına çok önem veren Atatürk'ün iradesiyle I. Türk Dil Kurultayı'nın 26 Eylül 1932 tarihinde Dolmabahçe Sarayı'nda gerçekleştirilmiş olması ile ilgilendirmiş ve Yüksek Kurumun büyük dil ustası Evliya Çelebi için düzenlenen bu uluslararası toplantının da 79. Dil Bayramı dolayısıyla yine bu sarayda yapılmasının uygun olacağına karar verildiğini açıklamıştır.

Levent Şahverdi Arşivi

Bundan sonra Evliya Çelebi hakkında tarihî ağırlıklı bir değerlendirme yapan Sayın Yediyıldız, Evliya Çelebi'nin, hayatında tarihe çok önemli bir damga vurmuş, kendisinden sonraya çok önemli bir iz bırakmış kişiliğine işaret etmiştir. Bunları onun musahiplik yani sohbet arkadaşlığı, kâtiplik, elçilik, vergi musahıllığı, halk hikâyeciliği ve harp muhabirliği gibi vasıfları ile açıklamıştır.

Sayın Başkan'ın konuşmasında belirttiği önemli bir husus da Evliya Çelebi'nin kişiliğinde taşıdığı bütün bu önemli vasıflar dışında asıl özelliğinin ünlü bir seyyah oluşudur. Onun seyyahlığı tarihte birtakım örneklerini gördüğümüz bir diplomatik görev, hac ibadeti, ticaret, esaret, askerlik gibi vesilelere dayanan bir seyahat değil, doğrudan doğruya merak, gezme, görme ve bilgi edinme arzusundan kaynaklanan bir seyyahlıktır. Üstelik bu arzusunu yerine getirecek bir alt yapıya, maddi imkânlara ve bilgi birikimine de sahip birisidir. Çünkü dedeleri hayrat sahibi, zengin ve ünlü kişilerdir.

Konuşmasında daha sonra Evliya Çelebi'nin iyi bir medrese öğrenimine, hıfza çalışmasına, hattatlık öğrenmesine, saraya intisap ederek tahsiline Enderun'da devam etmesine, musikişinaslığına, IV. Murad ile sohbetlerde bulunmasına ve gördüğü ünlü rüyadan sonra 50 yıl at sırtında bütün Osmanlı coğrafyasını dolaşmasına, hoşsohbet bir insan olmasına, nüktedanlığına ince ruhlu, zarif ve çelebi meşrep kişiliğine ve bu vasıfları sayesinde topladığı çok değerli bilgilerle eserini nasıl zenginleştirdiğine işaret eden Sayın Başkan, konuşmasında sonuç olarak Evliya Çelebi'nin kişisel özellikleri ile eserindeki bilgi birikimi arasında bilimsel ölçülere dayanan bir bağlantı kurmaya çalışmıştır. Böylece Evliya Çelebi'nin seyahat amacını bütün boyutları ile yaşayan bir medeniyeti, XVII. yüzyıl Osmanlı Döneminin Türk medeniyetini tarihî arka planı ile tanımak ve tanıtmak olduğunu bir tarihçi gözüyle değerlendirmiş ve sonuç olarak da *Seyahatname*'nin XVII. yüzyıl Osmanlı coğrafyasındaki görünümünün bütüncül ve temel kaynaklarından biri olduğunu vurgulamıştır.

Bursa Valisi Sayın Şehabettin Harput'un Evliya Çelebi'nin Bursa'daki değerine işaret eden ve bu toplantıyı hazırlayanlara karşı sonsuz teşekkürlerini dile getiren konuşmasından sonra son konuşmacı olarak Sayın Bülent Arınç söz almıştır.

Konuşmasında Sayın Arınç, Evliya Çelebi'nin kültür tarihimizdeki çok önemli yerine işaret ettikten sonra, Dil ve Tarih Yüksek Kurum Başkanı Sayın Prof. Dr. Bahaeddin Yediyıldız'ın konuşmasının dolgunluğunu ve özellikle TDK Başkanı Sayın Akalın'ın konuşmasının Evliya Çelebi'yi ve eserini vukufla ve derinlemesine değerlendiren bir konuşma olarak takdirle karşıladığını ifade etmiştir.

Bundan sonra delegeler ve izleyiciler tarafından "Evliya Çelebi'nin İzinde Belgeler" tanıtma filminin gösterimi izlenmiş, arkasından da Prof. Dr. Hayati Develi'nin başkanlık ettiği, Beşir Ayvazoğlu ve Marianna Yerasimos'un konuşmacı olarak katıldıkları açık oturum başlamıştır.

Bu açık oturumdan sonra saat 17-17.30 arasında Başbakan Yardımcısı Sayın Bülent Arınç tarafından çok nefis bir biçimde hazırlanmış olan "Evliya Çelebi

Levent Şahverdi Arşivi

ile Dere Tepe Düz Gider" sergisinin açılışı yapılmış ve sergilenen eserler izlenip incelenmiştir.

Bursa'daki toplantıların son aşamasını Bursa valiliğince yaptırılan Cumalıkızık köyündeki Evliya Çelebi çeşmesinin açılış töreni oluşturmuştur. Sayın Vali'nin belirttiğine göre, Evliya'nın ruhunu şad etmek için Bursa iline bağlı çeşitli yerlerde on beş Evliya Çelebi çeşmesi yaptırılmıştır.

5. Toplantının 30 Eylül 2011 Cuma'ya rastlayan son günü, Evliya Çelebi'nin baba memleketi olan ve *Seyahatname*'de tarihî, coğrafi özellikleri yanında Kale'si, Kale'sinin ayrıntıları, Germiyanoğulları dönemindeki binaları ve Ali Paşa Sarayı, ibadethaneleri, hamamları, şifalı suları, havası, bahçeleri ve erdemli halkı ile "mahbûb ve mahbûbeler şehri" olarak tanıtılan Kütahya'ya ayrılmıştır.

Buradaki toplantı, Dumlupınar Üniversitesi Güzel sanatlar Fakültesinin Kırmızı Salonu'nda gerçekleştirilmiştir. Yine Sayın Prof. Dr. Halûk Akalın, Sayın Prof. Dr. Bahaeddin Yediyıldız ve Kütahya Üniversitesi Rektörü Sayın Ahmet Karaaslan'ın yaptığı birer açış konuşmasından sonra başlayan, Sayın Yrd. Doç. Dr. Atilla Batur başkanlığındaki açık oturum, Sayın Seyit Ali Kahraman, Sayın Tayfun Talipoğlu ve Sayın Mustafa Güneş'in konuşmaları ile sona ermiştir.

Görülüyor ki 2011 yılında birçok ülkede Evliya Çelebi adına düzenlenen etkinlikler dışında, TDK'nin öncülüğünde İstanbul, Bursa ve Kütahya'da gerçekleştirilen *Evliya Çelebi ve Seyahatname'si Uluslararası Toplantısı,* yukarıda yapılan açıklamalarda görüleceği üzere, onun sıradan bir seyahatname sahibi değil, tarihî ve kültürel değeri çok ağırlıklı ansklopedik bir seyahatname sahibi oluşu, Türk ve dünya kültürüne yaptığı değerli hizmetleri ile ilgilidir. Bundan sonra yapılacak iş, onun 10 ciltlik *Seyahatname*'sinin Türkçe başarılı bir kritik yayınını gerçekleştirmek, daha sonra da *Seyahatname*'de yer alan öteki konuları da işleyerek birleştirici ve bütünleştirici dolgun nitelikte bir Evliya Çelebi cildi hazırlamaktır.

TDK'nin öncülüğünde gerçekleştirilen bu toplantı çok kapsamlı olduğu hâlde; düzenlenmesi, yönetilmesi ve gerçekleştirilmesi açısından bizce gerçekten yüz ağartıcı, başarılı bir toplantı olmuştur.

Bu nedenle yazımızı bitirirken adları toplantı programının son sayfasında yer alan Evliya Çelebi Etkinlikleri Onur Kurulu, Düzenleme Kurulu Üyeleri ile Etkinlikler Sorumlusu TDK Başkan Yardımcısı Sayın Prof. Dr. Melek Özyetgin'e, Uzman Üyelerine ve Kurumlar Arası Eş Güdüm Üyelerine de ayrı ayrı teşekkür etmeyi bir meslek borcu sayıyoruz.

Levent Şahverdi Arşivi

Levent Şahverdi Arşivi

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

TÜRKİYE TÜRKÇESİ İLE İLGİLİ YAZILAR

Levent Şahverdi Arşivi

Levent Şahverdi Arşivi

CUMHURİYET DÖNEMİ KÜLTÜR POLİTİKASINDA TÜRK DİLİNİN YERİ*

I. Türk dilinin Cumhuriyet Dönemi kültür politikasındaki yerinin tam olarak anlaşılabilmesi için önce Cumhuriyet Dönemi'nin devlet yapısında ve kültür politikasında yer alan temel özelliklere işaret etmekte yarar vardır.

Osmanlı Devleti'nin parçalanıp yıkılmasından sonra çetin bir kurtuluş savaşı verilerek kurulmuş olan Türkiye Cumhuriyeti'nin, Türk siyasi tarihinde devlet anlayışı bakımından önceki dönemlerden çok farklı, kendine özgü nitelikte önemli ve özel bir yeri vardır. Bu dönemde artık devletin, imparatorluk yapısındaki Osmanlı toplumunu şekillendiren çeşitli etnik unsurların oluşturduğu *Devlet-i Osmaniye, Millet-i Osmaniye* gibi terimler ile karşılanan "ümmet" anlayışı ve "şeriat" düzenine bağlı yönetim yapısı ile hiçbir bağlantısı kalmamıştır. Cumhuriyet Dönemi'nin siyasi ve sosyal yapısında, çağdaş ölçülere ve bütün gelişmelerin önünü açacak "laik" sisteme bağlı bir devlet anlayışı egemendir. Doğunun gelenekçi ve cemaat düzenine dayanan mistik, ilahî devlet anlayışı yerine, kalıplaşmış ideolojik değerlerden uzak, gerçekçi, akılcı ve geliştirici bir sistem benimsenmiştir. Dolayısıyla, devletin temel yapısı, çağdaş değerlere bağlı, modernleşme temelinde bir zihniyet değişikliğine dayandırılmıştır. Devlet anlayışında kendini gösteren bu temel nitelik, doğal olarak toplum yapısının da bu anlayışa uygun bir şekillendirmeden geçirilmesini gerekli kılmıştır. Esasen, Osmanlı toplumunda, ta Fatih Sultan Mehmet dönemine kadar uzanan süreçte yer alan kısmi birtakım yenileşme hareketleri, toplum yapısında gerçekleştirilecek yeni sosyal değişimler için elverişli bir zemin hazırlamış bulunuyordu.

II. Türkiye Cumhuriyeti'ni kurmuş olan Mustafa Kemal Atatürk, bilindiği üzere, yalnız bir devlet kurucusu değildir. Kurduğu devleti, Türk halkının tarihî ve sosyal koşullarının gerekli kıldığı geliştirici ve sağlam temeller üzerine yerleştirmeyi de ön planda tutmuş bir düşünür, çok uzak görüşlü, devrimci bir devlet adamıdır. Gerçekleştirdiği devrimlerin dayandığı temel ilke, Türkiye Cumhuriyeti'ni hem siyasi yapısı hem de sosyal yapısı bakımından çağdaş, modern bir devlet durumuna getirmektir. Bu bakımdan Türkiye Cumhuriyeti'ni biçimlendiren devlet felsefesinde iki önemli boyut göze çarpar. Bunlardan biri büyük *Nutuk*'ta

---

* *Türkiye Cumhuriyeti Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Uluslararası Sempozyumu* (14-16 Mayıs 2008), *Türk Dili*, S. 682 (Ekim 2008), s. 291-299.

Levent Şahverdi Arşivi

"istiklal-i tam" diye nitelendirilen ve kayıtsız-şartsız ulusal egemenliğe dayanan bağımsız bir Türk devletini kurma ilkesi, öteki de millet ve devlet varlığını dünya durdukça yaşatacak ve rejimin de güvencesi olacak sağlam sosyal temeller üzerine oturtma anlayışıdır. Bu anlayış ifadesini, her biri başlı başına bir kültür davası olan ve "Atatürk İnkılapları" veya "Atatürk İlke ve Devrimleri" diye adlandırılan köklü yenileşme hareketlerinde bulmuştur. Cumhuriyet'in ilanı, nasıl Türk ulusuna bağımsızlık yolunu açmış ise, çeşitli yenileşme hareketlerinin ifadesi olan *devrimler* de Türk ulusuna sosyal ve kültürel alanda yeni birer gelişme yolu açmıştır.

Mustafa Kemal Atatürk'ün önderlik ettiği, "muasır medeniyet seviyesi" veya "modernleşme" diye adlandırılan "çağdaşlaşma" hareketi, Batı'yı körü körüne taklit yönünde bir yenileşme hareketi değildir. Batı'yı gelişmişliğe ulaştıran gerçekçilik, akılcılık, bilimsel görüş gibi temel değerlerin ulusal değerlerle kaynaştırılmasından oluşan kültürel temelde yenileşme hareketleridir. Bu nedenle Türkiye Cumhuriyeti'nin devlet politikasında kültürün önemli bir yeri vardır. Uygulanan politika, ulusal bir kültür politikasıdır. Çünkü Türk ulusunun bağımsızlığını ayakta tutacak ve varlığını sonsuza ulaştıracak olan değerler, kültür değerleridir. Nitekim bu görüş en veciz söylemini Atatürk'ün "*Türkiye Cumhuriyeti'nin temeli kültürdür. Kültür en yüksekte göz diktiğimiz idealdir.*"[1] sözlerinde bulmuştur.

Bilindiği üzere, kültür bir ulusun, bir toplumun tarih boyunca biriktiregeldiği değerler bütünüdür. Dil, tarih, edebiyat, hukuk, din ekonomi, ziraat, aile yapısı vb. birçok alan hep kültürün temsilcileridir. Bunların varlıkları kültür kapsamı içinde yer alır. Onun için kültür bir ulusu oluşturan toplum yapısının ayrılmaz bir parçası durumundadır. Ulusların gelişmişlik derecesi de kültür alanındaki gelişmişlik derecesi ile orantılıdır. Bir toplumun geleceğe uzanan sağlıklı yol alışında kültürün önemli bir yeri vardır. Çünkü kültür, tıpkı bir ağaç fidesindeki, bir çiçek tohumundaki öz gibi, toplumu canlı tutan, yeşerten ve geliştiren bir öz niteliğindedir. Sağlıklı bir toplum da zamanın getirdiği yenilikleri, kendi öz değerleri ile kaynaştırarak yol alan bir toplumdur. İşte Atatürk tarafından gerçekleştirilen devrimler de bu amaca yönelmiş yenileştirme ve geliştirme hareketleridir.

III. Konu bu bağlamda ele alınınca, dil ile toplum ve dil ile kültür arasında da çok sıkı, ayrılmaz bir bağlantının varlığı ortaya çıkar. Çünkü dil, niteliği bakımından sosyal bir manevi varlıktır. Bu özelliği dolayısıyla, toplumun bireyleri arasında karşılıklı bir anlaşma sağladığı gibi, aynı zamanda o toplum bireylerini birbirine kenetleyen, aralarında sosyal bir akrabalık bağı kuran ve bu yolla ulusal birliği sağlayan bir perçinleme görevi de yüklenmiş bulunmaktadır. Bir toplumun ulus yani *millet* niteliğini kazanabilmesi, öncelikle o topluma özgü gelişmiş bir dilin varlığını gerekli kılmaktadır. Bu bakımdan dil, bir ulusun kimlik belgesi niteliğindedir. Kısacası ulus (millet) demek dil demektir. Bir ulusun varlığının geleceği de yine dille güvence altına alınabilmektedir. Dillerini yitirmiş toplumlar, zamanla ulus olma niteliklerini de yitirmişlerdir. Tarihte bunun belirgin örnekleri vardır.

1 Afet İnan, *Atatürk Hakkında Hatıralar ve Belgeler*, Ankara 1959, s. 261.

Levent Şahverdi Arşivi

Türk dilinin geçmişte, dil-toplum bağlantısı açısından ne denli ihmale uğradığını dikkate alan M. Kemal Atatürk, daha *Dil Devrimi* öncesinde bile 1931 yılında Sadri Maksudî Arsal'ın yayımladığı *Türk Dili İçin* adlı kitabının kapak sayfasında, bu gerçeği "Millî his (toplum bilinci) ile dil arasındaki bağ çok kuvvetlidir. Dilin millî ve zengin olması, millî hissin inkişafında (ulusal duyguların gelişmesinde) başlıca etkendir. Türk dili dillerin en zenginlerindendir. Yeter ki bu dil şuurla (bilinçli olarak) işlensin." "Ülkesini, yüksek istiklalini (bağımsızlığını) korumasını bilen Türk milleti, dilini de yabancı diller boyunduruğundan kurtarmalıdır." sözleri ile daha sonra bir plan ve program çerçevesinde ele alınacak olan Dil Devrimi için de ilk sinyali vermiş bulunuyordu.

Öte yandan dilin kültürle de iç içe girmiş ayrılmaz bir bağlantısı vardır. Çünkü bir sosyal yapıyı biçimlendiren bütün değerler dile aktarıldığı için, o ulusun bütün kültür değerleri dilde yaşamakta, dilde depo edilmektedir. Bu bakımdan dil, sosyal yapının sadık bir aynası durumundadır; bir ulusun kültür hazinesidir. Bu hazineyi dolduran bütün kültür değerleri, kuşaktan kuşağa da ancak dil yolu ile aktarılmaktadır. Bu nedenle, dil, aynı zamanda kültürün koruyucusu durumundadır.

Bir ulusun çağdaş değerlere sahip bir toplum olabilmesi ve kültür düzeyinin yükselmesi ise dilin gelişmişliği ile orantılıdır. Dilinde üstünlüğe erişememiş bir toplumun, kültür düzeyi bakımından da gelişip gürleşmesi düşünülemez. Çünkü dil, aynı zamanda insan beyninde biçimlenen çok yönlü düşünceleri dışa vurma aracıdır. Yüksek nitelikte, gelişmiş bir dil olmadan insan kafasında biçimlenen bu yaratıcı, engin düşünceler, dışa vurulmaktan yani anlatım gücünden yoksun kalır. Dil bu önemli özelliği dolayısıyla aynı zamanda kültürün yaratıcısı durumundadır. Atatürk, dilin bir toplum, bir ulus varlığı için ne denli kutsal bir değer taşıdığını göz önünde bulundurarak dil ile kültür arasındaki bağlantıyı çok açık ve anlaşılır bir biçimde şu sözlerle dile getirmiştir:

"Türkiye Cumhuriyeti'ni kuran Türk halkı Türk milletidir. Türk milleti demek Türk dili demektir. Türk dili Türk milleti için kutsal bir hazinedir. Çünkü Türk milleti geçirdiği nihayetsiz felaketler içinde ahlakının, ananelerinin, hatıralarının, menfaatlerinin kısacası bugün kendi milliyetini yapan her şeyinin dili sayesinde muhafaza olunduğunu görüyor. Türk dili Türk milletinin kalbidir, zihnidir."[2]

Konu bu bağlamda ele alınınca, devletin kültür politikası ile dil politikası arasında da çok sıkı bir bağlantının ve bir koşutluğun bulunduğu göze çarpmaktadır. İşte bu önemli bağlantı dolayısıyladır ki ilk kez Cumhuriyet Dönemi'nde dile devlet eli uzanmış; planlı ve programlı bir dil politikası izlenmiştir. Böyle bir dil anlayışının temelinde, yukarıda işaret edildiği üzere, dilin yapı ve işleyişini, dil ile toplum, dil ile kültür arasındaki bağlantıyı ön planda tutan derinlemesine bir görüş yer almaktadır. Atatürk'ün bu derinlemesine görüşü de *Dil Devrimi* ile gerçekleştirilmiştir.

2 Afet İnan, *Medenî Bilgiler ve Mustafa Kemal Atatürk'ün Elyazıları*, TTK Yay., Ankara 1998, s. 19.

Levent Şahverdi Arşivi

IV. Dil Devrimi'nin amacı, dilimize kendi kendini yenileme ve geliştirme gücüne ulaşmış bir işleklik kazandırmak; onu toplumun edebiyat, felsefe, bilim, sanat, teknik ve teknoloji alanlarındaki her türlü gereksinimini karşılayabilecek yüksek düzeyde bir kültür dili durumuna getirebilmektir.

Bu noktada, ister istemez şöyle bir soru hatıra gelmektedir: Eldeki yazılı belgelere göre, en az 2000 yıllık bir tarihî geçmişi olan Türk dili, gelişmiş bir dil değil miydi ki dilde böyle bir yönlendirme gereği duyulmuştur?

Türk dili sistem yapısındaki mükemmellik bir yana, tarih boyunca verdiği pek değerli ve kapsamlı birtakım eserler ile de gücünü ortaya koyabilmiş bir dildir. Bu konudaki gelişme süreçlerini böyle bir bildiri çerçevesine sığdırmak mümkün değildir. Yalnız, ele aldığımız konu dolayısıyla belirtilmesi gereken önemli husus şudur:

Anadolu'da Oğuz Türkçesi temelinde başlayıp gelişen Türk yazı dili, XV. yüzyıl ortalarına kadar uzanan ve *Eski Anadolu Türkçesi* diye adlandırılan dönemde, çok sağlam bir kuruluş temeline oturtulmuş ve yüzlerce değerli eser ortaya konmuştur. Ancak, XVI. yüzyıl ortalarından başlayarak Osmanlı Devleti'nin bir imparatorluğa dönüşmesi ile siyasal ve sosyal yapısında kendini gösteren gelişmeler, Arap ve Fars dillerinin dilimiz üzerinde yoğun bir etki ve baskı oluşturmasına yol açmıştır. Bu baskı dolayısıyla, her biri Türkçeden ayrı birer dil ailesine bağlı bu iki dilden Türkçeye aktarılan sözler, yalnız yalın durumları ile değil, aynı zamanda gramer kalıpları, ekleri, edatları, bağlaçları ve zarfları ile birlikte girmiştir. Bu yabancı sözler ve kurallar, dilimizi her yönden sarıp sarmaladığı için, Türk dili XVI-XIX. yüzyıllar arasındaki süreçte, Arapça, Farsça ve Türkçenin karışmasından oluşmuş melez bir dil durumuna girmiş ve kendi kendini yenileyip geliştirme olanaklarından yoksun kalmıştır. Ayrıca, yazı dili ile konuşma dili de birbirinden kesin sınırlarla ayrılmıştır. Bu duruma rağmen, devletin belirli bir dil politikası da olmamıştır. Üstelik Tanzimat Dönemi'nden başlayarak dilimize yığınlarca Fransızca söz de girmiştir. Bugün bile Türkçede, Fransızcadan geçme 6.000 söz vardır. Gerçi, Tanzimat Dönemi'nden başlayarak yazım kurallarında, Arap yazısının ıslahında ve dilin sadeleştirilmesinde, bazı girişimler yapılmıştır. Ancak, bu girişimler devletçe belirli bir plana bağlanmadığı ve yalnızca o dönemin edebî hareketlerinin yönlendirdiği düşünce ve uygulamalara bağlı kaldığı için başarılı olamamış; "Fesahatçılık" ve "Tasfiyecilik" gibi birbiri ile çelişen aşırılıklar yaşamıştır. Böylece, dilimize, kendi kendini besleyip geliştirme olanaklarını yok eden bir hastalık musallat olmuştur. Bu hastalık, ancak 1911 yılında, yeni bir akım olarak ortaya çıkan "Yeni Lisan" hareketi ile önlenmeye çalışılmıştır. Millî bir edebiyatın millî bir dille yaratılabileceği görüşünden hareket eden Yeni Lisancılar, dildeki Arapça ve Farsça kuralların atılarak Türkçe kurallara yer verilmesi, dilimizin Doğu ve Batı taklitçiliğinden kurtarılarak İstanbul ağzına dayalı canlı bir yazı dili oluşturulması temelinde uygulamalara geçmişlerdir. Böylece *Yeni Lisan* akımı, dil davasında, Cumhuriyet Dönemi'ndeki gelişmelere elverişli bir ortam hazırlamıştır.

Levent Şahverdi Arşivi

V. Cumhuriyet Dönemi'ne girildiği zaman, sırf edebî hareketlerin geliştirdiği bu çok sınırlı değişmeler yeterli görülmemiştir. Türkiye Cumhuriyeti'ni çağdaş uygarlık düzeyine ulaştırma amacı devleti, Türkçemizi de bütün kültürel gereksinimleri karşılayabilecek nitelikte bir kültür dili durumuna getirme amacına yöneltmiştir. Bu amaç, doğal olarak planlı ve programlı bir dil politikasının uygulanmasını gerekli kılmıştır. *Dil Devrimi* işte böyle ulusal bir dil politikasının eseridir. Bu bakımdan Dil Devrimi'nin dayandığı düşünce temeli ile devletin temel yapısını oluşturan ulusal kültür politikasını birbirinden ayırmak mümkün değildir. Nitekim 12 Temmuz 1932 tarihinde Atatürk'ün direktifi ile dil işlerini yönlendirmek üzere kurulmuş olan *Türk Dili Tetkik Cemiyeti*nin (günümüzdeki adıyla *Türk Dil Kurumu)* Atatürk tarafından çizilen Tüzük taslağında, Cemiyetin amacı: "Türk dilinin öz güzelliğini meydana çıkarmak, onu dünya dilleri arasındaki değerine yaraşır yüksekliğe eriştirmek." olarak belirtilmiştir.

Dil konusunun çeşitli katkılarla olgunlaştırılabilmesi için, belirli aralıklarla dil kurultaylarının toplanması da kabul edilmiştir. 26 Ekim-4 Kasım 1932 tarihleri arasında toplanan *1. Türk Dil Kurultayı'*nda seçilen *Merkez Heyeti*, dil konusunda gerçekleştirilecek işleri şu iki özlü madde ile açıklamıştır. Bu maddeler:

1. *Türk dilini millî kültürümüzün eksiksiz ifade vasıtası hâline getirmek, Türkçeyi, muasır (çağdaş) medeniyetin önümüze koyduğu bütün ihtiyaçları karşılayabilecek bir mükemmelliğe erdirmek,*

2. *Yazı dilinden Türkçeye yabancı kalmış unsurları atmak, halkçı bir idarenin istediği biçimde halk ile aydınlar arasında birbirinden nitelikçe ayrı dil varlığını ortadan kaldırmak ve temel unsuru öz Türkçe olan millî bir dil yaratmak.*[3]

Yukarıdaki 1. maddede görüldüğü üzere, alınan bu temel kararla, dilin sosyal yapı ve kültürel alan bağlantısı ön plana çıkarılmıştır.

Türk Dil Kurumu, 1932 yılından başlayarak Türk dili üzerindeki çalışmalarını; derleme, tarama, dilimize girmiş yabancı sözlere Türkçe karşılıklar bulma ve terimler yapma konularında yoğun bir tempo ile yürütmeye başlamıştır. Ancak, o yıllarda bu alanda yetişmiş hazırlıklı bir kadronun bulunmaması, eksikliğini her an hissettirmekte idi. Bu nedenle Atatürk 1932-1935 yılları arasında yapılan dil ve tarih çalışmaları ile yakından ilgilenirken, bir yandan da kendi düşüncesinde bu çalışmaları sağlam temellere dayandıracak yeni bir yol araştırıyordu. Dil ve tarih konularının taşıdığı ayrıcalık dolayısıyla bunun tek çıkar yolu, doğrudan doğruya bu alanların öğretim ve araştırması ile uğraşacak, Dil ve Tarih Kurumlarının çalışmalarını yönlendirecek özel nitelikte bir fakültenin kurulması idi. Bu fakülte; dil, tarih ve coğrafya gibi temel bilim alanları dışında, yapacakları araştırmalar ile bu temel alanlara yardımcı olacak öteki bazı bilim dallarını da içine almalıydı. İşte 14 Haziran 1935 tarihinde çıkarılan 2795 sayılı yasa ile gerçekleştirilen ve 9 Ocak 1936'da öğretime açılan *Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi*, böyle bir temel düşüncenin ürünüdür. Adı da niteliğine uygun olarak Atatürk tarafından konmuş-

3 "Türk Dil Kurumu Müzakere Zabıtları", *Türk Dili-Belleten,* S. 3 (1933), s. 455-456.

Levent Şahverdi Arşivi

tur. Binasının alnına da kurucusunun "Hayatta en hakikî mürşit ilimdir." (Hayatta en doğru yol gösterici bilimdir.) sözleri kazılmıştır. 2008'de kuruluşunun 73. yılına girmiş olan Fakültemiz, bugün artık ulusal kültür değerlerinin ve çağdaş bilim anlayışının simgesi olan, sağlam temeller üzerine oturtulmuş bir bilim yuvasıdır.

Bu bilim yuvasında Türk Dili ve Edebiyatı bölümü, ilk yıllarda TDK Genel Sekreteri İbrahim Necmi Dilmen, Prof. Dr. Saim Ali Dilemre, Agop Dilaçar, Hasan Reşit Tankut, Abdülkadir İnan, Abdülbaki Gölpınarlı ve Besim Atalay gibi hocalar tarafından temsil edilmiştir. Daha sonra bunların yerini Prof. Dr. Tahsin Banguoğlu, Prof. Dr. Saadet Çağatay, Prof. Dr. Necip Üçok, Prof. Dr. Necmettin Halil Onan, Prof. Dr. Pertev Boratav, Prof. Dr. Kenan Akyüz, Prof. Dr. Hasan Eren, Prof. Dr. Gündüz Akıncı, Prof. Dr. Vecihe Hatiboğlu, Prof. Dr. Hasibe Mazıoğlu, Prof. Dr. Zeynep Korkmaz, Doç. Dr. Sedit Yüksel, Prof. Dr. Doğan Aksan, Prof. Dr. Hamza Zülfikar, Prof. Dr. İsmail Parlatır gibi değerli hocalar almış; bölüm sağlam bir bilim temeline oturtulmuştur. Bugün bu hocalardan çoğu Tanrı'nın rahmetine kavuşmuş, bir kısmı da emekliye ayrılmış bulunmaktadır. Ancak, Türk dili ve edebiyatı alanındaki bilim zincirinin halkalarını oluşturan değerli yeni genç profesör, doçent ve yrd. doç. öğretim üyeleri devreye girmiştir. Bunlar öğretim ve araştırma yönündeki çalışmalarını zevkle ve inançla yürütmektedirler.

VI. Türk dili üzerindeki çalışmalar Atatürk döneminden sonra, 1940'lı yıllardan günümüze kadar uzanan süreçte:

1. Dil devrimi doğrultusundaki çalışmalar,

2. Bilimsel doğrultudaki çalışmalar olmak üzere iki yönlü olarak sürdürülmüştür.

1. Dil devrimi doğrultusundaki çalışmalarda, uygulanan yöntem ayrılıkları nedeniyle, zaman zaman ileri geri bazı dalgalanmalar ve kamuoyuna da yansıyan birtakım tartışmalar olmuşsa da[4] Türk Dil Kurumunun öncülüğünde, çalışmalar zamanla bilimsel rayına oturtulmuş; genellikle sağlıklı ve düzenli bir gelişme yolu izlemiştir. Bu doğrultuda yapılan çok yönlü çalışmalar ile:

a. *Adem-i itilaf / uyuşmazlık, intihap / seçim, plasman / yatırım, layemut / ölümsüzlük* örneklerinde görüldüğü üzere, yığınlarca yabancı kökenli söz Türkçeleştirilmiştir.

b. Dilimiz, halk ağızlarından yazı diline aktarılan *alan, araç, denetlemek, kavşak, onarmak, yozlaşmak* gibi binlerce söz varlığı ile zenginleştirilmiştir.

c. *Arabi / Arapça, Bağdadi / Bağdatlı, zî-kıymet / değerli, tekzib etmek / yalanlamak, kroki / taslak* örneklerinde görüldüğü gibi, pek çok söz varlığı da dilimize çeviri yolu ile kazandırılmıştır.

ç. *Ayrım, baskı, bunalım, çözüm, dolmuş, gecekondu, gökdelen, sağduyu, tıp-*

4 Bu konuda ayrıntılı bilgi için Zeynep Korkmaz, "Cumhuriyet Döneminde Türk Dilinde ve Türk Dili Alanında Yaşanan Gelişmeler", *Türk Dili Üzerine Araştırmalar*, C. III, TDK Yay., Ankara 2007, s. 515-573 ve özellikle s. 551-558 arasına bk.

Levent Şahverdi Arşivi

kıbasım örneklerinde görüldüğü üzere yüzlerce söz de Türkçenin söz türetme ve birleştirme kurallarına dayanılarak ortaya konmuştur.

d. Pek çok bilim dalına, çevirme ya da türetme yolu ile yüzlerce ve binlerce yeni terimler kazandırılmıştır. Yapılan bütün bu kapsamlı çalışmalar Türk Dil Kurumunun internetteki *Güncel Türkçe Sözlük* (GTS) ağına 115.000 söz varlığı olarak aktarılmıştır. Bu ağda yer alan ağızlar söz varlığı 231.268; halk dilinden yazı diline geçen söz varlığı sayısı 2188 ve Türk Dil Kurumunca uzmanlarına hazırlatılan terim sözlüğü niteliğindeki sözlük sayısı 80; terim sayısı 164.339; dilimize girmiş İngilizce kökenli sözlere verilen Türkçe karşılıklar sayısı 561 olmak üzere, toplam söz varlığı 521.607 sözcüğe ulaşmıştır.

e. İlk kez Cumhuriyet Dönemi'nde uygulanan politika ile dile devlet eli uzanmış ve özellikle Atatürk döneminde ulusal kültür politikasına koşut ulusal bir dil politikası izlenmiştir.

f. Dil Devrimi halka mal edilmiş; halkta ana dili sevgisi uyandırılmıştır.

Gerçi bütün bu olumlu gelişmelere karşın, bugün eğitim yetersizliği başta gelmek üzere, çeşitli etkenlere bağlı çözüm bekleyen birtakım sorunlarla karşı karşıyayız. Bunlara yer yer dil bilincindeki körlenme ile 2. Dünya Savaşı'ndan sonra dilimize akın etmeye başlamış İngilizce sözleri de ekleyebiliriz. Ama hemen ekleyelim ki, ilgili kurum ve kuruluşlarca, dilimizi yozlaşmaya sürükleyecek olan bu sorunları çözüm yolundaki girişim ve çalışmalar da yapılagelmektedir.

2. Bilimsel yöndeki Türk Dili çalışmaları ise, yalnız dil dernekleri ve Türk Dil Kurumunca değil, üniversitelerimizin bütün Türk Dili ve Edebiyatı bölümlerince de yürütülmektedir. Bu yolda binlerce yüz ağartıcı eser yayımlanmıştır.

Yukarıdan beri açıklanan hususları bir sonuca bağlamak gerekirse, çok açık bir biçimde dile getirebiliriz ki, Cumhuriyet Dönemi'nde uygulanan kültür temelinde bir dil politikası ile, dilimiz artık hemen her yönü ile bir bilim, bir felsefe,, bir edebiyat ve bir kültür dili durumuna gelmiş bulunmaktadır. Ayrıca, Türkiye, Türklük bilimi araştırmalarının da merkezi olmuştur. Bunun dışında Türkiye dışı Türk dünyası ile birlikte 220 milyon insanın konuştuğu Türkçe yoğunluk bakımından büyük dünya dilleri arasında 5. sırada yer alırken, Türkiye Türkçesi, Türk dünyasında ortak bir iletişim dili olma yolundaki gelişimini de sürdürmektedir.

Sözlerime son verirken 1940-1944 yılları arasında öğrenciliğini, 1945 yılından başlayarak da emekli oluncaya kadar 45 yıl süre ile öğretim üyeliğini yapmış olduğum, aziz Atatürk'ün eseri olan bu Fakültenin ve böyle bir bilim yuvasının mensubu olmaktan büyük gurur duyduğumu belirterek hepinizi sonsuz sevgi ve saygılarımla selamlıyorum.

Levent Şahverdi Arşivi

Levent Şahverdi Arşivi

ALFABE DEVRİMİ'NİN TÜRK TOPLUMU ÜZERİNDEKİ SOSYAL VE KÜLTÜREL ETKİLERİ*

1. 1 Kasım 1928, yeni Türk alfabe yasasının TBMM'de yasalaştığı tarihtir. Bu yasa, 3 Kasım 1928 tarihli *Resmi Gazete*'de yayımlanarak yürürlüğe girmiştir. Bu yıl, içinde bulunduğumuz haftada alfabe değişikliğinin, yani Türk devrimler zinciri içinde yer alan Alfabe Devrimi'nin 80. yılıdır. Bu münasebetle eldeki yazıda, Latin alfabesi temelindeki Türk alfabesinin kabulünün, sosyal ve kültürel yaşamımızı yeni baştan biçimlendiren akışı üzerinde durmak istiyorum.

Bilindiği üzere, herhangi bir değişim söz konusu olduğunda, o değişimi gerektiren sebepler ile yapılan değişimin ortaya koyduğu veya koyacağı sonuçlar arasında doğal bir sebep-sonuç bağlantısı vardır. Cumhuriyet Dönemi'nde Latin alfabesine geçiş nedenleri, daha önceki yıllarda gerek tarafımızdan gerek öteki meslektaşlarımız tarafından gerektiği biçimde ele alınıp işlenmiş bulunmaktadır. Ancak, burada üzerine eğildiğimiz konunun yeterince aydınlanabilmesi için yukarıda işaret edilen sebep-sonuç bağlantısı, bu hususa bir kez daha işaret etme gereğini ortaya koymuş bulunmaktadır.

2. Üç dört bin yıllık çok eski ve köklü bir tarihe sahip olan ve eldeki yazılı kaynaklara göre, ta milattan önceki yıllardan başlayarak büyük devletler ve medeniyetler kurmuş olan Türk kavmi, coğrafya koşullarının, zamanın, bağlı bulunduğu dinin, kendisini biçimlendiren sosyal-siyasi yapının ve içinde bulunduğu medeniyet alanlarının gerçeklerine göre, birbirinden farklı, değişik alfabeler kullanmıştır. Bunlar Run, Uygur, Mani, Brahmi, Süryani, Arap, Ermeni, İbrani, Got, İslav ve Latin alfabesi gibi alfabe türleridir. Ancak, X. yüzyılda Orta Asya'da, Karahanlılar döneminde toplu olarak İslam'ın kabulünden sonra kullanılmaya başlayan Arap alfabesi, yaygınlık ve süreklilik açısından bunların arasında en uzun süren bir alfabe türü olmuştur. Bu bağlamda, Türk dünyasının Anadolu bölgesinde de bağlı bulunulan İslam medeniyeti çerçevesinde, Xl. yüzyıldan XX. yüzyılın ilk çeyreğine kadar Arap alfabesi kullanılagelmiştir.

Konumuzun dışında kaldığı için Türklerce kullanılan öteki alfabeleri bir yana bırakarak doğrudan doğruya Arap yazısının niteliğine ve temel özelliklerine işaret etmekle yetinelim.

---

* *Turkish Study*, Vol. 4/3 (Spring 2009), s. 1469-1480.

Levent Şahverdi Arşivi

3. Arap alfabesi, bilindiği üzere, Hami-Sami dil ailesine bağlı Arap dilinin gereklerine ve sistem yapısına uygun bir alfabedir. Temel ses yapısı ünsüzler iskeletine dayanır. Bu nedenle yazıda *elif* (ا), *vav* (و) ve *ye* (ى) harfleri ile karşılanan üç ünlüden fazlasına yer verilmez. Üstelik bu harfler de yalnız ünlüsü uzun sözlerde yazılmakta, kısa ünlülü sözlerde yazılmamaktadır. Bunun yanında *vav* (و) ve *ye* (ى) harfleri, aynı zamanda *v* ve *y* ünsüzlerini de karşıladığı için bunların birer ünlü değeri kazanabilmesi, bu harflere kendilerinden önce birer *elif* (ا) harfinin eklenmesine bağlıdır. Bu üç harf ile dildeki ve özellikle Türkçedeki 8-9 ünlü sesin karşılanabilmesi, ancak bu harflere birden fazla ses değeri vermekle mümkün olabilmektedir. Nitekim elif ve he (ه, ه, ا) a, e; elif ve vav (و, ا) *o, u, ö, ü;* elif ve ye (ى, ا) de *ı, i* seslerini karşılamaktadır.

Ünsüzlere gelince: Bunlarda da birbirine yakın boğumlanma noktalarına göre çeşitlenen bir bolluk vardır. Söz gelişi *k* ünsüzünün ön ve arka damaktan çıkışına göre kef (ك) ve kaf (ق) olmak üzere iki türü; h ünsüzünün ha, hı ve he (ه, خ, ح) biçiminde üç türü; s ünsüzünün ince, kalın ve peltek olmak üzere sin, sat ve peltek s denilen (ث, ص, س) üç türü; z ünsüzünün ze, zel, zı, dat (ض, ظ, ذ, ز) diye adlandırılan dört türü vardır. Bu ünsüzlerin birer heceye dönüşmesini sağlayan sesli harfler yani ünlüler ise yazılmamaktadır. Ayrıca, kef (ك) örneğinde görüldüğü gibi, bu ünsüz yalnız k'yi değil, aynı zamanda g'yi, n'yi ve bir damak sesi olan genzel n'yi (ŋ) de karşılamaktadır. Bu alfabede bir de hemze (ء), ayın (ع) ve hı (خ) gibi söylenişi güç boğaz ve gırtlak sesleri vardır.

Arapçanın gramer yapısında Türkçede olduğu gibi kökler de sabit değildir. Üçlü, dörtlü, beşli seslerden oluşan ve vezin denilen birtakım kalıplara bağlıdır. Bunlara "zait harfler" (eklemeli, ilaveli) denilen yeni harfler eklenerek ve sözcüklerin köklerinde bazı kırılmalar yapılarak yeni sözler üretilebilir. Bu durumu basit bir örnekle açıklamak gerekirse, söz gelişi faale veznindeki görülen geçmiş zaman üçüncü kişiyi karşılayan üçlü bir *k (e) t (e) b (e)* (كتب: yazdı) sözünden yeni sözler üretmek için vezin değişikliği yapılarak fâil vezninde *kâtip,* mef'al veznin-de *mekteb,* mef'ul vezninde *mektub* sözleri ortaya çıkar. Vezin kalıpları Arap dilinin bütün söz varlığı için geçerlidir. Üstelik Arap harfleri başta, ortada ve sonda ayrı yazılışlara sahip olduğu için, aslında 33 harfli Arap alfabesi 99 farklı yazılış biçimini içermektedir. Bu nitelikte bir alfabe, Türkçe sözlerin yazılışı için yeterli olmadığı gibi, dilimize Arapça ve Farsçadan girmiş sözlerin okunup anlaşılabilmesi de Arap dilinin yapı ve işleyişinin bilinmesini gerekli kılmaktadır. Türk dili açısından öğrenimi ve uygulaması çok güç bir alfabedir.

4. Arap dilinin sözcük köklerinde değişiklik yapan çekimli (tasrifli, flexionelle) bir dil olmasına karşılık, Altay dil ailesinden gelen Türkçede, böyle bir durum yoktur. Eklemeli bir dil olduğu için sözcük kökleri sabittir. Yeni söz türetmeleri, köke eklenen eklerle karşılanmaktadır. Ses yapısı da bambaşka bir düzene bağlıdır. Niteliği bakımından, Arapçanın aksine, ünlülere ağırlık veren bir dildir. Dokuz ünlüsü vardır. Türkçede, ünsüzlerin boğumlanma noktalarına göre birbi-

Levent Şahverdi Arşivi

rinden ayrı harfler ile de gösterilmesine gerek yoktur. Çünkü Türkçede egemen olan kalın ve ince ünlüler temelindeki ünlü uyumu dediğimiz ses kuralı, ünsüzler arasındaki boğumlanma düzenini de kolaylıkla sağlayabilmektedir. İnce ünlüler ile hece kuran ünsüzler ön sırada, kalın ünlüler ile hece kuran ünsüzler ise arka sırada boğumlanan ünsüzler niteliğindedir: *başlamak, beklemek, başarmak, közlemek, görmek, koz, köz, göz; sarmak, sorun, sakal, sevinç, taşımak, tepinmek* vb. örneklerde görüldüğü üzere Türkçede, Arapçanın birbirinden farklı ikili, üçlü hatta dörtlü sessiz harflerine hiç mi hiç gerek yoktur. Ayrıca, Osmanlı imlası, XV. yüzyıl ortalarından sonra Arapça, Farsça ve Türkçenin karışmasından oluşmuş klasik ve yazıda ünlüleri gösterilmeyen kalıplaşmış, klişe durumunda bir yazı türü oluşturduğundan, bu yazıda sözcüklerin doğru yazılıp okunabilmesi, Arap ve Fars dillerinin gramer yapılarının da iyi bilinmesini gerekli kılmıştır. Ünlüler yazılmadığı için aynı güçlük Türkçe sözcükler için de gerekli idi. Söz gelişi, اون biçiminde yazılan bir sözün *on* mu, *un* mu, *ön* mü, *ün* mü okunacağı; كو رك biçimindeki bir yazılışın ise *kürek* mi, *kürk* mü, *gevrek* mi, yoksa *görün* mü okunacağı yalnız o sözün o cümle içindeki anlam yakıştırmasına bağlı kalıyordu.

Arap yazısı kalıplaşmış bir klişe yazısı olduğundan yazılış ile söyleyiş arasında da ayrılıklar ortaya çıkıyordu. Söz gelişi *bārgir* (باركير) yazılıp *beygir, gögercin* (كوكرجن) yazılıp *güvercin, gelüb* (گلوب) yazılıp *gelip, gizlü (*گزلو*)* yazılıp *gizli, gördi* (گوردى) *gördü* okunması gibi. Arap yazısının Türk dili ve Türk insanı için oluşturduğu bu önemli özelliklerine ve gramer yapısına göre kurulmuş bir alfabenin, büsbütün başka bir ses yapısına ve gramer ölçülerine bağlı bir dile uygulanması büyük güçlükler doğuruyor; büyük sorunlar yaratıyordu. Dolayısıyla bu yazıyı okuyup öğrenmek güç olduğu için, Osmanlı toplumundaki okuma yazma oranı ve eğitim çok düşük bir düzeyde kalıyordu.

5. Arap alfabesindeki bu yetersizlik Osmanlı İmparatorluğu'nda Batılılaşma hareketlerinin başladığı *Tanzimat Dönemi*'nde doğal olarak alfabe ve imla sorununu gündeme getirmiştir. *Cemiyet-i İslamiye'*nin kurucusu (1 862) Münif Paşa'dan başlayarak gerek bilimsel kuruluşlar gerek Mirza Feth Ahundov, Ali Suavi, Hüseyin Cahit, Abdullah Cevdet, Cenap Şahabettin, Celal Nuri gibi edebî şahsiyetler ve yazarlar tarafından ele alınan bu sorun, 1908 İkinci Meşrutiyet Dönemi'ni aşarak 1919 yılına kadar uzanagelmiştir. Bu dönemde alfabe ve yazım (imla) konusunda yer alan farklı görüşler iki temel noktada özetlenebilir. Bunlar: 1. Arap alfabesinin Türk dili için yetersiz olduğu gerekçesi ile bu alfabenin düzeltilmesi yani ıslahı yönündeki eğilim ve öneriler. 2. Arap yazısının Türk dilinin yapısına uygun düşmediği ve yapılması düşünülen düzeltmelerin sağlıklı bir sonuç vermeyeceği görüşünden hareket ederek yeni bir alfabenin kabulü yönündeki öneriler.

Sonuç olarak bu tarihî süreçte, Ahmet Mithat Efendi, Şemsettin Sami, Enver Paşa gibi Arap alfabesine yeni işaretler ekleme veya her harfi ayrı ayrı yazma yönündeki ıslah denemeleri de yeni bir alfabe getirme önerileri de başarısız ol-

Levent Şahverdi Arşivi

muştur. İşte Cumhuriyet Dönemi'ne girildiği zaman soruna sağlıklı bir çözüm getirilememiş ve konu sallantıda kalmış bulunuyordu. Çünkü konuyu çözümsüzlüğe götüren temel sorun, Arap alfabesinin Türk dili için son derece yetersiz oluşundan kaynaklanıyordu. Öte yandan alfabe konusunun Osmanlı toplumunda geçirdiği tarihî ve sosyal süreç, eskisinden farklı yeni bir alfabenin kabulünü gerekli kılıyordu.

6. Cumhuriyet Dönemi, bağlı bulunduğu temel ilkeler ve devlet felsefesi açısından, Türk ulusunun sosyal ve kültürel alandaki kalkınmasını, geçirdiği tarihî ve sosyal değişim süreçlerini de dikkate alarak çağdaşlaşma yönündeki önlemlere bağlamış olduğundan, alfabe sorununa da sağlıklı bir çözüm getirme gereğini duymuştur. Bu dönemin Atatürk devrimleri dediğimiz yenileşme hareketleri, niteliği bakımından birer kültür devrimidir. Amaç, Türk toplumunu çağdaş uygarlık düzeyinin (muasır medeniyet seviyesinin) ön safında yer alabilecek bir toplum durumuna getirebilmektir. Bu devrimlere temel oluşturan düşünce ve görüşler de hayalî birer görüş ve düşünceler değildir. Doğrudan doğruya Türk halkının tarihi, sosyal ve kültürel gereksinimlerinden kaynaklanan, özleri bakımından da bu gereksinimleri karşılayabilecek nitelikte olan yenileşme hareketleridir. Osmanlı Devleti'nin son yüzyılının Batı'ya yönelmiş bir Türk aydınlanma çağı olması (İnalcık 2006, s. 362-366) ve Atatürk'ün Batıcı laik okullarda pozitif bilim anlayışı ile yetişmesi, bu yenilikleri Türk tarihinin doğal gelişimi ve mantıklı bir sonucu durumuna getirmiştir. Dolayısıyla, bu devrimlerden her biri, tarihî dönüşüm ve gelişimlerin süzgecinden geçmiş ve tarih bilinci ile yoğrulmuş icraat ve uygulamalardır. Konuya bu açıdan eğilerek yapılacak saptama şudur: Dilimize Arap ve Fars dillerinden geçen binlerce sözcük ve bunlarla ilgili kurallar, Türk dilini nasıl Arap ve Fars dillerinin tutsağı durumuna getirmişse Arap alfabesi de Türk dilinin yazıya dönüşmesini aynı biçimde bir tutsak durumuna getirmişti. Türkçenin yapı ve işleyişiyle taban tabana zıt olan böyle bir alfabenin kendi ses ve işleyiş düzenine uygun bir alfabe ile değiştirilmesi gerekiyordu. Bu alfabe Latin alfabesi temelinde oluşturulacak, Türk dilinin özelliklerine uyarlanmış bir Türk alfabesi olabilirdi. Çünkü Latin alfabesi, bu bakımdan çok elverişliydi. Esasen Atatürk'ün kafasında, böyle bir alfabe değişikliğine ilişkin düşünceler ta 1900'lü yıllardan beri yer almış bulunuyordu (Korkmaz 1992, s. 5-10). Öte yandan Türk ulusunun çağdaşlaşma yolundaki atılımlarının verimli bir sonuç doğurabilmesi, öncelikle Türkçenin yapı ve işleyiş ölçülerine uygun ve öğrenilmesi kolay bir alfabenin kabulünü zorunlu kılıyordu. Latin alfabesinin, Türkçeye uyarlama bakımından en elverişli alfabe olması, önemli bir benimseme nedeni idi. Ayrıca, ulusal temeldeki Batılılaşmada da gelişmelere yardımcı olacaktı.

Ancak, şurası da bir gerçekti ki yepyeni bir alfabe sistemine geçiş için önce toplumun ve alışılagelmiş geleneksel koşulların böyle bir yeniliği kabule elverişli bir duruma getirilmesi gerekiyordu. Çünkü bin yıllık bir geçmişi olan Arap alfabesinin terk edilerek yepyeni bir alfabeye geçilmesi kolay değildi. Nitekim 1923-1928 yılları arasında bu konuda yapılan tartışmalarda, yeni bir alfabenin kabulünü, bir yandan dine aykırı gören, öte yandan da geçmişe ve geçmişteki

Levent Şahverdi Arşivi

zengin kültürümüze sırt çevirme gibi algılayan aydınlar vardı. Bu konuda, basında aleyhte yazı ve demeçler yer alıyor; TBMM'de ortamı gerici tartışmalar yapılageliyordu (Korkmaz 1974, s. 53-54, Eren 1991, s. 4-5). Ama Atatürk başta olmak üzere, Türk toplumunun artık sağlıklı temeller üzerine oturtulması gerektiğini düşünen aydınlar, Latin alfabesinin kabulünü kaçınılmaz sayıyorlardı. Bu konuda 1923-1928 yılları arasındaki tartışmalar konuyu yeterince olgunlaştırmıştır. Bunun oluşunda, 1 Kasım 1922'de saltanatta hilafetin birbirinden ayrılması, 3 Mart 1923'te hilafetin kaldırılması, *Tevhid-i Tedrisat* (Eğitim Birliği) kanununun kabulü, 1924'te uluslararası rakamların kabulü, Şer'iye ve Evkaf Vekaletinin lağvı ve medreselerin kapatılması, 25 Aralık 1925'te İslam takvimi yerine uluslararası takvim ve saat ölçülerinin kabulü gibi yenileşmeler ile de hedefe yaklaşıldığı için, son olarak 1 Kasım 1928 tarihinde çıkarılan 1353 sayılı kanunla yeni Türk alfabesi kabul edilmiştir.

7. Yeni Türk alfabesi her ne kadar Latin alfabesi temel alınarak hazırlanmış ise de Türkçenin taşıdığı özellikler açısından Türkçenin ses yapısına da çok uygun düşen bu alfabe olmuştur. Çünkü bu alfabede, Avrupa uluslarının yazılışında görülen *ch, sch, tsch* gibi ikili, üçlü ve dörtlü harflere yer verilmemiştir. Tek harfli bir yazı sistemine dayandırılarak her ses işaretle gösterilmiştir. Uygun bir ayarlama ve *ı, ü, ö* gibi harflerin eklenmesiyle dilimizdeki 9 ünlünün sekiz ayrı ünlü işareti ile karşılanmış olması da bu alfabenin dile uyarlanmasını çok kolaylaştırmıştır. Ayrıca, kendi dilimizin gereklerine göre *c, ç, ş, j, ğ* gibi özel ses değerlerindeki harflerin üretilmiş olması, onu taklitçi bir alfabe olmaktan kurtarıp ulusal bir Türk alfabesi durumuna getirmiştir. Atatürk'ün, gerçekleştirilecek Alfabe Devrimi dolayısıyla, daha kanun çıkmadan önce, 8-9 Ağustos 1928 gecesi, İstanbul Saray-Burnu Parkı'nda yaptığı konuşmada yer alan: "*Bir milletin, bir toplumun yüzde onu, yirmisi okuma yazma bilir, yüzde sekseni doksanı bilmezse bu ayıptır. Bundan insan olanlar utanmak lazımdır. Bu millet utanmak için yaratılmış bir millet değildir; iftihar etmek için yaratılmış, tarihini iftiharla doldurmuş bir millettir! Fakat, milletin yüzde sekseni okuma yazma bilmiyorsa bu hata bizde değildir. Türk'ün seviyesini anlamayarak kafasını birtakım zincirlerle saranlardadır. Artık mazinin (geçmişin) hatalarını kökünden temizlemek zamanındayız. Hataları düzelteceğiz.*" (Mustafa Kemal Atatürk, 1952, s. 253; *Atatürk 'ün Maarife Ait Direktifleri,* 1928, s. 29).

1 Kasım 1928 tarihinde, TBMM'nin o yılki açış konuşmasında yeni kabul edilen Latin alfabesini hedef alarak konuşmasını: "*Aziz Arkadaşlarım, yüksek ve ebedî yadigârınızla büyük Türk milleti yeni bir nur alemine girecektir.*" (Mustafa Kemal Atatürk, 1961, s. 359-360) sözleriyle bitirmiş olması, bu alfabenin ileriki gelişmeler açısından ne denli elverişli olduğunun ifadesidir. Gerçekten de Atatürk 'ün öncülüğünde, başöğretmen sıfatıyla Tekirdağ'dan başlayarak Bursa, Çanakkale, Sinop, Samsun ve Sivas illerinde yaptığı alfabe gezisi ve halkın bu alfabeye karşı gösterdiği ilgi ile halk okulları *(millet mektepleri)* bu alfabeyi öğrenmenin ve bu alfabe ile okuyup yazmanın ne denli kolay olduğunu kesin bir biçimde ortaya koymuştur. Gerçi Latin alfabesi, dilimizde yer etmiş Arapça *katil (<katl =*

Levent Şahverdi Arşivi

öldürme), *katil (<ka:til* = öldüren), *kadir* (*<kadr* = değer), *kadir* (*<ka:dir* = güçlü) gibi aralarında anlam ayrılığı bulunan uzun ve kısa yazılışlı sözler ile *adalet (<ada:let),* idare (*<ida:re), nümune* (*<nümu:ne), rica* (*<rica:), şair* (*<şa:ir), vali* (*<va:li)* gibi sözlerdeki uzunlukların yazımda yer almaması bazılarınca bir sakınca gibi görünse de yazım kurallarında Arapça ve Farsça sözler temel alınmadığı için çok sınırlı sayıdaki bu sözlerin söylenişindeki aksamaların sağlıklı bir eğitimle kolayca giderilebileceği düşünülmüştür.

Atatürk'ün derin tarih bilinci ve sosyal gerçeklik anlayışı ile kısa zamanda sağlam bir temele oturtulan yeni Türk alfabesinin Türk ulusunun sosyal ve kültürel yaşamında ortaya koyduğu etki ve sonuçlar da şöylece özetlenebilir:

8. Mustafa Kemal Atatürk, *Milli Mücadele* dediğimiz *Kurtuluş Savaşı'* nı başlatırken iki temel hedefe yönelmiş bulunuyordu. Bunlardan birincisi ulusal egemenliğe dayalı tam bağımsız bir Türk devleti kurmak; ikincisi de yukarıdaki açıklamalarda dile getirildiği üzere, bu devleti, çağdaş medeniyetin ön safında yer alabilecek bir düzeye çıkarma yolunu açmak, bu yolu tıkayan engelleri ortadan kaldırmaktı. Konuya bu açıdan bakınca, diyebiliriz ki: Türk ulusu, Atatürk'ün önderliğinde bir Kurtuluş Savaşı vererek nasıl kendi gücü ile ulusal egemenliğe bağlı bir devlet durumuna gelmişse sosyal ve kültürel alandaki yenileşmeleri de kendi iradesi ile ortaya koyabilmiştir. Bu bağlamda, yeni Türk alfabesi, Arap ve Fars dillerinin egemenliğini yıkarak Türk dilinin egemenlik ve gelişme yolunu açan sağlam bir araç olmuştur.

9. Alfabe devrimi, Atatürk 'ün de belirttiği üzere bütün öteki devrimlerin ve özellikle "her gelişmenin ilk yapı taşı" (Atatürk, 1959, s. 345) niteliğindedir. Alfabesini öğrenebilmek için, önce kendi dilini egemenliği altına almış yabancı dillerin kurallarını öğrenme güçlüğü ile karşı karşıya kalan bir toplum, asla bilgi genişliğine ve yaratıcılığa ulaşamazdı. Eğitim için en iyi araç, kolay öğrenilebilecek bir alfabeye sahip olmaktı. Bu bakımdan yeni Türk alfabesi, her bireye, eskisinden farklı yeni bir kolay öğrenme ufku açmıştır. Böylece bir yandan okullar, bir yandan da halka yönelmiş *millet mektepleri* okuyup yazmayı bir sorun olmaktan çıkarmış ve kolaylaştırmıştır. Alfabe Devrimi'nden önce toplumun en çok yüzde onu, yüzde yirmisi okuma yazma bilirken, geçmişin birtakım ihmallerine rağmen bugün bu oranın %95'i aşmış olması, birinci derecede yeni Türk alfabesinin niteliği ile ilgilidir. Türkiye İstatistik Kurumunca yayımlanan 2007-2008 yılı rakamlarına göre, 8 yıllık ilköğretimde okullaşma oranı erkek nüfusunda %98'e kadın nüfusunda %96'ya çıkmış bulunmaktadır.

10. Latin alfabesinin kabulü, bazı aydınların alfabeyi din temelinde algılama biçimindeki saplantılarından kurtararak ona ulusal bir kültür aracı özelliği kazandırmıştır.

11. Alfabe Devrimi, 1923- 1928 yılları arasındaki tartışmalar sırasında, Latin alfabesine geçme önerilerini, geçmişimize ve geçmişteki bin yıllık kültürümüze sırt çevirme gibi algılayarak ayak direyen aydınların kuruntularını da boşa çıkarmıştır. Çünkü eski zengin kültürümüzün göstergesi olan Arap harfli yüz binlerce

Levent Şahverdi Arşivi

eser kitaplıklardaki yerlerini korumuştur. Dil, tarih, edebiyat, felsefe, hukuk gibi Türk kültürünün geçmişteki dönemleri üzerinde de çalışanların Arap alfabesini öğrenmeleri hatta Arap ve Fars dillerini bilmeleri engellenmemiş; aksine zorunlu kılınmıştır. Geçmişin bu nitelikteki yanılgıları konusunda şöyle tipik bir örnek gösterilebilir: Türk diline, Türk edebiyatına ve Türk tarihine yaratıcı araştırmaları ile büyük katkılar sağlamış ve 1924 yılında Atatürk'ün direktifi ile İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesine bağlı Türkiyat Enstitüsünü kurmuş olan Prof. Dr. Fuat Köprülü (o yıllarda İstanbul Darülfünununda müderris) gibi değerli bir bilim adamı bile, başlangıçta "Harf Meselesi" başlıklı makalesinde bakınız ne diyor: "*Harf meselesinin bir ulus için hayati değil, tali bir konu olduğu, harflerin değiştirilmesini isteyenler bu işi sıradan bir mantık meselesi olarak muhakeme etmeyip de bir ilim meselesi olarak incelerlerse bunu teslim etmek mecburiyetinde kalırlar.*" Köprülü bu makalesinde: "*Sosyal olaylar üzerinde etkili olabilmek için sosyal ölçülere uyma zorunluluğunun bulunduğunu, ancak ve ancak bu ölçülere bigane kalanlar Latin harflerini kabule taraftar olabilirler*" *vb.* görüşlerden hareket ederek alfabe değişimine karşı çıkmıştır *(Millî Mecmua,* 1926, c. VII, s. 1206-1207; Eren 1991, s. 5-6). Ancak, aynı Köprülü Fuat, Harf Devrimi'nin 1O. yıl dönümünde yazdığı "Alfabe İnkılabı" başlıklı yazısında: "*Bu inkılabın, Atatürk'ün önderliğinde, Orta Çağ Doğu kültüründen silkinip çağdaş Batı kültür dairesine girme iradesinin göstergesi olduğu ve bunun muhaliflerce geç anlaşıldığı*" *(Ülkü Dergisi,* 1938, C. XII, s. 67, s. 1-2) görüşünden hareket ederek bu devrimin nasıl geliştirici bir sonuç getirdiğini, ülkenin kültürel ve ekonomik yapısına nasıl bir katkı sağladığını sergileyerek harf devrimine gerçek yerini vermiştir.

12. Yeni Türk alfabesinin sağladığı en önemli sonuçlardan biri de, 1932 yılında gerçekleştirilen Dil Devrimi'nin hazırlayıcısı olarak ona geçişi kolaylaştıran bir köprü görevi yüklenmiş olmasıdır. Arap yazısının bırakılması ile Arapça ve Farsça kelimeler en büyük desteğini kaybetmiş olduğundan, Yazı Devrimi, dilimize kuralları ile birlikte girmiş ve halkça benimsenerek Türkçeleştirilememiş yabancı kelimelerin dilden atılmasını kolaylaştırmıştır. Dil konusunu su yüzüne çıkarmıştır. Dolayısıyla Türk diline önemli kazançlar sağlamıştır (Korkmaz 1974, s. 58-59; Zülfikar 2008, s. 1 -7).

13. Kolay yazılıp kolay okunabilen Latin alfabesi, Türk toplumunun kalkınıp gelişmesinde çok önemli bir etken olmuştur. Arap alfabesinde olduğu gibi çok sınırlı bir aydınlar kesiminde kalmayıp halkla bütünleşerek ve kırsal kesimleri de içine alarak eğitim alanındaki gelişmede, alfabeden kaynaklanan geri kalmışlığı gidermiştir. Bu durumun doğal bir sonucu olarak halkın kendi meslekleri ile ilgili konu ve alanlarda, çok daha kolay bilgilenip gelişmesini sağlamıştır. Bu durum, toplumun her kesimi için ekonomik kalkınmanın da itici gücü olmuştur. Eğitimsiz, sıradan bir çiftçinin, bir ziraatçının, bir besicinin veya bir sanat erbabının meslek icrası ile okuyup yazması yerinde, geliştirici bilgilere ulaşabilen bir meslek erbabının elde edeceği başarı ve ekonomiye yapacağı katkı elbette tartışma götürmez bir gerçektir.

Levent Şahverdi Arşivi

Bu noktada akıllara takılabilecek güncel bir hususa da açıklık getirmek isteriz: Bugün ülkemizin kırsal alandaki çok sınırlı bazı kesimlerinde özellikle kadınlar ve kız çocukları arasında tek tük de olsa okuyup yazması olmayanların da yer almış olması, alfabeden kaynaklanan bir sorun değildir. Geleneksel ve dinsel temeldeki bazı saplantıların ve bunlara karşı yeterli etkileyici önlemlerin alınmamış olmasından kaynaklanmıştır.

Sonuç olarak, Latin alfabesi temelindeki ulusal Türk alfabesi eğitimde, ülkenin sosyal, kültürel ve ekonomik alanlardaki kalkınmasında ve dilimizin Türkçeleştirilmesinde önemli bir etken olmuştur. Kalkınmayı kolaylaştıran bir manivela görevi yüklenmiştir. Konuya günümüz açısından bakılırsa, alfabe devriminin ortaya koyduğu sonuçların ne denli verimli olduğu gün gibi aşikârdır.

14. Yeni Türk alfabesi, yukarıda belirtilen özellikleri ve çağdaş değerlere ulaşma hedefine yönelmiş felsefesi ile Türkiye Cumhuriyeti'ni bir bakıma Batı dünyası ile de bütünleştirmiştir. Türk devletinin batıdaki siyasal imajını sosyal ve kültürel açıdan da güçlendirmiştir.

15. Alfabe değiştirme konusu, daha değişimden önce bile lehte ve aleyhte tartışmaların yapıldığı yıllardan başlayarak Batı devletlerinin de dikkatle izledikleri bir konu olmuştur. Çünkü bu devletler, dünya tarihinde bir benzeri görülmeyen böyle bir devrimin Türk toplumunun sosyal ve kültürel gelişimi üzerinde yapacağı olumlu etkileri çok iyi görüyorlardı. Örnek olarak bu devrimin İngiliz ve Amerikan basınındaki yansımaları ele alınabilir. O günlerin İngiliz basınında alfabe değişikliği ile ilgili şu haberler dikkati çeker: "*Türkler topyekûn bir kültür seferberliği başlattılar. Cumhurbaşkanı Mustafa Kemal, il il, kasaba kasaba dolaşarak elinde tebeşir, tahta başında bakkala, kasaba, işçiye, erkeğe, kadına okuma yazma öğretiyor... Dünya bugüne kadar bir cumhurbaşkanının elinde tebeşir halka okuma yazma öğrettiğini görmedi.*" (Öner 2008, s. 2). O dönemin Amerikan belgelerinde yer alan bilgiler ve *The New York Times* ve *National Geographic Magazine* dergilerinde çıkan yazılar, Türkiye Cumhuriyeti'nin Atatürk eliyle başlattığı bu kültür seferberliğinin ne denli önemsendiğini gösteren belge ve tanıklardır (Şimşir 2006, s. 1 -59)

16. Değerli, Em. Büyükelçi Bilal Şimşir'in incelemelerine göre, yeni Türk harfleri müteveffa İtalyan Türkoloğu Ettore Rossi'nin de işaret ettiği üzere, aradan çok zaman geçmeden Hatay, Kıbrıs, Yunanistan, Bulgaristan, Yugoslavya, Romanya gibi ülkelerde yaşayan Türklerce de benimsenmiştir (Şimşir 2006, s. 1 17-142).

Bugün Türk alfabesi, Türkiye dışındaki çağdaş Türk devletlerinde de uzun süren Arap, Latin, Kiril alfabeleri arasındaki gidip gelme değişimlerinden sonra Kiril harflerinden koparak ortak bir Latin alfabesinde birleşme yolundaki gelişmelere de çok elverişli bir ortam hazırlamıştır. Bu yöndeki geçişlerin tamamlanmakta olması, kuşkusuz nüfusu 200 milyonu aşmış ortak Türk dünyasında, Türkçe temelinde ortak bir iletişim dilinin ve kültür birliğinin kurulmasını da (Korkmaz 2007/4, s. 711-718) kolaylaştıracak önemli bir etken olacaktır.

Levent Şahverdi Arşivi

Kaynaklar

ATATÜRK, Mustafa Kemal (1959, 1961), *Atatürk 'ün Söylev ve Demeçleri I,* Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü Yayınları, 2. baskı, Ankara.

_____ (1952), *Atatürk 'ün Söylev ve Demeçleri II,* Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü Yayınları, Ankara.

Atatürk 'ün Maarife Ait Direktif/eri (1939), Maarif Vekaleti Ana Program Hazırlıklar Serisi: A. nu: 1, İstanbul.

EREN, Hasan (1991), "Dilde Birlik, Yazıda Birlik", *Dil ve Alfabe Üzerine Görüşler,* Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu (AKDTYK.) Yayınları, Ankara, s. 3- ıO.

İNALCIK, Halil (2006), *Doğu Batı: Makaleler I,* Doğu Batı Yayınları, 3. baskı.

KOCATÜRK, Utkan (I 999), *Atatürk'ün Fikir ve Düşünceleri,* ATAM Yayınları, Ankara.

KORKMAZ, Zeynep (1963), *Tiirk Dilinin Tarihi Akışı İçinde Atatürk ve Dil Devrimi,* Ankara Üniversitesi DTCF Yayınları, Ankara.

_____ (1974), *Cumhuriyet Döneminde Türk Dili,* Ankara Üniversitesi DTCF Yayınları, Ankara.

_____ (1991), "Türk Dili ve Arap Alfabesi", *Dil ve Alfabe Üzerine Görüşler,*

(AKDTYK) Yayınları, s. 11-19.

_____ (1992), *Atatürk ve Tiirk Dili: Belgeler,* Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara.

_____ (2007/1), "Harf Devrimi", *Türk Dili Üzerine Araştırmalar,* C. III, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, s. 381-388.

_____ (2007/2), "Atatürk ve Yazı Devrimi Üzerine", *Türk Dili Üzerine Araştırmalar,* C.III, S.389-395.

_____ (2007/3), "Arap Alfabesi ve Türk Dili", *Türk Dili Üzerine Araştırmalar,* C.III, s. 719-726.

_____ (2007/4), "Türk Dünyası ve Ortak Yazı Dili", *Türk Dili Üzerine Araştırmalar,* C.III, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara.

Köprülü, Mehmet Fuat (1926), "Harf Meselesi", *Milli Mecmua, C.VII,* s. 1206-1207.

_____ (1938), "Alfabe İnkılabı", *Ülkü Dergisi,* C. XII, s. 67, s. 1-2.

ÖNER, Mustafa (2008), "Atatürk'ün Yazı Devrimi", Türk Dil Kurumunun 80. Yıl

Dönümünde Harf İnkılabı Panelinde (27 Ekim 2008) Sunuları Bildiri Metni, s. l-5.

ŞİMŞİR, Bilal (2006), *Türk Harf Devrimi Üzerine İncelemeler,* ATAM Yayınları, Ankara. Tulum, Mertol (1991), "Alfabe ve Eski Alfabelerimiz Üzerine", *Dil ve Alfabe Üzerine*

Görüşler, AKDTYK Yayınları, Ankara, s. 23-27.

ZÜLFİKAR, Hamza (1991), "Arap Harflerinden Yeni Türk Harflerine", *Dil ve Alfabe Üzerine Görüşler,* AKDTYK Yayınları, s. 29-39.

_____ (2008), "Yeni Türk Harflerinin Tük Diline Kazandırdıkları", Türk Dil Kurumunun 80. Yıl Dönümünde Harf İnkılabı Panelinde Sunulan Bildiri Metni, s. l-7.

Levent Şahverdi Arşivi

Levent Şahverdi Arşivi

DİLİMİZDEKİ *SAYIN* "SAYGIDEĞER, MUHTEREM" KELİMESİ MOĞOLCADAN GEÇMİŞ BİR SÖZ OLABİLİR Mİ?*

Alanındaki çalışmaları ile ün yapmış olan değerli meslektaşım Prof. Dr. Osman Sertkaya, *Türk Dili* dergisinin Eylül 2010 tarihli 705 numaralı sayısının 195-203 sayfaları arasında yer alan "*Bay, Bayan*, *Bayin* ve *Sayin Kelimeleri Üzerine*" başlıklı yazısında "bay", "bayan" ve "bayin" kelimeleri üzerinde ilgi çekici değerlendirmeler yaptıktan sonra, *sayın* kelimesine geçerek (s. 201) bu kelimenin Sevan Nişanyan'ın *Sözlerin Soyağacı, Çağdaş Türkçenin Etimoloji Sözlüğü* adlı eseri ile (İstanbul 2002, s. 289/b) benim *Türkiye Türkçesi Grameri (Şekil Bilgisi)* (Ankara 2003, s. 101) adlı kitabımda ve bana dayanarak eski öğrencim Tuncer Gülensoy'un *Türkiye Türkçesindeki Türkçe Sözcüklerin Köken Bilgisi Sözlüğü, O-Z* (Ankara 2007, s. 745a) sözlüğünde **sa-y- (ı) n* biçiminde (<*say-* "saygı göstermek, değer vermek") Türkçeye dayalı etimolojik açıklama yapıldığına işaret ederek bu üç görüşün de yanlış olduğunu dile getirmiştir. Sayın Sertkaya'ya göre "*sayın* kelimesi, 1930'lu yıllarda türetilen yeni bir kelime değildir. Çünkü *sayın* kelimesi tarihî bir Moğolca kelimedir. Bu yüzden Türkçe metinlerde, dolayısıyla da Türkçe etimoloji sözlüklerinde yer almamıştır. 1930'lu yıllarda Doğu Türkçesi sözlüklerinden Türkçe zannedilerek derlenen bir kelimedir." Sertkaya, bu görüşünü de araştırma ya da sözlük niteliğinde birkaç eserdeki bazı bilgilere dayanarak açıklamaya çalışmıştır.

Biz bu konudaki kendi görüşümüzü açıklayıcı ölçülerle dile getirmeden önce, özellikle belirtmek isteriz ki bilimsel araştırma ve değerlendirmelerde, zaman zaman elbette çeşitli etkenlere bağlı bazı yanılmalar olabilir. Alanımızda bunun çeşitli örnekleri vardır. Değerli meslektaşımızın bu konuda yapmış olduğu açıklamalar, eğer tarafımızdan doyurucu bulunmuş olsaydı, bilimsel bir yanlışın düzeltilmesine aracı olduğu için kendisine teşekkürlerimizi sunmak isterdik. Sayın Sertkaya'nın "bay", "bayan" ve "bayin" kelimeleri konusundaki değerli açıklamalarına olduğu gibi katılıyoruz. Ancak, *sayın* kelimesi ile ilgili açıklamalarını yeterli ve tatminkâr bulamadığımız için yine Sertkaya'nın kendi verdiği bilgileri temel alarak ve buna bizim de eklediğimiz tanıklara dayanarak *sayın* "saygıdeğer, muhterem" kelimesinin Moğolcadan geçme bir söz değil, Türkçe kökenli bir söz olduğu görüşünü dile getirmek istiyoruz.

---

* *Türk Dili*, S. 721 (Ocak 2012), s. 11-23.

Levent Şahverdi Arşivi

Konuyu iki alt bölüme ayırarak değerlendirmek uygun olacaktır. Birinci alt bölümde, Sayın Sertkaya'nın bu söz için ileri sürdüğü örneklerin tanıklayıcı ve doyurucu olup olmadığı hususuna işaret edilecek, ikinci alt bölümde de *sayın* (<*say-ın*) kelimesine kaynaklık eden *say-* fiilinin Türkçenin tarihî dönem eserlerinde ve sözlü kaynaklarda yer alan gelişmelerine ve uğradığı anlam dallanmalarına işaret edilecektir.

1. Sayın Sertkaya'nın açıklama yapmak ve konuya çözüm getirmek için başvurduğu eserlerden Gerhard Doerfer'in *Yeni Farsçada Türkçe ve Moğolca Unsurlar I* (*Türkische und Mongolische Elemente im Neupersischen*) (Wiesbaden 1963, §248, s. 371) adlı eserindeki **sagin* >*sayin*; XIII. yüzyıl tarihçisi Reşideddin'in *Camiüt'tevarih*'indeki *ṣāyin* ile Ferdinand D. Lessing'in *Mongolian-English Dictionary* (Bloomington, Indiana, 1973, s. 6601/b)'sindeki *sain* [*sayn*]; Zemahşerî'nin *Mukaddimetü'l-edeb*'inin Moğolca bölümündeki *sayin* ve Sir Gerard Clauson tarafından yayımlanan Muhammed Mehdî Han'ın *Senglah A Persian Guide to the Turkish Language* vb. bir iki eser ile *İbni Mühenna* sözlüğünde geçen *sayin* sözü Moğolca olarak gösterilmiş ve bu sözlüklerin hepsinde de "gesund, gut, recht" (sağlıklı, iyi, doğru); "good" (iyi, güzel, hoş, becerikli, yetenekli, ehliyetli, sorunsuz veya tehlikesiz, rahatsızlık veya hastalıktan uzak) gibi aynı ya da birbirine yakın anlamlar ile verilmiştir. Ayrıca, kelimelerin altı dilden karşılığını veren *King Sözlüğü'*nde de bu kelimenin yukarıda sıralananlarda görüldüğü gibi, Türkçe karşılığı *yahşı*, Farsçası *nîku* "good, beautiful", Arapçası *el-ceyyid ve'l-zarîf* "good and fine" olarak verilmiştir.

Sayın Sertkaya'nın görüşüne tanık olarak sıraladığı bütün bu sözlüklerdeki örneklerde ve yapılan açıklamalarda görüldüğü üzere, *sayin* sözcüğü Moğolcadır. Gerhard Doerfer'in de belirttiği gibi Türkçe ad soylu *sağ* sözünün Moğolca *+n* eki alarak ve bu sözcüğün temel anlamına yakın bir semantik kaynaşmaya uğrayarak yukarıda belirtilen birbirine çok yakın anlamlardaki bir sıfatı oluşturmuştur. Buna bir itirazımız yoktur. Aynen katılıyoruz. Ancak, sırf bu şekil benzerliği dolayısıyla Moğolcada "sağ, sağlıklı, güzel, iyi" anlamlarına gelen *sayin* sıfatı ile Türkçede şahıslar için bir saygı ifadesi veren ve "saygıdeğer, muhterem" anlamına gelen ve *say-* fiilinden türetilen *say-ın* sözünü aynı potaya koyarak *sayın*'ın Moğolcadan geçtiğini iddia edemeyiz. Çünkü bir sözcüğün yapısı için öncelikle o sözcüğün ses bilgisi, şekil bilgisi ve anlam bilimi ölçütlerine (kriterlerine) vurularak iddiayı tanıklayıcı bir sonuca ulaşılması gerekir. Bu ölçü yine sebebi bilinen bazı istisnai durumlar dışında şaşmaz bir dil bilimi gerçeğidir. Diyelim ki Türkçe *sağ* sözü Moğolcaya geçerek ve *+n* ekiyle genişletilerek *sağ+in* >*sayin* biçimini almıştır. Ancak, böyle bir gelişme ile oluşan *sayin* kelimesinde, genel olarak yukarıda sıralanan anlamlarda görüldüğü üzere, hep kelime kökenini oluşturan *sağ* sözündeki "sağ" anlamı ile bağlantılı birer yeni anlam değerleri ve gelişmeleri yer almıştır. Bu bakımdan *sağ* kelimesinden nasıl olup da "saygıdeğer" anlamındaki *sayın* kelimesinin çıktığı açıklamasız ve dayanaksız kalmıştır. Görülüyor ki Sayın Sertkaya, yalnızca kelimenin ses yapısı ve şekil benzerliği üzerinde durmuştur.

Levent Şahverdi Arşivi

Bir kelime kökünden ekler yardımı ile oluşturulan yeni bir kelime veya kelimelerde, mutlaka kökün anlamına dayanan bir ilişkinin bulunması gerekir. Eğer böyle bir ilişki kurulamazsa, elbette ortaya atılan görüş de sakatlanır. Bu nedenle, Sayın Sertkaya'nın görüşüne temel oluşturan kaynaklardan aktardığı örneklerin hiç birinde de "saygıdeğer, muhterem" anlamı yoktur. Tek bir istisna, Şeyh Süleyman Efendi'nin İstanbul'da yayımlanan *Lûgat-ı Çağatay* ve *Türkî-i Osmanî* adlı sözlüğüdür (İstanbul 1298-1881). Bu sözlükte "iyi, hub" anlamı yanında "hürmetli, mümtaz" anlamının da yer almış olması, herhâlde Osmanlıcadaki *say-* "saygı göstermek" fiilinden geçmiş bir anlam bulaşması olmalıdır.

2. Şimdi gelelim *say-* fiilinden oluşan *sayın* kelimesinin açıklamasına:

Bize göre *sayın* kelimesinin kaynaklandığı kök *say-* fiilidir. Bu kök ilkin "saymak, sayıya vurmak, sıraya koymak" gibi birbirine yakın anlamlar ile ta Eski Türkçeden beri bilinen bir şekildir. *Sa-* "saymak" kökünden *sa-y-* biçiminde genişletilen ve fiilden türetilmiş bir isim olarak *san* <*sa-n* "sayı" isimden türetilmiş bir fiil olarak da *san+a-* "saymak" biçimi ile görülmektedir. Hatta *sa-* fiilinden genişletilmiş *saḳ-ış, sa-ġ-ış* ve *ñ/g* nöbetleşmesi ile oluşan *sa-ñ-ış* biçimlerinde birbirine koşut eş anlamlı "sayma, sayı" sözleri de oluşmuştur (Gabain 1974: 361; Akalın 1988: 292; Tekin 2003: §120). Daha bu dönemde bile anlam dallanması yolu ile temel kelimeler arasında bazı anlam kaymaları meydana geldiği için, bizce, ET. "düşünmek" anlamındaki *sakın-* "zihinde öyle saymak, öyle kabullenmek" fiili de bundan türemiş olan *sakın-ç (<sakın-ç)* "düşünce" adı da böyle bir anlam kayması ile oluşmuş olmalıdır.

Burada asıl konumuz *sa-/ sa-y-* fiillerinin ilk anlamları olmadığı için bu konuya, tarihî gelişme koşulları açısından fazla yer vermek istemiyoruz. Yalnız belirtmek isteriz ki *say-* "sayı saymak, hesap yapmak, hesaba katmak" fiili, *Dîvânu Lugât-it-Türk, Kutadgu Bilig* ve *Kur'an Tercümesi* gibi Karahanlı dönemi (Taş 2009: 164 *saḳış*; Ata: 2004-601); *Kısasü'l-Enbiya* ve *Nehcü'l-Feradis* gibi Harezm dönemi eserlerinde de bu anlamını korumuş ve aynı anlamla Doğu ve Batı Türk lehçeleri yoluyla günümüze kadar da uzanagelmiştir. Nitekim *Dîvânu Lugât'it-Türk*'te de tıpkı Uygurcada olduğu gibi *sa-* "saymak", *saḳ-* (Atalay yay. C. I, 85-5), *sa-n-* (C. II, 28-13), *san+a-* (C. III, 274-9,11) fiilleri hep "saymak" anlamı ile kullanılmıştır: *sa-dı nengni*; *er ḳoyuġ sadı* "adam koyunu saydı (C. III 244-16), *yoḳa san-dı* "yok saydı" gibi.

Nâsırü'd-dîn bin Burhânü'd-dîn Rabguzî'nin *Kısasü'l-Enbiya* (Peygamberler Kıssası)'sında ***sayın*** (<*sa-y-ın*) "sayı, adet" anlamıyla geçer: *Mevlî Tealâ tegme sûre sayın* "her bir sure sayısınca" *ferişte ıḍḍı, kötere bilmediler* vb. (Ata 1997: 119r - 19,21; II Dizin s.541). *Nehcü'l-Feradis* (Uştmaḫlarnıng Açuḳ Yolı)'te: *san* (<*sa-n*) "sayı, hesap" anlamındadır (Ata 1998: 360) vb.

Bu fiil XIII-XV. yüzyıllar arasındaki Kıpçak ya da Kıpçak-Oğuz karışımı sözlüklerde de yer almıştır. Abu Hayyan'ın *Kitâb al-İdrak li- Lisân al-Atrak* (Caferoğlu yay., 1931)'ında *sa-* ve *say-* fiilleri görülüyor. *Ettuhfetü'z Zekiyye* (TDK Yay. 1945)'de ise *say-* ve *sana-* biçimlerinde geçiyor. Hatta, Radloff sözlüğü ara-

Levent Şahverdi Arşivi

cılığı ile *sana-* biçiminin Çağ., Kırg, Kaz., Kary., Alt., Tel., Leb., Şor lehçelerindeki varlığına da işaret ediliyor.

İbni Mühenna Lûgatı (A. Battal, TDK Yay., 1997)'nda *sa-* şeklinde ve "saymak" anlamı ile verilmiştir (s. 58). Ayrıca *sa-* şeklini Abu Hayyan'da bulunduğuna da işaret edilmiştir.

Görülüyor ki *say-* fiili Eski ve Orta Türkçenin bilinen önemli kaynaklarında genellikle birbirine yakın şekillerde ve "saymak, sayı saymak" anlamlarıyla kullanılagelmiştir. Ancak, eldeki metinlere ve sözlüklere göre, gerek Orta Asya kesiminde gerek XIII. yüzyıldan başlayarak Orta Asya'dan batıya, İran üzerinden Anadolu ve çevresindeki ülkelere uzanan göçlerin oluşturduğu Güneybatı Türk lehçeleri grubunda ve özellikle bu grubun ana temsilcisi olan Eski Anadolu Türkçesinde anlam dallanması yoluyla yeni anlamda bazı şekillerin oluştuğu göze çarpıyor.

Bilindiği gibi, anlam değişmesine yol açan gelişmeler daha çok somut kavram ve anlamdan soyut bir anlam ve kavrama yönelme biçimindedir. Çünkü, dildeki söz varlıkları önce gözle görülür, elle tutulur somut kavramlara karşılık olurlar. Daha sonra bu kavramların çeşitli belirti ve özelliklerinin insanın zihin mekanizmasına yansıması ve orada işlenmesi yoluyla, bu somut kavramlar, soyut kavramların anlatımına da yarar duruma gelirler. Bu görüş, dil bilimcilerin genel olarak benimsedikleri bir görüştür (ayrıntı için Aksan 1965: 172). Bir dilde ve özellikle Türkçede, belirli ve az sayıda kök oluşumundaki kelimelerden bu kökle bağlantılı başka anlamlarda yeni yeni sözlerin yaratılabilmesi de ya türetme ekleri dediğimiz ekler yardımı ile gerçekleştirilmiş yahut da anlam dallanması (polysémie, Vieldeutigkeit) veya mecazlı kullanımlar yolu ile aynı kelimenin değişik anlamlar kazanması ile ortaya çıkmıştır. Söz gelişi somut bir anlam taşıyan *yol* kelimesinin zamanla insan zihnindeki benzetme ve uyarlama ile "yol aramak", "yolunu bulmak", "yol göstermek", sözlerinde olduğu gibi "araç, çare" anlamlarıyla kullanılmış olması, anlamca böyle bir soyutlaşmanın ürünüdür. *Yol* sözü daha sonraki gelişmelerle "düzen, gereken oluşum, davranış, hareket tarzı, sistem, maksat" gibi ikincil anlamlar da kazanmıştır (Aksan 1965: 174). Görülüyor ki somut kavramların zihne geçişi, somut düşünce ile soyut düşünce arasında mantıklı bir bağ kurmaktadır. Bu bağlantı dolayısıyla ve anlam kayması ya da mecazlı kullanımlar yoluyla, anlam dallanması dediğimiz olaylar gerçekleşmekte ve dilimizde eskisinden farklı fakat onlarla köken bağlantısı bulunan yeni anlamda sözler ortaya çıkmaktadır. İşte *say-* "sayı saymak, sıralamak" anlamını taşıyan bu somut kavramın zihinde "sıraya koymak, sıra dışı bırakmamak = değer vermek, saygı göstermek vb. anlamlarda yeni bir kavrama karşılık olması da böyle bir gelişmenin sonucudur.

Dilimizin Eski Anadolu Türkçesi dönemini temsil eden eserlerinde bu gelişim ve değişmenin izlerini taşıyan örnekler yer almıştır. Gerçi *say-* fiili esas anlamını bu dönemde de sürdüregelmiştir. XIII. yüzyıl eseri olan Çarhnâme'de

Levent Şahverdi Arşivi

san- ve *say-* biçimleri ile (Mansuroğlu 1956: II - 30, 86), XIV. yüzyıl eseri olan *Kelile ve Dimne'*de *sağış* "sayı" (Zajaezkowski 1937; 39, 4-5) biçimi ile isim olarak görülmektedir. A. Zajakowski, bu şeklin *Rebap-nâme* ve *Süheyl ü Nev-bahar* ile *Ferhengnâme*'de de yer aldığına işaret etmiştir. *Sağış* kelimesi "hesap, adet, sayı" anlamları ile XV. yüzyıl eseri olan *Işḳnâme*'de de görülmektedir. (Yüksel 1965: 274). Bunun yanında *sağış* adı bir de *+la-* ekiyle genişletilerek *sağış+la-* fiilini oluşturmuştur ve anlamca "hesaplamak, saymak" anlamı dışında "addetmek, öyle saymak, öyle kabullenmek" gibi yeni bir anlam değişmesine de uğramıştır:

Nebînüñ yüzi suyına bağışla

Suçı çoḳ lûtf (idüp) aza ***sagışla*** (Yüksel 1965: 16-172. by.);

Ne kim lûtf idi anı işlediñ sen

Beni ḳadaş gibi ***sağışladıñ*** *sen* (Yüksel 1965, 184-5273. by) vb.

Öte yandan eskiden beri süregelen *say-* fiilinin de yeni bir anlam gelişmesi ile "bedel tutmak, öyle kabullenmek, öyle değerlendirmek anlamı ile kullanıldığı da görülmektedir. Hoca Mes'ud'un *Süheyl ü Nevbahar*'ında:

Eger nitdügüñ bilir iseñ şehâ

Ḥaḳiḳatte bana ***sayarsın*** *baha* (Dilçin 1991: 140-3167.by);

Baha ***şaymaduñ*** *āhiri ṣatasın*

Ucuz bulduñ (u) yabana atasın (Dilçin 1991: 412, 3194. by., s.633)

Dede Korkut Kitabı'nda da hem daha önce üzerinde durulan *sağış* "sayı, hesap, adet, sayım, sayış" ismi hem de *say-* fiili yer almakta ve bu fiil "saymak" anlamı dışında yine "öyle kabullenmek, öyle addetmek" anlamını da taşımaktadır.

Otuz biñ yağı gördüm ise ona ***saydım*** (on olarak kabullendim),

Kırk biñ er yağı gördüm ise ḳıya baḳdım (Ergin 1963: 277-3)

Eski Anadolu Türkçesi metinlerinde bu anlamdaki *say-* fiilinin epey örneği vardır: *Ölülerden* ***şaydı*** "kabul etti" *bedenlerinde rûhları var-i ken* (Toparlı: *Enfesü'l Cevahir*: 31a) [1];

Tâbût eydür ***şayma*** "hesaba katma, dikkate alma" *benüm sözümi*

Saña vireyim bu dem ben kızımı (Kökten: Mesnevî 45a 1);

Her bir günini biñ yıla ***say****, belki her günüñ*

Her sâatinde lezzetine şad hezar kıl (Tezcan, Ahmed-i Dâî Div., 17) vb.

Eski Anadolu Türkçesindeki ağız ayrılıkları dolayısıyla *sa-* "düşünmek", *sa-n-* "sanmak, öyle saymak, şüphe etmek" fiillerinin *san-u* "sanma, şüphe, *sanu*

1 Örneklerin verildiği eserlerde yayın yılı gösterilmeyenler *Tarama Sözlüğü* için 1990-2000 yılları arasında taranıp da TDK'de daha arşiv malzemesi olarak saklanan yayımlanmamış eserlerden alınan örneklerdir.

Levent Şahverdi Arşivi

san- "hayal kurmak, boşuna ümit bağlamak", *san+lu* "niyetli, dilekli" gibi örnekleri de görülür. *Sa-* kökünden *-n-, -n* ekleri ile türetilmiş fiil ve isim şekilleri de yer almaktadır.

Pür ta'assub pür kuduretdür özi

Pes ta'assubdan ***şanur*** "düşünür, tasavvur eder" *toġrı sözi* (Akar, *Miraçn*. 3b-15)

Mu'cize ***şandı*** *ol istidrādını*

Başına geydi dalâlet tâcını (Hamzavi, Hamzaname: 14a-2)

Her gören ***sanur ki*** *bir meh düzilmişdür müşk-sây ola* (Uruç Bey, Tevârih-i Ali Osman: 13/b);

Kimi sevsen beş on gün usanursun

İ miskîn sen senî âdem ***şanursun*** (Diyarbakırlı Halilî: Gazelleri 19a);

Cemî halka eyü ***şanlı*** "niyetli, maksatlı" *adl ve dâd ısı pâdşahdı*

Ne ası eyleyiser ***sanu sanmak*** (Âşıkpaşa Zade Tarihi: 115) vb.

Genellikle zarf olarak kullanılan ve günümüze kadar uzanmış olan *sanki* (<*sa-n* + Far. *ki)* "gerçekte olmayıp öyle sayılan" sözü de *Hatta görünmez bir delikten biri* ***sanki*** *bakıyor* (*Türkçe Sözlük*: 1698: Refik Halit Karay) örneğinde görüldüğü gibi böyle bir anlam değişme ve gelişmesinin ürünüdür.

3. Şimdiye kadar yapılan kısa açıklamalardan anlaşılmaktadır ki toplumdaki sosyal, kültürel ihtiyaçların gerekli kıldığı gelişmelere ayak uydurabilmek için dil de kendi yapısal işleyişinin imkân verdiği değişim ve şekillenmelerden geçerek somuttan soyuta doğru yol alan yeni yeni kavram ve anlamlar yaratmaktadır. İşte dilimizin bu yöndeki yaratıcılığının ürünü olan bir söz de burada tartışma konusu ettiğimiz *sayın* "saygıdeğer, hürmetli" sözünün kökeni durumundaki *say-* fiilinin bu kuruluşla ilgili anlamıdır.

Say- fiili tarihî gelişme süreçleri içinde bir yandan yukarıda belirttiğimiz değişik anlamları kazanırken bir yandan da yine anlam dallanması ve mecazlı kullanım yoluyla *say-* "sıraya dâhil etmek, sıra dışı bırakmamak = değer vermek" anlamını kazanmıştır.

Eski Anadolu Türkçesi metinlerinde fiilin bu anlamla kullanıldığı yerler de vardır. XV. yüzyıl şairlerinden Mehmed'in *Işknâme*'sinde:

Hümayı ***saymaduñ*** *bir serçeye sen*

*Süleymân olmaduñ karıncaya sen (*Yüksel: 29-2866 by.) "Hazreti Süleyman bir karıncayı bile incitmekten çekindiği hâlde, (sen) başına konan devlet kuşuna bir serçe kadar bile değer vermedin"; *Şeyhî Divanı*'nda:

Hüsn ü lutfuñ güllerin bir şemme ***hâke saymaya***

Hâk-i pâyı şemmesi ger Şeyhî'ye ihsan ola (s. 72 TDK Arşiv fişleri) "Ayak

Levent Şahverdi Arşivi

toprağının bir zerresi bile Şeyhî'ye ihsan olacaksa, senin güzellik ve lutuf gülünün bir defacık koklanması da toprak gibi değersiz sayılmamalıdır."

Sultanlar içün ki girdi yola,

***Saymadı** cihânı nim pula* (İbrahim Balî, *Hikmetnâme* 72: TDK Arşiv fişleri) "Sultanlar için yola koyuldu ama cihana yarım pul kadar bile değer vermedi.";

Ol kişi kim kendi kavliyi sıya

Ademîler anı hayvandan saya (TTS: V, 3350) "Kendi sözünü tutmayan bir kimseye insanlar hayvan değeri verirler, onu hayvandan sayarlar." (TTS V: 3351 *Yahya Bey Div*.);

*Ağırlıkta çöpe **saymazdı** dağı*

Delerdi oturduğu yeri ayağı (TTS, V, 3351: Şehv. Ter.). Bu beyitteki *çöpe saymak* deyiminde "ağırlıkta bir çöp değerinde bile tutmamak" anlamındadır. *Kadı Burhaneddin Divanı*'nda "hiç değer vermemek" anlamıyla *hiçe say-* şekli de geçmektedir:

Saymamak:

Say-ma-y-uban "*saymayıp, tutmayıp, addetmeyip kıl kadar değer vermeyip*"

Nice tevbe eylemedikçe sıdḳıla

*Dünya mülkin **saymayuban** bir kıla* (*Kâmilü't-Ta'bir*, XV. yüzyıl)

Ol cân ki çün ḫayâl ol bilüñ kılıyile

*Görülse nokta agzuñ sen anı **hiçe say*** (Ergin 1980: 69-124).

*Cihân ḫaksuz kuru bir **ad u sandır***

Bunuñ varlığı var dimek yalandur

(TDK Arşivi) beytinde görüldüğü gibi bu dönem metinlerinde *say-* "değer vermek" sözü yanında *san* "ün, şan, şöhret" sözüne de rastlanmaktadır. Bu söz eş anlamlı *ad san* biçimiyle de kullanılmıştır. *Ad san et-* de "şan, şeref kazanmak" anlamındadır (TTS, II-700).

Yukarıda sıralanan örneklerde görüldüğü üzere, *say-* fiilinin "değer vermek, değerli tutmak" anlamları, ona "saygı göstermek, saygılı davranmak" anlamını da kazandırmıştır.

Gerçi Osmanlı sözlükleri genellikle Arapçadan Türkçeye, Farsçadan Türkçeye karşılıklar niteliğinde olduğu için bu sözlüklerde Türkçe kökenli öteki kelimeler gibi *say-* fiilini de bulamayız. Ancak, sözlükçülükte yeni bir anlayışa yer veren Şemsettin Sami, *Kamus-ı Türkî*'sinde Arapça, Farsça sözler gibi Türkçe sözlere de yer vermiştir. Bu sözlükte yer alan ve *san* adından kurulan *san+a-* fiili: 1. Saymak, saygı etmek, hürmet ve itibar eylemek: *insan kendinden büyüğünü sanamalıdır;* 2. Hürmet yollu istihza etmek, eğlenmek anlamlarını taşımaktadır

Levent Şahverdi Arşivi

(Yavuzarslan: 1029). *Say-* fiilinde ise bizim yukarıda açıklamaya çalıştığımız anlamlar da dâhil olmak üzere yedi ayrı anlam verilmiştir. Bunlardan üçüncüsü: 3. ad ve itibar etmek, 4. makbul ve muteber tutmak, 5. hürmet ve riayet etmek: *Gençler daima ihtiyarları saymalıdırlar* gibi anlamlara gelmektedir.

Say- fiili *Türkçe Sözlük* dâhil bugün bütün sözlüklerde "saygı göstermek, hürmet etmek" anlamı ile de yer almış bulunmaktadır.

Eski Anadolu Türkçesinden günümüz Türkiye Türkçesine uzanan bu anlam gelişmesi yanında, *say-* fiili "saygı göstermek" anlamı ile konuşma dilinde ve Türkiye Türkçesi ağızlarında da boy göstermiştir. *Sev beni seveyim seni; say beni sayayım seni* gibi deyimler böyle bir gelişmenin ürünüdür. Ayrıca, *say-* fiilinden türetilen *saygı (<say-gı)* adı, dilimizde Dil Devrimi'nden önce de kullanılagelen sözlerdendir.

Anadolu'nun Konya ağzında *saygı* "düşünce, hürmet" anlamlarına geldiği gibi (Refet Hamit Zübeyir 1922: 330), Ankara ağzında *sayınsı- (say-ınsı-)* da "saymak, itibar etmek" anlamı ile verilmiştir: *sayınsımıyor kendi bildiğine gidiyor* gibi (göst.y.). *Türkiye'de Halk Ağzından Söz Derleme Sözlüğü*'nde (Samsun-Çarşamba) *sayar (<say-ar)* "kendinden çekinilen, sayılan kimse" anlamındadır: ***sayarın*** *var da o yoldan onun için mi geçmiyorsun?* (C. X: 1492). *Say-ımsa- (say-ım+sa), say-ınsa- (<say-ın+sa-)* ve *sayla-* (Gelibolu, Bolu, Niğde vb. ağızları) fiilleri "önemsemek, saymak" anlamları ile verilmiştir. Bu söz Susurluk ağzında *sayınsı-*, Tokat, Bozan, Eskişehir ağızlarında *sayla-* şekillerindedir. Bunlar yanında Simav-Kütahya ağzında *saysın-* "büyüğünü küçüğünü tanımak"; Sivas, Niksar-Tokat'ta *sana-* (*san+a-*) "hürmet etmek, saygı göstermek" anlamlarındadır.

Görülüyor ki *say-* fiili "saygı göstermek" anlamıyla dilimizde Eski Anadolu Türkçesi döneminden beri yerleşmiş bir sözdür. Cumhuriyet dönemindeki dili özleştirme çalışmaları sırasında, önce kendi kaynaklarına yönelinmiş; *Türkiye'de Halk Ağızlarından Söz Derleme* dergileri ile *Derleme Sözlükleri* ve *Tarama Sözlükleri* bu amaçla hazırlanmış olan sözlüklerdir. Bizce, *sayın* "saygıdeğer, hürmete layık" kelimesi bu temelden hareket edilerek türetilmiştir.

4. *Sayın (<say-ın)* sözündeki *-ın* ekine gelince:

Türkçede ta Eski Türkçe döneminden beri fiilden *-in* eki ile türetilmiş isimler (bazen de sıfatlar) yer almıştır; Köktürk ve Uygur metinlerinde *bulun* "tutsak, esir" *<bul-* "elde etmek, ele geçirmek"; *kıyın* "ceza" *<kıy-* "cezalandırmak", *kelin* "gelin" *<kel-* "gelmek", *tirin* "kalabalık, cemaat" *<tir-* "toplamak", *tügün* "düğün" *<tüg-* "düğümlemek", *yalın* "alev" *<yal-* alevlenmek, *san* "sayı" *<sa-* "saymak", *örgin* "hakan otağı, saray, konak" *<örgi-* "yükseltmek, kurmak" vb. (Tekin 2003: 92, §212; Gabain 1974: 73} 124). *Dîvânu Lugâti't-Türk*'te bunlara koşut *aḳın* "sel" (*<ak-ın*), *boġ-un* "boğum", *tol-ın* "dolu" (tolun ay), *yığ-ın* "yığın" (Nalbant 2008: 134, § 22. 31.) vb. örnekler görülür.

Levent Şahverdi Arşivi

Bu ek, Eski Anadolu Türkçesi yolu ile günümüz Türkiye Türkçesine kadar da uzanmıştır. Dilimizdeki *akın* "akın", (<*ak*-), *büt-ün* (<*büt*-), *ekin* (<*ek*-), *gelin* (<*gel*-), *kesin* (<*kes*-), *sökün* (<*sök*-), *tütün* (<*tüt*-), *yığın* (<*yığ*-), *yoğun* (<*yoğ*-) "yoğunlaştırmak" gibi.

Tolun ay/ dolun ay (<*tol*-), *yakın* (<*yak*-) "yaklaşmak" örneklerinde görüldüğü üzere, bu ekle türetilmiş sıfatlar da vardır. Bu nedenle Türkiye Türkçesindeki *sayın* sıfatının Moğolcadan geçme bir kelime olduğu düşünülemez.

Türkçeyi özleştirmek ve dilimizdeki yabancı sözlere Türkçe karşılıklar bulmak amacı ile işe koyulmuş olan ekip (1930'lu yıllarda), *Türkiye'de Halk Ağızlarından Söz Derleme* dergilerini ve *Tarama Sözlükleri*'ni hazırlayarak önce kendi lehçemizin yazılı ve sözlü kaynaklarına başvurmuştur. Aradıklarını bu kaynaklarda bulamayınca da anlamca bilinen sözleri temel alarak kelime türetme yoluna başvurmuşlardır. Eğer bu yollar yeterli olmamışsa o zaman da Doğu Türkçesi sözlüklerinden yararlanmışlardır.

Sonuç:

1. *sa-/ sa-y-* fiili Eski Türkçe döneminden beri metinlerde "saymak, sayı saymak, sıraya koymak" anlamları ile kullanılarak günümüze kadar gelmiş yaygın bir Türkçe fiildir.

2. Bu fiil, tarihî gelişme dönem ve süreçlerinde, anlam dallanması ve mecazlı kullanımlar yolu ile esas fiille anlam bağlantısı olan daha başka anlamlar da kazanmıştır.

3. Bunlardan biri de *say-* "sıraya koymak, sıra dışı bırakmamak" yani değer vermek anlamındaki *say-* fiilidir.

4. Bu fiil daha Eski Anadolu Türkçesinden başlayarak Oğuz kolunda yaygın bir kullanım kazanmış; bu yaygınlık günümüz Türkiye Türkçesi yazı ve konuşma dili ile ağızlara kadar uzanmıştır.

5. 1930'lu yılların dili özleştirme çalışmaları sürecinde, halk ağızlarından derlenmiş sözler ile tarihî dönem metinlerinden taranmış Türkçe sözlere de ağırlık verilmiştir. *Derleme Dergisi*, *Derleme Sözlükleri* ve *Tarama Sözlükleri* bu amaca hizmet eden çalışma ürünleridir.

6. *Saygı (<say-gı), saygı göstermek* sözlerinde olduğu gibi, *say-* fiilinin çok bilinen, anlamı açık bir Türkçe söz olması, bundan yeni kelimeler türetme yolu ile *sayın (<say-ın)* kelimesinin de yapılmasına yol açmıştır.

7. Yukarıda belirtildiği üzere, dilimizde Eski Türkçe döneminden beri -*ˇn* eki ile fiilden türetilmiş birçok kelime bulunduğu gibi, Türkiye Türkçesinde de bu kuruluşa örneklik edecek *akın, bütün, ekin, gelin, tütün, yakın, yığın* gibi isim ve sıfatlar vardır. Bunlara bakarak 1930'lu yıllarda ve sonrasında *basın, yayın, dizin, esin* vb. yeni türetmeler de yapılmıştır. Bizce, *sayın* sıfatı da (<*say-ın*) "saygı

Levent Şahverdi Arşivi

göstermek" anlamındaki *say-* fiilinden *-n* eki ile türetilmiş Türkçe bir kelimedir. Bu nedenle bu sıfatın şekil benzerliği dışında anlamca, *sayın* ile hiçbir bağlantısı olmayan Moğ. *saġ+in >sayin* "sağ, sağlık, iyi, güzel" anlamındaki kelime ile karıştırılmaması gerektiği görüşündeyiz.

8. Sayın Sertkaya'nın kendi görüşüne destek olmak üzere başvurduğu rahmetli hocamız T. Banguoğlu'ndan aktardığı *Bay, Bayan* ve *Bayin* kelimeleri ile ilgili hatırası elbette doğrudur. T. Banguoğlu, uzunca bir süre AÜ. Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesinde bize de hocalık yaptığı için bu nitelikteki hatıralar bizce de bilinmektedir. Bana dilde uzmanlaşma sevgisini aşılayan da bu hocamızdır.

9. Türkçeleştirme çalışmalarının daha emekleme niteliğindeki başlangıç döneminde, bilimsel temelde eğitim almış elemanlar bir ikiyi aşmadığı için bu türlü yanlışlıklar olmuştur. Hatta yalnız bu dönemde değil, daha sonraki yıllar "arı Türkçe" diye adlandırılan geçici bir dönemde de amatörlerce bu türlü bazı yanlışlar yapılmıştır. Biz de bilim dışı bu yanlışlara karşı bazı yazılar yazmış ve itiraz etmişizdir. Ancak, *sayın* kelimesini bunlar arasına katmak doğru değildir. Çünkü kuruluşu doğrudur. Esasen, Banguoğlu hocamız da, Sertkaya'nın aktardığı hatıraya *sayın* sözünü dâhil etmemiş ve *Türkçenin Grameri* adlı eserinde (TDK Yay. Ankara 1991)'de *-n* eki ile türetilmiş *ak-ın, diz-in, es-in, ışı-n, tüt-ün, yal-ın* gibi eski ve yeni adlar ile *bütün, dol-un, sat-ın (<sat-kun)* sıfatları yanında *sayın* (<say-gın) sıfatına da yer vermiştir (age. S. 225, 256, § 222).

10. Belirtilen bütün bu nedenlerle Sayın Sertkaya'nın görüşüne katılamıyor ve *sayın* sözünün Moğolcadan geçme bir söz değil, Türkçe bir söz olduğu görüşünü benimsiyoruz.

Kaynaklar

AKALIN, 1988: Mehmet Akalın (çev.), *Eski Türkçenin Grameri*, TDK Yay., Ankara.

AKSAN 1965: Doğan Aksan, "Türk Anlam Bilimine Giriş- Anlam Değişmeleri", *TDAY-Belleten*, s.167-184.

AKSOY 1946: Ömer Asım Aksoy, *Gaziantep Ağzı III- Sözlük ve Kullanılmayan Kelimeler*, TDK Yay., İstanbul 1946.

ATA 1997, Aysu Ata, Nāşırüd-din bin Burhānü'd-dîn Rabguzî, *Kısasü'l-Enbiya* (*Peygamberler Kıssası*), TDK Yay., Ankara.

_____ 1998: Aysu Ata, *Nehcü'l- Ferādis III* (*Uştmaḫlarnıng Açuk Yolı*), TDK, Yay., Ankara.

_____ 2004: Aysu Ata, *Karahanlı Türkçesi- Türkçe İlk Kur'an Tercümesi* (Ryland Nüshası), TDK Yay., Ankara.

ATALAY 1939-1943 (I-IV): Besim Atalay, Kâşgarlı Mahmud, *Divân-ı Lûgati't-Türk Tercümesi*, TDK Yay., Ankara.

_____ 1945: Besim Atalay (çev.), *Ettuhfetü'z-Zekiyye fi'l-Lûgati't- Türkiyye*, TDK Yay., İstanbul.

Levent Şahverdi Arşivi

BANGUOĞLU 1990: Tahsin Banguoğlu, *Türkçenin Grameri*, TDK Yay., Ankara.

BATTAL 1997: Abdullah Battal, *İbni Muhennâ Lûgatı*, TDK Yay., Ankara.

BROCKELMANN 1954: C. Brockelmann, *Osttürkische Grammatik der Islamischen Literatursprachen Mittelasiems,* Leiden, Brill Yay.

ÇAĞATAY 1942: Saadet Çağatay, "Uygurcada Hendiadyoinler", AÜ, *Dil ve Tarih-Coğrafya Fak. Dergisi*, S. I, s. 97-144.

DİLÇİN 1983: Cem Dilçin, *Yeni Tarama Sözlüğü*, TDK Yay., Ankara.

_____ 1991: Cem Dilçin, Mes'ud bin Ahmed, *Süheyl ü Nev-bahar*, (İnceleme-Metin-Sözlük), TDK yay., Ankara.

DOĞAN 2011: Enfel Doğan, *Şeyhoğlu Sadrüddin'in Kabus-nâme Tercümesi*, Mavi Yay., İstanbul.

ERGİN 1963: Muharrem Ergin, *Dede Korkut Kitabı II*, İndeks-Gramer, TDK Yay., Ankara.

Ergin 1980: Muharrem Ergin, *Kadı Burhaneddin Divanı*, İst. Ü., Edebiyat Fakültesi Yay., İstanbul.

GABAİN 1974: Annamaria von Gabain, *Alttürkische Grammatik*, Wiesbaden Otto Harrasowitz.

HAMİT-İSHAK 1922: Hamit Zübeyir-İshak Refet, *Ana Dilden Derlemeler*, İstanbul.

KORKMAZ 1973: Zeynep Korkmaz, Sadru'd-din Şeyhoğlu, *Marzubān-nāme Tercümesi,* AÜ, DTCF Yay.

MANSUROĞLU 1956: Mecdut Mansuroğlu, Ahmet Fakih, *Çarhname,* İst. Üniv., Edeb. Fak. Yay.

NALBANT 2008: Mehmet Vefa Nalbant, *Divānü Lugāti't-Türk Grameri I*, İstanbul.

Örnekleriyle Türkçe Sözlük 4, Milli Eğitim Bakanlığı Yay., Ankara 1966.

RÄSÄNEN 1969: Marti Räsänen, *Versuch eines Etymologischen, Wörtelbuch der Türksprachen*, Helsinki.

Tanıklarıyla Tarama Sözlüğü 2, TDK Yay., Ankara 1953.

Tarama Sözlüğü, TDK Yay., Ankara 1971.

TAŞ 2009: İbrahim Taş, *Kutadgu Bilig'de Söz Yapımı*, TDK Yay., Ankara.

TEKİN 2003: Talat Tekin, *Orhon Türkçesi Grameri*, İstanbul.

Türkiye'de Halk Ağzından Söz Derleme Dergisi X (S-T), Ankara 1979.

YAVUZARSLAN 2010: Paşa Yavuzarslan, Şemseddin Sami, *Kamus-ı Türkî*, TDK Yay., Ankara.

YÜKSEL 1965: Sedit Yüksel, Mehmed, *Işk-name.*

ZAJACZKOWSKİ 1937: Ananjasz Zajaczkowski, *Studia Nad Jezyhkiem Staroosmanskim Études sur la Langue Vielle-Osmanlie, Krakov*.

Levent Şahverdi Arşivi

Levent Şahverdi Arşivi

26 EYLÜL'ÜN DİL TARİHİMİZDEKİ YERİ ÜZERİNE KISA BİR DEĞERLENDİRME*

I. Milattan Önceki Dönemler ile Milattan Sonraki Eski Türkçe Döneminde Türk Dili

Sayın Başkan, değerli delegeler, sevgili meslektaşlarım,

Dilimizin geçmişte kalmış tarihî dönemlerini bir kuş bakışı hızı ile gözden geçirdiğimizde, bilindiği üzere, önemli birtakım dönüm noktaları ile karşı karşıya geliriz. Bu dönüm noktaları bilimsel bir yöntemle ele alındığında görülür ki, Türk dilinin yazılı metinlerinin varlığından önceki dönemlerini içine alan yapı ve işleyişi ile yazılı metinlerin bulunmasından sonraki dönemlerini içeren yapı ve işleyişi olmak üzere birbirinden farklı iki esaslı dönem karşımıza çıkar.

XIX. yüzyılın ikinci yarısı ile XX. yüzyılın ilk çeyreğinde Orta Asya ve Doğu Asya bölgelerinde yapılan araştırma, inceleme ve kazıların gün ışığına çıkardığı anıt mezar taşları niteliğindeki *Orhun* ve *Yenisey Yazıtları*nda yer alan Runik alfabenin 1892 yılında V. Thomsen tarafından çözümü ile bu yazıtların Köktürk Kağanlığı'na ait olduğunun ortaya çıkması, Türk dili tarihinin en önemli dönüm noktalarından birini oluşturmuştur. Bunun arkasından da Doğu Türkistan'da 1900-1914 yılları arasında yapılan kazılarda elde edilen Uygur, Mani ve Brahmi yazıları ile yazılmış, çeşitli konulardaki yüzlerce sandık dolusu metinlerin de Göktürk Kağanlığı'nın yerini alarak aynı bölgede M. 744-840 ve 840-1250 tarihleri arasında hüküm sürmüş olan Uygur Türklerine ait olduğunun anlaşılması, dil tarihimizin çok önemli ikinci bir dönüm noktasını oluşturmuştur.

Bu metinlerin işlenip yayımlanması, gerek Göktürkçenin gerek Uygur Türkçesinin o günün koşulları içinde Türkçenin söz varlığı, kavramları dilin yapı ve işleyiş özellikleri açısından hayli gelişmiş, yüksek anlatım gücüne sahip birer dil yapısında oldukları gerçeğini de ortaya koymuştur.

Bir dilin MS VI- X. yüzyıllar arasında böyle bir yapı ve işleyiş düzenine ulaşabilmesi için bu dilin elbette o döneme kadar oldukça uzun bir gelişme sürecinden geçmiş olması gereklidir. Gerçi elimizde MÖ IV. ve III. yüzyıllara ait Çin kaynaklarına dayanan çok sınırlı bilgiler ve *Esig* kurganından çıkarılmış Köktürk

---

* *VII. Uluslararası Türk Dili Kurultayı Açış Bildirisi* (TDK Yay., 2013).

Levent Şahverdi Arşivi

harfli küçük bir ibare (Tekin 1993: 53) varsa da büyük çaplı Türkçe metinlerin bulunamaması, milattan önceki yüzyıllarda bu gelişmelerin nasıl gerçekleştiği hususunu açıkta bırakmıştır. Ancak, Eski Çağ tarihi üzerinde yapılan araştırmalar ve milattan önce 3500-3000 yıllarına uzanan dönemleri içine alan bazı arkeolojik kazılarda elde edilen belge ve veriler ve özellikle *Hitit, Sümer* tabletleri, bu konuyu bir dereceye kadar aydınlatıcı bilgiler ortaya koyabilmiştir. Afif Erzen'in, *Doğu Anadolu ve Urartular* (1986) adlı eserinde açıkladığı *Erken Hurri Kültürü* konusundaki bilgiler, Marcel Erdal'ın "Türkçenin Hurrice ile Paylaştığı Ayrıntılar" (2004: 929-937; 2010: 35-38), Ercilasun'un "Türklerin Ana Yurdu ve Eski Komşuları" (2004: 33) başlıklı yayınlardaki açıklamalar, Ekrem Memiş'in *Eski Çağ Türkiye Tarihi'*nde Hattusas (Boğazköy)'taki arşiv malzemesine dayanarak MÖ 3000 yıllarında Doğu ve Güneydoğu Anadolu bölgesindeki durum ve Türki Kralı *İlşu Nail* için belgelere dayanarak verdiği bilgiler hayli ilgi çekicidir. Bu bilgilere göre, Türkler ve muhtemelen Oğuz Türkleri, daha Orta Asya'dan önce Anadolu'da ve Mezopotamya'ya komşu, yakın bir bölgede (*Yakın Doğu'*da) yurt tutmuşlardır. Bu kaynaklarda, arkeolojik kayıtlardan ve tabletlerden aktarılarak verilen bilgiler, Türk tarihinin milattan birkaç bin yıl öncesine ışık tutacak niteliktedir. Ayrıca Yakın Doğu'da Sümerler ile Türkler arasındaki ilişkiler ve Sümercede 68 Türkçe kelimenin yer almış olması, Türkler ile Sümerler arasında daha MÖ 3500-3000 yıllarında bir kelime alışverişinin varlığını tanıklamaktadır (Tuna 1997: 49). Ayrıca Türk dilinin yaşı üzerinde yapılan çok yönlü bilimsel araştırma ve değerlendirmeler de bu dilin yaşını 4500-5000 hatta daha yukarı yıla çıkarmaktadır (Aksan 1975-1976: 133-141; Korkmaz 1989-1994: 353: 370; Sertkaya 2007; Kormişin 2007).

Bu sürenin 2000 yılı milattan sonraya ait olduğuna göre, demek ki geride kalan en az 3000-3500 yıllık bir süre de milattan önceki dönemleri içine almaktadır. Sonuç olarak MS VI-X. yüzyıllar arasını kapsayan ve içlerinde en az üç beş farklı lehçeyi de barındıran *Eski Türkçe* dil tarihi açısından hayli gelişmiş bir dönemi temsil etmekte, dolayısıyla da Türk kültür tarihinde önemli bir dönüm noktasını oluşturmaktadır.

Konuya milattan sonraki yüzyıllarda Oğuzca açısından bakıldığında, Oğuzların Köktürk ve Uygur siyasi tarihinde devletin güçlü ve etkili bir etnik kolu olarak devreye girmesi, etkisini bu dönemin dil yapısında da göstermiş ve belirtiler hâlinde de olsa, Oğuzca *Eski Türkçe* diye adlandırdığımız bu dönem metinlerinde bir dereceye kadar varlığını ortaya koyabilmiştir. (Korkmaz 2005/I: 205-216). Dolayısıyla tarihî gelişme sürecinde kendi adına ilk dönüm noktasını oluşturmuştur.

II. İslam Medeniyeti Döneminde Türk Dili:

Bilindiği gibi Türk dünyasında Türklerin İslamlığı kabulünden sonra, XI. yüzyıldan başlayarak yeni bir dönem açılmış ve İslam medeniyetinin etkisi altında kültürel açıdan eskisinden farklı bir şekillenme kendini göstermiştir. Türk-İslam medeniyetinin başlangıcını temsil eden Karahanlı Türkçesi ile yazılmış olan

Levent Şahverdi Arşivi

eserler, içerik bir yana, dil açısından yine Türkçenin sağlıklı bir biçimde yol alışı niteliğindedir. Nitekim *Kutadgu Bilig* gibi bir eser, İslam kültürünün gereklerini karşılayan bir yapıda olmasına rağmen, dili açısından, Uygurcanın devamı niteliğinde, Türkçeyi işleyen yüksek düzeyde bir nazım dili sergilemektedir. MS 1069 yılında yazılmış olan bir eserin, devrin Karahanlı hükümdarı Hasan b. Süleyman Arslan Karahan'a sunulmuş olması da o dönemdeki Türk kağanlarının kendi dillerine karşı gösterdikleri ilgi ve duyarlığının bir göstergesi niteliğindedir. Öte yandan Kâşgarlı Mahmud da o dönemde itibarlı bir yaygınlık kazanmış olan Arap diline karşı, Türkçenin Orta Asya'daki gücünü sergilemek ve Araplara Türkçe öğretmek üzere hazırladığı *Dîvânu Lugâti't-Türk*'te, Türkçenin Arapça ile atbaşı beraber gittiğini ispatlamayı amaç güden yüksek düzeyde ansiklopedik bir sözlük ortaya koymuştur. Kâşgarlı'nın eserinde Oğuzlara ve Oğuzcaya önemli bir yer ayırmış olması da Oğuzların bu dönemde Türk dünyasında etnik bakımdan batıya yönelmiş, elle tutulur güçlü varlıkları ve bunun dildeki yansımaları ile ilgilidir. Bu dönemde VIII. yüzyılın ikinci yarısında başlayan göçlerle Karluklar önünden çekilerek batıda Sirderya ve Aral Gölü çevresinde, Karahanlı Devleti'nin batı kesiminde, Oğuzlar, kısmen göçebe kısmen de birtakım şehirler kurarak *Yarkent* merkez olmak üzere bir *Yabgu Devleti* hâlinde yüksek düzeyde yerleşik bir yaşama düzenine geçmişlerdir. Oğuzların Türk dünyasındaki bu etnik ağırlıkları, Karahanlı Türkçesini Çağatay Türkçesine bağlayan ve yeni yazı dillerinin oluşmasına kaynaklık eden Altınordu-Harezm bölgesinde daha da ağırlıklı duruma gelmiştir denebilir. Çünkü Karahanlı Türkçesinden Harezm Türkçesine geçiş dönemini temsil eden *Anonim Kur'an Tefsiri,* Harezm Türkçesi ile yazılmış *Kısasü'l- Enbiya, Nehcü'l-Feradis, Muînü'l- Mürîd* gibi eserlerde kendi etnik ağırlıkları ile orantılı olarak Oğuzcanın hissedilir oranda bir etkisi göze çarpmaktadır. Bu durumu biz, Oğuzcanın öteki eserleri etkileme yolu ile artık bağımsız bir yazı diline uzanma yolundaki belirtileri olarak değerlendirmek istiyoruz.

XI-XIII. yüzyıllar arasında Orta Asya'dan batıya yönelen göçler ile *Horasan* ve *İran* üzerinden *Azerbaycan*, *Irak* ve *Anadolu*'ya uzanan Oğuz-Türkmen boylarının oluşturduğu yeni şekillenmeler, Türk dili tarihi açısından karşımıza bambaşka yeni bir dönem sergilemiştir. O dönemin kendine özgün sosyal ve kültürel şartları ile Oğuz boylarına yön veren devlet kurucularının tutumlarının bir sonucu olarak 1040 tarihinde Horasan'da kurulmuş olan *Büyük Selçuklu Devleti*'nde de 1077 tarihinde Anadolu'da kurulmuş olan *Anadolu Selçuklu Devleti*'nde de resmî dil olarak Farsçanın yerleşmiş; dinî ve dış yazışmalar dili olarak Arapçanın devreye girmiş olması, Oğuzca temelindeki Türkçeyi tarihte ilk kez halkın konuşma dili olacak şekilde geri plana iten bir alın yazısına uğratmıştır. Türk dilinin böyle bir kader kurbanı oluşunda, belki bir dereceye kadar da Oğuzcanın bundan önceki dönemlerde, içinde yer aldıkları Türk devletlerinin siyasi tarihlerinde önemli birer rol oynadıkları hâlde, bağımsız bir siyasi varlık gösterememiş olmalarının etkisi vardır.

Levent Şahverdi Arşivi

III. Anadolu Türkmen Beylikleri Dönemi:

Ancak, Horasan'daki *Büyük Selçuklu Devleti'*nin ve *Anadolu*'daki *Selçuklu Devleti*'nin 1307'de Moğol akını ile sona ermesini izleyen *Anadolu Türkmen Beylikleri Dönemi* tarihte ilk kez Oğuz Türkçesi için çok önemli bir dönüm noktası oluşturmuştur. Hatırlanacağı üzere, bu dönemde, Oğuzcaya dayalı bir yazı dilinin sağlam temelleri atılmıştır. Çünkü Anadolu bölgesinde Türkmen Beyliklerinin kurulması ile Oğuzca, bağımsız bir siyasi varlığı temsil eden bağımsız bir yazı diline uzanma şansını yakalamıştır. Oğuzcayı, o güne kadarki tarihinde ilk kez böyle bağımsız bir yazı diline ulaştırma evresini temsil eden ve dil tarihimizde başlı başına bir dönüm noktası oluşturan bu dönem, hiç şüphe yok ki Anadolu Türkmen beylerinin ulusal geleneklerine, kendi bölge dillerine karşı gösterdikleri önemle, beylik saraylarında şairlere, ediplere, bilim erbabına verdikleri yer ve himaye ile orantılıdır. Hele Karamanoğlu Mehmet Bey'in 1277 tarihli, Türk dilinden başka dil konuşulmaması yolundaki ünlü fermanı bütün Anadolu beyliklerinin görüşüne tercüman olan bir ferman niteliğindedir. Oğuzcayı tarihte ilk kez bir yazı dili olma gücüne kavuşturan ve XIII. yüzyıldan XV. yüzyıla kadar süren *Eski Anadolu Türkçesi* ya da *Eski Türkiye Türkçesi* diye adlandırdığımız bu dönem, çok çeşitli konularda telif ya da Arap, Fars dillerinden çeviri yoluyla yüzlerce değerli eserin ortaya konduğunu ve günümüz çağdaş *Oğuz Türkçesi* temelindeki *Türkiye Türkçesi, Azerbaycan Türkçesi* vb. *Güneybatı Türk lehçe ve yazı dillerinin* temelini oluşturan bir dönemdir. Dönemin dil yapısı için iki örnek vermek gerekirse, söz gelişi *Yunus Emre'*nin tasavvuf felsefesini işleyen şiirlerindeki sanatlı duruluk, *Dede Korkut Hikâyeleri*'nin tasvir dilindeki sürükleyici akıcılık, Şeyhoğlu'nun eserlerindeki dolgunluk, Süleyman Çelebi'nin *Mevlid'*indeki o güzel ve uyumlu anlatımı bile, Türkçenin yetenekli kişiler ve sanatçılar elinde nasıl bir düzeye yükselebildiğini göstermesi açısından belirgin örnekler niteliğindedir.

Aynı yapıcı gelişme, XV. yüzyılda Orta Asya kesimindeki Çağatayca için de söz konusudur. Bu bölgenin dönüm noktasını da Ali Şir Nevâyî gibi değerli bir şairin Fars diline karşı tek başına verdiği mücadele oluşturmuştur. Doğu Türkçesinin XV. yüzyıldan başlayarak XX. yüzyıla kadar Türk dünyasının doğu kesimini temsil eden bir yazı dili olarak süregelmesinin temelinde, hiç şüphe yok ki Nevâyî'nin bu bilinçli ve güçlü tutumunun çok önemli bir payı vardır. Bu açıklamadan sonra şimdi yeniden Anadolu bölgesine dönersek, Anadolu Beylikleri Dönemi'ndeki bu parlak gelişme, Türkçe ve özellikle Oğuzca açısından bir *Rönesans* niteliğindedir. Bu dönemdeki yazı dilinin oluşum ve gelişmesinde elbette içinde yer alınan ortak İslam kültürünün dilleri olan Farsça ve Arapçadan yapılan çeviri ve aktarmaların da önemi bir rolü olmuştur.

IV. Osmanlı Türkçesi ve Devamında Dilimizin Durumu:

Ne var ki Oğuzca böyle verimli ve sağlıklı bir gelişme yolu izlerken, *Osmanlı Beyliği*'nin peyderpey öteki beyliklerin varlığına son vererek başlı başına bağımsız bir devlet durumuna gelişi ve 1453 tarihinde İstanbul'un fethinden son-

Levent Şahverdi Arşivi

ra bir imparatorluk döneminin başlaması ile birlikte, Oğuzca temelindeki Türk yazı dili de imparatorluk koşullarının ve ortak İslam kültürünün ortaya çıkardığı yeni şartlar dolayısıyla, söz varlığı, çeşitli kavramlar, dinî terimler ve dili işleten ekler açısından Arap ve Fars dillerinin yoğun etkisi altında kalınca, Türkçeyi her yönü ile bir ayrık otu gibi sarmış olan bu dillerin kelime ve ekleri, Türkçenin söz varlığını ve sistem yapısını derece derece devre dışı bırakıp yok edince, dilimizin kendi kendini geliştirip güçlenme yollarını tıkamıştı. Böylece, Osmanlı Türkçesi diye adlandırdığımız XVI-XIX. yüzyıllar arasındaki yazı dilimiz çok işlenmemiş, hünerli bir dil oluşumuna geçilmiş olmasına rağmen, kendi özünde, ne halkın dilinden kopmuş, yüksek zümreye özgü yapma bir aydınlar dili oluşumuna gelmiştir. Bu konuda yapılan araştırmalar, bu yazı dilinin yüzde doksanını Arapça ve Farsçanın, ancak yüzde onunu Türkçenin oluşturduğunu ortaya koymuştur.

Bilindiği üzere bu durum XIX. yüzyıl ortalarına, Batı ile kültürel temasların kapladığı Tanzimat Dönemi'ne kadar süregelmiştir.

V. Tanzimat-Cumhuriyet Arası Dönemdeki Gelişmeler:

Tanzimat Dönemi'ndeki Batılılaşma hareketine paralel olarak bu dönemde üzerinde durulan önemli konulardan biri de yazı dilinin sadeleştirilmesidir. Bu nedenle Tanzimat Dönemi'ndeki dil hareketleri bir bakıma yeni bir dönemi temsil etmektedir. Çünkü bu dönemin dil anlayışı, Batı'ya yönelmenin bir gereği olarak genellikle tabii bilimler alanındaki bütün kitapların, devlet, okul ve gazeteci dilinin Türkçeleştirilmesini gerekli kılıyordu. Batı yaşayışına yönelmiş bir imparatorlukta, düşünce hayatının ilerlemesi ve millî eğitimin yayılması, ancak anlamını söyleyişe kurban etmeyen sade bir dilin kullanılması ile gerçekleştirilebilirdi. Bu nedenle Tanzimat Dönemi'nde dil konusu bilinçli bir düşünce olarak ortaya çıkmıştır. Dilin sadeleştirilmesi, yazımı, grameri ve sözlüğü konularında basında çeşitli görüşler yer almıştır. Özellikle Şinasi, Ali Suavi, Ziya Paşa, Ahmet Midhat, Şemsettin Sami, Süleyman Paşa ve hatta süslü dili temsil eden Namık Kemal bile dilin sadeleştirilmesi konusunda önemli görüş ve çareler ileri süren Tanzimat yazarlarıdır.

Eğer bu dönem, ulaştığı sonuç bakımından bir değerlendirmeden geçilirse, yukarıda adları sıralanan yazarlar ve bunlara eklenecek daha başkalarının gayretleri ile yazı dili gittikçe sadeliğe yüz tutmuştur denebilir. Ancak, bunun yanında *âlî üslup* diye adlandırılan ağır bir dilden kurtulmak yine de mümkün olamamıştır. Hele *Tanzimat* Dönemi'nin devamı niteliğindeki *Servetifünun* Dönemi'nde, nazımda ve nesirde Tanzimatçıların yolu da izlenmemiştir. Fransız edebiyatının ürünlerini örnek alan bu dönem yazarları, duygu ve düşüncelerini bütün incelikleri ile sergileyecek bir dil ile bu dili yansıtacak hünerli bir üsluba ağırlık verdikleri için Tevfik Fikret, Halid Ziya gibi Servetifünun yazarlarının kullandıkları özel kelime ve tamlamalar ile üsluba karşı gösterdikleri büyük özen, dili kolaylıkla anlaşılır olmaktan büsbütün uzaklaştırmıştır.

Levent Şahverdi Arşivi

Servetifünuncuları izleyen *Fecriaticiler* de dil bakımından onlardan hiç ayrılmamışlardır. Bunlar da Arapça ve Farsça kelimeler ile bu dillerden geçen kurallarla yüklü isim ve sıfat tamlamalarını aynı özenti ile kullandıkları için dildeki ağırlık ve anlaşmazlık aynı biçimde yol almıştır denebilir. Üstelik bu dönemde dile bir de Fransızcanın baskı ve etkisi girmiştir (Ayrıntı için Korkmaz 1974: 26-27).

Gerçi *Servetifünun* Dönemi'nde de bunu izleyen *Fecriati* Dönemi'nde de dili sadeleştirme çabaları belirli bir akım olarak devam ettirilmeye çalışılmıştır. 1908'de 2. Meşrutiyet'in ilanı ile kendini gösteren siyasi gelişmelere koşut olarak dilde de yeni bazı gelişmeler başgöstermiştir. Bu bağlamda bir yandan Mehmet Emin'in hiçbir edebiyat akımına bağlı olmadan yazdığı Türkçe şiirler, bir yandan Türk Derneğinin çıkardığı *Türk Derneği Dergisi'*ndeki yazılar (1909) Türkçeyi açık, sade, güzel bir bilim ve kültür dili olabilecek kadar geniş, kapsamlı bir oluşuma getirme amacına yönelmiş bulunuyordu. Ancak, Derneğin bu çabaları, genellikle dili Arapça, Farsça ve Fransızca gibi yabancı unsurlardan arındırma amacını hedefleyen bir tasfiyecilik hareketi olarak algılandığı için, kamuoyundaki tepkiler bir yana, dernek içinde bile birtakım görüş ayrılıklarına yol açmıştır. Dolayısıyla *Servetifünun* ve *Fecriati*'nin güçlü etkisi karşısında, birbirinden farklı doğrultularda yol almaya çalışan bu sadeleşme hareketleri pek etkili olamamıştır. Ancak, bu dönemin en etkili dil akımı *Yeni Lisan* hareketidir. Bilindiği gibi, Yeni Lisancılar, *Selanik*'te *Genç Kalemler* dergisi etrafında toplanan yazarlardır. *Genç Kalemler*'in başında yer alan Ömer Seyfettin, "Yeni Lisan" başlıklı yazısında, temel görüş olarak millî bir edebiyatın dilde geçmişi taklitle değil, ancak millî bir dile sahip olmakla doğabileceğini dile getiriyordu. 500 yıldan beri kullanılan Arapça, Farsça sözlerin dilden bütünüyle atılamayacağı ve ancak konuşma dili ile yazı dilini birleştirerek edebiyatın ihya ve icat edilmiş olacağı düşüncesinde idi. Özet olarak Genç Kalemler topluluğunun çalışmalarında, dilde tasfiyecilikten çok, Ziya Gökalp'in önemle belirttiği üzere, yazıda *İstanbul ağzı*nı yerleştirme çabası yer almıştır. Yeni Lisancılara karşı koyanlar ise, dilin doğal gelişmesine el atmamak gereğinden hareket ederek bu gelişme yolunu ancak büyük sanatçıların çizebileceği görüşünde idiler.

Ziya Gökalp'in Türkçülüğün Esasları adlı eserinde temsil ettiği görüşle, dil sorununu, ulusal dile dönüşte aşılması gereken basamaklardan biri olarak değerlendirilmiştir.

Yukarıdan beri yapılan kısa açıklamalar gösteriyor ki Osmanlı Türkçesinin ağırlığına ve Türkçenin yıkımına yol açan gidişine karşı koyan akımlar, Tanzimat'tan beri birbirleri ile çarpışarak veya birbirlerini tökezleterek yol alabilmiştir. Dilin sadeleştirilmesinde millî bir yol alınmış olsa da daha Türkçeyi kendi bendini geliştirmeye yetecek sağlıklı ve planlı bir raya oturtma olanağı doğmamış bulunuyordu. Bütün gayretler, birbirlerinin görüşleri ile bağdaşmayan farklı tutumların çarpışması doğrultusunda yol alıyor ve şekilleniyordu. Oysa, dilin kendi

Levent Şahverdi Arşivi

yaratıcılığına dayanarak kendi kendini geliştirme yollarının açılması, bu yönde alınacak önemli tedbirleri gerekli kılıyordu. İşte Cumhuriyet Dönemi'ne girildiği zaman durum böyle idi ve *Yeni Lisan* hareketinin getirdiği sadeleşme ve şekillenmeler 1932 yılına kadar süregelmiş durumdaydı.

VI. Cumhuriyet Dönemi'nde Türk Diline Bakış:

Bilindiği üzere, Cumhuriyet Dönemi, yalnız Millî Mücadele döneminin ortaya koyduğu yeni koşullara bağlı bir siyasi şekillenme değil, aynı zamanda toplumun sosyal ve kültürel yapısını sağlam temeller üzerine yerleştirme amacı güden bir şekillenme biçimiydi. Bu nedenle yapılan yenilikler, İmparatorluğun Tanzimat ve sonrası dönemlerde olduğu gibi bir kısmi düzenleme temelindeki ıslahat hareketleri olmayıp, köklü ve Türk toplumunu kalkındıracak yenileşmeleri temel alan bir kültür hareketi idi. Herder ve W. Von Humboldt gibi ünlü dil bilimcilerin belirttiklerine göre, bir milletin manevi gücü, o gücün en yüksek açıklama aracı olan dilde kendini gösterir. Bu bakımdan dil ile millet, dil ile toplum birbirinin ayrılmaz bir parçası durumundadır (W. Von Humboldt 1907: 43; Akarsu 1955: 38). Dilinde üstünlüğe erişememiş bir millet, bir toplum, kültür alanında da gerçek bir üstünlüğe erişemez. Çünkü üstün fikirler ve yüksek duygular dille anlatılır. Bilim de dille yayılır. Dolayısıyla dil, sosyal yapı ve gelişmişliğin ifadesi olduğu kadar kültürün de bir aynası durumunda idi. Dolayısıyla dillerini geliştirememiş toplumlar kültür alanında ve kültürel yarışmada da geride kalmaya mahkûm idiler. İşte Türk dilinin geçmiş yüzyıllarda yapı ve işleyişindeki sakatlıklar dolayısıyla uğradığı gerileme, onun gelişmiş bir bilim, felsefe ve kültür dili hâlinde yol almasını engelliyordu. Bu nedenle Türk diline devlet elinin uzanması ve ona doğal yapı ve işleyişindeki gelişmelere en elverişli zeminin açılması gerekiyordu.

İşte 1 Kasım 1928 tarihinde Latin alfabesi temelindeki yeni Türk alfabesinin kabulünden ve 12 Temmuz 1932 tarihinde bizzat Atatürk'ün direktifi ile Türk Dili Tetkik Cemiyeti (TDTC)'nin kurulmasından sonra, Türk Dili üzerindeki çalışmalar o güne kadarkinden çok farklı bir yöntemle ele alınmış bulunuyordu. Dilimizin tarih boyunca gösterdiği doğal gelişme ve yarattığı dolgun nitelikli eserler dikkate alınarak Cemiyetin amacı: "*Türk dilinin öz güzelliğini ve zenginliğini meydana çıkarmak ve onu dünya dilleri arasında değerine yaraşır yüksekliğe eriştirmek.*" diye belirleniyordu (İnan 1959: 207-208; Ünaydın 1943: 10). Bu kısa fakat çok özlü ifade, dilin nasıl bir yöntem ve biçimde çalışma programları ile ele alınacağının açık bir ifadesi idi.

Bilindiği gibi 26 Eylül, *I. Türk Dili Kurultayı*'nın 1932 yılında İstanbul'da Dolmabahçe Sarayı'nda toplandığı ilk gündür. Atatürk'ün önderliğinde yaptığı çalışmaları 6 Ekim 1932 tarihine kadar sürdüren kurultay başlangıç tarihi olan 26 Eylül'ü, her yıl kutlanacak bir bayram günü (*dil bayramı*) olarak kabul etmesinin özel ve derin bir anlamı vardır. Çünkü 26 Eylül, dil ve kültür tarihimizde bundan öncekilerle karşılaştırılması mümkün olmayan önemli hem de çok önemli,

Levent Şahverdi Arşivi

yepyeni bir dönüm noktası oluşturuyordu. Bu tarih, yüzyıllarca ihmale uğramış, aşağılanmış ve üvey evlat muamelesi görmüş olan Türk diline devlet eliyle sahip çıkma kararlılığının ifadesi idi. Ona, planlı, programlı ve ayrıntılı bir çalışma ile kendi kişiliğini kazandırma ve gelişme yolunu açma mücadelesinin başlangıcı idi. Dilimiz üzerinde yapılacak çok yönlü araştırma ve incelemeler ile onun geleceğine bilinçli olarak yönelme azminin göstergesi idi. Geçmişin dilimize karşı takındığı umursamaz tavrı bir yana iterek dil konusunu toplumda canlı tutmayı hedef alan bir karar günü idi. Böyle bir kararla her Türk vatandaşının kafasında ve gönlünde ana dili sevgisini ve ana dili bilincini yaşatma ve köklendirme azminin çok açık bir ifadesi idi (Korkmaz 1995: 1177). Türk dili ve edebiyatı konularının üniversitelerde en geniş ölçüler ile ele alınma kararının öncüsü idi. Ayrıca dil ve tarih alanlarında uzmanlar yetiştirilerek Türk dilinin çok eski devirlerden başlayan yapı ve işleyişini gün ışığına çıkarılabilmesi için özel bir fakültenin *Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi*nin kurulmuş olması da aslında bu çalışmaları sağlam temellere oturtan bir bilim anlayışının göstergesi idi. İşte Atatürk'ün eliyle kurulan, üstelik Türkiye İş Bankasındaki hisse senetlerinin gelirini de Tarih ve Dil kurumlarına bağışlayarak bilimsel çalışmaların maddi yönünü de sağlama bağlayan Atatürk'ün himmeti ve uzak görüşü ile kurulmuş olan *Türk Dili Tetkik Cemiyeti* ve bugünkü adı ile *Türk Dil Kurumu*, 26 Eylül 1932-26 Eylül 2012 tarihleri arasındaki 80 yıllık sürede yaptığı çok yönlü çalışmalar, düşünce erbabı ve üniversitelerle iş birliği hâlinde gerçekleştirdiği yüz ağartıcı çok yönlü yayınlar ile Türk diline çok şey kazandırmıştır. Dilin Türkçeleştirilmesi konusundaki bilinçli çalışmalarla bugün artık *tevazu*nun yerine *alçakgönüllülük*, *mütevazı*'nın yerine *alçakgönüllü*, *münevver insan*ın yerine *aydın kişi*, *bariz*in yerine *belirgin*, *darb-ı mesel*in yerine *atasözü*, *bî-çare*nin yerine *çaresiz*, *muvakkat*ın yerine *geçici*, *hamî*nin yerine *koruyucu* gibi yüzlerce karşılıklar yer almış bulunmaktadır.

Böylece Türkiye Türkçesi, kendi gelişme rayına yerleştirilen bir yazı dili niteliğine kavuşturulmuş; yazı dili ile konuşma dili arasındaki o eski uçurum da kapatılmıştır. Ayrıca, Türkçenin yazım, sözlük, dil bilgisi, dil bilimi, yabancı sözlere karşılıklar konularında eldeki olanaklar ölçüsünde önemli araştırma ve yayınlar yapılmış; dilimizin anıt ve kaynak niteliğindeki bütün eski eserleri işlenip yayımlanarak gün ışığına çıkarılmıştır. Birkaç yılda bir düzenlenen Türk Dili Kurultayları günümüze kadar düzenli olarak gerçekleştirilmiştir.

Gerçi, Türk dilini kendi doğal gelişme rayına oturtma çalışmaları sırasında, daha önceki dönemlerde olduğu gibi 1960-1970'li yıllarda da *arı Türkçecilik* gibi dil gerçeğine ve dili geliştirme ölçülerine aykırı bazı tutum ve uygulamalara girişilmiş ise de bunu izleyen *yaşayan Türkçe* atılımındaki çalışmalarla (Yaşayan Türkçe I-III, Tercüman Yayınları, İstanbul, 1980) bu yanlış gidiş frenlenebilmiştir. Daha sonra Türk Dil Kurumunun Anayasa'nın 134. maddesi uyarınca bir Anayasa kurumu hâline getirilerek 2876 sayılı kanunla yapılan düzenlemeler ile Başbakanlığa bağlı akademik bir kuruluş hâline dönüştürülmüş olması, bilimsel açıdan önemli çalışmaların gerçekleştirilmesine de elverişli bir ortam hazırlamış-

Levent Şahverdi Arşivi

tır. Bugün de Türk Dil Kurumu, 11/10/2011 tarihli ve 664 sayılı kanun hükmünde kararname ile yine Başbakanlığa bağlı akademik bir kuruluş hâlinde çalışmalarını sürdürmektedir. Yalnız unutmamak gerekir ki bir dil akademisi niteliğindeki bu kurumun çalışmalarını daha kapsamlı ölçülerle yürütülmesi için bizce bu alanın gerekli kıldığı daha başka bazı düzenlemelere de gereksinim vardır.

Sonuç olarak Türk Dil Kurumunun, 80 yıl içinde gerçekleştirdiği bütün bu olumlu başarıları, 26 Eylül 1932 tarihinde alınan ve tüzüklere geçen kararların uygulanmasının ve ülkenin bütününe yayılmasının ortaya koyduğu verimli sonuçlardır denebilir. Bu bakımdan hiç şüphe yok ki 26 Eylül sembolik olarak Türk dili tarihinin öteki önemli dönüm noktaları arasında yapıcı ve geliştirici en önemli dönüm noktasını oluşturmaktadır. Evet, en önemli dönüm noktasını oluşturmaktadır. Çünkü bugün günümüz Güneybatı Türk lehçelerinin temelini oluşturan *Türkiye Türkçesi*, dünyada Kuzey Buz Denizi kıyılarından Hint Okyanusu'na, doğuda Moğolistan ve Çin sınırından Avrupa ortalarına kadar uzanan dünyanın köklü beşinci dili durumundaki Türk dilinin öteki lehçe ve kollarına da örneklik edebilecek bir gelişme düzeyini yakalamışsa, bu durumu elbette 26 Eylül kararlarının ulaştığı çok yönlü ve kapsamlı sonuçlara da borçludur. Bu nedenle de tekrar edelim 26 Eylül, dil ve kültür tarihimizin çok önemli bir dönüm noktasını oluşturmaktadır. Yukarıda belirtildiği gibi, Türk diline devlet eliyle sahip çıkma kararlılığının ifadesi olmuştur. Ona kendi kişiliğini kazandırma mücadelesinin başlangıç noktası olmuştur. Dilimizin geleceğine sağlıklı ve bilinçli olarak yön verme azminin şaşmaz bir göstergesi olmuştur. Geçmişin dilimize karşı takındığı umursamaz tavrı bir yana iterek dil konusunu toplumda her zaman canlı tutmayı hedef alan bir karar gününü temsil etmiştir. Ayrıca, böyle bir kararla her Türk yurttaşının kafasında ve gönlünde ana dili sevgisini ve ana dili bilincini yaşatma ve köklendirme azminin ifadesi olmuştur (Korkmaz 1995: 1176).

Taşıdığı coğrafi genişlik, tarihî derinlik ve zenginlikle dünyada 220 milyon insanın konuştuğu ve yazdığı bir dünya dili niteliği taşıyan Türk dilinin *Türkiye Türkçesi*ni temsil eden bu kolu, eğer söz varlığı, ortaya koyduğu eserler ve sistem yapısı açısından bugün bir bilim, bir felsefe, bir sanat ve bir kültür dili durumuna gelebilmişse ki elbette gelmiştir; bu gelişmeyi hiç şüphe yok ki 26 Eylül'ün özünde ve ruhunda saklı kararlara dayanılarak yapılan verimli çalışma ve gelişmelere borçludur. Elbette bu başarıda, Türk diline hizmet vermiş bütün bilim adamlarının, şairlerin, yazarların ve düşünce erbabının da çok önemli payları vardır. Bu arada sözlerime son verirken, Atatürk başta olmak üzere bu kurumun kuruluşunda emeği geçmiş ve önemli güçlükleri büyük gayretlerle omuzlamış değerli kişilerin ruhları şad olsun diyip, hepinizi sevgi ve saygılarımla selamlıyorum.

Levent Şahverdi Arşivi

Kaynaklar

Afet İnan (1959), *Atatürk Hakkında Hatıralar ve Belgeler.*

AKARSU, Bedia (1955), *Wilhelm von Humboldt'ta Dil-Kültür Bağlantısı*, İstanbul.

AKSAN, Doğan (1975-1976) "Eski Türk Yazı Dilinin Yaşı ile İlgili Yeni Araştırmalar", *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı- Belleten*, s. 133-141.

ARAT, R. Rahmeti (1974), *Kutadgu Bilig,* Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara.

ATALAY, Besim (1939-1941), *Divanü Lügati't-Türk*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara.

ERCİLASUN, Ahmet Bican (2004) "Türklerin Ana Yurdu ve En Eski Komşuları", *Türk Dili Tarihi*, Akçağ Yayınları, Ankara.

ERDAL, Marcel (2004) "Türkçenin Hurrice ile Paylaştığı Ayrıntılar", *V. Uluslararası Türk Dili Kurultayı Bildirileri*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara.

ERZEN, Afif (1986), *Doğu Anadolu ve Urartular*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara.

GÖKALP, Ziya (1972), *Türkçülüğün Esasları,* Başbakanlık Kültür Müsteşarlığı Yay., İstanbul.

HUMBOLDT, Wilhelm von (1907), *Gesammelte Schriften Bd VII/1,* Berlin.

KORKMAZ, Zeynep (1974), *Cumhuriyet Döneminde Türk Dili,* AÜ, DTCF Yay.

_____ (1980), "Ömer Seyfettin ve Yeni Lisan", *Milli Kültür (*Haziran 1990), s. 6-11.

_____ (1981), "Dede Korkut Hikâyelerinin Eski Osmanlı Metinleri Arasındaki Yeri", *Milli Kültür, C. III/4,* s. 23-25.

_____ (1989), "Tarihî Devirlerdeki Gelişmelere Göre Eski Türkçenin Yaşı", *TDAY-Belleten*, 1989 (1994), s. 353-370.

_____ (2005a), "Eski Türkçedeki Oğuzca Belirtiler", *Türk Dili Üzerine Araştırmalar,* C. I, TDK Yay. Ankara s. 205-216.

_____ (2005a), "Anadolu Dilinin Tarihi Gelişmesinde Beylikler Dönemi Türkçesinin Yeri", *Türk Dili Üzerine Araştırmalar,* C.I, TDK Yay. Ankara s.419-423.

_____ (2005b), "İnsan Varlığından Millet ve Kültür Varlığına Uzanan Dil", *Türk Dili Üzerine Araştırmalar,* C.I, TDK Yay. Ankara s. 739-744.

KORMUŞİN, Igor (2007), "Dünden Bugüne Türkçe Oturumu", *Cumhuriyetin 75. Yıl Dil Bayramı TBMM Kültür-Sanat Yayınları*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara.

MEMİŞ, Ekrem (2007), *Eskiçağ Türk Tarihi*, s. 21-28.

ÖZKAN, Mustafa (2009), *Türk Dilinin Gelişme Alanları Eski Anadolu Türkçesi*, Filiz Kitabevi, İstanbul.

SERTKAYA, *Osman* (2007), "Dünden Bugüne Türkçe Oturumu", *Cumhuriyetin 75. Yıl Dil Bayramı TBMM Kültür-Sanat Yayınları*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara.

TUNA, Osman Nedim (1997), *Sümer ve Türk Dillerinin Tarihi İlgisi ile Türk Dilinin Yaşı Meselesi,* Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara.

Levent Şahverdi Arşivi

KÜLTÜREL DEĞİŞİMLERİN SOSYAL YAPI ÜZERİNDEKİ ETKİLERİ VE DİLE YANSIMASI ÜZERİNE*

1. Dilin yalnızca kişiler arasında anlaşma sağlayan bir araç olmayıp aynı zamanda içinde bulunduğu toplumun coğrafi, sosyal ve kültürel koşullarına bağlı olarak yol alan canlı bir sosyal varlık oluşu, onu doğal olarak içerdiği kapsamlı kültür değerlerinin ve gelişimlerin de etkisine açık tutmuştur.

Bir dilde nitelik bakımından iki türlü değişim göze çarpar. Bunlardan birincisi dilin iç yapısında görülen ve zaman içinde kendi sistem yapısında yer alan doğal değişimlerdir. İkincisi ise doğrudan doğruya dış yapıda görülen etkenlere, çok yönlü kültürel ilişkilere bağlı değişimlerdir. Burada üzerinde duracağımız konu, kültürel ilişkilere bağlı değişimlerdir.

Bilindiği gibi en ilkel toplumlardan başlayarak en gelişmiş insan topluluklarına varıncaya kadar bütün toplumların kendilerine özgü birer kültürü vardır. Türk kültürü ile Alman kültürü, Alman kültürü ile Hint kültürü ve Hint kültürü ile Amerikan kültürleri arasında, elbette o kültürleri nitelendiren temel özellikler açısından önemli ayrılıklar söz konusudur. Öte yandan dil ile toplum, toplum ile kültür arasındaki sıkı bağlantı dolayısıyla, bir toplumun kültür değerleri dile de yansıdığı için, dil aynı zamanda toplumdaki kültür değerlerinin bir aynası durumundadır.

Bazı kavim ve toplulukların çeşitli nedenlerle ta eski dönemlerden başlayarak yaptıkları göçler, bu göçler nedeniyle ortaya çıkan coğrafya ve iklim değişiklikleri ile gittikleri ülkelerde karışıp kaynaştıkları yerli etnik unsurlar, komşuluk yaptıkları öteki kavimlerle olan ilişkiler veya toplumun sosyal yapısında kendini gösteren çok yönlü kültürel değişim ve etkileşimler, ister istemez etkisini durağan değil, canlı bir nitelik taşıyan sosyal yapıya yansıtmış; sosyal yapıdaki bu yansıma da dil-sosyal yapı arasındaki bağlantı dolayısıyla etkisini dile aktarmıştır. Dile yansıyan bu değişim, kendisini dış görünüş itibariyle genel olarak söz varlığında ortaya koymakta ise de dilde ortaya çıkan etki derecesine göre, iç yapıya da nüfuz ederek o dilin kendi yapı ve işleyiş ölçülerini değiştirebilmektedir.

Türk dili üzerinde bu açıdan bir değerlendirme yapılırsa kültürel etkilerin niteliğine göre birbirine yakın ya da birbirinden farklı durumlarla karşılaşılır.

---

* *Yalım Kaya Bitigi Osman Fikri Sertkaya Armağanı*, Türk Kültürü Araştırmaları Enstitüsü Yay., 2014.

Levent Şahverdi Arşivi

2. Türk dili, milat yıllarından ve kapsamlı siyasi bir varlık durumundaki Köktürkler döneminden başlayarak günümüze doğru yol alan tarihî değişim süreçlerinde, kendi yapı ve işleyişinden kaynaklanan doğal değişim ve gelişme süreçleri dışında, aynı zamanda yukarıda işaret edilen kültürel etkilerin sosyal yapıya yansıması yoluyla ortaya koyduğu birtakım değişimlere de uğramıştır. Türk dili tarihinde bunun belirgin örnekleri vardır.

Türk dilinin Eski Türkçe dönemi (VI-XI. yüzyıllar) bu açıdan gözden geçirildiğinde, Köktürkler dönemini (MS 551-745) temsil eden *Orhun* ve *Yenisey Yazıtları*nda ideogramlardan oluşan Köktürk alfabesinin kullanılmasına karşı, Köktürklerin yerini alan Uygur Devleti'nde (MS 745-840 ve 870-1250) kabul görmüş olan Budizm, Maniheizm, Brahmanizm ve kısmen Nesturilik gibi dinler ve ilişkide bulundukları kavimler aracılığı ile Sogot, Brahmi, Mani, Tibet, Süryani ve Çin alfabeleri yanında yaygın olarak Sogot kökenli Uygur alfabesi benimsenmiştir (Eraslan 2012: §53).

İşte Uygur toplumunda kendini gösteren bu sosyal değişimlerin dile yansıması dolayısıyladır ki uzunca bir süre aynı toprakları paylaştıkları Köktürkler döneminin Şamanizm'le ilgili *kergek bol-* "ölmek" *ölügli* "ölücü, fani", *törümiş* "yaratılmış", *yug* "matem, cenaze alayı", *yugla-* "matem tutmak", *yugçı* "matem tutan" vb. Şamanizm'le ilgili kavram ve terimler, Tarım bölgesindeki Uygurlarda yerlerini: *ajun, azun* <Sog. *zwu* "hayat, varlığın Samsaradaki şekli"; *anasrava:* Uyg. *akıgsız biş yükmek* "akıcı olmayan beş yığın"; *arḫant* Skr. *arhant* "Budizm'de aziz"; *anantris* <Skr. *ânantarya* "bir günahın adı"; *avış, aviş* <Skr. *avîcı* "en aşağı cehennemin adı"; *baḫşı* <Çin. *pâhşi* "hoca, üstad"; *bursang* <Çin. <Skr. "Buda ve Sangha rahipleri cemiyeti", *baçug* "oruç"; *çambudirip* <Skr. *cambudrápa* "insanların ve Budaların yaşadığı dünya"; *darnı* <Skr. *dharâni* "büyü remzi"; *naivazik* <Toh. *Cin;* ödsüz "zamansız, vakitsiz = Tanrı"; *puşı* <Çin. *pushı* "hayır, sadaka"; *vrḫaı, vihar* <skr. *vihâra* "manastır" gibi yabancı kökenli dinî kavram terimlerine bırakmıştır (Erdal 2004: 531 ve öt.; Arat 1942: 56-81; Eraslan 2012: 630-640). Yalnız, özellikle belirtmek gerekir ki yukarıda bazı örnekleri verilen yabancı kökenli sözler Uygurcaya geçerken çok defa uğradıkları ses değişimleri yoluyla dile yatkın duruma getirildikleri gibi, Uygurcanın türetim olanaklarından yararlanılarak karşılıklar türetme yolu da benimsenmiştir. *adilya* = Uyg. *kün* "güneş"; *aksayamati = alkınçsız et'öz* "bitmez, tükenmez vücut"; Çin. *piet* 'fırça' >Uyg. *biti-* "yazmak"; *bhadanta:* Uyg. *erdemlig* "erdemli"; Skr. *duḫkha:* Uyg. "emgek, ızdırap"; *irinç emgek* "feci ızdırap"; Skr. *s'ála* >Uyg. "kılınç yolları, ahlak kuralları"; Skr. *s'radha:* Uyg. *kırtgünç* "iman", Skr. *dhyâna:* Uyg. *sakınç,* "istiğrak, tefekkür", Skr. *prajña:* Uyg. *'men körüm'* "hikmet, marifet", *men körüm* "benlik, mahiyet nazariyesi" (Arat 1942 NII-VIII:56 ve öt.; Eraslan 2012: 629-640). Bu yolla bir yandan Budizm, Maniheizm gibi dinlerin düşünce alanları beslendiği gibi, Uygurcanın söz varlığı da genişlemiştir.

3. Zaman açısından Uygurların devamı niteliğindeki Karahanlılar dönemine gelince: Bu dönem, VIII. yüzyıldan başlayarak Emevi ve Abbasi Devletleri aracı-

Levent Şahverdi Arşivi

lığı ile İslamlığın İran üzerinden Orta Asya'ya gittikçe artan bir tempo ile yayıldığı dönemdir. İslamlığın X. yüzyıl ortalarında Türkler arasında yoğun biçimde kabul görmesi, kısa zamanda onları İslamlığın savunucusu durumuna getirmiştir. Hele XI. yüzyılda bu gelişmenin iyiden iyiye yaygınlaşmış olması, ilk Müslüman Türk devleti olan Karahanlılar (MS 912-1212) aracılığı ile yayılma alanını doğuda hükûmet merkezi olan *Kaşgâr* ile *Balasagun* ve *Özkent'*ten başlayıp batıda Maveraünnehir'e kadar uzandırarak bir Türk-İslam kültür ve medeniyet döneminin yerleşmesine yol açmıştır.

Böyle bir gelişme doğal olarak Türk dili alanını İslami konulara, İslam kültürünün gereği olarak da bu temeldeki kavram, kelime ve terimlere cömertçe açmış ve dinî içerikli eserlerin ortaya konmasını sağlamıştır. Karahanlılar dönemini temsil eden ve Türk-İslam felsefesi temelinde hazırlanmış olan *Kutadgu Bilig* (1069-1070) ile XIII. yüzyılın ilk yarısını temsil eden *Atebetü'l-Hakâyık* ve yine XI. yüzyılda tercüme edildiği tahmin edilen *Kur 'an Tercümesi* gibi eserler bu nitelikte eserlerdir.

Görülüyor ki din aracılığı ile kültür ve medeniyetteki değişkenlik özelliği dolayısıyla, Türklerin İslamlığı kabulü ile birlikte, aynı zamanda büyük bir kültür değişikliği de ortaya çıkmış ve bu değişikliğe paralel olarak eski Uygur yazısından Arap yazısına geçiş başta olmak üzere, Türk dünyasının yaşayış biçiminde ve düşünce tarzında önemli değişmeler olmuş; bunun en belirgin görüntüsü de elbette dilde kendini göstermiştir.

Bu değişim ve gelişme dolayısıyla, Yusuf Has Hacib'in Türkçeye önem ve ağırlık veren *Kutadgu Bilig'*ine, Edip Ahmed'in *Atebetü'l-Hakâyık'*ına karşı Türk dünyasında birçok bilimsel ve dinî eser Arapça olarak kaleme alınmıştır. Bu dönem ve sonrasında Arap dili ve İslam medeniyeti Türk dünyasına yayılmış; bunun sonucu olarak da Arap ve Türk dünyaları arasında bir kültür çatışması ortaya çıkmıştır. Bu çatışma ortamı, XI. yüzyılın müstesna dilcisi ve kültür temsilcisi olan Kâşgarlı Mahmud'u son derece duygulandırmıştır. Bilinçli bir ana dili sevgisine sahip olan ve dilin sosyal bir varlık olduğunu dikkate alan Kâşgarlı (Korkmaz 2009: 501-518), hem Araplara Türkçe öğretmek hem de Türkçe yolu ile onlara Türk kültür değerlerini tanıtmak üzere *Dîvânu Lugâti't-Türk* adlı eserini ortaya koymuştur.

XI. yüzyılda Karahanlı Türkçesinde başlayan bu değişim, genel olarak Türkçenin daha sonraki lehçe ve kollarında da süregelmiştir. Nitekim Karahanlı Türkçesi geleneğine dayanan, ancak; Oğuz, Kıpçak etnik unsurları ile daha farklı bir gelişme yolu izleyen Harezm Türkçesi (XII-XIV. yüzyıllar) döneminde ortaya konan *Kısasü'l-Enbiya, Mebâdi-i Sülûk, Nehcü'l Ferâdîs, Mu'înü'l-Mürîd, Cevahirü'l-Esrar, Revnâku'l-İslam* gibi eserlerde aynı etki daha geniş biçimde yer almıştır denilebilir. Zemahşerî El-Harezmi'nin *Mukaddimetü'l-Edeb* adlı eserinin ön sözünde "devrin hükümdarı Atsız b. Hârezmşah'ın Arap dilini öteki dillere tercih ettiğini ve zengin saray kütüphanesi için bir nüsha yazmasını emrettiğini,

Levent Şahverdi Arşivi

kendisinin de bu emre uyarak kitabı Arapça olarak yazıp Atsız'a ithaf ettiğini" (Yüce 1993: 8) bildirmesi bu kültürel etkinin tipik bir tanığıdır.

4. Türkçenin tarihî gelişme süreçleri gözden geçirildiğinde görülüyor ki karşılıklı ilişkilerden kaynaklanan yabancı kültürel etkilerin güçlü olduğu ve toplumca güçlü bir tepki ile karşılanmadığı dönemlerde, bu etkinin bir moda hâlinde dile yansıması ile o dilin kendi yapı ve işleyiş ölçüleri doğrultusunda yol alışını engelleyen önemli aksaklıklara yol açmıştır. Bu durumun en belirgin örneklerini XV. yüzyıl Çağataycasında ve XVI-XIX. yüzyıllar arası Osmanlı Türkçesinde görmekteyiz.

Bilindiği gibi, günümüz Doğu Türkçesinin temelini oluşturan Çağataycada yazı dili bir dereceye kadar Arapçanın ama ondan daha yüksek oranda da Farsçanın etkisinde kalmıştır. Timurîler döneminde Fars dilinin Türk aydın zümresinde gördüğü rağbet ve Çağatay yazı dili üzerindeki baskısı, dilin şekil bilgisi yönündeki etkileri bir yana, cümle yapısını bile bozacak derecelere uzanmıştır. Klasik Çağatay metinlerinde bazı parçalar gözden geçirildiğinde, okuyanlarda, yazanın Farsça düşünüp Türkçe yazdığı izlenimi vermektedir. Bu denli yoğun bir baskıya isyan ederek Farsçaya karşı bir mücadele bayrağı açmış olan Nevaî'nin de *Muhakemetü'l-Lûgateyn* adlı eserinde işlediği temel düşünce, Türkçenin Farsçaya karşı hangi bakımlardan üstün olduğunu ortaya koyarak (Özönder 1996: 23-24, 27, 32, 51) ve bu etkinin Farsça yazma kolaylığından kaynaklandığını dile getirerek bu yabancı dil etkisini silme yolundaki bilinçli adımlardır.

Batı Türkçesinin temelini oluşturan Eski Anadolu Türkçesi döneminde ise dilimiz, Anadolu Beyliklerinin sosyal yapılarındaki duyarlı ve yerli kültüre olan bağlılıkları nedeniyle yabancı dil baskısına fazla açık olmamıştır. Ancak, Farsçadan yapılan çeviriler yolu ile artık az da olsa Fars dilinin etkisine kapı açılmıştır denebilir. Gerçi, komşu veya komşu olmayıp da kendileri ile türlü kültürel ilişkilerde bulunulan kavimler ve toplumlar arasındaki bu karşılıklı ilişkilerde, ister istemez diller de karşılıklı olarak az çok etki altına girip kendi dillerinde bulunan veya bulunmayan kavram ve kelime aktarımına uğrayabilirler. Ancak, bu etki dilin kendi yapı ve işleyiş ölçülerini aşacak düzeye gelmemelidir. Bu noktada toplumun kendi diline karşı göstereceği duyarlık, öteki dil ya da dillerden alınan sözlere yerli dilde karşılıklar bulmayı gerekli kılar. Toplum yapısının buna elverişli olmadığı ve ana dili bilincinin bulunmadığı ya da çok zayıf olduğu dönemlerde dil-kültür bağlantısı açısından yerli dil büyük zarara uğrar. Nitekim bizde Eski Anadolu Türkçesinin yeni toplum koşulları altındaki devamı niteliğinde olan Osmanlı Türkçesinde (XVI-XIX. yüzyıllar arası) Arap ve Fars dillerinin dil üzerindeki baskısı o denli yoğunlaşmıştı ki, bu yoğunlaşma, bilindiği üzere, bir süre sonra yazı dili ile konuşma dilini birbirinden kesin sınırlarla ayıracak dereceye ulaşmıştı. Öyle ki dile giren yabancı söz varlığı dışında, Arap ve Fars dillerinin ekleri ve kuralları da dilde taht kurarak dilin iç yapısını etkilediği için *Osmanlı Türkçesi* Arap, Fars ve Türk dillerinin karışımından oluşmuş yapma bir dil durumuna girmiştir ve Türkçe sözlerin dil içindeki oranı da %10'lara kadar düşmüştür.

Levent Şahverdi Arşivi

Divan edebiyatımızı temsil eden Fuzulî, Bâkî, Nef'î, Nedim gibi ünlü edebî şahsiyetlerin aruz vezni ile yazdıkları şiirlerin tumturaklı dil yapısının, o dönemin sıradan aydınlarınca bile anlaşılması hayli güçleşmiştir. Çünkü Divan şiiri ve o dönemin Osmanlı Türkçesi, daha çok medrese eğitimi almış yüksek tabakaya hitap eden bir melezliğe bürünmüştü. Fuzulî gibi Türk edebiyatında büyük ün yapmış bir şairin gazellerinden gelişigüzel aktarılmış

Dôst bá-vefâ felek bá-rahm devrân bá-sükûn

Derd çoḫ hem-derd yoḫ düşman kavî tâliʿ zebûn

"Dost vefasız, felek acımasız, devran sükûnetsiz; dert çok, derde ortak yok, düşman güçlü, taliʿ esir"

veya:

Hâsılım yoḫ ser-i kûyunda belâdan gayrı garazım yoḫ reh-i aşkında fenâdan gayrı

"Senin yanında beladan başka elde ettiğim şey ve aşkının yolunda ölmekten başka beslediğim niyet yoktur." (Onan 1940: 74) beyitlerinde *çoḫ* ve *yoḫ* sözlerinden başka Türkçe kelime yer almamaktadır. Aynı durum bütün öteki kaside ve gazeller için de söz konusudur.

Şair Baki'nin

Fermân-ı aşka cân iledir inkıyâdımız

Hükm-i kazâya zerre kadar yok inâdımız

"Aşkın fermanına canla boyun eğeriz; kaderin hükmüne karşı zerre kadar inadımız yoktur." (Onan 1940: 154) beytinde de dilin ağırlığı dışında, kadere pervasızca boyun eğme tarzındaki felsefi düşünce yapısı da varlığını ortaya koymaktadır.

XVII. yüzyıl şairi Nef'î'den alınan

Gamzen ne dem ki táğ çeküp hun-feşân olur

Uşşak-ı dil-fıgâra ecel mihrbân olur

"Yan bakışın kılıç çekip kan saçmaya başlayınca, yüreği yaralı âşıklara ecel acır." (Onan 1940: 236) beytinde de karma yapıdaki Osmanlı Türkçesinin bütün ağırlığı kendini göstermektedir. Aynı durum elbette nesir dili için de söz konusudur.

Klasik Türk edebiyatının XVI. yüzyıla kadar uzanan döneminde şair ve ediplerimizce güzel olarak kabul edilen model İran edebiyatı örnekleri olmuştur (Mazıoğlu 2009: 769). XVII. yüzyılda Nef'i'nin kasidelerindeki anlatım uyum ve ihtişamı, Şeyhülislâm Yahya'nın gazellerindeki ince ve zarif söyleyişler Türk şiirini bir kat daha geliştirip güzelleştirmiştir (Mazıoğlu 2009: 769). Ancak her ne kadar bu dönemde Türk nazım dili iç değerler açısından XVIII. yüzyıla uzanan

Levent Şahverdi Arşivi

dönemde hayli ilerlemiş sayılsa ve Nedim'le şiir ve edebiyatımıza, eski edebiyatın düşünce sistemi içinde yeni bir hava, bir tazelik ve canlılık girmiş olsa da bizce dış yapı örgüsü, yani dil, yabancı etkilerin ağırlığındaki yol alışında değişim ve sadeleşme belirtisi gösterememiş; aksine daha da ağırlaşmıştır denebilir. Aynı ağırlık edebi nesir dilinde de süregelmiş ve bu durum, XIX. yüzyıl ortalarına, Tanzimat Dönemi'ne kadar uzanmıştır.

5. Bilindiği gibi, III. Selim döneminde başlayan Batılılaşma hareketinin daha da yoğunlaştığı Tanzimat Dönemi'nde, üzerinde durulan önemli konulardan biri de yazı dilinin sadeleştirilmesidir. Bu dönemde dil konusu, yazarların kendi istek ve eğilimlerine veya halka daha yararlı olma gereğine dayanarak bilinçli ve oldukça kapsamlı bir düşünce durumunda ortaya çıkmıştır. Ancak, durumu genel bir değerlendirmeden geçirmek gerekirse denebilir ki Ahmet Midhat Efendi başta olmak üzere Şinasi, Muallim Naci, Ahmet Cevdet Paşa gibi şahsiyetler, sadeleşme düşüncesinin uygulanmasında öncülük etmişlerse de bu atılım yanında; N. Kemal, Abdülhak Hâmit gibi temsilcilerin *âlî üslûp* diye nitelendirdikleri ağır üslubun etkisinden kurtulmak mümkün olamamıştır. Gösterilen çabalar, dile Arapça ve Farsça kelimelere dokunmadan yalnızca tamlamalardan ayıklama ve anlamı temel alma gibi kısmi bir düzeltmecilikten öteye geçememiştir. Görülüyor ki bu dönemde Batı'nın etkisi ile sosyal yapıda kendini gösteren kısmi bilinçlenme de fazla derinlere inen bir etki yapamamıştır. Hele Tanzimat Dönemi'nden başlayarak bize örneklik etmiş olan Servetifünun (1896-1901) ve Fecriati (1901-1908) yazarları, duygu ve düşünceleri bütün incelik ve derinliği ile yansıtacak bir dil ve buna uygun bir üslup takipçisi olduklarından, gereksindikleri dil malzemesini bulabilmek için sözlüklere başvurarak o güne kadar kullanılışta olmayan Arapça ve Farsça sözleri kulanım alanına iterek *şems/ müşemmes, kevkep/ mükevkeb, zemherîr/ izmihrar* gibi yeni yeni türetmeler ve *lâne-i melâl, kalb-i meftûr, leyâl-i girizân, dûrendîş, zekâ-şiken* gibi isim ve sıfat tamlamaları ile birleşik sıfatlar yapmışlardır. Böylece Arapça ve Farsça kelime ve tamlamalar Türkçenin büsbütün belini büken ağdalı bir üslupla ortaya çıkmış oldu, kimi zaman da cümle düzeni bile değiştirildi. Elbette Halit Ziya, Cenap Şahabettin gibi edebî şahsiyetlerin temsil ettiği bu dile karşı çıkarak ve *Veysi ve Nergisî'ye bile rahmet okutuyor* diyerek Ahmet Mithat, Mehmet Akif, Celal Sahir gibi Edebiyat-ı Cedide diline şiddetle karşı koyanlar da olmuştur. Ancak, bu yolla Osmanlıcaya yığınlarca Fransızca kelime ve deyimlerin girmesi engellenememiştir (Ayrıntılı bilgi için Korkmaz 1963: 13-22).

6. Osmanlı Türkçesinin dilde yarattığı ağırlığa karşı koyan akım, 2. Meşrutiyet'ten (1908) sonra başlayan *Yeni Lisan* akımıdır. 1911 yılında Ömer Seyfettin başta olmak üzere, Selanik'teki *Genç Kalemler* dergisi etrafında toplanan Yeni Lisancılar, yerli, özgür bir edebiyatın ancak yabancı baskısından kurtulmuş yeni bir dille doğacağına inandıkları için yazılarında dilde tasfiyecilikten çok İstanbul ağzını temel almak ve dili sarıp sarmalamış olan yabancı kuralları atmak suretiyle dile bir sadelik kazandırmak istemişlerdir. Ancak dile el atmanın doğru olmadığı

Levent Şahverdi Arşivi

noktasından hareket ederek Yeni Lisan akımına karşı çıkanlar da olmuştur. Bununla birlikte bu akım, dili yabancı kurallardan arındırma yolundaki çalışmaları ile Cumhuriyet Türkiye'sinin Dil Devrimi'ne (1932) kadar uzanmış ve dilimizi nispeten sadeleştirmiştir.

Dile genellikle bilinçli bir ölçü ve çok yönlü bir yöntemle el atılması Cumhuriyet Dönemi'ndedir. Bu dönemdeki çalışmalar; *Herder, W. von Humboldt* gibi ünlü dil bilimcilerin belirttikleri üzere, dilin bir milletin manevi gücünün eseri ve bu gücün en büyük açıklama aracı olması, toplumdaki bütün kültür değerlerinin dilde kendini göstermesi, dillerinde sağlıklı birer gelişme gösterememiş toplumların ise, kültür ve dil yapılarında çöküntüye uğrayacakları temelindeki görüşlere dayanarak dilimizi tarihî devirlerde uğradığı çöküntülerden kurtarıp kendi yapı ve işleyiş ölçüleri çerçevesinde sağlıklı bir gelişme rayına oturtma amacından kaynaklanan çalışmalardır. Türk dilinin bir bilim kolu olarak ele alınması, üniversitelerde bu kola ağırlık verilmesi, TDK gibi özel bir kurumun kurulması ve TDK başta olmak üzere, bilim adamları, yazarlar ve dillerine gönül vermiş aydınlar tarafından çok yönlü çalışmaların gerçekleştirilmesi; bu çerçevede derleme, tarama, sözlük, dil bilgisi hazırlama, dile girip Türkçeleşmemiş Doğu ve Batı kökenli yabancı sözlere ve yığınlarca terime karşılıklar bulma vb. nitelikteki çalışmalar ile dilimiz Türkçeleşme yönünde hayli yol almış; ortalama 100 yıllık bir gayret ve mücadele döneminin verimli sonucu olarak artık bugün (çözüm bekleyen bazı sorunları bulunsa da) Türkiye Türkçesi bir bilim, edebiyat, sanat, felsefe ve kültür dili durumuna gelebilmiştir.

7. Genel durum böyle iken bizim kalkıp da dil-kültür bağlantısındaki kopukluğun ortaya koyduğu sonuçlara dayanarak böyle bir yazı kaleme almamızın nedeni, günümüz Türk toplumunda, bu açıdan bir çıbanbaşı yahut da moda hâlinde yeni bir tehlikenin, bir İngilizce hayranlığının baş göstermiş olmasındandır. Fahir İz'in vaktiyle yazdığı "Dilde Moda" başlıklı bir yazıda (1987: 217-223) dile getirdiği üzere, giyim-kuşam modası dışında gerçekten çeşitli dönemlerde çeşitli etkenler altında kendini gösteren bir de dil modası vardır. İşte bugün bizim dilimiz de yeniden böyle bir modanın etkisine kapılmış durumdadır.

Bilindiği gibi dünya yerinde durmuyor. XX. ve XXI. yüzyılların olağanüstü gelişme ve buluşlarının ortaya çıkardığı yeni kavram ve terimler; toplumlar ve milletler arasındaki siyasi, diplomatik, ekonomik, ticari, sınai, teknolojik ilişkiler yolu ile yayılmakta ve bu yayılışta dil önemli bir aracı görevi yüklenmektedir.

Anglo-Sakson kültürünü temsil eden İngilizce, çağımızda bu açıdan önemli bir etken durumundadır. Belirtmek gerekir ki bizdeki görüntü de öteki bazı etkenler yanında böyle bir etkinin sonucudur. Bu yolla dilimize *air-condition* "havalandırma", *blender* "karıştırıcı", *bodyguard* "muhafız, fedai", *brifing* "bilgilendirme", *by-pass* "damar aktarımı", *cashcard* "nakit kartı", *center* "merkez", *charter* "dolmuş, dolmuş uçak seferi", *check-up* "tam bakım", *damping* "indirim, tenzilat", *deep-freeze* "derin dondurucu", *eye-liner* "göz kalemi", *milenyum* "bin yıl",

Levent Şahverdi Arşivi

non-stop "duraksız, molasız", *offshore* "kıyı bankacılığı", *panel* "açık oturum", *patent* "buluş", *stres* "gerginlik" (TDK Yay. 2002, 2008) vb. yüzlerce söz varlığı girmiş bulunmaktadır. Ancak, şurası da bir gerçektir ki, yukarıda sıralanan örneklerde de görüldüğü üzere, TDK'nin çalışmaları ile dile girmiş olan bu yabancı kavram ve söz varlıklarına da genel olarak çok isabetli karşılıklar bulunabilmiştir. Oysa gelin görün ki sözlü ve yazılı iletişim araçlarında ve basında, yabancı sözlere karşı genellikle bir frenleme anlayışının yer etmemiş olması ve toplumumuzda hâlâ belini bükemediğimiz, yabancı dile karşı gösterilen bu aşırı itibar, böyle bir modanın günden güne yaygınlaşmasına yol açmaktadır.

Görülüyor ki bu etki dilin sistem yapısı denilen iç yapısına doğru da uzanagelmiştir. Bilinçli aydınların *plaza dili* veya *uydurukça sözcükler* diye adlandırdığı *yapıyor olmak, confirme etmek* "teyit etmek", *third party* "iş ortaklığı", *assign etmek* "görevlendirmek", *focuslanma* "odaklanma", *check etmek* "kontrol etmek", *taşere etmek* "taşeronla çalışmak" vb. örnekler, bu etkinin dilin iç yapısına uzanan görüntüleridir. (Milliyet Gazetesi, 20 Mayıs 2013, s. 8: Eczacıbaşı Plaza Diline Savaş Açtı). Bu türlü bir tutum bir süre sonra ister istemez onarılması güç yeni yerleşim ve yıkımlara yol açabilecektir. Nitekim vaktiyle dilimize girmiş Fransızca sözlere zamanında karşılıklar bulunmadığı içindir ki 6000 kadar Fransızca söz dilimize yerleşmiş durumdadır (Akalın 2008: 6). Bugün İngilizce sözlerin dile kendi yazılış ve söyleyişleri ile girmiş olması da dilde yeni bir soruna ortam hazırlamaktadır. Tarihî dönemlerin acı tecrübeleri ortada iken günümüzde yeniden İngilizce sözlere kucak açmak, toplumumuzun aydın kesimlerindeki bir bilinç yetersizliğinin göstergesi olmalıdır. Hele gündelik yaşamda ve çarşı pazarlarda hiçbir gereği yokken iki adımda bir karşılaştığımız iş yeri adları, çeşitli yiyecek ve giyecek adları olarak gözlerimizi ve ruhumuzu yaralayan *Derishow, Ninewest, Lo and Loud, United Colors of Benetton, Lc-Waikiki, Christine Cotton, Eye Wear, Golden Cafe, Erol since 1946, professional makeup, Twist shop, market, supermarket, hipermarket, Starbuckscoffee, Red, The Body Shop, Pinky, Change Office, fast food* gibi sayısı hayli kabarık görüntüler bu yöndeki duyarsızlığımızın tipik belirtileridir.

Aslında bu eğilim yeni de başlamış değildir. 2013 Mayıs'ında ölümünün 30. yılını dolduran Necip Fazıl Kısakürek 1940 yılında kitabına aldığı bir yazısında örnekler sıraladıktan sonra, sözlerini: "Burada kalemimin öfkesini tutuyorum. Ne demek istediğimi anlıyorsunuz. Kabahat kimde? Satanda mı? Asla! Alanda mı? Oldukça! Yasak etmeyende mi? Yüzde yüz evet!" diyerek tamamlıyor (Kısakürek 1940: 81-82). Nevzat Gözaydın da *Türk Dili* dergisindeki "Necip Fazıl Kısakürek'ten Yabancı Başlıklara Tepkiler" başlıklı yazısında konuyu günümüzdeki örneklere bağlayarak *Bazaar, In Style, Shout, Wallpaper, Hells, Jolie Glamour, Blonde Hair, Life, Vanity Fair* vb. bir yığın dergi adı sıralıyor ve haklı olarak 70 yıldan beri bu konuda Türkçenin lehine bir değişiklik olmadığına işaret ediyor (Gözaydın 2013: 101-104).

Levent Şahverdi Arşivi

Yukarıda birer özet olarak sıralanan bütün bu görüntülerden sonra, sonuç olarak diyebiliriz ki; eğer dilimizdeki uzun ve yorucu çalışmaların ürünü ve yüz ağartıcı sonucu olan değerlerimizin zamanla yok olmasını istemiyorsak, bu İngilizce modasına dilimizi zenginleştirme aracı olan Türkçe karşılıklara yönelerek karşı koymamız kaçınılmazdır.

Kaynaklar

AKALIN 2008: Haluk Akalın, *Yabancı Sözlere Karşılıklar Kılavuzu,* TDK Yay. Ankara. ARAT 1942: Reşit Rahmeti Arat, "Uygurlarda Istılahlara Dair", *Türkiyat Mecm.* VII-VIII, s. 56-81.

ARAT 1965: Reşit Rahmeti Arat, *Eski Türk Şiiri,* TDK Yay. Ankara.

ERASLAN 2012: Kemal Eraslan, *Eski Uygur Türkçesi Grameri,* TDK Yay. Ankara. ERDAL 2004: Marcel Erdal, *A Grammar of Old Turkic,* Brill, Leide-Boston.

GÖZAYDIN 2013: Nevzat Gözaydın, "Necip Fazıl Kısakürek'ten Yabancı Başlıklara

Tepkiler", *Türk Dili,* Mayıs 2013, S. 732, s. 101-104

İZ 1987: Fahir İz, "Dilde Moda", *Türk Dili* S. 424, s. 217-223.

KISAKÜREK 1940: Necip Fazıl Kısakürek, *Çerçeve,* Semih Lütfi Kitabevi, İstanbul. KORKMAZ 1963: Zeynep Korkmaz, *Cumhuriyet Döneminde Türk Dili,* AÜ DTCF Yay. Ankara.

KORKMAZ 2009: Zeynep Korkmaz, "Kâşgarlı Mahmud ve Bilinçli Bir Ana Dili Sevgisi", *Uluslararası Türkiyat Araştırmaları Bilgi Şöleni Bildirileri,* S. 501-508, TDK Yay. Ankara.

MAZIOGLU 2009: Hasibe Mazıoğlu, *Eski Türk Edebiyatı Makaleleri,* TDK Yay. Ankara. ONAN 1940: Necmettin Halil Onan, *İzahlz Divan Şiiri Antolojisi,* Maarif Matb. İstanbul.

ÖZÖNDER 1996: Sema Barutçu Özönder, *Ali Şir Nevâyi, Muhakemetü 'l-lugateyn,* TDK Yay. Ankara.

SEZGİN 2004: Fatin Sezgin, *Türkçede Batı Kaynaklı Kelimelerin Yoğunluğu,* TDK Yay. Ankara.

Yabancı Kelimelere Karşılıklar, Genişletilmiş 2. Baskı, TDK Yay. Ankara.

Yabancı Sözlere Karşılıklar Kılavuzu, TDK Yay. Ankara.

YÜCE 1993: Nuri Yüce, *Mukaddimetü'l-Edeb: Harezm Türkçesi ile Tercümeli Şuster Nüshası,* TDK Yay. Ankara.

Levent Şahverdi Arşivi

Levent Şahverdi Arşivi

75 YILDA TÜRK DİL KURUMUNUN GERÇEKLEŞTİRDİĞİ DİL BİLGİSİ ÇALIŞMALARI VE BEKLENTİLERİMİZ*

12 Temmuz 1932 tarihinde *Türk Dili Tetkik Cemiyeti* adıyla kurulup daha sonra *Türk Dil Kurumu* adını alan kuruluşun ilk tüzük taslağı, M. Kemal Atatürk tarafından çizilmiştir. Bu taslağa göre Cemiyet "sözlük-terim", "gramer-sentaks", "etimoloji" ve "dil bilimi" konularında çalışacaktı. Cemiyetin amacı: "Türk dilinin öz güzelliğini meydana çıkararak onu dünya dilleri arasında değerine yaraşır yüksekliğe eriştirmek." olarak belirlenmişti. Tüzükte çok genel anlatımla belirtilmiş olsa da Cemiyetin Türk diline çok yönlü bir yöntemle el atması gerektiği açıkça görülüyordu. Dil, bütün bir ulusu ilgilendiren çok önemli bir konu olduğu ve Dil Devrimi ile de yeni bir kültür atılımı yapılmakta olduğu için, hem dilimizi kendi öz benliğine kavuşturacak nitelikteki çalışmalarda hem de daha sonraki gelişmelerle ona yön verecek nitelikteki bilimsel araştırmalarda, sağlıklı bir yol izlenmeli idi. Bu nedenle dil konularının önce bütün ayrıntıları ile bir kurultayda ele alınıp tartışılması uygun bulundu. Bu kurultayda, ülkenin söz sahibi birçok yetkilisinden ve aydınlarından görüşler alınacak, ona göre sağlıklı bir çalışma yöntemi belirlenecekti. Bu düşünce ile 26 Eylül-5 Ekim 1932 tarihleri arasında, İstanbul'da Dolmabahçe Sarayı'nda *Birinci Türk Dili Kurultayı* toplandı. Atatürk'ün de yakından izlediği bu kurultayda, dönemin önemli siyasileri dışında, ülkemizin ünlü edebî şahsiyetleri, öğretmenler ve tanınmış gazete yazarları da yer almıştır.

Kurultay'da, "konferans" adı altında çeşitli bildiriler sunulmuş ve görüşler ortaya atılmıştır. Bunlar taşıdıkları temel görüş açısından şöyle bir sınıflandırmadan geçirilebilir:

1. Dilin kökeni ve Türkçenin Hint-Avrupa, Hami-Sami, Eti (Hitit) ve Sümer dilleri karşılaştırılması temelindeki bildiriler,

2. Tarih öncesi döneme inmeden Türkçeyi kendi tarihî gelişme koşulları içinde ele alıp dilin yapısını ses bilgisi, şekil bilgisi, kelime dizimi ve anlam bilimi açısından ortaya çıkarma temelindeki bildiri ve görüşler,

3. Dilimiz, aydın zümreyi temsil eden divan edebiyatı dilinde ölmüş ve halk dilinde ve halk edebiyatında yaşamakta olduğundan, onu yabancı ögelerden temizleyip kendi benliğine kavuşturma temelindeki görüşler,

---

* *Türk Dili*, S. 667 (Temmuz 2007), s. 63-105.

Levent Şahverdi Arşivi

4. Başlıca, Hüseyin Cahit (Yalçın)'in savunduğu, dilin kendi doğal akışına bırakılıp ona el atılmaması yolundaki görüş ve karşılaştığı tepkiler,

5. Türk dilinin asri ve medeni ihtiyaçları ve terimler konusundaki bildirilerdir.

Türk dili Osmanlı İmparatorluğu döneminde, *Osmanlı Türkçesi* dediğimiz üç dilli melez dil yapısı içinde yüzyıllarca ihmale ve yıkıntıya uğrayarak hor görülegeldiği için Dil Devrimi ve Türk Dili Tetkik Cemiyetinin kurulması ile girilen yeni dönem, millî kültürün uyanışı ve bir kültür bilinçlenmesi dönemi idi. Bu uyanışın verdiği heyecanla Türk dilinin öteki dillerle ilişkisine ve tarih öncesi dönemlere kadar uzanan konuşma ve dilekler yer alabiliyordu. Bu bakımdan böyle duyarlı bir kurultayda bu türlü konuların ele alınışını da olağan karşılamak gerekir.

Kurultayın hemen ardından 17 Ekim 1932 tarihinde, kurultayca seçilen Merkez Yönetim Kurulu, Kurultayda, Türk dili konusunda köklü işlerin yapılmasına karar verildiğini temel görüşler hâlinde açıklamıştır. Bu temel görüşler arasında, Türkçenin yapısını ve bağlı bulunduğu oluşum kurallarını belirleyerek dil bilgisi ile söz dizimini ortaya koyacak çalışmalar yapılması konusu da yer alıyordu.

Görülüyor ki hem Türk Dili Tetkik Cemiyetinin Ana Tüzük'ünde hem Birinci Türk Dili Kurultayı'nda okunan bildirilerin yukarıda 2. bölümde ele alınan nitelikte olanlarında hem de Merkez Yönetim Kurulunun açıkladığı çalışma programında, dilimizin yapısını her yönü ve tarihî gelişmesi ile ortaya koyacak çalışmaların yapılması gerekli görülüyordu.

Bu konu elbette ötekiler kadar önemli idi. Çünkü Osmanlı Devleti'nin yeni gelişmelere açık olan Tanzimat ve Meşrutiyet Dönemlerinde bile yazılan gramerler hep *Kavaid-i Osmaniye* başlığını taşıyor ve Türkçe, niteliği bakımından kendisi ile hiçbir yakınlığı bulunmayan Arap dilinin gramer kalıplarına sokularak işleniyordu. Dilimiz gibi, dil bilgisi kitaplarımız da Arapça ve Fransızca gibi yabancı kalıpların saldırısına uğramış durumdaydı.

Bilindiği üzere bir dilin iki temel dayanağı vardır. Bunlardan biri söz varlığı öteki de dil bilgisidir. Dilin tarih boyunca biriktiregeldiği zengin söz varlığı nasıl o varlığı içine alan sözlükler ile konuşuyor ve gelecek kuşaklara aktarılabiliyor ise, dilin sistem yapısı ve bu yapıyı oluşturan dil kuralları da dil bilgisi kitaplarında yerini bulmaktadır. Dil bilgisi aynı zamanda dilin sağlıklı gelişmesinin ve gelecek kuşaklara sağlıklı ölçüler içinde aktarılmasının da sağlam bir dayanağıdır.

Yalnız, Dil Devrimi'nin uygulama aşamasına geçildiği zaman, biz, dilin bir an önce Türkçeleştirilip halkın diline sinmemiş Arap-Fars kelime ve kuralların-dan arındırılarak yerlerine eski eserlerden ve halk dilinden derlenen sözlerin ya da türetme yolu ile kurulan yeni kelimelerin geçirilebilmesi için önce bir seferberlik hâlinde derleme ve tarama aşamasına girilerek Derleme ve Tarama Dergilerinin hazırlandığını görüyoruz. 1932-1934 arası yıllar dil seferberliğinin gerekli kıldığı bu türlü çalışmalarla geçmiştir. 1934-1936 yılları arasındaki dönem ise, ilk dönemde devrimin verdiği heyecanla dilde bir "tasfiyecilik" durumu ortaya koyan

Levent Şahverdi Arşivi

çalışmaların yeni bir süzgeçten geçirilerek durultma dönemine girilmesi diye nitelendirilebilir. Bu iki dönemin kurultaylarında da daha çok dilin köklerine ve öteki dillerle olan ilişkilerine ağırlık verilmiştir. Böylece, devrim heyecanının getirdiği ve daha çok gönüllülerin katıldığı derleme, tarama çalışmaları ve bunlara dayanılarak yapılan uygulamalar bir süre sonra birtakım sıkıntılar ortaya çıkarmıştır. Bu işin sürekli olarak ama uzmanlar tarafından sistemli bir yöntemle ele alınması gereği daha ilk denemelerde anlaşılmıştı. Ancak, böyle bir kültür uyanışının ifadesi olan çalışmalar da sürüyordu. Bu temkinli ölçü dolayısıyla 1936-1938 yılları arasındaki çalışmalar daha çok terimler konusunda yoğunlaşmıştır. Hatta Atatürk, kendi hazırladığı matematik ve geometri terimlerine dayanarak yazdığı bir geometri kitabı ile bu yönde örnek bir öncülük de yapmıştır.

Dil bilgisi konularına gelince:

Bu konu Tüzük'te ve çalışma programında bütün açıklığı ile yer almış olmasına rağmen, hemen ayrıntılı bir çalışma aşamasına geçilememiştir. Nedenine gelince: Bilindiği üzere Osmanlı Devleti'nde Türkçe hep geri plana itilmiş, sürekli devrede olan medrese eğitimi dolayısıyla hep Arap ve Fars gramerlerine ağırlık verilmişti. Dil bilgisi çalışmaları ve dil bilgisi yazarlığı açısından oldukça hareketli bir dönem Tanzimat Dönemi'dir. Bu dönemde, Tanzimat hareketi ile Batı'ya yönelmiş olan Osmanlı toplumu, siyasal ve sosyal yapıdaki değişimler dolayısıyla, ister istemez dilde sadeleşme hareketine ve dil bilgisi çalışmalarına da ağırlık vermişti. Bu dönemde, dilin uygulamada değil ama düşünce olarak bilinçli bir konu hâlinde ortaya çıkması, o güne kadar geri plana itilmiş olan Türkçenin de ele alınması ve gramerinin yazılması gereğini ortaya koyuyordu. Nitekim 1851 yılında *Encümen-i Dâniş*in kuruluşu ile Osmanlı Türkçesinin gramerlerinin yazılması karar altına alınmıştı. İşte böyle bir anlayış değişimi sonunda Ahmet Cevdet Paşa ile Fuat Paşa'nın birlikte yazdıkları *Kavaid-i Osmaniye*'den başlayarak 1910 yılına kadar epey gramer yazılmıştır. Ama bu gramerlerin hepsi de Osmanlı Türkçesi gramerleri niteliğinde idi.[1] Türkiye Türkçesi ile ilgili dil bilgisi kitaplarının başlangıcı 1908 yılına kadar uzanır. Bu dönemin yazarları, genellikle üç dilin karışmasından oluşan Osmanlı Türkçesini değil, doğrudan doğruya Türkçeyi temel alan yeni bir anlayış ve yeni bir görüşle işe koyulmuşlardı. Bununla birlikte 1908'den 1928 Yazı Devrimi'ne kadar uzanan yıllarda yazılan dil bilgisi kitaplarına yöntem bakımından batıdaki dil bilgisi anlayışı örneklik etmiştir. Böyle bir anlayışla eser veren ilk dil bilgisi yazarı da Hüseyin Cahit (Yalçın)'tir. Hüseyin Cahit'in dört ayrı eğitim basamağı için hazırladığı *Türkçe Sarf ve Nahiv* adlı okul gramerleri (1908-1910), böyle bir temel görüşün ürünüdür. H. Cahit *Edebî Hatıralar* adlı eserinde[2], neden böyle bir dil bilgisi hazırlama gereğini duyduğunu,

1 Tanzimat Dönemi dil bilgisi kitapları hakkında geniş bilgi için Z. Korkmaz, *Türkiye Türkçesi Grameri (Şekil Bilgisi),* TDK Yay., Ankara 2003, s. CV-CXVI "Türkiye Türkçesi Gramerlerinin Tarihî Gelişme Süreçleri" bölümüne bk.

2 Bu dil bilgisi kitabı üzerine ayrıntılı bilgi için L. Karahan - D. Ergönenç, *Hüseyin Cahit, Türkçe Sarf*

Levent Şahverdi Arşivi

siyasi yaşamda olduğu gibi dilimizde de kapitülasyonların varlığına bağlamıştır. Dilde yabancı kuralların egemen olması yüzünden Türkçenin yalnız bağımsızlığını değil, adını bile yitirdiğini dile getiren[3] Hüseyin Cahit'in yazdığı dil bilgisi kitapları, Türkçenin varlığını ispatlama kararıra dayanan kitaplardır.

Bundan sonra 1908-1928 arası yıllarda A. Cevat (Emre), Köprülüzade Fuat-Süleyman Saip, Mithat Sadullah (Sander), M. Baha, Peyami Safa, İbrahim Nemci (Dilmen), Necmettin Halil (Onan) -Ahter (Onan) vb. tarafından yazılmış[4] okul gramerleri ve genel nitelikte birtakım dil bilgisi kitapları vardır.

Burada 1908-1928, 1928-1932 ve daha sonraki yıllarda yazılan dil bilgisi kitaplarına yer verişimizin nedeni, Dil Devrimi başlatıldığı zaman ön plana alınması gereken çalışmaların dilin Türkçeleştirilmesi yolundaki çalışmalar olduğunu, o yıllarda Millî Eğitim Bakanı aynı zamanda Kurumun da doğal başkanı olduğundan, dil bilgisi ile ilgili gereksinimlerin Millî Eğitim Bakanlığının devreye girmesi ile karşılandığını dile getirmek içindir. Dilimizin yapısındaki ağırlıklı Arapça ve Farsça dil bilgisi kurallarından arındırılarak Türkçeye dayalı yapısının ortaya konabilmesi ister istemez dili özleştirme çalışmalarına ağırlık verilmesini gerekli kılıyordu. Dil bilgisi alanındaki çalışmalar bundan sonra ele alınabilirdi.

Gerçi böyle bir ölçünün benimsendiği yönünde kesin ve belirgin bir açıklama yoktur. Yalnız, yapılan uygulamaların akışına ve 1928 yılında Ahmet Cevat (Emre) tarafından hazırlanan *Gramer Layihası* ile 1931 yılında aynı yazar tarafından hazırlanan *Muhtasar Türkçe Grameri*'nin "Giriş" bölümündeki açıklamalara bakınca, böyle bir sonuca ulaşmak güç olmuyor. Yukarıda belirtildiği üzere, aslında konunun doğal gereği de böyle bir sıralamayı zorunlu kılıyordu.

1928 yılında Latin alfabesi temelindeki Türk alfabesinin kabulünden sonra, dil bilgisi açısından günün gereksinimini karşılayacak çalışmalar, aslında *Türk Dili Encümeni* tarafından gerçekleştirilmeye çalışılıyordu. 1928 yılında M. Kemal'in önderliğinde Yazı Devrimi'ni hazırlayan bu Encümen *Gramer Hakkında Rapor*'un eki olarak 69 sayfalık *Muhtasar Türkçe Grameri* de yayımlamıştı. Bu gramer'in "Gramer Sarf Hakkında Rapor" bölümünde (s. 6), Arap gramerciliği anlayışından bütünüyle ayrılınmış olduğu belirtilmiştir. Burada, büyük medeni milletlerin gramerlerinde, o dilin ses yapısını ele alan ses bilgisi (savtiyat), şekil yapısını ele alan şekil bilgisi (şekliyat) cümle ve ibare yapısını işleyen cümle bilgisi (nahiv), üslup, anlatım biçimi (tarz-ı beyan) bölümlerinin bulunduğuna işaret eden açıklamalar yer almıştır. Üzerinde durulan bir başka konu da şudur:

1928 yılında bir Yazı Devrimi geçirilmiş olduğundan, Arap ve Fars dillerinin klişeleşmiş yazım özellikleri ve yazılışlarına bağlı Arap yazısından Latin yazısına

---

ve Nahiv, TDK Yay., Ankara 2000, "Giriş" böl., s. XI-XVIII'e bk.

3 Not 2'de gösterilen eserin s. XVII'ye bk.

4 Bu konuda daha geniş bilgi için Z. Korkmaz not 1'de *age*, s. CXIII ve öt.; Z. Korkmaz, "Türkiye Türkçesi Üzerindeki Gramer Çalışmaları", *TDAY-Belleten* 2002/I, S. 43 ve öt.'e bk.

Levent Şahverdi Arşivi

geçerken, bizim için önemli olan hususun, yeni kabul edilen alfabenin dilimizin seslerini klişeleşmiş yazım kurallarına bağlı kalmadan nasıl karşılayabileceğini göstermekti. Burada bizim ses kurallarımızın basit olduğuna, öğrenilmesinin ve öğretilmesinin kolaylığına işaret edilmiş; alfabemizin dilin kulakla işitilebilen seslerine dayanılarak nasıl düzenlendiği anlatılmıştır.

Görülüyor ki, yukarıda sözü geçen raporda, Yazı Devrimi'nin gereği olarak, güncel bir konu hâlindeki yazım kurallarının halka tanıtılması işleriyle uğraşılıyordu. İmlayı dilin ses yapısı açısından basitleştiren bu açıklamalardan sonra, dilin şekil yapısı özelliklerine geçilerek Encümen tarafından özet olarak bu özellikler açıklanmıştır. Daha sonra 1931 yılında, Ahmet Cevat (Emre) tarafından geleneksel dil bilgisi anlayışından ayrılarak dilin kendi özelliklerinden çıkarılacak düşünce-duygu inceliklerini geliştirme temeline dayanan *Yeni Bir Gramer Metodu Hakkında Layiha*[5] adlı bir kılavuz kitap çıkarılmıştır. Ahmet Cevat bu layihayı hazırlarken hem Ferdinand Brunot'nun "düşünce ve dil" *La pensce et la Langue* adlı eserinden hem de Ferinand De Saussure ve Bally'nin eserlerinden yararlanmıştır. Oradaki düşünceleri Türkçeye uygulamaya çalışmıştır. 503 sayfalık eser:

I. Eski ve Yeni Dil Bilgileri,

II. Lisan: Lisanın Mahiyeti ve Değişmesi Hakkında Prensipler,

III. Kelimelerin Nevileri konularını içine alan bir *Giriş* (Medhal) bölümünden sonra, dil bilgisi ile ilgili on temel bölüme ayrılmıştır.

Millî Eğitim Bakanlığınca oluşturulan Muallimler Komisyonunun verdiği bir kararla, 1932-1934 yılları arasında, okullarda, bu psikolojik yöntemle hazırlanmış dil bilgisi kitapları okutulmaya başlanmıştı. Ancak, sonuç başarılı görülmediği için bundan vazgeçilmiştir. Daha sonra Atatürk'ün öncülüğündeki değerlendirmelerde, yapılacak çalışmalarda Arap, Fars ve Fransız gramer kalıplarının taklidine son verilerek dilimizin kendi yapısına dayanan bir gramer anlayışının gerekli olduğuna karar verilmiştir. Ahmet Cevat Emre tarafından hazırlanan ve TDK tarafından yayımlanan *Türkçede Kelime Teşkili Hakkında Bir Anket:* Birinci Kısım *Müştak Sözler* (Ankara 1933); *Söz Türetme Kuralları Hakkında Yeni Bir Anket:* Ekler Lugatçesi I (İstanbul 1934); *Dil Yazıları Türkçenin Etimolojisi İçin Metot Araştırmaları* (İstanbul 1934); *Etimoloji, Morfoloji ve Fonetik Bakımından Türk Dili* (Ankara 1935) adlı yayınlar, dil bilgisi alanında yöntem ve içerik bakımından yenilik arayışına girmiş küçük denemelerdir. Bu arada Millî Eğitim Bakanlığınca okullar için dil bilgisi derslerinin 1. ve 2. kısımları da bastırılmıştır (İstanbul 1936). Yalnız yapılan denemelerde, Türkçenin dil bilgisi çalışmaları daha sağlam bir temele oturtulamadığı için bu ilk denemelerden sonra Millî Eğitim Bakanlığı TDK ile bağlantılı olarak 1940 yılında, bir kılavuz gramer hazırlatma işine girişmiştir. Tahsin Banguoğlu tarafından hazırlanan ve Millî Eğitim Bakanlığınca oluşturulan Yüksek Gramer Komisyonunun değerlendirmesinden geçirilen ve

5 Maarif Vek. Devlet Matbaası, 1931, 504 s.

Levent Şahverdi Arşivi

okullardaki dil bilgisi dersleri için öğretmenlere kılavuz görevi yapacak olan bu eser, *Ana Hatlariyle Türk Grameri*'dir.[6] Bu kitap hazırlanırken hem modern gramerciliğin yöntemi kullanılmış hem de konuların işlenişinde Türkçenin yapı ve işleyiş ölçülerine dayanılmıştır. Bu kısa fakat özlü gramer, daha sonra hazırlanan dil bilgisi kitaplarına yöntem ve içerik bakımından öncülük etmiştir.

Görülüyor ki 1928-1940 yılları arasındaki dönem, gramercilik açısından, Dil Devrimi'nin özüne uygun bir anlayışla bir arayış ve kendine dönüş niteliğindedir. Onun için Türk Dil Kurumunun dil bilgisi çalışmalarında, deneme ve arayış dönemini geride bırakarak daha verimli bir yola girdiği dönem, 1945 yılından günümüze kadar uzanan yılları içine alan dönemdir.

Kurum yayını olmamakla birlikte Osmanlı Türkçesinin yapısını, Fransız gramercilik anlayışına göre çok ayrıntılı bir biçimde ele alan önemli ve kapsamlı bir eser de daha 1920 yılında Fransız Doğu bilimcisi Jean Deny'in Fransız üniversite öğrencileri için hazırlamış olduğu *Grammaire de la Langue Turque (Dialecte Osmanlı)* adlı[7] esridir. Bu eser Millî Eğitim Bakanlığınca Ali Ulvi Elöve'ye çevirtilerek *Türk Dili Grameri (Osmanlı Lehçesi)* adı ile[8] yayımlanmıştır. Daha sonraki yıllarda okullar için hazırlanan ve TDK tarafından da bastırılan dil bilgisi kitapları bu eseri de kaynak olarak kullanmışlardır.

Türk Dil Kurumunun dil bilgisi alanındaki çalışma ve yayınları I.-Kitaplar, II.-Makaleler olmak üzere iki ana gruba ayrılabilir. Şimdi bu yayınların temel özelliklerini dikkate alarak önce kitaplar daha sonra da toplayıcı nitelikte olmak üzere makaleler üzerinde duralım:

I. Kitap Yayınları:

Türk Dil Kurumunun dil bilgisi alanındaki kitap yayınları 1983'ten önceki yıllarda Gramer Kolu, 1983'ten sonraki yıllarda da Gramer Bilim ve Uygulama Kolu aracılığı ile yaptığı çalışma ve yayınlardır.

Türk Dil Kurumunun bu çalışma ve yayınlarını nitelikleri bakımından kendi içinde şöyle bir sınıflandırmadan geçirerek incelemek mümkündür.

1. Türkiye Türkçesinin bütün bölümlerini içine alan dil bilgisi eserleri,

2. Dil bilgisinin tek bir ana bölümünü veya belirli bir konusunu ele alıp dar veya geniş kapsamlı olarak işleyen eserler,

3. Türkiye Türkçesinin dil yapısını bağlı bulunduğu lehçeler grubu içinde ele alan eserler,

6 Maarif Vek. Yay., İstanbul 1940, 96 s.

7 Paris 1920-1921, XXX+1218 s.

8 Maarif Vek. Yay., İstanbul 1941, XXI+1142 s.

Levent Şahverdi Arşivi

4. Türk dilinin tarihî dönemlerdeki bir kesitinin, bir lehçesinin yahut da bütününün yapısını ele alan ve başka dillerde yazılmış olan eser veya kaynak eser niteliğindeki dil bilgisi kitaplarından yapılan çevriler,

5. Yapılacak yeni çalışmalara çeşitli yönlerden ışık tutması açısından Türkçenin veya Türkiye Türkçesinin tarihî dönemlerine ait gramerlerin, modern dil bilgisi yöntemine uyularak ve sadeleştirilerek yeniden yayımlanması biçimindeki eserler,

6. Dilimizin tarihî dönemlerine ait edebî eserleri hem metin olarak hem de dil bilgisi açısından işleyip değerlendiren eserler,

7. Yaşayan lehçe gramerleri,

8. Dilimizi genel dil bilimi yöntemi ile ele alan eserler,

9. Dil bilgisi ve dil bilimi alanı ile ilgili terim sözlükleri,

10. Dil bilgisi sorunlarını ortaya koyan eser ve yayınlar.

Şimdi bu gruplardan her birini teker teker ele alarak kısaca değerlendirmeye çalışalım.

1. Dil bilgisi açısından Türkiye Türkçesinin bütün bölümlerini içine alan eser ve yayınlar[9]:

Bu nitelikteki ilk eser, Ahmet Cevat Emre'nin *Türk Dilbilgisi: Türkçenin Bugünkü ve Geçmişteki Gelişmeleri Üzerine Gramer Denemesi* (Ankara 1945, 615 s.)

Emre, kitabının Ön Söz, Giriş ve Son Söz bölümlerinde, IV. Türk Dil Kurultayı Gramer Komisyonunun Kurumdan "akademik" nitelikte bir gramer hazırlanmasını istediğini, kendisinin Türk dil bilgisinin modern dil bilimi ölçülerine uygun olarak yazılması konusunda 1928 yılından beri mücadele verdiğini dile getirmiş; aslında Dil Encümeninin de ortaya konulacak gramerin modern dilcilik anlayışına uygun ölçülerle yazılması gereğine işaret ettiğini göz önünde bulundurarak eldeki eserin bu isteği yerine getirmek üzere kaleme alındığını bildirmiştir.

30 yıllık birikim ve tecrübeye dayanan, deneme niteliğindeki böyle bir eserin bölümlerinin ve yönteminin de kendi tasarladığı plan çerçevesinde ele alındığını belirten yazar, "akademik" bir dil bilgisinin ancak Türk Akademisinin kuruluşundan sonra ortaya çıkabileceğini belirtmiştir. Emre, bu sözler ile derinlemesine akademik nitelikte bir eser ortaya koymanın güçlüklerine işaret etmek istemiştir.

Ona göre bir dil bilgisi kitabının ilk ana konusu "anlatım" yani "cümle bilgisi" olmalıdır. Bu nedenle kitap: *I. Anlam Bakımından Kelimeler* (s. 19-75), *II. Yapılış Bakımından Kelimeler* (s. 78-265), *III. Söz Dizimi Bakımından Kelimeler* (s. 267-579) olmak üzere başlıca üç ana bölüme ayrılmıştır.

9 Aşağıda yazar adları verilirken, Dr., Yrd. Doç., Doç. ve Prof. gibi unvanlar belirtilmemiştir.

Levent Şahverdi Arşivi

Ahmet Cevat Emre'nin *Türk Dil Bilgisi* adlı bu eserini günümüz dil bilgisi anlayış ve ölçüleri ile gözden geçirirsek, önemli birtakım eleştiri noktaları bulunabilir. Ancak, o yılların ortamında, Arap gramerciliği anlayışından uzaklaşarak Türkçenin yapı ve işleyiş ölçülerini temel alan bir yenilik taşıdığı için elbette önemli bir aşama olarak kabul edilebilir.

Bir de I, II ve III. Türk Dil Kurultaylarında alınan kararlar uyarınca, Türk Dil Kurumu, Türk dilinin öteki dünya dilleri ile olan kökenlik ilişkilerine yer vermişti. Aradan geçen on beş yıl boyunca, Türkçeyi 20. yüzyıl kültürünü temsil eden büyük Avrupa dilleri düzeyine ulaştırma yönündeki Türkçeleşme ve terim çalışmalarına ağırlık verdiği için, bu temeldeki ön çalışmalardan sonra dil bilgisi konularına daha yoğun biçimde eğilerek bir "ana gramer" yazılması gereksinimini duymuştur. Dolayısıyla Emre'nin bu kitabı, o günün koşullarında böyle bir gereksinimin ilk denemesi olarak kabul edilebilir.

TDK'nin yayın listesinde yer alan elle tutulur ikinci bir yayın, Tahir Nejat Gencan'ın *Dil Bilgisi* (1. baskı İstanbul 1966, 3. baskı İstanbul 1975) kitabıdır.

Tahir Nejat, aynı zamanda liselerde ders kitabı olarak da kullanılan bu eserin ilk baskısında, biraz o dönemin gramercilik anlayışına uyarak biraz da Ahmet Cevat Emre yönteminin etkisinde kalarak kitabına söz dizimi ile başlamıştır. Ön Söz'de yaptığı açıklamalardan ve eserin incelenmesinden anlaşılıyor ki kitabın hazırlanmasında genellikle klasik yönteme uyulmakla birlikte, dil bilgisi ve dil bilimi alanındaki yeni bazı gelişmeler de göz önünde tutulmuştur.

Eser 3. baskısında, yine Türkçenin kendi yapısına dayanılarak ve tarama yoluyla önemli yazarlardan alınan örneklerle beslenerek daha gelişmiş bir duruma sokulmuştur. Konular arasındaki bağlantıları göndermelerle sağlayan ve yöntemce *Grammaire Larousse de XXe Siècle*'ın örnek alındığını bildiren yazar, bu baskıda temel konular açısından bir değişikliğe de başvurmuştur. Şöyle ki: "Dil ve Yazı", "Türkçenin Dünya Dilleri Arasındaki Yeri" ve "Dillerin Çeşitlenmesi" gibi konuları işleyen Tahir Nejat "Giriş" bölümünden sonra, II. bölüm olarak *Ses Bilgisi* (s. 30-70)'ni; III. bölüm olarak *Söz Dizimi* (s. 71-443)'ni ele almış; dilin şekil yapısına giren konular da bu bölümde işlenmiştir. Kitapta yer alan IV. bölüm *Anlam Bilgisi* (s. 445-526)'dir. Eserin terim sistemi de TDK'nin o yıllarda kabul ettiği dil bilgisi terimlerine dayanır. Eserin yöntem ve konu sınıflandırması açısından T. Banguoğlu ve M. Ergin'in gramerlerinden etkilendiği şüphesizdir.

Türk Dil Kurumu yayınları arasında yer alan, yöntem ve içerik bakımından daha sonraki dil bilgisi kitaplarına örneklik eden değerli bir eser, Tahsin Banguoğlu'nun, *Türkçenin Grameri* (Ankara 1974, 1986, 1990, 1995, 2000 bs. 628 s.) adlı kitabıdır. Banguoğlu, doktorasını Almanya (Breslau)'da Willi Bang-Kaup, Hans H. Schaeder, C. Brockelmann ve Fredrich Giese gibi tanınmış Türkologlardan ders alarak W. Bang-Kaup'un gözetiminde tamamladığı, Türkçenin ve Osmanlı Türkçesinin yapısını çok iyi bildiği ve Atatürk'ün öncülüğündeki Dil Devrimi'nin Türkçeyi kendi benliğine kavuşturarak gelişmiş bir kültür dili durumuna getirme amacını

Levent Şahverdi Arşivi

da derinden kavradığı için, bu gramerin yazılışında böyle bir gramerden beklenen hedefi göz önünde tutarak işe başlamıştır. Bu bakımdan Türk grameri, uygulanan ölçüler bakımından Türkçeyi kendi yapı ve işleyiş temeline oturtma amacını:

1. Dilimizi yabancı dillerin çekim şekillerinden kurtarma,
2. Yazı dilini konuşma diline yaklaştırma,
3. Dili, yabancı dillerin iştikak ve terkip (türetme ve birleştirme),
4. Yabancı sözleri imkân ölçülerinde azaltma[10] ilkelerine dayandıran bir düşünce olgunluğunun eseridir.

Dil, Dünya dilleri, Türk (Hun) dilleri ailesi, Batı Türkçesi ve dil bilgileri konularını içine alan *Giriş* (s. 9-22) bölümünden sonra, kitap 1. bölüm *Ses Bilgisi* (s. 23-140), 2. bölüm *Yapı Bilgisi* (s. 141-494) ve 3. bölüm *Söz Dizimi* (s. 495-586) olmak üzere, dil bilgisinin üç temel bölümüne ayrılmıştır. Konuların her bölümde ayrıntılı ölçülerle işlendiği eser, esas itibarıyla yüksek öğretim düzeyini hedeflediği gibi, bu konuda kitap yazacak kimselere de ışık tutabilecek nitelikte bir özelliğe sahiptir. Yalnızca, verilen örnekler edebi metinlerden alınmış örneklere değil, hafızaya dayanmaktadır. Eserin bir başka dikkate değer özelliği de Türkçeleştirme çalışmalarında *bulletin* (bülten) / *belleten, dialect / dialekt, ecole / ekol* örneklerinde görüldüğü gibi "yabancı kelimeleri Türk boyasına boyayıp yutturma" yerine dilin bilimsel ve doğal bir kanala girmesi görüşünü benimsemesidir. Yeni türetmelerde Türkçenin şekil yapısının ve eklerinin ne denli önemli olacağını bildiği için eserde, hangi türlü Arapça ve Farsça kelime ve eklere hangi Türkçe eklerle karşılık verilebileceğini de güzel örneklerle sergilemiştir. Söz gelişi Arapça soyut adlar türeten-*(i) yet* ekinin Türkçe *+lIk* eki (*aidiyet / aitlik, ehliyet / ehlilik, müdüriyet / müdürlük* vb.), Arapça zarf türeten ve "tenvin" diye adlandırılan *+en* ekinin, Türkçe *+ce, +den, +de* ekleri ile karşılanması (*bedenen / bedence, esasen / esasında, aslında, dinen / dince, nadiren / nadir olarak* vb.), Farsça *+ane* ekinin *+çe* eki ile karşılanması (*cahilane / cahilce, dostane / dostça, rezilane / rezilce* vb.); bileşik sözler yapmakta kullanılan *hane* sözünün Türkçe *ev* sözü ile karşılanması (*aşhane / aşevi, misafirhane / konukevi, dikimhane / dikimevi* vb.) yolundadır.[11]

T. Banguoğlu'nun ileri sürdüğü öneriler ve kullanım örnekleri, yazdığı gramerin, kelime türetme ve dilimizi Türkçeleştirme yolunda ne denli isabetli ve örnek oluşturacak yaratıcı bir yol izlediğini ortaya koymaktadır.

Daha önce Türk Dil Kurumu tarafından önerilmiş ve okul kitaplarına da geçmiş *+i hâli, +e hâli, +de hâli, +den hâli* gibi sırf şekle ve görünüşe dayanan

10 Daha geniş bilgi için T. Banguoğlu, *Dil Bahisleri* (Kubbealtı Yay., İstanbul 1987), s. 39-44, 95-106, 107-11 ss. ve ötesine bk.

11 T. Banguoğlu bu konuları not 10'da gösterdiğimiz *Dil Bahisleri* adlı kitabında ayrıntılı olarak ele alıp işlemiştir.

Levent Şahverdi Arşivi

terimlerin de ne denli isabetsiz olduğunu, terim yapmada işlevin ön planda tutulması gerektiğini göz önünde bulundurarak kendisi *kimi hâli, kime hâli, kimde hâli, kimden hâli* gibi önerilerde bulunmuştur.

Bizce Türkçenin yayılış alanlarının genişliği ve kullanılış biçimlerindeki ayrılıklar dikkate alınarak terim yapmada dayanılacak en isabetli ilke, o terimlerin dildeki işlevlerinin dikkate alınmasıdır: *Yalın hâl, yükleme hâli, yönelme hâl,, çıkma hâli* vb.

Her ne kadar terimler açısından daha sonraki yıllarda *yalın hâl* vb. yukarıda gösterdiğimiz nitelikte terimler yer almış ise de, Banguoğlu'nun bu eseri, Türkçenin dil bilgisini sağlam bir raya oturtmuş ve yeni dil bilgisi kitaplarına gerçekten öncülük edebilecek bir nitelik sergilemiştir.

Eserin 1974 yılından başlayarak bugüne kadar Kurumca beş baskısının yapılmış olması, aranan bir eser olmasındandır. Eserin 1986'da yayımlanan 2. baskısında, TDK Gramer Bilim ve Uygulama Kolu Başkanlığının Bilim Kurulunca onayından geçmiş raporu doğrultusunda, eserde bazı geliştirici ve genişletici değişmeler yapılmış ise de, 1990, 1995 ve 2000 yılları baskıları 1986 baskısının aynısıdır.

T. Banguoğlu'nun *Türkçenin Grameri* adlı eserinin açtığı ufukla daha sonra daha başka yeni çalışmalar da yapılmıştır.

Türk dilini genel olarak ele alan eserlerden biri de Jean Deny'nin, *Principes de Grammaire Turque ("Turk" de Turquie)* adlu eseridir. J. Deny'nin bu eseri, Oytun Şahin tarafından *Türk Dili Grameri'nin Temel Kuralları (Türkiye Türkçesi)* adıyla dilimize aktarılmış ve Kurumca yayımlanmıştır (Ankara 1995, 2. baskı, 2000, 164 s.)

Bu kitap, daha önceki dil bilgisi kitaplarında olduğu gibi, dilin her üç temel bölümünü bir arada ele alan bir eser değildir. Daha çok dil bilgisinde Alfabe ve Dil Devrimleri dolayısıyla ortaya çıkan ve kendisinin 1920'de yayımladığı *Türk Dili Grameri (Osmanlı Türkçesi)* adlı eserde ele alınan hususlarla bağdaşmayan birtakım ses özellikleri dolayısıyla, dilin temel özelliklerine yeni bir bakış açısından eğilme gereği duyan ve Türk dili gramerinin temel kurallarını kendi görüş açılarından değerlendiren bir çalışmadır.

Türkçeyi böyle genel yapı özellikleri ile ele alan bir başka eser de Kare Grönbech'in, *Der Türkische Sprachbau* (Kopenhagen 1936, 192 s.) adlı ünlü eseridir. Bu eser, Mehmet Akalın tarafından *Türkçenin Yapısı* başlığı ile dilimize aktarılmış ve Kurumca bastırılmıştır. (Ankara 1995, 2. baskı 2000, 148 s.)

Bu eser, Türkçenin temel yapısını oluşturan gramer bölüm ve konularının taşıdığı yapı ve işlev özelliklerini ve kullanımdan kaynaklanan işlev ayrılıklarını daha 1936 yılında isabetli bir teşhisle ortaya koyan değerli bir çalışma ürünüdür.

2. Kurumca yayımlanan eserlerin büyük bir çoğunluğunu da **dil bilgisinin ses bilgisi, şekil bilgisi, söz dizimi (cümle bilgisi) veya anlam bilimi bölümle-**

Levent Şahverdi Arşivi

rinden birini yahut da dil bilgisinin herhangi bir konusunu ele alıp işleyen eserlerdir. Şimdi bunları da yine yayın tarihlerine uyarak belirtmeye çalışalım:

A. Ses Bilgisi ile İlgili Eserler:

Tahsin Banguoğlu, *Türk Grameri 1. Bölüm, Ses Bilgisi* (Ankara 1959, 306 s.):

Banguoğlu'nun Türk dili gramerinin 1. bölümü olarak yayımladığı bu eser, Türkiye Türkçesinin ses yapısını genel ölçülerle ele alıp değerlendiren bir çalışmadır.

Eserin *Giriş* (§ 1-16) bölümünde, öğretim ve dil bilgisi bakımından gerekli bilgiler verilmiştir. Bu amaçla türlü işaretler sisteminden bir ses sistemi olan dile geçiş, dil nedir? ayrı diller ve ana dil; ses, hece, kelime, kelime hazinesi, cümle ve yazı kavramları üzerinde kısa açıklama ve tanımlar yapılmıştır. Dil ailesi, bir dilin lehçe ve ağızları örneklerle aydınlatılmış; ayrıca dünya dillerinin yapıları bakımından ayrıldığı gruplar belirtilmiştir.

Ses Bilgisi ana bölümünde, Türkçemizin ünlü ve ünsüz niteliğindeki sesleri, seslerin birleşmesi, ses düşmesi, ses türemesi, seslerin benzeşmesi,, sesin ezgisi yani vurgu ve tonlama olayları örneklere dayanarak oldukça ayrıntılı bir biçimde ele alınmıştır. Daha sonra da noktalama konusu üzerinde durulmuştur.

Konuşma organlarının yapısı ve işleyişi üzerinde verilen bilgiler arasında gırtlağın yapısını ve boğumlanma özelliklerini yansıtan resimler eklenmiş; ama belki de o günün teknik yetersizliği yüzünden ses organındaki bu işleyiş özelliklerini yansıtan resim ve şekiller pek başarılı olamamıştır.

Sonuç olarak bu eser, gerek yöntem gerek bilimsel içeriği bakımından Türkiye Türkçesinin yarım yüzyıl önceki ses yapısını dikkat ve yetki ile ele alarak sağlam bir temele oturtmak isteyen başarılı bir araştırma-inceleme ürünüdür. Daha sonra yayımlanan *Türkçenin Grameri* adlı eserdeki *Ses Bilgisi* bölümü bu kitaptan kısaltılmıştır.

Vecihe Hatipoğlu, *Türk Kelimelerinin Önsesleri* (Ankara 1961, 62 s.) adlı araştırmada, ön seslerin Türk dilindeki önemine işaret eden yazar, bu konuyu *ünlüler* ve *ünsüzler* açısından ele alarak Türkçenin bütünü içinde geçirdiği çeşitli değişmelerle birlikte ele alıp incelemiştir.

Muzaffer Tansu, *Durgun Genel Ses Bilgisi ve Türkçe* (Ankara 1963, 95 s.): Tasvirci, durgun ses bilgisini ele alan bu eser, ses hakkında genel bilgiler veren 1. bölüm (s. 1-79) ile kelime başı ünsüzlerinde ötümlülük ve ötümsüzlük, hece, ton ve tonan, vurgu ve entonasyon (tonlama) konularını işleyen 2. bölüm (s. 80-95)'den oluşmaktadır.

Kitabın Ön Söz'ünde, seslerdeki boğumlanma özelliklerini gösteren şekillerin Paris Üniversitesi Fonetik Enstitüsü Laboratuvarında çekilen resimlere dayandığı belirtilmiştir. Doğrudan doğruya laboratuvar çalışmasına dayanan bir araştırma olması açısından değerli bir yayındır.

Levent Şahverdi Arşivi

Doğan Aksan'ın başkanlığında Neşe Atabay-Sevgi Özel-Ayfer Çam ve N. Pirali'nin ortak çalışmaları ile ortaya konan *Gelişmeli Sesbilimi: Türkiye Türkçesi* (Ankara 1978, 84 s.) adlı eser, Türkiye Türkçesinin başlıca ses özelliklerini, seslerdeki çeşitli değişim eğilimlerini, ses kurallarını ve ses değişmelerini ele alan yararlı bir çalışmadır.

Ömer Demircan tarafından hazırlanan *Türkiye Türkçesinin Ses Düzeni: Türkiye Türkçesindeki Sesler* (Ankara 1979, 139 s.) adlı eser, katı bir ölçü kullanılmamakla birlikte yapısal ses biliminin temel alındığı bir çalışmadır. Türkiye Türkçesinin sesleri, A. Oluşum, B. seslerin kullanımları açısından incelenmiştir. Uygulama açısından Türkiye Türkçesindeki seslerin özellikleri üzerinde durulmuş ve üretimsel yaklaşımla ilgili açıklamalar yapılmıştır.

Hayati Develi'nin, *Evliya Çelebi Seyahatnamesine Göre 17. Yüzyıl Osmanlı Türkçesinde Ses Benzeşmeleri ve Uyumlar* (Ankara 1995, 249 s.) adlı eseri ile Musa Duman'ın, *Evliya Çelebi Seyahatnamesine Göre 17. Yüzyılda Ses Değişmeleri* (Ankara 1995, 336 s.) adlı eseri, ayrıntılı ölçülerle ele alınmış değerli araştırmalardır. Ayrıca, bu iki eser, Osmanlı Türkçesinden Türkiye Türkçesine uzanan benzeşme ve değişme olaylarındaki ara evreyi tespit bakımından da ilgi çekicidir.

Lan-ya Tseng, *Türkiye Türkçesinde Orta Hece Düşmesi* (Ankara 2002, 248 s.):

Bu eser, orta hece düşmesi olayını çok ayrıntılı ölçülerle ele alarak maddeler hâlinde sonuca bağlayan bir çalışma ürünüdür. Her ne kadar eser üzerinde Türkiye Türkçesi yazılı ise de çalışmada, tarihî dönemler de taramadan geçirilerek harf sırasına göre hem Türkiye Türkçesinde hem de tarihî dönemlerde orta hece düşmesine uğrayan kelimeler dizini verilmiştir.

B. Şekil Bilgisi ile İlgili Eserler*:*

Bu konudaki çalışmaların bir kısmı doğrudan doğruya ekler üzerinde yoğunlaşmıştır. Başlıcaları şunlardır:

M. Ali Ağakay, *Kelime Yapma Yolları* (İstanbul, 1943, 69 s.).

Besim Atalay, *Türkçede Kelime Yapma Yolları* (İstanbul 1946, 155 s.).

Hikmet Dizdaroğlu *Türkçede Sözcük Yapma Yolları* (Ankara 1962, 24 s.).

Bunlardan ilk ikisi, çok kısa ve bugünkü ölçülerle yetersiz sayılabilecek yüzeysel nitelikte çalışmalardır.

Hikmet Dizdaroğlu'nun *Türkçede Fiiller* (Ankara 1963, 64 s.) adlı çalışması da bu grupta yer alır.

1970'li yıllardan başlayan yayınlar içerik bakımından yeni yöntemlerin denendiği daha nitelikli yayınlardır.

Vecihe Hatipoğlu'nun *Pekiştirme Kuralları* (Ankara 1973, 49 s.) adlı küçük boy kitabında, önce Türkçenin dikkate değer özelliklerinden olan pekiştirmenin

Levent Şahverdi Arşivi

niteliği üzerinde durulmuş; daha sonra da kısaca tarihî gelişmesine işaret edilerek bu olayın kuralları ve kullanılış biçimleri örnekler verilerek açıklanmıştır.

Vecihe Hatipoğlu'nun *Türkçenin Ekleri* (Ankara 19974, 172 s.) adlı kitabı, ekleri, türlerine ayırarak gruplandıran, çekim eki olsun, yapım eki olsun alfabe sırasıyla ele alarak işlevlerini açıklayan ve örneklere bağlayan deneme niteliğinde bir çalışmadır.

V. Hatipoğlu'nun *Türk Dilinde İkileme* (Ankara 1971, 2. baskı, 1981) adlı küçük boy kitabı da sözün anlatım gücünü artırmak ve kavramı zenginleştirmek için kullanılan ikilemeleri genel özellikleri yapı ve türleri açısından değerlendiren bir çalışmadır.

1970'li yıllarda dil bilimi ilkeleri benimsenerek yapılmış çalışmalar da vardır. Kâmile İmer tarafından hazırlanan *Türkiye Türkçesinde Kökler* (Ankara 1976, 54 s.), Türkçenin şekil yapısını kök-ek-sözcük arasındaki yakınlık ve ayrılıklar açısından ele alarak bir kök tanımı yapan, daha sonra da köklerin özelliklerini belirterek ayrıldığı türlere göre yüzdelere bağlamaya çalışan bir araştırmadır.

Ömer Demircan'ın *Türkiye Türkçesinde Kök-Ek Birleşmeleri* (Ankara 1977, 126 s.) adlı eseri, kök-ek birleşmelerini, bağlı oldukları kurallar açısından, dil bilimi yöntemi ile inceleyen ve eklerin görevleri üzerinde duran bir çalışmadır.

Oya Adalı'nın *Türkiye Türkçesinde Biçimbirimler* (Ankara 1979, 117 s.) adlı eseri de eklemeli bir dil olan Türkçede, biçimbirimin (morphéme) önemine işaret ederek şekil bilgisini, üretimsel dönüşümlü dil bilgisi yöntemi ile ele alan bir çalışma ürünüdür.

Doğan Aksan'ın yönetiminde Neşe Atabay-İbrahim Kutluk ve Sevgi Özel'in katılımı ile hazırlanan *Sözcük Türleri* (Ankara 1983, 288 s.) adlı eser, şekil bilgisini oluşturan bütün temel sözcük sınıflarını geleneksel yöntemle işleyen ve edebî eserlerden alınan örneklere bağlayan bir çalışmadır.

Hamza Zülfikar'ın *Terim Sorunları ve Terim Yapma Yolları* (Ankara 1991, 213 s.) adlı eseri de terimler üretme dolayısıyla şekil bilgisinin çekim ve yapım eklerini çeşitli işlev değişmeleri ile ele alan dikkatli ve başarılı bir araştırma ürünüdür. Aynı yazarın *Türkçede Ses Yansımalı Kelimeler* (Ankara 1996, 699 s.) adlı kitabı da derinlemesine bir araştırmaya dayanan özgün bir çalışmadır.

Zeynep Korkmaz'ın *Türkçede Eklerin Kullanılış Şekilleri ve Ek Kalıplaşması Olayları* (1994, 92 s.) adlı araştırma, Türkçenin türetme ve birleştirme yolları dışında kalan ve eklerin çok yönlü kullanılış biçimlerinin zamanla yol açtığı kalıplaşma yoluyla oluşan sözleri inceleyen özgün bir araştırma ürünüdür.

Tahir Kahraman'ın *Çağdaş Türkiye Türkçesindeki Fiillerin Durum Ekli Tamlayıcıları* (Ankara 1996, 422 s.) adlı eseri, isimden ve fiilden türemiş fiiller ile birleşik fiillerin durum ekleri almış tamlayıcılarla olan çeşitli bağlantılarını ele alan geniş bir çalışmadır.

Levent Şahverdi Arşivi

Gürer Gülsevin'in *Eski Anadolu Türkçesinde Ekler* (Ankara 1997, 156 s.) adlı eseri, Eski Anadolu Türkçesinin çekim ve yapım eklerindeki çeşitli işlev ayrılıklarını örneklere bağlayarak açıklayan toparlayıcı bir çalışma ürünüdür.

Ertuğrul Yaman'ın *Türkiye Türkçesinde Zaman Kaymaları* (Ankara 1999, 140 s.) adlı eseri, fiillerin kullanımda zaman kaymalarına uğrayarak gösterdikleri işlev ayrılıklarını örneklerle veren ilgi çekici bir çalışmadır.

Fatma Türkyılmaz'ın *Tasarlama Kiplerinin İşlevleri* (Ankara 1999, 131 s.) adlı eseri, bu kiplerdeki işlev ayrılıklarını örneklere dayanarak ortaya koyan güzel bir çalışmadır.

Gülsel Sev'in *Etmek Fiiliyle Yapılan Birleşik Fiiller ve Tamlayıcılarla Kullanılışı* (Ankara 2002, 474 s.) araştırması, bu konuda yapılmış kapsamlı ve doyurucu bir eser niteliğindedir.

Zeynep Korkmaz'ın *Türkiye Türkçesi Grameri (Şekil Bilgisi)* (Ankara 2003, CXVI+1224 s.) adlı kitabı, şekil bilgisinin her bir konusunda yaptığı kapsamlı ve derinlemesine araştırma-incelemeye dayanan bir çalışmadır. Yazar, bu eserinde konunun ayrıntılarını ve işlev ayrılıklarını bol örneklerle açıkladığı gibi, yöntemini, Türkiye Türkçesinin edebî metinlerinin incelenmesinin ortaya koyduğu sonuçlara dayandırdığı için, şekil bilgisinin alt birimlerini oluşturan sınıflandırmalar bakımından da şimdiye kadar yazılan dil bilgisi kitaplarında görülmeyen bir yenilik taşımaktadır.

Nesrin Bayraktar, *Türkçede Fiilimsiler* (Ankara 2994, 397 s.) adlı eserinde, ad-fiil, sıfat-fiil ve zarf-fiil konularını Köktürk metinlerinden başlayarak Türkiye Türkçesine uzanan tarihî gelişme süreçleri ile ele alan yazar "Sonuç" bölümünde, her bir eki birer sonuç değerlendirmesinden de geçirerek başarılı bir çalışma ortaya koymuştur.

Yıldız Kocasavaş'ın *Türkçede Şahıs Zamirleri* (Ankara 2004, 582 s.) adlı eseri de "zamir" konusunu Eski Türkçeden başlayarak günümüze uzanan tarihî ve coğrafî bir genişlik içinde ele alan, gerekli yerlerde köken açıklamalarına da başvuran çok kapsamlı ve doyurucu bir eserdir.

C. Söz Dizimi (Cümle Bilgisi) ile İlgili Eserler:

Bu gruba sokulabilecek başlıca yayınlar şunlardır:

Vecihe Hatipoğlu, *Türkçenin Söz Dizimi* (Ankara 1972, 207 s.): Küçük boydaki bu kitapta, söz dizimi I. Yargısız Anlatımlar ve II. Yargılı Anlatımlar olmak üzere iki ana bölüme ayrılmıştır. Yargısız anlatımlarda; tamlamalar, birleşik sözler ve ikilemeler incelenmiştir. Yargılı anlatımlarda ise cümleler; özne, tümleç, nesne, yüklem açılarından ele alınarak ve örneklere bağlanarak genel özellikleri ile açıklanmıştır.

Hikmet Dizdaroğlu'nun, *Tümce Bilgisi* (Ankara 1976, 322 s.) adlı eseri, cümle bilgisi konusunu beş bölümde ele alan cümlenin tanımından, niteliklerin-

Levent Şahverdi Arşivi

den başlayıp temel ögelerini, yardımcı ögelerini, yüklemin cinsine göre türlerini ve çözümlenmesini ayrıntılı ölçülerle ele alıp değerlendiren ve ele aldığı konuları örneklere dayanarak kurallara bağlayan örnek bir çalışma niteliğindedir.

Neşe Atabay-Sevgi Özel ve Ayfer Çam'ın hazırladıkları *Türkiye Türkçesinde Sözdizimi* (Ankara 1981, 118 s.) adlı kitapçık, cümlenin ögelerini ve cümle türlerini geleneksel yöntemle ve çok genel ölçülerle ele alan bir çalışmadır.

3. Dil bilgisi ile ilgili yayınların bir bölüğü de Türkiye Türkçesi gramerinin belirli bir konusunu, bağlı bulunduğu lehçeler grubu içinde ele alan veya doğrudan doğruya yaşayan lehçelerin dil yapısını inceleyen eserlerdir.

Bu nitelikteki başlıca yayınlar şunlardır:

Fatih Kirişçioğlu, *Saha (Yakut) Türkçesi Grameri* (Ankara 1994, 135 s. Genişletilmiş 2. baskı Ankara 1999, 263 s.):

Bu eser Yakut Türkçesini ses, şekil ve cümle bilgileri açısından inceleyen ve bu alandaki ihtiyaca cevap veren bir çalışmadır.

Hidayet Kemal Bayatlı, *Irak Türkmen Türkçesi* (Ankara 1996, 410 s.):

Eserin "Giriş" bölümünde Irak Türklerinin tarihçesi üzerinde duran yazar, daha sonra Irak Türkmen Türkçesinin metinlerini vermiş (s. 1-113, 113-326 Dizin); bundan sonra da bölgenin dil yapısını ses ve şekil bilgileri açısından değerlendirmiştir (s. 329-407).

Ayşe İlker, *Batı Grubu Yazı Dillerinde Fiil* (Ankara 1997, 166 s.):

İki temel bölümden oluşan bu araştırma, fiil konusunu hem yapıları hem çekimleri açısından, sıfat-fiiller ve zarf-fiiller de dâhil olmak üzere Türkiye Türkçesi, Azerbaycan Türkçesi, Türkmen Türkçesi ve Gagavuz Türkçesinde işleyen bir çalışmadır.

Rıdvan Öztürk, *Uygur ve Özbek Türkçelerinde Fiil* (Ankara 1997, 252 s.):

Bu eser de basit, türemiş ve birleşik fiilleri yapı ve çekim açısından sıfat-fiiller ve zarf-fiiller de dâhil olmak üzere, Yeni Uygur ve Özbek lehçelerinde karşılaştırmalı olarak inceleyen bir araştırmadır.

İlhan Çeneli, *Kırım Tatarcasında Yapım Ekleri* (Çev. Mustafa Argunşah) (Ankara 1997, 84 s.):

Kırım Tatarcasında isimden isim, isimden fiil, fiilden isim ve fiilden fiil yapma ekleri ile alıntı kelimelerdeki ekleri ele alan bir çalışmadır.

Emine Yılmaz Ceylan, *Çuvaşça Çok Zamanlı Ses Bilgisi* (Ankara 1997, 256 s.):

Bu eser, Çuvaşçanın çok zamanlı ses bilgisi alanında yapılan dağınık denemeleri belli bir bakış açısıyla toparlayan, daha tartışılmakta olan sorunlara çözüm getirmeye çalışan ve hiç üzerinde durulmamış ses bilgisi ile ilgili gelişmeler üzerinde duran değerli bir çalışmadır.

Levent Şahverdi Arşivi

Mustafa Öner, *Bugünkü Kıpçak Türkçesi* (Ankara 1988, 270 s.):

Bu eser, Kıpçak Türkçesinin tarihi dönemlerini açıkladıktan ve günümüzdeki yaşayan lehçeleri üzerinde kısa bilgiler verdikten sonra Tatar, Kazak ve Kırgız lehçelerinin karşılaştırmalı dil bilgisini ortaya koyan değerli bir çalışmadır. Kitap I. Giriş (s. I-LX), II Ses Bilgisi (s. 1-34) ve III. Şekil Bilgisi (s. 35-293) olmak üzere üç temel bölümden oluşmaktadır.

Himmet Biray, *Batı Grubu Türk Yazı Dillerinde İsim* (Ankara 1999, 265 s.):

Bu eserde isimler üzerine genel bir bilgi verildikten sonra; basit isimler, türemiş isimler ve birleşik isimler biçiminde sınıflandırılarak çekimleri ile birlikte, Batı lehçeleri grubunun dört lehçesinde karşılaştırmalı olarak işlenmiştir.

Volkan Coşkun, *Özbek Türkçesi Grameri* (Ankara 2000, 292 s.):

Bu eser, Özbek Türkçesini ses, şekil ve cümle bilgisi açılarından inceleyen güzel bir çalışmadır.

Ertuğrul Yaman, *Türkiye Türkçesi ve Özbek Türkçesinin Söz Dizimi Bakımından Karşılaştırılması* (Ankara 2000, 314 s.):

Eserin Giriş (s. 11-27)'inde Türk dili ve lehçelerinin köken birliği, Türkiye Türkçesi ve Özbek Türkçesinin etkilendiği diller, söz dizimi ve kelime gruplarıyla ilgili terim ve yaklaşımlar konuları üzerinde duran yazar, daha sonra söz dizimini ele almıştır. Bu konuyu "Kelime Grupları" (s. 35-178) ve "cümle" (s. 179-275) açısından iki ana bölümde incelemiş ve sonuç olarak iki lehçenin gramer anlayışlarında ayrılık bulunduğu fakat aradan geçen bunca yüzyıla rağmen, söz dizimde herhangi bir ayrılık olmadığı yargısına varmıştır. Bu türlü karşılaştırmalı çalışmaların, ileride Türkçenin tarihî gramerinin yazılmasında önemli birer basamak olacağı kuşkusuzdur.

Caştegin Turgunbayev, *Kırgız Türkçesinde Sıfat-Fiil Ekleri* (Ankara 2004, 408 s.):

Bu eser, Kırgız Türkçesindeki sıfat-fiil eklerini şekil, anlam ve işlevleri açısından Türkiye Türkçesi ile karşılaştıran bir çalışmadır.

4. Tarihî Dönemleri İşleyen Gramerler veya Metin-Gramer Özelliği Taşıyan Eserler:

Dil bilgisi ile ilgili çalışmaların bir kısmı da tarihî dönemleri ele alan eserler veya edebî eserleri metin-dil yapısı yahut da yalnız dil yapısı açısından işleyen eserlerdir.

Eski Türkçenin (Köktürk ve Uygur yazı dilleri) gramerini yazmış ve Almanya'da kitapçı Harrossowitz (Leipzig) tarafından 1941, 1950 ve 1974 yıllarında üç kez basılmış olan ünlü Türkolog ve müteveffa hocam Prof. Dr. A. von Gabain'in hazırladığı *Alttürkische Grammatik* adlı gramer kitabı, TDK tarafından Mehmet Akalın'a çevirtilerek *Eski Türkçenin Grameri* (Ankara 1988, 311 s.) adıyla bastırılmıştır.

Levent Şahverdi Arşivi

Eski Türkçenin kaynaklarını da çok yakından tanıyan A. von Gabain gibi bir değerin elinden çıkmış olan bu eser, Eski Türkçenin alfabe ve yazılarından başlayarak bütün ses bilgisi, şekil bilgisi ve cümle bilgisi özelliklerini temel nitelikleri ile ortaya koyan çok değerli bir el kitabıdır. Eserin sonunda 257-313 sayfalar arasında yer alan "Sözlük" bölümü de son derece yararlıdır.

Almanya'da Türkoloji ekolünün kurucusu ünlü Türkolog W. Bang'ın *Vom Köktürkischen zum Osmanischen* (Berlin 1917) adlı eseri, TDK tarafından Tahsin Aktaş'a çevirtilerek *Köktürkçeden Osmanlıcaya* (Ankara 1996, 79 s.) adıyla yayımlanmıştır.

Eserlerinde sürekli olarak karşılaştırmalı yöntem uygulayan W. Bang, bu kitabında da *ne* soru zamirini ele alarak metinlerin ve bilimsel yayınların ışığında hem bu zamirin kökeni üzerinde durmuş hem de Köktürkçeden-Osmanlıcaya uzanan çeşitli lehçelerdeki kullanımları ile ilgili değerlendirmeler yapmıştır.

Necmettin Hacıeminoğlu'nun *Karahanlı Türkçesi Grameri* adlı eseri, Karahanlı Türkçesi döneminin edebî eserlerine dayanarak bu yazı dilinin yapısını ses bilgisi, şekil bilgisi ve cümle bilgisi açılarından oldukça ayrıntılı ölçülerle ele alan yararlı bir çalışmadır.

Ali Fehmi Karamanlıoğlu, *Kıpçak Türkçesi Grameri* (Ankara 1994, 164 s.):

1974 yılında genç yaşta aramızdan ayrılan rahmetli Karamanlıoğlu'nun 1958 yılında yayımlanmış olan bu gramerinin, 36 yıl sonra bibliyografya ve içerik açısından tamamlanması gereken yanları eklenerek[12] yine kendi adına yeniden bastırılmış şeklidir.

Bu eser *Codex Cumanicus, Tercüman-ı Türkî ve Arabî, Kitâbü'l-İdrak li-Lisânü'l-Etrâk, Et-Tuhfetü'z-Zekiyye fi'l-Lûgati't-Türkiyye, Kitâbü Bulgati'l-Müştak fi Lûgati't-Türk ve'l-Kıfçak* gibi, Kıpçak Türkçesi alanına giren sözlük ve sözlük-dil bilgisi niteliğindeki eserler temel alınarak hazırlanmıştır.

János Eckmann, *Harezm, Kıpçak ve Çağatay Türkçesi Üzerine Araştırmalar* (Ankara 1996, 438 s.) adlı eser, J. Eckmann'ın bu lehçelerin temel özelliklerini ve dil yapılarını çok değerli araştırmalarla ortaya koyan makalelerinin Osman Fikri Sertkaya tarafından yayına hazırlanması ile ortaya konmuştur. Bu alanın önemli ve özgün bir çalışmasıdır.

Melek Özyetgin, *Altınordu, kırım ve Kazan Sahasında Ait Yarlık ve Bitiklerin Dil ve Üslûp İncelemesi* (Ankara 1996, 297 s.) adlı eser, İstanbul Topkapı Sarayı Müzesinde bulunan ve siyasi tarih açısından olduğu kadar Türk dili tarihi açısından da ayrı bir değer taşıyan yarlık ve bitiklerin dil ve üslup incelemesini yapan değerli bir çalışmadır. Eserin "Giriş" bölümünde, Altınordu, Kırım ve Kazan Hanlıklarının tarihini inceleyen yazar, daha sonra üç ana bölüm hâlinde bu yarlık ve bitiklerin dil ve üslubunu ele almıştır.

12 Bu hususta *age,* s. XI-XIII arasındaki Z. Korkmaz'ın "Sunuş" yazısına bk.

Levent Şahverdi Arşivi

Mustafa Uğurlu, *Memlûk Türkçesinde Zarf-Fiilli Parçaların Dizini* (Ankara 1999, 84 s.) adlı çalışma, Memlûk Türkçesi üzerine genel bir bilgi verdikten sonra, daha önce yaptığı "Zarf-Fiilli Parçaların Yapı ve Görevleri" konusundaki bir çalışmanın devamı olarak hazırlanan ve zarf-fiilli parçaların cümle içindeki dizim türleri üzerinde duran, Batılı ölçülere göre düzenlenmiş yararlı bir çalışmadır.

Yukarıda 4. bölümün başlığını verirken bu grupta yer alan eserlerden bir bölüğünün de tarihî dönemlere ait eserleri yalnız metin olarak değil, aynı zamanda dil bilgisi açısından da işleyen yayınlar olduğunu belirtmiştik. Şimdi de kronolojik sıraya uyarak Kurumun bu nitelikteki yayınları üzerinde duralım:

Leylâ Karahan, Erzurumlu Darîr, *Kıssa-i Yûsuf (Yûsuf u Züleyha)* (Ankara 1994, 431) adlı eser, XIV. yüzyılın edebî şahsiyetlerinden Erzurumlu Darîr'in, Türk edebiyatının çok sevilen konularından biri olan *Yûsuf ve Züleyhâ* hikâyesine dayanan mesnevisinin dil bakımından incelenmesidir. Eserin "Giriş" bölümünde, XIV. Yüzyıla kadar İran ve Türk Edebiyatlarında yazılmış Yûsuf ve Züleyhâ hikâyeleri ile Erzurumlu Darîr'in hayatı, edebî kişiliği ve eserleri üzerine aydınlatıcı bilgiler verilmişti. Eserin bundan sonraki bölümleri bütünüyle dil incelemelerine ayrılarak Kıssa-i Yûsuf metni; ses, şekil ve cümle bilgisi açılarından derinlemesine bir değerlendirmeden geçirilmiştir.

Mehmet Özmen, *Ahmed-i Dâî Divanı* (Ankara 2001, 352 s.+metin tıpkıbasımı ile 474 s.):

Ahmed-i Dâî Divanı'nın tamamını yayın alanına çıkaran bu değerli araştırmanın "Giriş" bölümünde (s. XV-XXXIX), Ahmed-i Dâî'nin hayatı, eserleri ve metinde kullanılan çevriyazı sistemi üzerinde durulmuştur. Yazarın Ön Söz'de yaptığı açıklamaya göre, *Ahmed-i Dâî Divanı*, Eski Anadolu Türkçesinin dil özelliklerini geniş ölçüde yansıtan zengin söz varlığına sahip bir kaynak eser olduğu için, önce eserin karşılaştırmalı metni kurulmuş ve dizini hazırlanmış; daha sonra da çok ayrıntılı notlarla dil bilgisi konuları ele alınıp imlâ, ses bilgisi ve şekil bilgisi ögeleri açısından işlenmiştir. Bu işleme sırasında yazar yer yer Eski Anadolu Türkçesi ile ilgili sorunlara da işaret etmiştir. Böylece XIV-XV. yüzyılın önde gelen şairlerinden olan ve Divan Edebiyatı'nın kuruluşunda büyük emeği geçen *Ahmed-i Dâî Divanı*'nın dil bilgisi özellikleri de değerli bir bilim adamı eliyle ortaya konmuş olmaktadır.

İsmet Cemiloğlu, *14. Yüzyıla Ait Bir Kısas-ı Enbiya Nüshası Üzerinde Sentaks İncelemesi* (Ankara 1994, 266 s.):

Bu eser, XIV. yüzyıl Türk yazı dilinin mükemmel bir düz yazı (nesir) örneği olan Kısas-ı Enbiya yazmasını hem metin olarak veren hem de cümle bilgisi (sentaks) açısından ayrıntılı biçimde işleyen değerli bir çalışmadır.

Muharrem Ergin, *Dede Korkut Kitabı II* (İndeks-Gramer):

Destan niteliğindeki içeriği ve dil yapısı bakımından XV. Yüzyıl Eski Anadolu Türkçesinin Azerbaycan Türkçesi ile de ortaklaşan bir şaheser olan ve yazarın

Levent Şahverdi Arşivi

Dede Korkut Hikâyeleri üzerindeki çalışmasının 2. cildini oluşturan bu eser, Dede Korkut Hikâyelerindeki bütün ses bilgisi (s. 16-63) ve şekil bilgisi (s. 70-208) özelliklerini ayrıntılı ölçülerle ortaya koyan yorucu ve değerli bir çalışma ürünüdür. Gerçi, Dede Korkut metninin bazı yerlerindeki farklı okunuş veya yorumları dolayısıyla, daha sonraki bazı yayınlarda, yer yer birtakım düzeltmeler yapılmışsa da tamamlama niteliğindeki bu düzeltmeler, eldeki eserin değerini azaltacak bir etki olarak kabul edilemez.

5. Kaynak Eser Niteliğindeki Tarihî Dönem Sözlük- Gramerleri ile Kaynak Eser Niteliğindeki Gramerler:

Sözlük-Gramer niteliğindeki eserlerin başında Kâşgarlı Mahmud'un, *Dîvânu Lugâti't Türk*'ü yer alır. Besim Atalay'ın bu eseri Arapçadan Türkçeye aktarması ile eser üç cilt metin ve bir de dördüncü indeks cildi olarak yayımlanmıştır (I. C: 1939, 630 s.; II C. 1940, 366 s.: III. Cilt 1941, 452 s.; IV C. İndeks 1943, 885 s.) Büyük bir ihtiyacı karşılayan bu eserin sonraki yılarda yeni baskıları da yapılmıştır. 4. baskısı 2006 yılındadır.)

Türkçeye "Türk Dilleri Sözlüğü" diye çevirebileceğimiz eser, aslında ansiklopedik bir sözlüktür ve Karahanlı Türkçesini temel almaktadır. Yalnız, Kâşgarlı Mahmud 1071-1072 yıllarında bu eserini yazarken o yüzyılın Orta-Asya'daki Türk ülkelerini birer birer gezerek notlar almış ve bu notlara dayanarak yazmış olduğu için, eserin ilk ve kaynak eser olma bakımından değeri büyüktür. Ayrıca, Kâşgarlı, bu kitabında Karahanlı Türkçesi dışında, Oğuz ve Uygur Türkçeleri başta olmak üzere Kıpçak ve öteki bir dizi Türk halkının dilleri, dillerinin ses ve şekil yapıları üzerine de birçok bilgiler vermiştir. Bu nedenle, eserin sözlük, etnoğrafya vb. çok yönlü kültürel değeri yanında, dil tarihi ve dil bilgisi açısından da büyük bir değeri vardır. Üstelik ele aldığı dil konularını modern bir filolog gibi örneklere dayandırarak çeşitli yönleri ile değerlendirme hüneri de gösterebilmiştir. Söz gelişi, Oğuz Türkçesinin XI. yüzyıldaki dil yapısını biz bugün başlıca ayrıntıları ile ancak onun eserinde verdiği bilgilerden öğrenebiliyoruz. [13]Bu durum az çok öteki Türk kavimleri için de geçerlidir.

Besim Atalay (çev.), *Ettuhfetü'z-Zekiyye fi Lugati't-Türkiyye* (İstanbul 1945, 296 s.+ yazma tıpkıbasımı).

Araplara Kıpçakça öğretmek üzere Arapça olarak kaleme alınmış bulunan ve yazarı bilinmeyen bu eser de dilimize B. Atalay tarafından aktarılmıştır. XV. yüzyıl Kölemenler dönemi Mısır Kıpçakçası ile kaleme alınmış alan bu eserde, o yüzyıldaki Kıpçak Türkçesinin dil bilgisi özellikleri yer almıştır.

13 Bu konuda ayrıntılı bilgi için Tahsin Banguoğlu, *Kâsgari'den Notlar II*, "Oğuzlar ve Oğuzeli Üzerine", *TDAY Belleten* 1959, s. 1-16; "Oğuz Lehçesi Üzerine", *TDAY Belleten* 1960, s. 23-48; Zeynep Korkmaz, "Kâşgarlı Mahmud ve Oğuz Türkçesi", *Türk Dili Üzerine Araştırmalar*, C. I, TDK Ankara 2005, s. 241-253'e bk.

Levent Şahverdi Arşivi

Kurumca yayımlanan sözlük-gramer niteliğindeki bir başka önemli kaynak eser de Zemahşeri'nin *Mukaddimetü'l-Edeb*'idir. MS. 1127-1144 tarihleri arasında yazılıp da yazarınca Harezm Şahı Atsız'a sunulan eser, Arapça pratik bir sözlüktür. Eser, dili bakımından Karahanlı lehçesi özelliklerinin ağır bastığı; ancak, Oğuz, Kıpçak ve öteki lehçelerden alınan söz varlığı ve gramer ögelerinin de yoğun olduğu tipik bir Harezm Türkçesi ürünüdür. Bu değerli kaynak eser, Nuri Yüce'nin Giriş, Dil Özellikleri, Metin ve İndeks başlıkları altında yaptığı değerli çalışmalarla *Mukaddimetü'l-Edeb* (Ankara 1988, 227 s., 1993, 227 s.) adıyla yayımlamıştır.

Bergamalı Kadrî, *Müyessiretü'l-Ulûm* (İstanbul 1946, 246 s+ eser tıpkıbasım):

XVI. yüzyıl başlarında (1630), Osmanlı Devleti'nde Türkçe ve doğrudan doğruya bir gramer kitabı olarak hazırlanmış olan ilk kaynak eser, Bergamalı Kadri'nin Müyessiretü'l-Ulûm'udur. Kanunî Sultan Süleyman'ın veziri İbrahim Paşa'ya sunulmak üzere hazırlanmış olan bu eser, o yüzyıllardaki Türkçenin yapı ve kullanılış özelliklerini Arap gramerinin kalıplarına göre veren kısa fakat değerli bir kaynaktır. Bu eser, son yıllarda, biraz sonra üzerinde duracağımız Tarihî Gramerler Projesi Çevresinde, Esra Karabacak tarafından yeniden ele alınıp işlenerek Bergamalı Kadrî, *Müyessiretü'l-Ulûm* başlığı ile (Ankara 2002, 104 s.+tıpkıbasım) yayımlanmıştır.

1997 yılında Gramer Bilim ve Uygulama Kolu Başkanlığı'nın önerisi, bu öneriyi Yürütme ve Bilim Kurulları ile Başbakanlık Devlet Planlama Teşkilatının uygun bulması üzerine, Kol'a bağlı beş yıllık bir "Türkiye Türkçesi ve Tarihî Devirler Yazı Dilleri Gramerleri Projesi" kurulmuştur. Bu projeye göre, 2876 sayılı AKDTYK Kanunu'nun 37. maddesinin C fıkrası uyarınca, bir yandan VIII. yüzyıldan günümüze kadar uzanan dönemlerdeki Türk yazı dillerinin, görevlendirecek bilim adamlarınca ses bilgisi, şekil bilgisi, cümle bilgisi ve anlam bilgisi bölümlerini ayrıntılı ölçülerle ele alacak dil bilgisi kitapları yazılacak; bir yandan da yazılacak dil bilgisi kitaplarına daha elverişli bir ortam hazırlayabilmek için 1928 öncesi Türkiye Türkçesi ve tarihî dönem gramerlerinin bilimsel ölçülerle ve Arapça, Farsça olanları da Türkçeye aktarılarak yeniden yayımlanma çalışmaları yapılacaktı. Telif niteliğindeki dil bilgisi kitaplarının yazılması için her türlü görevlendirme yapıldığı hâlde, ne yazık ki ele alınan çalışmalar, projenin bitim süresine kadar tamamlanamamıştır. Yalnız bizim hazırlamakta olduğumuz *Türkiye Türkçesi Grameri* (Şekil Bilgisi) adlı eser tamamlanabilmiştir.

Ancak projenin 2. bölümünü oluşturan tarihî gramerler ile ilgili epey çalışma yapılmıştır. Bu aşamayı oluşturan başlıca eski gramer yayınları şunlardır:

Emir İçhem İdben, Abdullah Ramiz Paşa, *Emsile-i Türkiyye* (Ankara 1999, 230 s., İstanbul 1966 baskılı eser tıpkıbasımı).

Kaya Türkay, Halit Ziya, *Kavaid-i Lisan-ı Türkî* (Ankara 1999, 96 s.+tıpkıbasım).

Recep Toparlı-Sadi Çöğenli-Nevzat H. Yanık, *El-Kavaninü'l-külliye li-Zapti'l-Lugati't-Türkiyye* (Ankara 1999, 137 s.+orijinal metin tıpkıbasımı).

Levent Şahverdi Arşivi

Recep Toparlı-Sadi Çöğenli-Nevzat H. Yanık, *Mecmû-ı Tercümân-ı Türkî ve Acemî ve Mugalî ve Farisî* (Ankara 2000, 165 s.+orijinal metin).

Nevzat Özkan, Keçeci zade Mehmet Fuat- Ahmet Cevdet Paşa, *Kavaid-i Osmaniye* (Ankara 2000, 169 s.+ tıpkıbasım).

Leylâ Karahan - Dilek Ergönenç, Hüseyin Cahit, *Türkçede Sarf ve Nahiv* (Ankara 2000, 382 s. + tıpkıbasım).

Nevzat Özkan, Ahmet Cevdet Paşa, *Medhal-i Kavâ'id* (Ankara 2000, 90 s. + tıpkıbasım).

Esra Karabacak, Bergamalı Kadrî, *Müyessiretü'l-Ulûm* (Ankara 2002, 104 s. + tıpkıbasım).

Recep Toparlı, *Ed-Dürretü'l-Mudî'e fi'l-Lügati't-Türkiyye* (Ankara 2003, 126 s.+ orijinal metin).

Recep Toparlı, *Mufassal Yeni Sarf-ı Osmanî* (Ankara 2003, 131 s.).

Gülden Sağol - Erdal Şahin - Nurgül Yıldız, Ahmet Cevat Emre, *Türkçe Sarf ve Nahiv Eski Lisân-ı Osmânî Sarf ve Nahiv* (Ankara 2004, 340 s.+tıpkıbasım).

Tuncer Gülensoy - Mustafa Fidan, Mithat Sadullah, *Türkçe Yeni Sarf ve Nahiv Dersleri* (Ankara 2004, 253 s. + tıpkıbasım).

Prof. Dr. Recep Toparlı-Ali Ilgın, Mehmet Sadık, *Üss-i Lisân-ı Türkî* (Ankara 2006, 81 s.)

Prof. Dr. Recep Toparlı-Dilek Yücel, Süleyman Hüsnü Paşa, *İlm-i Sarf-ı Türkî* (Ankara 2006, 58 s.)

Prof. Dr. M. Metin Karaörs, Köprülüzade Mehmet Fuat-Süleyman Saip, *Türk Dilinin Sarf ve Nahvi* (Ankara 2006, 51 s.).

Bu eser ilk okul 2. sınıflar için hazırlanmış; resimler ile de süslenmiş genel nitelikte bir ilkokul kitabıdır.

6. Ağızların Dil Yapıları ile İlgili Eserler:

Bu nitelikteki çalışmalar ya bir ağız bölgesinden derlenmiş metinlere dayanarak dil bilgisi çalışmaları yapan yahut da yalnızca bölgeyi dil bilgisi açısından inceleyen çalışmalardır. Yayınlarda yalnız ses bilgisini ele alanlar bulunduğu gibi, ses bilgisi ile birlikte şekil ve söz dizimini ele alan çalışmalar da vardır. Bu nitelikteki yayınların başlıkları şunlardır:

Zeynep Korkmaz, *Güney-Batı Anadolu Ağızları* (Ses Bilgisi) (1. bs., 1956; 2. bs. 1994, 91+130 s.):

Eserin 2. Bölümüne eklenen ve Güney-Batı Anadolu'nun çeşitli il, ilçe ve bölgesinden derlene metinlere dayanarak 1. Bölümde (93 s.) bölgenin ses bilgisi yapısını ortaya koyan bir araştırma ürünüdür.

Levent Şahverdi Arşivi

Zeynep Korkmaz, *Nevşehir ve Yöresi Ağızları* (1. bs. 1963, 2. bs. 1994, 227 s.):

Yazarın, Nevşehir ve yöresinden derlediği metinlere dayanarak, bölgenin dil yapısını ses bilgisi açısından işleyen bir çalışmadır.

Yazar kitabının "Giriş" bölümünde (s. 1-27), Nevşehir bölgesinin etnik yapısı ve bununla ilgili tarihçe üzerinde durarak bölgeye hangi Türkmen aşiretlerinin yerleştirildiğini incelemiştir. Eserin 28-115. sayfaları arası ses bilgisine ayrılmıştır. 119-227. sayfalar arasında da çalışmaya temel oluşturan metinler yer almaktadır.

Zeynep Korkmaz, *Bartın ve Yöresi Ağızları* (1. bs. 1965, 2. bs. 1994, 63 s.):

Yazarın Bartın ve yöresinden derlediği metinlere dayanarak bölgenin ağız yapısını ses ve şekil bilgileri açısından ele alan bir araştırmadır. Ayrıca bölgenin ilgi çekici ağız yapısı, bu bölgede Oğuzca ile Kıpçakçayı iç içe kaynaştıran bir özellik taşıdığı için, eserde lehçe tabakalaşması konusu da işlenmiştir.

Selâhattin Olcay*, Erzurum Ağzı* (1. bs. 1966, 2. bs. 1995, 130 s.):

Yazarın kendi memleketi olan Erzurum'dan derlediği metinlere dayanarak bölgenin genel dil özelliklerini ses ve şekil bilgileri açısından ortaya koyan bir çalışmadır.

Selâhattin Olcay, *Doğu Trakya Yerli Ağzı* (Ankara 1995, 92 s.):

Yedi sayfalık "Giriş"te bu bölge ağzının niteliğini belirtmeye çalışan yazar, daha sonra derlediği çok az sayıda metne (s. 31-48) ve genişçe bir "Sözcükler Dizini"ne (s. 49-92) dayanarak bölgenin ağız yapısını çok kısa bir ölçü ile ses ve şekil bilgisi açısından incelemiştir.

Mukim Sağır, *Erzincan ve Yöresi Ağızları* (Ankara 1995, 435 s.):

230 sayfalık kapsamlı bir metin bölümünü de içeren bu çalışma, bölgenin ağız yapısını ses ve şekil bilgileri açısından ayrıntılı ölçülerle ele alan bir araştırma ürünüdür.

Ahmet Buran, *Anadolu Ağızlarında İsim Çekimi (Hâl) Ekleri* (Ankara 1996, 326 s.):

Çok sağlıklı bir yöntemle yalnızca Anadolu ağızlarında bulunan ad çekimi ekleri üzerinde durarak bunları birbirinden farklı kullanılış yerlerine ve biçimlerine göre işleyen, toparlayıcı değerli bir araştırmadır.

Hidayet Kemal Beyatlı, *Irak Türkmen Türkçesi* (Ankara 1996, 410 s.):

Irak Türkmenlerinin tarihçesini ele alan kısa bir "Giriş" (s. XIII-XX) bölümünden sonra "Metin" (s. 1-111) ve "Dizin" (s. 115-3269 bölümlerinin yer aldığı bu eserde, daha sonra ana çizgileriyle bu ağız bölgesinin ses ve şekil bilgisi özelliklerine (s. 329-406) yer verilmiştir.

Levent Şahverdi Arşivi

Leylâ Karahan, *Anadolu Ağızlarının Sınıflandırılması* (Ankara 1996, 202 s.):

Çok sayıda derleme ve incelemenin kaynaklık ettiği malzemeye dayanak hazırlanmış, yorucu ve değerli bir çalışma ürünüdür. Eserin "Giriş" (s. XI-XVII) bölümünde, Anadolu ağızlarının bütününü veya bir bölüğünün ele alındığı daha önceki sınıflandırma çalışmaları üzerinde durulmuştur. İnceleme (s. 1-157) bölümünde ise, ağız grupları ve bu grupların ayırıcı özellikleri örneklerle tanıklanarak tespit edilmiş ve haritalarla gösterilmiştir. Bu sınıflandırma ile, Anadolu ağızları Doğu Grubu Ağızları, Kuzey-Doğu Grubu Ağızları ve Batı Grubu Ağızları olmak üzere üç ana ağız grubuna, bu ana ağız grupları da kendi içlerinde birtakım alt ağız gruplarına ayrılmıştır.

Nevzat Özkan, *Gagavuz Türkçesi Grameri* (Ankara 1996, 349 s.):

Bu eserde, önce dil, din ve kültür yapısı bakımından kendine özgü özellikleri bulunan Gagavuz topluluğunun geçirdiği tarihî dönemler ele alınmış (Giriş s. 7-36), daha sonra da bu topluluğun dil yapısı ses, şekil ve cümle bilgileri açısından ayrıntılı ölçülerle işlenip değerlendirilmiştir.

Fatma Özkan, *Osmaniye Tatar Ağzı* (Ankara 1997, 152 s.):

Eserde, bugün Rusya Federasyonu içinde yer alan Kazan Türklerinden bir bölüğünün vaktiyle Türkiye'ye göç ederek yüzyıllık bir zaman dilimi içinde oluşturduğu Tatar ağzı üzerinde durulmuştur. Bu ağzın ses ve şekil bilgisini ele alan inceleme (s. 7-63), yazarı tarafından derlenen ve kitabın son baskısına eklenen (s. 69-135) metinlere dayandırılmıştır. 139-152. sayfaların arasına da Tatarcadan ölçünlü Türkiye Türkçesine kısa bir sözlük eklenmiştir.

M. Emin Eren, *Zonguldak-Bartın-Karabük İlleri Ağızları* (Ankara 1997, 15 s.):

Ağız yapısı bakımından Anadolu'nun öteki bölgelerine oranla değişik ve ilgi çekici bir yapı gösteren ve Zonguldak ili sınırları içinde kalan bölgeyi de ele alan 96 sayfalık bir araştırma - inceleme ürünüdür. Kitabın s. 101-195 arası da araştırmanın dayandığı metinleri içermektedir.

Sadettin Özçelik, *Urfa Merkez Ağzı* (Ankara 1997, 271 s.):

Daha önce belirtilen eserlerde olduğu gibi, Urfa ağzını, eserin arkasına eklenen metinlere (s. 127-251) dayanarak ses ve şekil bilgileri açısından ayrıntılı ölçülerle işleyen bir eserdir.

Emin Kalay, *Edirne İli Ağızları* (Ankara 1998, 257 s.):

"Giriş" bölümünde kısaca Edirne'nin tarihini, etnik yapısını ve bu yapı içinde yer alan Gacallar, Dağlılar ve Pomaklar üzerinde duran yazar, daha sonra bu ağzın ses ve şekil bilgisini incelemiş; eserin sonuna da metin bölümü (s. 121-256) ile kısa bir sözlük (s. 259-268) bölümü eklemiştir.

Ahmet Günşen, *Kırşehir ve Yöresi Ağızları* (Ankara 2000, 505 s.):

Levent Şahverdi Arşivi

"Giriş" (s. 3-11) bölümünde Kırşehir'in fiziki coğrafyası, tarihi ve etnik yapısı üzerinde duran yazar, bölgenin ses ve şekil bilgisi yapısını ayrıntılı ölçülerle incelemiştir (s. 17-161). III. bölüm de 73 parça metin ile sözlüğe ayrılmış (s. 193-459) değerli bir çalışmadır.

Necati Demir, *Ordu İli ve Yöresi Ağızları* (Ankara 2001, 359 s.):

Üç temel bölümden oluşan bu eserin *Giriş* (s. 29-54) bölümünde, Ordu yöresinin etnik yapısı, fiziki coğrafyası ve ağız durumu ele alınmıştır.

Birinci Bölümde bütün ayrıntıları ile ses (s. 55-96) ve şekil (s. 97-166) bilgisi bölümleri işlenmiştir. İkinci Bölüm Metinler (s. 167-330), Üçüncü Bölümde Sözlük (s. 331-359) yer almıştır ve Karadeniz bölgesinin önemli bir ağzı gün ışığına çıkarılmıştır.

Gürer Gülsevin, *Uşak İli Ağızları* (Ankara, 2002, 396 s.):

Bu ildeki ağızları ses, şekil ve cümle bilgileri açısından işleyerek bu ağızların belirgin ortak özelliklerini ve ayrılık gösteren ağız bölgesini saptayan bilimsel bir araştırmadır. Eserin IV. bölümü metinlere, V. bölümü de sözlüğe (s. 196-392) ayrılmıştır.

Mehmet Aydın, *Aybastı Ağzı: İnceleme-Metin-Sözlük* (Ankara 2002, 167 s.):

Bu araştırmada, Tokat ili ile Ordu ili arasında küçük bir geçiş bölgesi oluşturan Aybastı ilçesi ve köylerinin ağızları üzerinde durulmuştur. Kitabın "Giriş"inde, bölgenin coğrafyasını, tarihini, gelenek ve görenekleri ile ilçenin daha önce yapılmış ağız çalışmalarındaki yerini ele alan yazar, 2. (s. 13-27) ve 3. (s. 39-54) bölümleri ses ve şekil bilgilerine ayırmıştır. Bu ağız bölgesinin Orta-Karadeniz ağızları içindeki etnik yapısını değerlendirmeye çalışan kısa bir sonuç (s. 55-57) açıklamasından sonra, 5. bölümünü metinlere (s. 62-112), 6. bölümünü de sözlüğe (s. 113-167) ayırmıştır.

Turgut Günay, *Rize İli Ağızları (İnceleme-Metinler-Sözlük)* (Ankara 1977, 2003):

Bu araştırmanın "Giriş" bölümünde, Rize ilinin fiziki, beşeri, coğrafi, tarihî ve sosyokültürel durumu üzerinde durulmuş; bölgeyi yazı dilimizle öteki Anadolu ağızlarından ayıran temel özellikler belirtilmiş ve birbirinden farklı beş ağız bölgesine ayrılmıştır. Daha sonra bölgenin ses (s. 37-101) ve şekil bilgisi (s. 103-194) yapıları ayrıntılı olarak işlenmiştir. Eserin sonuna Metinler (s. 195-306) Sözlük ve Bibliyografya (s. 307-340) bölümleri eklenmiştir. Boşluk dolduran değerli bir çalışmadır.

Faruk Yıldırım, *Adana ve Osmaniye İlleri Ağızları I: Giriş İnceleme* (Ankara 2006, 334 s.), *II: Metin-Sözlük-Dizinler* (Ankara 2006, 523 s.):

Bu bölge ağızlarını iki ayrı cilt halinde kapsamlı olarak ele alan yazar, Giriş (s. 1-36)'te, araştırmanın kapsamı, Çukurova'nın coğrafyası, tarihî ve etnik yapısı üzerinde durmuştur. Bu bölgenin ses ve şekil bilgisi yapılarını ayrıntılı ölçülerle

Levent Şahverdi Arşivi

ele alıp işlemiştir. II. cilt bütünü ile bu araştırma ve incelemenin dayandığı Metinlere-Sözlük ve Dizinlere ayrılmıştır.

Zikri Turan, *Artvin İli Yusufeli İlçesi Uşhum Köyü Ağzı* (Ankara 2006, 323 s.):

Giriş'te (s. 1-17) Uşhum köyünü tarihçesi ve öteki bazı özellikleri ile ele alan yazar, bu ağzın ses ve şekil bilgisi yapılarını bütün ayrıntıları ile değerlendirmiş bulunmaktadır. Çalışmanın tek bir köy ağzı üzerinde yoğunlaştırılması, özelliklerin daha derinlemesine ortaya konabilmesine olanak sağlamıştır. Kitabın son bölümü (s. 181-323) Sözlük'e ayrılmıştır.

7. Dil Bilimi ve Genel Dil Bilimi Çerçevesindeki Eserler:

Kurumca yapılan yayınların bir kısmı da dil bilgisi konularını, geleneksel dil bilgisi yöntemini aşarak dil bilimi veya genel dil bilimi yöntemi ile ele alan araştırma ve incelemelerdir. Bu nitelikte yayınların başlıcaları da şunlardır:

Berke Vardar, *Ferdinand de Saussure, Genel Dilbilim Dersleri 1* (Ankara 1976, 133 s.):

Ferdinand de Saussure'ün aynı addaki Fransızca eserinden Türkçeye aktarılan bu kitapta, dil biliminin tarihi, konusu, görevi, dil bilimi ve söz bilimi, dilin iç ve dış ögeleri ve yazıyla gösterilişi konuları ele alınmış; daha sonra da dil biliminin genel ilkeleri ve eşzamanlı dil bilimi ilkeleri üzerinde durulmuştur.

Berke Vardar, *Ferdinand de Saussure, Genel Dilbilim Dersleri 2* (Ankara 1978, 139 s.):

Yine aynı yazardan Türkçeye aktarılan kitabın küçük boydaki 1.sinde, artzamanlı dil bilimi, art görünümlü dil bilimi sorunları ve ses bilimi ilkeleri üzerinde durulmuştur. Çevirisinin sonunda bir de Ek ve Dizin bölümleri (s. 98-137) yer almıştır.

Doğan Aksan, *Her Yönüyle Dil Ana Çizgileriyle Dilbilim* 1. C. (Ankara 1977, 161 s.), 2. C. (Ankara 1980, 163 s.), 3. C. (Ankara 1982, 246 s.):

Bu eserin 1. cildinde, dilin her yönüyle açıklaması yapılmış ve dünyadaki diller ele alınmıştır. 2. ciltte ses bilimi, biçim bilimi ve söz dizimi; 3. ciltte ise sözcük bilimi, sözlük bilimi, ad bilimi ve anlam bilimi konuları işlenmiştir. 2. ve 3. ciltlerde konular işlenirken Türkçeden de örnekler verilmiştir. Daha sonra bu eserin üç cildi birleştirilerek tek bir kitap hâlinde basılmış, 6. baskısı 1998 yılında yapılmıştır.

Nevin Selen, *Söyleyiş Sesbilimi Akustik Sesbilimi ve Türkiye Türkçesi* (Ankara 1979, 131 s.):

Türkiye Türkçesinin seslerini örneklere dayanarak söyleyiş ve akustik ses bilimi açısından inceleyen ve gerektikçe bu sesleri sesyazarlarla tespit eden bir çalışmadır. Ancak, sesyazarlardan geçirilen seslere ait grafikler çok silik olduğu için seslerin çıkış yerlerini belirlemek imkânsız olmuştur.

Levent Şahverdi Arşivi

Berke Vardar, *Dilbilimin Temel Kavram ve İlkeleri* (Ankara 1982, 136 s.):

Bu eserde, dil olgusuna genel bir bakış, dil bilimi, dil bilimsel inceleme, dil ve bildirişim, dil göstergesi, dil birimleri, doğal diller, dil biliminin dalları ve türleri gibi dil biliminin çeşitli konuları üzerinde durulmuştur.

Berke Vardar (Çev.) yönetiminde: Ö. Demircan - E. Doğuman - N. Güz - G. Işık - Ş. Özil, *XX. Yüzyıl Dilbilimi (Kuramcılardan Seçmeler),* (Ankara 1983, 274 s.):

Ferdinand de Saussure, Edward Sapir, Leonard Bloomfield, Nikolay Trubetzkoy, Gustave Guillaume, Luican Tesniere, Louis Hjelinslev, Roman Jakobson, Zellig S. Haris, Noam Chomsky'den çevrilen dil bilimi ile ilgili yazıları içine alan bir yayındır.

Doğan Aksan, *Dilbilim Seçkisi* (Ankara 1983, 250 s.):

Ferdinand de Saussure öncesi dil çalışmaları, Saussure kuramının temel kavramları, Prag Dilbilim Okulu, yapısalcılığın dil bilimiyle ilgili temelleri, dil biliminde yeni yönelimler, bilimsel dil bilimi, ruh dil bilimi gibi konularda çeşitli kimseler tarafından dilimize aktarılmış yazılardan yapılmış seçmeleri içine alan ve dil bilimi alanındaki çalışmalara yardımcı olan bilimsel bir derlemedir.

Ahmet Kocaman, *John Lyons, Kuramsal Dilbilime Giriş* (Ankara 1983, 447 s.):

Yazarın dil bilimi, dilin bilimsel incelenmesi, dilin yapısı, dilin sesleri, dil bilgisi, genel ilkeler, dil bilgisi birimleri, dil bilgisinin yapısı, dil bilgisi alanları, dil bilgisinin işlevleri, anlam bilimi ve anlam yapısı gibi on ayrı konudaki görüşlerini dilimize aktaran ve bu alanda duyulan gereksinimi karşılayan yararlı bir çeviridir.

Eser E. Taylan - Cem Taylan (Çev.), Yazar Roy Haris ve Tablot J. Taylor'un, *Dil Bilimi Düşününde Dönüm Noktaları-I Socrates'ten Saussure'e Batı Geleneği* (Ankara 2002, 193 s.):

Bu eser, dil biliminin tarihini ele alan ve bu tarihin çeşitli dönüm noktaları üzerinde yoğunlaşan bir çalışma ürünüdür.

Bilgisayar Destekli Dil Bilimi Çalıştayı Bildirileri (Ankara 2006, 168 s.).

8. Dil Bilgisi ve Dil Bilimi Alanları ile İlgili Terim Sözlükleri:

Türk Dil Kurumunun dil bilgisi çalışmalarından söz ederken dil bilgisi terimlerinden söz etmemek mümkün değildir. Çünkü gramerimiz gibi, bu alandaki terimlerimiz de yüzyıllar boyunca Arap gramerciliğinin terimlerine bağlı kalmıştır. Öyle ki Tanzimat döneminde Batılılaşma hareketinin doğurduğu sosyal değişme ve yenileşmelere koşut olarak dilde sadeleşme ve Osmanlı Türkçesinin gramerini yazma sürecine girildiği hâlde, dil bilgisi kuralları ve terimleri yerine Arap gramerciliği anlayış ve kalıplarından bir türlü kurtarılamamıştır. Tanzimat'la birlikte,

Levent Şahverdi Arşivi

bize bir de Fransızca yoluyla Batı'dan gelen terimler karışmıştır. Bu bakımdan Cumhuriyet Dönemi ve Dil Devrimi ile girilen dilde Türkçeleşme hareketi, kapsamına elbette terimleri de almıştır.

Bu dönemin terim çalışmaları, Türkçeyi yüksek düzeyde bir bilim ve kültür dili durumuna getirme hedefinin gereği olarak ayrı bir konu hâlinde ele alınmıştır. Çalışmalar Dil Devrimi'nin temel felsefesine uygun bir yol izlendiğinden, nitelik bakımından daha önceki dönemlerle karşılaştırılamayacak bir özellik taşır. Dolayısıyla, Türkçeden ve Türkçeleşmiş sözlerden Türkçe eklerle terim yapma yöntemine dayanır. Aynı durum dil bilgisi terimleri için de söz konusudur.

Dil Devrimi'nin gerekli kıldığı Türkçeleşme çalışmaları yapılırken Atatürk'ün 1936-1938 yılları arasında, terim çalışmalarına özel bir önem vermesi ve kendi hazırladığı Türkçe terimlerle küçük bir geometri kitabı da yazmış olması, bilim alanındaki çalışmalarda Türkçe terimlere verilen önemin bir göstergesidir.

Dil bilgisi terimleri konusunda, Türk Dil Kurumu Terim ya da Dil Bilgisi Kollarınca epey çalışma yapılmıştır. Ancak, daha ilk yıllarda, terim çalışmaları tam olarak bilimsel temeline yerleşemediği için ilk çalışmalar biraz öneri ve deneme niteliğindedir. Bunu izleyen ilk yıllarda ise, bu konuda dilin yapısını temel alan, bilinçli bir anlayış oluşturulamadığı ve dil bilgisi yazanlar, kendi isteklerine uygun birbirinden farklı terimler kullandıkları, bir de üniversite öğretim üyelerinin kendi yayınlarında kullandıkları terimler ile TDK'nin önerdiği terimler birbirini tutmadığı için, ülkemizde bu alanda bir süre bir terim kargaşa ve tutarsızlığından söz etmek mümkündür. Bu durum ne yazık ki 1985-1990'lı yıllara kadar süregelmiştir denebilir.

Daha sonra Kurumun Gramer Bilim ve Uygulama Kolu Başkanlığınca yürütülen bir çalışma ile o güne kadar Türk dili ve Türk dil bilgisi alanında yayımlanmış olan bütün makale ve kitap yayınları dil bilgisi terimleri açısından taranıp bir süzgeçten geçirilerek bu alanın uzmanı bilim adamlarından oluşturulan genişçe bir komisyonda tartışmaya sunulmuştur. Bununla güdülen hedef hem dil bilgisi kavramlarından her biri için birbirinden farklı birden çok terimin kullanılmasını ve bunun yol açtığı karmaşayı önlemek hem de var olan terimler içinde söz konusu kavramları en iyi karşılayanları seçmek, karşılığı olmayanlara da yeni karşılıklar aramaktı. Aşağıdaki listede yer alan *Terim Sorunları ve Terim Yapma Yolları* adlı eser de bu amacı gerçekleştirmeye yönelmiş değerli bir çalışmadır.

Yapılan bu değerlendirme ve yönlendirici ön çalışmalardan sonra, Gramer Bilim ve Uygulama Kolu Başkanı tarafından hazırlanan dengeleyici bir terimler sözlüğü 1992 yılında yayımlanmış ve daha sonraki yıllarda genişletilmiş ve bazı düzeltmelerden geçirilmiş yeni baskıları da yapılmıştır. Bu terim sözlüğünde dil bilgisi ile ortaklaşan dil bilimi terimleri de yer almıştır.

Kurumda dil bilimi ile ilgili birtakım çalışmalar da yapılmış ve terimler sözlüğü hâlinde yayımlanmıştır. Ancak bu ilk çalışmalar da J. Marouzea'nın *Lexique*

Levent Şahverdi Arşivi

de la Terminologie Linguistique Lexique de la Terminologie Linguistique adlı eserini (İstanbul, Cumhuriyet Basımevi 1949, 215 s.) temel alan denemelerdir. 1990 sonrası yıllarda, Dil Bilimi Koluna bağlı olarak terim çalışmaları için de bir komisyon oluşturulmuş ise de bu konuda, yeni bir yayın yapma aşamasına gelinememiş; dil bilimi ile ilgili yabancı dillerdeki bir iki eserin çevirisi ile yetinilmiştir.

Türk Dil Kurumundaki dil bilgisi ve dil bilimi terim çalışmalarının gelişme süreçleri ile ilgili bu kısa açıklamadan sonra, yapılan başlıca yayınları şöylece sıralayabiliriz:

Türk Dil Kurumu, *Felsefe ve Gramer Terimleri Sözlüğü* (İstanbul 1942, 205 s.):

Bu yayın 200 kadar dil bilgisi terimini felsefe terimleri ile birlikte ele alan bir denemedir.

Vecihe Hatipoğlu, *Dilbilgisi Terimleri Sözlüğü* (Ankara 1969, 128 s.; 2. baskı, Ankara 1972, 145 s.).:

Bu küçük el kitabı Dil Bilgisi Kolu görevlileri Kevser Acarlar, Neşe Atabay, Ratibe Suman, Ümit Aksan ve Oya Kaynak'ın iş birliği ile hazırlanmıştır.

Vecihe Hatipoğlu, *Dilbilgisi Terimleri Sözlüğü* (Ankara 1978, 177 s.):

Bu sözlük daha önce yayımlanmış olan ve yukarıda gösterilen *Terimler Sözlüğü*'nün genişletilmiş ve geliştirilmiş 3. baskısıdır. Bu eserin 4. baskısı da 1982 yılında yapılmıştır. Önceki yayından farkı, ayraç içinde Osmanlıca ve Batı dillerindeki karşılıklarının da verilmiş olmasıdır.

Berke Vardar yönetiminde N. Güz, E. Öztokat, M. Rifat, O. Senemoğlu ve E. Sözer'in katılımıyla, *Dilbilim ve Dilbilgisi Terimleri Sözlüğü* (Ankara 1980, 23 s.):

Bu küçük boy eserde de terimlerin tanımından önce ayraç içinde Almanca, Fransızca ve İngilizce karşılıklar verilmiştir.

Hamza Zülfikar, *Terim Sorunları ve Terim Yapma Yolları* (Ankara 1991, 213 s.):

Bu eser, yalnız dil bilgisi terimleri ile ilgili değildir. Genellikle bütün bilim dallarında söz konusu olan terim sorunları ve terim yapma yolları üzerinde durmaktadır. Ancak, eserde aynı zamanda dil bilgisi terimleri ile ilgili görüşler yer aldığı ve terim yapma yolları da doğrudan doğruya dil bilgisi alanı ile ilgili olduğu için burada da gösterilmiştir.

Zeynep Korkmaz, *Gramer Terimleri Sözlüğü* (Ankara 1992, 212 s.):

Dil bilgisi alanındaki terim karmaşasına son vermeye çalışan düzenleyici ve toparlayıcı bir çalışma ürünüdür.

Zeynep Korkmaz, *Gramer Terimleri Sözlüğü* (Ankara 2003, 2. baskı, 296 s.).

Bu baskı yukarıda verilen *Terimler Sözlüğü*'nün hayli genişletilmiş şeklidir. Eserin 3. baskısı da basımevindedir.

Levent Şahverdi Arşivi

9. Dil Bilgisi Sorunları ile İlgili Yayınlar:

Bu konuda Kurumca dört eser yayımlanmıştır. Bunlardan:

Dil Bilgisi Sorunları I (Ankara 1967, 227 s.):

Dil Bilgisi Sorunları II (Ankara 1972, 373 s.) adlı kitaplar, yazım ve dil bilgisi alanında eser vermiş olan yazarların kitaplarındaki bazı noktaları eleştirmek veya bir dil bilgisi konusunda kendisi ile başkaları arasındaki görüş ayrılıklarını dile getirmek üzere daha önce *Türk Dili* dergisinde yayımlanmış olan çeşitli yazıların bir araya toplanmasından oluşmuş derleme niteliğinde yayınlardır.

Türk Gramerinin Sorunları Toplantısı 22-23 Ekim 1993 (Ankara 1995, 109 s.):

Bu eser, 22-23 Ekim 1993 tarihlerinde üniversite öğretim üyeleri ve Türk dili okutmanlarının katılması ile *Gramer Bilim ve Uygulama Kolu*nca, *Türk Gramerinin Sorunları* konusunda düzenlenen Türkiye çapındaki iki günlük toplantıda sunulan bildirileri ve bu bildiriler üzerinde yapılan tartışmaları içine alan bir yayındır.

Türk Gramerinin Sorunları II (Ankara 1999, VII+540 s.):

Yukarıda verilen aynı adlı eserin bir devamı olarak bu eser de sağlıklı bir gramerin yazılabilmesi için sorun oluşturan konuların ilgililer ve yetkililer arasında karşılıklı tartışmalarla çözüme bağlanabilmesi için *Gramer Bilim ve Uygulama Kolu*nca 26 Mart 1994-17 Nisan 1998 tarihleri arasında düzenlenen dokuz ayrı toplantıya ait bildiri ve tartışma metinlerinin toplu olarak yayımlanmasından oluşmuş bir cilttir.

Makaleler:

Dil bilgisinin temel bölümlerinden birini veya bu bölümler içinde yer alan daha dar kapsamlı bir konuyu ele alan makaleler, 1940 yılından başlayıp günümüze kadar kesintisiz olarak yayımlanan *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı-Belleten (TDAY-Belleten)* ile, 1932 yılında toplanan *I. Türk Dili Kurultayı*'ndan başlayıp 1983 yılına kadar üç yılda bir toplanan 18 *Türk Dili Kurultayı* ile 1983-2004 yılları arasında dört yılda bir toplanan ve 1988, 1992, 1996, 2000 ve 2004 yıllarını içine alan kalın ciltler hâlinde yayımlanan *Türk Dili Kurultayı* metinlerinde, *Ağız Araştırmaları Bilgi Şöleni* (Ankara 1999, 137 s.), *Ali Şir Nevâyî'nin 560. Doğum, 500. Ölüm Yıl Dönümlerini Anma Toplantısı Bildirileri 24-25 Eylül 2001* (Ankara, 2004) gibi eserlerde, *J. Deny Armağanı* (Ankara 1962, 355 s.), *Nèmeth Armağanı* (Ankara 1962, 393 s.), *Ömer Asım Aksoy Armağanı* (Ankara 1978, 317 s.), *Hasan Eren Armağanı* (Ankara 2000, 373 s.), *Zeynep Korkmaz Armağanı* (Ankara 2004, 496 s.) gibi armağan kitaplarında yayımlanan yazılardır. Bunlara, Türk dili alanında epey yazısı bulunan bilim adamlarının her biri bilimsel dergide çıkmış yazılarını toplu bir cilt hâlinde bir araya getiren Ömer Faruk Huyugüzel, *Necip Türkçü'nün Hatıraları ve Dil Yazılıları* (Ankara 2003, 256 s.); Recep Toparlı, Ragıp Hulûsi Özdem'in, *Dil Bilimi Yazıları* (Ankara 2000, XXXIX+901 s.);

Levent Şahverdi Arşivi

Mustafa Özkan, Faruk Kadri Timurtaş'ın, *Makaleler: Dil ve Edebiyat İncelemeleri* (Ankara 1997, 631 s.); Recep Toparlı, Mehmet Akalın'ın, *Dil Yazıları* (Ankara 2001, 498 s.); Zeynep Korkmaz'ın *Türk Dili Üzerine Araştırmalar* 1. C. (1. baskı, Ankara 1995, XII+959 s., 2. baskı 2005, 959 s.); Zeynep Korkmaz, *Türk Dili Üzerine Araştırmalar* 2. C. (1. baskı, Ankara 1995, 476 s., 2. baskı, Ankara 2005, 476 s.); Zeynep Korkmaz, *Türk Dili Üzerine Araştırmalar* 3. C. (Ankara 2007, 890 s.) gibi toplu eserlerde ve Türk Dil Kurumunun yıllık konferansları serisinde yer alan dil bilgisi konuları ile ilgili yazılar da eklenebilir. Bu türlü yazılar zaman zaman 1953 yılından beri yayımlanmakta olan aylık *Türk Dili* dergilerinde yer almış ve almaktadır.

Bütün bu toplu yayın organlarında ele alınan dil bilgisi konularındaki yazılar, sayıca yüzlercedir. Takdir olunur ki bunların hepsini böyle sınırlı bir makale çerçevesi içinde teker teker veya gruplar hâlinde ele alıp değerlendirmek bile mümkün değildir. Ancak, incelendikleri zaman görülmektedir ki ele alınan konu türleri açısından dil bilgisinin yazımından başlayarak ses bilgisi ana bölümü içinde yer alan birçok alt konuyu; şekil bilgisi ve şekil bilgisi ana bölümü içinde yer alan alt konuları, söz dizimi ve anlam bilimi alanlarına giren birçok konuyu işleyen değerli araştırmalardır. Sayın okuyucularımıza bu konuda daha kesin bir bilgi verebilmek için *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı - Belleten*'de çeşitli tarihlerde yer alan yazılardan bazı örnekler sıralamak istiyoruz.

Mehmet Ali Ağakay, "Fiillerin Sınıflandırılması Üzerine Bir Deneme" (*TDAY-Belleten,* Aralık 1942, s. 84-90);

Mehmet Akalın, "Ahmedî'nin Dili" (*TDAY-Belleten* 1989, s. 9-153);

Doğan Aksan, "Türk Anlam Bilimine Giriş, Anlam Değişmeleri" (*TDAY-Belleten* 1965, s. 167-189);

Besim Atalay, "Türkçede *-samak / -semek* Eki Hakkında" (*TDAY-Belleten*, Haziran 1945, s. 5-10);

Tahsin Banguoğlu, "Eski Türkçe Üzerine" (*TDAY-Belleten* 1964, s. 77-84).

Tahsin Banguoğlu, "Türkçede Tekerrür Fiilleri (Türk Grameri İçinde Monografiler I)" (*TDAY-Belleten*, 1956, s. 87-113);

Sadettin Buluç, "Tellafer Türkçesi Üzerine" (*TDAY-Belleten* 1973-1974, s. 49-57).

Ahmet Buran, "-Ik Ekinin Anadolu Ağızlarında Kullanılışı" (TDAY-Belleten 1994, s. 11-18);

Ahmet Caferoğlu, "Anadolu Ağızları Konson Değişmeleri" (*TDAY-Belleten* 1963, s. 1-32);

Ahmet Caferoğlu, "Anadolu Ağızlarında İçses Ünsüz Benzeşmesi" (*TDAY-Belleten* 1958, s. 1-11);

Levent Şahverdi Arşivi

Ahmet Caferoğlu, "Anadolu Ağızlarındaki Metathèse Gelişmesi" (*TDAY-Belleten* 1955, s. 1-7);

S. Gerard Clauson, "Three Notes on Early Turkish" (*TDAY-Belleten* 1966, s. 1-18);

Saadet Çağatay, "Pekiştirilen Fiiller" (*TDAY-Belleten* 1966, s. 39-50);

Saadet Çağatay, "Türkçede *ki <erki*" (*TDAY-Belleten* 1963, s. 245-250);

Hayati Develi, " (*-sA*) Morfemli Yardımcı Cümleler ve Bunlarla Kurulan Birleşik Cümleler Üzerine Bir İnceleme" (*TDAY-Belleten* 1995, s. 115-152);

A. Dilaçar, "Azerî Türkçesi" (*TDAY-Belleten* 1950, Ankara 1951, s. 57-90);

A. Dilaçar, "Gramer: Tanımı, Adı, Kapsamı, Türleri, Yöntemi, Eğitimdeki Yeri ve Tarihçesi" (*TDAY-Belleten 1971*, s. 83-145);

İbrahim Nemci Dilmen, "Türkçede Yabancı Dil Kuralları" (*TDAY-Belleten* 1942, s. 46-49);

Gerhard Doerfer, "Chorasan Türkish aus dem Türkenkessel" (*TDAY-Belleten* 1987, s. 81-102);

Gerhard Doerfer, "Eski Türkçe İle Halaççа Arasında Şaşırtıcı Bir Koşutluk" (*TDAY-Belleten* 1973-1974, s. 1-12);

János Eckmann, "Bolmasa Kelimesine Dair" (*TDAY-Belleten* 1980, s. 33-38);

János Eckmann, "Çağatayca İsim-Fiiller" (*TDAY-Belleten* 1962, s. 51-60);

János Eckmann, "Çağatayca Yardımcı Cümleler" (*TDAY-Belleten* 1959, s. 27-58);

Ahmet Cevat Emre, "Dilbilim Araştırmalarının Tarihine Kısa Bir Bakış" (*TDAY-Belleten* 1940, s. 23-36);

Ahmet Cevat Emre, "Orta Öğretimde Gramer-Gramerlerin Kısa Bir Tenkidi" (*TDAY-Belleten* 1941, s. 59-79);

Hasan Eren, "Türkçede -MM- >-MB- Dissimilation'u" (*TDAY-Belleten* 1959, s. 95-103);

Hasan Eren, "Türk Dillerinde Metathése" (*TDAY-Belleten* 1953, s. 161-180);

Vecihe Hatipoğlu, "Kelime Grupları ve Kuralları" (*TDAY-Belleten* 1963, s. 203-244);

Shiro Hattori, "The Predicative Personel Endings in Tatat and Their Accent" (*TDAY-Belleten* 1984, s. 149-153);

G. Hazai, "Dil Çalışmalarının Makineleştirilmesi" (*TDAY-Belleten* 1989, s. 259-265);

Levent Şahverdi Arşivi

Abdülkadir İnan, "Kazak ve Kırgız Yazı Dillerinde Dudak Benzeşmesi (Labial Atraksiyon) Meselesi" (*TDAY-Belleten* 1964, s. 67-76);

Ahmet Kocaman, "Türkçede Kip Olgusu Üzerine Görüşler" (*TDAY-Belleten* 1980-1981, s. 81-85);

A. N. Kononov, "İsimlerin ve Sıfatların Küçültme Şekilleri ve Söz Yapımı" (*TDAY-Belleten* 1968, s. 81-98);

Zeynep Korkmaz, "*-ası / -esi* Gelecek Zaman İsim-Fiil (Participium) Ekinin Yapısı Üzerine" (*TDAY-Belleten* 1968, s. 31-38);

Zeynep Korkmaz, "Batı Anadolu Ağızlarında Asli Vokal Uzunlukları Hakkında" (*TDAY-Belleten* 1953, s. 197-203);

Zeynep Korkmaz, "Eski Anadolu Türkçesinde *-van / -ven, -vuz / -vüz* Kişi ve Bildirme Eklerinin Anadolu Ağızlarındaki Kalıntıları" (*TDAY-Belleten* 1964, s. 43-65);

Zeynep Korkmaz, "Göktürkçede İsimden Fiil Türeten Ekler ve Köken Yapıları Üzerine" (*TDAY-Belleten* 1990, s. 141-149);

Zeynep Korkmaz, "Türkçede Ek Yığılması Olaylarının Meydana Gelişi Üzerine" (*TDAY-Belleten* 1960, s. 173-190);

Zeynep Korkmaz, "Türkiye Türkçesindeki Gramer Çalışmaları ve Bu Çalışmaların Günümüzdeki Durumu (*TDAY-Belleten* 2002/1, s. 41-60);

A. M. Şçerbak, "Tarihî Bakımdan Türkçe Kelimelerin Şekil Yapısı" (*TDAY-Belleten* 1994, s. 123-130);

A. M. Şçerbak, "Türkçe Morfoloji Tarihini İnceleme Meselesine Dair" (*TDAY-Belleten* 1989, s. 317-321);

Şinasi Tekin, "1343 Tarihli Eski Bir Anadolu Türkçesi Metni ve Türk Dili Tarihinde *olga-bolga* Sorunu" (*TDAY-Belleten* 1973-1974, s. 59-157);

Mertol Tulum, "Orhon Yazıtlarında Birleşik Cümleler ve Baş Cümle İle Yardımcı Cümle İlişkileri" (*TDAY-Belleten* 1990, s. 193-205);

Alaeddin Mehmetoğlu, "Türkiye Türkçesinde Bazı Gramer Terim ve Anlayışları Üzerine" (*TDAY-Belleten* 2002/II, s. 105-126);

Necati Demir, "Türkçede Gereklilik Kipleri ve Anlamdaşları" (*TDAY-Belleten* 2003/I, s. 11-22);

Ali Cin, "Türkçede *+sIz / +sUz* Eki Üzerine" (*TDAY-Belleten* 2004/I, s. 19-43) vb.

Bu örnekleri birkaç kat fazlasıyla artırmak da mümkündür.

Konu ve alan çeşitliliğini içine alan ve genellikle derinlemesine araştırmalara dayanan makaleler, Türk Dili Kurultayları bildirileri ile yukarıda adlarını verdi-

Levent Şahverdi Arşivi

ğimiz öteki toplu yayınlarda da yer almakta ve Türk Dil Kurumu yayınlarının dil bilgisi ile ilgili makale türündeki yayınlar açısından da ne denli zengin olduğunu ortaya koymaktadır.

Sonuç Değerlendirmesi ve Beklentilerimiz:

Türk Dil Kurumunun dil bilgisi alanında 75 yıldan beri yapageldiği çalışmalar, yukarıda verilen bilgilerden anlaşılacağı üzere sayı ve ortaya konan eserlerin çeşitliliği açısından son derece verimlidir. Bu yayınlar nitelikleri ve gelişme süreçleri bakımından gözden geçirildiğinde, birbirini izleyen ve büyük oranda birbirini bütünleyen üç döneme ayrılır. Bu dönemler:

1. Türk Dili Tetkik Cemiyetinin (Bugünkü Türk Dil Kurumu) kurulduğu 1932 yılından başlayıp 1940'lı yılları da içine alan dönem. Bu dönem alfabede ve yazımda ulusallaşmanın, dilde Türkçeleşmenin, daha doğrusu genel anlamı ile bir kültür yenileşmesinin başlangıcı olduğundan, dil bilgisi alanındaki çalışmalar da doğal olarak bir arayış ve deneme dönemi niteliğindedir.

2. 1945-1950 arası yıllardan başlayan dil bilgisi çalışmaları, Batının gramercilik anlayış ve yöntemini örnek alan daha sağlam bir zemine oturmaya başladığından, Türkiye Türkçesinin dil yapısını çeşitli yönleri ile ele alan dil bilgisi kitapları veya herhangi bir konuyu işleyen monografiler yazılmaya başlamıştır. Makale niteliğindeki yazılar, daha çok yerli ve kısmen de yabancı üniversite mensuplarının kaleminden çıktığı için, konuların işleniş ve değerlendirilişi oldukça doyurucu niteliktedir. Yalnız kitap hâlindeki yayınlarda, dil bilgisi temel konularının yüzyıllarca ihmal edilmiş olmasının doğal bir sonucu olarak birkaç önemli eserin istisnası ile genellikle geleneksel ölçülere uyan belirli kural ve kalıplara bağlı orta düzeyde eserler ortaya konabilmiştir. Bu eserlerin ortak özelliği, Arap gramerciliği kalıplarından Batı gramercilik anlayışına geçmiş olmasıdır. Ancak, dil bilgisi konularında yalnız isim, sıfat, zamir, edat, bağlaç, fiil gibi konular şekil yapıları bakımından ele alınıp birer tanımlamadan geçirilerek örneklendirme biçimindedir. Eğer biraz daha açıklamak gerekirse, Türkçenin dil yapısından ve kendi malzemesinden yola çıkılmamıştır. Doğrudan doğruya kalıp hâlindeki gramer birimleri ele alınıp, bunlar canlı metinlere başvurmadan hafızaya dayanarak örneklendirilmiştir.

3. Kurumun makale ve kitaplar konusunda hem sayıca hem kalite açısından en verimli olduğu dönem, 1975 sonrası ve özellikle 1980'li yıllardan günümüze kadar uzanan dönemdir. Çünkü bu dönem, Kurumun Anayasa'da yerini alan ilkeler doğrultusunda akademik bir temele yerleştirildiği dönmemdir. Türk Dil Kurumu, Bilim ve Uygulama Kolları dışında, sistemli çalışan bir Bilim Kuruluna da sahip olduğu, üniversiteler ile yoğun bir iş birliğine girerek yayımlanan eserlerin çok büyük bir çoğunluğu üniversite öğretim üyelerinin kaleminden çıktığı ve bazı eserler de modern dil bilimi anlayışının getirdiği ölçülerle hazırlandığı için, aşağıda ayrıca işaret edilecek yöntem, sınıflandırma ve bazı terimler sorunu bir yana

Levent Şahverdi Arşivi

bırakılacak olursa, içerik bakımından, ortaya konan eserler düzenli ve derinlemesine birer araştırma niteliğine kavuşmuştur. Böylece Türk Dil Kurumu, 75 yıllık dil bilgisi çalışmalarında, özellikle sayı ve tür açısından beğeni ile karşılanacak bir yayın düzeyine yükselmiştir.

Ancak unutmamak gerekir ki Kurumun bu alandaki yüz ağartan yayınları ile iş bitmiş değildir. Türk dilinin en az 2000 yıllık bir tarihî derinliği ve bugün dünyada 200 milyonun üstünde insanın konuştuğu coğrafi genişliği ve lehçe dallanmaları göz önünde tutulursa, daha sistemli ve planlı bir çalışma ile ele alacağımız pek çok konu var demektir. Türkiye Türkçesi başta olmak üzere bu konulardaki çözüme muhtaç sorunları ve beklentilerimizi şu noktalarda özetleyebiliriz.

Çözüm Bekleyen Sorunlar ve Beklentilerimiz:

1. Türk gramerinin yüzyıllarca ihmal edilmiş olması, Cumhuriyet Dönemi'nde yalnız dilimizi değil, dil bilgisi alanımızı da bazı önemli sorunlarla karşı karşıya getirmiştir. Dil bilgisi konularının önceleri Arap dilinin yapı ve işleyiş ölçülerinden kaynaklanan kalıplara daha sonra da Fransız dilinin yapısından kaynaklanan şekil kalıplarına uydurularak işlevden şekle değil, şekilden işleve uzanan sabit bir ölçü kullanıldığı, bu ölçüler de Türkçenin tabiatına aykırı düştüğü için, dil bilgisi alanımız bugün yöntem ve sınıflandırma açısından hâlâ çözüm bekleyen birtakım sorunlarla karşı karşıya gelmiş bulunmaktadır.

Altay dil ailesinden gelen Türkçe, ne Arap dili ne de Batı dilleri ile örtüşebilecek bir dil yapısına sahiptir. Onun kendine özgü bir yapısı ve işleyiş düzeni vardır. Bu nedenle dil bilgisi çalışmalarında yalnız şekli temsil eden dil bilgisi birimleri yani gramer kalıpları tek başına yeterli değildir. Yalnız işlev de tek başına yeterli sayılamaz. Batı dillerinde genellikle dillerin şekil yapıları durağan ve önemlidir. İşlevler bu şekil kalıplarına uydurulur. Türkçede ise, şekil kalıpları işlevle paralel gitmez. Söz gelişi *Taş sert bir maddedir.* cümlesinde, *taş* isim olduğu hâlde, *İlker taş yürekli bir delikanlıdır.* cümlesinde *taş* sözü sıfat görevindedir.

Aslanağzı sözcüğünü oluşturan her iki söz de kendi anlamlarını yitirip değişik anlamda yeni bir sözcük oluşturduğu için "birleşik ad" veya "birleşik isim" diye adlandırılmaktadır. Ama *duvar kâğıdı* da iki addan oluşmuş tek bir kavramı karşıladığı hâlde, buna "birleşik ad" veya "birleşik isim" diyebilir miyiz? Yoksa "ad tamlaması" veya "isim tamlaması" mı demeliyiz? Çünkü bu isim tamlamasında birleşmeden doğan bir anlam kayması yoktur. Yine *kapıyı açıp kaçtı* cümlesinde *açıp* sözü şekilce bir zarf-fiil yani fiilin zarf biçimi olduğu hâlde, işlev bakımından bir fiil durumundadır. Cümle, *kapıyı açtı ve kaçtı* anlamındadır. Bu bakımdan Türkçenin dil bilgisi kitapları hazırlanırken önce dilimizin yalnız şekil yapısını değil, aynı zamanda işlevin şekle olan etkisini de dikkate alarak daha doğrusu gramer yazımında şekil ve işlevi dengeli ölçülerle bir arada tutarak işe başlamak zorundayız. Bu da dil bilgisi konuları işlenirken, Türkçenin kendi dil malzemesi olan metinlerden ve metinlerin ortaya koyduğu işlevlerden hareket

Levent Şahverdi Arşivi

ederek kurallara uzanma yöntemidir. Oysa şimdiye kadar yazılmış çoğu dil bilgisi kitaplarında, isim, sıfat, edat, zarf, fiil vb. konularda bu dil bilgisi kalıpları ele alınmış ve bunların taşıdığı kavramlara kelime örnekleri aranmıştır. Bugün dil bilgisi alanında çözüm bekleyen en önemli sorunumuz "yöntem" sorunudur.

2. Yukarıda birkaç küçük örnekle açıklamaya çalıştığımız yöntem sorunu, dil bilgisinin hemen her konusu için geçerlidir. Bu konular sağlam birer temele oturtularak sağlıklı birer çözüme kavuşturulamadığı sürece, ister istemez dil bilgisi konularının sağlam bir temelde sınıflandırılması da mümkün olamayacaktır. Söz gelişi *cümle bilgisi* konusunda "kelime grupları"nın ve "cümle türleri"nin tanımlama ve sınıflandırılmasında kitaptan kitaba birbirinden farklı yolların izlendiği görülüyor. Aynı durum özne türleri ve bunların adlandırılması için de söz konusudur. Bazı dil bilgisi kitaplarında özne türleri yediye, bazısında ikiye, bazılarında da beş veya ona ayrılmış durumdadır.[14] Bu gibi farklı ve çelişkili bilgilerin yer almış olması, doğrudan doğruya bu konuların işlenişinde uygulanan yöntem ayrılıklarından veya yanlışlıklarından kaynaklanmaktadır. Sonuç olarak da böyle yöntem yanılgıları konuları sınıflandırma yanılgı ve yanlışlarına yol açmaktadır.

3. Yukarıda belirtilen sorunlara bir de terim kargaşasını ekleyebiliriz. Gerçi Türk'ün Dil Kurumunca yayımlanmış olan *Gramer Terimleri Sözlüğü'*nün (1992, 2003) yukarıda, yayınlar bölümündeki yerinde açıklandığı üzere, hazırlanışındaki sağlıklı ölçüler ve Kurum yayınlarında bu terimlerin kullanılma zorunluluğu terim birliğinin sağlanması açısından büyük çapta başarı sağlamıştır. Ancak, Kurum dışı yayınlarda, bu karışıklık, bir dereceye kadar da olsa giderilmiş değildir. Anayasamız ve 2876 sayılı AKDTYK Kanunu, bu konuda da Türk Dil Kurumuna yetki tanımış olduğundan daha kapsamlı bir önlem alınabilir, diye düşünüyoruz. Düşünmek zorundayız. Çünkü bir dilin konuşma ve yazma açısından sağlıklı olarak öğrenilmesinde ve öğretilmesinde, yöntem, sınıflandırma ve konuların can damarları olan terimler açısından bir birlik sağlanamazsa, insan kafası karışıklıktan kurtulamaz. Düşüncelerin beyinde sağlıklı bir temele oturtulması olanağından da yoksun kalır.

4. Önce Türkiye Türkçesinden başlamak üzere, Türk dilinin dil bilgisi açısından bütün ana bölümlerini içine alacak derinlemesine ve kapsamlı bir ana gramerin yazılabilmesi için öncelikle, bu alanda Kurum içinde, Türkiye ve Türkiye dışı üniversitelerde ne gibi monografiler yazıldığının bilinmesi gerekir. Çünkü dil bilgisinin herhangi bir dar sınırlı alt konusunda Türkçenin edebî eserlerinin taranmasına dayanan monografiler yazılmadan bütünleyici daha geniş konulara geçmek olanaksızdır.

Böyle bir hazırlıktan sonra, Kurum, planlı ve programlı bir yöntemle önce eksik kalan alt konularda araştırmalar yaptırmalı, bu eksiklikler tamamlandıktan

14 H. Zülfikar, "Özne Türleri ve Bunların Adlandırılışı", *Türk Gramerinin Sorunları I*, TDK Yay., Ankara 1995, s. 43.

Levent Şahverdi Arşivi

sonra da derinlemesine bir Türk dili ana gramerinin ses bilgisi, şekil bilgisi (yazılmıştır), söz dizimi (cümle bilgisi) ve anlam bilgisi konuları için sipariş yolu ile eserler yazdırmalıdır.

Biz, Devlet Planlama Teşkilatınca desteklenen Gramer Bilim ve Uygulama Koluna bağlı projede, *Türkiye Türkçesi Grameri (Şekil Bilgisi)'*ni hazırlarken bu ana bölüm içinde yer alan alt konularla ilgili araştırmalarda büyük boşluklar olduğu için çalışmalarınızda önce bu eksiklikleri tamamlamaya ve ondan sonra ana konuya geçmeye çalıştık. Bu yüzden hayli zaman harcadık.

Bugün elimizde Türkiye Türkçesinin *ses bilgisi* konusunda yalnız Tahsin Banguoğlu'nun *Türkçenin Grameri: 1. Ses Bilgisi* adlı eseri vardır. Bu eser uzun süre yararlı bir hizmet vermiş ve kendinden sonra yazılan bazı eserlere de öncülük ve kaynaklık etmiştir. Ancak, bugün artık fonetik laboratuvarlarından da yararlanılarak hazırlanacak ve günümüzdeki ses değişme ve gelişmelerini de içine alacak daha derinlemesine bir ses bilgisi kitabına ihtiyacımız vardır. Bu nitelikte bir eserin hazırlanabilmesi, teknik açıdan Türk Dil Kurumunun devreye girmesini veya Ankara üniversitelerinden birinde, modern bir dil ve fonetik laboratuvarının açılmasını gerekli kılar. Oysa hâlâ bu türlü çalışmaları yapacak bir fonetik enstitümüz veya laboratuvarımız yoktur. Beş altı yıl önce, Muğla Üniversitesine bağlı olarak kurulan laboratuvarın da bugün çalışmamakta olduğu duyumunu almış bulunuyorum.

Söz dizimi (cümle bilgisi) ve anlam bilimi alanlarında yapılmış birkaç değerli çalışma vardır. Ancak, bunlar daha çok eğitim ve öğretimi hedef alan genel nitelikte bilimsel eserlerdir. Oysa her iki alanda da Türkçenin metinlerine dayanan derinlemesine araştırmalara dayanan eserlerin ortaya konması, böylece, Türkiye Türkçesi ile ilgili Türk dili ana gramerinin bütün bölümlerinin tamamlanması gerekir. Bu görev de öncelikle Türk Dil Kurumuna düşer.

5. Türkiye Türkçesinin tarihî dönemini oluşturan Eski Anadolu Türkçesi üzerinde metin olarak hayli yayın yapılmıştır. Yukarıda "makale" bölümündeki açıklamalarda görüldüğü üzere, bu yayınlar da Türk Dil Kurumu da önemli bir görevi yerine getirmiştir. Ancak, bu dönemin dil yapısını ortaya koyan çalışmalar, ya esas itibarıyla metin olarak yayımlanıp da aynı zamanda o eserlerin dil özelliklerini veren açıklamalar şeklindedir. Yahut da eğitim ve öğretim amaçlı, dil bilgisi konularını işleyen genel nitelikte makale ve kitaplardır.

Türk Dil Kurumu, *Tarihsel Sözlük*'ün eksiklerini tamamlayarak kapsamlı yeni bir *Tarihsel Sözlük* yayımlamak üzere, üniversite öğretim üyelerine XIII-XVI. yüzyıllar arasındaki eserleri ciddi bir programa bağlı olarak fişletip denetlemeden de geçirdiğine göre bu eldeki fişlerden yaralanılarak Eski Anadolu Türkçesinin ses bilgisi, şekil bilgisi, söz dizimi (cümle bilgisi) ve anlam bilgisi açısından derinlemesine mükemmel bir grameri hazırlanabilir.

6. Türk Dil Kurumunun desteği ile Anadolu ve Rumeli ağız araştırmalarında da önemli derleme çalışmaları ve bu metinlere dayalı dil bilgisi incelemeleri yapıl-

Levent Şahverdi Arşivi

mıştır. Ancak, bu değerli çalışmalar daha çok coğrafi temeldeki bölge ağızları niteliğindedir. Epeydir süregelen bu kaliteli ve sevindirici yayınlara rağmen, ülkemizin incelenmemiş eksik kalan bölgeleri vardır. Son yılların radyo, televizyon, internet, gazete vb. yayın ve teknik olanakları, ağız özelliklerini hızla silinmeye doğru sürüklediğinden Türk Dil Kurumunun bu konuda çok duyarlı bir yöntemle metinleri derlenmemiş bölgelerden metin derletmesi uygun olur. Elde sağlıklı metin olmadan ağız gramerleri yazmak mümkün değildir.

Ağız araştırmaları konusunda, ülkemizi batı ülkeleriyle karşılaştırdığımızda, daha yapacak birçok işimizin olduğu ortaya çıkar. Bilindiği üzere Anadolu ağızlarının ses, şekil ve diğer açılardan dikkatli bir sınıflandırmadan geçirilebilmesi için öncelikle dil yapısı ve söz varlığı açısından *dil atlası* diye adlandırdığımız ayrıntılı haritalara bağlanması gerekir. Şimdiye kadar bunu gerçekleştirememiş olmamız en büyük eksikliğimizdir.

7. Bölge bölge, parça parça tamamlanması gereken derinlemesine çalışmalar yapılamadığı için Eski Türkçeden başlayıp günümüze kadar uzanan doyurucu bir *tarihî gramer* de yazılamamıştır.

Türkiye Türkçesi dil sınıflamasında Batı Lehçeleri Grubu'nda yer aldığı için bu grupta yer alan lehçelerin karşılaştırmalı yüzeysel değil, derinlemesine bir dil bilgisinin hazırlanması da yerinde olur.

8. Tarihî ve karşılaştırmalı gramerlerin hazırlanmasında önümüze çıkan ilk engel, dil bilgisinin her bir alt konusunda, tarihî gelişme koşullarına bağlı araştırmaların yapılmamış olmasıdır. Söz gelişi "Türkçede sıfat-fiiller ve tarihî gelişmeleri", "Türkçede zarf-fiiller ve tarihî gelişmeleri" gibi. Dil bilgisinin bütün konularına uygulanacak bu türlü çalışmalar, elbette tarihî gramerlerin ortaya konmasında büyük kolaylık sağlayacağı gibi, karşılaştırmalı dil bilgilerinin yazılmasında da yardımcı olacaktır.

9. Bir başka önemli konu da Türk Dil Kurumunca yayımlanmış lehçe gramerleri yanında, eksik kalmış öteki lehçelerin gramerlerinin de yazdırılması ve daha sonraki evrede karşılaştırmalı lehçe gramerlerinin yazılmasına olanak sağlanmasıdır.

Levent Şahverdi Arşivi

Levent Şahverdi Arşivi

BEŞİNCİ BÖLÜM

ANADOLU VE RUMELİ (TÜRKİYE TÜRKÇESİ) AĞIZLARI İLE İLGİLİ YAZILAR

Levent Şahverdi Arşivi

Levent Şahverdi Arşivi

ANADOLU VE RUMELİ AĞIZLARININ DAYANDIĞI TEMELLER*

Anadolu ve Rumeli ağızları, Türkiye Cumhuriyeti sınırları içinde, Türkiye Türkçesi yazı dilinden ses bilgisi, şekil bilgisi özellikleri ve söz varlığı açısından birçok yönde ayrılıklar gösteren bir ağızlar topluluğudur. Tarihî gelişme sürecinde Oğuzcanın son halkasını oluşturur. Dil yapısı bakımından temel dayanağı Eski Anadolu Türkçesidir.

Eski Anadolu Türkçesi Paneli'nin açış konuşmasında da dile getirdiğimiz üzere, Eski Anadolu Türkçesinin Türk dili tarihinde önemli bir yeri vardır. Çünkü Türkiye Türkçesi başta olmak üzere günümüz Güneybatı Türk Lehçelerinin oluşmasında temel görev yüklenen Oğuz Türkçesi, ilk kez bu dönemde Anadolu ve Rumeli bölgelerinde başlı başına bir yazı dili olma niteliği kazanabilmiştir. Gerçi, tarihî kaynaklarda ve Türk dilinin yazılı belgelerinde Oğuz Türklerinin varlığı MS VI. yüzyılda Köktürk Kağanlığı'na kadar gitmektedir. Bu tarihî eskiliğe koşut olarak Oğuzcanın Eski Anadolu Türkçesinden önceki varlığı VI-XI. ve XI-XIII. yüzyıllar arası olmak üzere iki alt döneme ayrılabilir. Birinci dönemde yani Vl-XI. yüzyıllar arasında, Oğuzlar, Köktürk, Uygur ve Karahanlı Devleti'nin sınırları içinde yurt tutmuş bir Türk kavmi olduğu için doğal olarak bağımsız bir yazı diline sahip olamamıştır. Bundan dolayı da VI-Xl. yüzyılları kapsayan Köktürk, Uygur ve Karahanlı yazı dilleri içinde kendi lehçelerine ait özellikler, eldeki belgelere göre ancak birtakım belirtiler hâlinde varlığını ortaya koyabilmiştir. Biz, Oğuz lehçesinin bu durumunu "Eski Türkçedeki Oğuzca Belirtiler" başlıklı bir araştırma yazısı ile ortaya koymaya çalıştık (Korkmaz 1995, 2005, s. 205-216).

Oğuzcanın XI-XIII. yüzyıllar arasındaki dönemine gelince: Tarihî ve coğrafi kaynakların verdiği bilgilerden, Oğuzların IX-XI. yüzyıllar arasında Aral Gölü'nün kuzeyindeki steplerde ve *Seyhun* (Sirderya) Irmağı'nın iki yakasında oturdukları ve X. yüzyılda *Yenikent* merkez olmak üzere bir Yabgu Devleti kurdukları da biliniyor. Oğuzlar XI. yüzyılda varlıklarını Orta Asya'da daha belirgin bir duruma getirmişler ve Yenikent'ten başka *Haare, Cend, Sepren Suğnak, Fârab (Karacuk), Barçınlıg Kent* gibi yeni şehirler de kurarak Sirderya Irmağı'nın iki yakasında kısmen yerleşik kısmen de göçebe olarak varlıklarını sürdürmüşlerdir. Bu dönem Orta Asya'sında Oğuzlar önemli bir yer tuttukları için Kâşgarlı Mah-

---

* 38. ICANAS Toplantısı (2007), *Anadolu ve Rumeli Ağızları Paneli*, *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı-Belleten* 2007/1, s. 87-110.

Levent Şahverdi Arşivi

mud, *Dîvânu Lugâti't-Türk*'te Oğuzlar ve Oğuzca hakkında genişçe ve önemli bilgiler vermiş; Oğuzların kültürlü bir şehir yaşamı sürdürdüklerine işaret etmiştir (Atalay 1992, C. III, s. 14-15). Oğuzcanın bu dönemdeki somut bilgilere dayanan, Karahanlı Türkçesi temelindeki nispeten karışık sayılabilecek dil yapısı vardır. Biz de bu konuyu "Kâşgarlı Mahmud ve Oğuz Türkçesi" (Korkmaz 1995, 2005, s. 241-253); "Oğuz Türkçesinin Tarihî Gelişme Süreçleri ve Dîvânu Lugâti't-Türk" (Korkmaz 1999, s. 459-471) adlı iki yazı ile işlemiş bulunuyoruz.

XI-XIII. yüzyıllar arasında Oğuzların aynı zamanda Harezm yoluyla Horasan üzerinden Yakın Doğu'ya uzanarak Selçuklu Devletlerinin kuruluşunu hazırladıkları da bilinmektedir. Bu dönem, Oğuzların doğudan batıya doğru yönelen siyasi etkinliklerinin de güçlenme dönemidir. Ancak, Büyük Selçuklu Devleti'nde de Anadolu Selçuklu Devleti'nde de resmî dil Türkçe değil Farsçadır. Bu nedenle başlangıçta Türkçenin gelişmesi mümkün olamamıştır. Türkçe halkın konuşma dili olarak sürmüş, yalnızca dinî içerikli ve halka seslenen, öğretici nitelikteki bazı eserler Türkçe yazılabilmiştir. Bu çetin duruma rağmen, Anadolu'da Oğuz lehçesine yani Oğuz boylarının konuşma diline dayanan bağımsız yeni bir yazı dili ve edebiyatının kurulup gelişmesi önlenememiştir. Oğuzcanın tarihî gelişme sürecinde 3. dönem diye adlandırabileceğimiz bu dönem, Selçuklu Devleti'nin yerini alan Anadolu Türkmen Beylikleri Dönemi'ne rastlar ve Eski Anadolu Türkçesi veya Eski Türkiye Türkçesi diye adlandırılır.

Anadolu Beylikleri Dönemi, Türk dili ve kültür tarihi açısından bir uyanış, yeni bir gelişme dönemidir. Çünkü bu dönemde, Arapça ve Farsçaya itibar etmeyen Türkmen beylerinin kendi dillerine sahip çıkarak beylik merkezlerinde ve saraylarında şairleri, edipleri, düşünce ve bilim erbabını destekleme yolunda gösterdikleri bilinçli duyarlık, Oğuzcanın Anadolu'da köklü bir yazı dili durumuna geçmesini kolaylaştırmıştır. Bu dönemde telif, tercüme ve uyarlama yüzlerce ve yüzlerce eser ortaya konmuştur.

XIII. yüzyılın ikinci yarısından XV. yüzyıl ortalarına kadar (1277-1450) süren Eski Anadolu Türkçesinin yapısında tarihî dönemlerin kalıntısı olarak Eski Türkçeden gelme veya onunla ortaklaşan bazı özellikler bulunmakla birlikte, temel yapısı Oğuzcaya dayanmaktadır.

Tarihî kaynakların verdiği bilgiler, Oğuzlar üzerinde yapılan derinlemesine araştırmalar, arşiv kaynaklarından ve yer adları incelemelerinden ortaya çıkan sonuçlar, Anadolu'ya Oğuzların 24 boyundan 23'ünün göç etmiş olduğunu ortaya koymaktadır (Sümer 1992, s. 173). Ancak, son araştırmalarda Alkaevlilere ait bazı yer adlarının da ortaya çıkması bu 24. boyun da gelmiş olduğu olasılığını güçlendirmektedir. Bu göçler sırasında elbette bir kısım Oğuz dışı Kıpçak, Çiğil vb. Türk boylarından gelme göçler de vardır. Anadolu'ya gelen Oğuz boyları, *Kayı, Bayat, Bayındır, Avşar, Kınık, Salur, Beğdili, Çepni, Eymür, Yüreğir* gibi kendi adları ile veya boy taksimatında birtakım oymak, aşiret ve cemaatlere bölünmüş olarak önce Anadolu'nun daha sonra da Rumeli'nin çeşitli bölgelerine

Levent Şahverdi Arşivi

yayılmışlardır. Zamanla da Anadolu ve Rumeli bölgelerindeki çeşitli nedenlere bağlı iç göçler de bu yayılmayı renklendirmiştir.

Bugün Eski Anadolu Türkçesi alanına giren birçok eser, dil yapıları bakımından incelendiğinde, Oğuzcaya dayanan temel ortaklık dışında ses, şekil bilgisi ve söz varlığı açısından birtakım ağız ayrılıklarının bulunduğu da görülmektedir. Bunun başlıca nedeni, yazı dilinin konuşma diline dayanarak yol almış olması ve Oğuz-Türkmen boyları ile bunlara bağlı oymak, aşiret ve cemaatler arasında daha o zamandan birtakım ağız ayrılıklarının var olmasıdır.

Böyle bir etnik yapıya ve dil şekillenmesine uğrayarak kurulmuş olan Eski Anadolu Türkçesi, XV. yüzyıl ortalarından başlayarak iki yönlü bir değişim ve gelişim süreci izlemiştir. Birinci yöndeki değişim ve gelişmeler, bir süre belirli bir boy ağzı (muhtemelen Kayı boyu ağzı) doğrultusunda yol alarak ve daha sonra Osmanlı Türkçesi evresinden geçerek günümüz Türkiye Türkçesi yazı dilini oluşturmuştur.

İkinci yöndeki değişim ve gelişme sürecinde ise, Eski Anadolu Türkçesi konuşma dili ve ağız ayrılıkları doğrultusunda yol alarak ve yazı dilinin etkisinden uzak kalarak günümüz Anadolu ve Rumeli ağızlarını oluşturmuştur. Bu nedenle bugünkü Anadolu ve Rumeli ağızlarının temel dayanağı Eski Anadolu Türkçesidir. Yalnız buna XV-XX. yüzyıllar arasında gerçekleşen birtakım yeni gelişme ve değişmeler ile araya giren daha başka etkenlerin ortaya koyduğu sonuçları da eklemek gerekir.

Bugün Anadolu ve Rumeli ağızları, eldeki işlenmiş malzemeye dayanarak bir incelemeden geçirildiğinde, başlıca şu sonuçlar ortaya çıkmaktadır:

1. Oğuz lehçesi ağırlıklı olan bu ağızların dil yapısında Eski Anadolu Türkçesi (EAT) kanalı ile Eski Türkçe (ET) döneminden gelme bazı özelliklerin olduğu gibi veya ufak ses değişmelerine uğrayarak sürdüğü görülmektedir.

2. Temel yapısında Eski Anadolu Türkçesinden aktarılan ses ve yapı özellikleri ile söz varlığı egemendir. Ancak,

3. Bu ağızlar uzun yüzyıllar standart yazı dilinin bağlayıcı etki ve baskısından uzak kaldıkları için, bir yandan Türk boylarının Anadolu'ya Orta Asya'dan getirdiği eski dönemlere ait söz varlığını ve yapı özelliklerini Eski Anadolu Türkçesi kanalıyla büyük ölçüde korumuştur. Ayrıca, dilin kendi kendini besleyen türetme ve anlam geliştirme yollarına da başvurarak dildeki yaratıcılığı sürdüregelmiştir. Böylece Oğuz-Türkmen lehçesinin egemen dil kuralları çerçevesinde yeni birtakım ses ve sese bağlı şekil bilgisi değişmelerine (morphophonemik değişim) uğramıştır. Öte yandan Oğuz dışı Kıpçak vb. özellikleri de kendi dil yapısı ile kaynaştırarak çok yönlü birtakım şekillenmeler göstermiştir. Ayrıca, Anadolu şartlarının ortaya koyduğu yeni yaşayış biçimi ve yeni ihtiyaçlar, yeni türetmeleri gerekli kılmış veya mevcut kelimeler, anlam dallanması yoluyla yeni açılımlar kazanarak kavram alanlarını genişletmiştir. Böylece dil, kendi değerlerini koru-

Levent Şahverdi Arşivi

yarak veya yeni şekillenmelerden geçirip geliştirerek sürdürmüştür. Yazı dili ile ağızlar arasındaki bu farklı değişme ve gelişme şartları dolayısıyla TT'nin yazı dili ile Anadolu ağızları arasında ses bilgisi, şekil bilgisi ve söz varlığı açısından önemli birçok ayrılıklar ortaya çıkmıştır. Anadolu'daki ortak yaşayış dolayısıyla Rumca, Ermenice gibi yerli dillerden aldığı bazı sözleri de kendi potasında eriterek yerlileştirmiştir.

4. Oğuzca, yapısında var olan bu değişme ve gelişmeye elverişli özellikleri dolayısıyla, aynı zamanda yaratıcı bir lehçe niteliği kazanmış; eski bazı şekilleri yeni ses değişmeleri ile farklı şekillere sokarak Oğuz-Türkmen lehçesine ait pek çok değeri içinde barındıran bir dil hazinesi ortaya koymuştur. Ağız sözlükleri incelendiğinde, şüphesiz bu zenginlik onun söz varlığında da görülmektedir.

5. Bunlara ekleyebileceğimiz dikkat çekici daha başka özellikler de vardır.[1]

Aşağıda, temel yapısı Oğuz-Türkmen lehçesine dayanan Anadolu ve Rumeli ağızlarını oluşturan zengin dil yapısı I. Eski Anadolu Türkçesinden getirdiği özellikler, II. Zamanla kendi yapı ve işleyişinin ortaya koyduğu özellikler olmak üzere iki grupta ele alınarak, bu ağızların temel yapısını niteleyen bazı örneklerle açıklanmaya çalışılacaktır.

I. Anadolu ve Rumeli Ağızlarının Eski Anadolu Türkçesinden Gelen Özellikleri:

A. Ses Bilgisi Açısından:

Ünlülerde:

Konuya girerken önce bir noktaya açıklık getirelim. Eski Türkçede olsun, Eski Anadolu Türkçesinde olsun, o dönemlerde kullanılan alfabe sistemleri, ünlülerin birçok boğumlanma özelliklerini gösterme olanağından yoksun olduğu için, bu eski dönemler ile Anadolu ve Rumeli ağızları arasında telaffuz açısından söz gelişi dar a (á), yuvarlak a (å) genzel a (ã), o-ö arası bulanık a gibi ayrıntı noktalarında karşılaştırma yapamıyoruz. Ünlülerin özelliklerine ilişkin bilgilerimiz yalnızca alfabe sistemlerinin verdiği olanaklara bağlıdır.

Anadolu ve Rumeli ağızlarındaki eski dönemlerle örtüşen başlıca ünlü özelliklerinden bazıları şunlardır:

---

1 Anadolu ve Rumeli ağızları, elde var olan bütün metinlere ve yapılan araştırmalara dayanılarak, dil özellikleri açısından yapılan en son sınıflandırmada, Doğu Grubu Ağızları, Kuzeydoğu Grubu Ağızları ve Batı Grubu Ağızları olmak üzere üç temel ağız grubuna ayrılmıştır. Bunlar da kendi içlerinde birtakım alt ağız gruplarına ayrılmışlardır (Bu konuda bk. Leylâ Karahan, *Anadolu Ağızlarının Sınıflandırılması,* TDK Yay., Ankara 1996, 207 s.). Biz de eldeki bildiride yaptığımız açıklamalarda bu sınıflandırmaya uymuş bulunuyoruz.

Levent Şahverdi Arşivi

1. *e / i* sesi:

Eski Türkçe dönemindeki lehçe ayrılıkları dolayısıyla, ön seste ve ilk hecede i ünlüsü yanında kapalı e (*ė*) ünlüsünün varlığı da bilinmektedir (Gabain 1974, s. 44, § 16). Aynı durum Eski Anadolu Türkçesi için de söz konusudur. Ancak, metinlerde yazılış büyük bir çoğunlukla i yanındadır (Timurtaş 1976, s. 333/2; Korkmaz 1983, s. 39). Bu durum Anadolu ağızları için de geçerlidir. Mevcut ayrılıklar yazı diline kıyaslandığında, *i*'li sözlerin yaygın olduğu görülüyor. *i*'li şekiller Batı Grubu ağızlarında daha da yaygındır: *er / ir* 'asker', *erin / irin* 'dudak', *ert- / irt-* 'geçmek', *bėş/ biş, dė- / di-*, *gėce / gice*, *yėmek / yimek*, *yėr / yir*, *yėtiş- / yitiş-* vb.

2. Eski Türkçeden sonra Eski Anadolu Türkçesinde de *āç, āz, īç* 'iç', *ōd* 'ateş',*ōn, ūç, yūz* gibi Ana Türkçeden gelme asli uzunlukların varlığı bilinmektedir (Korkmaz 1995, 2005, s. 443-458).

Bu uzunluklar, Batı Anadolu'nun Uşak, Kütahya, Dinar (Afyon), Sivril (Denizli), Tavas, Bozdoğan (Aydın) ve bir dereceye kadar da Kars ili ağızlarında, daha çok Kınık ve Salur boyları ağızlarından gelen bir özellik olarak Eski Anadolu Türkçesindeki durumun devamı niteliğinde korunagelmiştir: *āl-, āt-, bāş, bēş, çāl-, ōn, vīr-, yāt- yōk* vb. (Korkmaz 1994/1, s. 16-21; 1999/I, II, s. 60/2).

3. Türkçenin çok genel bir kuralı durumunda olan ve ünlüleri kalınlık-incelik sırasına göre ayarlayan dil benzeşmesi (palatal harmonie) olayı, bilindiği üzere, Türkçede, Eski Türkçe döneminden beri çok güçlüdür. Aynı durum Eski Anadolu Türkçesinden geçerek Anadolu ağızlarında da kendini gösterir. Bu nedenle, ağızlara girmiş kurala aykırı alıntı sözler bile yazı dilindeki durumun aksine, ilerleyici ve gerileyici benzeşmelerle kural kapsamı içine alınmıştır. Ağızlardaki bu kurala bağlılık, Doğu ve Kuzeydoğu Grubu ağızlarında genellikle gerileyici benzeşme ve ünlü incelmesi biçimindedir (Karahan 1996, s. 3/2,4): *asker >esger, haber >heber, Hamit >Hemit, marifet >merifet, nasip >nesib, sohbet >söhbet, vasiyet >vesiyet* vb.

Batı Anadolu ağızlarını da içine alan Batı Grubu ağızlarında ise bu kural etkinliğini daha çok ilerleyici benzeşme biçiminde ortaya koymaktadır. Yalnız yer yer her iki yönlü benzeşme örneklerine de rastlanabiliyor: *acemi >acamı, adres >edres, ateş >ataş, eteş, Ayşe >Ayşa, Eşe, efkâr >efker, etraf >edref, evlat >evlet, fakir >faḳır, haciz >heciz, mahalle >mehelle, mercan >mercen, mezar >mezer, tāne (<Far. dāne) >dene* vb. (Karahan 1996, s. 3-5; Korkmaz 1994/1, s. 29-33; 1994/2, s. 48; Gülensoy 2003, s. 49).

İlerleyici benzeşmenin daha ağır bastığı Batı Grubu ağızlarında olsun öteki bazı ağızlarda olsun, yazı dilinde kalınlık-incelik uyumuna aykırı düşen *ki, iken / -ken, -leyin, -mtrak* vb. ekler ile *için, ile* gibi edatlar, *ki* bağlayıcı ve *i-* ek-fiili, Eski Anadolu Türkçesinde olduğu gibi burada da uyuma girmiş bulunmaktadır: *aḳşamleyin >āşamlayın*, *alıvėr- >alıvır-, arḳandaki >arḫañdaḫı, bakıyor ki >baḫıyo ḳu, çalġılar ile >çalġılānan, çıḳarken >çıḳaḳān, yoḳ idi >yoğudu, dururken*

Levent Şahverdi Arşivi

>dururḫana, ekşimtıraḳ >ekşimtirek, onunki >onuñḳu, sabahleyin >sabalayın, su ilen >suyunan, taş ile >daşılan, yanındaki >yanındaḥı, yok ki >yoḳ ḳu (Korkmaz 1994/1, s. 29-33; 1994/2, s. 45-47; 1994/3, § 7; Akar 2004, s. 16-17-18: 1-2) vb.

4. Dudak benzeşmesine gelince: Kısmen Eski Türkçedeki bir durumun devamı olarak Eski Anadolu Türkçesinde de dudak benzeşmesi yoktur. Bu durum *eyü, dilkü, gendü, esrük, yanku, yılduz* örneklerinde görüldüğü gibi kelime kök ve gövdelerinde yahut da *ılan-uñ* 'yılanın', *ḳardaşı-nuñ, bai-lu, dip-süz, geç-ür-, gir-e-vüz* 'girelim'*, kuş-ı, ulu-lık, alur-sın, ur-ınca* kelimelerinde görüldüğü gibi, kelimeye yuvarlak veya düz olarak eklenen eklerin varlığından ileri gelmektedir. Anadolu ve Rumeli ağızlarında da bölgeden bölgeye bazı farklı durumlar tespit edilmekle birlikte, kelime kök ve gövdelerinde yazı dilindekine aykırı olarak dudak benzeşmesinin oldukça güçlü olduğu görülüyor: *armut / armıt, çamur / çamır, çavuş / çavış, yağmur / yāmır, davul / davıl* vb. Hatta Afyon, Kastamonu, Nevşehir, Ordu ve Malatya'nın bazı ağızlarında *-yor* şimdiki zaman eki bile düzleşmiştir: *bilmiyem, çıkıya, diyi ki, dolanıyı* 'dolanıyor', *kesiye,* Manisa, Denizli, Muğla vb. ağızlarda ilk hecelerinde yuvarlak ünlü taşıyan bazı sözlerin daha sonraki hecelerinde yer alan düz geniş ünlüler de dar yuvarlak ünlülere dönüştürülerek dudak benzeşmesi güçlendirilmiştir: *burada >burdu, ḳonuşmadan >ġonuşmudan, ḳule >ġulu*, *oda >odu, ova >ovu, zurna >zurnu* (Korkmaz 1983, s. 422) vb. Bu durum Anadolu ağızlarında dudak benzeşmesi kuralının yalnız dar düz ünlüleri değil, geniş ünlüleri de kapsamına aldığını gösteren bir gelişmenin sonucudur. Bu gelişme *uyarınca fotoğraf >foturaf, horoz >horuz, horaz, doktōr >doḫtur, manto >mantu, motor >motur* vb. değişimler de kapsam içine girmiş oluyor.

Buna karşılık, dudak ünsüzlerinin etkisine bağlanan yuvarlaklaşmalar yanında, tıpkı Eski Anadolu Türkçesinde olduğu gibi düz kelime kök ve gövdelerine asıl yapılarındaki yuvarlaklığı koruyarak gelen ek ve şekiller de vardır. Kastamonu, Çankırı vb. bazı ağızlar ile özellikle Kuzeydoğu Grubu ağızlarında bu eğilim daha doğrusu eski şekilleri koruma eğilimi daha yaygındır: *altun, artuḳ, baba-nuz, bay-ġun, paḫlavu, ben-um, deġul, del-uḳ, eksuḳ,- ėv-unuz, yaz-uḳ, gėt-dum (getür-düm), gez-duḳ-, gel-duḳ, iç-duḳ, nene-cuğum, tani-duḳ* vb. Kuzeydoğu Grubu ağızlarında yuvarlaklaşan ünlü, yanındaki ünlü ne olursa olsun hep kalındır (Karahan 1996, s. 16/8).

Yukarıda belirtilen ve yer yer Eski Türkçe daha çok da Eski Anadolu Türkçesi ile ortaklaşan ünlü olayları bir yana bırakılırsa, bunun dışında, Anadolu ve Rumeli ağızlarında kalın ünlülerin incelmesi, ince ünlülerin kalınlaşması, düz ünlülerin yuvarlaklaşması, yuvarlak ünlülerin düzleşmesi, geniş ünlülerin daralması, dar ünlülerin genişlemesi gibi daha birçok ünlü değişimleri görülmektedir. Bunlar ya kendi içinde bulunan ünlülerin birbirine yahut da ünsüzlerin boğumlanma (articulation) açısından ünlülere yaptığı küçük değişimler ile *a, e, ı, i, o, ö, u, ü* gibi temel ünlülerin boğumlanma özelliklerinde bölgeden bölgeye değişen bazı farklı eğilimlerin ortaya koyduğu ünlü şekillenmeleridir. Söz gelişi normal *a* yanında dar *a'nın* (*á*), yuvarlak *a*'nın (*å*), genzel *a*'nın (*ã*) ve bulanık *a*'nın bulunması gibi.

Levent Şahverdi Arşivi

Buna karşılık bir de ünsüzlerin ünlüler üzerine yaptığı etkilerle bir ünlüyü başka bir ünlüye çeviren hatta böyle bir değişimle dil ve dudak benzeşmelerine bile aykırı olan durumlar ortaya çıkmaktadır. Söz gelişi:

a. Doğu Grubu ağızlarının bir kısmında çeşitli nedenlere bağlı olarak kendini gösteren ve kalınlık-incelik temelindeki ünlü uyumunu bozan *gelduḫ* 'geldik', *gidaḫ* 'gidelim', *gidacaḫlar* 'gidecekler', *geymaḫ* 'giymek', *gėtdıḫ* 'gittik', *gelmışaḫ* 'gelmişiz', *isteyecaḫsen* 'isteyeceksin' (Karahan 1996, s. 58-59) gibi değişimler,

b. Bir kısım Batı Grubu ağızlarında ve daha çok Orta Anadolu bölgesindeki ağızlarda, *k, g, ñ* damak ünsüzlerinin yol açtığı *düğme >dḳğme, görmek >ġórmek, göñül >ġóñül, kötü >ḳótü, yüñ >yúñ, güccük >ġúccük, öñlerinde >óñlerinde* gibi ünlü kalınlaşmaları (Karahan 1996, s. 118/2),

c. Bir kısım Batı Grubu ve özellikle Batı Anadolu ağızlarında, *y, c, ç, ş, n* gibi diş ve diş-eti ünsüzlerinin etkisi altında, kalın ünlülerin incelerek *alėyim, arḳadeş, asıcek, ağeş 'ağaç', ayeç, buleş-, pareya, baḳmeye, olmaycek* gibi dil benzeşmesini bozan durumlar ortaya koyması, Anadolu ve Rumeli ağızlarının ET, EAT ve TT'den bağımsız olarak kendine özgü işleyişinden kaynaklanan değişimlerdir. Bu değişimler aynı zamanda ünsüzlerin ünlüler üzerindeki etkilerinin, ünlülerin ünlüler üzerindeki etkilerinden daha güçlü olduğunu da ortaya koymaktadır.

ç. Türkçede *l, r* gibi akıcı ünsüzler ile kelime başlamadığı için Anadolu ve Rumeli ağızlarında bu sesler ile başlayan alıntı kelimeler, özellikle Batı Grubu ağızlarında hemen hemen kurallı olarak birer ünlü ön türemesine uğramıştır: *ırahat, ırazı, ıramazan, irica, ilenger, ileşber, Urus, Urum, ölüzgar, üleş* vb. Bu değişim, Türkçenin yapı özelliklerini koruma yönündeki bir tasarrufudur.

d. *Alın >alnı* örneğinde görüldüğü gibi, yazı dilinde vurgusuz dar orta hece ünlüleri düşmektedir. Bir kısım Batı Grubu ağızlarında ise geniş orta hece ünlülerinin de düşerek bu ağızlar için ayırıcı bir özellik oluşturduğu görülüyor. *O zaman >ózman, gėyecek >gėycek, olacak >olcek, yapacağız >yapcaz, buralar >bullar, buralara >burlara, buralarda >burlāda, çamaşırı >çamşırı, nerelerdesin >nerlerdesin* vb.

Ünsüzler Açısından:

Anadolu ve Rumeli ağızlarında ünsüz türleri sayı bakımından yazı dilindekinden farklıdır. Bunlardan yalnız *ñ* sesi Eski Türkçedeki yapısını koruyarak ve aynı şekilde Eski Anadolu Türkçesinden geçerek Anadolu ağızlarına kadar uzanagelmiştir. Öteki ünsüz türleri, aşağıda örnekleri verileceği üzere hep ünsüz değişmelerinden ortaya çıkan ve bölgeden bölgeye değişen özelliklere sahip olan türlerdir.

1. *ñ* ünsüzü:

Eski Türkçeden uzanagelen bu orta ve arka damak ünsüzü, Anadolu'nun Batı

Levent Şahverdi Arşivi

Grubu ağızlarında kelime kök ve gövdeleri ile, ilgi hâli, zamir kökenli 2. şah. teklik ve çokluk fiil çekimi ekleri ve iyelik kökenli 2. şah. çekimi eklerinde, yazı dilinin aksine korunagelmiştir: *beñiz, beñze-, deñiz, doñ, doñuz, göñül, iñilti, eliñ, eviñ, ev-iñ-de, tandır-ıñ, aldı-ñ, aldı-ñız, söyle-ñ, yapıyo-ñuz, gelir-siñ, gelir-siñiz* vb.

Buna karşılık Doğu Grubu ağızlarında *n*'ye dönüşerek, değişerek veya düşerek kaybolmuştur (Karahan 1996, s. 23, 56/5): *aldın, çeşmenın, begının, onın, gelsan, bildün, ağayıdın, baa, saa, maa, oa, emıriz, getdiz, canızı, eyimisiz* vb. (Karahan 1996, s. 26)

2. Anadolu'nun doğuda Van, Bitlis, Muş, Kars-Terekeme, batıda Afyon, Manisa, Aydın ve öteki bazı Türkmen ağızlarında, Eski Türkçede de olduğu gibi ilk hecesi genzel bir ünsüzle kapanan veya kelime içinde genzel bir ünsüz bulunan sözlerde, ön seste *b- >m* değişimi görülür: *ben >men, beñiz >meñiz, bıñar >mıñar, pancar >mancar, biñ >miñ, binek taşı >minek taşı, bunuñ >munuñ, parmak >māmak* (Korkmaz 1999/ I, II, s. 162/6) vb.

3. Ön ve arka damak *g / i* ünsüzlerinin iki ünlü arasında, ET ve EAT'ye koşut olarak korunmuş olması Doğu Grubu ve Doğu Grubu güney kesimi ağızları ile Afyon, Dinar, Denizli, Tavas gibi bir kısım Batı Grubu ağızlarına özgü bir özelliktir: *baġla-, begen-, begler, bulduġı, çaġrı, ciger, degilem, degirman, dügüm, inegin, oġlım, oġullarım, yegen, yüregim* (Korkmaz 2003/1-II, s. 161; Karahan 1996, s. 63/4) vb.

4. Eski Türkçedeki kelime başı *b*'leri TT yazı dilinde *p*'ye dönüştüğü hâlde, Anadolu ağızlarında yer yer korunmuştur*: barmaḳ* 'parmak'*, biş-, bişir-, bek* 'pek' *(<berk), bekmez, buñar* vb. (Korkmaz 1983, s. 423).

Buna karşılık Doğu ve özellikle bir kısım Kuzeydoğu Grubu ağızlarında karakteristik bir özellik olarak *b- >p-* tonsuzlaşmasına uğramış örnekler görülür: *balta >palta, bil- >pil-, bırçaḳ >pırçaḫ, bıraḳ- >pıraḳ-, bıçaḳ >pıçaḫ, bütün >pütün* vb. (Korkmaz 1983, s. 423); *babası >pobasi, böyügü >pėyuğu, benim >penum, böyle >poyle, beşiğin >peşuğun, beni >peni* vb. (Karahan 1996, s. 104/1).

5. Akıcı, yarı ünsüz niteliğindeki ön ses *y*'sinin (*y-*) ET'de ünlüler önünde eriyip düşmesi veya bir ilişmeye (prothese) uğraması ile *y*'li veya *y*'siz ikili sözlerin oluştuğu bilinmektedir (Gabain 1974, § 27). Aynı durum EAT kanalı ile Anadolu ağızlarına da geçmiş ve yaygın *y-*'li şekiller yanında pek çok *y-*'siz şekiller de yer almıştır: *igirmi* 'yirmi', *igit* 'yiğit', *uca* 'yüce', *uḫarı* 'yukarı', *ük* 'yük', *ürek* 'yürek', *üsgek* 'yüksek', *üz* 'yüz', *üz* 'yüzmek', *üzük* 'yüzük' vb. (Korkmaz 1999, s. 162).

6. Eski Türkçeye ve EAT'ne oranla *t- >d-* değişimi daha güçlü olmasına rağmen, Doğu Anadolu ağızları başta olmak üzere, *t-*'yi devam ettiren örnekler de görülmektedir: *toḫan-, tiken, til, tolu, tiz, ton-* vb. Trabzon, Rize, Ordu ve Giresun ağızlarında ise bu eski *t-*'ler kurallı olarak korunmuş veya yarı tonlu *t-*'ye dönüşmüştür (Karahan 1996, s. 104/1; Günay 2003, s. 77/5, 84; Brandemoen 2002/1, s. 210-211).

Levent Şahverdi Arşivi

7. Trabzon vb. bir kısım Kuzeydoğu Grubu ağızlarında ön seste ET'deki durumu koruma, ön damak *k-* ünsüzü için de söz konusudur: *kir-* 'girmek', *kibi, kemi, körur, kün, keydim, körmedim, keldum, kirdi* vb. (Karahan 1996, s. 104-105).

8. Anadolu ağızlarının EAT ile ortaklaşan ses değişimlerinden biri de iç ve son seslerdeki *-ḳ-, -ḳ* ünsüzlerinin sızıcılaşarak dip damak *ḫ* sesine dönüşmesidir. Eski Anadolu Türkçesindeki *arḫa, aḫşam, baḫ-, çoḫ, ıraḫ, yaḫşı, yoḫsulluk* (Ergin 1951, s. 287; Özkan 2000, s. 107) vb. şekillere karşı Orta ve Doğu Anadolu ağızlarında yaygın olarak: *aḳ >aḫ, arḳa >arḫâ, baḳır >baḫır, baḳmış >baḫmış, yoḳsul >yoḫsul, yoḳ >yoḫ* (Korkmaz 1983, s. 423) vb. örnekler görülür.

Anadolu ve Rumeli Ağızlarına Özgü Ünlü ve Ünsüz Olayları:

Yukarıda belirtilen Eski Türkçe ve Eski Anadolu Türkçesi ile ortaklaşan ünlü, ünsüz değişimleri dışında, Anadolu ve Rumeli ağız bölgelerinde egemen olan eğilimler veya ünsüzlerin birbirini etkileme özellikleri dolayısıyla pek çok ünsüz değişimleri görülmektedir. Bunlar, doğrudan doğruya Oğuz-Türkmen lehçesinin yapısında var olan değişim, kaynaşma ve gelişme eğilim ve özelliklerine dayanılarak ortaya konmuş değişim türleridir. Bölgelerin birbirinden farklı ağız yapısına çok yönlü zenginlik katan özelliklerdir. Şimdi de uzun bir zaman sürecinde iç bünyede kendini gösteren bu değişimlerden bazı örnekler verelim:

1. *İkincil uzun ünlüler:*

Bunlar, bölgenin çeşitli ağızlarında ünsüz düşmesi, ünsüz erimesi, ünlü birleşmesi, hece kaynaşması gibi değişimler sonucu ortaya çıkan uzun ünlülerdir. *b >v* değişmesi ve *v* erimesiyle *böbrek >bürek, f* erimesiyle *köfte >kōte*; *k >g >ğ >v, y* erimesiyle *bağ >bā*, *yağlı >yālı, eksiğini >ēsīni, akşam >āşam; h* erimesiyle *mahsul >māsıl*, *l* erimesi ile *ġözel >gözē; r* erimesiyle *terle- >tēle-, ḳarşıdan >ġāşıdan* (Buran 2007, s. 31-47); *değil >dīl, yağmur >yāmur, saña >sā, değiştir- >dēşdir-* (Demir 2007, s. 58 ve öt.) vb.

2. Doğu ve Kuzeydoğu Grubu ağızlarında alıntı sözlerdeki uzun ünlüler normal ünlülere dönüşmüştür: *āşık >aşık, cāriye >carye, dünyā >dünya, zaten >zeten, cāhil >cahal* vb.

3. Eski Türkçedeki tonsuz ön damak *k-* ünsüzü Türkiye Türkçesi yazı dilinde ve Anadolu ağızlarında bazı küçük istisnalar dışında kurallı olarak *k- >g-* değişimine uğramıştır: *kel- >gel-, kör- >gör-* gibi. Kalın tonsuz arka damak *k*'sı (*ḳ*) ise, yazı dilinde, Eski Türkçede olduğu gibi devam ettiği hâlde, Anadolu ağızlarında hemen hemen kurallı denecek biçimde tonlulaşarak *ḳ- >ġ-* değişimine uğramıştır: *ḳabar- >ġabar-, ḳaş >ġaş, ḳış >ġış, ḳoyun >ġoyun, ḳolay >ġolay* gibi. Bu da demektir ki *k-/ḳ* ünsüzlerinin tonlulaşma kapsamı Anadolu ve Rumeli ağızlarında genişletilmiştir. Ancak; Siirt, Ağrı, Bingöl, Bitlis, Diyarbakır, Elazığ, Muş gibi bir kısım Doğu grubu ağızlarında bu eski *ḳ*'nın korunduğu görülüyor: *ḳardaş, ḳarı, ḳaladır-, ḳorḫu-, ḳapi, ḳoyıncı* vb. (Karahan 1996, s. 64/5).

Levent Şahverdi Arşivi

4. *ḳ- >ġ >g* değişimi: Bu değişim daha çok Batı Grubunun Orta Anadolu ağızlarında görülen ve kalın tonsuz arka damak ḳ'sının tonlulaşarak dip damağa kaydırılmış olan bir türüdür: *ḳardeş >gardaş, ḳayna- >gayna-, ḳamçı >gamcı, ḳız >gız, ḳoyun >goyun* vb.

5. Eski Türkçede ve Eski Anadolu ağızlarındaki *ñ* ünsüzü Doğu Grubu ağızlarında bazı değişim aşamalarından geçerek yeni şekillere dönüşmüştür.

a. Bunlardan biri *ñ >g >ğ* biçiminde bir sızıcılaşmaya uğramasıdır: *bańa >bağa, oña >oğa, durduñuz >durduğuz, öñde >öğde, öñüne >öğüne, pıñar >pığar, yalıñuz >yalağuz* vb. (Karahan 1996, s. 24-25).

b. Doğu Grubu ağızlarının Kars, Ardahan, Posof yerli ağızlarında *ñ* ünsüzünün bazen *>ng* bazen de *>n* seslerine dönüştüğü görülüyor: *yeñi >yengi, yeñi >yenhi* gibi (Karahan 1996, s. 24).

c. *ñ >g >ğ* değişimi ile ilgili olarak bazı Batı Grubu ağızlarında rastlanan bir değişim türü de *n >ğ* değişiminden sonra, *ğ*'nin düşerek ve *n*'de var olan ses değerini yanındaki ünlüye yükleyerek aldığı şekildir: *bańa >bağa >baã, saña >sağa >saã, bulduñuz >buldūz, düñürcüler >dürcüler, pıñar >puar, ḳaldırdıñız >ġaldırdīz* vb. (Karahan 1996, s. 21).

ç. *ñ >g >ğ* değişimine uğramış şekiller, Doğu Grubu ağızlarında daha ileri bir değişim aşamasından geçerek kısalmış şekiller ortaya koymaktadır: *saña >saa, emriñiz >emriz, getdiñiz >getdiz, kendiñiz >gendiz, huzuruñuzdan >huzuruzdan, yoluñuz >yoluz, babañızın >babazın, anañız >anāz* vb. (Karahan 1996, s. 26).

6. Ünsüz değişmelerinin ilgi çekici bir türü de Kuzeydoğu Grubu'na giren bazı ağızlarda özellikle Trabzon ve Rize ağızlarında yaygın olan patlayıcı ön damak ünsüzleri olan *k, g*'nin sızıcılaşmasından oluşan *c, ç, g, k >c, ç, g, k* değişimidir: *ocuhtan* 'ocaktan', *pencere, çare, içeri >içeri, gel >cel, gelin >celin, gelirsin >celursen, git- >cit, giderum >ciderum, güzel >cüzel, kimse >cimse, güleriz >cüleriz, peki >peçi* vb. (Korkmaz 1983, s. 423; Karahan 1996, s. 100/2).

7. Ünsüz İkizleşmesi: Anadolu ve Rumeli ağızlarının önemli özelliklerinden biri de yer yer kendini gösteren iç seste ünsüz ikizleşmesi olayıdır. Batı Grubu ağızlarında vurgu etkisine, boğumlanma hareketindeki yoğunlaşmaya veya uzunluğu kaybolan bir hecenin ses değerini telafiye dayanan bir değişmedir: *azık >azzık, bakarın >bakkarın, ışık >ışşık, ısır- >ıssır-, Reşat >İreşşat, makas >makkas, mesele >messele, sakal >sakkal, vak'a >vakka, yazık >yazzık, yeñiden >yeñidden, yüzük >yüzzük, Zekiye >Zekiyye* vb. (Korkmaz 1994/1, § 137; 1994/2, § 116). Bu olay, Doğu Grubu ağızlarında ilgi çekici bir özellik olarak daha çok, sayı adlarında, *k, d, t, b, p* gibi patlayıcı ünsüzlerde görülür: *dokuz >dokkuz, yedi >yeddi, sekiz >sekkiz, otuz >ottuz* vb.

8. Ünsüz Düşmesi:

Ünsüz düşmesi bazı ağızlarda daha sık bazılarında daha seyrek olmak üzere hemen bütün ağızlarda görülebilen bir ses olayıdır. En çok düşen ses iç ve son

Levent Şahverdi Arşivi

seslerde olmak üzere *r, l* gibi akıcı ünsüzlerdir. *r* ünsüzü, Batı Anadolu'nun Aydın, Denizli İzmir, Manisa, Uşak gibi ağızlarında yoğun ve düzenli olarak düşer. Düşüş hızı bölgenin güneyine doğru yavaşlar. Afyon, Isparta, Kütahya, Burdur ile birlikte Nevşehir vb. Orta Anadolu ağızlarında da görülebilir: *eğer >eyē, giderken >gidēken, vardım >vādım, ḳalkar >ḳāḳā, almıyor >āmıyor, nasıl? >nası?, geldi >gēdi, güzeldi >güzēdi* vb. (Korkmaz 1994/ l, § 137, l 38; Karahan 1996, s. 129/10). *r* ve *l* düşmesi olayları, Kars vb. bazı Doğu Anadolu ağızlarında da görülen belirgin bir özelliktir: *nedir? >nèdi?, bozmaktadır >bozmaḫdadı, kimindir >kimindi, oturdum >otudum, ḳaldırdı >ġaldırdu, getirmişler >getimişler, belki >bėki, geldiñiz >gēdiñiz, ḳalḳ >ġaḫ* vb. (Ercilasun 2002, s. 133-135). Düşme olayı daha seyrek olmak üzere *f, n, ñ, y, k, h, ğ* gibi ünsüzlerde de görülür: *çift >çit, müftü >m ūtü, yufḳa >yuḫa, yüksek >yūsek, rençperlik >ileşberlik, genç-ḳoca >geş-ġoca, böyle >bėle, keyflenir >kėflenir, eylen- >ėlen-, mağdur >mādur, yigirmi, irmi, hemen >emen, hücum >ücum, herif >erif, hükümet >ükümet* vb. (yukarıda göst. yerler).

9. Hece Kaynaşması:

Hece kaynaşması, boğumlanma özellikleri açısından aşınmaya ve düşmeye elverişli olan ünsüzlerin düşerek veya yanlarındaki ünlüler ile kaynaşarak kelime içindeki hece sayısını azaltması olayıdır. Bu olay hemen bütün Anadolu ve Rumeli ağızlarında görülen bir yaygınlıktadır: *aydıvereyim >aydōrem, bugün >bōn, pişirelim >bişirēm, getiririz >getiriz, otururuz >oturuz, varırım >varım, ėdeyim >ėden, gelmeyecek >gelmecek, sabahleyin >sabālan, ḳandırayın >ġandıren, ötekiler >ötāler, aşağıda >aşāda, yapayım >yapėm, çıkıyor >çıḫīr, gidiyor >gediy, gideceğik >gidecīk* vb. (Korkmaz 1994/1, § 134; 1994/2, § 112; Ercilasun 2002, s. 147; Karahan 1996, s. 1 32/12).

Anadolu ve Rumeli Ağızlarında Kıpçak Etkisi:

Anadolu ve Rumeli ağızlarının en ilgi çekici özelliklerinden biri de yer yer Kıpçak lehçesinden gelme özelliklerin yer alması veya bu özelliklerin Oğuz-Türkmen lehçesine özgü özelliklerle kaynaşmış olmasıdır.

Batı Grubu'na giren Bartın, Amasra, Çaycuma ağızları ile bazı Sivas ağızlarında, İzmit 'in Taşköprü ve kısmen Ova ağzında görülen *ñ >y* değişmeleri ve özellikle Bartın, Amasra, Çaycuma vb. bazı ağızlarda görülen *ñ >g >v* biçimindeki değişmeler çok ilgi çekicidir.

a. *ñ >y* ile: *beñiz >beyiz, deñiz >deyiz, deñiş- >deyiş-, seniñ >seniy, sorsañ >sorsay, ḳalkdıñ mı? >ḳalkdıy mı?, dėrsiñiz >dirsiyiz, ne yapıyorsuñuz >ne yapıyosuz, alacak mısıñ >alcey* mi vb. Bu özellik Doğu Grubu'na giren Urfa merkez ve Ceylanpınar ağızlarında da görülebilir: *evlenseñ >evlensey, seniñ >seniy, eviñi >eviyi, durduñuz >durduyuz, gördüñüz >gördüyüz* vb. (Korkmaz 1994/3, s. 18, § 1 3; Karahan 1996, s. 22, 25; Demir 2007, s. 58)

Levent Şahverdi Arşivi

b. *ñ >v* değişimi ile: *köñül >gövül, yaluñuz >yalavuz, toñuz >dovuz, öñ >öv, soñ >sov, yuñ (yün) >yuv, pıñar >puvar* vb. Bu olay, yuvarlak ünlüler yanında görüldüğüne göre, ünlülerin ünsüzlere etkisi sonucu olmalıdır (Korkmaz 1994/3, s. 19-20, § 14; Demir 2007, s. 59)

c. *g >v* değişimi ile*: aġaç >avaç, ağar- >avar-, aġır >avır, aġız >avız, sıġır >sıvır, baġ >bav, daġ >dav, yağ >yav* vb. (Korkmaz 1994/3, s. 20, § 15)

ç. Pek seyrek durumlarda eski bir Kıpçak yerleşiminin kalıntıları olarak yer yer özellikle fiillerdeki 2. şah. çokluk ekinde *s >h >ẖ* ve başka yerlerde *y >c, ş c* değişmeleri de görülebilir: *seninle >hennen* (Aydın-Bozdoğan), *siz >his, sizi >hizi* (Gaziantep), *sus- >hös- hırız >hırẖız* vb. (Korkmaz, 1994/1, s. 63, § 91 ve not 166)

B. Şekil Bilgisi (Morphologie) Açısından:

Anadolu ve Rumeli ağızları şekil yapısı bakımından yer yer kendine özgü durumlar sergilemesine ve yazı dilinden ayrılan birtakım ek ve yapılara sahip olmasına rağmen, genellikle yazı dili ile ortaklaşır. Bununla birlikte yazı dilinden ayrıldığı ve Eski Anadolu Türkçesi ile ortaklaştığı noktalar da vardır. Ancak, bu ağızlarda göze çarpan en belirgin özellik, çeşitli eklerin ses yapılarında kendini gösteren ve birbirinden farklı etkenlere bağlı değişmelerin ortaya koyduğu çeşitlenmelerdir. Şimdi bu durumları yansıtan bazı örnekler verelim:

I. Eski Türkçe ve Eski Anadolu Türkçesi ile Ortaklaştığı Noktalar:

1. Soma (Manisa), Çivril (Denizli), Bozdoğan (Aydın), Tavas (Denizli), Simav Tavşanlı (Kütahya) ve Rize kesimlerini içine alan bir kısım ağızlarda yaygın yükleme hâli eki *+I / + U*'nun yerini, şekilce yönelme hâli eki ile birleşen *+A* eki almıştır. Bu durum Eski Türkçe döneminde de yer yer kendini gösteren *+Ag* yükleme hâli ekinin *-g* düşmesi ile ve Eski Anadolu Türkçesi kanalı ile Anadolu ağızlarındaki uzantısı niteliğinde bir morfo-fonoloji olayıdır: *bōçılara* 'bohçaları', *dağlara* 'dağları', *derdime* 'derdimi', *ġāveye* 'kahveyi', *ġızıña* 'kızını', *kesmişlē ḳapızlara* 'karpuzları kesmişler' vb. (Korkmaz 1999/I, II, s. 163)

2. Anadolu'nun Akçadağ, Darende, Doğanşehir, Elbistan vb. bir kısım Batı Grubu ağızlarında, bulunma hâli eki, tıpkı Köktürk metinlerinde olduğu gibi çıkma hâli işlevini de yüklenmiştir. *Ajlıḫda bunaldılar* 'açlıktan bunaldılar', *elinde bir yól aldı gitti* 'elinden bir yol aldı gitti' *evde çıḫdılar* 'evden çıktılar' *gözünde aḫıttım* 'gözümden akıttım' *şimdide sōna* 'şimdiden sonra' vb. (Caferoğlu 1945, s. 46, 47)

3. a. Çekimli fiillere gelen zamir kökenli teklik 1. ve 2. şahıs ekleri ile bildirme ekleri Ağrı, Bingöl, Bitlis, Diyarbakır, Muş, Urfa, Van, Palu vb. Doğu Grubu ağızlarında Eski Anadolu Türkçesinde olduğu gibi *-An* ve *-sAn* biçimindedir: *alır-am, çıhıy-am, alacağ-am, geler-em, gızın-am, görmiş-sen, değil-sen, isteyecaḫ-sen, gelmiş-sen* vb. (Karahan 1996, s. 67-68/1)

Levent Şahverdi Arşivi

b. Fiil çekimlerindeki zamir kökenli çokluk 2. şahıs eki ile 2. şahıs bildirme eki de bu ağızlarda genellikle Eski Anadolu Türkçesine koşut olarak *-sIz* biçimindedir: *ėder-siz, gelir siz, oḫimiş-siz, olacaḫ-sız, eyi mi-siz, içer-siz* vb.

4. Eski Anadolu Türkçesine özgü tasvir fiili kalıbında bir şimdiki zaman eki olan *-A yorur* (*<al-a yoru-r* vb), Türkiye Türkçesi yazı diline uyuma aykırı-*(I) yor* biçimi ile geçtiği hâlde, Anadolu ağızlarında ünlü düşmesi, hece kaynaşması, düzleşme ve *-r* düşmesi ile *-yAr* (*alıyar, geliyer*), *-yA* (*alıya, gidiye*), *-yir* (*deyirsen, yiyir*), *-yo* (*alıyo, dolanıyo*) gibi şekiller almıştır. Ancak Batı Grubu'nun Adana, Silifke (İçel), Antakya, Niğde, Nevşehir ve yöresinin bir kısım ağızlarında ve daha çok Salur boyunu temsil eden bir özellik olarak, bu ekin tıpkı Eski Anadolu Türkçesinde olduğu gibi *-A yorur / -I yorur / -U yorur* veya ünlü incelmesi ile *-A yörür / -I yörür / -U yörür* biçiminde süregeldiği görülüyor: *oturayorur, bayram oluyorur, canım sıḫılıyorur, çıḫıyorur, duruyorur, paltalayorur, dönüyörürler, geçiyörürüz, öldürüyörürler* vb. (Korkmaz 1994/2, s. ı 42, 144, 1 52, 160; Karahan 1996, s. 141)

5. Eski Anadolu Türkçesinde yuvarlak ünlü taşıyan eklerin, bir kısım Anadolu ve Rumeli ağızlarında düzlük yuvarlaklık uyumuna aykırı olarak yuvarlak biçimde devam ettiği görülüyor. Görülen geçmiş zaman ve *-dUk* sıfat-fiil, *-dUr-* ettirgenlik, *-Uk* çekimli fiilde birinci şahıs çokluk eki, *+lU, +sUz, +cUk* sıfat vb. ekleri içine alan bu özellik daha çok Artvin, Ardanuç, Ardahan, Kars, Gümüşhane, Erzurum, Erzincan, Harput (Elazığ) ve yöresi ağızları ile bütün Muş ve Bingöl ağızlarında yoğunlaşmıştır: *biş-dük, çıḫ-dum, ver-duḫ, bizde-dür, bizim-dür, var-dur, köleyüḫ, alur-um, alur-uḫ, alur-sız, tanır-uḫ, bişür-, yaz-dur-, edep-süz, ev-üm, işim-üz, ġarış-uḫ, yaz-uḫ* vb. (Karahan 1996, s. 60-62/1, 09/2; Korkmaz 1999/I, II, s. 164/4)

6. Eski Anadolu Türkçesinde *-gA >-A* değişmesi ile oluşan *-A* istek eki Doğu Grubu ağızlarında bütün şahıslar için işlek olarak kullanılır: *bul-a-m, var-a-m, gel-e-m, ged-e-k mi? diyni-y-e-k* 'dinleyelim' vb. (Caferoğlu 1945, s. 134; Karahan 1996, s. 57/17)

7. Türkiye Türkçesi yazı dilinde teklik birinci şahıs emir eki olarak *-Ayım* şekli kullanılırken, bir kısım Anadolu ağızlarında Eski Türkçedeki *-Ayın (-Ayın, -yın)* şekli devam ettirilmiştir. *Al-ayın, çalış-ayın, gaç-ayın, gez-eyin, gör-eyin, yapa-yın, oyna-yın, öl-eyin* vb. (Korkmaz 1999/I, II, s. I 64/6)

Batı Grubu ağızlarından Adana, Ankara, Çorum, Kastamonu, Konya, Niğde, Zonguldak ve yöresindeki bir kısım ağızlarda süregelen bu özellik, bölgenin Afyon, Antalya, Aydın, Balıkesir, Bilecik, Burdur, Bursa, Çanakkale, Denizli, Isparta, Kütahya, Manisa, Muğla, Uşak ve Bartın ağızlarında ses kaynaşmasına uğrayacak *-an/-en* biçiminde süregelmektedir: *dutēn, giden (<gid-eyin), gelēn (<gel-eyin), gösterēn, öpón, varen* vb. (Karahan age, s. 148-149)

8. Eski Anadolu Türkçesinde fiillerin 1. şahıs teklik ve çokluk çekimlerinde, bildirme ve şahıs eki olarak kullanılan zamir kökenli *-vAn, -vUz* ekleri Kastamo-

Levent Şahverdi Arşivi

nu, Bartın ve yöresi ağızlarında *göv >göy* ‘gökyüzü’, *gövcek >göycek* ‘sevgili’ örneklerinde görüldüğü gibi *v >y* yumuşaması ile *-yIn / -yUn, -yIz / -yUz* biçiminde bir ara geçiş aşaması olarak korunmuş bulunuyor: *ben ġaçaḳyın* ‘kaçağım’, *ben de leşber-yin; ben Ant Garaköyünden-yin, ben oranıg aşā mehellesinden-yin; deyil-yin, erkek-yin; biz burada arkadaş-yuz; leşber-yūz, orta mehelleden-yüz* vb. (Korkmaz 1999/I, II, s. 165/7)

9. Eski Türkçedeki *-gına / ḳına (<ḳınya)* küçültme ve güçlendirme eki, yer yer birçok ağızda, çekimli fiillerde anlam güçlendirici olarak *-ḳına* biçiminde, zarflarda ise ses değişmesi ve kaynaşması ile kısalmış *-na* biçiminde süregelmiştir: *aldı-ḳına*, ‘aldı ki’, *didi kine* ‘dedi ki’, *baḫdı-ḳına, çabuḳca-na* ‘çabucak’, *eyce-ne* ‘iyice’, *güzelce-ne, yenide-ne (<*yeñiden-ne), ıñgas-da-na* vb. (Korkmaz 1999/I, II, s. 165/8)

10. Eski Anadolu Türkçesinin *-uban/-üben* zarf-fiil eki *-ıban/-iben* şekliyle Kars yöresi ağızlarında devam etmektedir: *ver-iben, gör-iben, gözle-y-iben* vb. (Korkmaz 1983, s. 425: zarf-fiiller 2)

11. Oğuz-Türkmen ve Kıpçak lehçelerine özgü eski bir gelecek zaman sıfat-fiil eki olan *-AsI,* yer yer ağızlarda devam etmektedir. Bu ek, *ata bin-esi-m geldi; seni gör-esi-m geldi; gözü çık-ası, kör ol-ası, geber-esi, başını yi-y-esi* gibi kısmen yazı dili ile ortaklaşan, istek ve kargış bildiren kalıplaşmış sözlerde yer aldığı gibi; istek bildiren daha canlı kullanılışları da vardır: *gör-esi-m geldüvü vaḫıt; beş üz devenin ġaldır-ası* ‘kaldırabileceği’, *kumaşlardan üklet; çāşıya gid-esi-m yoḫ; yük arabasına min-esi-m gelmeye; su iç-esileri geliyo* vb. Bazen bu ek, “-ıncaya kadar” zarf-fiil kalıbının da yerini tutar: *öl-esi-ye çalış-; ġatıl-ası ya gül-; dayireler açıl-ası ġadaḳ ben onu getirin* vb. (Korkmaz 1999/I, II, s. 1 65/9). Şekil bilgisi ile ilgili daha epey örnek gösterilebilir.

Anadolu ve Rumeli Ağızlarına Özgü Şekiller ve Çok Yönlü Şekillenmeler:

Yukarıdaki açıklamalar sırasında belirtildiği üzere, şekil bilgisi ile ilgili birtakım gramer özellikleri, bu ağızlarda, ses yapıları bakımından birbirinden farklı değişimlere uğrayarak yeni ek türlerinin ortaya çıkmasına yol açmıştır. Bu nitelikteki çeşitlemelerden sıraladığımız bazı örnekler şunlardır:

1. *bana, sana, ona* gibi yönelme eki almış 1, 2 ve 3. şahıs zamirleri, Doğu Grubu ağızlarında, öteki Anadolu ağızlarından farklı yapıda karşımıza çıkar:

a. *bahan* ‘bana’, *behen* ‘bana’, *bağan, beğen*, *bān, man, mañ; sahan* ‘sana’, *sehen*, *seğen, saan, seen, sañ; ogan* ‘ona’ vb.

İç sesteki çok ilgi çekici ses değişimlerinin sonucu olan bu şekiller, zamirler açısından Doğu Grubu ağızlarını öteki grup ağızlarından ayırmaktadır.

b. Aynı bölgedeki *bene, sene* gibi şekiller, a) maddesindekilere oranla daha az yaygındır.

Levent Şahverdi Arşivi

2. Yazı dilinin

a. Çokluk 2. şahıs iyelik eki ile iyelik kökenli şahıs eki olan *-ñIz / -ñUz* ekleri, Doğu Grubu ağızlarında yapısındaki damak *ñ*'sinin eriyip kaybolması ve şahıs ekinin görülen geçmiş zaman ve şart kipinde, kip ekinin ünlüsü ile kaynaşması sonucunda ek *-z*'ye dönüşmüştür. Bu özelliği ile Doğu Grubu ağızları, Kuzeydoğu ve Batı Grubu ağızlarından ayrılmaktadır: *evizi (<eviñizi), tapuzı* 'tapunuzu', *yapduz* 'yaptınız', *yuḫladız* 'uyukladınız'; *gelsez* 'gelseniz', *gılsaz* 'kılsanız', *babaza* 'babanıza', *eliz* 'eliniz' vb.

b. Urfa merkez, Ceylanpınar, Tuzluca gibi ağızlarda, bu ekler *ñ >y* değişimi ile-*ñIz / -ñUz >-yIz / -yUz* biçimine girmiştir: *ağañız >ağayız, eliñiz >eliyiz, durduñuz >durduyuz* vb.

c. Hanak, Kağızman Türkmen ağızlarında ve Palu'da, ek *ñ >ğ* değişimi ile *-ğIz* / *-ğUz*'a dönüşmüştür: *anañız >anağız, yerseñiz >yerseğiz, başıñızı >başığızı, yapdıñız >yapdığız, getürdüñüz >getürduğuz* vb.

ç. Iğdır ve yöresi ağızlarında ise iç sesteki yumuşak *ğ* ünsüzü eriyerek ve yanlarındaki ünlülerle kaynaşarak bir ikiz ünlüye dönüşmüştür: *bildiñiz >bildi‿iz, dediñiz >dedi‿iz, denediñiz >denedi‿iz* vb.

Bu ek Kuzeydoğu Grubu ağızlarında ise, yalnız *ñ >n* değişmesine ve ünlü yuvarlaklaşmasına uğrayarak *-nuz* biçimini almıştır: *yatsañız >yatsanuz, anañız >ananuz, eviñiz >evinuz* vb.

Batı Grubu ağızlarında, Eski Anadolu Türkçesinde olduğu gibi *-ñIz / -ñUz* biçimleri kullanılagelmektedir*: babañız, başıñız, hepiñiz, parañız, deseñiz, vėrdiñiz, yāsañız, ġonuşcādıñız* vb. (Karahan 1996, s. 40/4)

3. Şimdiki zaman ekindeki çeşitlenmeler:

a. Eski Türkçedeki *-yorur* şimdiki zaman ekinin daha hece kaynaşmasına uğramamış *-yorur* veya sırf son sesteki *-r*'nin düşmesi ile oluşan *-yoru* biçimleri Batı Grubu ağızlarında görülmektedir. Bu ek *yorur/yoru* biçimleriyle bölgenin güney ve batısından başlayarak iç kesimlerine kadar uzanır ve genellikle Salur boyu yerleşim bölgelerinde görülür (Korkmaz 1995, 2005/II, s. 186/ l0): *alıyorur, başlayorur, çıḫıyorur, deyorur, duruyorur, oturuyorur, alıyoru, añlıyoru, biliyoru, çıḫıyoru, geliyoru, bilmeyoru, ġurtulmayoru* vb. (Karahan 1996, s. 140-141)

Bu ekin yeni ses değişimlerinden geçen epey türü vardır. Ek, Batı Grubu ağızlarında yer yer birtakım ses değişmelerine uğrayarak farklı biçimlere girmiştir.

b. Ek, birer ünlü incelmesi ile *-yörür* ve *-yörü* biçimlerine de dönüşmüştür: *başlāyörü, dėyörü, geçiyörü, geçiyörüz, olmuyörür, çıḫıyörürmüş* vb. (Karahan 1996, s. 141).

c. Batı Grubu'nun pek çok ağzında yazı dilindeki *-yor*'un, *-yor >-yo* değişiminden oluşmuş *-yo* eki kullanılabilir: *alıyo, deyo, dolanıyo, geliyoḫ, tanıyodum, içiyoñ, ekemeyós, yiyola* vb. Bu ekin bazı ağızlarda nadiren inceldiği de görülür: *geliyö, çıḫıyö* vb.

Levent Şahverdi Arşivi

ç. Ek ünlüsünün düzleşmesi ile *-yA /-yĀ* biçimlerinde:

Amasra, Bartın, Bolu, İzmit, Ovacık vb. ağızlarda görülen bir değişmedir: *bakıye, biliye, çıkıya, duriye, eylenmeyā, geliya, gidiyen, seviyan, öliye, ölüyekana* vb. (Karahan 1996, s. 143)

d. *-yor / -yo* ekinin kullanıldığı bazı ağızlarda, *-yor >-yo* değişimi dolayısıyla kaybolan seslerin telafisi için ek ünsüzünün ikizleştiği veya ek öncesindeki ünlünün uzadığı görülür: *başlāyo, durmāyo, kalmāyo, deyyoruñ* 'diyorsun', *iñileyyo* vb.

e. Şimdiki zaman eki almış fiillerin olumsuz ve soru şekilleri, Muğla, Çanakkale vb. bazı ağızlarda standart yapının dışına taşmıştır: *gelimiyon?* 'geliyor musun?', *geliyomez* 'gelmiyoruz', *geliyumamıñ* 'gelmiyor musun?', *biliyomaz* 'bilmiyor', *görüyomdz* 'göremiyoruz' vb. (Korkmaz 1994/1, Muğla Metinleri; A. Akar 2004, s. 58)

f. Şimdiki zaman eki Doğu Grubu ağızlarında da birtakım değişmeler gösterir ve *-yer / -yir / éyr /-ér / -ēr / -ir* biçimlerine girer (Karahan 1996, s. 90).

Kemah, Tercan, Çayırlı (Erzurum), Artvin, Şavşat vb. ağızlarında *-yėr / -yir / -yır* biçimlerindedir: *ediyėr, bişiyer, oluyėr; alıyır, içiyir, geçiyir; başlıyr, biliyr* vb. (Karahan 1996, s. 69)

Ek, güneye indikçe daralma, düşme, uzama gibi olaylara uğrar.

g. Ek; Ahlat, Malazgirt, Erzurum, Aşkale, Ovacık, Pasinler, Horasan ve kısmen Bingöl ağızlarında *-ir* biçimindedir: *çekir, çekirsen, gelir, isdirem, kızır, oḫır, baḫirik, edirem, yapir* vb.

h. Ek; Bitlis, Muş, Pala, Karakoçan ve Bingöl ağızlarında kapalı e (*ė*) ile *-er* biçimindedir: *baḫėr* 'bakıyor'*, oḫėrler* 'okuyorlar', *ėdėr, gelėrem, gelėsen* vb.

j. Ek; Diyarbakır, Urfa, Van ve kısmen Bingöl, Karakoçan ağızlarında *-i (y) /-(y) i* biçimlerindedir: *içiyem, içi, içisiz, ḳorḫıyam, ḳorḫısan, ḳorḫiy, geli, gelisen, sızliyi* vb. Palu ve Bingöl merkez ağızlarında seyrek olarak *i* eki de yer alır: *baḫim, çevüriler* vb.

k. Kuzeydoğu Grubu ağızlarında dar yuvarlak ve dar düz ünlülü şimdiki zaman eki kullanılır. Ana bölgenin doğusuna doğru yuvarlak ünlülü ekler de yoğunluk kazanmıştır: *boğayur, deyur, baḳiyor, çıḳiyor, oliyôr* vb. (Karahan age., s. 108).

4. Denizli, Aydın, Muğla ve yöresindeki gibi Yörük ağızlarında, şimdiki zaman kipi, *yoru (yoru-r)* tasvir fiili dışında, *yat- >bat-, bar-* 'varmak', *gel-, dur-, otur-, yörü- >-p börü-* gibi daha başka tasvir fiilleri ile de kullanılabilmektedir. Bunlar tasvir fiili niteliğindeki yardımcı fiillerin, asıl fiilin *-Ip* zarf-fiil eki ile birleşip kaynaşmasından oluşmuştur. Bu türetmeler özellikle Muğla ve yöresi ağızlarında yaygındır.

a. *-Ip yat- >-Ip bat- /-I bat-* biçiminde: *alıp-batı* 'alıyor', *yapıp batılla* 'yapıyorlar', *getirip-batīmış* 'getiriyormuş', *hazırlanıp-batır* 'hazırlanıyor', *ġızar-*

Levent Şahverdi Arşivi

da-batīmış ‘kızartıyormuş’, *getiri-batırın* ‘getiriyorum’, *bakı-batırımış* ‘bakıyormuş’, *yayılı-batīmış* ‘yayılıyormuş’ vb.

b. *-Ip bar- / -I bar-* ile: *gidip-barı* ‘gidiyor’*, varıp barīmış* ‘varıyormuş’, *gidip-bārın* ‘gidiyorum’ vb.

c. *-Ip gel- >Ik gel-* ile yapılanlar: *gelik-gelīken* ‘geliyorken’, *biri gelik-gelirimiş, sen öteden gelik gelīsin, gek-gelīkene* vb.

ç. *-U- yomaz >-i- yomaz* biçimiyle: *biliyoman* ‘bilmiyorum, bilemiyorum’, *biliyomaz* ‘bilmiyor’, *içiyomaz* ‘içmiyor, içemiyor’, *yiyomaz* ‘yemiyor, yiyemiyor’, *geliyomazla* ‘gelmiyorlar, gelemiyorlar’ vb. (Korkmaz 1994/1, s. 94-102; Ercilasun 1983, s. 261-262; Akar 2004, s. 56-59).

5. Anadolu ve Rumeli ağızlarında duyulan geçmiş zaman kipi için genellikle *-mIş / -mUş* eki kullanılır. Yalnız bu ekin dil ve dudak benzeşmesi açısından uyum dışı şekilleri de vardır. Bir de bu ek, yazı dilinde olduğu gibi yalnız duyulan geçmiş zaman görevinde değildir. Aynı zamanda görülen geçmiş zaman görevindedir: *çalişmişam* ‘çalıştım’, *gezmişim* ‘gezdim’, *fırtınaya dutılmişük* ‘fırtınaya tutulduk’ vb. (Demir 2007, s. 68).

6. Batı Grubu ağızları içinde yer alan Adana, Hatay, Kahramanmaraş ve Gaziantep ağızlarında kullanılan bir başka geçmiş zaman eki de *-Ik*’tır. Bu ek, gerçekleştiği başkasından duyulduğu hâlde, yapıldığına kesinlikle inanılan eylemler için kullanılır ve güçlü bir ihtimal gösterir: *gediğim, gediksin, gedik, deyik, çevirikle, geliğik, geliksin, gelikle* vb. (Karahan 1996, s. 147/8; Aksoy 1945, s. 176/15; Miskioğlu, TD, S. 29, s. 1-3; Demir 1996/b, s. 136- 148).

7. Doğu Anadolu bölgesinin Bulanık, Ahlat, Adilcevaz ve Van ağızlarında duyulan geçmiş zaman kipi için, Irak ve Azerbaycan Türkçelerinde olduğu gibi *-Ip, -Iptur* ekleri de kullanılır: *degişipsen, gelipsen, alıptur* vb. *-Iptur* eki yalnız Ahlat ağzında yer alır (Zülfikar 1978, s. 309). Bu ek bir kısım Kars ağızlarında *p >f* değişimi ile *-If / -Uf*’a dönüşmüştür: *dolduruf, ġırḫıf, ġorḫuf* vb.

8. Kahramanmaraş, Adana, Hatay ve kısmen Gaziantep ağızlarında gelecek zaman için *-IcI* eki kullanılmaktadır: *alıcı* ‘alacak’, *gelici* ‘gelecek’, *olıcı* ‘olacak’, *çıkıcı* ‘çıkacak’ vb.

9. Konya, Karaman, Nevşehir, Niğde vb. Orta Anadolu ağızlarında yaygın olan *-IşIn* zarf-fiil eki, *-IncA* zarf-fiil ekinin koşutudur: *alışın* ‘alınca’, *gelişin* ‘gelince’, *gidişin* ‘gidince’, *deyişin* ‘diyince’, *varışın* ‘varınca’ vb. Bu ek Sivas ağzında “-rken, -dıktan sonra” anlamları ile de kullanılır: *burdan gidişin* ‘burdan giderken, gittikten sonra’, *āmin deyişin, orġa varışın* vb. Ürgüp ve yöresi ağızlarında ekin *-IşgIn* biçimine de rastlanır: *ġúz gelişgin* ‘güz gelince’*, gėri verişgin* ‘geri verince’ vb.

10. Bazı Anadolu ağızlarında da yazı dilinin *-IncA / -UncA* zarf-fiil eki ses değişmeleri ile *-IncI / -IncAḳ / -IncAḫ* biçimlerine girmiştir: *duruncu, oturuncu, gülüncü, bitmeyincek, görmeyincek, baḫıncaḫ, yoluncaḫ* vb.

Levent Şahverdi Arşivi

11. Karaman ve Isparta ağızlarındaki *-mAcA*, Terekeme ağızlarındaki *-mA-mAcA* zarf fiil ekleri, örneklerine eski metinlerde ve yazı dilinde rastlanmayan değişik türlerdir. Bu ekler "bir zamana kadar, -maksızın" anlamlarını veren veya fiilin oluş tarzını bildiren görevlerle kullanılır: *bayılmaca gülüşme* 'bayılırcasına gülüşme', *buñalmaca...* 'bunalarak', *bilmemece* 'bilmeksizin', *yörümece git-* 'yürüye yürüye gitmek' vb.

12. Doğu Anadolu ağızlarındaki *-AndA* zarf-fiil eki, anlamca yazı dilindeki *-Inca* ve *-rken* zarf-fiillerinin yerini tutar: *gelende* 'gelince, gelirken', *doḫunanda* 'dokununca, dokunurken' *oḫuyanda* 'okuyunca, okurken' vb.

13. Eski Anadolu Türkçesinin *-Uban* zarf-fiil eki *-IbAn* biçimiyle Kars ve yöresi ağızlarında da kullanılmaktadır: *dutuban* 'tutarak', *gözleyiben* 'gözleyerek', *vėriben* 'vererek' vb. (Korkmaz 1983, s. 245: zarf-fiiller)

C. Söz Varlığı Açısından:

Anadolu ve Rumeli ağızları, söz varlığındaki koruyuculuk ve zenginlik açısından yazı diline oranla çok ileri bir aşamadadır. Çünkü eski devirlerden kalma sözleri koruma ve sürdürme geleneği çok güçlüdür. Ayrıca yeni yeni sözler türetme ve anlam dallanmasının geliştirme gücüne sahiptir. Bu bildiride ağırlık noktasını, ses ve şekil bilgisinde topladığımız ve zamanımız da çok kısıtlı olduğu için bu konuda ağızlarının bu temel özelliklerini yansıtan birkaç örnek vermekle yetineceğiz. Esasen mevcut ağız sözlükleri de bu renkli ve zengin yapıyı açıkça ortaya koymaktadır:

1. Eski Dönemlerden Gelen Sözler:

Bugün Anadolu ağızlarında rastladığımız, bölgeden bölgeye veya ağızdan ağza ses yapısı bakımından az çok değişiklik gösteren: *beliñle-, beğille-* 'korkmak, ürkmek, çekinmek' (<EAT *beliñle-*); *beñile-*, 'acı acı bağırmak', *beñilt-* 'bayıltmak', *bengilik* 'bir tür bayıltıcı ilaç'; *beñgü taş* 'anıt', *beze-* 'süslemek', *bezek* 'bayram şenliği', *bezekçi* 'gelin süsleyen kadın'; *çınık-* 'gerçekleştirmek', *depre-, depren-* 'kımıldamak', *depret* 'kımıldatmak, hareket ettirmek', *dulda* 'gölge'; *duldala-* 'gölge et-, himaye etmek, korumak', *düne-* 'gecelemek', *dünek* 'tavuk kümesi', *em* 'ilaç', *emcek* 'meme' *emicek* 'besin, gıda', *eñek, enek* 'çene kemiği, çene', *egez, inez, igez* (<ET *ig* 'hastalık') 'cılız, zayıf, güçsüz'; *ġırañ, ġıraḫ* (<EAT *ḳırañ*) 'kenar, kıyı, sahil' vb.[2]

2. Anadolu ve Rumeli ağızlarının yeni söz türetme yönündeki işleklik ve zenginliğini belirtmek için de birkaç örnek verebiliriz: Yazı dilindeki kökeni Farsça olan *merdiven* sözü, ağızlarda *bas-* ve *ayak* kelimelerine dayanılarak türetilmiş *basaḳ, bastır, basġaç, basıncak, basıncaḫ* 'ayaklık' vb. sekiz on şekil yer almıştır. *Dürbün* (<Far. *dzrbmn*) için *bak-* fiilinden *bakaç*; *bodrum* için *altev* (*<alt ev*);

2 Daha başka örnekler için Z. Korkmaz, 1999/I, II, s. 166'ya bk.

Levent Şahverdi Arşivi

kiler için *azıklık*; *ayna* (Ar. *āyine*), *bakar, bakanak, bakıncak, yüzgörgü*, *yüzgörgüsü, kılıklık; pervane* için *döngeç*; *manivela* için *kañırtma*; *pedal* için *basacak, ayakcak* gibi şekillerin kullanılması zengin yaratıcılığın örneklerdir. Bunlara daha yüzlerce örnek gösterilebilir.[3]

Sonuç:

Ele aldığımız bu konuda başından beri verilen bilgileri ve yapılan açıklamaları sonuç olarak şöyle toparlayabiliriz:

Anadolu ve Rumeli ağızları yapılarındaki ses ve şekil bilgisi özellikleri ile söz varlığı açısından, bir yandan Eski Türkçeden ve Eski Anadolu Türkçesinden getirdiği şekil ve değerleri korurken bir yandan da Oğuz dışı öteki bazı Türk boylarından aldığı özellikler ile birleştirip kaynaştırarak yeni şekiller ortaya çıkarmıştır.

Bu ağızların çok belirgin bir özelliği de yüzyıllardır yazı dilinden ayrı, bağımsız ve serbest bir değişim ve gelişim yolu izlendiği için, belirli gramer şekillerinin çeşitli Oğuz boylarının ağız eğilimleri doğrultusunda ses değişimlerinden geçirilerek, çok çeşitli ve zengin bir ağızlar yapısının ortaya konabilmiş olmasıdır.

Bugün bu ağızlar bizim için hem eski hem yeni şekilleri ile dil tarihi açısından zengin hem de çok zengin bir kültür hazinesi durumundadır. Ancak, bu hazinenin bilim ve dil tarihi açısından yeterince değerlendirilebilmesi için, mutlaka tamamlanması gereken önemli birtakım çalışmalara daha ihtiyaç vardır. Bunları da üç, dört temel noktada toplayabiliriz:

1. Anadolu ve Rumeli bölgelerinde şimdiye kadar metinleri derlenmemiş ve araştırması yapılmamış; dolayısıyla eksik kalmış olan bölge ve yerlerin ele alınıp işlenmesi,

2. Zengin malzemeye dayanan ayrıntılı bir ağızlar gramerinin yazılması,

3. Yeterli ve zengin malzemeye dayanılarak çok yönlü ağız atlaslarının hazırlanması,

4. Bu çok çeşitli ve zengin ağız özellikleri ile, Anadolu'nun temel yapısını oluşturan Oğuz etnolojisi arasındaki bağlantının kurulması yani Anadolu ve Rumeli ağızlarındaki hangi özelliklerin, Kayı, Kınık, Avşar, Bayındır, Çepni, Salur vb. 23 veya 24 Oğuz boyundan hangilerine ait olduğunun tespiti. Bunlardaki ağız yapılarının hangi noktalarda birbirleriyle ortaklaşıp hangi noktalarda birbirinden ayrıldıklarının, sağlam ölçütlere dayanılarak belirlenmesi.

5. Bu yöndeki çalışmalar, ağız araştırmaları dışında ayrıca yer adları çalışmaları yapmayı, tarihî kaynaklara ve arşiv belgelerine ulaşmayı gerektiren çok yönlü ve yorucu çalışmalardır. Ama yapılması da kaçınılmazdır.[4]

3 Başka örnekler için not 2'de göst. eser, s. 167'ye bk.

4 Bu konuda daha ayrıntılı bilgi için Z. Korkmaz 1999, s. 62-69'a bk.

Levent Şahverdi Arşivi

Bu alanda yapılacak çok yönlü derinlemesine araştırmalar, elbette Türk dilinin başka konularında çözüm bekleyen bazı önemli noktalara da ışık tutarak onların çözümünü de kolaylaştıracaktır.

Kaynaklar

AKAR, Ali (2004), *Muğla Ağızları*, Muğla Üniversitesi Yay., Muğla, 320 s.

AKSOY, Ömer Asım (1945), *Gaziantep Ağzı*, TDK Yay., İbrahim Horoz Basımevi, İstanbul.

ATALAY, Besim (1992), *Divanü Lügat-it-Türk*, C. I-II-III, TDK Yay., Ankara.

BRENDEMOEN, Bent (2002), *The Turkish Dialecs of Trabzon*, Harrassowitz Verlag-Wiesbaden, 346 p.

BURAN, Ahmet (1992), *Doğu ve Güneydoğu Anadolu Üzerine Araştırmalar II (Ağızlar),* Boğaziçi Yay., Ankara.

_____ (1996), "-Ik Ekinin Anadolu Ağızlarında Kullanılışı", *TDAY-Belleten* 1994, s. 11-18.

BURAN, Ahmet (2007), "Çağdaş Türk Yazı Dillerinde ve Türkiye Türkçesi Ağızlarında İkincil Uzun Ünlüler", *II Kayseri ve Yöresi Kültürü, Sanat ve Edebiyat Bilgi Şöleni* (10-12 Nisan), s. 31-47.

CAFEROĞLU, Ahmet (1945), *Güneydoğu İllerimiz Ağızlarından Toplamalar*, İstanbul 315 s.

DEMİR, Necati (2001), *Ordu İli ve Yöresi Ağızları*, TDK Yay., Ankara, 359 s.

_____ (2007), "Sivas Yöresi Ağız Özelliklerinin Genel Durumu", *II. Kayseri ve Yöresi Kültür, Sanal ve Edebiyat Bilgi Şöleni*, Kayseri, Erciyes Ünv. Yay., s. 48-62.

DEMiR, Nurettin (1990), "Zur Verwendung der Hilfsverbverbindung -*ipdur* in einem anatalischen Dialekt", *33th Meeting of the PIAC*, Budapest, June 24-29, 1990, Budapest, s. 89-95.

_____ (1996/a), "Güneybatı Anadolu Ağızlarında Kullanılan Şimdiki Zaman Eki -*ik gelir*", *Dilbilim Araştırmaları*, s. 136- 148.

_____ (1996/b), "Die Vergangenheitsform auf-*(y) ik* in anatalischen Dialekten", *39th PIAC Conference, Szeged Hungary* (June 16-21), *Studia Uralo-altaica*, Szeged, s. 65-79.

ERCİLASUN, Ahmet B. (1983), "Muğla Ağzında Kullanılan Bir Şimdiki Zaman Şekli", *Şükrü Elçin Armağanı*, Hacettepe Ünv. Yay., s. 261 -262.

_____ (2002), *Kars İli Ağızları -Ses Bilgisi-*, TDK Yay., Ankara, 386 s.

ERGİN, Muharrem (1951), "Kadı Burhaneddin Divanı Üzerine Bir Gramer Denemesi", İstanbul, *TDED*, IV-3, s. 287-327.

GABAIN, A. von (1974), *Alltürkische Grammatik*, Wiesbaden, Otto Harrassowitz. GÜLENSOY, Tuncer (1985), "Anadolu Ağızlarında Şimdiki Zaman Eki", *Türk Kültürü Araştırmaları* (*Prof. Dr. İbrahim Kafesoğlu'nun Hatırasına Armağan*), s. 282-295.

GÜNAY, Turgut (2003), *Rize İli Ağızları*, TDK Yay., Ankara, 340 s.

KARAHAN, Leyla (1996), *Anadolu Ağızlarının Sınıflandırılması*, TDK Yay., Ankara.

Levent Şahverdi Arşivi

KORKMAZ, Zeynep (1983), "Türkiye Türkçesi", *Türk Ansiklopedisi*, C. XXXII/261, s. 393-426.

_____ (1994/1), *Güney-Batı Anadolu Ağızları: Ses Bilgisi*, TDK Yay., Ankara, 128 s. 22.

KORKMAZ, Zeynep (1994/2), *Nevşehir ve Yöresi Ağızları* (NYA), TDK Yay., Ankara XVI+230 s.

_____ (1994/3), *Bartın ve Yöresi Ağızları,* TDK Yay., Ankara.

_____ (1995, 2005), *Türk Dili Üzerine Araştırmalar* I, II, TDK Yay., 1. Cilt 959 s., 2. cilt 476 s.

_____ (1999), "Anadolu ve Rumeli Ağızlarının Tarihî Devirlerle Bağlantısı Üzerine", *Ağız Araştırmaları Bilgi Şöleni*, TDK Yay., Ankara.

_____ (1999/ I,II), "Türk Dilinin Eski Kültür Mirasının Anadolu Ağızlarındaki Devamı", *TDAY-Belleten* 2003, s. 159-167.

ÖZKAN, Mustafa (2000), *Türk Dilinin Gelişme Alanları ve Eski Anadolu Türkçesi*, Filiz Kitabevi Yay., İstanbul, 1008 s.

SARIKAYA, Mahmut (2007), "Kayseri ve Yöresi Ağızlarında Yaşayan Eski Türkçe Özellikler", *Kayseri ve Yöresi Kültür Sanat ve Edebiyat Bilgi Şöleni*, Erciyes Ünv., Yay., s. 1 53-164.

SÜMER, Faruk (1992), *Oğuzlar-Türkmenler*, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı, İstanbul.

TİMURTAŞ, Faruk (1976), "Küçük Eski Anadolu Türkçesi Grameri", *Türkiyat Mecmuası*, İstanbul, C. XVIII, s. 331-368).

ZÜLFİKAR, Hamza (1978), "Van Gölü Çevresi Ağızlarının Özellikleri", *Ömer Asım Aksoy Armağanı,* TDK Yay., s. 297-317.

Levent Şahverdi Arşivi

Levent Şahverdi Arşivi

TÜRKİYE TÜRKÇESİ AĞIZLARINDA DİL ÖZELLİKLERİ-ETNİK YAPI BAĞLANTISI VE BEKLENTİLERİMİZ*

Türkiye Türkçesi ağızları üzerindeki ilk derleme ve araştırmalar, XIX. yüzyılın ikinci yarısında 1867 yılına kadar götürülebilir. Ancak 70-75 yıllık bir dönemi içine alan 1867-1940 yılları arasındaki bu çalışmalar, daha çok doğu bilimcilerin ortaya koyduğu başlangıç niteliğindeki derleme ve değerlendirmelerdir. 1940'lı yıllarda başlayıp günümüze kadar uzanan derleme ve araştırmalar ise, genellikle yerli bilim adamlarının yaptığı çalışmalardır. Bunlar metin derlemesi, derleme-araştırma, belirli bir dil konusunu ele alma veya söz varlığını ortaya koyma yani sözlük hazırlama gibi birkaç farklı gruba ayrılabilir. Gittikçe gelişen teknolojiler yardımı ile gerçekleştirilen çeşitli nitelikteki bu çalışma ve araştırmalarla, bugün Türkiye Türkçesi ağızları üzerindeki bilgilerimiz hayli genişlemiştir. Bu sayede ağızların bir sınıflandırmasını yapma denemesi de gerçekleştirilebilmiştir. Ancak, bütün bu verimli çalışmalara rağmen, ağız araştırmaları alanında daha beklenen sonuçlara ulaşılabilmiş değildir. Hayli eksikliklerimiz vardır denebilir. Günümüzde Anadolu'da daha metin derlemesi yapılmamış bölgelerin bulunması, derleme ve ağız araştırması yapılan bazı bölgelerde ihmale uğramış dil adacıklarının varlığı, Türkiye Türkçesi ağızlarını toplu birer değerlendirmeden geçiren birleştirici ses bilgisi, şekil bilgisi ve anlam bilgisi gramerlerinin yazılamamış olması gibi. Şimdiye kadar yapılan çalışmalar daha çok, metin derlenen bölge veya illerin, o metinlere dayanan ağız araştırmalarının ortaya konması niteliğindedir. Oysa, dil atlaslarına uzanan çalışmalar başta olmak üzere, daha ele alınması beklenen önemli birtakım konularımız ve çözüm bekleyen sorunlarımız vardır. Bu sorunlardan biri de ağızların yapısındaki ortak ve birleştirici özellikler dışında, bu ağızları birbirinden ayıran çok farklı birtakım özelliklerin de yer alması dolayısıyla, yine el atılması beklenen "ağız özellikleri ile etnik yapı arasındaki bağlantı" sorunudur.

Şimdiye kadar gerçekleştirilen Anadolu ve Rumeli ağızlarını sınıflandırma çalışmaları, genellikle ya coğrafi temeldedir yahut da dil özellikleri ile coğrafi bölgeleri birleştiren birer sınıflandırmadır. Üzerinde durulabilecek nitelikteki

---

* *Türkiye Türkçesi Ağız Araştırmaları Bildirileri* (25-30 Mart 2008), s. 467-473, *Türk Dili*, S. 709 (Ocak 2011), s. 39-47.

Levent Şahverdi Arşivi

sınıflandırmaların ilki, Ahmet Caferoğlu ile başlamıştır denebilir. A. Caferoğlu, *Fundamenta*'ya yazdığı Anadolu ve Rumeli ağızları konusundaki makalesinde, ağızlardaki genel özelliklere dayanan coğrafi temeldeki sınıflandırmasında bu ağızları altı coğrafi bölgeye ayırmıştır.[1] Coğrafi temeldeki bir başka sınıflandırma denemesi de Japon bilim adamlarından Toru Hayashi'ye aittir. Hayashi, coğrafi temelde bir sınıflandırma yapmasına rağmen, elbette ağızları böyle bir temele yerleştirebilmek için kapalı *e* ünlüsü, art ve orta damak ünsüzü *ñ*, kelime başında *p- >b-, t- >d-, k- >g-* değişimi ve *ḫ* ünsüzünün durumu gibi ses ölçütlerini ele almış ve coğrafi dağılımı bu ölçütlere bağlamak istemiştir.[2] Tahsin Banguoğlu da Anadolu ağızlarının sınıflandırılmasında, söz gelişi Batı Anadolu ağızlarındaki *r* düşmesi veya Orta Anadolu ağızlarındaki ince-kalın *ö/ü* orta boğumlanmalı ünlülerin ve Doğu Anadolu ağızlarında ön seste *k-, t-* ünsüz korunması gibi ölçütlerin temel alınması gereğine işaret etmiştir.[3] Macar Türkoloğu Georgy Hazai de Anadolu ve Rumeli ağızlarının sınıflandırılmasında *ñ, l, ğ, k* ünsüzlerindeki değişimler ile ünlüler arasındaki bazı değişimlerin ve şahıs eklerinin yapısının dikkate alınması gereği üzerinde durmuştur.[4] Milan Adamoviç ise, kip ekleri üzerinde yaptığı çalışma dolayısıyla şimdiki zaman kipi ekinin Anadolu ağızlarındaki dağılımını ele almıştır.[5] Tuncer Gülensoy'un *-yor* şimdiki zaman ekinin Anadolu ağızlarındaki yazılışını gösteren çalışması da bir bakıma ağız özelliği-coğrafi bağlantı temelinde bir çalışmadır denebilir.[6] Anadolu ve Rumeli ağızlarını bazı ses, şekil bilgisi ve söz varlığı ölçütlerini kullanarak 14 ağız bölgesine ayıran Piet Kral'ın çalışması da ağızların yapısını daha geniş bir ölçüye dayandıran çalışmadır. Anadolu ağızlarındaki sınıflandırmayı yalnız coğrafi temeldeki leksik ölçüye dayandıran çalışmalar da vardır. Özcan Başkan'ın köy adları üzerine yaptığı "Türkiye'de Köy Adları Üzerine Bir Deneme" başlıklı yazısı[7] bu niteliktedir.[8]

Dil özelliklerinin coğrafi temeldeki dağılımına dayanan bu genel sınıflandırmalar dışında, daha dar kapsamlı olan ve çeşitli il veya bölge ağızlarını ele alan ağız araştırmaları da vardır. Bu nitelikteki araştırmalarda dar kapsamlı sınıflandırmalara da yer verilmiştir. Söz gelişi, bizim *Güney-Batı Anadolu Ağızları* adlı ki-

1 "Die Anatolischen und Rumelischen Dialekte", *Fundamenta*, C. 1, s. 239.

2 "Anadolu Ağızlarının Coğrafi Dağılımı Üzerine Bir Deneme Çalışması", *IV. Dilbilim Sempozyumu Bildirileri*, 17-18 Mayıs 1990, Boğaziçi Ü. Yay., s. 232-242.

3 "Anadolu ve Rumeli Ağızları", *Türk Dili ve Edebiyatı Ansiklopedisi*, Dergâh Yay., C. I, s. 132-134.

4 "Anadolu ve Rumeli Türk Ağızlarının Tasnifi Üstüne", *Voprosı Tyurkologi:* K. Şestidesyatiletiyo Akademika Azerbaycan SSR, M. Şiraliyeva, Bakû 1971, s. 84-86.

5 *Konjugationsgeschichte der Türkischen Sprache*, Leiden 1985.

6 "Anadolu Ağızlarında Şimdiki Zaman Eki", *TKA, Prof. Dr. İbrahim Kafesoğlu'nun Hatırasına Armağan*, Ankara 1985, s. 282-295.

7 *TDAY-Belleten* 1970 (Ankara 1971), s. 237-251.

8 Bu konuda ayrıntılı bilgi için bk. Leylâ Karahan, *Anadolu Ağızlarının Sınıflandırılması*, TDK Yay., Ankara 1996, s. IX-XVII.

Levent Şahverdi Arşivi

tabımızda Batı Anadolu ağızlarını kendi içinde beş alt ağız bölgesine ayırmamız[9], Ahmet B. Ercilasun'un "Doğu Anadolu Ağızlarının Sınıflandırılması" başlıklı makalesinde, bazı ses ve şekil bilgisi özelliklerine dayanılarak bölgede bazı ağız sınırlarının tespiti[10], Turgut Günay'ın Rize ilini kendi içinde beş ağız bölgesine, Turgut Acar'ın Artvin ilini dört ağız bölgesine[11], Turgut Acar'ın Artvin ilini dört ağız bölgesine ayırması gibi.[12] Bu nitelikteki dar kapsamlı sınıflandırmalar, Efrasiyap Gemalmaz'ın *Erzurum İli Ağızları*[13], Necati Demir'in *Ordu İli ve Yöresi Ağızları*[14], Ahmet Buran'ın *Keban, Baskil ve Ağın Yöresi Ağızları*[15], Hamza Zülfikar'ın *Bitlis ve Ahlat Ağızları*[16], Tuncer Gülensoy'un *Kütahya ve Yöresi Ağızları*[17], Faruk Yıldırım'ın *Adana ve Osmaniye İlleri Ağızları*[18], Ali Akar'ın *Muğla İli Ağızları*[19] gibi araştırmalarda da yer almıştır. Anadolu ağızlarının eldeki bütün yayın ve metinlere dayanan ağız özellikleri-coğrafya bağlantısındaki başarılı bir sınıflandırması Leylâ Karahan tarafından gerçekleştirilmiştir.[20] Bu sınıflandırmada Anadolu ağızları üç ana gruba ayrılmasına rağmen, her bir ağız grubuna giren çeşitli alt ağız grupları da tespit edilmiş olduğundan, sonuç olarak Anadolu'da birbirinden farklı 38 ağız bölgesinin varlığı tespit edilmiş bulunmaktadır.

İşte ister geniş kapsamlı ister dar kapsamlı olsun bu sınıflandırmalar, elbette bilimsel ölçülere başvurularak yapılmış gerekli ve çok yararlı değerlendirmelerdir.

Ancak, burada sınıflandırma açısından üzerinde durulması gereken bir başka husus da Türkiye Türkçesi ağızlarında; ses bilgisi, şekil bilgisi, ekler ve söz varlığı açısından çok çeşitli ve yer yer birbiriyle zıtlaşan farklı özelliklerin yer almış olması dolayısıyla, Anadolu'nun etnik yapısı ile ağız yapısı arasındaki bağlantı konusudur.

Tarihî kaynakların ve bu konuda yapılan araştırmaların ortaya koyduğu üzere, XI-XIII. yüzyıllar arasındaki göçlerle Anadolu'da 24 Oğuz boyunun *Kayı, Bayat, Bayındır, Avşar, Kınık, Salur, Beğdili, Çepni, Eğmir, Yüreğir* vb. 23 ve belki 24. olan *Alka Evliler* ile Oğuz dışı Kıpçak vb. daha başka Türk etnik unsurları da

9 TDK Yay., 3. baskı, Ankara 1994, s. 92.

10 TKA Yay., *Prof. Dr. İbrahim Kafesoğlu Hatırasına Armağan*, Ankara 1985, s. 219-223.

11 *Rize İli Ağızları*, TDK Yay., Ankara 2003, s. 25.

12 *Artvin ve Yöresi Ağızları*, Erzurum 1972.

13 Atatürk Ü. Yay., Erzurum 1978.

14 TDK Yay., Ankara 2001,

15 *Keban, Baskil ve Ağın Yöresi Ağızları*, FÜ. Yay., Elazığ 1986.

16 "Van Gölü Çevresi Ağızlarının Özellikleri", *Ömer Asım Aksoy Armağanı*, TDK Yay., Ankara 1998, s. 297-317.

17 TDK Yay., Ankara 1998.

18 TDK Yay., Ankara 2006.

19 Muğla Ü. Yay., Muğla 2004.

20 *Anadolu Ağızlarının Sınıflandırılması*, TDK Yay., Ankara 1996.

Levent Şahverdi Arşivi

yurt tutmuştur.[21] Bugün Türkiye Türkçesi ağızlarında ortak özellikler bir yana birbirinden çok farklı özelliklerin de yer almış olması, elbette Oğuz boyları arasında başlangıçtan beri var olan farklı ağız eğilim ve ayrılıklarına bağlanmaktadır. Gerçi, Eski Anadolu Türkçesinin sınırını çizen ve XV. yüzyıl ortalarından günümüze uzanan zaman süreci içindeki değişmeler dolayısıyla yazı dili disiplininden uzak ve baskısız kalmış olan Anadolu ağızları, ses yapısında yeni birtakım değişme ve şekillenmelere de uğramıştır. Ama bu değişim ve gelişmelerdeki farklılık da yine Oğuz boyları arasındaki ağız ayrılıklarından kaynaklanmış olmalıdır. Aslında biz ağız yapısındaki bu ayrılıkları, Eski Anadolu Türkçesi metinlerinde de görmekteyiz. Kaldı ki Kâşgarlı Mahmud da *Dîvânu Lugâti't-Türk'*te boylardan söz ederken her boyun ayrı bir ağzı olduğuna işaret etmiş; adları ve damgaları ile sıraladığı Oğuz boylarının birer kök olduğunu ve her boydan birtakım oymakların çıktığını kaydetmiştir.[22] Demek oluyor ki bugün Anadolu ve Rumeli ağızlarında yer alan birbirinden çok farklı özellikler, aslında Oğuz boyları arasında ta başlangıçtan beri var olan birtakım ayrılıklardan kaynaklanmaktadır. Yoksa, söz gelişi Doğu ve Kuzeydoğu Grubu ağızlarında ünlü benzeşmesi açısından genellikle gerileyici benzeşme egemen olurken, Batı Grubu ağızlarında ilerleyici benzeşmenin egemen olması[23] nasıl açıklanabilir? Şimdiki zaman kipi kuran *-yor* ekinin Anadolu ve Rumeli ağızlarındaki dağılımında, *-yoru-r >-yoru- >-yor/-yo, -yA, -yI / -yU, -Ir/-I, -or* gibi çok farklı biçimlere girmiş olması, yalnızca zaman içindeki coğrafyaya bağlı değişmelerle açıklanabilir mi? Bunun dışında, bölgeden bölgeye şimdiki zaman kipi için *-yor* eki dışında tasvir filleri ile kurulan *gek-gērin (<gel-ik gel-ir-in)* 'geliyorum', *geli-batırın (<gel-ip yat-ır-ın), geliyomēz* 'gelemiyoruz' *(<gel-iyo u-maz-ız)* vb. gibi *gel-, yat-, u-* gibi tasvir görevi yüklenmiş yardımcı fiillerin yer almış olması nasıl mümkün olabilir.

Demek oluyor ki bugün Türkiye Türkçesi ağızlarında görülen ortak ve birleştirici özellikler dışındaki önemli birtakım ayrılık ve çeşitlenmeler, temelde Oğuz boyları arasındaki ağız ayrılıklarından kaynaklanmaktadır. O hâlde, günümüzde, bu ağızlar üzerindeki derleme ve araştırmaların hayli ilerlemiş olduğu bir aşamada, üzerinde durulacak önemli bir konu da etnik yapı ile ağız özellikleri arasındaki bağlantıyı kuracak yani hangi ayırıcı ağız özelliklerinin hangi Oğuz boylarından geldiğini ortaya koyacak nitelikte çalışmaların yapılmasıdır. Şimdiye kadar bu konuda, bir iki küçük istisnası ile başka çalışmalar yapılmış değildir.

Gerçi, Türkiye Türkçesi ağızlarını idari taksimata uyarak iller ve yöreleri çerçevesinde ele alan yayınların "Giriş" bölümlerinde, genellikle, vaktiyle o bölgede yurt tutup yerleşik yaşama geçmiş birkaç boya veya belirli boylardan çıkmış oymak, aşiret ve cemaatlere ait tespitler, adları ile yer almış bulunmaktadır. Söz gelişi Kırşehir ve yöresinde; *Abdal, Avşar, Badıllı (Begdili), Bayat, Bayındır, Boy-*

21 Faruk Sümer, *Oğuzlar-Türkmenler*, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı Yay., İstanbul 1992, s. 173.

22 Besim Atalay (çev)., TDK Yay., Ankara 1992, C. I, s. 29-30, 55.

23 Leylâ Karahan, *age*., s. 3-8.

Levent Şahverdi Arşivi

nu incelü, Bügdüz, Çarıklı, Çepni, Eymür vb. boy ve oymakların[24]; Nevşehir ve yöresinde *Avşar, Inallu, Salur, Yıva* boyları ile bu veya öteki boylara bağlı *Çayan, Karahacılu, Karacaaraplı, Kızılkoyunlu, Danişmentlü, Boynuincelü* oymak ve cemaatlerinin[25]; Uşak'ta *Avşar, Aalayuntlu, Bayat, Kayı* boylarından gelme oymakların[26]; Muğla ve yöresinde *Afşar, Bayat, Bayındır, Dodurga, Eymir, Kayı, Kınık, Yazır, Yüreğir* boylarının[27]; Ordu ve yöresinde *Alayuntlu, Bayat, Bayındır, Çepni, Eymür, Karkın* boylarının[28] yerleşmiş olması gibi. Ancak, bu eserlerde hangi dil özellik veya özelliklerinin hangi boydan geldiği hususunu belirleyecek ölçü ve değerlendirmelere başvurulmamıştır. Çünkü böyle bir tespit bu çalışmalara eklenecek özel araştırma yöntemlerini gerekli kılmaktadır.

Zira Anadolu'ya gelen Oğuz-Türkmen boyları ile bunlara bağlı oymak, aşiret ve cemaatlerin Anadolu'daki yerleşim ve yayılmaları çok farklı etkenler altında birbiri içine girmiş ve karışmış bulunmaktadır. Önce şunu belirtelim ki, bu Oğuz boyları içinde konargöçer olanlar vardır. Bunların Anadolu ve Rumeli içindeki dağılımı hem etnik yapıyı çeşitlendirmiş hem de birbirine karıştırmıştır. Ayrıca Anadolu'nun siyasi ve sosyal yapısında zaman içinde kendini gösteren karışma ve kaynaşmalar, çok yerde ayrı boylara ait oymak, aşiret ve cemaatleri iç içe getirmiştir. Bunlar içine elbette Anadolu'ya göç etmiş Oğuz dışı Kıpçak, Çiğil vb. öteki Türk etnik unsurları da karışmıştır. Bu etkenlere bir de Osmanlı Devleti'nin XVII. ve XVIII. yüzyıllarda uyguladığı iskân politikası ile aynı boya mensup aşiretin bile ayrı ayrı bölgelere ve öteki aşiretler arasına yerleştirilmiş olması, Anadolu ve Rumeli'nin etnik yapısını iç içe sokmuş, birbirine karıştırmıştır. Bugün bir ilçeye bağlı birbirine çok yakın köylerin ağızları arasında bile yer yer önemli ayrılıkların yer almış olması, büyük oranda bu etnik yapı ile ilgilidir. Yukarıdaki durumlara eklenecek bir başka durum da Anadolu'daki Oğuz boylarının bir süre sonra, mensup oldukları boy adlarını bırakarak XV. yüzyıldan bu yana Anadolu'daki yaşayış biçimleri ile ilgili olarak "*yerli reaya*", *Yörük* veya *Türkmen* genel adları ile anılmış olmalarıdır. Bu adlar altındaki Oğuz boyları, daha küçük dallar oluşturan obalara (cemaat) da ayrılmıştır. Bu cemaatler de başlarındaki beylerin adlarına, siyasi faaliyetlerine veya meşgul oldukları meslek ve zanaatlarına göre almış oldukları cemaat adları ile anılmaya başlamıştır. Bu nedenle Anadolu'daki *Yörük* ve *Türkmen* arasında bağlı bulundukları boylar kesin olarak bilinmeyen yüzlerce cemaat vardır.[29]

---

24 Ahmet Günşen, *Kırşehir ve Yöresi Ağızları*, TDK Yay., Ankara 2000, s. 11-14: Kırşehir'in etnik yapısı.

25 Zeynep Korkmaz, *Nevşehir ve Yöresi Ağızları*, TDK Yay.., 2. baskı, Ankara 1994, s. 1-27: Nevşehir Bölgesinin Etnik Yapısı ve Bununla İlgili Tarihçesi.

26 Gürer Gülsevin, *Uşak İli Ağızları*, TDK Yay., Ankara 2002, s. 7, 193: Ağız Bölgeleri.

27 Ali Akar, *Muğla İli Ağızları*, MÜ. Yay., Muğla 2004, s. 4-5: Bölgenin Ağız Yapısını Oluşturan Boylar, Oymaklar.

28 Necati Demir, *Ordu İli ve Yöresi Ağızları*, TDK Yay., Ankara 2001, s. 38-42: Ordu İlinin Etnik Yapısı.

29 Faruk Sümer, *Oğuzlar-Türkmenler*, AÜ, DTCF. Yay., Ankara 1967, s. 489-502.

Levent Şahverdi Arşivi

İşte Türkiye Türkçesinin etnik yapısında zaman içinde kendini gösteren bu karışıp kaynaşmalar dolayısıyla, bugün etnik yapı ile ağız özellikleri arasındaki bağlantının kurulabilmesi için yapılan çalışmalara birtakım özel tespit ve araştırma yöntemlerinin daha eklenmesi gerekecektir. Biz vaktiyle "Anadolu Ağızlarının Etnik Yapı ile İlişkisi Sorunu" üzerinde yaptığımız bir araştırma ile *Kınık, Avşar* ve *Salur* boylarından gelen ağız özelliklerini tespit edebilmiştik.[30] Buna Ahmet Caferoğlu'nun "Kırşehir Vilâyetinin Bugünkü Etnik Teşekkülüne Dair Notlar" (İÜ., Edebiyat Fak., *Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi*, C. II/1-2 (1974), s. 79-96) adlı yazısı da eklenebilir.

Bir bildiri çerçevesinde özetlersek ele aldığımız bu konunun çözüme kavuşturulabilmesi için, biz, aşağıda belirtilen hususlarla ilgili çalışma yöntemlerinin de uygulanması gereğine inanıyoruz. Bu çalışma yöntemleri şu noktalarda özetlenebilir:

1. Ağız özellikleri ile etnik yapı arasındaki bağlantının tespitinde, ele alınan ağız bölgesinin dil yapısını ortaya koymak yeterli değildir. Bu konuda Anadolu ve Rumeli bölgelerindeki etnik dağılmayı tespit eden tarihî kaynaklara, bu kaynaklardan yararlanarak hazırlanmış araştırmalara başvurularak, o bölgede hangi Oğuz boylarının veya bu boylara mensup obaların yer aldığının belirlenmesi gerekmektedir. Bu konuda, Faruk Sümer başta gelmek üzere yapılmış önemli çalışma ve yayınlar vardır.

2. A. Gökbel-Hikmet Şölen, *Aydın İli Tarihi*, İ. Gökçen, *Saruhan'da Yürük ve Türkmenler,* İ. Hakkı Uzunçarşılı, *Balıkesir'de Çepniler,* Bahaeddin Yediyıldız, *Ordu Kazası Sosyal Tarihi,* Tayip Gökbilgin, *Rumeli'de Yürükler, Tatarlar ve Evlâd-ı Fatihan* gibi, etnik yapıyı ön planda tutan bölge ve şehir tarihlerine başvurulmalıdır.

3. Vergi tahrir defterlerinden, mühimme defterlerinden, vakıf defterlerinden, hatt-ı hümayunlardan, kadı sicillerinden ve destanlardan yararlanılarak, ele alınan ağız bölgesinde, hangi oymak ve cemaatlerin bulunduğunun ve bunların hangi Oğuz boylarına mensup olduğunun tespiti yapılmalıdır.

4. Anadolu ve Rumeli'nin iskân tarihi ile ilgili araştırmalardan yararlanılarak hangi boyların veya bu boylara mensup oymak ve cemaatlerin nerelerde yerleştirilmiş oldukları tespit edilmelidir. Bu konularda da özellikle son yıllarda yapılmış değerli araştırmalar vardır.

5. Anadolu'ya gelen Oğuz boylarının hemen hepsi kendi boy adlarını yerleştikleri köylere de vermişlerdir. Bu konuda XVI. yüzyılda yapılan tespite göre, elde çok geniş bir liste vardır.[31] Bu adlardan bir kısmının bugün de devam ettiği görülmektedir. Yalnız bu adlardan bir kısmı boy değil şahıs adları ile ilgili olduğundan boy adlarından gelen köy adlarının belirlenmesinde çok titiz davranılmalıdır. Ge-

30 *Türk Dili Üzerine Araştırmalar*, C. II, 2. baskı, TDK Yay., Ankara 2005, s. 179-187.

31 Faruk Sümer, *Oğuzlar-Türkmenler*, s. 450.

Levent Şahverdi Arşivi

rek bu konuda yapılan özel araştırmalardan gerek *Türkiye'de Meskûn Yerler Kılavuzu* ile İçişleri Bakanlığınca yayımlanmış olan *Köylerimiz* adlı eserlerden, bu nitelikteki köy adları tespit edilebilir. Bu adların tarihî bir değerlendirmeden geçirilmesi de yerinde olur. Oğuz boylarına ait ayırıcı özelliklerin ortaya konmasında, boy adı taşıyan ve başka etnik unsurlarla karışmamış olan köy ağızlarının önemli bir yeri vardır. Çünkü ağız özellikleri-etnik yapı arasındaki en sağlam bilgiler bu köy ağızlarında saklanmıştır.

6. Hangi Oğuz boyundan geldiği belirlenen köylerden derlenen dil malzemesi, daha başka bölgelere yerleşmiş aynı boy mensuplarından derlenen malzeme ile de karşılaştırılarak daha net bir sonuca ulaşılmalıdır.

7. Hangi Oğuz boyundan geldiği belirlenen köylerden derlenen dil malzemesindeki özellikler, Anadolu ve Rumeli bölgelerinde yerleşmiş aynı boydan gelme ağız özellikleri ile de karşılaştırılırsa daha net sonuçlar alınabilir.

8. Dar ağız bölgelerindeki yerleşmiş olan Oğuz boylarına mensup unsurlar daha çok oymak, oba, cemaat, aşiret gibi adlarla adlandırıldıkları için, bunlardan hangi Oğuz boyuna bağlı oldukları bilinmeyenlerin, ağız özelliklerindeki karşılaştırma yöntemi ile belirlenmesi gerekir.

9. Herhangi bir köy veya yerleşim bölgesinde hangi Oğuz boyunun veya o boya mensup oymak ve cemaatlerin yerleşmiş olduğunun tespiti, bir dereceye kadar, o yerleşim yerinde oturan halkın yaşlılarından veya gelenek hâlinde kuşaktan kuşağa geçen bilgilerle de sağlanabilir.

10. Ele alınan dar ağız bölgelerinde, eğer Anadolu'ya Oğuzlarla birlikte, daha önce veya daha sonra göç etmiş Kıpçak, Çiğil vb. Oğuz dışı Türk etnik unsurları da yurt tutmuş ise, bunların ağız özellikleri ile Oğuz boylarından gelme özelliklerin karışıp kaynaşmasından oluşan şekilleri de dikkate almak gerekir. Bizim Bartın ve yöresi ağızları için yaptığımız bu nitelikteki çalışma önemli bir örnektir.

11. Anadolu'ya son zamanlarda gelmiş ve yerleştirilmiş bulunan adacıklar hâlindeki Oğuz dışı *Uygur, Tatar* vb. daha başka unsurlara ait ağızların da ayrıca tespiti yerinde olur.

12. Her bir ağız bölgesi için gerçekleştirilecek bu çalışmalardan sonra, konuyu daha kapsamlı ölçülerle ele alarak, Türkiye Türkçesi ağızlarının bir etnik dağılım haritasına bağlanması gerekir.

13. Ancak yukarıda belirtilen aşamalardan geçirilecek çalışmalardan sonra, Türkiye Türkçesi ağızlarındaki etnik yapı-ağız özellikleri bağlantısını ortaya koyacak değerlendirmeler yapılabilir.

Şurasını da unutmamak gerekir ki bu nitelikteki çalışmalar, sabır isteyen çok yönlü ve yorucu çalışmalardır. Bu nedenle böyle bir çalışmanın ancak bir proje kapsamında ve iş bölümü ile ele alınmasının uygun olacağı görüşündeyiz.

Levent Şahverdi Arşivi

Levent Şahverdi Arşivi

ANADOLU VE RUMELİ AĞIZLARINDA ETNİK YAPI AYRILIKLARINDAN KAYNAKLANAN SES VE ŞEKİL BİLGİSİ ZENGİNLİĞİ ÜZERİNE*

I. Bugün Anadolu ve Rumeli ağızları, üzerinde yapılan çok sayıdaki derleme ve araştırmalar ışığında dikkatli bir incelemeden geçirildiğinde, Türkiye Türkçesinin yazı diline oranla çok yönlü ses ve şekil bilgisi özelliklerine sahip olduğu görülür. Buna söz varlığı açısından yazı dilinde bulunmayan zenginlik ve anlam genişliği[1] de eklenince, konu her yönü ile kapsamlı bir nitelik kazanıyor.

Eldeki verilere göre, Anadolu ve Rumeli ağızları üzerinde coğrafi temelde değil, dil özelliklerine dayanarak yapılan bir sınıflandırmada, bu ağız yapılarını belirleyen temel özellikler açısından I. Doğu Grubu ağızları, II. Kuzeydoğu Grubu ağızları ve III. Batı Grubu ağızları olarak üç ana gruba ayrılmıştır.[2] Ancak, bunlardan Doğu Grubu ağızlarında 4 alt grubun, Kuzeydoğu Grubu ağızlarında 3, Batı Grubu ağızlarında da 9 alt grubun belirlenmiş olması[3], üstelik bunların bir de 2. derecede alt gruplara ayrılmış bulunması, bu ağızlar arasında ne denli bir dil çeşitlenmesi olduğunu ortaya koyan bir tespittir. Hele bu ağızlara Kıpçak, Çiğil vb. Oğuz dışı Türk etnik boylarının Anadolu içinde karışıp harmanlanmasından kaynaklanan farklılıklar ile Oğuzcanın Anadolu fethinden sonra bu coğrafyadaki yerli dillerden aldığı bazı kelime ve şekillerde meydana getirdiği ses değişmeleri ile iç yerleşimdeki karşılıklı etkileşimin doğurduğu sonuçlar ve 500-600 yıllık tarihî bir süreçte yazı dilinden uzak kalan bu ağızların kendi yapısında geçirdiği birbirinden farklı ses değişmelerinin sergilediği gelişme ve sonuçlar dikkate alınınca, Anadolu ve Rumeli ağızlarında kendini gösteren bu çeşitlilik ve zenginliğin temelinde hangi nedenlerin yattığını düşünmeden edemiyoruz. Elbette bu çeşitlenmede ağızları konuşan Anadolu ve Rumeli halkının yazı dilinden uzak kalması nedeniyle, hemen her bölgede uzun zaman boyunca Türkçenin kendi yapısından ve işleyiş özelliklerinden kaynaklanan değişmelerin yer aldığı gözden uzak tutulamaz. Ancak, bu değişme ve gelişmelerde neden birbiriyle ortaklaşan aynı özelliklerin değil de birbirinden farklı çok değişik ses ve şekil bilgisi özelliklerinin yer

---

* *Ahmet Bican Ercilasun Armağanı*, Akçağ Yay., Ankara 2008, s. 131-139.

1 Bu konuda geniş bilgi için bk. Saadet Çağatay, "Zur Wortgeschichte des Anatolish-Türkischen", *Ural Altaische Jahrburger*, C. XXXII/1-2, s. 78-87.

2 Leylâ Karahan, *Anadolu Ağızlarının Sınıflandırılması*, TDK Yay., Ankara 1996, s. 1-2 ve devamı.

3 *age.*,s. 57-58, 99 ve öt.

Levent Şahverdi Arşivi

almış olması da yalnızca yazı dilinden ayrı bağımsız bir gelişmeye bağlanamaz. Hele aynı yerleşim birimindeki birbirine çok yakın köyler arasında bile önemli bazı ağız ayrılıklarının göze çarpması da bu düşünceye ayrı bir derinlik katıyor.

Yukarıda işaret edildiği üzere, ağızlarda yer alan çok çeşitli ve zengin dil özelliklerinin bir kısmı elbette zamana bağlı ses değişmelerinin ortaya koyduğu çeşitlenmelerdir. Ancak, böyle bir çeşitlenmede, söz gelişi Doğu ve Kuzeydoğu Grubu ağızlarında ünlü benzeşmesi açısından *asker >esger, haber >ĥeber* örneklerinde görüldüğü gibi gerileyici benzeşme etken olurken, Batı Grubu ağızlarında *ateş >eteş, Ayşe >Ayşa, evlat >evlet* örneklerinde görüldüğü üzere neden ilerleyici benzeşme etkendir? Bu bağlamda daha kapsamlı bir sorgulama ile bu değişimlerde neden böyle birbirinden farklı ölçütler egemen olmaktadır? sorusu aklımıza geliyor. Bunun gibi, Anadolu ağızlarının birçoğunda Eski Anadolu Türkçesinden uzanagelen bir *k- >g-* değişimi ile *gör-, göz* şekilleri yer almışken, bir kısım Orta Anadolu ağızlarında neden ince yuvarlak ünlülerden önce gelen *g-* ünsüzünde *gör- >ġǫŕ, göz >ġǫz* biçimlerinde birer kalınlaşma olayı gerçekleşmiştir? *Kardaş >ġardaş* değişmesinden sonra *ġ*'nın bir de dip damak bölgesine kayarak oluşturduğu *gardaş* söyleyişinin temelindeki etken nedir? Çeşitli ağız bölgelerinde yer alan ve Eski Türkçe ile ortaklaşan *ñ* damak sesi, bazı Anadolu ağızlarında yazı dilinde olduğu gibi *ñ >n* biçiminde bir diş sesine dönüşürken, neden bazı ağızlarda *deñiz >deyiz, seniñ >seniy* vb. biçimlerde bir değişime uğramıştır?

Bunlara şekil bilgisinden gelen çok çeşitli tür ve değişim ayrılıkları da eklenebilir. Söz gelişi bir kısım Anadolu ağızlarında yönelme durumu eki *taş / taşa, bana / bene, sana / sene, ona, kapıya* örneklerinde görüldüğü üzere *-(y) A* biçiminde iken, neden bir kısım Doğu grubu ağızlarında *bahan / behen, bağan / beğen* 'bana', *sahan / sehene, seğen, seen* 'sana', *ogan* 'ona' biçimlerine girmiştir?

Yazı dilindeki teklik 1. şahıs istek veya emir işlevi için bir kısım Anadolu ağızlarında *alayım, gezeyim* örneklerinde görüldüğü gibi *-AyIm* eki kullanılırken, neden Adana, Ankara, Çorum, Kastamonu, Niğde, Konya ve Zonguldak gibi diğer bir kısım ağızlarda *alayın, gaçayın, gezeyin, öleyin*[4] örneklerinde görüldüğü üzere *-AyIn* biçimindedir? Bu ek, neden Afyon, Antalya, Balıkesir, Bilecik, Denizli, Isparta, Kütahya, Manisa vb. öteki ağızlarda ses kaynaşmasına uğrayarak *dutėn, gidėn, varėn, gelėn* örneklerinde görülen *-ėn* biçimine dönüşmüştür? Bu konuda daha başka örnekler sıralamaya gerek yok. Burada önemli olan husus, bütün bu farklı biçim ve biçimlenmelerin altında yatan temel nedenin ne olduğu sorusuna verilecek yanıttır.

II. Biz bütün bu nedenlere verilebilecek olumlu yanıtın, Anadolu'ya gelen Türk etnik, daha doğrusu Oğuz Türkmen boylarının lehçe yapısında, daha, temelden gelen bazı boy ayrımına bağlı birtakım ağız ayrılıklarının varlığından ve eğilim farklılıklarından kaynaklandığını düşünüyoruz. Elbette yukarıda belirtildiği üzere bu ağız ayrılıklarından bir kısmı daha sonraki yüzyılların getirdiği çeşitli etken-

4 Ayrıntılı bilgi için bk. Z. Korkmaz, "Türk Dilinin Kültür Mirasının Anadolu Ağızlarındaki Devamı", *TDAY-Belleten* 1999/I-II, s. 164-6 ve öt.

Levent Şahverdi Arşivi

lere bağlı değişimlerle ilgilidir. Ancak, bunlardan bir kısmı, özellikle şekil bilgisi konusundaki temel ayrılıklar ile söz varlığındaki ayrılıkların önemli bir kısmı, hiç şüphesiz bu temel yapı ile ilgilidir. Ne var ki Oğuz-Türkmen boylarının tarihî dönemlerdeki dil yapıları hakkında aydınlatıcı bilgilere sahip değiliz.

III. Bilindiği üzere Oğuz Türklerinin varlığı MS VI. yüzyılda Köktürk Kağanlığı'na kadar gitmektedir. Daha sonraki yüzyıllarda bunların Uygur ve Karahanlı Devletlerinin sınırları içinde yaşadıkları ve Orta Asya'da yer yer önemli bir rol oynadıkları da biliniyor. Yalnız XI. yüzyıla gelinceye kadar bağımsız bir devlet kuramadıkları için kendilerine özgü bağımsız bir yazı diline de sahip olamamışlardır. Dil varlıklarını uzunca bir süre yalnız konuşma dili olarak sürdüregelmişlerdir. Bu bakımdan Oğuzcanın tarihî gelişme süreçlerini birbirinden az çok farklı üç ve belki de dört farklı döneme ayırmak uygun olur. Bu dönemler ve taşıdıkları temel nitelikler şöylece özetlenebilir:

A. Köktürk ve Uygur dönemi metinlerini işleyen araştırıcılar, özellikle A. Von Gabain, Eski Türkçede birtakım lehçe ayrılıklarının ve beş ayrı lehçenin izlerinin bulunduğunu kaydetmiştir.[5] Oğuzlar Köktürk ve Uygur tarihinde önemli bir etnik varlık olduklarına göre, bu izlerden bir bölümü doğrudan doğruya Oğuzlara ait olmalıdır. Biz de Eski Türkçedeki Oğuzca belirtiler konusu üzerinde yaptığımız bir araştırmada, epey belirti tespit edebildik.[6] Bunlar daha sonraki yüzyılların Oğuzca özellikleri ile de örtüşen özellikler olmasına rağmen, Köktürk ve Uygur yazı dilleri içinde ancak belirli belirtiler niteliğindedir.

B. Oğuzcanın ikinci dönemi XI-XIII. yüzyıllar arasıdır. Tarihî ve coğrafi kaynakların verdiği bilgilere göre, Oğuzlar IX-XI. yüzyıllar arasında Aral Gölü'nün kuzeyindeki steplere ve Seyhun (Sirderya) Irmağı'nın iki yakasında oturmuşlar; X. yüzyılda Yenikent merkez olmak üzere bir *Yabgu* devleti kurmuşlardır. Bu kavim XI. yüzyılda, kendi varlığını daha belirgin bir duruma getirerek ve Sirderya'nın iki yakasında *Yenikent*'ten başka *Hare, Cend, Sapren, Suğnak, Fârab (Karacuk), Barçınlıg Kent* gibi yeni şehirler kurarak varlıklarını buralarda kısmen göçebe kısmen de yerleşik olarak sürdürmüşlerdir.[7] Bu dönem Orta Asya'sında Oğuzlar önemli bir yer tuttukları için Kâşgarlı Mahmud, *Dîvânu Lugâti't-Türk*'te Oğuzlar ve Oğuzca hakkında önemli bilgiler vermiş; Oğuzların kültürlü bir şehir yaşamı sürdürdüklerine işaret etmiştir.[8] Kâşgarlı'nın verdiği bilgilerden Oğuzcanın bu dönemde, az çok Karahanlı Türkçesi ile karışmış bir dil yapısında olduğu anlaşılıyor.[9]

---

5 *Alttürkische Grammatik*, Leipzig 1974, §. 2-5.

6 Z. Korkmaz, "Eski Türkçedeki Oğuzca Belirtiler", *Türk Dili Üzerine Araştırmalar (TDÜA),* C. I, TDK Yay., 2. baskı 1995, s. 205-216.

7 Z. Korkmaz, "XI-XIII. Yüzyıllar Arasında Oğuzca", *TDÜA*, C. I, TDK Yay., Ankara 2005, s. 268 ve not 1,2.

8 Besim Atalay yay., TDK, Ankara 1992, C. III, s. 14-15.

9 Ayrıntılı bilgi için bk. Z. Korkmaz, "Kaşgarlı Mahmud ve Oğuz Türkçesi", *TDÜA*, 2005, s. 241-255; "Oğuz Türkçesinin Tarihî Gelişme Süreçleri ve Divanü Lügat-it-Türk", *Divanü Ligat-it-Türk Bilgi Şöleni* (7-8 Mayıs 1999), TDK Yay., 1999, s. 10-18.

Levent Şahverdi Arşivi

C. Üçüncü dönem, Oğuzların XI. yüzyıldan başlayıp aralıklarla XIII. yüzyıla değin Harezm yoluyla Horasan üzerinden batıya yani Yakın Doğu'ya uzanarak kurdukları Büyük Selçuklu ve Anadolu Selçuklu Devletleri dönemleridir. Her iki dönemde de devletin resmî dili Farsça olduğu ve Oğuzca yalnız konuşma dili olarak süregeldiği için, o dönemden günümüze sağlıklı bilgiler uzanmış değildir. Gerçi, Anadolu Selçuklularında halkın konuşma dili Türkçe olduğu için Arapça ve Farsçanın her türlü bilim, edebiyat ve devlet yazışmalarındaki üstünlüğüne karşı, elbette Türkçenin de bir yeri vardı. Çünkü devletin halkla ilişkilerinde, Türkçe kullanılması olağandı. Ayrıca halka seslenen dinî ve basit içerikli eserlerle bir kısım destani ve edebî eserlerin Türkçe yazıldığı da bugün eldeki kanıtlarla tanıklanmaktadır. XII. yüzyılın ikinci yarısından XIII. yüzyıl sonlarına yani Selçuklu Devleti'nin yıkışına kadar uzanan dönemdeki Ahmet Fakih'in, Hoca Dehhanî'nin, Ali'nin, Şeyyat Hamza'nın eserleri, Mevlâna ve Sultan Veled'in Türkçe beyit ve manzumeleri ile *Behcetü'l-hadâik* tipindeki birkaç eser bu dönemi temsil eden eserlerdir.[10]

Ç. Oğuzcanın Anadolu'da bağımsız bir yazı diline dönüşerek asıl egemen olduğu dönem, bilindiği üzere Anadolu Selçuklu Devleti'nin yıkılmasından (1071-1307) sonraki oluşumda yer alan Anadolu Beylikleri Dönemi'dir. Anadolu'nun en batısından doğusuna kadar uzanan bölgelerdeki Menteşeoğulları, İnançoğulları, Aydınoğulları, Saruhanoğulları, Osmanoğulları, Germiyanoğulları, Karamanoğulları, Hamitoğulları, Ramazanoğulları, İsfendiyaroğulları vb. 20'nin üzerindeki Anadolu Beyliklerinde, beylik merkezlerinin birer kültür merkezi durumuna geldiği bilinmektedir. Bütün bu Türkmen beylerinin Arap ve Fars dillerine itibar etmeyerek Türkçeye ağırlık vermeleri, beylik merkezlerinde şairleri, edipleri ve bilim adamlarını koruma yönünde gösterdikleri duyarlık, bu dönemde telif, tercüme ve uyarlama yoluyla ortaya konan Türkçe eserler, Oğuzcanın Türk dili tarihinde ilk kez bağımsız bir yazı dili olmasını sağlamıştır. Bu bakımdan Anadolu *Beylikleri Dönemi*, Batı Türkçesi için sağlıklı ve bilinçli bir başlangıç temeli, Oğuz-Türkmen lehçesi için tarihî bir dönüm noktasıdır. Çünkü, genel yapısı itibarıyla Oğuz Türkçesine dayanan ve XIII. yüzyılın ikinci yarısında başlayıp XV. yüzyıl ortalarına yani Osmanlı yazı dilinin biçimlenmeye başladığı döneme kadar süren ve *Eski Anadolu Türkçesi* diye adlandırılan bu dönem, Eski Türkçe ile ortaklaşan yanları dışında, klasik Doğu Türkçesinden çok farklı özellikler içeren bir yazı dilidir. Dolayısıyla, Oğuz-Türkmen boylarına ait o döneme kadar bilinmeyen birçok yeni dil özelliklerini sergilemektedir. Nitekim Türk dilinin öteki alanlarında görülmeyen veya seyrek rastlanan *yablak >yavlak* 'kötü, fena', *aruvan* 'temizim', *açavuz* 'açalım' örneklerindeki *l >v* değişimi; Türkiye Türkçesinin bugünkü *-Iyor / -Uyor* şimdiki zaman kipini oluşturan daha önceki *vara yorur, gece yorur* örneklerinde görülen tasvir fiili yapısındaki *-A yorur* eki; *boyın virüpdür, sarmaşıpdurur* örneklerindeki geçmiş zaman kipi kuran *-Ipdur* / *-Ipdurur*

10 Bu konuda daha geniş bilgi için bk. Z. Korkmaz, "Selçuklular Çağı Türkçesinin Genel Yapısı", *TDÜA*, C. I, TDK Yay., Ankara 2005, s. 274-286.

Levent Şahverdi Arşivi

şekilleri; *alısaram, bulısaram, salısar* örneklerindeki *-IsAr* gelecek zaman eki; *durası yer, göresi göz, yiyecek nesne* örneklerindeki *-AsI, -AcAk* gelecek zaman sıfat-fiil ekleri; *alıcak* 'alınca', *tutıcak* 'tutunca', *yuyıcak* 'yıkayınca', *göricegez* 'görünce, görür görmez' örneklerindeki *-IcAK, -IncAk, -IcAgAz* gibi zarf-fiil ekleri ve bunlara eklenecek daha başka nice özellikler ilk kez Eski Anadolu Türkçesi ile varlık göstermiş olan şekillerdir. Bu şekiller içinde yer yer Kıpçak Türkçesi ile ortaklaşan bazı özellikler de vardır.

IV. Sayısı yüzleri bulan ve bunlardan hatırı sayılır bir kısmı da işlenip metin ve inceleme olarak yayımlanmış olan Eski Anadolu Türkçesi metinleri, dil yapıları bakımından ele alındığında, ortak özellikler dışında ses ve özellikle şekil bilgisi açısından yer yer aralarında önemli ayrılıkların bulunduğu görülüyor. Eski Anadolu Türkçesinin farklı beylik bölgelerinde yazılan eserler arasında kendini gösteren ve normatif standart ölçüleri aşan böyle önemli birtakım dil ayrılıklarının bulunması, herhâlde buraya göç eden *Kayı, Bayat, Bayındır, Alka-Evli, Yazır, Dodurga, Avşar, Beğ-Dili, Peçenek, Çepni, Salur, Eymür, Ala-Yuntlu, Yüreğir, Kınık* vb. Oğuz-Türkmen boylarının[11] ağız yapıları arasındaki ayrılıklardan kaynaklanmış olmalıdır. Bunun başka bir açıklaması olmasa gerek. Yalnız, şurası da bir gerçektir ki bugüne kadar, Eski Anadolu Türkçesinde görülen bu ağız ayrılıklarının nedeni üzerinde boy-ağız ilişkisi açısından bir değerlendirme yapılmamıştır. Hatta bir kısım Anadolu Beylerinin hangi boya mensup oldukları ve kendi toprakları üzerinde hangi boy veya boylara mensup halkın yerleşmiş olduğu hususu bile açıklık kazanmamıştır. Ancak, son yıllarda yapılan yeni araştırmalar, bu anlamda dilcilere ışık tutabilecek veriler de ortaya koymaktadır.

İşte Oğuz-Türkmen boylarının Anadolu'da oluşturduğu zengin dil malzemesine sahip bu yazı dili, XVI. yüzyıldan başlayarak bir yandan Osmanlı Türkçesi temelinde bir yazı dili doğrultusunda yol alırken bir yandan da yazı dilinden ayrı ve serbest bir gelişme doğrultusunda yol alarak ve Eski Anadolu Türkçesindeki şekilleri ağızlara taşıyarak bugünkü Anadolu ve Rumeli ağızlarını oluşturmuştur. Bunlara, yukarıda işaret edildiği gibi, ta XI-XIII. yüzyıllar arasında başlayıp yer yer uzun yüzyıllar süregelen Oğuz dışı Türk etnik unsurları ile XIX. yüzyıldan günümüze kadar Anadolu'da yerleşim alanı bulan Tatar, Yeni Uygur vb. adacıklar hâlindeki göçmen öteki Türk unsurlarının ağızlarını da eklemek gerekir.

V. Günümüz Anadolu ve Rumeli ağızlarında çok yönlü bir çeşitlilik ve bunun ortaya koyduğu bir zenginlik vardır. Bu çeşitlilik ve zenginlik, bir yandan Oğuz-Türkmen boylarının Anadolu'ya taşıdıkları ağız yapılarındaki birbirinden farklı özelliklere dayanırken, bir yandan da Anadolu bölgesinde kendini gösteren 500 yıllık bir değişim ve gelişme sürecinde kendini gösteren daha başka ses bilgisi ve bundan kaynaklanan şekil bilgisi ile ilgili farklı değişimlere, dolayısıyla yine boylar arası eğilim farklarına dayanmaktadır. Bu durumu bir örnekle açıklamak

11 Bu boylar üzerinde ayrıntılı bilgi için bk. Faruk Sümer, *Oğuzlar (Türkmenler),* AÜ. Dil ve Tarih Coğrafya Fak. Yay., Ankara 1967, s. 299-362.

Levent Şahverdi Arşivi

gerekirse, *-yor* şimdiki zaman kipi kurma ekinin Anadolu ağızlarındaki biçimlenişinde kendini gösteren ses değişim ve ayrılıkları iyi bir örnek oluşturur. Nitekim bugün Anadolu'nun çeşitli yörelerinde bu ekin en eski *-A yorur* biçiminden başlayarak *-yoru, -yor, -yo, -yörür, -ya, -yu, -yı, -y, -i, -or* gibi çok değişik ses yapısında kullanım biçimlerine rastlanıyor: Adana, Nevşehir ve Niğde'nin bazı ağızlarında *alıyorur, başlayorur, çıḫıyorur, geçiyorur*; İzmir, Denizli, Muğla, Antalya, Isparta, Çanakkale vb. ağızlarda *alıyoru, anlıyoru, duruyoru, geliyoru, galdırıyoru, gurtulmāyoru*; Çanakkale, İçel, Konya, Manisa, Nevşehir yöresi vb. ağızlarda *-yorur >-yörür / -yörü* biçimlerinde: *olmuyörür, geçiyörürüz, çıḫıyörümüş, başlāyörür, diyörü, geliyörü* vb.; Adana, Afyon, Ankara, Çankırı, Gaziantep, Ödemiş, Bergama vb. Batı Grubu ağızlarında genel olarak *-yo / -yö* kısalmış biçimleriyle: *alıyō, dolanıyo, geliyoḫ, geliyö, ekemēyos, çıḳıyö* vb.; Amasra, Bartın, Bolu, İzmit, Kastamonu, Samsun, Sinop, Zonguldak ağızlarında *-yA / -yĀ* düzleşmiş biçimiyle: *biliyē, çıḫıya, düşüya, geliya, gidiya, gidiyen, öliye, ölüye, kana* vb.; Kozan, Kadirli, Gaziantep, Kahramanmaraş'taki Türkmen ağızlarında *-yer / -yIr / -yr* biçimleriyle: *ġalıyėr, geçiyer, toplayır, geliyir, geliyr* vb. Adıyaman, Kilis ve Bilecik (Urfa), Alaşehir, Kule ağızlarında *-or* biçimiyle: *ator, geçor, ağlormuş* vb. Batı Grubu'nun Gaziantep, Kahramanmaraş, Kilis, Samsun, Bafra ve Çarşamba'nın bir kısım ağızlarında, şimdiki zaman ekinin daralarak *-i, -iy, -yI / -yU, -yIr /-yUr* biçimlerine girdiği görülüyor: *dolduriy, geliy, oturuy, görüniy, isdiyi, söyliyi, yanıyi, yapıyı, gelmiyu, döniyu* vb.[12]

-yorur >-yor ekindeki bu değişimler bir yana, şimdiki zaman kipi için Anadolu'nun çeşitli ağızlarında, *-I yat- / -Ip yat- / -Ip bat- (<-Ip yat)* ve *-Ik gel-* gibi daha başka tasvir fiili görünümündeki yardımcı fiiller de yer almıştır: *çıkılayıp batar* 'çıkılıyor', *gelibatır* 'geliyor', *yiyip batır* 'yiyor', *diyibatırız* 'söylüyoruz', *elepbatırlarımış* 'eliyorlarmış', *goşdurupyörü*[13] vb. Muğla, Aydın-Bozdoğan gibi bir kısım Güneybatı Anadolu ağızlarında *gelik gelir, gelik geli* 'geliyor', *gelikgērim* 'geliyorum', *gekgērim* 'geliyorum' vb. şekiller yer almıştır.[14] Buna karşılık Muğla ve Muğla'nın Köyceğiz, Milas ilçesi ağızlarında şimdiki zaman eki almış fiillerin olumsuz ve soru şekilleri *u-* tasvir fiili kaynaşmasından oluşmuş veya standart yapının dışına çıkmıştır: *geliyomez (<gel-e u-maz-ız)* 'gelemiyoruz', *gelimiyoñ* 'geliyor musun? ', *geliyumanuñ?* 'gelemiyor musun? ' vb.[15]

12 Gösterilen örnekler ve alındığı eserler için bk. L. Karahan *age.,* s. 140-147. Ayrıca T. Gülensoy, "Anadolu Ağızlarında Şimdiki Zaman Eki", *TKA. Prof. Dr. İbrahim Kafesoğlu'nun Hatırasına Armağan*, Ankara 1985, s. 282-295.

13 Ahmet B. Ercilasun, "Muğla Ağzında Kullanılan Bir Şimdiki Zaman Eki", *Şükrü Elçin Armağanı,* HÜ. Yay., Ankara 1983, s. 261 ve öt.; L. Karahan, *age.,* s. 146; A. Akar, *Muğla Ağızları*, Muğla Üniv. Yay., Muğla 2004, s. 56-60.

14 Nurettin Demir, "Güney-Batı Anadolu Ağızlarında Kullanılan Şimdiki Zaman Eki", *Uluslararası Türk Dili Kongresi 1992*, TDK Yay., Ankara 1992, s. 43-57.

15 Z. Korkmaz, *Güney-Batı Anadolu Ağızları*, TDK Yay., Ankara 1944, s. 92; L. Karahan, *age.,* s. 147.

Levent Şahverdi Arşivi

Ali Akar, *Muğla Ağızları* adlı kitabında şimdiki zaman kipi için yalnız Muğla ve yöresi ağızlarında 12 farklı biçim (s. 7) tespit ettiğini bildiriyor. Aynı ses ve şekil bilgisi zenginliği, öteki dil bilgisi ögeleri için de söz konusudur. Bu ağızların böyle zengin bir şekillenme göstermesi, elbette bu ağızları oluşturan etnik yapıdaki eğilim çeşitlenmesi ile ilgilidir.

VI. Yukarıdan beri yapılagelen açıklamaları bir temel noktada birleştirirsek, şöyle diyebiliriz: Anadolu ve Rumeli ağızları, taşıdıkları dil özellikleri açısından yapılan değerlendirmelerle üç temel gruba ve bu gruplardan Doğu Grubu ağızları kendi içinde üç alt gruba, bu alt gruplar da 18 ikinci derecede alt gruba, Kuzeydoğu Grubu ağızları üç alt gruba, bu alt gruplar kendi içinde 7 ikinci derecede alt gruba, Batı Grubu ağızları ise dokuz alt gruba, bu alt gruplar da kendi içinde 22 ikinci derecede alt gruba ayrıldığına göre,[16] Anadolu ve Rumeli ağızları, ses bilgisi, şekil bilgisi (ve söz varlığı) açısından çok geniş ve zengin bir yelpaze oluşturuyor demektir. Böyle birbirinden az veya çok oranda ayrılmış bir genişlik taşıyan şekillenmenin altında yatan neden, Anadolu ve Rumeli'de yurt tutmuş olan Oğuz-Türkmen boyları ile bunlara eklenebilecek az sayıdaki Kıpçak vb. öteki bazı Türk etnik boylarının dil yapılarındaki ortak değerler dışında kalan eğilim farkları ve ayrılıklarıdır.

Anadolu ve Rumeli ağızlarında böyle zengin bir şekillenme söz konusu olduğuna göre, şimdi acaba bu zengin şekillenmedeki hangi ses ve yapı özellikleri hangi boylardan veya bu boylara bağlı cemaat, aşiret ve oymaklardan gelmektedir? sorusu ile karşılaşıyoruz. Bu soru da doğrudan doğruya ağız özellikleri-etnik yapı ilişkisini ortaya çıkarmaktadır.

Anadolu ve Rumeli ağızları üzerinde yapılan derleme ve değerlendirmelerde örnek olarak Z. Korkmaz'ın *Nevşehir ve Yöresi Ağızları*[17], Ali Akar'ın *Muğla Ağızları*, Necati Demir'in *Ordu İli ve Yöresi Ağızları*[18] ve Faruk Yıldırım'ın *Adana ve Osmaniye İlleri Ağızları*'[19]nda tarihî kaynaklar ve bir kısım arşiv belgelerinden de yararlanılarak bölgede hangi Oğuz-Türkmen boylarının yurt tuttukları konusunda bilgiler verilmiştir. Ancak, verilen bu bilgiler sırasında, bölgenin hangi ağız özelliklerinin hangi boylardan veya bu boylara mensup oymak, cemaat ve aşiretlerden geldiği konusunda birer değerlendirme yapılmamıştır. Bu yayınların sahibi olan araştırıcılar bu noktada elbette haklıdırlar. Çünkü, üzerinde durduğumuz konu, başlı başına farklı bir araştırma konusudur.

Biz vaktiyle Türk Dil Kurumunca düzenlenen *Ağız Araştırmaları Bilgi Şöleni*'nde, "Anadolu ve Rumeli Ağızlarının Tarihî Devirlerle Bağlantısı" konusunda

16 L. Karahan, *age*., s. 96.

17 2. baskı, TDK Yay., Ankara 1994.

18 TDK Yay., Ankara 2001,

19 TDK Yay., Ankara 2006, 1. cilt: Giriş-İnceleme, 2. cilt: Metinler-Sözlük-Dizinler.

Levent Şahverdi Arşivi

sunduğumuz bildiride,[20] konuyu bu açıdan değerlendirerek ağızların kısmen Eski Türkçe ve bütünüyle Eski Anadolu Türkçesi ile olan sıkı bağlantısını ortaya koyarak art zamanlı ağız araştırmalarına da yer verilmesi gereğine işaret etmiştik.

Eldeki yazıda ise, Anadolu ve Rumeli Ağızlarındaki kapsamlı zenginliğin, bu coğrafyada yurt tutmuş Oğuz-Türkmen boyları açısından değerlendirilerek hepsini birleştiren ortak özellikler dışında, hangi ses ve şekil özelliklerinin hangi boy ağızlarından geldiğinin tespiti gereğine işaret etmek istedik.

Bu konuların ele alınması daha fazla geciktirilmemelidir. Çünkü teknoloji alanındaki yeni atılım ve gelişmeler, sosyal yapıda ve iletişim araçlarında görülen yeni yeni şekillenmeler, ister istemez yazı dili ile ağızlar arasındaki farkları kısa zamanda silme etkisi yapabilecek niteliktedir. Bu durum bir dezavantajdır. Ancak, öte yandan da elimizde bize yardımcı olacak tarih ve arşiv kaynakları vardır. Başta rahmetli Faruk Sümer olmak üzere, bir kısım tarihçilerimizin büyük emekler harcayarak ortaya koydukları tarihî bilgi ve değerlendirmeler ile çeşitli arşiv çalışmaları, özellikle tahrir defterleri, mühimme defterleri, kadı sicilleri, hatt-ı hümayunlar ve fermanlar yoluyla elde edilen bilgiler, bu açıdan dilcilere ışık tutacak niteliktedir. Nitekim bugün XVI. yüzyılda, Anadolu'da Oğuz boylarına ait yer adları tespit edilmiş bulunmaktadır. Bunun yanında bu adlardan günümüze intikal edenler de bellidir.[21] Üstelik bugün birçok genç elemanımız yetişmiş ve yetişmekte olduğundan Anadolu ve Rumeli'de bu yönden araştırma yapmak da kolaylaşmıştır. Anadolu'da boy adlarına göre verilmiş olduğu bilinen köy, ilçe vb. yerleşim bölgelerinden başlanarak bu bilgilerin iskân tarihi ve eski kaynaklarla olan bağlantısı da kurularak ağız ayrılıkları-boylar arası bağlantılarda önemli bir yol alınabilir düşüncesindeyiz.

Biz bu düşünceden ve böyle bir hareket noktasından yola çıkarak PIAC (*Permanent International Altaistic Conference*)'ın 1970 yılında Berlin'de yapılan toplantısında sunduğumuz "Die Frage des Verhältnisses der Anatolischen-mundarten zu Ihrer Etnischen Struktur" (Anadolu Ağızlarının Etnik Yapı İle İlişkisi Sorunu) [22] konulu bildiride, yerleşim yerleri kesin olarak bilinen *Kınık, Avşar* ve *Salur* boylarına ait ağızları ele alarak bunların ağız özelliklerini ve birbirinden ayrılan yanlarını belirtmeye çalışmıştık. O yıllarda araştırma olanaklarının daha kısıtlı olmasına rağmen, denememiz iyi sonuçlanmış ve ilgi ile karşılanmıştı. Öyle sanıyorum ki bu yönde yapılacak yeni çalışmalar için bugün ortam çok daha elverişlidir. Bu konuda yapılacak çalışmalar, yalnız Anadolu ve Rumeli ağızlarındaki çeşitlilik ve zenginliği değil, Güneybatı Türk lehçeleri gibi önemli bir lehçe grubunun zenginliklerinin sergilenmesine de yardımcı olacaktır.

20 TDK Yay., Ankara 1999, s. 62-69.

21 Faruk Sümer, *Oğuzlar (Türkmenler),* AÜ. DTCF. Yay., Ankara 1967, s. 412-450.

22 Zeynep Korkmaz, *TDÜA*, C. II, TDK Yay., Ankara 2005, s. 179-187, 188-198.

Levent Şahverdi Arşivi

DOĞU KARADENİZ BÖLGESİ AĞIZLARININ TÜRKİYE TÜRKÇESİ AĞIZLARI ARASINDAKİ YERİ*

Anadolu ve Rumeli ağızlarının, daha açık bir anlatımla Türkiye Türkçesi ağızlarının şekillenmesinde, ortak özellikler dışında, bu ağız bölgelerini karakterize eden birtakım değişik özellikler ve bunları doğuran etkenler vardır. Bu etkenlerin başında, öncelikle XI. yüzyıldan başlayarak Anadolu'yu yurt edinmiş olan Oğuz-Türkmen boyları arasındaki ağız ayrılıkları yer alır. Anadolu'ya yer yer Oğuz boyları dışında, Kıpçak, Uygur vb. öteki Türk etnik kollarından yerleşimler de olmuştur. Kâşgarlı Mahmud, *Dîvânu Lugâti't-Türk* adlı ünlü ansiklopedik sözlüğünde Avşar, Bayat, Boyundur, Çepni, Kayı vb. 22 (aslında 24) Oğuz boyu arasında birtakım ağız ayrılıklarının bulunduğuna özellikle işaret etmiştir. Ancak, ele aldığı konuları aşırı ölçüde genişleteceği için eserinde, bu boylar arasındaki ağız ayrılıklarına dokunmadığını da belirtmiştir. Bu durumu destekleyen bir başka dil tarihi gerçeği de XIV-XVI. yüzyıllar arasını dolduran Anadolu Beylikleri Dönemi'ndeki Eski Anadolu Türkçesi metinlerinde, bölgeden bölgeye değişen birtakım ses ve şekil bilgisi ayrılıklarının yer almış olmasıdır. Bu dönemden başlayarak bir yandan belirli bir ağız yapısı doğrultusunda ve yüzyıllar boyunca farklı tarihî, sosyal kültürel süreçlerden geçerek Türkiye Türkçesinin bugünkü ölçünlü (standart) yazı dili oluşurken; bir yandan da Oğuz-Türkmen, Kıpçak vb. Türk etnik boylarına ait ağızların yıkılan Bizans İmparatorluğu kalıntısı içinde yer alan bazı yerli unsurlarla karışıp kaynaşması sonunda ve esas itibarıyla Oğuz-Türkmen ağızları temelinde, yazı dilinden bağımsız olarak yer alan değişme ve gelişmelerle Türkiye Türkçesi ağızları oluşmuştur.

Türkiye Türkçesi ağızlarını oluşturan bu temel etkene, zamanla Osmanlı Devleti'nin Anadolu bölgesindeki iskân politikasına bağlı iç göç hareketlerinin getirdiği değişme ve karışmalar da eklenmelidir. Bunlara, bölgeden bölgeye değişen arazi yapısı, sosyo-kültürel ve ekonomik durum gibi daha başka bazı etkenler de katılabilir. Bu genel açıklamalardan sonra şimdi asıl konumuza, Doğu Karadeniz bölgesi ağızlarına geçebiliriz.

---

* *Doğu Karadeniz Bölgesi Ağızları Paneli* (15 Ekim 2009) Giresun Üniversitesi, *Türk Dili,* S. 696 (Aralık 2009), s. 696-709.

Levent Şahverdi Arşivi

Doğu Karadeniz Bölgesi Ağızları:

Bu konuya girerken önce Doğu Karadeniz bölgesi ağızlarının sınırlarını belirtmek gerekir. Bu sınır, Artvin'e bağlı Hopa, Arhavi ve Borçka ilçelerinden başlayıp batıya doğru Rize ili ile ona bağlı ilçe ve köylerden başlayarak Trabzon, Giresun ve Ordu illeri ile bu illere bağlı ilçe ve köyleri içine almaktadır. Yalnız, bu noktada, coğrafi yapıdaki sınıflandırmanın ağız yapısındaki sınır çizimine uyup uymadığı hususunu da belirtmek gerekiyor. Bu husus biraz sonra ele alınacaktır.

Doğu Karadeniz bölgesi ağızları üzerindeki çalışmalar, tıpkı öteki Türkiye Türkçesi ağızlarında olduğu gibi, 1940'lı yıllara kadar ihmal edilmiştir. Gerçi Rus bilgini V. Pisarov daha 1900 yılında Trabzon ağzı ile ilgili olarak "Trabzon Ağzına Ait Birkaç Söz" adlı Rusça[1] küçük bir yazı yayımlamıştır. Bu yazıda yalnızca Trabzon ağzını öteki Anadolu ağızlarından ayıran belirgin özellikler üzerinde durulmuş; bu ile bağlı öteki ağızlara hiç dokunulmamıştır (Caferoğlu, 1946/a, s. 77). Pisarov'un kendisinin de belirttiği üzere, bu yazıda gösterilen ses ve şekil bilgisi özellikleri, bu ağzı bütünü ile kapsayıcı nitelikten yoksun durumdadır.

Trabzon ağzı üzerinde Luigi Bonelli'nin de "voci del dialetto turco di Trebisonda" (*Keleti Szemle* III, Budapest 1902, s. 55-72) adlı bir yazısı çıkmıştır.

Marti Räsänen'in "Eine Sammslung von Mānį Liedern" (*Journal de la Societé Finno-Ougrienne*, 41/2, 1926) adlı derlemesinde, Trabzon ve Rize ağızlarına ait maniler yer almıştır.

Trabzon ağzı ile ilgili halk bilgisi malzemesinin yer aldığı değerli bir eser, Hamamizade Baba Salim'in, *Türk Halk Bilgisine Ait Maddeler: Trabzon Şivesi*, İs. 1930 adlı kitabıdır.

1940 yılından sonra yerli ve yabancı araştırıcılar tarafından ele alınan bu bölge ile ilgili çalışmalar ya ağız araştırmaları niteliğindeki derinlemesine çalışmalardır yahut da çeşitli tarihî kaynaklara veya arşiv belgelerine dayanan araştırma ürünleridir. Bu ağız bölgesi ile ilgili olarak A. Caferoğlu'nun 1945 yılında derlediği *Kuzey-Doğu İllerimiz Ağızlarından Derlemeler* (İst. 1946) adlı kitabı ile "1945 yılı Kuzey-Doğu Anadolu Gezisinden" (*TDE* Derg. C. I/1, Nisan 1946, s. 65-80) adlı makalesi gösterilebilir. Derleme niteliğindeki kitabında Trabzon, Rize ve yöresi ağızlarından derlenmiş metinler yer almıştır.

Rize İli Ağızları (İnceleme-Metin-Sözlük, Kültür Bak. Yay., 1978, 340 s.) Turgut Günay, *Ordu İli ve Yöresi Ağızları* (İnceleme-Metinler-Sözlük, TDK 2001, 339 s.) Necati Demir tarafından işlenmiştir. Giresun ağızları üzerinde de Hatice Şensoy tarafından DTCF'de bir lisans tezi (1969) hazırlanmıştır. Necati Demir'in de bir makalesi vardır (*Türklük Bilimi Araştırmaları*, S. 7, Sivas 1998, s. 139-166).

---

1 Neskol'ko Slovo trebizondskom dialekte", *Zapiski Vostoçnogo otdelenija Ruskogo Arxeologiçeskogo obşçestva,* XIII, s. 173-201.

Levent Şahverdi Arşivi

Trabzon ağızları konusunda çok derinlemesine 2 ciltlik bir araştırma, 1. cildi değerlendirme, 2. cildi metinler olmak üzere, Norveçli bilim adamı Bernt Brendemoen tarafından yayımlanmıştır (*The Turkish Dialects of Trabzon: Their Phonology and Historical Development*, vol 1: Analysis, vol II, Texts, Wiesbadan 2002). Ayrıca 1984-1999 yılları arasında, Brendemoen'in Trabzon ve yöresinden derlediği metinlere dayanarak hazırladığı makale niteliğindeki 17 yazısı da çeşitli bilimsel dergilerde yayımlanmış bulunmaktadır.

Doğu Karadeniz bölgesinin tarihî dönemlerdeki yerleşimi ile ilgili olarak Faruk Sümer, Bahaeddin Yediyıldız, Fahreddin Kırzıoğlu gibi tarihçiler dışında, S. Faruki, A. Bryer, D. Winfield ve R. Şükürov gibi yabancı araştırıcılar da yer almaktadır.

Coğrafi bakımdan kuzeyde Karadeniz'e açılan, güneyde de yüksek sıradağlarla çevrilmiş olan uzun bir şerit durumundaki Doğu Karadeniz bölgesinin Orta ve Doğu Anadolu ile bağlantısı sınırlı kalmış ve bazı özel durumlar dışında genellikle bir izolasyona bağlı olarak yol almıştır. Bu durumu göz önünde bulunduran A. Caferoğlu, yukarıda belirtilen makalesinde (s. 65), Doğu Karadeniz bölgesinin coğrafi bakımdan bir bütünlük oluşturduğunu ifade ederken ağız yöresi bakımından birbirinden ayrılan özellikler taşıdığına da işaret etmiştir. Bu durum bizi ister istemez Doğu Karadeniz bölgesini yalnız coğafi açıdan değil, ağız yapısı açısından da bir sınıflandırma yapma konusuna yöneltmektedir.

Bu bölge ağızları temelinde yapılan üzerinde durulabilecek nitelikteki sınıflandırmalarda, bölge ağızları ya yalnız ses bilgisi özellikleri ya ses ve şekil bilgisi özellikleri yahut da ses bilgisi, şekil bilgisi, cümle bilgisi ve söz varlığı özellikleri dikkate alınarak işlenmiştir. Bölge ile ilgili başlıca sınıflandırma çalışmaları şunlardır:

A. Caferoğlu, yukarıda adı geçen makalesinde, Doğu Karadeniz illerini kendi içinde kabataslak üç ayrı ağız bölgesine ayırmıştır. Bunlar:

1. Rize, Trabzon ve yöresi ağızları;

2. Nispeten dar bir alan çevresine sıkışan Akçaabat, Vakfikebir bölgesi ağızları;

3. Giresun ve Ordu ili ağızlarıdır.

A. Caferoğlu, yine 1946 yılında yazdığı "Anadolu Dialektolojine Dair Bir Deneme" (*Türk Dili-Belleten,* S. 67, s. 565) adlı makalesinde ise, bölgemiz ağızlarını, yaptığı sınıflandırmanın 2. sırasına yerleştirerek Erzurum, Trabzon ve kısmen Rize ağızları olarak göstermiştir. Caferoğlu daha sonra *Fundamenta I*'de yayımlanan Anadolu ve Rumeli ağızları ile ilgili makalesinde ("Die Anatolischen und Rumelischen Dialekte", s. 239-260) ise, bu bölge ağızlarını 4. sırada, *Kuzeydoğu Ağızları* (Samsun'dan Rize'ye kadar olan bölge) olarak belirtmiştir.

Samsun, Ordu, Giresun, Trabzon ve Rize ağızlarını içine alan bir sınıflandırma denemesi de Japon bilim adamı Tooru Hayashi tarafından yapılmıştır. Bu

Levent Şahverdi Arşivi

sınıflandırmanın ötekilerden ayrılan yanı, ses bilgisi ölçüleri yanında, leksik yani söz varlığı ölçülerinin de kullanılmış olmasıdır (Karahan 1996, s. XIV). Ordu, Giresun, Trabzon, Rize ağızlarını içine alan bu sınıflandırmada, Hayashi, üç ağız bölgesi tespit etmiştir.

1. bölgede: Terme, Ünye, Öceli, Mesudiye, Giresun merkez ve Dereli;

2. bölgede: Mesudiye, Öceli, Giresun Dereli, Alucra, Görele;

3. bölgede: Akçaabat, Maçka, Yomra, Arsin, Sürmene, Of, Rize, Ortapazar, Pazar, Ardaşen ağızları yer almaktadır.

Bizim coğrafi bakımdan Rize, Trabzon, Giresun, Ordu illeri arasına soktuğumuz bölgeyi, Leylâ Karahan, Türkiye Türkçesi ağızları üzerinde yayımlanmış-yayımlanmamış bütün yazıları gözden geçirerek eldeki malzemeye göre başarılı bir çalışma niteliği taşıyan *Anadolu Ağızlarının Sınıflandırılması* adlı kitabında (TDK Yay. Ankara 1996, 203 s.) yer alan sınıflandırmada, Artvin'e bağlı Hopa, Borçka, Arhavi ilçeleri ile Rize ve Trabzon bölgeleri, ağız yapıları bakımından *Kuzeydoğu Grubu ağızları* arasında yer aldığı hâlde, Giresun ve Ordu illeri, *Batı Grubu ağızları* arasına alınmıştır. Demek oluyor ki üzerinde durduğumuz Doğu Karadeniz bölgesi ağızları, taşıdıkları dil özellikleri açısından birbirinden farklı iki temel grup oluşturmaktadır. Biz de bu gruplar arasındaki temel özellik ayrılıklarını dikkate alarak konuyu:

1. Rize - Trabzon Ağızları,

2. Giresun-Ordu Ağızları çerçevesinde değerlendirmek istiyoruz:

I. Rize-Trabzon Ağızları:

Hopa, Arhavi, Borçka ilçelerinden başlayıp özellikle Rize ve Trabzon illerini içine alan ağız yöreleri, kendi içlerinde birbirinden ayrılan birtakım özellikler taşısa da bunları tek bir grup içinde birleştiren ortak temel özellikler ağır basmaktadır. Bu temel özellikleri ana çizgileri ile şu noktalarda toplayabiliriz:

1. Bu ağızları doğuda ve güneydoğuda Doğu Grubu ağızları ile birbirine bağlayan ve bir köprü görevi yüklenen bazı ağızlar vardır. Bunlar Artvin merkez, Şavşat, Yusufeli, Ardanuç, Posof ve Torul ağızlarıdır.

2. Bu bölgenin ağız yapısının oluşmasında, Oğuz boyları yanında, Oğuz dışı Türk boyları ile, etnik yapıları Türk olmayan öteki bazı unsurların da etkisi vardır. Bölge az da olsa Rum, Ermeni, Gürcü, Laz ve Hemşin dillerinin de etkisini almıştır. Denebilir ki Rize'nin doğusundan Artvin'e uzanan kıyı şeridinde yer alan Lazlar ile dağlık kesimde yaşayan Hemşinliler, F. Kırzıoğlu'nun *Kıpçaklar* (TTK Yay; Ankara 1992) adlı eserinde belirttiğine göre, aslında *Alaz* ve *Balkar* adlı Kıpçak boyu mensuplarıdır. Gerek bu bölgede gerek Karadeniz sahillerinin orta kesimindeki Bartın vb. yörelerde (Korkmaz, *Bartın ve Yöresi Ağızları*, TDK Yay., Ankara 1994, s. 63) tespit edilen Kıpçak diline ait özellikler, bu bölgede Kıpçak boylarından gelme unsurların da yer aldığını işaret etmektedir. Ayrıca bazı tarihî

Levent Şahverdi Arşivi

bilgilerden tımar ve zeametle ilgili arşiv kayıtlarından anlaşıldığına göre, Rize'nin batı yöresine Maraş-Konya-Karaman-Sivas Türkmenleri ile Tebriz Akkoyunluları ve Danişment Çepnileri de yerleştirilmiştir (Gülensoy 1978, s. 21; Karahan 1996, s. 97). Ayrıca, Trabzon'un Akçaabat ilçesinin birkaç köyü ile Şalpazarı'na bağlı on beş yirmi köyde yerleşmiş bulunan Çepniler de vardır (Karahan 1996, s. 97).

3. Alıntı sözlerdeki uzun ünlüler kısalmıştır: *ani, ćami, duńyade, badava, sabit, kesdana* vb.

4. Alıntı kelimelerdeki ses yapısı değişimi çoklukla gerileyici benzeşmenin etkisi altındadır: *ẖeber* "haber", *rehmetli, hezret, veziyet* vb.

5. İlk hece ünlüsü *ö, ü* olan sözlerde ünlü kalınlaşması vardır: *böyle, óyle, bólḳg, sḳt, sóyle* gibi. Ayrıca ön sesteki *k, g* ünsüzleri yanında da Orta Anadolu ağızlarında görüldüğü gibi yarım kalmış bir ünlü kalınlaşması yer almıştır: *góz* "göz", *ĝuç, górdumuz, ĝólde, ĝókten* vb.

6. Çok heceli sözlerin sonlarındaki *ı, u, ü* ünlüleri hep *i* ile karşılanmıştır: *buni, baltali, yarali, kuzi, unli, oldi* vb.

7. Bu bölge ağızlarında kalın *ı* ünlüsü sevilmediği için, kök ve eklerdeki *ı* ünlüleri yarım veya tam ölçüde incelerek *í, i*'ye dönüşür: *kızı >kizi, piçağun, çiğdilar, çeyir, kíz, mayis* vb.

8. Belirli bazı sözlerde ilk hecede yuvarlak ünlü düzleşmesi olayı yer alır: *beyḳg, bitḳn, çećuk, damuz, beyimek, epmek* vb.

9. Ek ünlülerinde bölgenin genelini içine alan yuvarlaklaşmalar görülür: *astum, çeksün, azdur, gelduk, edup, yattum, kelur, evun* vb.

Bir dereceye kadar Eski Anadolu Türkçesi ile de bağlantılı olan bu değişim, aynı zamanda Anadolu ağızlarındaki Kıpçak Türkçesinin izlerini vermektedir.

10. *k, g, l, t, d, n* gibi çift boğumlanmalı ünsüzlerle birleşen ünlülerde genellikle ünlü-ünsüz uyum bozukluğu görülür. Bu bozulma önde boğumlanan ünsüzlerin yanındaki ünlülerin kalın veya yarı kalın, arkada boğumlanan ünsüzlerin yanında yer alan ünlülerin de ince veya yarı ince şeklinde olmasıyla kendini gösterir: *ġíz, ġítlıḥ, duńyada, oğĺumdur, èḳdum, ḳítluḳ, geliyḳan* gibi. Kıpçak etkisinin kalıntılarıdır.

11. Bu ağız bölgesinde genzel *ñ* damak ünsüzü yoktur. Bunun yerini dental *n* ünsüzü almıştır *(ñ >n): almadun, kardaşun, ġızun, etdun, ñ >ğ* değişmesi de yoğun değildir. Trabzon'dan Artvin'e doğru gidildikçe azalır.

12. Hırıltılı *ẖ* ünsüzü yalnız ön ve iç seslerde yer almıştır: *ẖeyirli, ẖep, oẖu-* gibi.

13. Şimdiki zaman eki: *-y, -í, -yí, -yé, -yr, -yur/-yür, -yır, -yér* biçimleri ile *dar-düz* veya *dar-yuvarlak* şekle dönüşmüştür: *geliyur, yéyu, tutāyí, yapıyu, oliy, geliyır, bakay, kaçay, almayr* vb.

Levent Şahverdi Arşivi

14. Duyulan geçmiş zaman eki *-miş* biçimi ile tek şekillidir: *olmiş, almişik, varmiş, ḳoḳmiş, uyanmişlar* vb.

15. Çokluk 1. şahıs eki istek eki ile birleşmiş biçimde *-alım/-elim, -alum/-elüm* biçimindedir: *aĺalím, çikalum, tutalım, kelēlum* vb.

16. İsim çekim ekleri arasındaki şekil değişikliği öteki Anadolu ağızlarına göre daha belirgindir: *Ben oni şaşayirum. Enişteye dağvet eder. Dayi bunda ne istiysun? Eskide çok yemek yapılırdı*[2] vb.

Yukarıda sıralanan ve Rize-Trabzon yöresi ağızlarını birleştiren ortak özellikler dışında, bu ağız yöresi içinde 1. ve 2. derecede bazı alt ağız grupları da yer almıştır. Nitekim Rize ağızları üzerinde çalışan Turgut Günay da yalnız Rize ve yöresi ağızlarını kendi içinde beş ayrı alt ağız yöresine ayırmıştır: Bk. Harita 1.

Konuyu ortak Rize-Trabzon ağızları çerçevesinde değerlendirdiğimizde, bu ağızlar bölgesinde üç ayrı alt grubun oluştuğu görülüyor:

1. alt grupta Trabzon, Rize merkez, Kalkandere, İkizdere, Gündoğdu, Büyükköy ağızları,

2. alt grupta Çayeli, Çamlı, Çamlıhemşin, Pazar, Ardeşen, Fındıklı (Rize) ağızları,

3. alt grupta Arhavi, Hopa, Borçka, Kemalpaşa, Muratlı, Ortacalar, Göktaş, Meydancık, Ortaköy (Artvin) ağızları yer almaktadır.

Bu alt grup ağızları üzerinde ayrıntılı bilgi vermeye zamanımız elverişli değildir. Ancak, topluca bu alt ağız yörelerini karakterize eden birkaç özelliğe işaret edebiliriz:

1. *y* ünsüzü önündeki düz geniş ünlülerin uzaması: *anlatāyım, arayīsin* "arıyorsun", *ėdēyirim, alamāyi,* "alamıyor", *baḳāyiruk, içēyim* vb.

2. *c, ç, g, k, >ć, ç, ĝ, ḳ* değişimi ile patlayıcı ünsüzlerin belirgin biçimde sızıcılaşmış olması: *oćaḳdan, penćere, çare, uçun, açay, ćanı, ĝelin, ĝemi, iki, kes-* gibi. Bu değişim Trabzon-Rize ağızlarının belirgin özelliğidir.

3. *r >ŕ* değişimi. Ön damak ünsüzü *r*'nin orta damağa kayarak titrekliğini yitirmesi ile oluşan bir değişimdir. *aŕāyŕem, vāŕdur, oŕanun, bıŕağub, zōŕ* vb.

4. İki ünlü arasında ve genellikle hece başlarında bulunan damak ünsüzü *g*'nin bu alt grubun bazı ağızlarında sızıcılaşarak *g >ğ, v, y*'ye dönerken özellikle 3. alt grup ağızlarında sızıcılaşmaya karşı koyarak kendi özelliğini korumuş olması: *diger, çigit, gittuġu, öginden, olduġından*.

5. Öteki bir kısım Anadolu ağızları ile ortaklaşan *ḳ- >ġ-, k- >g-* tonlulaşmasının varlığı: *ġarşi, gendi, ġatar, ġaldi, ġırḥ* gibi.

6. Bu ağız grubunun 1. ve 2. alt gruplarında (Trabzon-Rize) göze çarpan

2 Sınıflandırma ve örneklendirilmede L. Karahan'ın *age.*inden yararlanılmıştır.

Levent Şahverdi Arşivi

önemli bir söz dizimi olayı da ölçünlü (standart) Türkçedeki kuralın aksine, yüklemin sistemli olarak başa geçmiş olmasıdır: ***aldum*** *ordan,* ***soktum*** *ha buradan aşşā,* ***giremedum*** *aralarına.* ***Keldum*** *eve, sora* ***kittum*** *hastāneye. Endum şehere,* ***ġördüm*** *bi minare,* ***zannettim*** *oni ḳama* vb.

Bu ağızlar bölgesinin 2. derecedeki alt gruplarında göze çarpan belli başlı özellikler ise:

1. Ön seste ünsüz tonsuzlaşması, daha doğrusu Eski Türkçe dönemindeki *k-, t-* gibi tonsuz ünsüzlerin korunması ve buna benzetme yoluyla yeni örneklerin eklenmesidir: *kelmek, kirmek (kireceğum), kibi, kemi, kün, körmek, kömlek; tėdi, toġri, tikdim, tibinden, tebesinde, tilemek; pobasi* "babası", *piçaği, penum, peşuğum, pir, peni* vb.

2. Bir başka özellik, iç seste ünsüz tonlulaşmasıdır: *adarım* "atarım", *udanı mı* "utanır mı?", *odurun* "oturun", *adeş, aġilli* "akılı", *kabatti, yabmiş, picoğum* "bıçağım" vb.

Rize ve Trabzon ağızlarının 1. ve 2. derecedeki alt grupları şöyle bir tablo ile gösterilebilir (Karahan, *age*, s. 113'ten). Bk. Tablo 1.

Yukarıda yer alan tablonun ve yapılan açıklamaların ortaya koyacağı üzere, Rize ve Trabzon bölgesi ağızlarında, bu ağızları birbiri ile birleştiren temel ortak özellikler yanında, bunları birbirinden ayıran epey farklı özellikler de yer almaktadır. Birinci derecedeki alt gruplar ile ikinci derecedeki alt gruplarda yer alan bu özellikler, bölgenin ağız yapısındaki çeşitlenmeye işaret eden özelliklerdir. Bu da şüphesiz birinci derecede bölgenin yerleşim yani iskân durumu ile ilgilidir. Bu kısa değerlendirmeden sonra, Doğu Karadeniz ağızlarının önemli bir kesimini oluşturan Rize ve Trabzon ağız yörelerinin temel yapısı şu noktalarda özetlenebilir:

1. Daha önce de işaret edildiği üzere, bu ağızların oluşumunda, Anadolu'yu yurt edinen çeşitli Oğuz boylarının büyük etkisi olmuştur. Özellikle bölgede Doğu Anadolu ağızları ile ortaklaşan bir kısım özelliklerin yer alması, burada XIV, XV. yüzyıllarda, Akkoyunlu-Bayındır Türkmen uruğlarının yerleşimi ile açıklanabilir. Yer yer de Anadolu'nun batı bölgesi veya Orta Anadolu ağızları ile benzeşen veya ortaklaşan özellikler görülmektedir. Ayrıca, Macar Türkoloğu Qy. Németh'in de Batı Trakya (Kuzeydoğu Bulgaristan) ağızları üzerinde yaptığı araştırmalara dayanarak belirttiği üzere, o bölge ağızları ile Doğu Karadeniz bölgesi ağızları arasında ortaklaşan birtakım hususlar görülmektedir. Bu benzeşme hiç şüphe yok ki her iki bölgede de çok eski bir Kıpçak boyu yerleşimi ile açıklanabilir.

2. Bölgenin arazi yapısı ve iklim şartları, onun Anadolu'nun iç kesimi ile olan bağlantısını kestiği ve uzun süren bir izolasyon döneminden geçtiği için bölgenin ağız yapısında kendi içindeki zamana bağlı değişim ve gelişmeler de rol oynamıştır. Bu ağız bölgesindeki küçük adacıklar oluşturan yabancı etnik unsurlara ait dil özellikleri de bu karışıp kaynaşma sürecine katılmış bulunmaktadır.

Levent Şahverdi Arşivi

II. Giresun-Ordu İli Ağızları:

Bölgenin batıya uzanan devamı niteliğindeki ikinci temel ağız grubuna yani Giresun-Ordu illeri ve yöreleri ağızlarına gelince:

Bu ağızlar konuya giriş yaparken de belirttiğimiz gibi, ağız sınıflandırmasında Batı Grubu ağızları içinde yer almıştır. Bununla birlikte, bizim metinler üzerinde yaptığımız tespitlere göre, yer yer Rize-Trabzon ağızları ile birleşen yanları da vardır. Söz gelişi şimdiki zaman eki *-yor*'un *r*'sini düşürmesi ve *ariyum, geçemiyum, gidiyurus, vèriyisun, söyliyler* örneklerinde görülen ünlü daralması ile ekin *-yu/-yü, -y* biçimlerine girmesi gibi.

Şüphesiz bir ağız yöresinin şekillenmesinde o yöredeki etnik yapıyı oluşturan yerleşimler önemli bir yer tutmaktadır.

Bölgenin etnik yapısı ile ilgili olarak Selçuklulardan öncesi daha yeterince araştırılmış değildir. Söylenenler birtakım tahminlere dayanmaktadır. Ancak, Anadolu'nun kuzey bölgelerinin fethini Selçuklu komutanlarından Danişment Gazi üstlenmiş ve bu fetih kısa sürede günümüz Ordu ili sınırına dayanmıştır. Faruk Sümer'in *Oğuzlar* adlı eserinde yaptığı açıklamalara göre (İst. 1992), Danişmentlilerin bünyesinde Oğuz boylarının tamamına yakını yer almıştır. Bölgede bu boylardan hangilerinin yer aldığı kesin olarak bilinmiyorsa da Ordu ve çevresindeki yer adlarından bölgede *Çepniler*in önemli bir yer tuttuğu görülüyor. Necati Demir'in verdiği bilgilere göre (*Ordu ve Yöresi Ağızları,* TDK Yay., 2001, s. 39-42), tahrir defterlerindeki kayıtlar bu bölgeye Oğuz boylarından Çepni, Eymür, Karkun, Alayuntlu, Bayat, Bayındır, İğdir ve Üreğir boylarına mensup oymakların yerleştiğini göstermektedir. Aynı durum Giresun bölgesi için de geçerli sayılabilir.

Giresun-Ordu bölgesi ağızlarının doğu sınırı Trabzon'a bağlı Şalpazarı yöresine, batı sınırı da Samsun'a bağlı Terme ilçesine uzanmaktadır. Güney sınırı ise Sivas ve Tokat illeri ağız bölgesine dayanmıştır. Bu ağız bölgesi yer yer Sivas ve Tokat ağız bölgesinin de etkisi altındadır (Demir, *age*, s. 45). Bu ortak ağız bölgesinin Ordu ili ve yöresi ağızları kendi içinde üç alt ağız bölgesi oluşturmuştur (ayrıntı için *age.*, s. 47-49'a bk.).

L. Karahan'ın tespitlerine göre, Sinop ve Samsun'la birlikte Batı Grubu ağızlarının V. Alt grubunda yer alan Giresun-Ordu ağızlarının başlıca özellikleri şunlardır:

1. Ünlü yuvarlaklaşması ve belirli yerlerde *r* düşmesi bu grubun en belirgin özelliğidir:

a. *baba >buba, boba, çarşı >çarşu, ertesi >örtesi, sınır >sunur* vb.

b. *gelir >gelü, çıkartmak >çıkatmak, soñra >sōna* vb.

2. Ünlü daralması görülür: *araya >ariya, buraya >burıya, oraya >orıya, onda >unda, şuraya >şurıya, pardon >pardun* gibi.

3. Şalpazarı da dâhil olmak üzere, bu ağızlarda

Levent Şahverdi Arşivi

a. *ó, ḳ, ñ, g* ünsüzleri duyulmaz.

b. *ñ* ünsüzü *ñ >y, ñ >ğ, ñ >↓* değişmesiyle kaybolmuştur: *geldiyiz, bağa, baa* örneklerinde görüldüğü gibi.

c. Bir arka damak ünsüzü olan *ġ*'nun boğumlanma noktası dip damağa kaymıştır: *ḳarın >ġarın >ĝarın, ḳayın >ġayın >ĝayın, ḳıble >ġıble >ĝıble* vb.

4. Ordu ve yöresi ağızlarında bir de *ğ >v* değişimi görülür: *ağlamaḳ >avlamaḳ, ağız >avız* gibi.

5. Bu ağız bölgesinde *-ġ-,-ḳ-,-ğ- >-y-, -h- >-y-, -ḳ-, -ğ- >v* değişmeleri ile iç seste sızıcılaşma olayları görülür: *değil >deyil, buğday >buyday, değirmen >deyirmen, düğün >düyün, ağıl >avıl, ağız >avız, ağuluḳ >avuluḳ, boğaz >buvaz, yağız >yavız, sahibi >sayibi, şahit >şayit* gibi.

6. Zamir kökenli teklik ve çokluk 1. şahıs ekleri *-ım/-im, -ıḳ/-iḳ, -uk/-ük* biçimlerindedir: *annadīm, biliṃ, varmışıḳ, demişik, gelürüm, gelürük* vb.

7. Şimdiki zaman eki *-yı/-yi, -yu/-yü*'dür. *-ya/-ye* eki örneklerinin sayısı fazla değildir. *açiyim, alayı, geliyi, gelmiyu, görüyü, gözlüyü, öpüyu; bakıye, ḳoşiye, seriya* gibi.

8. Giresun ağzında kullanılan çokluk 1. şahıs emir ekleri *-alı/-eli, -alın/-elin* ilgi çekicidir: *alalı/alalın, gideli/gidelin, göreli/görelin* vb.

9. Giresun'un kıyı kesimleri ile Şalpazarı'nın bazı kesimleri Çepnilerle meskundur. Bu bölgede "o" zamirinin ünlüsü daralmış, *ñ* ünsüzü korunmuştur. Ünlü uyumları yazı dilindekine yakın durumdadır. Şimdiki zaman eki *-yu*'dur: *başlayu, geliyu* gibi. Ayrıca *-ḳa/ -ke (<-ken)* zarf-fiil eki de işlektir: *dolduruḳa, gelüke, ġılaḳa* gibi.

Kuzeydoğu Grubu ağızlarındaki sızıcı *ć, č* sesleri bu ağızlarda da yer alır (Karahan *age*., s. 164-167; Demir, *age*., Ses Bilgisi ve Şekil Bilgisi bölümleri).

Yukarıdan beri yapılan açıklamalar ortaya koymaktadır ki doğudan batıya bir kıyı şeridi oluşturan Doğu Karadeniz bölgesi ağızlarının Rize-Trabzon kesimi ile Giresun-Ordu kesimini, birbirleri ile birleştiren ortak özellikler yanında bunları az veya çok oranda birbirinden ayıran birtakım özellikler de vardır. Bölge ile ilgili araştırmalarda bu hususla ilgili değerlendirmeler yapılmıştır.

Şimdi bölgedeki yerleşim ve iskân durumu dolayısıyla üzerinde durulması gereken bir başka önemli husus da tarihî dönemlerde başlayıp günümüze uzanan dil tabakalaşması konusudur.

III. Dil Tabakalaşması:

Bu konu hem bölge ağızları üzerinde kitap ve makale niteliğinde yazılar yazan yerli araştırmacılar hem de Trabzon ağızlarını çok ayrıntılı ölçülerle işleyen B. Brendemoen tarafından ele alınmıştır. Brendemoen'un gerek eserinin

Levent Şahverdi Arşivi

adından gerek Giriş bölümünde (s. 1-47) yaptığı açıklamalardan anlaşılmaktadır ki bu araştırma, iki temel amaca dayanmaktadır. Birinci amaç, Trabzon ağızlarının ses bilgisi (fonoloji) yapısını ayrıntılı olarak ortaya koymaktadır. İkinci amaç ise, bölge ağızlarını eş ve art zamanlı birer tahlilden geçirerek dil tabakalaşması yoluyla tarihî dönemlerdeki gelişmeleri ve etnik dil yapısını ortaya koymaktır. Brendemoen, ses bilgisi ile ilgili çalışma ve tespitlerinde çok başarılı bir durum sergilemiştir. Ancak, bölgenin etnik yapısı ve dil tabakalaşması ile ilgili değerlendirmelerinde önemli birtakım yanılgılara düşmüştür. Şöyle ki:

Brendemoen'e göre bu bölgedeki tarihî tabakalaşmada

1. sırayı Rumca (s. 18-20; bölüm 1.3.1.),

2. sırayı Ermenice (s. 21-22; bölüm 1.3.2.)

3. sırayı Lazca (s. 22-23, bölüm 1.3.3.)

4. sırayı öteki diller (s. 23-24; bölüm 2.3.4.) yani Arnavut, Boşnak, Çitaks denilen Müslüman Bulgar vb. küçük etnik unsurlar almaktadır. Daha sonra bölgenin Türkleşme tarihi üzerinde duran yazar, 9. bölümde, bu Türkleşmeyi:

1. Kıpçak unsurlar (9.1.1.),

2. Akkoyunlular (9.1.3.) ve daha sonraki dönem yerleşmeleri olarak ele almıştır. Sonuçta, Trabzon ve yöresindeki Türkleşme hareketini, İstanbul'un Latinler tarafından işgalinden sonraki döneme yani İstanbul'daki Bizans Devleti'nin Haçlı ordusu tarafından işgali üzerine, Bizans imparatoru A. Comnenos'un 1204'te Trabzon'a kaçarak orada kurduğu Pontus Rum Krallığının kurulmasından sonraki döneme yani XIV ve XV. yüzyıllara rastlatmaktadır. Bu konuda dayandığı kanıt Türkçe adların yalnız XVI. yüzyıla ait tahrir defterlerinde yer alması, daha önceki defter ve kaynaklarda bulunmaması; ayrıca XV. yüzyıla gelinceye kadar bu bölgede büyük ölçüde Türkçe konuşan grupların varlığına dair kayıtların da yer almamış olmasıdır.

B. Brendemoen'a göre, Karadeniz bölgesi ağızları çok arkaik özellikler taşımaktadır. Bu özelliklerin bir kısmı bir A- alt tabakasını oluşturan Rumcadan (bir miktarı da Ermeniceden), bir kısmı da bir B- üst tabakasını oluşturan Türkçeden (Eski Anadolu Türkçesinden) gelmektedir. Dolayısıyla bu ağızlarda iç içe girmiş bir iki dillilik özelliği vardır.

Biz, söz konusu bu eseri okuduktan sonra, hem Anadolu ağızları üzerinde çalışmış hem de zaman zaman bu ağızların tarihî yapısı üzerinde durmuş bir kimse olarak bu tespitleri bir eleştiriden geçirme gereğini duyduk. Şöyle ki:

1. Sayın Brendemoen, tarihî gelişme ve tabakalaşma konusunda genellikle kendisinin de yer yer işaret ettiği gibi, duygusallığın, fanatikliğin veya politik endişelerin egemen olduğu bazı Batılı kaynaklara ağırlık vermiştir.

2. Bu konuda öteki tarihî kaynaklara, vergi tahrir defterleri, mühimme defterleri, evkaf defterleri, vergi tapu sicilleri gibi arşiv belgelerine yeterince eğilin-

Levent Şahverdi Arşivi

memiştir. Oysa, bu kaynaklar bize Orta ve Doğu Karadeniz bölgesindeki Türk yerleşimini XIV. yüzyıldan daha önceki dönemlere götüren bilgi ve kanıtlar vermektedir. Onun için Doğu Karadeniz bölgesi ağızlarının oluşumunu, Pontus Rum Krallığı'nın oluşumu ile başlatmak yeterli değildir. Yazar, bölgenin Commenos Krallığı'ndan önceki tarihî süreçleri ile ilgilenmediği için bu konuda verdiği bilgiler eksik kalmıştır.

3. Bilindiği gibi, Karadeniz'in kuzeyindeki geniş topraklar, milattan çok önceki yüzyıllardan başlayarak tarih boyunca Orta Asya'dan Avrupa'ya uzanan pek çok Türk göçlerine veya yerleşimlerine sahne olmuştur. Bu bağlamda ayrıntıya girmeden sıralanacak isimler *Kimmerler, İskitler,* daha sonraki yüzyıllarda Oğuzlardan önce *Hunlar, Avarlar, Onogurlar, Bulgarlar* (Bulgar Türkleri), *Hazarlar, Peçenekler, Kumanlar, Kıpçaklar* vb.dir. Bu konularda İbni Bịbị'nin *Selçuknâme'*si, Berdzenişvili - Canasia'nın *Gürcistan Tarihi*, L. Rasony'nin *Tarihte Türklük*, Gy. Nemeth'in, *Tanrı'nın Kırbacı Attila*, E. Gibbon'un *Roma İmparatorluğunun Gerileyiş ve Çöküş Tarihi VII, Bizans II*, Akdes Nimet Kurat'ın *(Peçenek Tarihi),* Zeki Velidi Togan'ın *Genel Türk Tarihine Giriş* "*Sakalar*", T. Mihako-T. Marian-Lordhiponita'nın *Trabzondan Abhazyaya Doğu Karadeniz Halklarının Tarih ve Kültürleri,* Reşit Rahmeti Arat'ın İslam Ansiklopedisi'ndeki *Kıpçak* maddesi, Ali Sevim'in *Anadolu'nun Fethi; Selçuklular Dönemi,* İbrahim Kafesoğlu'nun *Türk Millî Kültürü,* Osman Turan'ın *Doğu Anadolu Türk Devletleri*, Mehmet Bilgin'in *Sürmene* gibi birçok eserde, gerek Karadeniz'in kuzeyindeki bölgelerde gerek Anadolu ve özellikle Kuzeydoğu Anadolu bölgesindeki olaylar ve yerleşimlerle ilgili önemli bilgiler yer almaktadır. Bu konuda Mehmet Bilgin'in "Doğu Karadeniz Bölgesinin Etnik Tarihi Üzerine" (*Trabzon Tarihi Sempozyum Bildirileri* 6-8 Kasım 1999, Trabzon 2000, s. 47-66) adlı yazısı ile N. Demir'in hazırladığı *Trabzon ve Yöresi Ağızları* adlı eserin Giriş bölümünde yer alan açıklamalar da önemlidir. Ancak Sayın Brendemoen, bu kaynakların hiçbirine eğilmemiş, dolayısıyla yaptığı değerlendirmelerin XIV. yüzyıldan önceki dönemleri açık kalmıştır.

4. Doğu Karadeniz bölgesindeki yerleşim konusunda bize bölgenin tarihî topografyasını inceleyen çalışmalar da ışık tutmaktadır. Bilindiği üzere, yer adları bir bölgenin etnik yapısının ve yerleşim tarihinin aydınlatılmasında önemli ipuçları verir. *Bulgar Dağları, Canik Dağları, Canik Beyleri, Canik Sancağı* gibi adlar, bu bölgede eski dönemlere giren ilişki ve yerleşimin tipik belirtileridir. Mehmet Bilgin'in, Doğu Karadeniz bölgesinin tarihî topografyası ile ilgili olarak sıraladığı örnekler ve yaptığı açıklamalar, bu bölgede Hun, Avar, Macar, Kuman ve Peçeneklerin varlığına işaret eden örnek ve açıklamalardır.

5. Biz 1960'lı yıllarda Bartın Ağızları üzerindeki lehçe tabakalaşmasını incelerken bütün Orta ve Doğu Karadeniz bölgesinde olduğu gibi, Bartın ve yöresi ağızlarında da alt tabakayı Kıpçakçanın oluşturduğunu gördük. Bu durumu çeşitli arşiv kaynakları ile tarihî kaynakların verdiği bilgiler de doğrulamıştır. Sa-

Levent Şahverdi Arşivi

yın Brendemoen'un yayımladığı bu eser dolayısıyla da tarihî kaynaklara ve arşiv belgelerine uzanan araştırmaları gözden geçirdiğimizde, Doğu Karadeniz bölgesi ağızlarında da Kuman-Kıpçak lehçelerinden gelme birtakım özelliklerin yer aldığına tanık olduk. Kastamonu ve yöresini elinde tutan Selçuklu emiri Hüsamettin Emir Çoban'ın Deşt-i Kıpçak seferinden dönerken Kıpçak unsurlarını da birlikte getirdiği İbnī Bībī'nin, *Al-Evāmîrü'l-Alaiyye fi'l-Umûri'l Alaiyye* (Adnan Erzi Yay., TTK Ankara 1956, s. 300-310) adlı eserinde etraflı biçimde anlatılmıştır. Bunun dışında Kıpçakçanın bu bölge ağızları üzerindeki etkisi ayrıca ele alınıp ve bu ağızlara Kıpçakçadan geçen özellikler üzerinde de durulmuştur (N. Demir 2001, *IV Türk Dili Kurultayı Bildirileri*).

Bu nedenle Doğu Karadeniz bölgesi ağızlarını yalnız Rum, Ermeni, Oğuz ve Laz boyları ile sınırlamak doğru olmaz. Bu bölgenin ağız yapısını biçimlendiren ilk tabakayı oluşturan etnik unsur Rumlar ve dil de Rumca değil, Kuman-Kıpçak boylarıdır.

6. Yine Sayın Brendemoen'un o bölgede çok arkaik bir dil özelliği olarak Rumcadan geldiğini ileri sürdüğü kelime başındaki *k-* ve *t-* sesleri ile Rumcadan geçmiş olarak gösterdiği öteki arkaik özelliklerin hemen hepsi de doğrudan doğruya Kıpçak özellikleri veya zamanla Kıpçak-Oğuz lehçeleri karışımından oluşmuş özelliklerdir. Bu durumu *Codex Cumanicus* ile Kafkas bölgesinden Karaçay, Balkar gibi yaşayan Kıpçak lehçeleri de tanıklamaktadır.

7. Doğu Karadeniz bölgesi iskân tarihi bakımından XII-XIII. yüzyıllar Selçuklu döneminde bölgeyi çevreleyen *Danişmanetliler, Çobanoğulları* ve *Candaroğulları* ile ilgilidir. Selçuklu Devleti'nin yıkılmasından sonra bunlar Anadolu Beylikleri Dönemi'nde de Türkmenlerle iç içedir. XV. ve XVI. yüzyıllarda da buraya Bayındır, Çepni vb. boylardan yerleşenler vardır. Sonuç olarak Trabzon ve yöresi daha 1204'te Rumların Trabzon Rum Krallığı'ndan önce bir yandan Karadeniz kuzeyindeki yerlerden gelen Türk boyları bir yandan da Anadolu bölgesindeki Oğuz-Türkmen boyları tarafından iskân edilmiştir.

Dönemin coğrafyacısı Dımeşki (öl. 1327) *Nuhbetü'l-Dehr fi Acayibü'l-Berr ve'l-Bahr* adlı eserinde Sinop, Trabzon ve çevresini tanıtırken bu yörede yalnız Türkçe, Arapça, Farsça ve Ermenice konuşulduğuna işaret etmiştir. Rumca ve Helenceden söz etmemiştir (Mehmet Ak, "İslam Coğrafyacılarına Göre Trabzon", *Trabzon Tarihi Sempozyumu Bildirileri*, 6-8 Kasım 1998, Trabzon 2000).

Bu münasebetle şu noktayı da belirtelim ki Doğu Karadeniz bölgesinde yerleşmiş olan Kuman-Kıpçak boyları Ortodoks-Hristiyanlardır. Ana dilleri Türkçedir. 1204 Rum-Pontus Krallığı'nın kurulması ile buraya bir miktar Rum da gelmiştir. Ama sayıları fazla değildir. Bölgede asıl Kuman-Kıpçakların önemli bir yeri vardır. Ticaret de Türklerin elindedir.

8. Hanefi Bostan'ın *XV-XVI. Asırlarda Trabzon Sancağında Sosyal ve İktisadi Hayat* (TTK Ankara 2002) adlı eserinde ayrıntılı bir biçimde rakamlara

Levent Şahverdi Arşivi

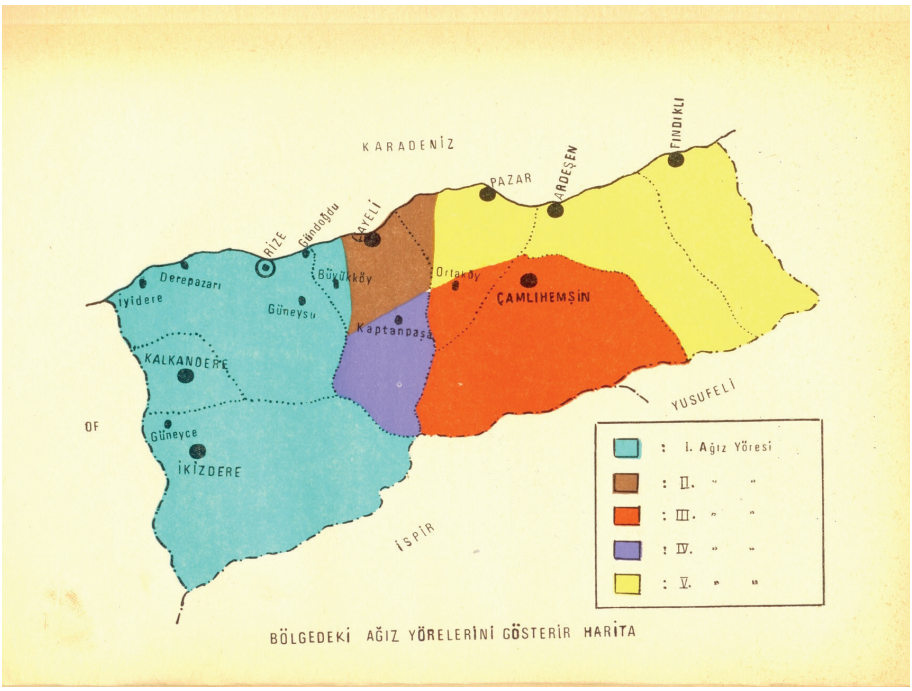
dayanılarak açıklandığı üzere, bu bölgenin 1461 tarihindeki fethinden önce de fetihten sonra da bölgede dilin alt yapısını etkileyecek oranda bir Rum nüfusu yoktur. Aradaki fark % 88 oranındadır. Aynı durum başka araştırıcılar tarafından da dile getirilmiştir. *Ordu Yöresi Tarihinin Kaynakları* adlı üç ciltlik eserin, Bahaeddin Yediyıldız - Ünal Üstün tarafından hazırlanan 1. cildinde (TTK Yay., Ankara 1992, 679 s.) 1455 tarihli Tahrir Defteri'ndeki rakamlara dayanılarak verilen bilgiler de aynı niteliktedir. Ordu bölgesinde Türk fethinden bu yana Hristiyan nüfus yapısının % 10 oranını aşmadığı belirtilmiştir. Bu durum yalnız Ordu ve yöresi için değil, bütün Doğu Karadeniz bölgesi hatta Anadolu için de geçerlidir.

Görülüyor ki B. Brendemoen'un Batı kaynaklı bazı araştırıcılara dayanarak ortaya koyduğu sonuçlar ile yerli kaynaklara ve gerçek belgelere dayanılarak ortaya konan sonuçlar birbirini tutmamaktadır. Bizce bu yanılgının iki temel nedeni vardır. Bunlardan birincisi, yukarıda da belirtildiği üzere, konu ile ilgili yerli kaynakların ve arşiv belgelerinin tam olarak incelenmemiş olmasıdır. Bunda yer yer Batılı kaynaklarda yer alan kısmen de tahmine dayanan değerlendirmelerle kasıtlı bazı tutumların da etkisi olmalıdır. İkincisi de tahrir defterlerinde ve çeşitli arşiv belgelerinde yer alan nüfusun *Türk-Rum* diye etnik temelde değil yalnızca *Müslüman-Hristiyan* diye din temelinde belirtilmiş ve bir kısım Batılı araştırıcıların Hristiyan oluşları dolayısıyla Kuman-Kıpçak boylarını Rum halkı saymış olmalarındandır. Oysa, bölgedeki Ortodoks-Hristiyanların önemli bir bölümünü Türkçe konuşan Kuman-Kıpçak boyları oluşturmuştur. Aynı durum Orta Anadolu'nun Kapadokya bölgesi için de geçerlidir. Doğu Karadeniz bölgesinde karşılıklı ilişkiler dolayısıyla yer yer Rum, Ermeni, Gürcü dilleri gibi dillerin karşılıklı etkileşimi söz konusudur. Ancak, bu etkileşme büyük çapta karşılıklı söz varlığı alışverişi düzeyindedir.

Vaktimizin kısıtlı olması dolayısıyla, bu konu ile ilgili daha başka noktalara işaret etme olanağını bulamıyoruz. Bu konuda daha ayrıntılı bilgi almak isteyenlerin bizim *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı -Belleten 2002/II* (TDK Yay., Ankara 2006, s. 67-104) sayısında yer alan "Trabzon Ağızları Üzerine Değerli Bir Araştırma ve Düşündürdükleri" başlıklı makalemize başvurmalarını salık veririz. Aynı makale bizim *Türk Dili Üzerine Araştırmalar C. III* (TDK Yay., Ankara 2007, s. 667-707) adlı kitabımızda da yer almış bulunmaktadır.

Levent Şahverdi Arşivi

Harita 1:

Tablo 1:

ALT GRUPLAR	İKİNCİ DERECEDEKİ ALT GRUPLAR
I. GRUP Trabzon, Rize merkez, Kalkandere, İkizdere, Gündoğdu, Büyükköy (Rize) ağızları	1. Vakfıkebir, Akçaabat, Tonya, Maçka, Of, Çaykara ağızları 2. Trabzon merkez, Yomra, Sürmene, Araklı, Rize merkez, Kalkandere, İkizdere, Gündoğdu, Büyükköy (Rize) ağızları
II. GRUP Çayeli, Çamlıhemşin, Pazar, Ardeşen, Fındıklı (Rize) ağızları	1. Çayeli ve Çayeli'ne bağlı Kaptanpaşa bucağı ağızları 2. Çamlıhemşin, Pazar, Hemşin, Ardeşen ve Fındıklı ağızları
III. GRUP Arhavi, Hopa, Borçka, Kemalpaşa, Muratlı, Ortacalar, Göktaş, Camili, Meydancık, Ortaköy (Artvin) ağızları	1. Arhavi, Hopa ilçeleri ile Kemalpaşa ve Ortacalar bucağı ağızları 2. Hopa (ilçeye bağlı küçük bir alan) ağzı 3. Borçka ilçesi ile Muratlı, Camili, Meydancık, Ortaköy, Göktaş bucakları ağızları

Levent Şahverdi Arşivi

NEVŞEHİR VE YÖRESİ AĞIZLARININ ŞEKİL BİLGİSİNİ BELİRLEYEN TEMEL ÖZELLİKLERİ ÜZERİNE

Bildirideki ayrıntılara girmeden önce bölgenin ağız yapısı üzerinde genel bir nitelendirme yapmak istiyorum. O da yer yer öteki birçok Anadolu ağızlarında görüldüğü gibi, Nevşehir ve yöresi ağızlarında da ses değişmeleri çok yoğun olduğu için, bu değişimlerin ister istemez şekil bilgisini temsil eden gramer ögelerine de yansımış olmasıdır. Dolayısıyla aslında yazı dili ile ortaklaşan ek ve gramer ögeleri, sanki farklı şekiller imiş gibi göze çarpmaktadır. Bu nedenle Nevşehir ve yöresi ağızlarının şekil bilgisini belirleyen özellikleri:

I. Aslında yazı dili ile ortaklaştığı hâlde, tarihî dönemlere ait ses yapısını koruduğu veya ölçünlü (standart) Türkçeden uzak kaldığı için ses yapısı değişen veya eriyen, işlev bakımından da yer yer yazı dilindekinden farklı görevler yüklenmiş olan ögeler,

II. Eski Anadolu Türkçesindeki şekilleri olduğu gibi devam ettiren veya vaktiyle bölgeye yerleşmiş olan Oğuz boylarına mensup aşiret ve cemaat ağızlarından gelen ve yazı dilindekinden ayrılan şekil bilgisi özellikleri,

III. Bunlar dışında kalan öteki bazı şekil ve özellikler olarak değerlendirmek mümkündür.

Şimdi konuyu, bölgeyi biçimlendiren temel özellikler açısından ele alarak ve bazı örneklere dayanarak değerlendirmeye çalışalım.

I. Ses değişimlerine bağlı şekil bilgisi özellikleri:

Bu maddede pek çok gramer ögesi ele alınabilir. Ama biz örnek olarak ad çekimi ekleri ile diğer birkaç gramer ögesi üzerinde durmak istiyoruz.

1. Ad çekim eklerindeki ses değişmeleri:

İlgi durumu eki:

Eklendiği ad ile başka bir ad arasında ilgi ve sahiplik bağı kuran bu ek, sözcüklerin son seslerinin ünsüz ya da ünlü ile bitmesine göre, esas itibarıyla Eski Anadolu Türkçesinde olduğu gibi ***+Iñ / +Uñ / +nIñ / +nUñ*** biçimindedir. ***yir+iñ***

---

* *II. Kayseri ve Yöresi Kültür*, Sanat ve Edebiyat Bilgi Şöleni, Kayseri 2007, s. 130-136.

Levent Şahverdi Arşivi

dibi (32-96) [1]; *bi* ***ana+nıñ baba+nıñ*** *üş dene ĝızı*[2] *var+ ımış* (4-2); zamirlerde ***ben+ıñki***; ***biz+iñki*** (4-43) vb. Ancak, bölgede geçerli ses kuralları uyarınca, ilgi durumu ekinden önceki bağlantı ünlüleri başka seslerle kaynaşarak kaybolur veya başka bir sese dönüşebilir. Dolayısıyla eki, çok kez eklendiği sözden ayırmak güçleşir: *seniñ* ***bannāñ*** 'parmağın' (10-6), ***toprāñ*** 'toprağın' (6-23), ***k-ọñ*** 'köyün'; ***ināñ*** 'ineğin' vb.

1.1.2. İlgi durumu eki iyelik 2. şahıs eki *+ñ*'den sonra geldiğinde iki *ñ* sesindeki uyumsuzluğu (kakofoni) önlemek için birinci ses ***ñ >n, y*** ayrışımına uğrar ve ek ***+ñIñ / + ñUñ >+yIñ / +yUñ*** biçimine dönüşür. ***ana+yıñ*** 'senin ananın' *vasiyeti* (10-16), ***çeri+yiñ*** 'senin askerinin' *başını* (63-11), ***ġọzü+yüñ*** 'senin gözünün' (3-62) vb.

1.1.3. İlgi durumu ekinin ***+ki*** aitlik ekiyle genişletilmiş 1. şahıs teklik ve çokluk zamirlerinde, yazı dilinde olduğu gibi ***+Im / +Um*** değil, yine ***+Iñ / + Uñ*** biçimindedir. ***ben+iñki, biz+iñki*** (5-62, 35-11) gibi.

1.2. Yükleme durumu eki:

Bir adı fiile bağlayan ve o adın geçişli bir fiilin etkisi altında olduğunu belirten yükleme durumu ekinde, geçirdiği ses değişimleri dolayısıyla bazı şekil değişikliği göze çarpar.

1.2.1. Ünlü ile biten adlarda ***+ (y) I / + (y) U >+Ī >+Ū*** değişimleri olur: ***bezī (<bezi+yi)*** *alırıḫ* (5-6), ***burī (<bura+yı)*** *gezdik* (63-27), *otuz ġıḫ* ***gişī (<kişi+yi)*** vb.

1.2.2. İki veya daha çok heceli sözlerin son hecesi durumunda olan koruyucu ***-y-*** ünsüzü almış bulunan ***+ (y) I/+ (y) U*** yükleme durumu eki, ünlü düşmesine uğrayan yerlerde, son sesteki ***+I/+U*** ünlüsünü yitirir; geriye kalan ***-y-*** koruyucu ünsüzü, kendinden önceki ünlü ile birleşerek bazen de kendinden önceki ünlüyü daraltarak bir ikiz ünlü oluşturur. Böylece, yükleme durumu eki bir ikiz ünlü gibi ***+Ay/+Iy*** biçimlerine girer: ***zurnay da*** 'zurnayı da' *işde usdalar çalallar* (61-28); ***ĝıremisiy*** 'kıremiseyi' *virinci* (64-7/8); ***elbisey*** 'elbiseyi' *eletdik gėydirdik* vb.

1.2.3. ***+k*** ünsüzü ile biten adlara ***+I / +U*** yükleme durumu eki getirildiğinde; iki ünlü arasında kalan ***k***'nin ***>-g-, -ğ-*** seslerine dönüşmesi ve ***-g- / -ğ-*** damak ünsüzlerinin yanlarındaki ünlüleri genişletip kalınlaştırma etkileri dolayısıyla, sondaki yükleme durumu eki bir önceki hecenin ünlüsü ile kaynaşarak uzun bir ***a (ā)*** ünlüsüne dönüşür: ***çöŕā (<çöreğ+i)*** *soruyoñ* (5-16); ***yemā*** 'yemeği' *unutmuş* (10-27); *gėydim ġara* ***ġọñlā*** *'gömleği'* vb.

---

1 Bildiride gösterilen örnekler *Nevşehir ve Yöresi Ağızları* I. cilt (Ses Bilgisi), TDK Yay., 2. baskı, Ankara 1994 adlı eserin metinler bölümünden alınmıştır. Ayraç içindeki 1. rakam metin sayısını, ikincisi satır sayısını gösterir.

2 Font bulunamadığı için eserin aslındaki patlayıcı gırtlak *g*'si burada *ĝ* olarak gösterilmiştir.

Levent Şahverdi Arşivi

1.3. Yönelme durumu eki:

Yan yana bulunan seslerin birbirini etkilemesinden ve kaynaşmasından oluşarak bir yüksek ikiz ünlüye dönüşme biçimindeki şekil değişikliği yönelme durumu ekinde de görülmektedir: *arabacı* ***ĝıvışdamıġ*** 'kıvışdamaya' *başladı* (29-46); ***orıġ*** 'oraya' (52-1), ***yaylıġ*** 'yaylaya' (52-6) vb.

1.3.1. Şahıs ve işaret zamirlerinden sonra gelen yönelme durumu eki ***+ña*** biçimindedir: ***bańa*** (6-25), ***saña*** (12-50), ***buña*** (45-35), ***oña*** (39-18) vb.

1.3.2. Yönelme durumu ekinde yer yer bir işlev farkı da göze çarpmaktadır. Nitekim ***-dUk*** sıfat-fiil ekinden sonra gelen yönelme durumu eki, "bir şey için, -dan dolayı" anlamını verir ve eklendiği sözle birlikte bir zarf grubu oluşturur: *öťōń beniñki bir ġuńde ĝurudu sıcaḫ* ***oldūna*** 'olduğu için' (1-12); *iy‿itdiñ* ***almadīña*** 'almadığın için'; *nādar‿ossa bizleriñ dişleri* ***sālam‿olmadīna*** 's. olmadığı için' *lafı getiremiyoḫ* (50-7). vb.

1.3.3. Zaman gösteren sözlere gelen yönelme durumu eki, o sözleri birer zarf durumuna sokar: *(...)* ***āşam+ı+na*** 'akşamleyin' *ĝına yaḫarıḫ* (61-25); *(...) o* ***zaman+a*** 'o zaman' *zabah‿oldu* (25-19); *bā da baharın otlanıncı çapa çekilir* ***ilkin+e*** 'ilk olarak' (2-34).

1.3.4. Yönelme durumu ekinin yer yer bulunma, çıkma ve yükleme durumlarını karşıladığı da görülür: ***ikūn+e*** *bi* 'iki günde bir' *yıḫañ beni diyo* (65-16); *ik‿ōlan bunuñ* ***ard+ı+na*** 'arkasından' *ġetmişler* (23-6); *o* ***cepe+y+e*** 'cepheyi' *biz bekledik* (48-29) vb.

1.4. Bulunma durumu eki:

Yalın ya da 3. şah. iyelik ekleri ile genişletilmiş ***-dUk*** sıfat-fiil ekinden sonra gelen bulunma durumu eki, o sıfat-fiili "-dığı zaman, -ınca" anlamında zaman zarfına çevirir. Kullanılışı da oldukça yaygındır. *dünyānın* ***ĝuruldūnda*** 'kurulduğu zaman' *Garaseñir dimişler* (30-17); *ĝocası ĝarısını* ***ĝarşıladīnda*** *(...)* (40-5); *oriya Ezirġąńa* ***gel-dı̄nde*** 'gelince' (45-6) vb.

1.5. Çıkma durumu eki:

Zaman adlarına ve zaman gösteren sözlere gelen ***+dAn*** çıkma durumu ekinin oluşturduğu zaman zarfları yazı diline oranla çok daha yaygındır. ***+In, +leyin*** zarf eklerinin yerini tutar: ***şafaḫdan*** 'şafak vakti' *ġaḫarıḫ* (66-1); ***zabatdan*** 'sabahleyin' *varmışlar ki* (23-95, 33-18); *buğday* ***ġuẓden*** 'güzün' *ekilir de arpa baharın ekilir* (17-36); *bahara çıḫıncı* ***ilk başdan*** 'önce' *ġuprelerin çekeller yazıya* (6-7).

1.5.1. ***+dAn*** çıkma durumu eki, ad soylu sözlerden, yer ve yön gösteren sözcüklerden, yer ve tarz zarfları oluşturur: *o* ***hırpa+dan*** 'hırp diye' *dutar* (27-59), ***yeñit+den*** *'yeniden'* (57-3); ***az+dan ĝala*** 'az kalsın, neredeyse' *bizi de yiyecekler‿idi* (29-50) vb.

Levent Şahverdi Arşivi

Zarflar üzerine gelmiş olan çıkma durumu eki, zarfın anlamını pekiştiren bir işlev yüklenir: ***dimidden*** ‘deminden’ *Anşa duduñ dimedi mi?* (2-46); ***zātin+den*** ‘zaten’ *şimdi de ĝayalar yıḫılıyoru* (16-2) vb.

1.5.2. *-ArAk* zarf-fiil eklerinden sonra gelen çıkma durumu eki, zarf-fiilin anlamını daha da güçlendirir: *(...) üsdüne* ***delil‿olaraḫ+dan*** *cāmi yapdıran benim babam‿ıdı* (25-3a); *ōluna gidip geliyoru* ***diyerekden*** *ihbārat itdiler* (31-12); *ĝızıñ ĝonānıñ altına varıyor* ***ĝoparaḫ+dan*** *‘koşarak’* (45-96); *Demirĝırata virmediler ireyi* ***diyerekden*** *ĝızdılar* (147-8) vb.

1.6. *il-* fiilinden yapılan ve ***ile*** edatının yerini tutan kalıplaşmış ***ilen*** zarf-fiili, ses değişmesine uğrayıp ekleşerek bir vasıta durumu ekine dönüşmüştür: ***erkekner+inen ĝadınnar+ınan*** *gelini getirrik* (34-10); ***ter+inen*** (12-36); ***bez+inen*** (15-19), ***süpürge+y+nen*** (15-119); ***kese+y+nen*** (60-38); ***iy+inen***, ***kirmen+inen*** *ārrik yuñu* (65-48); ***ġuc+ünen*** ‘güçlükle’ *üraşırıḫ* (1-60) vb.

2. Bir işletme eki durumundaki ***+lAr*** çokluk eki, yer yer kendinden önceki diş **sesi *n***’nin etkisiyle ***+nAr (<+lAr)*** **‘**a dönüşür: ***can+nar*** **(46-20),** ***ōlan+nar*** **(46-42),** ***gelin+ner*** **(46-43),** ***ekin+ner*** **(46-75) vb.**

3. Zamirler:

3.1. Zamirlerde yer yer şekil değişikliği gösterenler; ***şo, şō (<şol), şōnlar, işdā*** ‘işte’, ***ahā*** gibi işaret zamirleridir. ***Şol >şō*** değişimi ile oluşan işaret zamiri, ***şu***’ya paralel bir anlatım taşıdığı gibi, ***şu*** zamirinin gösterdiği yakındaki bir nesneden daha uzakta olan bir nesneyi göstermek için de kullanılan bir zamirdir. ‘İşte’ anlamıyla hem işaret zamiri hem de ünlem görevi yüklenmiştir. İşaret zamirinin ***işdā*** ‘işte! ’, ***ahā*** ‘işte’ gibi şekilleri de vardır.

3.2. *ne* soru zamiri ***gör-*** fiili ile birleşip kaynaşarak ***ńǫ̂ŕ- (<ne+gör-)*** birleşik fiilini ortaya çıkarmıştır. Ancak, bu fiil daha çok kalıplaşmış ‘ne yapalım!’ anlamıyla kullanılır: ***ńǫ̂recēk*** *muhānet üçün çalışıyoḫ* (16-10); ***ńǫ̂relim*** *bacım işimiz‿inen üraşıyoḫ* vb. ***Herkes*** belirsiz zamiri de bölge ağızlarında ***herkeş*** biçimindedir.

3.3. *+ki* aitlik zamiri bölgede dil ve dudak benzeşmelerine uyma dışında, ses değişmelerine de uğrayarak ***+kI / +kU, +ḫI / +ḫU*** biçimlerine girmiştir: ***benin+ki, bıldır+ḫı, hinci+ki*** ‘şimdiki’, *pembiş* ***dudumuńñ+ḫu, şōnuñ+ḫu*** gibi

4. Zarflar:

Yazı diline oranla ses değişikliğine uğramış veya zamanla kısalmış başlıca zarflar ***bekit*** ‘belki’, ***yiñiden*** ‘yeniden’; ***ĝayrı*** ‘artık’, ***zātin*** ‘zaten’, ***zātinek*** ‘zaten’, ***dāyim*** ‘hep, daima’, ***şindi*** ‘şimdi’, ***dā*** ‘daha, henüz’, ***zabatdan*** ‘sabahleyin’, ***zabānan*** ‘sabahleyin’, ***soğna*** ‘sonra’, ***nāḫıt*** ‘ne vakit? ne zaman? ’ ***öteden belli*** ‘öteden beri’, ***ondan sōnamına*** ‘ondan sonra’, ***yüzüñĝuylu*** ‘yüzükoyun’ vb. zarflardır.

Levent Şahverdi Arşivi

5. Bağlaçlar:

Genel olarak halk ağızları uzun cümleleri tutmadığı, bağlantı görevi çok kez sözcük ve sözcük öbekleri arasındaki duraklamalar, kimi kez de edatlar ve zarf-fiiller ile karşılandığı için bölgemiz ağızları bağlaçlar bakımından zengin sayılmaz. Söz gelişi yazı dilinde sık kullanılan ***ve*** bağlacı, burada hemen hemen hiç yer almamıştır denebilir. ***Eğer*** vb. bazı bağlaçlar da atılmış; cümle içindeki şart kipi veya belirli fiil şekilleri bağlama görevi için yeterli görülmüştür. Bununla birlikte elbette bağlaçların kullanıldığı yerler de vardır. Uğradıkları ses ve şekil değişimi ile yazı dilinden ayrılan bölgeye özgü başlıca bağlaçlar şunlardır:

+Inan (<il-en), +nAn 'ile'; *bi* ***herif+inen*** *bi ĝarı var‿ımış* (27-28); ***ekmē+-nen*** pendir; ***hemin... hemin...*** 'hem... hem': ***hemin*** *ġorümceyik* ***hemin*** *gelinik* (27-29); ***yoñsa*** 'yoksa, yahut, veya'; ***bekit*** 'belki': ***bekit*** *ĝalır* ***bekit*** *ġalmaz;* ***bilemediñ*** 'yahut'; *eliñdā iş bėş ġuńde* ***bilemediñ*** *on ġuńde biter;* ***ēŕ (<eğer):*** ***ēŕ*** *gelir‿ise dirik*. Zıtlık ilişkisi kuran ***mārisem (<F. meğer i+se+m)*** 'meğer'; *beń bā gėdecāḥ dīnci bi‿hoş‿oldu.* ***mārisem*** *bize gelecāmiş* vb.

Böyle türlü ses değişimleri yoluyla şekil değişikliği yapan özellikleri öteki gramer ögelerinde de bulabilmekteyiz. Ancak, yukarıda yeterli açıklama yapıldığı düşüncesiyle konunun ikinci bölümüne geçiyoruz.

II. Şekilce yazı dilinden farklı olan veya Eski Anadolu Türkçesindeki şekilleri olduğu gibi sürdüren özellikler:

Bu gruba giren özellikler, Eski Anadolu Türkçesindeki gramer ögelerini, arkaik birer şekil olarak olduğu gibi sürdüren veya bu arkaik şekillerde bazı değişimler yaparak çeşitli varyantlar oluşturan özelliklerdir.

1. İkinci şahıs iyelik eki Eski Anadolu Türkçesinde olduğu gibi ***+Iñ / +Uñ*** biçimindedir.

2. Hacıbektaş ilçesinin Yenice ve Aşağıbarak köylerine ait bazı metinlerde 1. ve 2. şahıs iyelik eklerinden sonra gelen yükleme durumu ekinin kullanılmadığı, 3. şahıs iyelik ekinden sonra da, Eski Anadolu Türkçesinde olduğu gibi ***+n*** olduğu görülüyor: *çekmem* ***atıñ*** 'atını' *bahçam içine* (59-55); *ne sorarsıñ* ***hālim*** 'hâlimi', ***hatirim*** 'hatırımı' (59-59); *kesdirme kesdirme, ĝarip* ***bağrım*** *'bağrımı' ḳusdürme* (63-10); *yidirmem bahçanıñ* ***otun*** 'otunu' (59-58), *eviniñ* ***yolın (<yol+ı+n)*** 'yolunu' *duddı* vb.

3. Tek tük bulunma durumu ekinin ayrılma durumu işlevi ile kullanılması, belki belirli yerlerde Eski Türkçe döneminden uzanagelmiş bir kalıntı diye düşünülebilir: *bizi* ***ġoren+de sōna*** *yanımıza geldi; elbīsesini* ***biçen+de sōna*** *getiriyom burda elimizine dikiyoḫ* (64-10) vb.

4. Eski ***+çA*** eşitlik durumu eki bölge ağızlarında yalnız sınırlama (limitativus) görevi ile canlılığını korumuş; öteki görevlerinde yazı dilinde olduğu gibi kalıplaşmıştır: ***āşama+ça*** *'akşama kadar'* (58-5, 66-50); ***buriya+ca*** 'buraya ka-

Levent Şahverdi Arşivi

dar' (26-34); *uyḫusu* ***gelene+ce*** 'gelinceye kadar' (26-34); *masalı* ***tüketene+ce*** 'bitirinceye kadar' (46-7).

4.1. Belki de *kadar* sınırlama edatındaki *-r*'nin *+cA* sınırlama ekine bulaşması yoluyla, bölgenin bazı ağızlarında bu ek, ***+cAr*** biçimine girmiştir: ***āşama+car*** *'akşama kadar'*; ***āşamacar*** *bu çifçi hō medi didi, deh medi didi* (45-38); ***o zamana+car*** 'o vakte kadar' (45-38, 23-24); ***zabā+car*** *oturdum döşşāñ içinde* vb.

5. Konuyu edatların durumu açısından ele aldığımızda, yazı dilindeki bazı edatların burada ses yapısı değişmiş veya ekleşmiş türlerine rastlanır. Yazı dilinde bulunmayan bazı türlerin varlığı da göze çarpar. Söz gelişi ölçünlü Türkçedeki ***gibi (<kip*** 'kalıp, ölçü'***+i*** *'3. şahıs iyelik eki')* edatı, ***ikisibi*** 'ikisi gibi' örneğinde görüldüğü üzere bir ekleşmeye uğrama dışında, ***gibin, kimi (<kip+i >kimi), gimi, gibisine*** biçimlerine de girmiştir: ***sahat gibin*** (61-26); ***onuñ kimi*** 'onun gibi' (51-64); ***bāḫı kimi*** 'beriki gibi' (51-13); ***bildiñ*** *gimi dāĺ* (62-24); *beni tanısıñ* ***gibisine*** (50-35).

6. Bunlara ***belli*** '… -dan beri', ***ĝadar, ĝadan, ĝaddan, ĝadaḫ*** 'kadar', ***-dar*** 'kadar, doğru', ***+Inan / +Unan, sōna*** gibi varyantlar da eklenebilir: ***buğaddan*** 'bu kadar' *añnadabildim* (42-22), ***ĝar yağıncādar*** 'kar yağıncaya kadar' (17-47).

7. Yazı dilinde bulunmayan edat türleri ise ***ārı (<an+ġaru >añaru)*** 'itibaren', başlayarak', ***-dAn (<teg-in)*** 'kadar', ***keri, kiri, gilli*** 'sonra', ***sıra, sura, uçuru*** gibi edatlardır. *Başımdan* ***ārı*** *devirdi doḳdü buz gibi suyu; omuzumdan* ***ārı*** *belime dōru* (7-18); *ikindin* ***soñunādan*** (15-20); ***āşamadan*** (16-8); *andan* ***gilli***; *orda* ***ĝuruddu ḫdan gilli*** 'sonra' (30-18); ***arḫam sıra*** *gelmiş* (17-18); ***peşiñiz sıra ĝoşuyaḫ*** (43-20); *hatırıñız* ***uçuru*** *ġonuşuruḫ* (65-50); ***gidene+tlek*** 'gidinceye kadar' *şōrda otur* (54-38) vb.

8. Yazı dilinde bulunmayan zarflar olarak, ***indi, hindi, hinci, hincik*** 'şimdi', EAT'den gelen ***şindi, şindik (<şindi+ok), şincik, ötōń*** 'öteki gün, geçen gün' ***el_üstü*** 'derhâl', ***azdana ĝala*** 'az kalsın, neredeyse' ***vara*** 'artık' gibi şekiller gösterilebilir.

Eski Türkçedeki ***erki*** edatının erimesinden oluşmuş *ki* belirtme edatı, bu ağız yöresinde, eski güçlendirme eki ***-ġInA*** ekiyle kaynaşarak ***kine*** ve ***kin*** biçimlerinde varlığını sürdürmüştür: *bir sürü çoluḫ çocuḫ āşam_oluyô şurıġa* ***birikiyokine*** *ė yiyecek yóḫ* (62-57); *nirden_alacaḫ* ***yoḫkin*** *alacāñ* (62-85) vb.

9. Çekimli fiillerin geniş zaman çekiminde olumlu ve olumsuz teklik 2. şahıs çekimi ile 1. şahıs çokluk çekimi yazı dilindekinden farklıdır: ***gidersin*** yerine ***gideñ***, ***getmeñ, oḫuñ*** 'okursun', ***oḫumañ*** 'okumazsın' örneklerinde görüldüğü gibi, çekimde zamir kökenli ***-sIn / -sUn*** eki yerine iyelik kökenli ***-ñ / -Iñ / -Uñ*** gelmiştir. Bu kipin 1. şahıs çokluk çekimi de ***-Iz / -Uz (<biz)*** ekiyle değil, ***-Ik / -Uk*** ekiyle yapılmıştır: ***alırıḫ, keserik, severik, almaḫ*** 'almayız', ***ĝullanmaḫ*** 'kullanmayız' gibi.

9.1. Geniş zaman kipinin olumsuz 1. şahıs teklik ve çokluk çekimlerinde, şahıs ekleri almış ***-maz*** şekli yaygındır: ***bilmezin, bilmezik, ġoŕmezin, ġoŕmezik*** vb.

Levent Şahverdi Arşivi

10. Yörenin bazı ağızlarında ***-yor*** şimdiki zaman ekinin ***-A yoru-r*** biçimiyle Eski Anadolu Türkçesinden olduğu gibi aktarılmış olması dışında, ses yapısı açısından, ekteki zamana bağlı gelişme ve değişmelerle ilgili farklı basamaklardaki türlerini de yansıtmaktadır. Bölgenin genel olarak Ürgüp ilçesinde, daha ayrıntılı olarak belirtmek gerekirse, ilçe merkezi ile bu ilçenin Salur, Ağcaşar ve Karacaören köylerinde, şimdiki zaman kipi, esas fiilin zarf-fiil şekli üzerine ***yoru-*** yardımcı fiilinin getirilmesiyle türetilme durumunu hâlâ eski canlılığı ile sürdürmektedir. *hanım da burdan gėdecağ_ımış canım* ***sıḫılıyorur*** (16-25); *daha millet yiñi miydana* ***geliyorur*** (19-6/7); *uyandım ki acı acı nası bi ses* ***geliyorur*** (25-12) vb.

10.1. Son sesi ünlü ile biten fiil kök ve gövdelerinde, şimdiki zaman kipini oluşturan zarf-fiil ekinin kendinden önceki sesle kaynaşması yüzünden şimdiki zaman ekinin biraz daha kısalmış türlerine de rastlanır: *oğlan oda* ***suğāyorur*** 'sıvıyor' (30-30/31); *vardım ki bir gişi ġocamıñ ĝafasını böyle* ***paltalayorur*** (25-14/15) vb.

10.2. Salur ve Karacaviran köyleri ağızlarında, ***-yorur*** eki, ünlü incelmesi ile ***-yörür*** biçimine dönüşmüştür. Bu değişim kalın sıradan fiillerde de görüldüğünden ünlü uyumu ile açıklanamaz. Yalnızca ***y*** ünsüzünün yanındaki ünlüleri inceltme etkisine bağlanabilir: buralarda *oḫunuyörür* (...) *benim gelin_oldūm* (21-7); *o giriden* ***geliyörür*** (21-19); *orda su böyle* ***ĝaynıyörür*** (29-136) vb. Bu türlü örnekler yer yer bölgenin başka ağızlarında da görülmektedir.

10.3. Şimdiki zaman ***-yorur***'un üçüncü evresi, son ses ***-r***'si erimiş olan ***-yoru*** biçimidir. Derinkuyu ilçesi ile bu ilçenin Suvermez, Gülşehir'in Kızılkaya ve tek tük Hacıbektaş'ın Yenice köyü ağızlarında yer alan bu şekil, artık Derinkuyu ve Suvermez köyü ağızları dışında yerini yavaş yavaş ***-yor*** ve ***-yo*** eklerine bırakma eğilimindedir: *Bu ķoyüñ hep ĝadınnarı bu suyuñ yüzünden hasdāneden* ***ĝurtulmāyoru*** (12-29); *söylesāneñize yazzıḫ baḫ* ***ġǫźlüyoru*** (59-1) gibi.

10.4. Bu kipin dördüncü basamağını yazı dilindeki ile ortaklaşan ***-yor*** eki oluşturur. Bölgenin birçok ağzında ***-yor*** eki egemendir. Yalnız ünlü ile biten fiil kök ve gövdelerinde, son ses ünlüsü ile zarf-fiil ekinin kaynaşmasından oluşmuş bir uzun ünlü göze çarpar: ***almāyor, çıḫmāyor, ĝalmāyor, yıḫāyor*** gibi.

10.5. Şimdiki zaman ekinin beşinci gelişme evresi, ***-yor***'daki ***-r*** sesinin düşmesi biçimindedir: ***bilmiyom*** (24-43), *nėre* ***gėdiyoñ?*** (53-15/16); ***nāpıyoñuz?; biz gėdiyoḫ, çalışıyoḫ*** (16-11, 40-15) vb.

10.6. Bu ekin altıncı bir değişim evresi de ***-yor*, *-yo*** eklerindeki ***y*** erimesi ve hece kaynaşması yoluyla, ekin ***-or*** veya ***ō***'ya dönüşmesidir. Bu değişim daha çok Derinkuyu'nun Çakıllı, Doğala ve Avanos'un Genezin köyü ağızlarında görülmektedir: *başĝa bişī* ***bilmōruḫ*** (45-170); *ha bi yiyecek hazıllayalım dėdik*, ***durmōr*** *dėdiler* 14-28); *niye* ***almōñ*** *dirik* (13-37); ***diñnemōllar*** (45-147) vb.

10.7. Şimdiki zaman ekinin bölgede uğradığı bir değişim biçimi de ***-yor* >*-yo*** aşamasından sonra, ekin öteki bir kısım Anadolu ağızlarında da görüldüğü gibi

Levent Şahverdi Arşivi

düzleşerek ***-yI***'ya dönüşmüş olmasıdır. Çoklukla Avanos'un Kalaba ve Topaklı, Hacıbektaş'ın Aşağıbarak ve kısmen Yenice ağızları ile Kozaklı ve Karasenir ağızlarında yer almıştır: *ne dėyim başġa bişī* ***bilmiyim*** (61-5); ***getmīrım*** (67-12); *ney‿isdiseñ onu* ***söylüyüm*** (67-22); *ġucümuz yėtip ĝızı* ***getiremīk*** (62-38); ***isdemīk*** vb.

11. Eski Anadolu Türkçesinden Anadolu ağızlarına aktarılan gramer ögelerinin geçirdikleri değişim süreçleri ve türleri ile ilgili daha başka örnekler de sıralanabilir. Söz gelişi ***-AcAk*** gelecek zaman ekinde görülen değişmeler, tasvir fiillerinde süreklilik göstermek için kullanılan ***dur-, ĝal-, yat-*** yardımcı fiillerinin yanında ***bat- (<yat-)*** ve ***ġǫŕ-*** yardımcı fiillerinin de kullanılması gibi; ***oturup-batır, ne gelip-batıñ*** (14-15); *Mehriban uşaḫ evde* ***yatıp-batır*** 'yatıp duruyor', *niye* ***ġulüp-batıñ****la* vb. ***bat-*** fiili ile yapılan tasvir fiillerinde, süreklilik yanında şimdiki zaman kipini karşılayan bir işlev de söz konusudur. Ancak zamanın sınırlı olması dolayısıyla bunların ayrıntılarına giremiyoruz.

Sonuç:

1. Anadolu ve Rumeli ağızları konusunda ağız bölgelerinin belirleyici temel özelliklerinin ortaya konması ve bu konuda ulaşılacak sonuçların ileride birbirleriyle karşılaştırılması, Anadolu ağızlarının yapısında hangi temel etkenlerin yer tuttuğunu ortaya koyabilecektir.

2. Anadolu'ya göç etmiş 23 Oğuz boyu ile bunun dışında kalan öteki bazı Türk boy ve aşiret (Kıpçak, Uygur vb.) ağızlarının da yer alması, bu ağızların belirleyici genel yapılarında, hangi özelliklerin hangi boy ağızlarından geldiğinin ortaya konmasına da yardımcı olacaktır.

3. Ayrıca, ağızların Eski Anadolu Türkçesi döneminden başlayıp bugüne kadar Anadolu içindeki kaynaşma ve kalıplaşmalar dışında, tarihî değişim ve gelişim açısından geçirdiği değişim basamaklarını da ortaya koymuş olacaktır.

Levent Şahverdi Arşivi

BALKAN TÜRKÇESİ AĞIZLARI İLE TÜRKİYE TÜRKÇESİ AĞIZLARI ARASINDA SOSYOLENGÜİSTİK AÇIDAN KISA BİR KARŞILAŞTIRMA*

Balkan Türkçesi ağızları ile Türkiye Türkçesi (TT) ağızları arasında sosyolengüistik bir karşılaştırma yapabilmek için önce bu iki ağız bölgesinin temel yapılarını oluşturan etkenlere kısaca işaret etme gereği vardır. Şöyle ki:

I. Türkiye Türkçesi Ağızlarını Oluşturan Temel Etkenler:

1) Bilindiği gibi TT ağızları, XI-XIII. yüzyıllar arasında Anadolu'ya göç eden Oğuz Türkleri tarafından oluşturulan ve XIII-XV. yüzyıllar arasına kadar süren Eski Anadolu Türkçesi (EAT)'nin XVI. yüzyıldan başlayarak bir yandan yazı dilini yani standart Türkçeyi oluşturan bir doğrultuda yol alırken bir yandan da yazı dilinin baskısından uzak kalan ve konuşma diline dayanan bir doğrultuda yol alması ile oluşmuş ve zamana bağlı değişme ve gelişmelerle şekillenmiş bulunmaktadır.

Eğer konuyu yazı dili ile ağızlar açısından değerlendirmek gerekirse, her dilde olduğu gibi bizim dilimizde de Osmanlı Türkçesinden başlayarak TT'ye uzanan tarihî değişim ve gelişme süreçlerinde, dil genel olarak tek bir ağız doğrultusunda (muhtemelen *Kayı* boyuna dayanarak) yol alıp şekillenmiştir. Türkiye Türkçesi ağızlarında ise, o ağızları oluşturan birbirinden farklı Oğuz boyları ve bu boylardan gelen etkiler söz konusudur. Konu bu açıdan değerlendirildiğinde görülmektedir ki TT ağızlarının oluşum ve şekillenmesinde 24 Oğuz boyunun etkisi söz konusudur. *Dîvânu Lugâti't-Türk*'te Kâşgarlı Mahmud'un da belirttiği üzere, Oğuz boyları arasında, temel ortak özellikler dışında önemli birtakım ağız ayrılıkları da söz konusudur. Bu ağızların Anadolu coğrafyasındaki şekillenmesinde ve zaman içindeki değişim ve gelişmelerinde birbirinden farklı çeşitli etkenlere bağlı ayrılıklar baş göstermiştir. Nitekim, Anadolu ağızlarının sınıflandırılmasında ortaya konulduğu üzere, bugün Anadolu'da üç temel ağız grubunun var olması ve her bir grup içinde birbirinden ayrı alt ağız gruplarının ortaya çıkmış olması (Karahan 1996: 1-177), doğrudan doğruya Oğuz boylarının Anadolu coğrafyasındaki birbirinden farklı koşullara ve etkenlere bağlı şekillenmesinin ortaya koydu-

---

* *Prizren Toplantısı (13-16 Nisan 2011) Türk Dili Araştırmaları Yıllığı-Belleten* 2010, s. 103-118.

Levent Şahverdi Arşivi

ğu görüntülerdir. Söz gelişi Batı Anadolu ağızlarının kendi içinde *Manisa, Dinar, Aydın-Denizli, Muğla* ağızları gibi iç bölünmelere ayrılırken (Korkmaz 1994: 92), Kars ili ağızlarının bu bölgenin Oğuz etnik yapısı arasındaki ayrılıklar dolayısıyla Kars yerli ağzı, Ardahan-Posof yerli ağzı, Hanak Türkmenleri ağzı, Kars Azerileri ağzı ve Kars Terekemeleri ağzı olmak üzere beş ayrı alt gruba ayrılması (Karahan 1996: XV), işte çeşitli etkenlere bağlı ağız ayrılıklarından kaynaklanan farklılıkların ifadesidir. Bu konuda somut bir örnek vermek gerekirse *-yor* şimdiki zaman ekinin ses yapısı açısından uğradığı değişmeler ile şekil bilgisi açısından ortaya koyduğu görüntüler üzerinde durulabilir. Konuya bu açıdan bakılınca görülür ki şimdiki zaman eki Anadolu bölgesindeki dağılımında Eski Anadolu Türkçesine paralel *-yorur* biçiminden (*ala yoru-r, gel-e-yoru-r* vb.) başlayarak *>-yoru >-yor >-yo; yAr, -yI >-y* gibi şekillenmeler ile çok farklı biçimlere dönüşmüştür (ayrıntı için Gülensoy 1985: 282-295). Ayrıca, Anadolu'da şimdiki zaman görevi için *yoru-* dışında *gel-* fiili ile *gel-ip-bā (<gelip var-ır* "geliyor"), *gel-i pat-ır (<gel-ip yat-ır)* gibi *gel-, yat-, var-* yardımcı tasvir fiilleri ile yapılan türetmeler de vardır. Bunlara elbette şimdiki zaman kipi için daha başka bazı tür ve şekiller de eklenebilir. Bu durum ağızları yazı dilinden ayıran temel ölçütlerden biri olduğu gibi, Oğuz boylarının ağız yapılarındaki çeşitlenme ve zenginliğin de bir göstergesidir.

2) Yine bilindiği üzere, dil durgun (statik) bir yapıya sahip değildir. Ayrıca, dil ile sosyal yapı arasında sıkı bir bağlantı vardır. Sosyal yapıda ve kültürde kendini gösteren bütün değişme ve gelişmeler bu bağlantı dolayısıyla doğal olarak dile de yansır. Bu bakımdan dil, kendisini biçimlendiren temel dayanaklar açısından sosyal yapının ve kültürün sadık bir aynası durumundadır. Konuya bu açıdan bakıldığında TT yazı dilini etkileyen sosyal ve kültürel etkenler ile ağızları etkileyen etkenlerin dilin şekillenmesi açısından birbirinden farklı olduğu görülür. Yazı dili niteliği bakımından gelişmiş bir toplumun sosyal ve kültürel ihtiyaçlarını karşılamak üzere siyasi, sosyal, askerî, diplomatik, ticari, ekonomik, teknolojik vb. nitelikte çok çeşitli ve çok yönlü etkenler altında biçimlenerek yol alır. Bu durumun ortaya koyduğu sonuçlar da elbette çok renkli olur.

Ağızlarda ise, bu ağızları oluşturan toplulukların sosyal ve kültürel ihtiyaçlarında daha dar kapsamda ve kendine özgü bir biçimlenme şekli yer alır. Bunun ağızlara yansıyan görüntüsü de elbette yazı dilindekinden farklıdır. Söz gelişi Türkiye Türkçesinde zamana dinî, edebî, siyasi ve kültürel ilişkilere bağlı şekillenmeler dolayısıyla Arapça, Farsça gibi Doğu dillerinden alınma birçok söz ve hatta bir kısım ekler yer alırken bir yandan da Batı'ya yönelişin doğal bir sonucu olarak birçok alanda Fransızca, İtalyanca, İslavca, İngilizce gibi Batı dillerinden alınmış söz varlığı ile bazı ekler yer almış bulunmaktadır. Ağızlarda ise böyle yabancı etkisine açık bir şekillenme söz konusu değildir. Dolayısıyla bu ağızlar kendi sosyal yapılarının ve gereksinimlerinin şekillendirdiği bir söz varlığına sahiptirler. Türkiye Türkçesi ağızları, sosyal ve kültürel etkilerin dile yansıması açısından değerlendirildiğinde şöyle bir durum sergilemektedir:

Levent Şahverdi Arşivi

3) Türkiye Türkçesi ağızları esas itibariyle Oğuz Türkçesi temelindeki bir şekillenmenin ürünüdür. Gerçi, Anadolu'ya birbirinden farklı dönemlerde yapılan göçler ile Oğuz dışı Kıpçak, Karluk, Uygur gibi öteki bazı Türk boylarının ve hatta Moğol akınından sonra İlhanlılar döneminde bir kısın Moğolların da geldiği bilinmektedir. Ancak, Oğuzların dili olan Oğuzcadaki yoğunluk ve öteki boylara ait lehçe ve ağız ayrılıklarını kendi potasında eritip kaynaştırabilme özelliği, zamanla bu etkileri Oğuzca ile bütünleştiren bir yapıya dönüştürmüştür. Bu durumu bir örnekle açıklamak gerekirse, bir kısım Karadeniz bölgesi ağızlarında kendini gösteren Kıpçak Türkçesinden gelen etki ele alınabilir.

Bu konuda yapılan araştırmalar ortaya koymuştur ki gerçekten XIII. yüzyıl ve sonrasında Karadeniz'iin kuzeyindeki *Deşt-i Kıpçak* bölgesinden Anadolu'ya bir miktar Kıpçak göçleri de olmuştur. Örneğin Bartın ve yöresi ağızlarında yer alan ve *beñiz >beyiz, deñiz >deyiz, didiñ >didiy* örneklerinde görülen *ñ >y* değişimi ile *sıġır >sıvıl, aġar- >avar-, aġız >avız, dağıl- >davıl-, baġır >bovur, baġ >bav* örneklerinde görülen ve bir lehçe tabakalaşması oluşturan *g >v* değişmeleri (Korkmaz 1994:19-20; 43-63) Kıpçakçanın etkisine bağlı değişimlerdir. Ama Oğuz Türkçesi bu etkileri kendi içinde eritip kaynaştırarak onları yerli birer ağız özelliğine dönüştürebilmiştir.

Öte yandan XI-XIII. yüzyıllar arasındaki sürekli göçler ile Anadolu'ya yerleşen Oğuz boyları, bir yandan bu yeni coğrafyanın gerekli kıldığı şartlara uyum sağlarken bir yandan da Anadolu'nun farklı din ve kökenden gelme eski sakinleri ile yan yana yaşamanın getirdiği bir toplumsal karışma ve ortaklaşmaya uğramışlardır. Bu karışma, ister istemez karşılıklı birer kültürel etkileşmeye de yol açmıştır. Bu etkileşmenin doğal bir sonucu olarak da Türkçeden Rum ve Ermeni kökenli yerli unsurların dillerine birtakım sözler geçtiği gibi, yeni coğrafyanın ve yeni yaşam düzeninin gereği olarak yerli unsurların dillerinden de Oğuz Türkçesine birtakım sözler aktarılmıştır. Bugün hem ölçünlü (standart) yapıdaki TT yazı dilinde hem de TT ağızlarında yer alan bir kısım sözler, bu dönemden gelmedir. Türkiye Türkçesi ağızlarına geçen alıntı sözler daha çok bu coğrafyadaki ortak yaşayışın gereği olan taşım aletleri, bitki, sebze, çiçek, meyve adları, pazar yeri ticareti, balıkçılık, yemek türleri gibi günlük yaşama ilişkin sözler ile çeşitli gelenek ve göreneklerle ilgili sözlerdir: *aba* "kaba kumaştan yapılmış üst giyecek, manto", *afyon* (<Yun. *abion*), *anahtar* (Yun. *anoikter*), *cımbız* (<Yun. *taumpidion*), *çağla, çelenk* (<Yun. *steleggia), çerez* (<Yun. *skeros*), *defne* (Yun. *dafni*), *fasulye* (<Yun. *phasiolos*), *fesleğin* (<Yun. *basilikon*), *fındık* (<Yun. *pondik*), *fırça* (<Yun. *bourtsa*), *fırın* (<Yun. *phournes), fide, fidan* (<Yun. *phidea*), *istavrit, izmarit* "balık türleri", *ıhlamur, ırgat* "amele, ağır yük taşıyan" (Yun. *ergatis*), *kerevit* (<Yun. *kerebati*), *karanfil* (<Yun. *karakfullon*), *kaşar, kenevir* (<Yun. *kannabis*), *biber, kimyon* (<Yun. *kuminon*), *kiraz, kiremit, manda, maydanos, patik, pide, salyangoz, sordunya* "bir çiçek" (<Yun. *hortansias*), *temel, teneke* gibi. Bu sözler hem yazı diline hem de ağızlara geçmiştir (ayrıntı için Tietze 1995: 204-257). Bunlara *avanak* "aptal, kolayca kandırılabilen kimse", *bar* "köpük, küf, tortu",

Levent Şahverdi Arşivi

bızdık "küçük çocuk", *cacık, çermik* "kaplıca", *çemen, çörten* "çatıda saçak kenarlarından akan yağmur sularını toplayan oluk", *kirve* "sünnette çocuğun masraflarını yüklenen kimse", *külek* "tahta kova", *lapa, mertek* "yapıda destek olarak kullanılan ağaç" gibi Ermeniceden geçme sözler de (Dankoff 1995) eklenebilir. Bu alıntı sözler dışında İtalyan siteleri durumundaki Venedik ve Cenevizli tüccarların, Karadeniz ve Akdeniz'deki ticaret, denizcilik ve gemicilik faaliyetlerinin TT yazı diline verdiği alıntılar yanında yer yer ağızlara giren *balya, begonya* "iri yapraklı bir süs bitkisi", *bezelye* (<*pisello*), *bilet* (<*biglietto*), *bilye, bira, bomba, domates, fisto, iskele* (<*scala*), *iskemle, istif* gibi İtalyanca sözler de vardır.

TT ağızlarına İslavcadan girmiş olan sınırlı sayıdaki sözler ise, Osmanlı Devleti'nin Balkan Yarımadası'ndaki siyasi egemenlik dönemi ile bağlantılıdır. İslavca sözler doğrudan doğruya değil, daha çok Osmanlı yönetimindeki yerlerde konuşulan Bulgarca, Sırpça ve Makedonca gibi diller aracılığı ile girmiştir (ayrıntı için Korkmaz 2007: 487-489). Bu alıntı sözlerden ağızlara kadar uzanmış olanlar *boğaça (buvaça), çete, gocuk, güllaç (güllar), kapuska, kuluçka, kulübe, izbe, patik, papatya, peçe, piliç, pulluk, vişne, soyka* "ölünün üstünden çıkan giysi" ve İspanyolcadan geçen *fistan* gibi örneklerdir.

Bizim yazı dili ölçülerine göre tek birer şekille gösterdiğimiz bu örnekler, hiç kuşkusuz ağızlarda birbirinden farklı söyleniş biçimlerine göre, gerektiğinde bazı ses değişimlerine de uğramıştır.

Yukarıdan beri verilen bilgileri bir sonuca bağlamak gerekirse şunlar söylenebilir:

Oğuzlar Anadolu coğrafyasında iç içe yaşadıkları Oğuz dışı bir iki Türk boyu veya Türk dışı etnik kökenli halklar ile karışıp kaynaşırken Anadolu'daki yaşam biçiminin ve şekillenmenin bir gereği olarak onların lehçe veya dillerinden de birtakım sözler almıştır. Ancak, bu aktarmaların özellikle yabancı birer dil niteliğindeki Rumca, Ermenice, İslavca, İtalyanca alıntıların hiçbirinde Oğucanın ses bilgisi, şekil bilgisi ve cümle düzenini yani dilin yapı ve işleyiş kurallarını zorlayan bir etkilenme söz konusu olmamıştır. Türkçenin özellikle Rumca ve Ermeniceden söz varlığı dışındaki hususlarda yani dilin ses ve şekil bilgisine giren konularında da birer etkilenme söz konusu olabilirdi, ama olmamıştır. Alıntılar yalnızca gereksinim duyulan söz varlığı ile sınırlı kaldığı gibi, bunların şekil yapısı da asıllarındakinden farklı biçimde aktarılmıştır. Demek oluyor ki bu sözler, Oğuzcanın bölgedeki temel dil olması nedeniyle olmalı ki Türkçenin dil potasında eritilerek, birer yabancı söz olmak niteliğinden kurtarılmış ve yalnızca Türkçenin ses yapısı ölçülerine uydurulan birer alıntı, yerli sözler durumuna getirilmiştir. Bu nedenle bu sözlerin hemen hiç birinde bir yabancı damgası sezmek söz konusu değildir. Bu alıntı sözlerin asılları ile yapılacak bir karşılaştırması da bu durumu açıkça ortaya koyabilmektedir. Aslında, bu alanın uzmanı olmayanlar, Anadolu ağızlarına girmiş alıntıların yabancı kökenli olduklarını bile fark edemezler. Bu durum Oğuzcanın kendisine benzetme ve kaynaştırma işlevinin bir göstergesi olarak değerlendirilebilir diye düşünüyoruz.

Levent Şahverdi Arşivi

II. Balkan Türkçesi Ağızları ve Bu Ağızları Oluşturan Temel Etkenler:

1. Balkan Türkçesi ağızları aslında Türkiye Türkçesi ağızlarının Balkanlardaki uzantısı niteliğindedir. Balkanların XIV. yüzyılın ikinci yarısından başlayarak kısa sürede Osmanlı egemenliği altına girmiş olması bu bölgeye Anadolu'dan gönderilen yoğun Oğuz-Türkmen gruplarının iskânı ile sonuçlanmıştır. Hatta tarihî kaynaklar daha 1292 yılından başlayarak Makedonya'nın bazı yerlerine Batı Anadolu'dan gelen Türklerin yerleştiğini de kaydeder (Çaylak 2002/C. 20:444). Ancak, bölgedeki yaygın yerleşim 1363'te başlamıştır. Balkan Yarımadası, bu tarihlerden başlayıp 1912 Balkan Savaşı'na kadar uzanan 600 yıllık dönemde hep Osmanlı yönetimi altında kaldığı için bölgedeki Türk nüfusu ve Türkçe konuşanların sayısı da gittikçe yoğunlaşmıştır. Zaman zaman birbirinden farklı nedenlerle bu bölgeye Anadolu'dan Türkmen ve Yörük aşiretlerinin gönderilmiş olması bu bölgedeki Oğuz nüfusunu daha da yoğunlaştırmıştır. Böylece, Balkanlardaki Türk yerleşiminin sınırları kuzeyde Tuna Irmağı'na, doğuda Karadeniz'e, güneyde Adriyatik Denizi'ne kadar uzanmıştır. Bunlara, Gagavuzların yerleştiği günümüz Moldova Cumhuriyeti'ne bağlı Gagavuz Yeri ile *Odessa, Konayan, Dobruca* ve Bulgaristan'ın kuzeydoğusunu da katabiliriz.

Ancak, Balkan Yarımadası Osmanlı yönetimine girdiği yıllardan başlayıp XX. yüzyıl başına kadar uzanan dönemde Anadolu'dan farklı olarak ve kuzeyden başlayarak Moldova, Romanya, Bulgaristan, Yugoslavya, Arnavutluk, Makedonya ve Yunanistan'ı içine alan farklı etnik ve dil yapısındaki halkların oluşturduğu devletlere ait olduğundan ister istemez burada yurt tutan Türkleri kendi lehçeleri dışında Bulgarca, Sırpça, Arnavutça ve Yunanca gibi İslav ve öteki Hint-Avrupa kökenli dilleri konuşan toplumlar ile yan yana ve iç içe getirmiştir. Bu türlü karma nitelikteki yerleşimlerin toplum yapılarında kendini gösteren sosyolenguistik etkiler dolayısıyla, Balkanlarda hem o yarımadanın yerli sakinleri hem de Türkler arasında iki dilli birer yaşam biçimi ortaya çıkmıştır. Bu türlü yerleşimlerin doğal bir sonucu olarak da söz varlığı açısından Türkçe ile Bulgarca, Sırpça, Arnavutça ve Yunanca arasında karşılıklı alıntılar olduğu gibi, bu dillerin farklı dil ailelerinden gelmiş olması, karşılıklı etkileşimlerde, o dillerin yer yer kendi olağan yapıları dışına taşan yeni yeni bazı şekillenmelere de yol açmıştır. Yalnız şu noktayı da belirtmek gerekir ki Osmanlı Devleti'nin XX. yüzyıl başlarında, Balkan Yarımadası'ndaki topraklarını birer birer kaybetmesinin bir sonucu olarak yukarıda belirtilen yerleşim yerlerindeki Türk nüfusu azalmıştır. Bu azalmada Kurtuluş Savaşı'ndan sonraki nüfus mübadelesinin de payı vardır. Yüz yıllık zaman süreci içindeki bu farklı şekillenme dolayısıyla, Türkçenin o diller üzerindeki etkisi hayli azalmış belki etkilenmesi artmıştır.

2. Balkan Türkçesi Ağızları Üzerindeki Çalışmalar:

Balkan Türkçesi ağızları üzerindeki çalışmalar XX. yüzyılın ilk ve ikinci yarısında yapılmıştır. Bu çalışmalar içerikleri bakımından ya daha çok folklor ürün-

Levent Şahverdi Arşivi

leri, atasözleri gibi sınırlı konuşma metinleri ya yalnız dil özelliklerini ya da hem ağız malzemesini hem de dil özelliklerini içeren malzemeler niteliğindedir. İlkin Bulgaristan Türk ağızları üzerinde N. K. Dimitriev, Miladenov ve Çilingirov, Kunos ve Bulgar Türkoloğu Dimitri Gadjanov'un başlangıç durumundaki çalışmaları yer alır. Bunları T. Kowalski'nin ve özellikle G. Németh'in Bulgaristan'ın Vidin bölgesinde yaptığı köklü araştırmalar izler (Németh - çev. A. Güzel - Vidin Türkçesi, İst. 1996). Németh'ten sonra üzerinde durulacak önemli bir araştırmacı J. Eckmann'dır. Eckmann, Bulgaristan'ın *Varna* ve *Razgrad* Türk ağızları ile Makedonya *Dinler* ağzı üzerinde çalışmıştır (KCSA III: 144-214; 1950: 1-25; 1960: 189-240). Macar Türkologlarından S. Kàkuk'un da Bulgaristan Kazanlık, Köstendil ve Mihaylovgrad Türk ağızları üzerinde değerli tespitleri vardır (Kakuk, *Acta Lingua Hung*. Bd. XI: 301-386). Yine Macar Bilimler Akademisinden G. Hazai; Deliorman, Dobruca, Orta-Batı Bulgaristan ve Rodop ağızları üzerinde durmuştur. Bulgaristan Türk ağızları üzerindeki çalışmalara Mefkûre Mollova'yı da eklemek gerekir (Mollova'yı, *Lingu. Balk.* IV, 1962: 107-130; *Balkansko ezikoznanie* 1968/:95-127; 1968/2: 87-97 vb.)

Romanya'daki Türk ağızları konusunda Drimba'yı unutmamak gerekir.

Balkan Türk ağızları üzerinde bir kısım Kosova ve Bulgaristan'dan derlenen metinlere dayanarak yapılan bir araştırma da Tuncer Gülensoy'un *Rumeli Ağızları Ses Bilgisi Üzerine Bir Deneme* (Kayseri 1993, Erciyes Üniv. Yay.) başlıklı çalışmasıdır. Üzerinde durulmaya değer son çalışma ise Victor Friedmann'ın "Makedonya ve Civar Bölgelerde Balkan Türkçesi" adlı makalesidir (Friedmann 2002/C. 20: 455-463).

Gagavuzlar üzerindeki çalışmalar ilk zamanlarda daha çok Gagavuz adının kökeni konusuna yönelmiştir. Bu konuda İvanov, Zanetov, Zuşak, Titorov, Yunanlı Amantis ve Lissof tarafından yapılmış değerlendirmeler vardır. Kısmen dil ve daha çok tarihî nitelikteki araştırma ve değerlendirmeler için Z. V. Togan, A. N. Kurat, Atanos Manov, H. N. Orkun, İ. Kafesoğlu, H. İnalcık, Th. Menzel, K. Karpat, T. Kowalski, W. Zajaczkowski ve A. Ercilasun'un görüş ve değerlendirmeleri söz konusu edilebilir. Gagavuzların tarihi ile ilgili çeşitli kaynaklara dayanan değerli iki araştırma da M. Argunşah'ın (Argunşah 2002/C. 20: 230-244; 2010: 41-50) ve D. Tanasoğlu'nun "Gagauzlar" (2002/C. 20: 245-249) adlı makaleleridir. Bunlara H. Argunşah'ın dille bağlantılı olarak edebî gelişmeyi ele alan "Gagauz Edebiyatı" (2002/C. 20: 262-275) adlı makalesi eklenebilir.

Konumuzla doğrudan doğruya bağlantılı olan dil konusuna gelince: Bu konuda öteden beri yapılmış önemli çalışmalar vardır. Eğer örneklendirmek gerekirse B. G. Gagasov'un *Gagavuz Dilinin Çekim Sistemi* (Moskova 1951); L. A. Pokrovskaya'nın *Gagavuz Dilinin Grameri, Fonetik ve Morfoloji* (Moskova 1965), G. Doerfer'in *Fundamenta I'*de (PhTF.) yayınlanan "Das Gagausische" başlıklı makalesi ile (Doerfer 1959: 260-263) H. Eren'in *Türk Ansiklopedisi'*ndeki çok kısa yazısı (C. XVI, s. 110) dışında N. Özkan'ın "Gagavuz Türkçesi" başlıklı makalesi (Türkler C. 20, 2002: 250-261) ile ayrıntılı ölçülerle hazırlanmış

Levent Şahverdi Arşivi

Gagavuz Türkçesi Grameri (1996, Ankara TDK yay.) adlı eserler gösterilebilir. Buna eklenen son bir eser de TDK tarafından düzenlenen *Gagavuz Türkçesi Araştırmaları Bilgi Şöleni* (27-29 Aralık 2007, TDK Yay. 2010) adlı eserde yer alan Gagavuz Türkçesi ile ilgili birkaç yazıdır.

III. Balkan Türkçesi Ağızlarını Oluşturan Temel Etkenler:

Balkan Türkçesi ağızları üzerinde yapılan çalışmaların ortaya koyduğu sonuçlara göre, bu ağızları oluşturan temel etkenler özet olarak şu noktalarda toplanabilir:

A. Eski Türkçe Döneminden Gelme Özellikler:

Balkan Türkçesi ağızları genel olarak Türkiye Türkçesi ağızlarının birer uzantısı niteliğinde olduğundan birçok noktada TT ağızları ile ortaklaşan özelliklere sahiptir. Yalnız, Balkanlara Osmanlı egemenliğinden çok daha önceki yüzyıllarda da IV. ve V. yüzyıllardan başlayarak Hunlar, Avarlar, Kumanlar ve Peçenekler gibi yine Türk soylu daha başka kavimler de gelmiştir. Bugün Balkan dillerinde yer alan o dönemden kalma Türkçe alıntılarda göze çarpan bazı özellikler, o dönemi temsil eden arkaik özellikler olarak değerlendirilmiştir. Başlıca türleri şunlardır:

1) Sözcüklerin iç ve son seslerinde eski *-g-, -g* ünsüzlerinin korunmuş olması: *aġabeg* "ağabey", *aġıluk* "ağulık", *aġda* "ağda", *baġ* "bağ", *baġlama* "bağlama", *boġda* "buğday", *daġ* "dağ", *kaşagiya* "kaşağı", *degirmenciya* "değirmenci", *hegbe* "heybe", *dogramaciya* "doğramacı", *hiçoġlan* "içoğlan", *yaġluk* "yağlık" vb.

2) Eski genzel *ñ* ünsüzü Balkan Türkçesi ağızlarında artık genzelliğini yitirerek diş sesi *n'*ye dönüşmüştür. Ancak, Sırpçadaki eski dönemlerden kalma birkaç alıntı sözde bu sesin varlığı ve izleri tespit edilmiştir: *deñiz >denyiz* "deniz", *yeñiçeri >yanyiçari* "yeniçeri", *yenyisati* "yenmek", *yeñi >yenyi* "yeni" gibi.

3) Sırpça-Hırvatçaya geçmiş birçok Türkçe sözde, ünlülerin dudak benzeşmesine aykırı durumlarını sürdüregelmiş olması: *andız* "andız", *balduza* "baldız", *balıkciya* "balıkçı", *çapḳun* "çapkın", *çaruḳ* "çarık", *kaçḳun* "kaçkın", *ḳaduna* "kadın", *ḳatura* "katır", *pışurma* "pişirme", *sanduḳ* "sandık", *saruḳ* "sarık", *yaruġa* "yarık", *seni sevdum* "seni sevdim", *ayptur* "ayıptır" vb.

Bulgarcadaki eski dönemlerden kalma Türkçe alıntılarda ise dudak benzeşmesine uyulduğu görülür: *altān* "altın", *balāḳ otu* "balık otu", *baldāza* "baldız", *çapkān* "çapkın", *ḳadāna* "kadın", *sandāḳ* "sandık", *yatsāḳ* "yastık" vb.

4) Bu konu üzerinde durmuş olan G. Hazai: Sırpça-Hırvatça ve Bulgarcadaki alıntı Türkçe sözlerde yer alan *o >u, ö >ü* değişimini de arkaik bir özellik saymıştır. Bu iki dilde *o* ve *u* ünlüleri bulunmadığı için onların yerini *ö, ü* ünlüleri (*o >u, ö >ü*) almıştır: *bürek* "börek", *çurek* "çörek", *cufte* "köfte", *cumur* "kömür", *cupriya* "köprü", *cusele* "kösele", *custek* "köstek", *oksuz* "öksüz", *ulçiya* "ölçü", *urnek* "örnek", *urtiya* "örtü" vb.

Levent Şahverdi Arşivi

Hazai'ye göre Bulgarca alıntı sözlerde nispeten daha değişik bir tablo da söz konusudur (agm. s. 208): *bjurek* "börek", *çurek* "çörek", *dyonme* "dönme", *dyuşek* "döşek", *gyovde* "gövde", *gyoz* "göz", *gyubek* "göbek", *kyole* "köle", *kyutek* "kötek", *yornek~yurnek* "örnek" vb. Bu verilerde yer yer *o'*lu ve *u'*lu şekillerin yer alması gibi bir nöbetleşme de söz konusudur.

5) Eski dönemlerdeki alıntılarda arkaik özellik olarak bir de *g >y* değişimi göze çarpar. Yalnız, Hazai bu değişim için örnekler vermeyip W. Heffening'in bir yayınına gönderme yapmıştır (Hazai 1960: 210, not 11).

B. Türkiye Türkçesi Ağızları ile Ortaklaşan Özellikler:

Daha önce de belirtildiği üzere, Balkan Türkçesi ağızları TT ağızlarının birer uzantısı olduğu için birçok noktada TT ağızları ile ortaklaşan özelliklere sahiptir. Şöyle ki:

1) Balkan Türkçesi ağızlarında da *a, ı, o, u, e, ė, i, ü* gibi temel ünlüler yer alır. TT ağızlarında olduğu gibi bu ağızlarda da yanlarındaki ünsüzlerin etkisi ile boğumlanma noktalarında ufak değişikliklere uğramış ünlü varyantlarına rastlanır: *a >à, o >ȯ, u >ụ* orta boğumlanmalı veya *ã, õ, ũ* genzel ünlüleri gibi: *dört >dȯrt, dünya >dũya, hınzır >hızır* gibi (Németh 1966:24-31).

J. Eckmann da Varna ağzı için birbirinden farklı üç *e* türü göstermiştir. Bunlar açık *e (ä),* kapalı *e (ė),* ikisi arasında boğumlanan ve *ɛ* ile gösterilen bir *e'*dir: *içmä* "içmek", *gėliyo, dėdi, vėr-* gibi.

2) Türkçe sözlerde aslî ya da ses kaynaşmaları ile oluşmuş uzun ünlülerin bulunması: *āç* "aç", *dāş* "taş", *būk* "büyük", (<ET. *bedük*), *çīr-* "çağır-", *dāt-* "dağıtmak" gibi. Bunlara *mānā* (<Ar. *ma'nā*), *yār* (<Far. *yār*) gibi Ar. Far. kökenli uzun ünlü taşıyan sözler de eklenebilir.

3) Yer yer *araba >arba, burada >burda, burye, nereye >nerye, ısırġan >sırġan, ruba >uruba, Rus >Urus, titre- >titire-* örneklerinde görülen ünlü düşme ve türemelerinin yer alması,

4) *ayı >ayo, baba >boba, papaz >popas, cemaat >comāt, cevap >covap* örneklerinde görülen ünlü yuvarlaklaşmalarının bulunması,

5) Konuya ünsüzler açısından bakıldığında, iç ve son seslerdeki *-g, -ġ* ünsüzlerinin yer yer korunmuş olması: *aġda, baġlama, boġaz, baġ <bağ, daġ* "dağ", *degenek, egri, beg* vb.

6) Ön seslerdeki *K- >G-* değişimlerinin yer alması: *ḳarġa >ġarġa, ḳaval >ġaval, ḳuzu >ġuzu, keç- >geç-, kėce >gėce, küçük >güçük* vb.

7) Kuzeydoğu Karadeniz bölgesi ağızlarında görüldüğü gibi, burada da özellikle Kosova bölgesi ağızlarında, ince ünlüler yanında, ön, iç ve son seslerde *k >ç, g >c* değişimlerinin görülmesi (Hafız 1985:127-129): *keremit >çeremit, keçi >çeçi, kül >çül, kilim >çilim/çülüm, kelime >çelime, kibrit >çibrit, asker >asçer,*

Levent Şahverdi Arşivi

diken >tijen, sükût >süçüt, şeker >seçer, dök- >düç-, dik- >diç-, ek- >eç-; g >c: gel- >cel-, gemi >cemi, gelincik >celincik, gül >cül, beygir >be (y) cir, gölge >cülce gibi. Çok az sayıda bu kurala uymayan örnekler de görülür.

8) Bunlara *bahāne >mānē, vakıf >makuf, hapıs >apis, herif >erif, yigit >igit, yelpaze >elpaze* gibi daha başka değişim ve düşme örnekleri de katılabilir.

9) Yer yer çeşitli iç ses ünsüz benzeşmelerinin yer almış olması: *anla- >anna, bunlar >bunnar, onlar >onnar, ḳanlı >ġannı, nöbetçi >nöbecci, mahalle >māle, sulan- >sullan-* vb.

10) Konuya şekil bilgisini oluşturan çekim ve yapım ekleri açısından bakıldığında TT ile ortaklaşan şekiller söz konusundur. Ancak Balkan Türkçesi ağızlarında, Balkan dillerinin etkisi ile oluşan çeşitli ses değişmeleri ister istemez şekil bilgisine de yansımış ve yer yer eklerin şekil yapısında değişmelere yol açmıştır. Bu türlü özellikler bundan sonraki bölümde ele alınacaktır.

C. Balkan Dillerinin Etkisinden Kaynaklanan Şekillenme Özellikleri:

Balkan Türkleri bulundukları coğrafyada Sırpça-Hırvatça, Romence, Bulgarca, Arnavutça, Yunanca gibi İslav ve Hint-Avrupa kökenli birbirinden farklı dil konuşan etnik unsurlar ile iç içe yaşadıkları için, bu durumun sosyokültürel ve sosyolengüistik etkileri ister istemez Balkan Türkçesi ağızlarına da yansımış; bu ağızların yer yer Türkçenin yapı ve işleyiş ölçülerine ters düşen bir şekillenmeye uğramasına yol açmıştır. Yerli dillerin etkisinden gelen bu farklılaşmalar genellikle ünlü, ünsüz değişimleri biçimindeki ses olayları ile bunların şekil bilgisine yansıyan yönleri ve özellikle cümle yapısı ve söz dizimindeki değişimlerde ve söz varlığında kendini gösterir. Bu şekillenmeleri özet olarak şu noktalarda toplayabiliriz:

1) *Kalın ünlülerin incelmesi:*

Vidin ağzı başta gelmek üzere bir kısım Balkan Türkçesi ağızlarında ad çekimi eklerinin yer yer yalnız ince biçimleri ile kullanılması: *on+e kadar* "ona kadar", *altı+ye kadar* "altıya kadar", *mezar+e, pazar+e, sabā olduk+de, bayram+den son+re, çok-se, olır-se, yapar-se, arar-sen* vb. Buna çekimli fiillerin çokluk ekindeki *+lar >+ler* değişimi de eklenebilir: *oḳur-ler, yazar-ler, al-sunner* "alsınlar", *satay-ler* "satıyorlar" gibi.

2) *İnce ünlülerin kalınlaşması:*

Sözcük köklerinde ve eklerde *e >a, ö >a, i >ı* biçimlerinde ince ünlülerin kalınlaşması: *ecel >ecal, ecnebi >ecnabı, bende >benda, bilmek >bilmaḫ, üstüne >üstune, gedeceyük >gedecāyuḫ, ben de >ben da, belki de >belki da, üstüne >ustune, evimize >evımıze* vb. (Németh 1996:49-51; Gülensoy 1993:23) vb.)

3) *Geniş ünlülerin daralması:*

Bu değişim yaygın biçimiyle *a >ı, e >i, o >u, ö >ü* değişimleri şeklindedir: *candarma >candırma, leylek >līlek, şerit >şirit, sacayaḳ >sacıyaḳ, yė- >yi-, ala-*

Levent Şahverdi Arşivi

caḳ >alıcaḳ, tekerlek >tekirlek, ova >uva, böbrek >bubrek, börek >burek, çöz- >çüz-, dön- >dun-.

4) *ı >a, i >e, u >o, ü >ö* değişimleri ile dar ünlülerin genişlemesi: *çalış- >çalaş-, ḳarınca >ḳaranca, nine >nane, yunus >yonos, otuz >otos, güven- >göven-* (Eckmann 1950: 6).

5) Konuya ünlü uyumları açısından bakıldığında, ilerleyici ve gerileyici ünlü benzeşmeleri ya da *+ki* aitlik, *-ken* zarf-fiil eklerinin uyuma girmesi ile yer yer büyük ünlü uyumunun korunduğu yerler göze çarpar: *bahçe >bahça, ḳardeş >ḳardaş, hain >hayın, tane >tene, düşman >düşmen, yarınki >yarınḳı, oḳurken >oḳurḳan, yoḳ udu* gibi. Ancak, bu duruma rağmen biraz önce sıralanan ünlü değişimleri örneklerinde görüldüğü üzere, birçok yerde de bu türlü değişimler. Türkçe sözlerin şekil yapısında birtakım bozulmalara yol açtığı gibi, Türk dilinin temel kurallarından biri olan *dil benzeşmesi* kuralını da temelden bozan bir şekillenme ortaya koymuş bulunmaktadır. Nitekim Gy. Németh de Balkan Türkçesi ağızlarını "doğu" ve "batı" olarak sınıflandırıp aradaki ayrılıkları belirtirken Balkanların hemen hemen batıdaki bütün kesimlerini içine alan batı grubu Türk ağızları için sekiz özellik tespit etmiş; bunlardan beşinin ünlü uyumu bozukluğundan kaynaklandığını da belirtmiştir. Bunlar:

a) Bazı ağız alanlarında *ı, u, ü* ünlülerinin çok heceli sözlerde hep *i*'ye dönüşmüş olması: *ḳuyu >ḳuyi, doğru >doġri, ḳızı >ḳızi, bunu >buni* gibi.

b) *-mIş/-mUş* geçmiş zaman ekinin hep ince *-miş* biçimi ile kullanılması: *yapmiş, ol-miş, dur-miş* gibi.

c) Doğu kesimi ağızlarında *i* ünlüsünün, belirli durumlarda *>ı*'ya dönüşmüş olması: *bizim >bizım, eğil- >eğıl-, ev+in >ev+ın, gel-diniz >gel-dınız* gibi.

ç) Ön sıradaki *ö/u* ünlülerinin arka sıradan *o/u* ünlüleri ile karşılanması: *böyle >boyle, dört >dort, düşün- >duşun-* vb.

d) *+lAr* çokluk ekinin çekimli fiillerde hep ince ünlü ile *-ler'*e dönüşmüş olması: *baḳar-ler, bulamaz-ler, sevey-ler* "severler, seviyorlar" vb.

6) İlk hecelerde kurallı olarak *ö >ü* değişiminin yer almış olması: *böbrek >bübrek, köprü >küpri, ördek >ürdek, çöz- >çüz-* vb. Bu değişim de Balkan ağızlarını TT ağızlarından ayıran önemli bir özellik durumundadır.

7) Konuya ünsüz türleri ve ünsüz değişimleri açısından eğildiğimizde özet olarak şu hususlara işaret edilebilir:

a) Balkan Türkçesi ağızlarında *ḳ, ğ, ñ* ünsüzleri *ñ >n, ḳ >k, ḱ* değişimleri ile kullanımdan düşmüştür. *ğ* için ET'den gelen *ġ* ünsüzü kullanılmaktadır: *aġa, aġır, baġ, daġ* gibi.

Ayrıca bazı ünsüz değişimlerinden kaynaklanan yeni ünsüzler oluşmuştur: *b >w, f >w fes >wes, fayda >wayde, c >j* gibi. Bu ağızlarda Sırp-Hırvat dilinden geçme bir *ts* ünsüzü de vardır: *tsigare* "sigara", *tsarina* "gümrük", *milits* "polis" gibi.

Levent Şahverdi Arşivi

b) *Ünsüz değişmelerinde,* yerli dillerin etkisinden kaynaklanan değişim türleri görülür:

b- >p-: biber >püper, biç- >piç-, bengü >pengü;

c- >ç-: ceket >çeket, ceviz >çeviz vb.

f- >v-: falan >valan, Fatma >Vatma, fidan >vidan vb.

-c- >-j-: ebegümeci >ebegümeji, Hatice >Hatije, macun >majun, nice >nije vb.

Bunlara Gagavuz Türkçesinin belirgin bir özelliği olan ön seste *h- >Ø* düşmesi de eklenebilir: *halḳa >alḳa, hanım >anım, hasta >asta* vb. Bu düşme olayı yanında *h-* ilişmesi örnekleri de vardır: *arpa >harpa, armut >harmut, obur >hobur* vb.

Bunlara yerli dillerin etkisinden gelen daha başka örnekler de eklenebilir. Sonuç olarak ünlü ve ünsüz yapısı ile ünlü ve ünsüz değişmeleri açısından TT ağızlarından gelen özellikler ile Balkan dillerinden alınan özellikler birbiri içine girmiş bir karışma sergilemiş bulunmaktadır.

Şekil Bilgisi:

Şekil bilgisi ek türleri açısından genellikle TT ağızları ile uyuşan bir niteliktedir. Ancak, yukarıda ses değişimleri dolayısıyla işaret edildiği üzere, bazı değişim olayları şekil bilgisinde donmuş bazı görünüş (şekil) ayrılıklarına yol açmıştır: iyelik ve ad çekim eklerinde *baba+ñ >bobay, ev+im >ev+ım; köy+ü >küy+i,* sıfat ekinde *göz+lü >göz+li,* geçmiş zamanda *al-mış >al-miş, gör-müş >gör-miş,* şimdiki zaman kipinde *ol-uyor >ol-uy* gelecek zaman ekinde *başla-y-acak-ım >başla-jam, yaz-ı-jam* gibi sesce farklı görünüşlerin ortaya çıkması gibi.

Yalnız Gagavuz Türkçesinde İslav dillerinin ve özellikle Rusçanın etkisi altında yer yer kendine özgü bazı ayrılıklar yer almıştır. Bunlar kısaca şöyle açıklanabilir:

a) Ad çekimi eklerinde yönelme durumu (dativus) *+A* yerine *+I/+U* (yükleme) durumu ekinin kullanılması: *Baḳ sen budalayı* "budalaya", *inanma zenginneri* "zenginlere", … *kim beni* "bana" *acıyacak* vb.

b) Yükleme (accusativus) durumu için yönelme durumu ekinin kullanılmış olması: *Çarşafları ur ütuge* "çarşaflara ütüyü vur" vb. (Özkan 2002: 253-258).

c) Olumlu, olumsuz *+lI* ve *+sIz* sıfat eklerinin üst üste gelmesi: *düşman+-sız+lı, saḳ+lı+lık+sız* vb.

ç) Aynı ekin üst üste getirilmesinden oluşan ek yığılmasının görülmesi: *buz+luk+lūndan* (<buz+luḳ+luḳ+undan), *kör+lük+lük* vb.

d) *dur-gun-* "yorulmak", *kör-güt-* "göstermek" örneklerinde görülen Türkçeye özgü fiilden fiil türetme eklerine sahip olduğu gibi, İslavcadan geçmiş bir iki

Levent Şahverdi Arşivi

ek türüne de sahiptir. Romenceden geçmiş meslek eki *+ru'*nun kalıplaşmış olarak yer alması *çizmä+ru* "çizmeci" ve İslav dillerine özgü *dişilik eki + (y) ka'*nın yaygın bir kullanışa sahip olması gibi: *āretḳa* "abretlik, kız kardeş", *Beşalmalı+yḳa* "Beşalmalı kadın", *Gaġauz+ḳa* "Gagavuz kadını" gibi (Özkan 1996: 107-108) vb.

Söz Dizimi:

Konuya cümle yapısı ve söz dizimi açısından bakıldığında, iki ya da üç dilli olmanın en güçlü etkisi, yukarıda belirtilen ünlü değişimlerinden sonra asıl cümle yapısında ve söz diziminde kendini göstermektedir.

Balkan Türkçesi ağızlarında görülen bu nitelikteki başlıca etkiler şunlardır:

a) Cümlede yargı bildiren fiil, cümlenin sonundan cümle başına geçmiştir: *Geçer bir mále imamı sokaktan, duyar kuyinin sesini; isterim göreyim* "görmek isterim"; *ḳıyamadım keseyim* "kesmeye kıyamadım"; *ḳarar ettik onḳnnen gideyim* "onunla gitmeyi kararlaştırdık"; *lazım gideyim* "gitmem lazım" vb.

b) Batı dillerinde olduğu gibi, yan cümleler için bağlaçlı cümleler kurulmaktadır: *pádişah der ki: ḳızlarım ben gideceğim; söylersin ki: bunı sana filan paşa armaġan ġunderdi* vb. Bu durum yer belirleyici yan cümleler ile şart, sebep cümlelerinde de kendini gösterir: *Haçan isteriz, pineriz aġaca* "istediğimiz zaman ağaca çıkarız; *Ne vaḳt haber yollasun, yengemi yolla bana* "haber gönderince bana yengemi gönder".

V. Friedman'ın bu konudaki tespitlere dayanarak verdiği örnekler de şu noktalarda toplanabilir:

c) Arnavutça ve Makedoncanın etkisi ile sıfat tamlaması biçimindeki *bu çocuklar'*ın*, bunlar çocuklar'*a dönüşmesi.

ç) İsim tamlamalarında tamlayan ile tamlananın yer değiştirmesi: *Ali'nin babası >babası Ali'nin; Adamın ailesi >familiası adamın* vb.

d) Sebep gösteren cümlelerde:

Çocuḳ celdı ekmek alsın "çocuk ekmek almak için geldi" gibi.

e) *Başlayacam çalışam* "çalışmaya başlayacağım"; *Başladı yalan söylese* "yalan söylemeye başladı" vb.

f) *Olur mu sizde celem?* "Size gelebilir miyiz?"

g) *Yoḳtur bizimle gelesin* "bizimle gelemeyeceksin" vb.

h) Balkan dillerinden çeşitli bağlaçların alınması da değişik bir etki olarak kendini gösterir: *Çocoḳlar yemişler poġaçay em* "ve" *onmay ve cetırdım* "çocuklar getirdiğim poğaçayı ve elmayı yemişler"; *Cetir o çitabı ne verdım sana* "sana verdiğim kitabı getir vb.

j) *Ne zaman* şeklinin Makedonca *koga* ve *Arnavutça kur* sözcüklerinden işlev aktarması yolu ile kullanılması, sıfat-fiil (isim-fiil) yapılarını ortadan kaldırmıştır: *Ne zaman gittik sinemaya* "sinemaya gittiğimiz zaman" vb.

Levent Şahverdi Arşivi

k) *Niçin?* sözcüğü Arnavutçanın ve Makedoncanın etkisi ile "çünkü, için" anlamlarına da gelmekte ve bir kavram değişikliği doğurmaktadır: *Sıḳılmış niçin padişadan bir ay mektup yogimiş* "padişahtan bir ay boyunca mektup alamadığı için endişelenmiş" ya da "endişelenmiş çünkü padişahtan bir ay boyunca mektup alamamış" vb.

l) Arnavutçadaki "ki", "için" anlamlarına gelen *se* ile İslavcadaki "ve, fakat" anlamlarına gelen *a* gibi ödünçleme bağlaçlar da vardır: *Bu cece celemem se çok var işim* "Bu gece gelemem çünkü çok işim var"; *Bu adamin karisi ülmiş a çoçogi ufak ḳalmiş* "bu adamın karısı ölmüş ve küçük bir çocuğu kalmış" (Friedman 2002/20: 456-457) vb.

Gagavuzlar çok dilli bir coğrafyada yaşadıkları ve kendi dilleri yüzyıllar boyunca bir konuşma dili olarak süregeldiği için Gagavuzcanın cümle yapısında ve söz diziminde de Türkçenin yapısına ters düşen şekillenmeler oluşmuştur. Gagavuzcada kullanılan *açan* "ne zaman" *(<ḳaçan), ama, ancaḳ, aniki (<hani+ki), barikim, bekim (<belki+m), bolay, neçinki, osa (<oysa <oise), sansın (<san-a-sın), sanki, zerem* gibi cümle başı bağlaçları veya zarflar cümle yapısında farklılaşmalar ortaya koymuştur (Gaydarci 1981). G. Doerfer'in, Dimitriev'e atıf yaparak belirttiği ve A. Menz tarafından da ele alınıp değerlendirildiği üzere bir yandan Oğuzcanın cümle yapısı ve söz dizimi sürerken öte yandan İslavcanın ve özellikle Rusçanın da etkisi altına girdiği için cümle düzeni hayli bozulmuştur. İki ayrı cümle düzeninin birbirine karıştığı yerler de vardır: *Söler ona masal* "ona masal anlatır"; *Açan görmüş yinek Yuvancaya* "inek İvan'ı görünce" (Doerfer 1959:271); *var mı nasıl ben hızlanīm alīm gözlüklerime?* "Koşup gözlüklerini alabilir miyim?"; *Bu lafları vardı nasıl sölesin sāde en iyi dost* "Bu sözleri sadece en iyi dost söyleyebilirdi", *Her bir işi de resimlemē yoḳ nice* "Her bir şeyin de fotoğrafını almak mümkün değil" (Menz 2003; Demir, Yılmaz 2006: 124-125) vb.

Söz Varlığı:

Balkan Türkçesi ağızları, ister istemez yer yer Balkan dillerinin söz varlığından da etkilenmiştir. Bu konu üzerinde daha genel nitelikte yapılan çalışmalar, dolaylı olarak Balkan Türkçesinin söz varlığını da içermektedir. Biz konunun zaman sınırını aşmamak için örnek sıralama yerine bu nitelikteki çalışmalara işaret etmek istiyoruz. Özellikle Andreas Tietze'nin

1) "Die formalen Veränderungen an neuren europäischen Lehuwörtern im Türkischu" (*Oriens* 1952/V:230-268) ve

2) "Slavische Lehnwörter in der türkischen volkssprache" (Oriens 1957/X:1-47'deki yazılardır.

Levent Şahverdi Arşivi

Sonuç:

Balkanlarda, Anadolu'dan farklı bir sosyal yapının içinde olunması, bu sosyal yapının farklı Balkan devletleri dolayısıyla kendi içinde de birbirinden farklı şekillenmeler göstermesi ve yerli dillerin yoğun baskısı nedeniyle ses yapısı, şekil yapısı, söz dizini ve söz varlığı açısından (Oğuzca temel olduğu hâlde) farklı şekillenmelerin ortaya çıkardığı bir melezleşme sergilemektedir.

Kaynaklar

ARGUNŞAH, Mustafa (2002/20), "Gagauzların Tarihi" *Türkler,* s. 228-244

BAYRAM, I. (1985), "Sırp-Hırvat Arnavut Dillerinin Kosova Türk Ağızlarına Etkisi" (İnterview with Nimetullah Hafız), *Birlik* II/5-15.

BOEV, E. (1960), "Beiträge zur Kenntnis der türkischen Mundarten Mazedoniens", PO. XXII, s. 83-100.

ÇAYIRLI, Necati (2002/20); "Makedonya Türkleri", *Türkler,* s. 444-454.

DANKOFF, R. (1995), "Armenien Loanwards in Turkish", *Turcologica* Bd 21, s. ..?

DOERFER, Gerhard (1959), "Das Gagausische", *Philologiae Turcicae Fundamenta I,* Wiesbaden 1959, s. 262.

ECKMANN, Janos (1941-1943), "Die Türkische Mundart von Warna", *KCsA III,* s. 144-214.

————————- (1950), "Razgrad Türk Ağzı", *Türk Dili ve Tarihi Hakkında Araştırmalar,* Ankara, s. 1-25.

———————— (1962), "Kumanova (Makedonya) Türk Ağzı", *Németh G. Armağanı,* Ankara, s. 111-144.

ERCİLASUN, Ahmet B. (1997), "Gagauzlardan Yeni Haberler", *Türk Kültürü* XXVII, s. 316.

EREN, Hasan (1968) "Gagauz Türkçesi", *Türk Ansiklopedisi,* C. XVI, MEB, yay. s. 110.

FRIEDMAN, V. A. (1982), "Balkonology and Turcologu: West Rumelien Turkish in Yugoslavia as Reflected in prescriptive Grammar", *Studees in Slavic and General Linguistics*, Amsterdam: Rodopi 1-77.

FRIEDMAN, Victor (2002/20), "Makedonya ve Civar Bölgelerde Balkan Türkçesi", *Türkler,* s. 455-463

Gagauz Türkçesi Araştırmaları Bilgi Şöleni (27-29 Aralık 2007), Ankara TDK Yay. 2010.

GAGAROV, B. G. (1951), *Gagavuz Dilinin Çekim Sistemi,* Moskova.

GÜLENSOY, Tuncer (1993), *Rumeli Ağızlarının Ses Bilgisi Üzerine Bir Deneme,* Kayseri, Erciyes Üniv. yay.

_____ (1985), "Anadolu Ağızlarında Şimdiki Zaman Eki", *TKA, Prof. Dr. İbrahim Kafesoğlu'nun Hatırasına Armağan*, s. 282-295.

HAFIZ, Nimetullah (1885), "Kosova Türk Ağızlarında *k >ç, g >c* Ünsüz Değişimleri", *V. Milletlerarası Türkoloji Kongresi; Tebliğler I,* Türk Dili, C. I. s. 127-129.

HAZAİ, G. (1959-60), "Beiträge zur Kenntnis der türkischen Mundarten Makedoniens" *Roczeznik orientalistyczny,* 23/2, s. 83-100.

_____ (1961), "Contributions al' histore d'une limite dialectale dans les Balkans", *Orbis* 10, s. 15-19.

Levent Şahverdi Arşivi

_____ (1963). "Rumeli Ağızları Tarihinin İki Kaynağı Üzerine", TDAY-Belleten, TDK Yay., s. 117-120.

İSEN, Mustafa (2002/20), "Makedonya ve Kosova Türkleri Edebiyatı", *Türkler,* s. 464-469.

JAŠAR, Nasteva (1971/2), "Bilinguität bei der türkischen Bevölkerung in der Gegend von Gostivar und dadurch bedingte phonologische Veränderungen in ihrem Dialekt", *Zeitschrift für Balkonologie,* s. 54-84.

JOHANSON, L. (1992), *Strukturelle Faktoren in türkischen Sprachkontakten,* Stutgard, Franz Steiner Verlag.

KAKUK, S. (1957), "Le dialecte ture de Kazanlyk", *Acta Orientalia Hungarica, VIII.*

_____ (1960), "Constructions hypotactiques dans le dialecte turk de la Bulgarie occidentale", *Acta Orientalia Hungarica XI,* s. 249-257.

_____ (1972), "Le dialecte turc d'Ohrid en Macédoine", *Acta Orientalia Hungarica, XXVI,* s. 227-282.

KARAHAN, Leyla (1996), *Anadolu Ağızlarının Sınıflandırılması,* Ankara TDK Yay.

KORKMAZ, Zeynep (1994), *Güney-Batı Anadolu Ağızları: Ses Bilgisi,* Ankara, TDK Yay.

_____ (1994/2), *Bartın ve Yöresi Ağızları,* Ankara, TDK Yay.

_____ (2007), "Türkiye Türkçesinde Yazı Diline Girmiş Alıntı Sözler ve Ekler", *Türk Dili Üzerine Araştırmalar, C. III.* s. 487-496.

MOLLOVA, M. (1962), "Le futur dans un parler turc de Bulgarie", *Balkansgo Ezikoznanie,* 5/2, s. 87-97.

_____ (1968), "Parler turc de Florena", *Balkansko ezikoznanie,* 13/1, s. 95-127.

_____ (1970), "Considences des zones linguistiques bulgares et turques dans les Balkans", *Actes du 10 congres international des linguistes* (28 agust.-2. sept. 1967), s. 217-221.

NÉMETH, G. (1961), "Traces of the Türkish Language in Albania", *Acta Orientalia Hungaria, XIII*, s. 9-29.

_____ (1980-81), "Bulgaristan Türk Ağızlarının Sınıflandırılması Üzerine", *TDAY-Belleten,* Ankara TDK Yay., s. 113-162.

_____ (1996), Çev.: Abdurrahman Güzel, *Vidin Türkleri,* İstanbul, Türk Dünyası Araştırmalar Vakfı.

ÖZKAN, Nevzat (1996), *Gagavuz Türkçesi Grameri*, Ankara, TDK Yay.

_____ (2002/20), "Gagavuz Türkçesi", *Türkler,* s. 250-261.

ÖZÖN, Mustafa Nihat (1962), *Türkçe-Yabancı Kelimeler Sözlüğü,* İstanbul.

TANASOĞLU, Dionis (2002/20), "Gagauzlar", *Türkler,* s. 245-249.

TİETZE, Andreas, (1995), "Griechische Lehnwörter im Anatolischen Türkish", *Oriens,* C. 8. s. 204-257.

_____ (1957), "Slavishe Lehnwörter im den Türkischen Volkssprache", *Oriens* C. 10, s. 1-47.

TRYJARSKİ, Edward (1990), "Balkan Dialekts" *Handbuch der Türkischen Sprachwisenschaft,* ed. By G. Hazai, wiesbauden Harrasoewitz, s. 414-453.

Levent Şahverdi Arşivi

Levent Şahverdi Arşivi

AĞIZ ARAŞTIRMALARINDAKİ ÇEVİRİ YAZI AYRILIKLARININ BİR SİSTEME BAĞLANMASI GEREĞİ ÜZERİNE*

1. Bilindiği gibi her dilde yazı dilini oluşturan temel etkenler ile ağızları oluşturan etkenler birbirinden farklıdır. Yazı dilleri genellikle belirli bir ağız yapısı temelinde yol alarak zamanla birbirini izleyen farklı siyasi, sosyal, kültürel ve teknolojik etkenler ile biçimlenerek ölçünlü (standart) bir yapıya ulaşır. Oğuzca temelindeki TT (Türkiye Türkçesi) yazı dilinin XIII. yüzyıldan günümüze uzanan gelişme ve şekillenmesinde de zamana bağlı bu türlü etkenlerin oluşturduğu bir şekillenme söz konusudur. Dolayısıyla TT ölçünlü bir yazı dili niteliğindedir. Bugün dilimizin yazıya aktarımı için kullanılan Latin alfabesi temelinde geliştirilmiş olan ulusal alfabemiz de bu ölçünlü yapının korunmasında birleştirici ve bütünleştirici bir temel etken durumundadır.

2. Ağızlara gelince: Ağızlar, yazı dilinin birleştirici ve bütünleştirici etkilerinden uzak kaldıkları için genellikle konuşuldukları boy ve aşiretler arasındaki çeşitliliğe, bölgenin coğrafyasına, iklimine, halkın ziraatçı, çiftçi, zanaatçı veya daha başka işlerle meşgul olmasına, yer yer kendini gösteren örf ve âdet ayrılıklarına, iç içe bulundukları öteki etnik unsurlarla olan ilişki ve karşılıklı etkileşimlere, yani toplu olarak içinde bulundukları yazı dilindekinden farklı doğal, sosyal, kültürel vb. koşullardan kaynaklanan etkenlere bağlı olarak temel yapıdaki ortaklık dışında, ses ve şekil bilgisi özellikleri ile söz varlığı açısından yazı dilinde bulunmayan birçok önemli ayrılıklar gösterir. Dil bilimi açısından ağızlarda kendini gösteren bu çeşitlenme için yazı dili alfabesi yeterli olmadığından, bilindiği üzere ayrıntılı birtakım işaretlerin de yer aldığı, kapsamlı, çeviri yazı alfabesi denilen özel bir alfabe sistemine ihtiyaç vardır.

Böyle ayrıntılı bir alfabe ile tespit edilmiş olan ağız metinleri, yapılarında dilin geçmiş dönemlerine ait birçok önemli özellikleri de sakladıkları için, dil tarihi açısından son derece önemlidir. Günümüzün ağız yapılarını sergileme dışında, dilin çözüm bekleyen birtakım sorunları için de değerli birer ipucu veya kaynak durumundadır. Ayrıca, bu malzeme, yazı dilinin baskısından uzak kalmış gelişimlerin ortaya koyduğu, dilin temel yapısındaki zenginlikler için de değerli birer kaynak oluşturmaktadır.

---

* *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı Belleten* 2011/1, baskıda.

Levent Şahverdi Arşivi

3. Konuya, genel olarak ağızlar ve özellikle TT ağızları açısından eğildiğimizde, kısaca şu temel özelliklere işaret edilebilir:

TT ağızları, esas itibariyle Oğuz lehçesi temelindeki en az birkaç bin yıllık bir değişim ve gelişmenin ürünüdür. Birtakım tarihî dönemlerden geçerek XI. yüzyılda Anadolu'yu yurt edinme sırasında, bu bölgeye Oğuzların 23 hatta Alka-Evli boyu da dahil olmak üzere 24 boyu gelmiştir. Arşivlerin tahrir defterlerindeki kayıtlar ile Anadolu yer adları üzerinde bu açıdan yapılan araştırma ve incelemeler, bu tarihî gerçeği tamamlayıcı niteliktedir (Sümer 1992: 169-177). Kâşgarlı Mahmud'un *Dîvânu Lugâti't-Türk*'te XI. yüzyıl Oğuzcası için verdiği toplu bilgilerden (Atalay, C. I, 30-31) ve eserinin çeşitli yerlerinde Oğuzca için yaptığı açıklamalardan, Oğuz boyları arasında daha o dönemde bile birtakım ayrılıklarının bulunduğu bilinmektedir. Kaldı ki, gerek ilk yerleşim döneminde gerek daha sonraki yüzyıllarda, Oğuzların Kıpçak, Kanglı, Uygur gibi daha başka bazı Türk etnik unsurlar ile kaynaştığı da biliniyor. Bunlara Osmanlı Devleti'nin Balkanlara uzanan genişleme süreçlerinde kendini gösteren daha yeni şekillenmeleri de katmak gerekir. Bir de Osmanlı Devleti'nin imparatorluk bölgelerinde uyguladığı birbirinden farklı iskân politikaları nedeniyle, kendini gösteren iç göçler, yer yer ağız bölgelerinin iç içe girmesine de yol açmıştır. Burada, daha ilk yerleşim döneminden başlayarak Anadolu'nun yerli halkı ile uzun yüzyıllar iç içe ve yan yana yaşamanın getirdiği karşılıklı dil etkileşimleri ve alıntı sözlerde görülen değişimler de söz konusudur. Bunlara, bölgeden bölgeye az çok değişen daha başka etkenler ile zaman içindeki olağan değişimlerin getirdiği yeni yeni şekillenmeler de eklenmelidir.

Görülüyor ki böyle çok çeşitli değişim ve gelişim süreçlerinden geçmiş olan TT ağızları, yazı dilinin, yani ölçünlü dil yapısının dışına taşan çok farklı ve zengin özelliklere sahiptir.

4. Konuyu bilimsel araştırmalara temel oluşturan ağız malzemelerinin derlenmesi açısından değerlendirdiğimizde, hiç şüphe yok ki ağızlar, yapılarındaki ölçünlü dili aşan bütün söyleyiş inceliklerini yazıya aktararak tespit olanağı sağlayan yeterli, zengin ve her derleyiciyi bağlayan ortaklaşa bir çeviri yazı sistemine duyulan ihtiyaç kaçınılmazdır. Çünkü yapılacak işin değeri, bu işi gerçekleştirmek için kullanılan aracın yeterli olup olmamasına bağlıdır.

Batı ülkelerinde ağız araştırmaları oldukça erken başladığı ve teknik olanaklar da genellikle yeterli olduğu için, bu türlü derleme ve araştırmalarda yer alan çeviri yazı işaretleri belirlenmiş ve ortaklaşa bir çeviri yazı sisteminin yer alması sağlanmıştır.

Bize gelince: Bu alanda çalışanların çok iyi bildikleri üzere, yapılan derlemeler yabancılar ve yerli araştırmacılar dönemi olmak üzere kendi içinde iki farklı döneme ayrılır. Birinci dönem 1867'de *Hüdavendigâr* ve *Karaman* ağızlarından başlayıp J Thury, I. Kunos, M. Hartmann, K. Foy, V. Pisarev, L. Bonelli, F. Liese, T. Kowalski, J. Deny ve M. Räsänen gibi yabancı derleyicilerle 1942 yılına kadar

Levent Şahverdi Arşivi

uzanır. Ancak bu derlemeler, bir yandan yabancıların ağız yapısının inceliklerine nüfuz edememeleri, yayınların bir kısmının folklor ve halk edebiyatı ürünleri niteliğinde olması ve o günün teknik olanaklarına bağlı olarak çok sınırlı çeviri yazı işaretlerine yer verilmiş olması dolayısıyla, günümüz için yalnızca tarihî değeri olan çalışmalar niteliğindedir. Yalnız belirtmek gerekir ki 1926-1942 yılları arasındaki derlemeleri ile bir geçiş aşaması oluşturan Fin Türkoloğu M. Räsänen, Fin-Ugor Araştırmaları Cemiyetinin sistemleştirdiği çok ayrıntılı bir çeviri yazı sistemi kullandığı için, bu konuda bir istisna oluşturur.

1940'lı yıllarda A. Caferoğlu ile başlayarak günümüze kadar uzanan 60-70 yıllık yerli araştırmacılar döneminde, bizim de içinde bulunduğumuz birçok meslektaşımız tarafından TT ağızları üzerinde önemli derleme ve araştırmalar yapılmış ve bunların çoğu yayımlanmıştır. Ancak, önemle belirtmek gerekir ki, amatör derleyiciler bir yana, bu işin uzmanı dilciler tarafından yapılan derleme ve yayınlarda karşılaşılan en büyük güçlük, elde bütün araştırmacıları bağlayıcı ve bütünleştirici, bilimsel ölçülere göre hazırlanmış ayrıntılı ve yeterli bir çeviri yazı sisteminin bulunmaması ve basım evlerinde de bu türlü ihtiyaçları karşılayacak teknik olanakların yetersiz oluşudur. Bu yüzden her araştırmacı, derlediği metinleri ve bunlara dayanan araştırmalarını eldeki olanaklara bağlı işaretlerle vermek zorunda kalmıştır. Böylece, hepimizin de bildiği üzere dilcilik alanında birleştirici ve bütünleştirici bir çeviri yazı sistemi yerine, bir kısmı uluslararası ölçülere uymakla birlikte, derleme ve yayınlarımızda daha çok eldeki olanaklara bağlı kalan ve kişiden kişiye ayrılıklar taşıyan birbirinden farklı işaretlerin yer aldığı özel çeviri yazılar kullanılmıştır. Bu yüzden herhangi bir özelliğin belirtilmesi için eserden esere değişen birden fazla şekil ve işaretler ortaya çıkmıştır. Söz gelişi A. Caferoğlu'nun Anadolu'nun batısından doğusuna, kuzeyinden güneyine kadar uzanan 9 ciltlik derleme külliyatında bile yer yer yayından yayına birbirinden farklı işaretlerin yer aldığı görülür. Bu noktada araştırmacıları birleştiren husus, yalnız Arap harfli metinlerin Latin harflerine çevrilmesi için kullanılan *transkription* değil, *transliteration* niteliğindeki harf işaretleridir ve daha çok *k/ǩ, g/ġ/ḫ, n/ñ* (*ŋ*) gibi ünsüzlerle ilgilidir. Elbette bir dereceye kadar uluslararası sistemlerden de yararlanılmıştır.

Ağızlara özgü bazı ünsüz türlerine gelince: Bunlar için de özel işaretler yoktur. Vaktiyle biz *Güney-Batı Anadolu Ağızları (Ses Bilgisi) (1956)* adlı kitabımızı bastırırken, kalın art damak *k*'sının gırtlağa sızarak oluşturduğu *ḫ* ünsüzü ile tonlu patlayıcı *g* ünsüzü için, o yılların en gelişmiş olanaklarına sahip TTK Basımevinde bile yeterli işaret bulunamayınca, İstanbul'daki bir basımevine özel matris döktürmek zorunda kalmıştık. Daha sonraki yıllarda, bizi izleyen araştırmacıların da bu türlü boğumlanma ayrılıkları için *k* ve *g* ünsüzlerinin altına ve üstüne elde var olan bazı işaretleri ekleyerek karşıladıklarını gördük. Nitekim bugün patlayıcı gırtlak ünsüzü *g*'nın yanında *ɡ* biçimi de yer almıştır (Günşen 2000: 55).

Şimdiye kadar yayımlanmış olan ağız araştırmaları şöyle bir gözden geçirildiğinde, bugün bile seslerin nice boğumlanma özelliklerini yansıtan oluşumlar için birbirinden farklı işaretlerin yer aldığı, dolayısıyla daha bir çeviri

Levent Şahverdi Arşivi

yazı birliğinin oluşamadığı görülüyor, örnek olarak uzun *a* ünlüsünün *â* (Günay 2003: 15), *ā, a:* biçimleriyle gösterilmesi Kars ağızlarında *a-e* arasında bir basamağı oluşturan kalınlık-incelik farkı ünlü üzerindeki bir aksanla *(ă)* karşılanırken (Ercilasun 2002: 51; Günay 2003:15) bunun Erzincan ve yöresi ağızlarında *â* ile karşılanması (Sağır 1995: 12) ve bu işaretin aynı zamanda *ö~ü* arası yarı geniş *ö (ô)* sesi için de kullanılması; bu ağızlardaki *u-ü* arası yarı kalın *u* sesi için *u̯* işaretine yer verilmiş olması; kapalı e için çeşitli yayınlarda, *ɛ, ė, ẹ* gibi birbirinden farklı şekillerin; ünlülerdeki genzellik özelliği için o ünlü üzerine yaygın genzelleşme (~) işareti (ã, õ vb.) dışında a^n, o^n, u^n gibi ünlünün sağ üst köşesine eklenen küçük ^{n} sesinin yer alması (Gemalmaz 1978: 68); tonlu- tonsuz arasındaki yarı tonlu ünsüzler için *ṭ,t,k,g,s,c* gibi şekillerin yanında bunların koyu dizgilerinin de benimsenmesi; çift dudak *v* ünsüzü için *v́* ya da *w* şekillerinin kullanılması, vurgu için son hecenin üstüne konan nokta (_˙), tek ya da ikili uzun çizgi (_ˈ), (_ˈˈ), yanında hece sonuna eklenen uzun çizgi (_ˈ) gibi ayrılıklar göze çarpmaktadır. Bunlara bilgisayar sistemindeki bazı yetersizlikler de eklenebilir. Söz gelişi boğumlanma yapısı açısından birden fazla özellik taşıyan dar, genzel uzun bir *a*'yı *ã̄* biçiminde verebildiğimiz hâlde, buna paralel uzun genzel o (ȭ) veya uzun genzel *u* (ũ̄)'yu gösterme imkânı olamıyor. Biz bu yaz tamamladığımız bir çalışmamızdaki ihtiyaç dolayısıyla, bilgisayardan yararlanırken aynı zamanda birden fazla boğumlanma özelliği taşıyan bir ünlüyü gösterememe gibi bazı güçlükler ile karşı karşıya kaldık. Bugün yaşanan sıkıntı ve yetersizlik, elimizde, ağız derleme ve araştırmalarında hangi şekil ve işaretlerin hangi boğumlanma özelliklerini yansıttığına ilişkin belirleyici ve birleştirici ayrıntılı bir sistemin bulunmamasından kaynaklanmaktadır.

Zaman zaman sırası düştükçe bizim yaptığımız hatırlatmalar dışında, T. Gülensoy, konuyu özel bir makale ile ele almıştır (Gülensoy 1979: 169-170).

Gerçi, bu konuda bazı münferit girişimler dışında, TDK bünyesinde de birtakım çalışmalar yayımlamıştık. Özellikle konu 1999 yılında Ağız Araştırmaları Bilgi Şöleni'ne Prof. Dr. Ahmet Bican Ercilasun'un sunduğu "Ağız Araştırmalarında Kullanılacak Transkripsiyon İşaretleri" başlıklı, özlü bir bildiri ile gündeme gelmiş ve yetkili öğretim üyeleri arasında enine boyuna kapsamlı biçimde tartışılmıştır (TDK Yay. 1999: 43-61). Sayın Ercilasun'un belirli ve tutarlı ölçülere bağlı önerileri yeni ilaveler ile genişletilerek yalnız TT ağızlarını değil Türk dünyası ağızlarını da içine alacak bir genişliğe ulaştırılarak gerekli işaret eklemelerine bağlanmıştır. Ancak, ne yazık ki bu çalışmalar bugüne kadar kesinleşip üniversiteler ile de işbirliği yapılarak ülke çapında resmîleşmiş bir sistem durumuna getirilemediği için, konu askıda kalmış; yapılan çalışmaları aksaklık ve eksiklikten kurtaracak bir nitelik kazanamamıştır.

Bu konu, "Türkiye'deki Dialektoloji Yayımlarında Yöntem Sorunu" başlıklı bir makalede sayın Prof. Dr. Gürer Gülsevin tarafından da ele alınmıştır (Gülsevin 2010: 19-25).

Teknolojinin hayli ilerlemiş olduğu bir dönemde, hâlâ böyle önemli bir te-

Levent Şahverdi Arşivi

mel eksikliğin süregelmiş olması, ister istemez bilimsel bir yöntem yetersizliğine yol açmaktadır. Konuşmamızın girişinde belirtildiği üzere, ağız malzemelerinin dilcilik açısından gereken verime ulaşabilmesi, hiç kuşkusuz öncelikle sağlıklı, yeterli, sistemleşmiş ve resmî nitelik kazanmış, her araştırmacıyı bağlayıcı bir çeviri yazı sisteminin oluşturulmasına bağlıdır. Ayrıca böyle bir sistemi oluşturma çalışmalarına girerken kulakla tespit edilemeyen ses ayrıntıları açısından bir fonetik laboratuvarının kurulmasına da gerek vardır. Bu nedenle, bu bildiride dile getirdiğimiz çeviri yazı konusunun, TDK öncülüğünde, üniversitelerimizin yetkili temsilcilerinin de katılımı ile yeniden ele alınarak bir sisteme bağlanması hususunun karar hâline getirilerek TDK Başkanlığı'na önerilmesini sayın üyelerin takdirlerine sunuyorum.

Saygılarımla…

Kaynaklar

ATALAY, Besim (1939-1941). *Divanü Lûgati't-Türk Tercümesi*, Ankara: TDK Yay. C.I, s. 30-31.

ERCILASUN, Ahmet B. (1999). "Ağız Araştırmalarında Kullanılacak Transkripsiyon İşaretleri", *Ağız Araştırmaları Bilgi Şöleni,* Ankara: TDK Yay.

_____ (2002). *Kars İli Ağızları (Ses Bilgisi),* Ankara: TDK Yay.

GEMALMAZ, Efrasiyap (1978). *Erzurum İli Ağızları, C. I*, Erzurum: Atatürk Ü. Yay.

GÜLENSOY, Tuncer (1979), "Türk Fonetik Transkripsiyonu Üzerine", *Türkoloji Dergisi*, VIII. Cilt, s. 169-180.

GÜLSEVİN, Gürer (2010). *Yaşayan ve Tarihî Türkiye Türkçesi Ağızları*, İstanbul: Özel Kitaplar Yay., S. 19-25.

SAĞIR, Mukim (1995). *Erzincan ve Yöresi Ağızları (İnceleme-Metinler-Sözlük),* Ankara: Kültür Bakanlığı Yay.

SÜMER, Faruk (1992). *Oğuzlar (Türkmenler),* İstanbul: Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı Yay.

Levent Şahverdi Arşivi

Levent Şahverdi Arşivi

LA PEKİŞTİRME EK-EDATININ TÜRKİYE TÜRKÇESİ AĞIZLARINDAKİ UZANTILARI VE *-ALA-* TEKRARLAMA EKİNİN YAPISI ÜZERİNE*

1- Bu yazıda sayın okuyucuların bilgi ve dikkatlerine sunacağım konuyla ilgili küçük bir açıklama yaparak esasa girmek istiyorum. Başlıkta belirtildiği üzere, makale konum, aslında bir edat iken kaynaşmış (enklitik) bir ek durumuna gelen *-lA*'nın Türkiye Türkçesi ağızlarındaki uzantısı ve bunun fiilden pekiştirme fiilleri türeten *-ALA- (serp-ele- vb.)* eki ile bağlantılı olup olmadığıdır.

Ben daha 1945-46 yıllarında doktora çalışmalarına başladığımda, gerekli ağız malzemesini hazırlamak üzere Batı Anadolu bölgesine yönelmiştim. Kuzeybatı Anadolu bölgesinde yaptığım derleme çalışmaları sırasında yolum bir kez Balıkesir'in *Dursunbey* ilçesine düşmüştü. Orada misafir olarak götürüldüğüm evde, evin hanımları ve yetişkin yaştaki erkek çocukları ile konuşurken bir ağız özelliği hemen kulağıma çarptı ve dikkatimi çekti. Bu da *çay işcez-le* "çay içeceğiz ya!", *işde hindi goñşınıñ gızı da geldi-le* cümleleri sonunda yer alan fiile bağlı *-lA* eki idi.

Bu özelliği hemen defterime kaydettiğim gibi, daha sonraki yıllarda Türk lehçelerindeki *ek yığılması* ve *ek kalıplaşması* olayları üzerinde çalışırken uygun bir zamanda ele almak üzere, çeşitli çalışmalarım arasında, fiillerle kaynaşmış *enklitik* bir pekiştirme eki olan *-lA* ile ilgili malzemeyi de toplamaya başladım. Daha sonra "Kâşgarlı Mahmud ve Oğuz Türkçesi" adlı[1] yazım dolayısıyla *Dîvânu Lugâti't-Türk'ü* tararken *ol bardıla*, *ol keldile* şekillerinin Oğuzcaya özgü bir yapı olduğunu görünce, bu konuya ilgim daha da yoğunlaştı.

Yalnız aradan geçen yıllar içinde, bu konuyla ilgili olarak rahmetli hocamız R. Rahmetî Arat'ın *Atebetü'l-Hakayık* yayınında *birle*[2], *Eski Türk Şiiri* adlı eserinde de *körtle* ve *körkle*[3] sözleri dolayısıyla *-lA* ekinin kökeniyle ilgili ihtiyatlı

---

* *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı-Belleten* 2010/1, s. 7-20.

1 *Türk Dili Üzerine Araştırmalar*, C. I (1995, 2005), s. 241-253.

2 Atebetü'l-Hakayık, TDK Yay. Ankara 1992, s. 138-140

3 *Eski Türk Şiiri*, TDK, Ankara 1965, s. 311.

Levent Şahverdi Arşivi

açıklamalar dışında, Mertol Tulum,[4] Marcel Erdal[5], Zafer Önler[6], Musa Duman[7], Yıldız Kocasavaş[8], Ahat Üstüner[9] ve S. Mahmut Kaşgarlı[10] da bu konu üzerinde durmuşlardır. Elbette tarihî dönem yazı dilleri ile çağdaş Türk lehçeleri üzerine yazılmış gramerlerde de yer yer bu konu ile ilgili bazı bilgiler verilmiştir. Eklendiği sıfat, zarf veya fiilin işlevine "pekiştirici" bir anlam yükleyen *-lA* eki üzerinde daha önce C. Brockelmann[11] ve M. Räsänen de[12] durmuştur. M. Räsänen, kopulativ bir ek alarak bu anlam pekiştirici *la/le* ve genzel seslerden sonra *na/ne* ekinin, Kotwitz ve Katanov'a dayanarak Moğ. *ele* edatından geldiğine işaret edip[13] Kaz., Başk., Kızl., Küer., Sag., Belt. gibi lehçelerdeki varlığını açıklamıştır.

Bu konuyu, üzerinde yapılan çalışmalara işaret ettikten sonra Türk dilinin bütünü içinde ele alan bir araştırmacı da Sayın Mehmet Vefa Nalbant'tır.[14] Derli toplu ve toparlayıcı nitelikteki bu makalede, yazar, konu üzerindeki çalışmalara işaret ettikten ve Kâşgarlı Mahmud'un *Dîvan*'ında yer alan *ol bardıla*, *ol keldile* biçimindeki fiillerle kullanılışını aktardıktan sonra (Div. Lüg. C. III, s. 213), konuyu aşağıdaki esaslar çerçevesinde değerlendirmiştir:

İsim ve isim soylu sözlerden sonra:

a- Zaman bildiren sözcüklerle birlikte:

tünle/dünle 'geceleyin', *tirigle/*EAT *dirile* "diri iken, diri olarak, *arala* "ara ara, bazen, arasında", *basala* "sonra", *tañla* sabahleyin, ertesi günü" (s. 2162-2166).

b- Yer bildiren sözcüklerden sonra:

tegirmilä "değirmi olarak", *oñarula* "etrafında", *üzele* "üzerinde, üstünde", *udula* "takip ederek" (s. 2166-2167).

4 "*-lA/-LE* Ekine Dair", III. Millî Türkoloji Kongresinde (6-10 Ekim 1980) okunan bildiri.

5 *Old Turkic Word Formation*, C. I, II, Wiesbaden 1991, s. 403-411.

6 "Türkçede -LA zarf Eki", *Uluslararası Türk Dili Kongresi*, Ankara 1992, s.9-15.

7 "On the Usage of Adverbial Suffix +LA in Old Anatolien Turkish", *Turkic Languages* (b. / 2002), s. 8-18.

8 "Çağatay Metinlerinde Görülen -LA Hakkında", *Türk Dünyası Araştırmaları*, Şubat 2003, s. 183-188.

9 *Türkçede Pekiştirme*, Elazığ 2003, s.214-219.

10 "Uygur Türkçesinde *la* Edatı üzerine" *V. Uluslararası Türk Dili Kurultayı Bildirileri* II. Ankara 2004, s.1731-1735.

11 Osttürkische Grammatik der Islamischen Litteratur Sprachen Mittelasiens, Leiden 1954, s.190.

12 Materialien zur Morphology der Türkishen Sprachen, Helsinki 1957, s. 236, 249.

13 Ahmet Ercilasun, bu ekin Moğolcadan geçme bir ek olduğunu kabul etmemekte, Türkçe kökenli bir ek olduğu görüşünü benimsemektedir.

14 "Türkçede Enklitik Edatı *LA*", *V. Uluslararası Türk Dili Kurultayı Bildirileri* (20-26 Eylül 2004), C. II, s. 2157-2173.

Levent Şahverdi Arşivi

c- Tekrar zarflarından sonra:

yañıla "yeniden", *kurla* "kez, defa" *katla* "kat kat", *sinlä, görküzüñle* "gösterin", *birle*, *ikile*, *üçle*, *üzele*, *arala*, *basala* gibi.

Bu makalede, konu, yukarıda verdiğimiz sınıflandırma ile ET, EAT ve çağdaş Türk lehçeleri çerçevesinde yalnızca ad ve ad soylu sözlerde ele alınmıştır. Ekin fiil ve fiil soylu sözlerdeki oluşumu ile Türkiye Türkçesi ağızlarındaki durumu açıkta kalmıştır. Ayrıca, yukarıda sıralanan çalışmaların hiçbirinde, anlam güçlendirici kaynaşmış bir pekiştirme eki olan *-lA'*nın ses değişimlerine uğramış türlerine de işaret edilmemiştir.

-LA eki üzerinde duran en son araştırma Ahmet Ercilasun'un "LA Enklitiği ve Türkçede Bir 'Pekiştirme Enklitiği' Teorisi" adlı makalesidir.

Sayın Ercilasun, değerli bir araştırma ürünü olan bu makalesinde, bugüne kadar *lA* enklitiği üzerinde yapılan çalışmaları ve ileri sürülen görüşleri özetledikten sonra enklitik kavramını ele alarak bu kavrama bir açıklık getirmeye çalışmıştır. Daha sonra, tarihî ve çağdaş Türk lehçelerinde kullanılan başka ses yapısındaki enklitikleri de dikkate alan Ercilasun, isabetli birer tespitle 11 maddelik bir "Pekiştirme Enklitiği Teorisi" ortaya atmış ve bu teorinin her bir maddesinde enklitiğin ne gibi özellikler taşıdığı hususundaki görüşlerini de belirtmiştir.

Yazar, araştırmasının son bölümünde, bu teori sayesinde, Türk dil biliminin neler kazanabileceği hususunda bazı örneklere dayanan yerinde açıklamalar da yapmıştır.

-LA eki konusunda Türk dillinin bütününü içine alan bu değerli makalede de *-lA* pekiştirme ekinin Anadolu ağızlarındaki durumu ve ses değişmelerine uğramış örnekleri üzerinde durulmamış olduğundan biz, şimdiye kadar yapılan çalışmaların bir devamı niteliğinde olmak üzere, bu konuya böyle bir yazı ile eğilmek istedik.

2- *LA* Ekinin Türkiye Türkçesi Ağızlarındaki Durumu:

Yukarıda belirtildiği gibi, Türkçeye Moğolcadan geçmiş veya Türkçe kökenli olan ve hem ad hem de fiil soylu zarflar ile fiillerde, kaynaşmış anlam güçlendirici bir pekiştirme eki olan *-lA*, ad soylu sözlerde, Eski Anadolu Türkçesinin bazı metinlerinde yer almış olduğu hâlde, Eski Anadolu Türkçesi ağızlarının günümüze uzanan doğal bir devamı niteliğindeki Türkiye Türkçesi ağızlarında, eldeki metinlere göre ad soylu sözlerde genellikle kullanımdan düşmüş görünmektedir. Eski Anadolu Türkçesinden günümüz Türkiye Türkçesi ağızlarına uzanan yazı dilinin baskısından uzak değişim ve gelişimler ortalama 500 yıllık bir süreyi içerdiğine göre, bu durum genel olarak geçerli sayılabilir.

Ad soylu sözlerde pekiştirme görevi ile zarflar türeten *-lA* eki, Türkiye Türkçesi ağızlarında ancak *yeñile/yiñile* "henüz", şimdi, hemen" biçimleri ile yaşamaktadır. ***Yeñile*** *geldi*; ***yiñile*** *duydum* gibi (Orta Anadolu ağzl.); *ġūban baira-*

Levent Şahverdi Arşivi

mından äväli gäldi ōlum, ***yeñili*** *gäldi äsgā̈dän* (GBAA, s. 90, metin 61-15 Ayd-Bozd.). Bunun dışında *gabala*/*gabal* "götürü pazarlık, götürü olarak", *gabalak* gibi kalıp hâlinde birkaç sözde göze çarpmaktadır: *Tarlanın döşenmesini* ***gabala*** *verdim* (Der. Sözl. VI, 1882 Çarş.-Sam., Merz.,-Zile, Tok. Ilıca-Gaz., Div.-Siv., Bor- Nığ.; Yalv.-Isp., Erm-Kon.): *gabala al-* "götürü olarak almak"; ek yığılması olayı ile *gabacala* "kabaca" (Der. Sözl. VI, 1883-1884) vb. Buna yine bir ek yığılması ve hece kaynaşması kalıntısı olan *gidenetlek* "gidinceye kadar" (<**git-en-e-teg*-in+le-k) zarfını da katabiliriz.: *biz* ***gidenetlek*** *şörda ḳoİgede otur* (NYA, s. 194-38). Türkiye Türkçesinin yazı diline de girmiş olan *öylesine, böylesine* pekiştirilmiş zarflarında da aynı söz içinde iki *l* ünsüzünün yer almış olması dolayısıyla, bu sözlerin birer benzeşmezlik (dissimilation) olayından yani birer *+lA* >*+na* değişiminden geçmiş olması da olasılıktan uzak değildir.

Çok titiz bir taramadan geçirilse, belki birkaç örnek daha bulunabilir. Ancak, genel olarak *+lA* pekiştirme ekinin ad soylu sözlerde artık yer almadığı gözlenebiliyor.

Fiillere gelince: *-lA* biçimiyle kullanılışı yine kaynaşmış olarak çok seyrek örnekler vermektedir.

Yukarıda Balıkesir-Dursunbey ilçesi için verdiğimiz bir iki örneğe *peyniri de yoğurdu da kendimiz* ***yaparız-lA*** *kendimiz yiriz; adam bazara* ***gitmiş-le****, eşşēñ üsdüne* ***furmuş-lA*** *bi çuval unu, getirivīmiş eve ġāsına* gibi örnekler de eklenebilir.

Nevşehir ağızlarında da kalıplaşmış bazı örneklerine rastlanabiliyor:

İlārşı[15] *işde böyle tāşiyet*[16] *hèş tukenmiyo* ***le mi*** "değil mi?[17]" (NYA, s.128-68) anlamında bir pekiştirme. Yine *Hikmet! Şefġa gelmiş* ***-le*** "bak, işte Şefika gelmiş değil mi?" (NYA, s.128-59); *ötōn*[18] *bi keşifci geldi* ***le*** "geldi ya!" ekmek bişiriyordum o gün, bu guyu burda *ńoğürür dir* (NYA, s.163-44).

Nevşehir ağızlarından aktarılan bu birkaç örnekte fiildeki eylemi anlamca pekiştiren bir güçlendirme söz konusudur.

Eskişehir ağızlarında da *l* >*n* değişimine uğramış bir iki örneğe rastlanmıştır: *Ōlum Avcı Āmet yılanı sen mi vurduñ der*. *O da der ki: ben vurdum, der. Onuñ eşini* ***biliñ-ne*** "bilirsin değil mi?" *der. O da der ki bilirim der*. (AİAD, Esk. S. 111) vb.

Fiillerdeki *-lA* pekiştirme ekinin TT ağızlarında bu biçimi ile ancak birkaç örnek vermiş olması, ekin bu ağızlarda artık kullanımdan düşmüş olduğu anlamına gelmez. Çünkü bu ek başka bir ses yapısına dönüşerek varlığını sürdüregelmiştir. Oğuz Türkçesindeki ve özellikle ağızlarındaki ses değişimlerinin yoğunluğu ve

15 "Ele güne karşı" anlamında.

16 Telaş.

17 Buradaki *le mi*'nin *değil mi*'den kısalmış olması da muhtemeldir.

18 Öteki gün = geçenlerde.

Levent Şahverdi Arşivi

Türk dilinin bütün kollarında görülen ek yığılması olayları dolayısıyla, söz konusu *-lA* eki de bir *l >n* ses değişimine uğrayarak ve *erki >ki* güçlendirme eki ile birleşip kaynaşarak *erki >ki+ne >-kine*/*-ḳına >-kin*/*-ḳın* biçimlerine dönüşerek varlığını sürdürmüştür.

Bu olayın nasıl gerçekleştiğini tanımlayabilmek için kısaca ek yığılması olayı ile *l >n* ses değişimine de işaret etmek gerekiyor.

3- Ek Yığılması Olayı:

Bilindiği üzere ek yığılması olayı, Türk dilinde, eklerin yapı ve işleyişinde zamanla kendini gösteren *zayıflama* veya *körelmeler* dolayısıyla, herhangi bir söz varlığında belirli bir işlevle yer almış olan eke, onun işlevini canlandırmak üzere, aynı nitelikte başka bir ekin eklenmiş olması olayıdır. Söz gelişi ET.'deki *tigin* "prens"/*tigit* "prensler"den genişletilmiş *tigit+ler* "prensler"; *sler* "sizler/*sler+ler*; Uyg. *Az+rak+ça+kıa sü* "pek az asker" (Gabain, A. Von, *Hts*. 6,3); Özb. *kiç+kine+gine* ḳışlaklar "çok küçük köyler" (Gabain, A. Von, *Özb*. *Gr*. §. 426); Sag. *As+ḳın+cak* (<*az+ḳına+cak*), Tel. *as+ḳın+yaḳ* (Radloff, W., *Wb*. I, 544); Anadolu ağızlarında *èy+ce+ne* "iyice, adamakıllı" <**ėyi+ce+ġına* (DİAT, s.30-31); *çabuḳçana* "çarçabuk, hemen" (**çabuḳ+ça+ġına*) vb.

Ek yığılması olaylarının oluşmasında, bir ekin görevi açısından bir farklılaşmaya uğrayıp eskisinden farklı yeni bir anlam kazanması üzerine, ekin o kaybolan işlevini tazelemek üzere aynı işlevde yeni bir ekin eklenmesi de etken olmuştur.: Uyg. *ança* "biraz", *ança+ḳıa* "biraz, birazcık", *ança+ḳıa yime* "azıcık, birazcık" gibi.

Kalıplaşma olayının bir başka türü de ekin zamanla bir başka sözcük içinde şekil ve görev bakımından eriyip o sözcük ile bir şekil birliği oluşturacak tarzda kaynaşmış olmasıdır. Söz gelişi Kökt. *il+gerü* "ileri, doğu, doğuda" sözü, Türkiye Türkçesinde *ileri*'ye dönüşmüş ve *-gerü* eki eski şekil ve işlevini yitirmiştir. TT'de yer alan Ar. çokluk biçimindeki *talebe* "öğrenciler", *evrak* "varaklar (belgeler)" sözcüklerinin yeniden T. *+lAr* çokluk eki ile genişletilerek *talebe+ler*, *evrak+lar* biçimine girmesi ile Özb. *albār* "haberler"/ *aḫbarat*, *hayvan*/*hayvanat* (Gabain, A. Von. *Özb*. *Gr*. s. 112) gibi örnekler de böyle bir gelişmenin sonucudur.

Ek yığılması ile ilgili değişimler için daha pek çok örnek sıralanabilir.[19] Aynı durum aşağıda biraz sonra açıklanacağı üzere, bizim üzerinde durduğumuz *-kInA* eki için de söz konusudur.

4- Türkçede *l >n* Değişimi:

Yukarıda ***lA*** pekiştirme ek-edatına giriş yaparken belirtildiği ve M. Räsänen

19 Bu konuda daha ayrıntılı bilgi için Korkmaz, Z., "Türkçede Ek Yığılması Olaylarının Meydana Gelişi Üzerine", *TDAY-Belleten* 1960 (TDK Yay., Ankara 1960), s. 173-80; *TDÜA* C. I (TDK Yay. Ankara 2005, s. 85-90)'a bkz.

Levent Şahverdi Arşivi

tarafından da açıklandığı üzere *-lA* pekiştirme eki genzel sesler yanında *nl >nn* değişimine uğrayarak *-na* hatta *-no* biçiminde de yer almıştır. (age., s. 236, 249: *-la /-lä*). Bunun dışında *l* ve *n* sesleri aynı boğumlanma noktasında oluşan akıcı birer dişeti ünsüzüdür. Ancak gerek *+l* ünsüzü akıcı bir ses olarak (*r* gibi) *oltur >otur-*, *keltür- >getir-* örneklerinde görüldüğü üzere eriyip düşmeye elverişli, *n* ünsüzü ise patlayıcı bir ses olarak *l*'ye oranla daha dayanıklı bir sestir. Bu nedenle benzeşme veya *l* sesinin yerine başka bir sesin geçmesi (substitution) olayı ve *l >n* değişimi ile *l*'nin yerini alabilecek niteliktedir. Bu yüzden Türkçenin gerek eski ve yeni kollarında gerek Oğuz-Türkmen lehçe ve ağızlarında çeşitli örneklerine rastlanabiliyor. Trkm. *-gAlI* zarf-fiil ekinin *>-gAnI*'ya, *-GIl* emir ekinin *-GIn* biçimine dönüşmesi (Benzing, J. 1939. s. 43 ve not 108) gibi. Anadolu ağızlarında *akşamleyin >āşamneyin* (AİAT. Esk. s. 112), *lokum >nokum*, *nasıl >nasın* vb., *anla- >anna-, onlar >onnā, ölü >öñü, neyle- >neyne-* (GBAA. s. 70: -İç seste ünsüz değişimleri *-l- >-n-,ñ*); Elazığ ağızlarında *anlat- >annat-*, *bunlar >bunnar*, *yanlış >yannış* (Buran, - Ograş, EİA, *l >n*); Kırşehir ve yöresi ağızlarında *tüfēne <tüfekle*, *düdüğnen <düdükle* (Gülşen, KYA, s.19 s.69 ve not 83); *avilen >avınan*, *akşam ile >āşamınan* "akşamleyin", *su ilen >suynan, neyle- >neyne-* (NYA S. 91, s. 103) gibi.

5. *-LA* pekiştirme ekinin yukarıda açıklanan değişim ve gelişmelere bağlı olarak Türkiye Türkçesi ağızlarında uğradığı değişim:

Eski Türkçede bir "şüphe ve güçlendirme" anlamı taşıyan *erki* edatı zamanın getirdiği ses değişimleri ile bilindiği üzere, Türkiye Türkçesinde *erki >ki* pekiştirme ekine dönüşmüştür: *biraz sonra **gelir mi ki***; *gözlerimi **yumsam mı ki***; *hasta **değil ki***; onu hiç gören ***oldu mu ki*** vb.[20] Ancak, kullanımda bu ekin zamanla *evdeki*, *yanındaki*, *yukarıdaki* örneklerinde görülen *+ki* aidiyet eki ve *yaptığım kısa bir araştırmadan sonra **anladım ki** bu işin aslı böyle değilmiş* cümlesinde görülen ve dilimize Farsçadan geçmiş olan *ki* bağlacı ile karışarak bir işlev zayıflama ve karışmasına uğraması sonunda, dil bu pekiştirme ekindeki zayıflamış işlevi güçlendirmek için ek yığılması olayına başvurarak ona aynı işlevde yeni bir ek daha ekleme gereğini duymuş, böylece: erki *>ki+ne* ek yığılması ve *l >n* ses değişimi ile *-kine* ve bunun kendi içindeki ses değişimlerinden geçmiş *-ḳına*, *-ḳın*, *kini*, *-kin* biçimleri ortaya çıkmıştır. Ayrıca, *-lA* pekiştirme ekinin *-nA*'ya dönüşebilmesi, yukarıda açıklandığı üzere, ses değişimleri açısından mümkün olabildiği gibi, bazı araştırmalarda "Kazan Tatarcasındaki *la*/*na* Değişimi" başlığı altında verilen *alayım-na* "alayım, bırakın alayım!", *körgöyim-ne* "mutlaka görmek istiyorum" örneklerinde görüldüğü üzere fiilî olarak da gerçekleşmiştir. (Thomsen, K., ph.F. I, s. 419, 3224).

20 Bu ekin Türk dilindeki genel durumu için Çağatay, S., "Türkçede *ki <erki*" *Türk Lehçeleri Üzerine Denemeler*, AÜ, DTCF. yay., Ankara 1978, s. 266-271, Türkiye Türkçesindeki oluşumu için Korkmaz, Z., "Türkiye Türkçesinin *ki* Bağlacı İle *ki* Şüphe Edatı Arasındaki Yapı ve Görev Ayrılığı", *Necati Lûgal Armağanı* TTK, Ankara 1969, s.389-395: *TDÜA* C. I, TDK Yay. Ankara 2005, s. 620-624'e bkz.

Levent Şahverdi Arşivi

İşte bu geçişin TT ağızlarındaki örnekleri:

Lāmlarıñ yanna varīkın ***deyo -ḳını*** *ġız* (GBAA, Man. Alaş. 10-7); *Ōlan deyo* ***-ḳına*** *alıvırıñ benim sātımı diyo annesigile* (GBAA, 17-53); *bizim köyüñ bi hatıbı varıdın* ***didi- ginä*** "*nä muaggämasi, gicä muaggämä olmas*" (GBAA, Man. 13-15); ***diyo-ḳına*** *birbirinä bunnar* ***gelikene*** (GABAT, Man. Alaş. 17-51); ne ***diyoñ-kine***, *eyle* ***mutluyduk-kine***, *arkadaşlarına* ***dimiş-kine***, ***baksa-kine*** (KYA, s. 157); *lāmcılarıñ yanna varīḳın deyo-ḳını ġız* (GBAA, 10-17); *ōlan* ***diyö-kine*** (GBAA, s. 10-42); *at anası da ona* ***kişnemiş-kin***: "*yavrum şinci yüküm pek ār*" demiş (AİAD, I, Esk., 13-25); *bu ġız ġafasını dıḳdı içeri* ***baḳdıḳına****, bu şah muhammediñ ġannınıñ içinde bir ulu şeher oldu* (GDİAD, Garz 195- aş. 1): *taburu ġaçırıḳan bölük kumandarı* ***dediy-kin*** (KYA, 189); ***baḳsa-kine*** *hepisi di düşman*. *… ġorḫumuzdan* ***didik-ginä*** "*Türklär yaraladı*" diye (GBAA, 14-31). Bunlara Anadolu'daki Avşar ağızları ile Gaziantep, Malatya, Maraş, Tunceli ve Elazığ ağızlarında görülen *alsa-kine*, *deal-kine*, *dimiş-kine*, *duydu-kine*, *ver-gine*, *yatsa-kine* vb. örnekleri de ekleyebiliriz (MİA; TDÜA, II, s. 194-9; GDAT, 211 vb.).

6- Bu ekin Kuzeydoğu Anadolu ağızlarında yer yer *-A* eki ile kurulan zarf-fiillerden sonra da gelerek bu zarf-fiilleri anlamca pekiştiren ve onlara biraz tekrarlama işlevi yükleyen bir görevle kullanıldığı da görülmektedir. Necati Demir'in yaptığı açıklamaya göre *-AgInA* biçimindeki zarf-fiil kullanım alanı doğuda Trabzon'un Vakfıkebir ilçesinden başlayıp Sinop sınırlarına, güneyde de Sivas'ın Suşehri bölgesine kadar uzanmaktadır. Verilen örneklerden anlaşılıyor ki fiillerdeki *-ḳına* eki, burada ön ses tonlulaşması ile *-ġInA* biçimine dönüşmüştür: *yarmalī* ***garuşdura-gine garuşdura-gine*** *büşürürsün*; *ayānın birini köpek ısırdı, tek ayānın üzerine* ***basa-gine*** "basa basa" *köye gadar gitdi* (Terme); *şennik* ***yapa-gine*** "yapa yapa" götürüyorlardı gelini (Beşikdüzü) vb. [21]

7- Bu münasebetle, biz Türkiye Türkçesi yazı dilindeki *i-ken >-ken* zarf-fiil ekinden genişletilmiş ve ağızlarda *-ḳAnA* / *-ḫAnA* biçimlerine girmiş olan pekiştirmeli zarf-fiil şekillerinin de *er-ken >i-ken >-ken* zarf fiil ekiyle birleşmiş enklitik *-lA* ekinin uğradığı *-l >-n* ses değişimi yoluyla *-ḳAn+lA -ḳAn-na >-kAnA/-lAnA* biçimine girmiş olabileceği ihtimalini de düşünüyoruz. *der-iken-e* (GBAA- Uşak 36, 26-7), *geli-ken-e* (GBAA, 12,7-8), *gidē-ken-e* (göst. Y.), *gelē-ken-e* (NYA. 131-24), *toplā-ḳan-a* (ZBKIA, 8-39), *öylüyü-ken-e* (SMA, s. 171), *uyū-ḳan-a*, *varı-ḳan-a* (GBAA, Mar. 13-4), *yıḳa-ḳan-a* (GBAA, Der. -Çiv. 44-25), *yorur-ḳana* (NYA) örneklerlerinde görülen *-ḳAnA/-lAnA* eklerindeki *-A*'nın yalnız başına canlı bir pekiştirme eki olarak kullanıldığı yerler yoktur. Fiillerden pekiştirme fiilleri türeten bu ek, zamanla bu işlevini kaybettiği için olmalı, bir yandan *-k-* pekiştirme eki ile birleşerek *-kA-* pekiştirme ekini ortaya koyarken[22] bir yandan da *aş-/aş-a-*,

21 Demir, Necati, Şalpazarı, Giresun ve Ordu Yöresi Ağızlarında Zarf -Fiil Ekleri" *Türklük Bilimi Araştırmaları*, S. 8, Sivas 1999, s. 316-317 ve buradan aktarılarak Kaya, Ercan, agm. Ankara 2009 s. 54.

22 Bu konuda ayrıntılı bilgi için bk. Güngördü, Erol, "Türkçede *-Ka*-Pekiştirme Eki (Intensive Suffix

Levent Şahverdi Arşivi

ır- >ır-a-, *tar-/tar-a-* örneklerinde görüldüğü üzere, yalnızca fiilden fiil türeten ve seyrek kullanılan bir ek durumuna gelmiştir. İşte bu işlev körlenmesi dolayısıyla, ek bazı fiil şekillerinde, bu körelen işlevini tazelemek için zamanla *-lA* pekiştirme ekiyle birleşip kaynaşarak ve bir *l* düşmesine veya *-ln- >-nn- >-n-* değişimine uğrayarak *-A-lA >-lA >-A* biçiminde, *-ken* zarf-fiil ekiyle yukarıda örnekleri verilen *-ḳAnA >-ḫAnA* şekillerini oluşturmuş olabilir diye düşünüyorum. Gerçi *-ken* zarf-fiil ekinin doğrudan doğruya *-A* pekiştirme ekiyle genişletilmiş olması da söz konusu olabilir. Ancak, Anadolu ağızları gibi, dil gelişmelerinin son halkasını oluşturan ağızlarda, *-A-* sesindeki işlevin artık iyiden iyiye körleştiğini düşünerek bu gelişmenin *-AlA >-lA >-A* veya *-AlA >-lA >-nA* biçiminde olduğu görüşünü benimsiyoruz. Bu değişimde, belki yukarıda ele alınan *-kine* (*didi -kine* vb.) ekinin analojik etkisi de söz konusu olabilir.

Sayın meslektaşlarım, bu makale konusu ile ilgili incelemelerim sırasında, son birkaç yıl içinde yapılan bazı çalışmaları gözden geçirirken yer yer, genç araştırmalarımızın bir yandan Türk dilinin bir pekiştirme eki ile ilgili yerinde değerlendirmeler yaptıklarını; ancak, bu arada şekilce yani ses yapıları bakımından birbirlerinin aynı olan fakat şekil bilgisi yapıları ve yüklendikleri pekiştirme görevleri açısından birbirlerinden farklı olan bazı şekilleri bir arada ve aynı nitelikte eklermiş gibi ele alma yanılgısına düşmüş olduklarını gördüm.

Bu durum, Eski Türkçede ad soylu sözlerde bir küçültme ve küçültme yolu ile pekiştirme görevi yüklenmiş olan *kınya* edatındaki *ny* birleşik sesinin ayrışımı ile ortaya çıkan *-ḳInA/-ḳIyA* pekiştirme eklerinden (*az-ḳına* "azıcık, çok az", *az-raḳ-ça-ḳına* "pek az", *bir-kiä* "biricik", *er-kiyä* "adamcağız", *ḳız-ḳıya* "kızcağız" vb.) *+ḳInA*'nın fiillere gelerek eklendiği fiilleri yineleme yolu ile pekiştiren ve *ḳIlA >ḳInA* değişimi ile ortaya çıkmış olan tekrarlı pekiştirme ekiyle karıştırılmasından kaynaklanmış olmalıdır.[23]

Biz dilciler, herhangi bir ekin yapısı konusunda bir görüş ileri sürerken o görüşün sağlanması niteliğinde olan önemli bir ilkeye sıkı sıkıya bağlı kalmak zorundayız. O da tanıklanmak veya ispatlanmak istenen görüşle ilgili açıklamaların, Türk dilinin ses bilgisi, şekil bilgisi (morphologie) ve anlam bilgisi ölçütlerine (kriterlerine) uyup uymadığının belirlenmesidir. İleri sürülen görüşlerin bu ölçütlere vurulması, o görüşlerin doğru veya yanlışlığını ortaya koyan bir sağlama değerindedir.

8- İkinci konuya yani *-AlA-* tekrarlama fiillerine geçmeden önce bir de şu hususa işaret etmek istiyorum:

-lA ek edatındaki tekrar ve pekiştirme işlevi, bu ekin fiilden fiil türeten *gev-e-*

-kA", *TDAY- Belleten* TDK Yay., Ankara, 2009).

23 Alkaya, Ercan, "Eski Türkçe -gıña Ekinin Türk lehçelerinde ve Türkiye Türkçesi Ağızlarındaki Kullanımı Üzerine", *Türkiye Türkçesi Ağız Araştırmaları Çalıştayı Bildirileri*, TDK Yay., Ankara, 2009, s. 43-66.

Levent Şahverdi Arşivi

le-, *gez ele-*, *hırp-ala-*, *serp-ele-*, *tep-ele-* örneklerinde yer alan ve tekerrür fiilleri türeten *-AlA-* ekiyle bir bağlantısı olup olmadığı hususunu da gündeme getirmektedir.

Biz, *Türkiye Türkçesi: Şekil Bilgisi* (TDK Yay., 2003, 2005) adlı kitabımızın 198. paragrafında *-AlA-* ekini işlerken bu ekin yapısı konusunda rahmetli hocam T. Banguoğlu ile, N. Hacıeminoğlu'nun açıklamalarını yeterli bulmadığımız için, *it-ele-*, *şaş-ala-* gibi örnekleri ele alarak bu ekin yapısının ihtiyat kaydı ile **it-eg+le- >itele-*, **şaş-ağ+la- >şaşala-* açıklamalarına bağlanabileceğini önermiştik. Ancak, böyle bir köken açıklaması, ekin pekiştirme ve tekrarlama görevini yetersiz kıldığı için, bu konunun, ekin tarihî gelişme süreçleri ile ilgili ayrı ve derinlemesine bir araştırmadan geçirilmesi gerçeğine de işaret etmiştik. İşte bu durum dolayısıyla, biz şimdi *-AlA-* yineleme fiillerinin, fiilden fiil türeten nitelikte *-A-* eki ile *-lA* pekiştirme ekinin kaynaşmasından oluşmuş *-AlA-* şekli ile bağlantılı olduğunu düşünüyor ve aşağıda bu ekin yapısı ile ilgili görüşlerimizi dile getirmiş bulunuyoruz.

II. *-AlA-* Tekrarlama (Frequentative) Fiillerinin Yapısı Üzerine:

9. Bu ek, fiildeki oluş ve kılışın kısa hareketlerle tekrarlandığını gösteren bir fiilden fiil türetme ekidir: *ek-/ek-ele-, eş-/eş-ele-, it-/it-ele-, oğ- >oğ-ala-, kak-/kak-ala-, serp-/serp-ele-, silk-/silk-ele-* gibi (Korkmaz 2003, s. 212: Tekrarlama Fiilleri).

Bilindiği gibi, fiilden fiil türetme ekleri, taşıdıkları işlev özellikleri açısından birbirinden farklı iki gruba ayrılır:

1- Bunlardan birinci grupta yer alanlar, eklendikleri fiillerin temel anlamlarında köklü bir değişiklik yapmayan, fiillerin özne ve nesne ile bağlantılarında yalnızca biçim ve durum değişikliği yapan fiillerdir. Bu özellikleri dolayısıyla da fiilin çatı kategorisinde yer alırlar: *aç-/açıl-, at-/at-ıl-, bil-/bil-dir-, böl-/böl-ün-, göç-/göç-üş-, tanı-/tanı-ş-/tanı-ş-tır-* gibi.

2- İkinci gruptakiler ise, eklendikleri fiillerde köklü birer işlev ve anlam değişikliği yaparak eskisinden farklı anlamda yeni fiiller türeten eklerdir: *aş-/aş-a-, bak-/bak-ın-, kalk-/kalk-ı-*"sıçramak", *kaz-/kaz-ı-, sar-/sar-k-, sür-/sür-ün-, şaş-/şaş-ala-* gibi.

İşte üzerinde duracağımız *-AlA-* eki de yapısındaki türetme özelliği bakımından ikinci grupta yer alan bir ektir: *dur-/dur-ala-, eş-/eş-ele-, it-/it-ele-, kov-/kov-ala-, serp-/serp-ele-, tep-/tep-ele-* gibi. Türk dili ürünlerinde karşımıza ad soylu sözlerde *-lA*, fiil soylu sözlerde *-AlA-* biçimiyle çıkan bu ek, Eski Türkçe (ET) döneminden beri yer yer çeşitli metinlerde ve çağdaş lehçelerle yaşayan bazı ağızlarda da görülen ve yer yer de varlığını bazı ses değişimlerine uğramış olarak

Levent Şahverdi Arşivi

sürdüren bir ektir. Daha doğrusu, enklitik[24] yapıdaki bir partikelin (parçacık) ekleşmesinden oluşmuştur.

Ekin yapısını ele almadan önce, *-AlA-* ekinin temelini oluşturan *-lA* ekinin yapısı, kullanıldığı yerler ve taşıdığı temel özellik üzerinde kısa bir açıklama yapmanın uygun olacağını düşünüyoruz.

Hem ad soylu sözlere hem de fiillere gelebilen -lA biçimindeki bu ek üzerinde, yukarıda I. bölümde belirtildiği üzere ilk duran bilim adamı Reşit Rahmeti ARAT'tır. Arat, *Atebetü'l-Hakayık* yayını ile ilgili açıklamalarında (34 nu'lu not), ekin *birle, ikkile, üçle* gibi sayı adlarında yer alan durumundan başlayarak *körkle, körtle, tünle* gibi şekillerdeki ve kuzey Türkçesindeki *kildi-le, kilsin-le* gibi şekillere bakarak bu ekin bir pekiştirme görevi taşıdığına işaret etmiş; ancak, çok ihtiyatlı bir tutumla, ekin köken yapısı üzerinde kesin bir açıklama yapmaktan kaçınmıştır. Daha sonra bu ek üzerinde duran Mertol Tulum, Marcel Erdal, Zafer Önler, Musa Duman, Yıldız Kocasavaş, Ahat Üstüner, S. Mahmut Kaşgarlı, Mehmet Vefa Nalbant ve konuyu kapsamlı bir değerlendirmeden geçiren Ahmet Bican Ercilasun, ekin ele aldıkları bölge ve metinlerdeki durum ve işlevlerini aydınlığa çıkaran açıklamalar yapmışlardır.[25]

10. Biz, 19-25 Nisan 2010 tarihleri arasında İzmir-Çeşme'de, Ege Üniv. Türk Dünyası Araştırmaları Enstitüsü ve Türk Dil Kurumunun iş birliği ile gerçekleştirilen *2. Uluslararası Türk Dünyası Kültür Kongresi'*ne sunduğumuz "*LA* pekiştirme Ek-Edatının Türkiye Türkçesi Ağızlarındaki Uzantıları" konusundaki bildirimizi hazırlarken (bu makalenin yukarıdaki I. bölümü) yaptığımız çalışmalar sırasında, ekin temel özelliği dışında, zamanın gerektirdiği değişme ve gelişmelere bağlı olarak fiilden fiil türeten bir ek niteliği de kazanmış olduğunu dikkate alarak bu ekin yapısının ayrı bir makalede ele alınacağına işaret etmiştik. İşte *-AlA-* ekinin yapısı bu gereği yerine getiren bir araştırmadır.

11. *-LA/-A-lA* Eklerinin Temel Özelliği:

Yukarıda işaret edildiği üzere, M. Räsänen, kopulativ bir ek olarak nitelediği *-lA* ekinin Kotwitz ve Katanov'a dayanarak Moğ. *ele* edatından geldiği görüşündedir (Räsänen 1957 s. 236, 249). Ancak, A. Ercilasun, yukarıda adı geçen araştırmasında, herhangi bir özel açıklama yapmamış olmasına rağmen, makalenin genel akışından anlaşılmaktadır ki ona göre bu ek Türkçe kökenlidir. Ekin tarihî akış yolu üzerinde yaptığımız incelemeler bizde de bu kanıyı uyandırmıştır. Kökende ekin Moğ. ile ortaklaşan bir yanı bulunsa bile *-lA* biçimindeki ses yapısı ve

---

24 *Enklitik* teriminin anlamları için Ercilasun, A., "LA Enklitiği ve Türkçede bir "Pekiştirme Enklitiği" Teorisi", *Dil Araştırmaları* Dergisi S. 2 (Bahar 2008), s.40'a bkz.

25 En son araştırma yazısı niteliğindeki Ahmet Ercilasun'un not 24'de belirtilen "LA Enklitiği…" adlı makalesinde (*Dil Araştırmaları* Dergisi, S. 2, Bahar 2008, s. 35-56) ve bizim yukarıda I. bölümde işaret edilen araştırmalarda, bugüne kadar yapılan çalışmalar yerleri ile birlikte gösterildiği için burada yinelemeyi gereksiz sayıyoruz. Gerektiğinde bu çalışmalarda yer alan bibliyografyaya da bakılabilir.

Levent Şahverdi Arşivi

Türkçedeki gelişme süreçleri, onun artık başlı başına Türkçeye özgü nitelikte bir ek olduğu görüşünü benimsetmektedir.

-lA ve *-AlA* ekleri, Eski Türkçeden başlayarak ve günümüze kadar uzanan kullanım ve gelişme süreçlerinde, bizce *-lA* ve *-AlA* biçimlerinde şöyle bir şekil ayrılığı sergilemiştir:

Ek; ad, sıfat, zamir, zarf gibi ad soylu sözlerin sonuna hep *-lA* biçimi ile gelmiş; onlara anlamı güçlendirme, anlamı pekiştirme gibi bir görevle bağlanmıştır: *bir/bir-le, iki/iki-le, tün/tün-le* "geceleyin" *tan/tan-la* "tan vakti" *tegirmi/tegirmi-le, kat/kat-la* "kat kat"*, ara/ara-la, yanı/yanı-la* "yeniden" gibi. Hatta ekteki bu pekiştirme ve anlam güçlendirme görevi dolayısıyla Marcel Erdal, Zafer Önler gibi bazı araştırmacılar, eki, "pekiştirme" anlamlı zarflar türeten bir ek olarak değerlendirmişlerdir.

Bu ek üzerinde çalışan araştırmacıların hemen hemen ortaklaşa diyebileceğimiz bir görüşle kabul ettikleri üzere, *-lA* eki, aslında bir enklitik yani eklendiği sözle birleşip kaynaşan ve o söze anlam pekiştirme işlev ve özelliği yükleyen vurgusuz bir parçacıktır. Ne var ki eklendiği sözle birleşip kaynaşınca, artık o söze eklenmiş bir yapım eki durumuna gelmiştir.

12. *-AlA-* Eki ile Türetilen Tekrarlama Fiilleri ve Bu Ekin Yapısı:

Yukarıda konuya girerken yaptığımız açıklamada ve verilen birkaç örnekte görüldüğü üzere bu ek, fiillerde de o fiillerdeki oluş ve kılışları tekrarlayan ve tekrarlama yoluyla pekiştiren bir ek niteliğindedir. "Türkçede Tekerrür Fiilleri" konusunu işleyen T. Banguoğlu (*TDAY-Belleten*, 1956, s. 111-123), Eski Anadolu Türkçesinde de görülen *-ele-* tekerrür fiillerinin sayıca sınırlı ve oldukça eski olduğu açıklamasını yaparak bu eklerin, Türkiye Türkçesi yazı dillerinde aynı görevdeki *-iştir-* fiilleri (*çek-iştir-, serp-iştir-, oğ-uştur-* vb.) tarafından ikinci plana itilmiş olduğuna işaret etmiştir (agm. s. 115/2.). Banguoğlu, *Türkçenin Grameri* adlı eserinde bu ekin yapısı için: "5. -ele- Fiilleri" başlığı altında: "Yanyana yaşayan değişiklerinden anlaşıldığına göre, daha açık bir edeleme fiili anlatımı kazanmış olan *-ele-* eki, damak sesi düşmesiyle önceki *-ekle-* ekinden meydana gelmiş olacaktır: *iteklemek* x *itelemek, duraklamak* x *duralamak*, *eveklemek* x *evelemek*, *savsaklamak* x *savsalamak öreklemek* x *örelemek* gibi" açıklamasını yapmıştır (age., s. 277-278, s. 243). Bu açıklamaya göre, fiilden fiil türeten *-AlA-* eki, *-AklA-* ekindeki *-k-* ünsüzünün düşmesi ile *(-AklA- >-AlA-)* oluşmuştur. Böyle bir köken açıklamasında her ne kadar ses değişmesi açısından kabul edilebilir bir oluşum söz konusu olabilse de *-AlA-* ekindeki pekiştirme görevinin nereden kaynaklandığı belirsiz olduğundan doyurucu nitelikte doğru bir köken açıklaması olarak kabulü olanaksızdır.

Ekin yapısı üzerinde duran bir başka araştırmacı da Necmettin Hacıeminoğlu'dur. Hacıeminoğlu, *Yapı Bakımından Fiiller* adlı eserinde (1991, s. 104, 2.*-ala-/-ele-)* bu ekin yapısını 1. ya *-A* zarf-fiil ekiyle *+lA-* addan fiil yapma ekinin yanlış

Levent Şahverdi Arşivi

ayrımla birleşmesinden (it-e+l- gibi) oluşmuş; 2. ya da fiilden ad türeten bir -Ag ekinin + lA- ekiyle oluşturduğu fiilin (**ot+a-g+la- >otala-*"tedavi etmek" gibi) yine yanlış bir ayrım ile *-AlA-* biçiminde kaynaşmasından oluşabileceği görüşünü ileri sürmüştür (age., s. 104, 2. *-ala-/-ele-).* Bizce bu açıklama da yetersizdir. Çünkü ekteki tekrarlama görevi yine açıkta kalmış bulunmaktadır. Sonuç olarak her iki köken açıklaması da olasılıktan öteye geçemediği ve Banguoğlu'nun açıklamasındaki *-k-* ünsüzünün düşmesine yol açan bir durum da bulunmadığı için biz, *Türkiye Türkçesi Grameri (Şekil Bilgisi)* adlı kitabımızda (2005 yay., s. 125-126, 198 *-AlA-*), bu ekin yapısını ihtiyat kaydı ile it-eg+le- >**it-ele-,*şaş-ag+la- >şaş-ala-* biçiminde, fiilden ad türeten *-g-* ekinin düşmesi (erimesi) ve geride kalan bağlantı ünlüsünün *+lA-* ekiyle birleşip kaynaşmasından oluşmuş olmalıdır görüşüne bağlamıştık. Ancak böyle bir köken açıklaması da ekteki pekiştirme ve "yineleme" yani "tekrarlama" işlevini açıklayamadığı için, bu ekin köken yapısının sağlıklı bir biçimde açıklanabilmesinin, tarihî gelişme süreçlerinin incelenmesini gerekli kılan ayrı bir araştırma konusu olduğuna işaret etmiştik.

İşte yukarıda söz konusu ettiğimiz "*lA*" pekiştirme ek-edatının Türkiye Türkçesi ağızlarındaki uzantılarını ele alan I. bölümde, bu ekin bir kısım Anadolu ağızlarında fiil kök ve tabanlarına gelerek ve bir yandan bir ek yığılması ile ET *erki >ki* pekiştirme eki ile birleşerek *-ki-le/kıla* biçimiyle, bir yandan da *-l-/-n-* ses değişimi ile *-kine/-ḳına* biçimleriyle *aldı-ḳına, baksa-ḳına, didi-kine, görse-kine, vardı-ḳına* örneklerinde görüldüğü üzere, fiilden pekiştirme fiilleri türetmiş olması, bizi, bu ekteki *-ki-le/-ḳı-la* biçiminin kaynaşmış enklitik bir ek olduğu görüşüne ulaştırdı.

İşte hem ad soylu sözlere hem de fiillere gelerek birer anlam pekiştirme görevi yüklenmiş olan bu enklitik *-lA* ekinin tarihî gelişme süreçlerini gözden geçirirken karşılaştığımız durum, bize yeniden tekrarlama fiilleri (frequantative) türeten *-AlA-* ekinin yapısını ortaya koyma olanağı da sağlamış oldu.

-*AlA*- Ekinin Yapısı:

Fiilden tekrarlama fiilleri türeten *-AlA-* eki, öyle anlaşılıyor ki *aş-/aş-a-* "yenmek, alt etmek; aşmak", *ır-/ır-a-* "uzaklaştırmak", *ḳap-/ḳap-a-, tar-/tar-a-* "dağıtmak", *tıḳ-/tıḳa-* örneklerinde yer alan ve fiilden pekiştirme fiilleri türeten *-A-* eki üzerine ek yığılması olayı ile getirilmiş ve eklendiği kelimedeki *-A-* eki ile kaynaşarak *-AlA-* biçiminde *(-A-lA- >-AlA-*) tek bir ek niteliği kazanmıştır.

-A- eki, fiilden pekiştirme fiilleri türeten bir ektir. Ancak, bir süre sonra işlekliğini yitirerek seyrek örnekler veren bir ek durumuna düşmüştür. Tıpkı ET'de bir şüphe ve pekiştirme eki olan *erki >ki* değişimi ve Türkiye Türkçesindeki *+ki*'nin bir yandan *evdeki, dışarıdaki, sokaktaki, sınıftaki,* örneklerinde yer alan *+ki* aitlik eki ile bir yandan da dilimize Farsçadan geçme bir bağlaç olan *Görüyorum ki sen daha bu gelişmelerin farkında değilsin* örneğindeki *ki* ile karışarak işlev ve anlam zayıflamasına uğraması dolayısıyla, nasıl *+ki* ekinin pekiştirme işlevini canlandır-

Levent Şahverdi Arşivi

mak üzere *-lA* pekiştirme ekiyle birleşerek ve *-kile/-ḳıla, -kine/-ḳına* kalıplarına girerek kullanımını sürdüregelmiş ise, *-A-* pekiştirme ekinin de zamanla uğradığı zayıflama ve körelme dolayısıyla, ekin körelmiş bulunan işlevini yenilemek üzere yine bir ek yığılması olayına, yani *-lA* pekiştirme enklitiğinin *-A-* eki ile birleşerek *-A-lA- >-AlA-* biçiminde de tekrarlama görevinde yeni bir ekin oluşmasına yol açmıştır.[26]

Türkçenin bütün dönemlerinde görüldüğü üzere, ek yığılması olayları, görevce zayıflayan, işlevi körelmeye uğrayan veya eklendiği söz içinde eriyip o sözle kaynaşmış olan bir ekin görevinin tazelenmesinde, dilin başvurduğu işlev yenileyici bir yoldur. Dilimizde bunun birçok örneği vardır. Bu konuda ayrıntılı bilgi için bizim "Türkçede Ek Yığılması (Pleomasmus) Olaylarının Meydana Gelişi Üzerine" (Korkmaz, 2005/1, s. 85-90) başlıklı makalemize bakılabilir.

Böyle bir köken açıklaması *-AlA-* ekinin yapısındaki görev tazelenmesine açıklık kazandırdığı gibi, bizce, ekteki tekrarlama özelliğinin de *-lA-* ekindeki "pekiştirme, anlam yineleme" özelliğinden kaynaklandığını açıkça ortaya koyabilmektedir.

Kısaltmalar ve Kaynaklar

AİAD: Caferoğlu, Ahmet, *Anadolu İlleri Ağızlarından Derlemeler*, İstanbul, 1951.

ALKAYA, Ercan, "Eski Türkçe *qıña* Ekinin Türk lehçelerinde ve Türkiye Türkçesi Ağızlarındaki Kullanımı Üzerine", *Ağız Araştırmaları Çalıştayı Bildirileri* (25-30 Mart 2008 Şanlıurfa) TDK Yay., Ankara 2009, s. 43-66.

ARAT, R. Rahmetî, *Atabetü'l Hakayık*, TDK Yay. 2. baskı, Ankara, 1992.

_____, *Eski Türk Şiiri*, TDK Yay. Ankara, 1965.

BANGUOĞLU, Tahsin, "Türkçede Tekerrür Filleri", *TDAY-Belleten*, 1956, s. 111-123

BROCKELMANIN, C., *Osttürkische Grammatik der İslammischen Litteratur Sprachen Müttelasiens*, Leiden 1954.

ÇAĞATAY, Saadet, "Türkçede *ki <erki*" *Türk Lehçeleri Üzerine Denemeler*, AÜ, DTCF. Yay., Ankara 1978, s. 266-271.

_____, "Kazan lehçesinde *indi*", *Türk Lehçeleri Üzerine Denemeler*, Ankara 1978, s. 145-169.

_____, "Kazan Lehçesinde Bazı Tekitler", Türk Lehçeleri Üzerine Derlemeler, Ankara 1978, s. 168-175.

DEMİR, Necati, "Şalpazarı, Giresun ve Ordu Yöresi Ağızlarında Zarf-Fiil Ekleri" *Türklük Bilimi Araştırmaları*, s. 36, s. 313-334.

DİAT: Caferoğlu, Ahmet, *Doğu İllerimiz Ağızlarından Toplamalar*, İstanbul, 1942.

26 A. Ercilasun, "*lA*" Enklitiği…" konusundaki makalesinin 52. sayfasında bizim gibi *-A-lA-* ekini iki enklitiğin kaynaşmasından oluşmuş bir şekil saymıştır. Böylece birbirimizden habersiz ve farklı yöntemlerle yaptığımız bu araştırmalarda *-AlA-* ekinin yapısı konusunda aynı görüşü paylaşmış bulunuyoruz.

Levent Şahverdi Arşivi

Der. Söz: *Türkiyede Halk Ağızlarından Derleme Sözlüğü*, C. VI, TDK. Yay., Ankara, 1972.

ERCİLASUN, Ahmet B. "LA Enklitiği ve Türkçede bir "Pekiştirme Enklitiği" Teorisi", *Dil Araştırmaları Derg.* S. 21 (Bahar 2008, s. 35-56).

ERDAL, Marcel, *Old Turkic Word Formation* I, II, Harrosowitz-Wiesbaden 1991.

_____, *A Grammar of Old Turkic*, Brill, Leiden-Boston 2004.

GBAA: Korkmaz, Zeynep, *Güney-Batı Anadolu Ağızları: Ses Bilgisi (Fonetik),* TDK Yay., Ankara, 1994.

GDİAT: Caferoğlu, Ahmet, *Güney-Doğu İllerimiz Ağızlarından Toplamalar*, İstanbul, 1945.

HACIEMİNOĞLU, Necmettin, *Yapı Bakımından Fiiller*, Kültür Bakanlığı Yay., Ankara 1991.

KAŞGARLI, S. Mahmut, "Uygur Türkçesinde la Edatı Üzerine", *V. Uluslararası Türk Dili Kurultayı Bildirileri II*, Ankara 2004, s. 1731-1745

KORKMAZ, Zeynep, "Türkçede Ek Yığılması Olaylarının Meydana Gelişi Üzerine", *TDAY-Belleten* 1960, s. 173-180; *Türk Dili Üzerine Araştırmalar I*, TDK Yay., 2. baskı, Ankara 2005, s. 85-90.

_____, "Türkiye Türkçesinde ki Bağlacı ile ki Şüphe Edatı Arasındaki Yapı ve Görev Ayrılığı", *Necati Lugal Armağanı*, TTK Yay., Ankara 1969, s. 620-624.

_____, *Gramar Terimleri Sözlüğü*, TDK Yay., Genişletilmiş II. Baskı, Ankara 2003.

_____, *Türkiye Türkçesi Grameri Şekil Bilgisi*, TDK Yay., Ankara 2003,2005.

KYA: Günşen, Ahmet, *Kırşehir ve Yöresi Ağızları*, TDK Yay., Ankara 2000.

MİA: Gülseren, Cemil, *Malatya İli Ağızları*, TDK Yay., Ankara 2000.

NALBANT, Mehmet Vefa, "Türkçe Enklitik Edat 'LA'", *V. Uluslararası Türk Dili Kurultayı Bildirileri*, (20-26 Eylül 2004), s. 2157-2173.

NYA: Korkmaz, Zeynep, *Nevşehir ve Yöresi Ağızları*, TDK Yay., Ankara, 1994.

ÖNLER, Zafer, "Türkçede -LA Zarf Eki", *Uluslararası Türk Dili Kongresi* Ankara 1992, s. 9-15.

Özb. Gr.: Gabain, A. von, *Özbekische Grammatik, Harrasowitz, Leipzigwien* 1945.

PH.F.I: *Philologiae Turcicae Fundamenta I*, Franz Steiner Verlag, Wiesbaden 1959.

RÄSÄNEN, Marti, *Materialien zur Lautgeschichte der Türkischen Sprachem*, Helsinki, 1957.

SMA: Öztürk, Erol, *Silifke ve Muttaki Sarıkeçili ve Bahşiş Yörük Yörükleri Ağzı*, TDK Yay., Ankara 2009.

TDÜA 1: Korkmaz, Zeynep, *Türk Dili Üzerine Araştırmalar*, C. I., TDK Yay. Ankara, 2. baskı, 2005.

TULUM, Mertol, "*-LA/-LE* Ekine Dair" *III. Millî Türkoloji Kongresi* (6-10 Ekim 1990)'nde okunan bildiri.

ZBKA: Esen, Emin, *Zonguldak-Bartın-Karabük İlleri Ağızları*, TDK Yay., Ankara 1997.

Levent Şahverdi Arşivi

ALTINCI BÖLÜM

ATATÜRK - TÜRK DİLİ VE DİĞER KONULAR

Levent Şahverdi Arşivi

Levent Şahverdi Arşivi

ATATÜRK VE KÜLTÜREL ALANDAKİ ÇAĞDAŞLAŞMADA TÜRK DİLİNİN YERİ*

Sayın Başkan,

Sayın Rektör,

Değerli öğretim üyeleri,

Sevgili öğrenciler,

Atatürk'ün doğumunun 125. yıl dönümünü kutlama dolayısıyla geldiğimiz Afyon ilinde ve Kurtuluş Savaşı'mızın yüz ağartıcı zaferini simgeleyen bir üniversitede, Kocatepe Üniversitesinde bulunmaktan büyük bir mutluluk duyuyor ve hepinizi sevgi ve saygılarımla selamlayarak sözlerime başlamak istiyorum.

Değerli dinleyiciler, panelimizin genel konusu "Atatürk ve Türk dili"dir. Bu konu üzerinde hem tarafımızdan hem de başka meslektaşlarımız tarafından belirli günlerde ve sırası düştükçe epey konuşulmuş veya yazılar yazılmıştır. Ancak, Atatürk'ün bu konuya neden özel bir değer vererek eğildiği dikkate alınır ve dilin bir millet varlığı içindeki yeri göz önünde bulundurulursa, Türk dili var oldukça bu konu gündemde kalacak ve üzerinde çok yönlü derinlemesine çalışma ve değerlendirmeler yapılmaya devam edilecektir. Çünkü dil, bilindiği üzere yalnızca günlük konuşmalarda yer alan ve bireyler arasında karşılıklı basit bir anlaşma aracı olmaktan ibaret değildir. Onun bireyler dışında sosyal bir yanı da bulunduğu, niteliği bakımından aynı zamanda sosyal bir manevi varlık olduğu için, bir toplumu oluşturan bireyleri birbirine kenetleyen, onlar arasındaki ortak duygu ve düşünceleri güçlendiren sosyal bir akrabalık bağı kurma özelliğine de sahiptir. Ulusal birliği koruyan bir araç görevi yüklenmiştir. Bir toplumun millet niteliğini kazanabilmesi de, o topluma özgü gelişmiş bir dilin varlığı ile mümkündür. Dil aynı zamanda düşüncenin de kaynağıdır. Çünkü insan ancak dil ile düşünebilir. Yani kafasındaki her türlü düşünceyi, yüreğindeki çeşitli duyguları ancak konuşma ve yazı ile dışarı vurabilir. Bu nedenle dil aynı zamanda bir düşünce aracı demektir. Dolayısıyla, yeni yeni duygu ve düşünceler ortaya atma niteliğindeki yaratıcılığın da kaynağıdır. Eğer yaratıcı düşünceler, dilin anlatım gücündeki

---

* Atatürk'ün doğumunun 125. yıl dönümü dolayısıyla 6 Kasım 2006 tarihinde TDK ile Afyon Kocatepe Üniversitesi Rektörlüğünce düzenlenen "Atatürk ve Türk Dili" konusundaki açık oturumda yapılan konuşmadır. *Türk Dili*, S. 661 (Ocak 2007), s. 39-52.

Levent Şahverdi Arşivi

yetersizlik dolayısıyla dışarı vurulmazsa, bu yaratıcılık körelir ve söner. Demek oluyor ki çok gelişmiş yüksek düzeyde bir dil olmadan yaratıcı düşünceler ortaya konamaz.

Öte yandan dil toplumun uzun yüzyıllardan beri biriktiregeldiği her alandaki söz varlığını kendi hazinesinde topladığı için, aynı zamanda bir milletin, tarihî ve sosyal yaşamındaki bütün birikimlerin ifadesi olan kültür varlığının, kültür zenginliğinin de göstergesidir. Kültür düzeyleri yüksek olan milletlerin dilleri zengindir. Anlatım olanakları çok geniştir. Gelişmiş bir dil edebiyat, sanat, bilim ve felsefe alanlarında üstün değerde eserler verebilen bir dil demektir. İnsanoğlunun ihtiyaç duyduğu her kavramı anlam incelikleri ile karşılayabilecek güce sahip bir dil demektir. Böyle anlatım gücü yüksek düzeydeki köklü ve güçlü diller, toplumların geleceğe uzanan gelişmelerinde de önemli bir etkendir. Dolayısıyla tarihî varlığı boyunca biriktiregeldiği kültür değerlerini aynı zamanda geleceğe aktaran bir araçtır. Bütün bu özellikler ile de diller ulusların, birer kimlik belgesidir. Bu kimlik belgesi zaman içinde eriyip kaybolma tehlikesine uğrarsa, o dili konuşan toplum veya millet de kimliğini, dolayısıyla varlığını yitirir ve eriyip yok olma tehlikesi ile karşı karşıyadır. Tarihte bunun çeşitli örnekleri vardır. Söz gelişi VIII-IX. yüzyıllarda Karadeniz'in kuzeybatısındaki bölgelerde yurt tutmuş olan Bulgar (<bul-gar; bulayan veya bel-ogur "beş Oğuz": M. Räsänen, Versuch eines Etymologischen Vörtterbuch der Türksprachen, Helsinki 1969; A. Ercilasun, Türk Dili Tarihi, Ankara 2004) Türklerinin yavaş yavaş İslavlaşarak dillerini ve milliyetlerini yitirmiş olmaları gibi.

Dilin bu çok yönlü yaşamsal ve toplumsal özelliklerini, engin sezgi gücü ile çok iyi kavramış olan Atatürk, Türk dilinin Türk ulusu için ne ifade ettiğini, biraz sonra ele alacağımız Dil Devrimi dolayısıyla yaptığı konuşmalardan birinde şu sözlerle dile getirmiştir:

"Türkiye Cumhuriyetini kuran Türk halkı Türk milletidir. Türk milleti demek Türk dili demektir. Türk dili Türk milleti için kutsal bir hazinedir. Çünkü Türk milleti geçirdiği nihayetsiz felaketler içinde ahlakını, ananelerini, hatıralarını, menfaatlerini, kısacası bugün kendi milliyetini yapan her şeyinin dili sayesinde muhafaza olunduğunu görüyor. Türk dili Türk milletinin kalbidir, zihnidir."[1]

Bu kısa girişten sonra asıl konuya, "Atatürk ve Türk dili" konusuna geçebiliriz. Ancak, biz burada bu konu üzerinde dururken zamanımızın kısıtlı olması nedeniyle, Dil Devrimi'nin 1932'den günümüze uzanan süreçleri üzerinde ayrıntılara giren açıklamalar yerine, yalnızca onu temel hedefe ulaştıran noktaları ve Türk toplumunun kültürel kalkınmasındaki yeri üzerinde genel bir değerlendirme yapmakla yetineceğiz.

Atatürk Millî Mücadele diye adlandırdığımız Kurtuluş Savaşı'na başlarken

1 Afer İnan, *Medenî Bilgiler ve Mustafa Kemal Atatürk'ün El Yazıları*, TTK Yay., Ankara 1998, s. 19.

Levent Şahverdi Arşivi

alt yapısını çok daha önceki yıllarda olgunlaştırdığı iki temel ilkeyi benimsemiş bulunuyordu. Bunlardan birincisi ülkeyi düşman istilasından kurtararak, ulusunu her yönü ile tam bağımsız bir siyasi varlığa kavuşturmak; ikincisi de bu toplumun siyasi ve sosyal yapısında gerçekleştirilecek yenileşmeler ile onu en kısa zamanda uygarlık düzeyinin ön safında yer alacak çağdaş, modern bir devlet durumuna götürebilmekti. Görülüyor ki Atatürk Türk ulusunun bağımsızlığını bir bütün olarak ele almış ve bunu vazgeçilmez bir temel ilke, bir temel devlet felsefesi olarak benimsemişti. Çünkü sosyal yapısı sağlam temellere oturtulmamış bir devletin siyasi bağımsızlığını sürdürebilmesi olanaksızdı.

Hepimizin tarihî kaynaklardan ve okuduğumuz çeşitli eserlerden tanık olduğumuz üzere, Osmanlı Devleti, Balkan Savaşı'ndan ve I. Dünya Savaşı'ndan mağlup ve bitkin olarak çıkmış, halk bu uzun savaş yıllarının getirdiği yenilgi ve sıkıntılarla yüz yüze kalmış, bitap düşmüştür. Üstelik Osmanlı toprakları düşman Avrupa devletlerinin işgal ve taksimine uğrayarak parçalanmıştır.

Atatürk böyle korkunç bir yangının külleri arasından çekip çıkardığı Türk halkını ve ülkesini bu durumdan kurtarmak için askeri ve ulusu ile el ele vererek teşkilatlanırken, Avrupa'nın gözde siyasileri ve tanınmış gazeteleri ve hatta memleket içindeki bazı aydınlar, bütün dünyanın kuvvetlerine karşı ulusal bir hareket yaratarak ülkeyi kurtarma mücadelesine girmenin çocukça bir hayal, bir çılgınlık olduğunu dile getirerek alaya alıyorlardı. Ne var ki Atatürk'ün üstün askerlik yeteneği dışında, dâhi kişiliğini oluşturan öteki özellikleri ve Türk halkı ile askerinin el ele vererek onun etrafında oluşturduğu "Kuvayımilliye" ruhu, iç ve dış düşmanların bütün bu hesaplarını allak bullak ederek, Millî Mücadele'yi bir zafer mucizesine dönüştürmüştür. 29 Ekim 1923 tarihinde ilan edilen Cumhuriyet, işte böyle bir çetin savaşın ortaya koyduğu parlak sonuçtur. Her yönü ile bağımsız bir Türk devletinin kuruluşudur.

Şimdi sıra ikinci hedefin gerçekleştirilmesindedir. Bu hedef Türk toplumunu yalnız siyasal yapısı bakımından değil, sosyal yapısı bakımından da çağdaş değerlere sahip ve zaman içinde gelişip güçleşmeye açık bir toplum durumuna getirmekti. Toplumu, alışılagelmiş ve gelişmesine engel olmuş köhne değer ölçülerinden sıyırarak ve bir zihniyet değişiminden geçirerek, ona yepyeni bir çehre, bir kişilik kazandırmaktı. İşte Atatürk ilke ve devrimleri diye adlandırdığımız köklü yenileşmeler böyle bir anlam taşır. Gerçi toplumu yüzyılların alışkanlığını kırarak böyle çağdaş bir yapıya kavuşturabilmek kolay bir iş değildi. Büyük yetenek, derinlemesine kavrayış ve sosyal tecrübe gerektiren bir işti. Ama burada sırası gelmişken hemen belirtelim ki Atatürk kişilik yapısı bakımından hayalperest bir insan değildir. Onun düşünce sisteminde yer alan ilkeler, "ideoloji" diye nitelendirilen donmuş düşünce kalıplarından uzaktır. Doğrudan doğruya Türk ulusunun tarihî, sosyal ve kültürel gereksinimlerinden kaynaklanan ve bu gereksinimleri karşılayabilecek nitelikte olan akılcı, gerçekçi, dinamik düşüncelerdir. Yaptığı devrimlere ruh veren, onları birer esere dönüştüren canlı fikirlerdir. Çeşitli alan-

Levent Şahverdi Arşivi

lardaki yenileşmenin ifadesi olan devrimleri başarıya ulaştıran sır da buradadır. Atatürk'e dâhi bir kişilik kazandıran özelliklerinden biri de gerçekçiliğe, akıl ve bilim ölçülerine verdiği değerdir.

Atatürk'ün düşünce sisteminde önce bir ilke olarak yer alan, sonra da teker teker uygulanmaya konularak verimli sonuçlar alınan devrimlerden biri de "Dil Devrimi"dir. Dil Devrimi, dilimizi, kendi kendini geliştirerek toplumun her türlü gereksinimini karşılama gücüne sahip zengin bir kültür dili durumuna getirme amacına dayanan ve başarısını uzunca bir uygulama sürecinde ortaya koyabilecek olan bir dilde yenileştirme hareketidir.

Dilde devrim yapma gereği söz konusu edilince ister istemez şöyle bir soruyu da yanıtlama gereği ortaya çıkmaktadır. O da en az 2000 yıllık bir tarihî geçmişe sahip olan Türk dili gelişmiş bir bilim ve kültür dili değil mi idi de, dile devrim yolu ile el atma gereği duyulmuştur?

Türk dili elbette tarihi milattan önceki birkaç bin yıla kadar uzatılabilen eski, köklü ve güçlü bir dildir. Metinleri elimizde bulunan milattan sonraki yüzyıllardan yani VII. yüzyıldaki Köktürklerden başlayarak tarihî dönem yazı dilleri hâlinde, yani gelişmelerle büyük çapta eserler ortaya koymuş; işlek bir dil olarak varlığını çok uzun yüzyıllar sürdüregelmiştir. Ancak, Türk dünyasında XI-XIII. yüzyıllar arasında, Orta-Asya'dan batıya yönelmiş olan göçlerin ortaya koyduğu dalgalanmalar ve XIII. yüzyıldan başlayarak yeni yazı dillerini oluşturan siyasi ve sosyal çalkantılar, zamanla etkisini dilde de göstermiştir.

XI, XII. yüzyıllardan sonra Anadolu'da Oğuz-Türkmen konuşma dili temelinde kurulup gelişen Türk yazı dili de (Eski Türkiye Türkçesi / Eski Anadolu Türkçesi) XV. yüzyıl ortalarına kadar çok sağlıklı biçimde yol almış ve çok çeşitli konularda yüzlerce eser ortaya koymuştur. Ancak, XV. yüzyılın ikinci yarısından başlayarak Osmanlı Devleti'nin bir imparatorluğa dönüşmesi ile birlikte, siyasal yapısı, imparatorluk sınırları içindeki çeşitli ulusları "Devlet-i Osmaniye" ve "Millet-i Osmaniye" deyimleri ile adlandırılan "Osmanlılık" ilkesine bağlı karma bir toplum durumuna sokmuştu. Devletin sosyal yapısında da dünya işlerini şeriat kurallarına bağlayan bir "ümmet" anlayışı, yani teokratik bir düzen egemendi. Bu durumun doğal bir sonucu olarak saray ve aydınlar çevresinde Arap ve Fars kültürü Selçuklular döneminde olduğu gibi yeniden değer kazanma yolunu tutmuştur. Din dili ve bilim dili olarak Arapçaya, edebiyat dili olarak da Farsçaya hayranlık duygusu ile bağlanan Osmanlı aydını, bilinçli bir tutumla kendi dilini geliştirip güzelleştirme yolunu izleyecek yerde, bu iki dilin söz varlığından ve kuralların-dan yararlanmayı yeğlemiştir. Böylece dıştan yani bu yabancı dillerden gelen baskılar, kendi dilimizin iç yapısını zorlamış ve güzel Türkçemizin kendi kendini geliştirme gücünü yitirerek kısırlaşmasına yol açmıştır. Aydınlarımızdaki bilinç körlenmesinin sonucu diyebileceğimiz bu durum, bir süre sonra dilimizi Osmanlıca veya Osmanlı Türkçesi diye adlandırdığımız üç dilin karışmasından oluşmuş melez ve yapma dil durumuna getirmiştir. Türkçeyi hor görülen, geri plana itilen

Levent Şahverdi Arşivi

bir değer düşüklüğüne uğratmıştır. Her yanı yabancı ögelerle sarılıp sarmalanmış olan Türkçemiz kendi kendini işletemez ve geliştiremez duruma sürüklenmiştir.

Gerçi Osmanlıca diye adlandırdığımız melez dil, zaman içinde hayli gelişmiş, yüksek düzeyde bir kültür dili olmuştu. Ama Türkçenin canına okuyan bir yol alışla... Bu gelişmenin sonucu olarak aydınların dili ile halkın dili, konuşma dili ile yazı dili de birbirinden kesin sınırlarla ayrılmıştı. Bir Osmanlı aydınının evinde kullandığı gündelik konuşma dili başka, resmî yaşamında kullandığı, okuyup yazdığı dil bambaşka idi. Bu durumu küçük bir örnekle açıklamak yerinde olur. Söz gelişi XVII. yüzyıl halk şairi Karacaoğlan gönlündeki hercailiği:

Deli gönül gezer gezer gelirsin,

Arı gibi her çiçekten alırsın,

Nerde güzel görsen orda kalırsın,

Ben senin derdini çekemem gönül

dizeleri ile çok açık ve duru bir Türkçe ile anlatırken, XVIII. yüzyılın zevki çok incelmiş, şiirlerinde mahallî yaşama ağırlık veren divan şairi Nedim bile sevgilisine olan duygularını dile getirirken:

Leblerin mecruh olur dendân-ı sîn-i buseden

İşte bu hâletle öptürmek muhal olmuş sana (Bûse kelimesindeki sin harfinin dişlerinden dudakların incindiği için kendini bir türlü öptürmüyorsun.) diyecek kadar anlaşılmaz bir dile sahiptir. Yine XIX. yüzyıl şairlerinden Rasih de sanat değeri üstün bir şiirinde:

Süzme çeşmin gelmesin müjgan müjgan üstüne,

Urma zahm-ı sîneye perykân peykân üstüne,

Dilde gam var şimdilik lûtfeyle gelme ey sürûr,

Olamaz bir hanede mihmân mihmân üstüne

(Gözlerini süzme ki kirpiklerin üst üste gelip sinemdeki yaraya bir ok gibi saplanmasın. Ey neşe şimdi gönlümde gam var, sakın geleyim deme. Neşe ile gam gönül evimde bir arada misafirlik edemez.) diyecek kadar Türkçeden uzaklaşmış bulunuyordu.

Burada bir noktaya daha açıklık getirmek zorundayız. Şöyle ki: Toplumlar çeşitli siyasal, diplomatik, ticari ve kültürel nedenlerle zaman zaman birbirleriyle ilişkiye girerler veya farklı diller konuşan topluluklar aynı devlet yapısı içinde yer alabilirler. Bu durum ister istemez diller arasında birtakım kelime alışverişine de yol açar. Öyle ki alınan sözlerden bir kısmı o dilin ses yapısına uydurularak yerleştirilir ve dilin kendi malı durumuna getirilir. Türkçede bunun çeşitli örnekleri vardır: Söz gelişi *afyon*, *anahtar*, *çağla*, *çelenk*, *fındık*, *fırın*, *fide*, *biber*, *kiraz*, *kiremit*, *balya*, *bando*, *batarya*, *bilet*, *bilye*, *domates*, *fabrika*, *iskele*, *iskemle*, *papağan*, *pasta*, *pompa*, *reçete*, *toka*, *tulumba*, *vapur*, *patika*, *papatya*, *vişne*, *şapka* gibi sözler Yunanca, İtalyanca, Slavca, Macarca gibi dillerden alınarak kendi dili-

Levent Şahverdi Arşivi

mize mal olmuş sözlerdir. Bunlara Arapça ve Farsça kökenli *adalet, akıl, bereket, cahil, cetvel, düşman, emir, hasta, hedef, hücre, ibadet, ihracat, inkâr, merdiven, muhtar, sakin, sarhoş, sahte, sahtekâr, ticaret, tüccar* vb. sözler de eklenebilir. *Kördüğüm <Gordiom, Derebol <Tripolis, Sürmeli <Submari, Tahtakale <taht-ı kal'a* "kale altı" gibi yer adları da böyledir.[2] Ancak yabancı dillerden alınan sözlerin de bir sınırı vardır. Belirli bir sınırı aşan ve Türkçenin yapısına ters düşen alıntılar bir akın durumuna gelirse yukarıda Arapça, Farsça sözler için belirttiğimiz tehlikeli duruma yol açar.

Acaba dilimizde Osmanlı Türkçesindeki ağırlık ve anlaşmazlık dolayısıyla ortaya çıkan bu yaraya merhem olacak çalışmalar yapılmadı mı? Bu derde bir çare aranmadı mı? Aranmaz olur mu? Elbette arandı. XIX. yüzyılın ikinci yarısında yani Tanzimat Dönemi'nde ve onu izleyen Servetifünun ve Fecriati Dönemlerinde bu konuya birçok yazar el attı. Alfabe ve yazım (imla) da dâhil olmak üzere dilde bir sadeleşme hareketi başladı. Tanzimat hareketi ile Batı'ya yönelmiş olan Osmanlı toplumunda, siyasal ve sosyal yapı yeni bir düzene sokulmaya başladığından, bu durum dil konusuna da yansıdı. Edebiyat dünyasında ve basında; alfabe, imla ve dilde sadeleşme konularında çok şey yazıldı; çok tartışıldı. Ne var ki bütün bu çaba ve tartışmalara rağmen, sadeleşme fazla bir yol alamadı. Üstelik siyasi ve edebî ilişki ve etkiler yoluyla dilimize bir de Fransızca sözler akın etmeye başladı. Yalnız, bu dönemde yazılan bazı eserlerde ve özellikle gramer alanında Türkçenin varlığını da dikkate alan bir bilinçlenmenin başlaması ve yöntem bakımından batının örneklik etmesi gibi bir anlayışın ağırlık kazandığı da göze çarpar. Nitekim Hüseyin Cahit (Yalçın)'in "Osmanlıca" değil "Türkçe" adını kullanarak hazırladığı *Türkçe Sarf ve Nahiv* (1908-1910) adlı okul gramerleri böyle farklı bir yöntemin ürünleridir. Yazar bu münasebetle devrin özelliğini dile getirirken *Edebî Hatıralar* adlı kitabında, siyasi yaşamda olduğu gibi, dilimizde de kapitülasyonların bulunduğunu, Türkçenin içinde yabancı dillerin kurallarının egemen olduğunu ve bundan dolayı da dilimizin bağımsızlığını ve adını bile yitirdiğini dile getirmiştir. Türkçenin varlığını ortaya koymak ve Türkçe öğrenmek için Arap ve Fars dillerini öğrenme gereğine set çekmek gerekir diyerek bir gramer yazmaya karar verdiğini bildirmiştir.[3]

Bu çabalara elbette daha başkalarını da ekleyebiliriz. Ancak, gösterilen bütün gayretlere, verilen bunca mücadeleye rağmen, sonuçta, 1911 tarihinde, Selanik'te çıkarılan *Genç Kalemler* dergisi etrafında toplanan gençlerin başlattığı "Yeni Lisan" akımına gelinceye kadar, dil konusundaki çabalar, bir yanda "Fesahatçılar" diye adlandırılan Osmanlı Türkçesi yanlıları ile öbür tarafta "Tasfiyeciler" diye adlandırılan ve dildeki bütün yabancı kökenli sözlerin atılması görüşünü benimseyen iki kutup arasında gidip-gelen çatışmalardan öteye geçememiştir.

---

2 Bu konuda ayrıntılı bilgi için Z. Korkmaz, "Türkiye Türkçesinde Yazı Diline Girmiş Günlük Yaşamla İlgili Alıntı Sözler ve Ekler", *Türk Dili*, S. 620 (Ağustos 2003), s. 118-127'ye bk.

3 Leylâ Karahan-Dilek Ergönenç, *Hüseyin Cahit, Türkçe Sarf ve Nahiv*, TDK Yay., Ankara 2000, XVII. s.

Levent Şahverdi Arşivi

Ziya Gökalp, Ömer Seyfettin, Ali Canip, Aka Gündüz, Akil Koyuncu gibi genç yazarların başını çektiği "Yeni Lisan"cılar, dilde bir hastalığın bulunduğunu, bu hastalığın da dile musallat olmuş yabancı kurallar olduğu görüşünden hareket ederek yaptıkları atılımlarla sadeleşme yolunda epey yol almışlardır. Ne var ki dava burada bitmemiştir. Konunun yalnızca yazarların insiyatifi ile ve belirli tek yönde değil, devletin öncülüğünde ve geçmiş dönemlerin ortaya koyduğu sonuçlar göz önünde bulundurularak geleceğe uzanan verimli bir çizgide, akılcı, bilimsel bir yöntemle bir bütün olarak ele alınması gerekiyordu. İşte Cumhuriyet Dönemi'nde Atatürk'ün öncülüğünde başlatılan *Dil Devrimi*, böyle tarihî bir gereksinimin ifadesi olan Türkçeleşme hareketidir. Türkiye Cumhuriyeti'ni çağdaş kültür düzeyine ulaştırma yolunu açacak olan ve dilimizi çok gelişmiş zengin bir kültür dili durumuna getirebilme hareketidir.

Atatürk akılcı ve gerçekçi bir tutumla böyle bir yenileşmenin nasıl ele alınacağı konusunda yapılacak çalışmaları, o günün koşulları içinde, genel olarak dilimize yabancı kalmış ve halkın diline girmemiş yabancı sözlerin dilden atılması diye dile getirmiştir. Hatta bir sohbet sırasında, bu görüşüne "Ketebe, yektübü Arap'ındır, kâtip, mektup Türk'ündür." sözleri ile açıklık kazandırmıştır. Öyle ya, farklı toplumlar arasındaki karşılıklı ilişkiler sırasında alınmış ve dilin potasında eritilerek Türkçeleştirilmiş sözlerin dilden atılmasına gerek yoktu. Dilden atılacak olanlar, dilimizde bütün kalıp ve kuralları ile taht kurmuş olan ve halkça anlaşılmayan sözlerdi. Yalnız burada sırası gelmişken belirtelim ki Atatürk döneminde olduğu gibi, Atatürk'ten sonraki bir süreçte de Dil Devrimi'ni yanlış algılayarak, Türkçeleşmeyi yine dilde ırkçılık anlayışı ile "arı Türkçecilik" diye ele alan yazarlar olmuş; bu uygulamanın doğurduğu sıkıntılar, yer yer günümüze kadar uzanagelmiştir.

Eğer konuyu ayrıntılarından uzak bir bütün olarak ele alırsak, 1932 yılına kadar çeşitli tarihî süreçlerden geçen Türkçemiz, 1932 yılında bir kimlik davası, çağdaşlaşmanın yolunu açan bir kültür davası olarak ele alınmıştır. Fikir dayanağı bakımından Türk toplumunun tarihî ve sosyal gereksinimlerinin ortaya koyduğu sağlam bir yönlendirme hareketidir. Bilinçli bir devlet icraatıdır. Gerçi Dil Devrimi 1932 yılında başlatılmıştır. Ancak, bu devrime temel oluşturacak kapsamlı ön gelişmeler açısından, 1928 ve daha önceki yıllardaki bazı gelişmeleri de içine alır. Bu bakımdan dilimizdeki yenileşmenin ilk yapı taşını "Yazı Devrimi" diye adlandırdığımız "Alfabe Devrimi" oluşturur. Alfabe Devrimi 1923-1928 yılları arasındaki tartışma ve gelişmelerle Dil Devrimi'ne uzanan ilk köklü yeniliktir.

Atatürk'ün alfabe ve dil konusundaki görüş ve düşünceleri oldukça eskidir. İkinci Meşrutiyet (1908) öncesi yıllarda Bulgar Türkoloğu İvan Manolof'la yaptığı bir konuşmaya kadar uzanır. 1917 yılında yayımlanan Macar Türkoloğu Gy. Németh'in *Türkische Grammatik* adlı eserindeki çevriyazı alfabesini de incelemiş; bu alfabenin Türk halkı için pratik olmadığını belirtmiştir.[4] Aslında Atatürk

4 Ayrıntı için bk. Z. Korkmaz, *Atatürk ve Türk Dili: Belgeler*, TDK Yay. Ankara 1992, s. 5-11.

Levent Şahverdi Arşivi

böyle önemli değişimlerde tıpkı bir sosyolog gibi, önce sosyal yapıyı yani halkı bu değişimlere hazırlamak gerektiğini çok iyi biliyordu. Bu nedenle alfabe değişimi için de en uygun zamanı beklemişti. Nitekim daha 1923 yılında İzmir'de toplanan İktisat Kongresi sırasında yapılan Latin alfabesinin kabulü önerisini ve Hüseyin Cahit'in İstanbul gazetecileri ile yaptığı bir toplantıda aynı önerinin ileri sürülmesini olumlu karşılamamıştı. Atatürk, daha sonraki yıllarda bu isteksizliğinin nedenini Falih Rıfkı (Atay)'ya "Hüseyin Cahit bana vakitsiz bir iş yaptırmak istiyordu. Yazı inkılabının daha zamanı gelmemişti." diye açıklamıştır.[5] O, bu uygun zaman gerçeğini daha sonraki açıklamalarında: "Uygulamayı birtakım aşamalara ayırarak olaylardan ve olayların akışından yararlanarak milletin duygu ve düşüncelerini hazırlamak ve basamak basamak hedefe ulaşmak gerekiyordu."[6] sözleriyle dile getirmişti. Onun için 1923-1928 arası yıllar bu nitelikte bir hazırlık dönemidir. Bu yıllar arasında Arapça ve Farsça derslerinin ortadan kaldırılarak yeni sözler için bu dillere başvurma yolunun kapatılması, Tevhid-i Tedrisat (Öğretim Birliği) Kanunu'nun çıkarılması, Türkiyat Enstitüsünün kurulması, uluslararası takvim ve saat ölçülerinin getirilmesi, Arap harfli rakamlar yerine Latin esaslı uluslararası rakamların kabulü bu konuda atılan öncü adımlardır.

Türklerin X. yüzyıldan, Anadolu'da devlet kuran Oğuzların da Anadolu bölgesine geldiklerinden beri kullandıkları Arap alfabesi, Türkçenin yapı ve özelliklerine uygun bir alfabe sistemi değildi. Bu nedenle daha batılılaşma hareketlerinin başladığı Tanzimat'tan beri bir imla ve alfabe sorunu ortaya çıkmıştı. Ama bir türlü çözüm getirilememişti.

Atatürk'ün 1928 yılında gerçekleştirdiği yazı devriminin dayandığı gerekçe, apayrı bir dil ailesine bağlı Arap dilinin ihtiyaçlarından doğmuş olan Arap yazısının Türk dilinin ihtiyaçlarını karşılayamaması, bunun yol açtığı okuyup yazma güçlüğünün sosyal ve kültürel gelişmelerin önünü tıkamış olmasıdır. Atatürk 9 Ağustos gecesi Sarayburnu Parkı'nda yaptığı tarihî konuşmasında, Arap yazısından gelen güçlüğü, halkın bütün emeklerini kısırlaştıran çorak bir yolda yürümeye benzetmiş ve konuşmasını: "*Bir milletin, bir toplumun yüzde onu okuma yazma bilir, yüzde seksen (doksanı) bilmez, bundan insan olanlar utanmak lazımdır. Bu millet utanmak için yaratılmış bir millet değildir. İftihar etmek için yaratılmış, tarihini iftiharla doldurmuş bir millettir.*" diye başlayan sözleri ile sürdürmüştür. Bu konuda ulaşılacak sonucu da: "*Güzel dilimizi ifade etmek için yeni Türk harflerini kabul ediyoruz. Bizim ahenktar, zengin dilimiz yeni Türk harfleriyle kendini gösterecektir*." şeklinde dile getirmiştir. Bundan sonra 11-29 Ağustos tarihleri arasında Atatürk'ün başkanlığında alfabe uygulaması ile ilgili toplantılar yapılmış, bundan sonraki günler ve haftalarda Atatürk'ün yeni Türk alfabesini öğretmek için bizzat

5 Falih Rıfkı Atay, "Harf Devriminin 25. Yılını Kutlarken", *Türk Dili*, C. II, S. 23 (Ağustos 1953), s. 728.

6 M. Kemal Atatürk, *Nutuk* (Günümüz Türkçesine aktaran Z. Korkmaz), Atatürk Araştırma Merkezi Yay., Ankara 2006, s. 10-11.

Levent Şahverdi Arşivi

önderlik ettiği yurt gezilerine ayrılmıştır. Daha sonra 1 Kasım 1928 tarihinde hazırlanan yasa tasarısı kabul edilmiş ve yürürlüğe girmiştir.

Şimdi sıra Dil Devrimi'ne gelmişti. Elbette Dil Devrimi'nin de bir ön hazırlık dönemi olmuştur. Yeni Türk alfabesinin kabulü, okullardan Arapça ve Farsça derslerinin kaldırılmasıyla yazar ve gazetecilerin ellerinden geldiğince bu dillerden geçme sözleri kullanmaktan kaçınmaları; imla, sözlük, gramer ve dili yabancı sözlerden arıtma konusunu ivedili olarak gündeme getirmiş bulunuyordu. Bu nedenle daha önce kurulmuş olan *Dil Encümeni* yeni üyelerle güçlendirilerek bir *Dil İstişare Hey'eti* oluşturuldu. Bu heyet dil işleri ile uğraşacaktı. Bu arada dili yabancı sözlerden arıtma konusunda bazı eserler de yazılmıştı. Bunlar içinde en ilgi çekeni, Sadri Maksudi Arsal'ın *Türk Dili* İçin: *Geçmişteki*, *Bugünkü ve Gelecekteki Yazı Dilimiz* adlı eseriydi. 1930 yılında yayımlanan, Türk dilini düzeltme ve geliştirme yollarını göstermek üzere hazırlanmış olan bu eser, Atatürk'ün ilgisini çekmiş; iç kapağına dil ile ulus arasındaki bağlantıya işaret eden ve dilin bilinçli olarak ele alınma gereğini vurgulayan şu ünlü özdeyişi eklenmişti:

"*Millî his* (toplum bilinci) *ile dil arasındaki bağ çok kuvvetlidir. Dilin millî ve zengin olması millî hissin inkişafında* (gelişmesinde) *başlıca etkendir. Türk dili dillerin en zenginlerindendir. Yeter ki bu dil şuurla* (bilinçli olarak) *işlensin!*"

Bu sözler, Atatürk'ün, dilin bir ulus ve o ulusun kültür varlığı içindeki yerini ne denli kapsamlı ve derinlemesine kavramış olduğunun göstergesidir.

O günlerde, Türk dilinin Tanzimat Dönemi'nden beri bir türlü çözüme götürülemeyen imla, gramer, terim ve sözlük gibi konuları ivedilikle çözüm bekliyordu. Bunları, bu alanların uzmanı olmayan geçici komisyon ve Dil İstişare Heyeti ile yürütmek olanaksızdı. Sırf bu işlerle uğraşacak özel bir kuruluşa gereksinim vardı.

Öte yandan Atatürk, 1929 yılından beri tarih ve dil konuları ile yakından ilgileniyordu. O, batı kaynaklı eserleri okudukça, onların Türk kavmi için verdikleri yanlış ve kasıtlı yargıları gördükçe bunların mutlaka Türk tarihinin ve Türk dilinin kaynaklarına inen araştırmalarla düzeltilmesi gereğine inanıyordu. Ayrıca, tarih konusunda incelediği eserlerde gözüne ilişen bazı kayıtlar ve bilimsel görüşler, onun düşüncesini, Türk tarihi gibi Türk dilinin de zengin kaynaklarının bulunduğu görüşüne yöneltiyordu. İşte Tarih ve Dil Kurumları böyle ulusal bir ihtiyacın ürünü olarak kurulmuştur. 12 Nisan 1931 tarihinde kurulan ve 1932 yılı temmuzunda ilk kurultayını yapan Türk Tarihi Tetkik Cemiyeti (günümüz Türk Tarih Kurumu) nin 11 Temmuz 1932 tarihindeki kapanış akşamında, Çankaya Köşkü'nde yapılan toplantıda, Atatürk'ün Kurultay üyelerine: "Dil işlerini düşünme zamanı geldi, ne dersiniz?" sorusuna aldığı olumlu cevap ile 12 Temmuz 1932 tarihinde gerekli resmî işlemler tamamlanarak Türk Dili Tetkik Cemiyeti yani bugünkü Türk Dil Kurumu da kurulmuş oldu. Cemiyetin Atatürk tarafından çizilen resmî tüzük taslağında da amaç: "*Türk dilinin öz güzelliğini meydana çıkarmak, onu dünya dilleri arasında değerine yaraşır yüksekliğe eriştirmek*" olarak belirtilmiştir.

Levent Şahverdi Arşivi

Bu kurumun yapacağı işlerin de bir kurultayda ele alınarak ayrıntılı ve sağlıklı bir programa bağlanması uygun görüldüğünden 26 Eylül-4 Ekim 1932 tarihleri arasında, İstanbul Dolmabahçe Sarayı'nda toplanan Birinci Türk Dili Kurultayı bu alanda yapılacak işleri mükemmel bir programa bağlamıştır. Türk toplumunda, dil bilincini canlı tutmak için 26 Eylül tarihi Dil Bayramı olarak kabul edilmiştir. Atatürk'ün hayatta olduğu 1932-1938 yılları arasında, farklı çalışma süreçleri içeren ama birbirini tamamlayan üç kurultay yapılmıştır. Yapılan çalışma ve uygulamaları yakından izleyen Atatürk, gerektikçe devreye girerek o günün koşullarına bağlı çalışmaları daha verimli ve sağlıklı kılmaya çalışmıştır. Kurultaylar ve çalışmalar Atatürk'ten sonraki yıllarda da hızla sürdürülmüştür. 1932'den günümüze uzanan 73 yıl içinde dilimiz Türkçeleşme, öz güzelliğini ortaya koyma ve gelişme yolunda, aradaki bazı inişli-çıkışlı dalgalanma süreçlerine rağmen genel olarak çok verimli sonuçlara ulaşmıştır. Bu sonuçları şu noktalarda özetleyebiliriz:

1. Dil Devrimi ulaşmak istediği hedefi yakalamış, Türkçemiz gelişmeye ve zenginleşmeye açık bir dil kıvamına getirilmiştir.

2. Dilimize vaktiyle kendi kural ve kalıpları ile girerek onu kısırlaşmaya sürükleyen yüzlerce Arapça, Farsça ve Fransızca söz dilden ayıklanarak yerlerine Türkçenin özeliklerine uygun ve halkça da benimsenen yeni karşılıklar konmuştur: Adem-i itilâf/uyuşmazlık, ceza-yı makdî/para cezası, intihap/seçim, mahrukat/yakıt, nâçar >çaresiz, plasman/yatırım, tolerans/hoşgörü, şayia/söylenti vb.

Devrim uygulaması ile dil varlığına kazandırılan sözlerin bir bölümü de halk ağızlarından aktarılmış olan sözlerdir: alan, araç, aylak, kavşak, doruk, güney, kuzey, ürün, yozlaşmak gibi.

Dilimize kazandırılan sözlerin bir kısmı da çeviri yolu ile elde edilmiş karşılıklardır: Arabî/Arapça, Bağdadî/Bağdatlı, kemanî/kemancı, zî-kıymet/değerli, tenevvür etmek/aydınlanmak, tekzip etmek/yalanlamak, iane/yardım, entelektüel/aydın, kroki/taslak, enformasyon/danışma gibi.

Bunlara *baskı*, *bitki*, *bölüm*, *bunalım*, *dolmuş*, *simge*, *tutarlı*, *tutarsız*, *basımevi*, *bilirkişi*, *gecekondu*, *gökdelen*, *olağanüstü*, *sağduyu* gibi dilimizin türetme ve birleştirme kurallarından yararlanılarak yapılmış olanları da katabiliriz.

Bu dönemin verimli çalışmalarından biri de terimler konusunun ele alınması; Arapça, Farsça ve Fransızcadan geçme yabancı terimler yerine Türkçe karşılıkların getirilmesidir. Hatta bu çalışmalar sırasında *subay* (zabit), *astsubay*, *er*, *erbaş*, *onbaşı*, *binbaşı*, *yarbay* gibi askerî terimlerin Türkçeleştirilmesinde Atatürk'ün büyük etkisi vardır. Hele *açı*, *artı*, *eksi*, *bölü*, *çarpı*, *toplam*, *üçgen*, *eşkenar üçgen*, *dörtgen*, *dikdörtgen* vb. yığınlarca matematik ve geometri terimi bizzat Atatürk tarafından yapılmıştır. Onun bu yeni terimlerle bir geometri kitabı yazdığını da biliyoruz. 1936 yılından beri yapılagelen çalışmalarla bugün birçok bilim dalı artık büyük oranda kendi alanlarının Türkçe terimlerine sahiptir. Eksik kalan alan ve bilim dalları için de Türk Dil Kurumunda oluşturulan uzman komisyonlarla hızla çalışılmaktadır.

Levent Şahverdi Arşivi

3. İlk kez Cumhuriyet Dönemi'nde dile devlet eli uzanmış ve özellikle Atatürk Döneminde, ulusal kültür politikası ile örtüşen ulusal bir dil politikası izlenmiştir.

4. Dil Devrimi halkça da benimsenmiş Türk halkında bir ana dili sevgisi uyandırılmıştır.

5. Aydınların dil ile halkın dili, konuşma dili ile yazı dili arasındaki kopukluk giderilmiştir. Türkçemiz, anlatım bakımından dolambaçsız, daha kısa, açık ve anlaşılır bir üsluba kavuşturulmuştur.

6. Batı'da 100-150 yıldan uzun bir geçmişi olan Türk dili alanındaki çalışmalar, bizde ancak Cumhuriyet Dönemi'nde bilinçli olarak yerini bulmuş ve üniversitelere girmiştir. Bugün hemen her üniversitede Türk dili için kürsüler ve ana bilim dalları kurulmuştur.

7. Dilimizin tarihî dönemlerinden başlayarak Türkçenin birçok alanında yüzlerce çalışma ürünü eser ortaya konmuş, Türkçe temelinde sözlük ve gramerler yazılmıştır.

8. Bütün bu çok yönlü gelişmeler sonunda Türkiye, Türklük Bilimi ve Türk dili araştırmalarının merkezi olmuştur.

Acaba, yukarıda belirtilen gelişmelerle bugün artık yapılacak iş bitmiş midir? Elbette hayır! Planlı ve programlı bir çalışma ile daha pek çok şeyin ortaya konması gerekmektedir. Elbette Türk dili var oldukça çalışmalar sürdürülecek, zaman içinde bunlar da gerçekleştirilecektir. Ancak, Dil Devrimi ile ulaşılan bütün bu verimli sonuçlara rağmen, bugün Türkçemiz konusunda güncel önemli birtakım sorunlarla karşı karşıya bulunduğumuz da bir gerçektir. Bunlar ayrı birer konuşma ve toplantı konusu alacak kadar geniştir. Ancak şu kadarını belirtmekle yetinelim ki yazım (imla), söyleyiş (telaffuz), anlatım yetersizliği, sınırlı bir söz varlığı ile yetinme, dilde ırkçılık anlayışının ve arı Türkçeciliğin getirdiği söz varlığındaki daralma, bazı alanlardaki terim eksiklik ve yetersizliği dilimize yeniden pek çok batı kökenli, özellikle İngilizce sözlerin akın etmesi, iş yerlerine istila hâlinde yabancı adlar verilmesi gibi çözüm bekleyen birçok sorunumuz vardır. Bunların altında yatan temel neden de bizce eğitim yetersizliği ve halkımızda bir ana dili sevgisi bulunduğu hâlde, bir kısım insanımızda bunun bilinçli bir sevgiye bağlanamamış olmasıdır. Daha başka bir söyleyişle, bu konudaki duyarsızlığın getirdiği bir bilinç körlenmesinin varlığıdır. Tıpkı Osmanlı aydınında olduğu gibi. Bu türlü sorunların çözümü için de gerek dil ile uğraşan bilim adamlarımız gerek Türk Dil Kurumu tarafından çok yönlü çalışma ve yayınlar yapılmaktadır. Elbette bu duyarlılıkla bu tür sorunlar da bir gün çözüme kavuşacak ve Türk dili kültürel alandaki yol alışını hızla sürdürecektir.

Mustafa Kemal Atatürk'ün doğumunun 125. yıl dönümünde onun ve onunla birlikte bu davayı göğüsleyerek bizi bugünlere kavuşturan çalışma arkadaşlarının aziz anıları önünde saygı ve şükran duyguları ile eğiliyor; ruhları şad olsun diyerek konuşmamıza son veriyoruz.

Sizlere de sevgi ve saygılarımı sunuyorum.

Levent Şahverdi Arşivi

Levent Şahverdi Arşivi

ATATÜRK'ÜN DÜŞÜNCE SİSTEMİNİN DAYANDIĞI TEMEL DEĞERLER*

Atatürk, Türk ve dünya tarihinde müstesna bir şahsiyet olarak yerini almış bir devlet adamı, bir düşünürdür. Onun yaşamı, eğitimi, askerliği, devlet adamlığı ve bir devlet adamı olarak gerçekleştirdiği milletine gelişme ufku açan yenilikler, düşünce sisteminin yapısını ortaya koyan çeşitli konuşmaları, söylev ve demeçleri ile *Nutuk* adlı muhteşem eseri, hakkında yapılan çeşitli araştırma ve inceleme yazıları gözden geçirildiğinde, görülmektedir ki onun kişiliğinde kendisine dâhi niteliği kazandıran çok yönlü ve köklü birtakım özellikler yer almıştır. Bu özellikler kısaca çok iyi eğitim, geniş kültür, üstün zekâ, engin bir ulus ve yurt sevgisi, düşünce ve uygulamalarında yapıcı, yaratıcı, kapsayıcı, yönlendirici ve geliştirici bir ölçüye yer verme, bütün uygulamalarında akıl ve bilim yolunu ön planda tutma, kültür değerlerini devlet felsefesinin temeline yerleştirme, ulusal değerleri çağdaş değerlerle yoğuran bir sentez gücüne sahip olma, derinlemesine bir sezgi gücü ve uzak görüşlülük, üstün düzeyde insan sevgisi ve barış tutkusu gibi noktalarda özetlenebilir. Nasıl bir insan yaşamında onun kişiliğini oluşturan, ömür boyu süren başarı veya başarısızlıklarında, önemli bir etken, o kişinin beyin mekanizmasında yer alan birikim ve özellikler ise, milletlerin yüzlerce ve binlerce yıl süren tarihî yaşamlarında ve sosyal yapılarını şu veya bu yönde şekillendiren gelişmelerde de hiç şüphe yok ki o milletleri yönlendirme görevi yüklenmiş olan liderlerin kişiliğini oluşturan beyin yapısındaki özellikler ve birikimler çok hem de çok önemli bir yer tutar. Atatürk'ün kişiliğinin oluşmasında yaratılıştan gelen üstün zekâsı ile, ilk öğreniminden başlayıp 1905 yılında Kurmay yüzbaşı olarak Harp Akademisinden mezun olduğu tarihe kadar geçen gençlik yılları onun çok sağlam bir eğitim temeline dayanan yaşama hazırlık yıllarıdır. Bu yıllarda okumaya ve okudukları üzerinde düşünmeye karşı duyduğu büyük ilgi dolayısıyla, okuduğu pek çok eser, onu aynı zamanda geniş bir bilgi birikimine ulaştırmış, düşünce yapısını işletip derinleştirmiş, kendisine engin bir tarih bilinci kazandırmış, Osmanlı Devleti'nin iç ve dış yapısındaki işleyişi çok daha yakından tanıma fırsatını yakalamıştır.

Bundan sonra, o günün siyasi ortamında aydın ve inkılapçı bir subay olarak tanınan Kurmay Yüzbaşı M. Kemal, sanki bir sürgüne gönderilircesine 1905'te

---

* *ICANAS Uluslararası Asya ve Kuzey Afrika Çalışma Kongresi* (10-15 Eylül 2007), Tarih ve Medeniyetler Tarihi Bölümü Yay. C. IV, 2012, s. 1951-1960.

Levent Şahverdi Arşivi

Suriye bölgesinde Şam'a gönderilmesinden başlayarak resmî görevi dışında, ülkenin siyasi yapısı ile de ilgilenmiştir. Orada Vatan ve Hürriyet Cemiyeti'ni kurup daha sonra gizlice Manastır'a geçerek Cemiyet'in burada da bir şubesini açmıştır.

Şam'daki görev süresinden başlayarak askerlik yaşamının her aşamasında ve hele 1912-1913, 1914-1918 yıllarını kapsayan savaş koşullarında, imparatorluğun dört bir köşesinde yüklendiği ağır sorumluluk isteyen görevler, hem ona üstün başarılar kazandırmış hem de 1905'te başlayıp 1918'de Mondros Mütarekesi'nin imzalandığı tarihe kadar uzanan yıllar, onun yaşamında bilfiil içinde bulunduğu ve yaşamış olduğu gerçeklere dayanan engin bir tecrübe ve olgunlaşma dönemi olmuştur. İşte M. Kemal, 19 Mayıs 1919 tarihinde Samsun'a çıktığı zaman, böyle olgunlaşmış ve gelişmiş çok yönlü bir kişilik yapısına sahipti. Ayrıca, Nutuk'un başında, "*Samsun'a çıktığım gün genel durum ve görünüş*" başlığı altında yaptığı açıklamalarda görüldüğü üzere, ülkenin iç ve dış koşulları açısından içinde bulunduğu yürekler acısı durumu gözler önüne sererken, varlığı sona ermiş sayılan bir milletin içinde bulunduğu bu korkunç durumdan mutlaka kurtarılması gereğine bütün benliği ile inanmış ve kendini milletine adamış, varlığını millet varlığı ile birleştirmiş bir kahramandı. Ancak, takdir olunur ki yalnızca inanmak ve kendini milletine adamış olmak çok değerli bir fedakârlık olmakla birlikte yeterli de değildir. Buna daha başka değerlerin de eklenmesi gerekir.

Atatürk 'ün giriştiği pek çetin iç ve dış mücadelelerde, tarihin akışını değiştirme gücüne sahip bir önder niteliğini kazanmış olması, onun düşünce sisteminin ne kadar sağlam, sağlıklı ve derin temellere dayandığının açık bir göstergesidir. Şimdi onun düşünce sisteminde yer alan temel değerleri bazı örneklerle belirtmeye çalışalım:

1. Atatürk 'ün düşünce sisteminde yer alan en önemli özelliklerden biri olayları tahlil ve değerlendirmesindeki isabet ve uzak görüşlülüğüdür; mantık sağlamlığıdır. Nitekim l 9 Mayıs 1919 tarihinde Samsun'a çıkıp da Millî Mücadele'yi başlattığı zaman, ülkemizin ileri gelenlerinde ve aydın kesiminde egemen olan görüş, ya Osmanlı Devleti'ni bir bütün hâlinde koruma düşüncesi ile İngiliz himayesini veya Amerikan mandasını kabul etmek yahut da bölgesel kurtuluş çarelerine başvurmaktı. Ancak, Atatürk, temelleri çökmüş, ömrü tamamlanmış olan Osmanlı Devleti'nin durumunu çok iyi bir tahlil ve değerlendirmeden geçirebildiği için bu kararların hiçbirinde isabet görmemiş, dayandığı temelleri çürük ve mantıksız bulmuştur.[7]

İşte Atatürk'ün bu konudaki sözleri: "*Bu kararların dayandığı bütün deliller ve mantıklar çürüktü, temelsizdi. Gerçekte, içinde bulunduğumuz o tarihle, Osmanlı Devleti'nin temelleri çökmüş, ömrü tamamlanmıştı. Son mesele bunun da taksimini sağlamaya çalışmaktan ibaretti. Osmanlı Devleti, onun istiklali, padişah, halife, hükûmet bunların hepsi anlamı kalmamış boş sözlerden ibaretti.* "*Neyin ve kimin dokunulmazlığı için kimden ne gibi yardım sağlamak isteniyor-*

7 *Nutuk*, Z. Korkmaz yay., Atatürk Araştırma Merkezi Yay., 2006, s. 9.

Levent Şahverdi Arşivi

du?" (*Nutuk*, s. 9). "*O hâlde bu konuda verilecek tek bir karar vardı. O da millî egemenliğe dayanan kayıtsız şartsız bağımsız yeni bir Türk devletini kurmaktı.*" (*Nutuk*, s. 9).

Çünkü temel ilke, Türk milletinin onurlu ve şerefli bir millet olarak yaşamasıdır. Bağımsızlığa erişememiş bir millet medeni insanlık dünyası karşısında uşak olmaktan öte bir muameleye layık görülmezdi. Bu nedenle verdiği karar da ya istiklal ya ölüm parolası ile açık ve kesindi.

Görülüyor ki Atatürk'ün kendisinin de yer yer Nutuk'ta açıkça belirttiği üzere, Millî Mücadele'yi başlattığı zaman dayandığı iki temel hedeften biri, ülkeyi düşman istilasından kurtararak bağımsız bir siyasi yapıya kavuşturmak, ikincisi de Türk toplumunun siyasi yapısında gerçekleştirilecek köklü yenileşmelerle kısa zamanda çağdaş uygarlık düzeyinin ön safında yer alacak gelişmeye açık, saygın bir toplum durumuna getirmekti. Atatürk'ün tam bağımsızlık anlayışı işte böylesine kapsamlı ve bütünleyici derin bir anlam taşımaktadır.

2. Atatürk gerçek bağımsızlığın İstanbul hükûmetinin yaptığı gibi dış güçlerden yardım ve medet umarak değil, bir milletin fiilen gücünü ispatlaması ile mümkün olacağını bildiği içindir ki, gerçekçi bir tutumla Millî Mücadele'yi başlatmıştır. Onun bu konudaki şu sözleri de ilgi çekicidir: "*Türkiye ve Türkiye halkı, bağımsızlığını ve varlığını imhaya yönelik acı darbeler karşısında kaldığı gün, insanlık dünyasında hiçbir dayanak noktasına sahip bulunmuyordu. Yalnız ve ancak kalp ve vicdandaki azim ve imana güvenerek ya bağımsızlığa sahip ve egemen olarak yaşamaya veyahut ölmeye karar verdi. Bu kararın doğal gereği olmak üzere şu anda devam etmekte olan Millî Mücadele'sine başladı.*"[8]

Bu bakımdan Atatürk'ün düşünce sisteminde yer alan önemli bir özellik de onun gerçekçiliğidir.

3. Atatürk'ün düşünce sisteminde yer alan bir temel özellik de derinlemesine bir yurt ve millet sevgisinin varlığıdır. Bu sevgi yüzündendir ki, büyük hizmet ve gayretlerle elde edilen rütbe ve nişanları söküp atmaktan çekinmemiş resmî sıfat ve yetkilerini bırakarak, milletin sevgi ve fedakârlığına güvenerek, onun tükenmez feyiz ve kudret kaynağından ilham ve güç alarak vicdani görevine devam kararı almıştır (*Nutuk*, s. 33).

4. Atatürk'ün düşünce sisteminde yer alan, ülke ve millet sevgisini perçinleyen bir başka özellik de milletine inanmış, onun en güç durumlarda bile ülkesinin bağımsızlığı için katlanacağı fedakârlığa güvenmiş olmasıdır. Onun "*Ben 1919 senesi Mayıs'ı içinde Samsun'a çıktığım gün elimde, maddi hiçbir kuvvet yoktu. Yalnız büyük Türk milletinin asaletinden doğan ve benim vicdanımı dolduran yüksek manevi bir kuvvet vardı. İşte ben bu ulusal kuvvete, bu Türk milletine güvenerek işe başladım.*" (Cumhuriyet gazetesi, l /411937) [9] sözleri ve "*Milletin*

8 *Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri II*, s. 24; Utkan Kocatürk, *Atatürk'ün Fikri ve Düşünceleri*, s. 9.

9 Bu konuda daha geniş bilgi için U. Kocatürk, *Atatürk'ün Fikir ve Düşünceleri,* (Kısalt.: AFD), s. 1, 2.

Levent Şahverdi Arşivi

bağımsızlığını yine milletin azim ve kararı kurtaracaktır." sözleri onun milletinin ruh yapısını çok iyi okuyabildiğinin tanığıdır.

5. Atatürk'ün düşünce sisteminde millî birlik ve beraberlik anlayışının önemli bir yeri vardır. Millî Mücadele'de başarıya ulaşma yolunun önce millî birlik ve beraberlik anlayışına dayandığını çok iyi bildiği için, milletine "kuvayımilliye" (millî güçler) ruhunu aşılamış ve bu sayede gerek düşmana gerek iç hiyanet çetelerine karşı büyük başarılar elde edilmiş olması, toplu bir uyanışın ifadesi olan millî birlik ve bütünlük anlayışını bir milletin başarısında temel öge olarak görmüş olmasındandır. Onun bu konudaki şu sözleri ilgi çekicidir: "*Millet ve biz yok, birlik hâlinde millet var! Biz ve millet ayrı şeyler değiliz. Ve şunu kesin olarak söylemeliyim ki bir millet, varlığı ve bağımsızlığı için her şeye girişir ve bu gaye uğrunda her fedakârlığı yaparsa, muvaffak olmaması mümkün değildir. Elbette muvaffak olur. Muvaffak olamaz ise, o millet yaşadıkça ve millî bir birlik anlayışı ile her türlü fedakârlıkta bulundukça başarı elde edememesi hatıra gelmez ve böyle bir şey söz konusu olamaz.*"[10]

6. Atatürk'ün Millî Mücadele boyunca gösterdiği askerlik gücü ve öteki komutanlara da öncülük eden Türk ordusunu yönetme konusundaki dehası, onun düşünce sisteminde kendine güven ve cesaretle ilgili köklü bazı değerlerinde yer aldığını göstermektedir. O, Çanakkale Muharebesi'nde: "*Size ben taarruz emretmiyorum; ölmeyi emrediyorum.*" diyerek hem kendi şahsında hem de savaşan ordusunda ölüm korkusunu ve manevi çöküntüyü yenme gücünü gösterebilmiş bir kahramandır. Atatürk'ün millete cesaret ve yeni bir iman aşılama konusundaki şu sözleri de ilgi çekicidir. "*Aciz ve korkak insanlar, herhangi bir felaket karşısında milletin de hareketsiz kalmasına, çekingen bir hâle gelmesine yol açarlar. Beceriksizlik ve tereddütle, o kadar ileri giderler ki âdeta kendi kendilerini küçük görürler. Derler ki biz adam değiliz ve olamayız! Kendi kendimize adam olmamıza imkân yoktur. Biz kayıtsız ve şartsız, mevcudiyetimizi bir yabancıya bırakalım. Balkan Muharebesi'nden sonra milletin, özellikle ordunun başında bulunanlar da, başka biçimde fakat aynı anlayışı izlemişlerdir. Türkiye'yi böyle yanlış yollarda batma ve yok olma vadisine götürenlerin elinden kurtarmak lazımdır. Bunun için bulunmuş bir gerçek vardır, ona uyacağız. O gerçek şudur: Türkiye'nin düşünen kafalarını, büsbütün yeni bir imanla donatmak... Bütün millete taze manevi bir güç vermek!"* (*Nutuk;* Kocatürk, *age.,* s. 18). Bu durum aynı zamanda, Atatürk'ün karar verme ve irade gücünün sağlamlığına da işaret etmektedir.

7. Atatürk'ün düşünce sisteminde yer alan çok önemli bir özellik de siyasi varlıkta ve toplum yaşamında her şeye kişilerin değil, ancak ve ancak, yalnız toplumun egemen olduğu görüşünün benimsenmiş olmasıdır. Bu temel görüş dolayısıyladır ki Millî Mücadele dönemi boyunca Amasya Genelgesi'nden başlayarak Erzurum ve Sivas Kongrelerine ve 23 Nisan 1920 tarihinde Türkiye Büyük Millet Meclisinin açılışına kadar yürüttüğü bütün siyasi hareketi, millet adına yapmış

10 Mazhar Müfit Kansu, *Erzurum'dan Ölümüne Kadar Atatürk'le Beraber*, C. II, s. 346; U. Kocatürt, age., s. 15)

Levent Şahverdi Arşivi

ve millete mal etmiştir. Daha sonra 23 Nisan'ın yeni yetişmekte olan gençlere bir bayram günü olarak armağan edilmesi de yine milletin geleceğine ve millî egemenliğe verilen bir değerin ifadesidir.

"*Hürriyet ve istiklal benim karakterimdir*." (Karat, age., s. 39) diyen Atatürk millî egemenliğin anlamını şöyle açıklamıştır: "*'Kayıtsız şartsız' deyimiyle belirtilen egemenliği, milletin üzerinde tutmak demek, bu egemenliğin bir zerresini, sıfatı, ismi ne olursa olsun hiçbir makama vermemek, verdirmemek demektir. Bununla kastettiğim manayı kolaylıkla anlayabilirsiniz.*" (*Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri II*, s. 90).

İşte bu gerekçe iledir ki 29 Ekim 1923 tarihinde ilan edilen Cumhuriyet rejimi, kayıtsız ve şartsız olarak millete mal edilmiştir.

Atatürk'ün düşünce sisteminde yer alan "milliyetçilik" ve "halkçılık" anlayışı da egemenliğin millete ait olduğunun bir başka açık ifadesidir.

8. Bilindiği gibi, Cumhuriyet'in ilanından sonra, Atatürk, "tam bağımsızlık" düşüncesinin bir gereği olarak Türkiye Cumhuriyeti halkını çağdaş değerlere ulaştıracak "Atatürk ilkeleri" diye adlandırılan birtakım köklü sosyal yenileşme hareketlerine girişmiştir. Çünkü sosyal yapısı sağlam temellere dayanmayan ve gelişmeye açık olmayan bir toplumun, Osmanlı Devleti'nin geçirdiği gerileme süreçlerinde görüldüğü üzere, önünde sonunda yıkılmaya mahkûm olacağını bildiği için sosyal yapıdaki yenileşme hareketlerine büyük bir ağırlık vermiştir. Bu düşünce ile yapılan atılımlar hiç şüphe yok ki onun düşünce sisteminde yer alan "modernleşme" veya "çağdaşlaşma" ilkesinin uygulamada ortaya koyduğu verimli sonuçlardır. Sistemli ve çok yönlü bir düşünce yapısının ifadesidir.

9. Çağdaşlaşmanın niteliği konusunda Atatürk 'ün düşünce sisteminde yer alan temel ögelerden biri de topumu yönlendirirken kalıplaşmış ve artık toplumu geliştirme gücünü de yitirmiş geleneksel birtakım kural ve alışkanlıklar yerine, müspet bilim anlayışının ve çağdaşlaşma ölçülerinin gerekli kıldığı yapıcı, yaratıcı ve geliştirici ilkeleri benimsemiş olmasıdır. Osmanlı Devleti'nin, doğunun her şeyi tabiat üstü güçlere ve din temelindeki hukuk anlayışına dayandıran toplum tipine karşı, o, Batı dünyasının Rönesans'tan sonra müspet bilim anlayışına dayanarak elde ettiği çağdaş değerlere sahip bir toplum yaratmak istemiştir. Millî Mücadele'de Batılı düşmanlara karşı çok çetin savaşlar verdiği hâlde, Cumhuriyet'in ilanından sonra Batı'ya yönelmiş olması bundandır. Ancak, bu yöneliş Tanzimat Dönemi'nde görüldüğü gibi, asla bir Batı taklitçiliği niteliğinde değildir. Batı'yı Batı yapan temel değerleri kendi ulusal değerlerimizle kaynaştırarak sosyal ve kültürel gelişmeye açık, sağlıklı bir toplum yapısı oluşturma amacına dayanmaktadır. Görülüyor ki iki toplum yapısı arasında çok büyük bir nitelik farkı vardır. Atatürk, düşünce sistemindeki bu temel ilkeyi: "*Büyük davamız en medeni ve en müreffeh millet olarak varlığımızı yükseltmektir.*" sözüyle dile getirmiştir.

10. Atatürk'ün düşünce sisteminde yer alan çok önemli bir özelliği de yapılacak yeniliklere toplumu önceden hazırlama anlayışıdır. Türk halkını yüzyıllardır

Levent Şahverdi Arşivi

alışageldiği geleneksel değerlere bağlı toplum yapısından sıyırıp çağdaş değerlere sahip bir toplum yapısına kavuşturmak elbette kolay iş değildir. Bu dava toplumda bir yapı değişikliği, bir kültür değişikliği idi ve büyük bir cesaret işiydi.

Atatürk, Türk insanın geleceğini düşünerek toplumsal yenileşme konusunda büyük bir cesarete sahipti. Ancak, o, hiçbir şeyi topluma tepeden inme bir oldu bitti ile kabul ettirme düşüncesinde olmamıştır. Ele aldığı her konuda, önce araştırarak, okuyarak ve düşünerek kendisini daha sonra da toplumu, uygulayacağı yeniliklere hazırlama ilkesini benimsemiştir. Bunun tipik bir örneği Latin harflerinin kabulünden birkaç yıl önceki tartışmalarda görülür. Atatürk, Arap yazısı Türkçenin yapı ve işleyiş özelliklerine uymadığı için ta 1907 yılından beri Latin harfleri ile ilgilendiği ve bir alfabe değişiminin gereğine inandığı hâlde, 1923 yılında İzmir'de toplanan İktisat Kongresi'nde, delegelerden Ali Nazmi ile arkadaşlarının Latin harfleri kabulü konusunda verdikleri öneriye ve bu sırada İzmir'de H. Cahit Yalçın'ın İstanbul gazetecileri ile yapılan bir toplantıda aynı öneriyi ileri sürmesine en başta Atatürk karşı çıkmış; bu öneriyi olumlu karşılamamıştır. Çünkü, o yıllarda Türk toplumu daha böyle bir değişim ve yeniliği kabule hazırlıklı değildi. Önce toplumun böyle bir değişme elverişli duruma getirilmesi gerekiyordu. Nitekim Atatürk daha sonraki yıllarda bu tutum ve isteksizliğinin nedenini Falih Rıfkı (Atay)'ya "*Hüseyin Cahit bana vakitsiz bir iş yaptırmak istiyordu. Yazı inkılabının zamanı daha gelmemişti.*"[11] diye açıklamıştır.

11. Görülüyor ki Atatürk'ün düşünce sisteminde yer alan önemli özelliklerden biri de, kendini, olayların akışına ve tesadüflere bırakan bir yönlendirmeyi değil, kafasında önceden tasarlamış ve sistemli bir sıralamaya koymuş olduğu temel düşünce ve değerleri, teker teker ve sırası geldikçe açıklayarak ve Türk halkını onların gerekliliğine inandırarak uygulamaya almış olmasıdır. Bu durum, onda çok sağlam, derinlemesine bir yöntem yeteneğinin de varlığını ortaya koymaktadır. Nitekim, Nutuk'taki açıklamaları sırasında dile getirdiği "*Uygulamayı birtakım aşamalara ayırmak, olaylardan ve olayların akışından yararlanarak bunları basamak basamak hedefe ulaştırmak*" (*Nutuk*, s. 10-11) ifadeleri böyle ölçülü ve temkinli bir gidişin göstergesidir.

Atatürk, aynı zamanda Türk halkında büyük bir gelişme yeteneğinin varlığına inanıyor ve uygulama yöntemini de buna göre ayarlıyordu. Onun yine yöntemle bağlantılı bu derin sezgisini dile getiren şu sözleri de ilgi çekicidir:

"*Ben milletin vicdanında ve geleceğinde hissettiğim büyük gelişme yeteneğini, bir millî sır gibi vicdanımda taşıyarak, yavaş yavaş bütün topluma uygulatmak mecburiyetinde idim.*" (*Nutuk*, s. 11). Bu ölçü ve anlayış Cumhuriyet'in ilanından sonra çıkarılan kanunlarda ve devrimlerin uygulanış sırasında da kendini göstermektedir. Çağdaşlaşma yönünde önemli adımlar atılırken millî egemenlik anlayışına dayanan demokrasinin ve laik temeldeki hukuk sisteminin ön sırada yer

11 Falih Rıfkı Atay, "Harf Devrimi'nin 25. Yılını Kutlarken", Z. Korkmaz, *Atatürk ve Türk Dili: Belgeler,* C. 1, s. 53.

Levent Şahverdi Arşivi

alması, elbette daha sonraki yeniliklere zemin hazırlayan bir yöntem sıralaması ile ilgilidir. Böyle bir yöntem dolgunluğu dolayısıyladır ki sosyal yapıyı köklü değişimlere açan uygulamaların hiçbirisinde geri adım atılması söz konusu olmamıştır.

12. Atatürk, çok köklü bir devlet anlayışına ve çok mükemmel bir devlet adamı olma özelliklerine de sahiptir. Böyle bir mükemmelliğe sahip olduğu içindir ki devletin yapısını ve milletinin geleceğe uzanan akışını sağlam temellere bağlamak istemiştir. 23 Nisan 1920 tarihinde TBMM'nin açılışı ve 29 Ekim 1923 tarihinde en ileri gelişmiş bir devlet şekli olan Cumhuriyet ilanı ile devletin demokratik temelleri atılmıştı. Ama toplum yapısını yeni boyutlarda şekillendirecek yenilik ve atılımlar, asıl bundan sonra gerçekleştirilecekti. Nitekim bu bağlamda ilkin din-devlet ilişkisi üzerinde durulmuştur.

Din konusu, yalnızca kişi ile Tanrı arasında bağlantı kuran ve saygı duyulması gereken bir inanç sistemi idi. Ancak hukuka kaynaklık edemezdi. Hukukun kaynağı doğrudan doğruya Türk insanının vicdanı idi. Onun için din ile devlet işlerinin birbirinden ayrılması kaçınılmazdı. Bu nedenledir ki, laiklik ve laik temeldeki hukuk anlayışı ön plana alınmış, devletin temel dayanağı hâline getirilerek ve Anayasamızda değiştirilemez bir hüküm olarak yerini almıştır.

Atatürk, toplumun gelişmesinde ve dünyanın ileri düzeydeki devletleri arasındaki itibarında, ulusal değerlerin sentezi niteliğindeki kültürün ne denli önemli olduğunu bildiği için "*Kültür en yüksekte göz diktiğimiz idealdir.*"; "*Türkiye Cumhuriyeti'nin temeli kültürdür.*" sözleriyle, kültürü devlet felsefesinin temel taşı yapmıştır. Bundan dolayı da kültür ve sanat alanındaki düzenlemelere büyük yer vermiştir.

Milletlerin geçmişten günümüze ve günümüzden geleceğe uzanan varlığının tarihle ve tarih bilinci ile çok yakından ilgili olduğunu bildiği için Türk tarihinin derinliklerine inen araştırmalara öncülük etmiştir.

Dilin bir millet varlığı ile eşdeğerde olduğunun bilincine varmış bir devlet adamı olarak Türk dili üzerine de aynı duyarlıkla eğilmiştir. Bu konulara hayatını vakfederek Tarih ve Dil Kurumlarını kurmuştur. Bu alanda yapılacak derinlemesine araştırmaların ortaya koyacağı verimli sonuçları daha o günden görebildiği için, önce bu iki Kurumun ileride birer akademik yapıya kavuşturulmasını tavsiye etmiş (TBMM'nin 1936 yılı açış konulması); daha sonra da bütün kişisel gelirini bu iki kuruma bağışlamıştır.

Dil Devrimi ile gelişmeye çok elverişli olan Türk dilinin, zamanla zengin bir kültür dili durumuna getirilmesi idealinin gerçekleşmesi ve halkımıza bu yönde uyandırılacak bilincin canlı tutulması için 1. Türk Dili Kurultayı'nın açılış günü olan 26 Eylül'ü her yıl kutlanacak bir bayram hâline getirmiştir. Bu tutum, ondaki yaratıcılığın dilde odaklanmış ve yine millete yönelmiş asil bir görüntüsüdür.

Kültürün öteki alanlarında gerçekleştirdiği daha birçok yenilik ve sanatın çeşitli yönlerdeki ilerlemesine sağladığı önlemler hep Atatürk'ün devlet anlayı-

Levent Şahverdi Arşivi

şındaki köklülük ve derinlikte ilgilidir. Millî kültürün bir toplumu şekillendiren değerler bütünü olduğunu derinden kavramış olmasındandır.

Bu bağlamda kadın haklarına verilen değer de büyük bir anlayışın ürünüdür. Atatürk, ülke ve millet hizmetine soyunanların her türlü ilham ve kudret kaynağının milletin kendisi olduğuna inanan Türk kadınının asaletine ve fedakârlığına yakından tanık olan bir önder olarak, kadın haklarına büyük değer vermiştir. Kadın-erkek ayrımını ortadan kaldırarak Türk kadınına eğitimde, hukukta, siyasette ve sosyal alanda eşitlik tanımıştır. Böylece, o gün dünyaya ancak peçe altından bakabilen Türk kadını, eğer bugün dünya çapında ve çok yönlü başarılar elde edebiliyorsa, bunu elbette Ata'sındaki köklü devlet adamlığı anlayışına borçludur.

Atatürk, eğitimin bir toplumun kalkınmasındaki şaşmaz etkinliğini bütün yönleri ve incelikleri ile derinden kavramış olduğu içindir ki, icraatında çok yönlü ve birleştirici bir eğitim reformuna yer vermiştir.

Atatürk'ün devlet adamlığındaki derinlik, dış politika ve siyaset bilimi açısından da ilgi çekicidir. O, dış siyasetin çok ilgili bulunduğu ve dayandığı temelin iç teşkilat olduğu noktasından hareket ederek bu konuda izlenmesi gereken ilkenin "milli siyaset" olduğu görüşündedir (*Nutuk*, s. 297, 298). Onun dış politikasının temel niteliği amaç ve hedef tespitindeki ustalığıdır. Bu ustalık; taktikte ustalık, diyaloğa açık olmak; dünü, bugünü ve yarını başarılı olarak kavrayabilmek, güvenirlik, önce kendi gücüne dayanma, aktif fakat serüvencilikten uzak durma gibi birtakım temel özellikleri içine almaktadır.[12]

13. Atatürk'ün üzerine parmak basılacak çok önemli bir özelliği de yapılacak işlerde daima gerçekçiliğe dayanan akıl, mantık ve bilim yolunu benimsemiş olmasıdır. Dünyanın birçok liderinde görüldüğü gibi, kendini asla belirli ideolojilerin esiri yapmış bir önder olmamıştır. Hep gerçeklere dayanmış; hayatta en iyi, en gerçek yol göstericinin akıl ve bilim yolu olduğuna inanmıştır.[13] Nitekim zaman zaman tarih ve dil konularında birtakım sorunlarla karşılaşıldığında, o sorunların çözümü için mutlaka üstün değerde bilim adamları yetiştirme gereği ne inandığı içindir ki çok yönlü ve çok özel nitelikli bir bilim yuvası olan Dil ve TarihCoğrafya Fakültesini kurmuş (1935), bu Fakülteyi Batı'dan getirdiği dünya çağındaki bilim adamları ile güçlendirmiştir.

Atatürk'ün bu özelliğini onun hemen her icraatında görmek mümkündür.

14. Atatürk'ün düşünce yapısında yer alan bir başka temel özellik de Türk gençliğine karşı duyduğu sonsuz güvendir. Onun daha 1918 yılı Mayıs'ında bir fotoğraf üzerine el yazısı ile yazdığı şu satırlar çok ilgi çekicidir: "*Her şeye rağmen muhakkak bir nura doğru yürümekteyiz. Bende bu insanı yaşatan kuvvet, yalnız aziz memleket ve milletin hakkındaki sonsuz muhabbetim değil; bu günün*

12 Bu konuda ayrıntılı bilgi için *Atatürkçü Düşünce Elkitabı,* Atatürk Araştırma Merkezi Yay., Ankara 2004, s. 145-160'a bk.

13 Onun bu inancı "*Hayatta en hakiki mürşit ilimdir*." özdeyişinde yer almıştır.

Levent Şahverdi Arşivi

karanlıkları, ahlaksızları, şarlatanlıkları içinde sırf vatan ve hakikat aşkıyla ışık serpmeye ve aramaya çalışan bir gençlik gördüğümdendir."[14]

Atatürk'e göre genç olmanın ölçüsü yalnızca yaş değildir. Yaşın yanında, belirlenen ilkelere, başarılan devrimlere inanç ve bağlılıktır. Atatürk gençlik anlayışını şöyle tanımlamaktadır: "*Benim anladığım gençlik, Türk inkılabının fikirlerini ve ideolojisini benimseyip gelecek nesillere aktarabilecek kimselerdir. Benim nazarımda 20 yaşındaki bir yobaz ihtiyardır, yetmiş yaşındaki bir idealist de ter-ü taze bir gençtir. İşte benim anladığım Türk genci.*"[15]

İşte bu güven dolayısıyladır ki *Nutuk*'un son bölümünde (Türk gençliğine bıraktığım emanet), o gün elde edilen kazançların "*asırlardan beri çekilen millî felaketlerin yarattığı uyanıklığın eseri ve bu aziz vatanın her köşesini sulayan kanların bedeli*" olduğunu dile getiren özdeyiş niteliğindeki çok derin anlamlı bir söyleyişle, Cumhuriyet'in sonsuza kadar korunmasını Türk gençliğine emanet etmekten çekinmemiş; bundan büyük bir gurur duymuştur.

15. Atatürk 'ün düşünce sisteminde yer alan ve dehasını berkiştiren en belirgin özelliklerden biri de insan sevgisine ve insana değer verme anlayışına dayanan "barışçılık" ilkesidir.

Yaşamının önemli bir bölümünü ve gençlik yıllarını, ileri gelen dünya devletlerinin bencilliklerinin doğurduğu korkunç mücadeleler içinde geçirmiş olan Atatürk, gerek her milletin kendi ülkesinde gerek milletlerarası ilişkilerde taşıdığı derin anlam dolayısıyla, düşünce sisteminde "*Yurtta sulh dünyada sulh*" ilkesine de büyük bir değer vermiştir. O, iç barışın, bütün insanların mutluluğu açısından dış barışla tamamlanması gereğine inanmıştır. Ancak, içte ve dışta barışın temel dayanağının da bu barışı koruyacak güçte ol maya bağlı bulunduğu gerçeğini vurgulamayı da ihmal etmemiştir.

Atatürk'ün kişilik yapısını oluşturan ve dehasındaki çok yönlülüğü ortaya koyan daha başka örnekler de sıralanabilir. Ancak, zaman sınırını göz önünde tutarak konuyu bağlamak istiyoruz.

Sonuç olarak yukarıda verdiğimiz örneklerde açıklamaya çalıştığımız üzere, M. Kemal Atatürk, düşünce sistemini besleyen çok yönlü deha özellikleri ile kendi varlığını, ülkesine, çok sevdiği milletine ve yüksek düzeydeki barış anlayışı ile insanlık dünyasına vakfetmiş bir ulusal önder, bir dünya değeridir.

Sözlerime son verirken onun aziz hatırası önünde sevgi, saygı ve şükran duyguları ile eğiliyorum.

---

14 İlker Alp, "Atatürk ve Türk Gençliği", *Atatürkçü Düşünce El Kitabı,* Atatürk Araştırma Merkezi Yay., 2004, s. 244 ve not 3'te gösterilen kaynaklar.

15 İlker Alp, *age.,* s. 247 ve not l4 'te gösterilen kaynaklar.

Levent Şahverdi Arşivi

Levent Şahverdi Arşivi

MUSTAFA KEMAL ATATÜRK'ÜN BÜYÜK *NUTUK* ADLI ESERİNİN TARİHÎ VE GÜNCEL DEĞERİ ÜZERİNE*

M. Kemal Atatürk, bütün dünyanın yakından tanıdığı üstün niteliklere sahip bir asker ve olağanüstü kişilik yapısında bir devlet adamıdır. O, Birinci Dünya Savaşı'ndan sonra, temelinden çökmüş ve parçalanmış olan Osmanlı Devleti'nin yıkıntıları arasından çekip çıkardığı Türk ulusunu, verdiği amansız savaşlarla sömürge olmaktan kurtarıp bağımsızlığa kavuşturmuştur. Evet ama, komutan Mustafa Kemal'in *Millî Mücadele* ile ulaştığı bu olağanüstü başarı, düşünür Mustafa Kemal için yeterli olmamıştır. Ona göre verilen savaş, yalnızca Türk toplumunu gerçek bağımsızlığa götüren araç, aşılması gerekli bir süreçten ibaretti. Daha sonra yapılacak çok şey vardı. Onun: "*Hiçbir zafer gaye değildir. Zafer ancak kendinden daha büyük olan bir gayeyi elde etmek için belli başlı bir araçtır. Gaye fikridir. Zafer bu fikrin gerçekleşmesine hizmet oranında bir değer taşır*." sözlerinin altında yatan derin anlam, Türk toplumunu siyasal, sosyal ve kültürel yönleri ile ulusal egemenlik temelinde çağdaş bir yapıya kavuşturabilme gereğinin ifadesidir. Çünkü gerçek bağımsızlık ancak bu yolla sağlanabilecektir. İşte bu nedenledir ki ülkenin düşmandan temizlenmesinin hemen ardından Cumhuriyet ilan edilmiş; onun arkasından da belirli bir düzen içinde *Atatürk Devrimleri* dediğimiz kültürel temelde bir dizi yenilikler yapılarak Türk ulusuna çağdaş ve modern bir devlet olma yolu açılmıştır.

* * *

Toplumların ve milletlerin dünya içindeki varlıkları geçmişten geleceğe uzanan tarihî birer akış hâlindedir. Bu tarihî akış içinde bir toplumun bağımsız, kişilikli ve gelişmeye açık bir yapıda yol alabilmesi, çeşitli etkenlere bağlıdır. Bu etkenler arasında bir toplumun veya toplumların özünü oluşturan temel özellikler yanında, o toplumları yönlendirme durumunda olan önderlerin de önemli birer yeri vardır. Bunlar, felaketli dönemlerde ortaya çıkıp, olağanüstü yetenekleri ile, temsil ettikleri toplumlara öncülük eden, onları sağlıklı ve yapıcı bir doğrultuda yönlendirerek geleceklerini güvence altına alan üstün nitelikli kişilerdir.

Yalnız şurası da bir gerçektir ki bu üstün yetenekli önderlerin uluslarına kazandırdıkları temel değerlerin zaman içindeki geliştirici yeni değerlerle besle-

---

* *Türk Dili*, S. 668 (Ağustos 2007), s. 321-331.

Levent Şahverdi Arşivi

nerek yüzyıllarca sürebilmesi, ancak gelecek kuşakların bunların ne denli çetin güçlüklerle elde edilebildiğini bilmelerine ve toplumun temel yapısını oluşturan bu tarihî gerçeklere bütün duyarlıkları ile sahip çıkabilmelerine bağlıdır. İşte bu nedenle, tarihin yetiştirdiği müstesna kişiler arasında, geçirilen felaketli dönemlerin bir daha geri dönmemesi ve tarihten edinilen tecrübelerin bir ibret levhası olarak geleceğe ışık tutması, toplumun sağlıklı bir doğrultuda yol alabilmesi için düşüncelerini ve icraatlarını özlü bir anlatımla yazılı belgeler hâlinde ölümsüzleştirenler vardır. Ülkesine yaşam iksiri sunmuş bir önder olan Atatürk'ün derinlemesine bir uzak görüşle ve *Nutuk* adlı eseri ile yerine getirdiği tarihî bir temel görev de budur.

* * *

Atatürk'ün kaleminden çıkmış ve yayımlandığı tarihten başlayarak yurt içinde ve yurt dışında derin izler bırakmış olan *Nutuk*, içine aldığı konular bakımından 19 Mayıs 1919 ile 20 Ekim 1927 tarihleri arasındaki dokuz yıllık dönemi kapsayan ve ulusal tarihimizde çok duyarlı bir dönüm noktası oluşturan olayları, bunlarla ilgili siyasi ve sosyal gelişmeleri, o olayların içinde yaşamış, başında bulunmuş, gelişmeleri bizzat yönetmiş olan yetkili kişinin, Mustafa Kemal Atatürk'ün kaleminden ayrıntılı bir anlatımla, Türk milletine, Türk gençliğine ve dolaylı yoldan dünya kamuoyuna gerçek yönleri ile yansıtan bir kaynak eserdir. Eserde ele alınan olaylar, özlü, çok güçlü, etkileyici ve yerine göre veciz söylemlere bağlanan, bir üslup mükemmelliği içinde tıpkı bir sinema şeridi gibi gözler önüne serilmiştir. *Nutuk* bu özelliği ile hitabet sanatının da doruğuna yükselmiş bir eserdir.

Bu eser, 15-20 Ekim 1927 tarihleri arasında o zamanki CHP'nin Ankara'da toplanan İkinci Kurultayı'nda yine Atatürk tarafından 36,5 saat süren ve altı günde okunan bir hitabeye yani ulusa sesleniş niteliğinde bir anlatıma dayandığı için *Nutuk* adını almıştır.

Nutuk, Atatürk tarafından okunduktan sonra 1927 yılında biri asıl metin, diğeri belgeler olmak üzere, Arap harfleri ile büyük boyda, 2 cilt hâlinde basılmıştır. Ayrıca bir de lüks baskısı yapılmıştır.

Latin alfabesinin kabulünden sonra 1934 yılından başlayarak yedi, sekiz baskısı yapılmış; daha sonra da dil bakımından sadeleştirilmiş baskıları yapılmıştır. *Nutuk*'u sadeleştirme mutluluğuna erişenlerden biri de ben olmuşumdur.

Yukarıda *Nutuk*'un bir kaynak eser olduğuna işaret ettik. Evet, *Nutuk* siyasal ve ulusal tarihimizin birinci elden pek değerli bir kaynak eseridir. Çünkü bu eserin sahibi, olayları yalnızca önündeki belgeleri inceleyerek tarihî gerçeklere ulaşmak isteyen bir tarihçi değil, doğrudan doğruya bu olayların içinde yaşayan ve o tarihi yapanın kendisidir. Tarihi yapan ile yazanın aynı kişilikte birleşmiş olması, onu benzerleri ile karşılaştırılamayacak üstün değerde bir eser durumuna getirmiştir.

Bu tarih yapıcısı, eserini bazı noktalarda da olsa, olası yanlış yorumlardan koruyabilmek için eserde gerektikçe mektup, telgraf, bildiri, genelge, rapor, kong-

Levent Şahverdi Arşivi

re tutanakları gibi resmî belgelerin tanıklığına da başvurmuş; o dönemde, bu işlerden sorumlu olan kişilerden bilgi ve notlar almış ve *Nutuk* daha müsvedde hâlinde iken yazdığı bölümleri; çevresindeki zevatın ciddi tartışma ve eleştirmesine sunmuştur. Böylece anlatılanları tarihin gerçek rayına yerleştirmek istemiştir. Biz bu konuda bugün rahmetli Prof. Dr. Afet İnan[1] ile Yakup Kadri Karaosmanoğlu'nun[2] verdiği ilgi çekici bilgilere sahip bulunmaktayız. Bu aktarmalar ve gösterilen titizlik, Atatürk'ün yalnız savaş alanlarında değil, tarihî gerçeklere bağlılık konusunda da ne denli duyarlı bir kişilik yapısında olduğunu ortaya koymaktadır:

Nutuk, içeriği ve taşıdığı özellikler açısından çok yönlü bir eserdir denebilir. Bu eserde, Birinci Dünya Savaşı sonlarında, ülkemizin parçalanmış, düşman çizmeleri altında çiğnenmiş perişan durumundan başlayarak, Kurtuluş Savaşı boyunca verilen mücadele, çekilen çile ve milletçe katlanılan fedakârlıklar, iç politikada çıkar çatışmalarına dayanan açmazlar iç ve dış tahriklerin ortaya çıkardığı isyanlar, İtilaf Devletlerinin dümen suyunda giden İstanbul hükûmetinin akıl almaz davranışları, dış politikadaki ince hesaplar ve baskılar, bağımsızlık yolundaki inançlı mücadele, sosyal ve kültürel varlığımızın gerekli kıldığı atılımların ifadesi olan devrimler ile bunlara karşı çıkanlara gösterilen bilinçli direnme gibi pek çok olay ve olgu, etkileyici bir anlatım ve müstesna bir üslupla dile getirilmiştir. Böyle bir içerik ile 19 bölüm hâlinde ele alınan gelişmeler:

1. Kurtuluş Savaşı (İstiklal Harbi),

2. Cumhuriyet'e yöneliş ve Cumhuriyet'in ilanı,

3. 1923-1927 arasında gerçekleştirilen ve hepsi de laik devlet yapısı anlayışına dayanan kültürel oluşumlar niteliğindeki devrimlerle ilgili gelişmeler olmak üzere kendi içinde üç ana bölüme ayrılabilir. Eserde bu dönemlerin tahlil ve değerlendirmelerine dayanan gerçekçi derin görüşler yer almıştır.

Nutuk'u niteliği ve taşıdığı başlıca temel özellikler açısından ele alırsak, iki temel noktadan hareket ederek değerlendirebiliriz.

Bunlardan birincisi olay ve olguların geçtiği dönemde ilgili yönü ve tarihî değeridir. İkincisi de günümüz açısından bizi aydınlatan, bize ışık tutan güncel yönüdür. Şimdi bu iki yönü kısa ölçülerle açıklamaya çalışalım.

I. *Nutuk'*un Tarihî Değeri:

1. Mustafa Kemal Atatürk, bir kurtuluş savaşı vermeden ülkenin selamete çıkamayacağını çok iyi kavramış olduğundan, *Nutuk*'ta, 19 Mayıs 1919'da Samsun'a çıktığı gün, ülkenin içinde bulunduğu yürekler acısı genel durumu Türk

1 Afet İnan, "Atatürk'ün Büyük *Nutuk*'unun Müsveddeleri Üzerinde Arkadaşlarının Eleştirilerini Dinlemesi ve Gençliğe Seslenişi", *Atatürk'ün Büyük Söylevi'nin 50. Yılı Semineri*, TTK Yay., Ankara 1980, s. 235-245.

2 Y. Kadri Karaosmanoğlu, "Hatıralar: Yorulmak Bilmez Atatürk", *Ulus* Gazetesi, 13 Temmuz 1961.

Levent Şahverdi Arşivi

halkının gözleri önüne sererek konuya girmiştir. Gerçekten de o sayfalar gözden geçirildiği zaman görüleceği üzere Osmanlı Devleti'nin içinde bulunduğu grup Birinci Dünya Savaşı'nda yenilmiş, şartları ağır bir ateşkes antlaşması imzalanmıştır. Millet yorgun, yoksul ve güçsüzdür. Saltanat ve hilafetin başındaki Vahdettin, şahsını ve tahtını koruyabileceğini hayal ettiği alçakça önlemler içindedir. Hükûmet ise aciz, onursuz ve korkaktır.

Ordunun elinden silahları ve cephanesi alınmış ve alınmaktadır. İtilaf Devletleri birer bahane ile Anadolu'ya çıkmış; Anadolu, doğusundan batısına, kuzeyinden güneyine İngiliz, Fransız, İtalyan ve Yunan işgali altına girmiştir. Her tarafta yabancı subay ve memurlar ile özel ajanlar kol gezmektedir.

Bunun dışında, ülkenin her köşesinde, Hristiyan azınlıklar gizli veya açıktan açığa kendi özel emel ve maksatlarını gerçekleştirmeye, devleti bir an önce çökertmeye çalışmaktadır. Farkında olunmadığı hâlde başsız kalmış olan millet, karanlıklar ve belirsizlikler içinde olup bitecekleri beklemektedir. Ordu ismi var cismi yok bir durumdadır.

Bu durumun dehşet ve korkunçluğu karşısında ülkenin her köşesinde, birtakım kurtuluş çareleri aranmaya başlamıştır. Ancak, bu arayışın ortaya koyduğu sonuçlar:

1. Ya İngiliz himayesini,

2. Ya Amerikan mandasını istemek,

3. Yahut da *Vilayat-ı Şarkiye Hukuk-ı Milliye Cemiyeti* (Doğu İllerinin Ulusal Haklarını Savunma Derneği), *Trakya Paşeli Cemiyeti* gibi adlarla kurulan dernekler kanalı ile bölgesel kurtuluş çarelerine başvurmaktı.

Ancak, Atatürk bu kararların hiçbirisinde isabet görmemişti. Çünkü dayandığı bütün deliller çürük ve temelsizdi. Bu durumda verilecek tek bir karar vardı. O da *Ya İstiklal ya ölüm!* parolasında ifadesini bulan ve *kayıtsız şartsız ulusal egemenliğe dayanan, bağımsız bir Türk devleti kurma kararı idi*.

İşte *Nutuk* bu şartlar altında mücadeleye atılan ve tarihin akışını değiştiren bir önderin, varlığı sona ermiş sayılan bir milleti, temelleri çökmüş olan bir imparatorluğun yıkıntıları arasından çekip çıkararak nasıl çağdaş ve ulusal bir devlet kurduğunun belgelere dayanan anlatımıdır.

2. Bu üstün başarı hiç şüphe yok ki, Atatürk'ün olağanüstü yeteneklere sahip bir önder olması, Millî Mücadele arkadaşlarının kendisi ile kenetlenip büyük fedakârlıklara katlanması millî uyanışın ve ulusça bütünleşmenin bir göstergesi olan *Kuvayımilliye* (Ulusal Güçler) ruhunun yaratılması ve Türk halkının her türlü güçlüğü göğüsleyebilecek olağanüstü özveri göstermesi ile elde edilmiştir. Bu bakımdan *Nutuk* yapılacak devrimleri rayına yerleştirebilmek için *Kuvayımilliye ruhu* diye adlandırılan toplum bilincinin, nasıl bağımsız, demokratik, laik bir devlet kurma ideali etrafında birleştirilmiş ve nasıl ulusal birlik ve beraberlik duygusu ile birbirine kenetlenmiş olduğunun da tanıklarını veren bir eserdir.

Levent Şahverdi Arşivi

3. Atatürk'e göre, bağımsızlık savaşının kazanılması ile elbette iş bitmiş sayılamazdı. Onun *Nutuk*'ta *istiklal-i tam* diye nitelendirdiği gerçek bağımsızlık, Türk toplumunu siyasi, sosyal ve kültürel yanları ile ulusal egemenlik temelinde çağdaş, laik bir devlet yapısına kavuşturmaktı. İşin bu aşamasını gerçekleştirmek de kolay değildi. Ama bu konuda peyderbey, sırası geldikçe uygulanan yöntem de dâhiyane idi. İşte 23 Nisan 1920'de TBMM'nin açılışı, 1921 Anayasası'nda yapılan değişiklikler ve Lozan Barış Antlaşması'ndan sonra 29 Ekim 1923'te Cumhuriyet'in ilanı ile devletin demokratik temelleri atılmıştır. Osmanlı Devleti'nin en önemli yıkılış nedenlerinden biri, devlet yapısının gelişmelere engel olan kalıplaşmış din temelleri üzerine oturtulmuş olmasıydı. Türkiye Cumhuriyeti çağdaş gelişmelere köstek olmayacak bir yapıya oturtulmalı idi. TBMM'nin verdiği kararlar ile 16 Mart 1922'de saltanatın, 30 Mart 1924'te hilafetin ve Şer'iye Evkaf Bakanlığının kaldırılması, dinî temelde eğitimi de içine alan ikili eğitim yerine, millî bir eğitim sisteminin getirilmesi, Türk devriminin "ulusal egemenlik" ve "laiklik" aşamasını perçinleyen kararlardır. *Nutuk*'ta yeni devletin temel yapısını açıklayan bu gelişmeler dışında, 1923-1927 yılları arasını kaplayan şapka ve kıyafet devrimi, Türk Medenî Kanunu'nun kabulü, tekke, zaviye ve türbelerin kapatılması ile şeyhlik, dervişlik ve müritlik gibi laiklik ilkesi ile bağdaşmayan unvanların kaldırılması konusundaki açıklama ve değerlendirmeler de önemli bir yer alır. Atatürk laik temeldeki Türk Medenî Kanunu'nu aynı zamanda "kadın haklarını da güvence altına alan ve aileyi sağlamlaştıran bir yasa olarak" nitelendirmiştir. Hukukçular, yeni medeni hukukun, kişi hak ve ilişkileri bakımından Türk vatandaşlarının durumunu en ileri ve modern ülkeler düzeyine çıkardığını[3] dile getirmişlerdir. *Nutuk*'un ilgi ve ibretle okunacak sayfalarından bir kısmı da ulusal ve sosyal gelişmeyi köstekleyen engellerin kaldırılması sırasında karşılaşılan güçlüklerin nasıl göğüslendiğini anlatan bölümlerdir.

Gerçi *Nutuk,* 1927 Ekim'ine kadar süren gelişmelerin anlatılması ile sona ermiş bulunmaktadır. Ancak, Atatürk'ün devlet anlayışı ve Türkiye Cumhuriyeti'ni biçimlendiren temel ilkeler, bunları yeterli bulmamıştır. Bundan sonra sıra, milletin ve devletin varlığını dünya durdukça yaşatacak ve onu "çağdaş medeniyet düzeyinin ön safında yer alacak" gelişmiş bir toplum durumuna getirme amacı güden kültürel atılımlara gelmişti. Atatürk bu ideali "*Türkiye Cumhuriyeti'nin temeli kültürdür.*", "*Ulusal kültür en yüksekte göz diktiğimiz idealdir.*"[4] sözleriyle dile getirmiştir. Bunlar 1928 yılında gerçekleştirilen Yazı Devrimi'nden başlayarak dil ve tarih alanlarındaki köklü gelişmeleri içine alan yönlendirmelerdir. Bilime ve bilimsel araştırmalara ağırlık veren kurum ve kuruluşlardır.

Onun her alandaki başarı için işaret ettiği "*akıl*" ve "*bilim*" yolu da çok anlamlı ve gerçekçidir.

---

3 Ahmet Mumcu, *Tarih Açısından Türk Devriminin Temelleri ve Gelişimi*, Ankara 1971, s. 156.

4 *Atatürk'ün Tamim, Telgraf ve Beyannameleri IV*, Ankara 1964, s. 73.

Levent Şahverdi Arşivi

4. *Nutuk* aynı zamanda millet adına, onun yolunu aydınlatmak üzere yapılmış olan bu işlerin, meşruluk ilkesine dayandırılarak yürütüldüğünü, verilen kararların, geçilen uygulamaların derinlemesine bir düşüncenin, uzak bir görüşün, ince bir hesaplamanın, yerinde bir mantığın, bilimsel ölçülerin ve ihtiyatlı bir davranışın ürünü olduğunu ortaya koyan bir eserdir.

Nutuk, bütün bu yönleri ve biraz sonra işaret edeceğimiz önemli özellikleri ile günümüzdeki sorunlara da çözüm getirecek nitelikte bir eserdir.

Şimdi gelelim *Nutuk*'un günümüz açısından taşıdığı değerlere:

II. *Nutuk'*un Güncel Değer ve Anlamı:

Yukarıdan beri yapılan kısa açıklamalar göstermektedir ki Türkiye Cumhuriyeti, üzerinde taşıdığı bütün unvanları söküp atacak kadar yurt ve millet sevgisi ile dolmuş bir askerle, kendi tarihî ve ulusal özelliklerinin Mustafa Kemal'in kişiliğinde şahlanmış olduğunu gören Türk milletinin, onunla sırt sırta, gönül gönüle vererek katlandığı tarifsiz güçlük ve fedakârlıkların eseridir. İmkânsızlıklar içinde mucizeler yaratıldığının dünyaya kanıtlanmasıdır.

Bu kadar çetin mücadeleler ile kurulabilmiş cumhuriyet rejiminin sonsuza kadar devam ettirilebilmesi, ancak bu rejimin temel taşlarını oluşturan değerlerin korunabilmesine bağlıdır. Türk milletinin tarihî, sosyal ve kültürel ihtiyaçlarının ortaya koyduğu bu değerler Anayasamızda "*T.C.'nin demokratik, laik ve sosyal bir hukuk devleti*" olduğu "*Türkiye Devleti'nin ülkesi ve milleti ile bölünmez bir bütün oluşturduğu*", "*dilinin Türkçe*", "*Egemenliğinin kayıtsız, şartsız millete ait olduğu*" tanımlamalarıyla "*ırk, din ve etnik ayrıma dayanmayan bir Türkiye Cumhuriyeti vatandaşlığı*" şeklinde ifadesini bulmuştur.

Ancak, özellikle vurgulamak gerekir ki ne Türkiye, Cumhuriyet'in ilanından beri statik bir yapı ile yerinde saymaktadır; ne de dünyanın öteki devletleri… Bu nedenle, zamanın ve olayların akışı içinde dünya siyasetinde yepyeni koşullara ve çıkar hesaplarına dayanan karmaşık durumlar ortaya çıkabilir. Devletin iç politikasında çok partili ve çok yönlü şekillenmelerden kaynaklanan ve Cumhuriyet'in öz değerlerini aşındıran birbirinden farklı yönetim anlayışları söz konusu olabilir. İşte böyle kritik durumlarda, Cumhuriyet'e ve onun temel değerlerine kim sahip çıkacaktır, sorusu ile karşılaşmak kaçınılmazdır.

Atatürk, ileride karşılaşılması olası böyle önemli bir sorunu da çözümsüz bırakmamıştır. Eserinin sonuç bölümünü ve bütün *Nutuk* metninin özünü oluşturan gençliğe hitabesinde, Türk milletinin özünde var olan sağduyu ve asaleti de görerek; Cumhuriyet'i geleceğin ve geleceklerin güvencesi olan Türk gençliğine emanet etmiştir. Bu bölümde, Atatürk'ün tarihin tecrübelerine dayanarak belirttiği hususlar, milletine ve gençliğe temel görevini hatırlatmakta, tehlikeli dönemlerde onun yolunu bir ışıldak gibi aydınlatarak ona ihtiyaç duyduğu manevi bir güç ve enerji kaynağı olmaktadır.

"*Bugün ulaştığımz sonuç, asırlardan beri çekilen millî felâketlerin yarattığı uyanıklığın eseri ve bu aziz vatanın her köşesini sulayan kanların bedelidir*."

Levent Şahverdi Arşivi

"*Bu sonucu Türk gençliğine emanet ediyorum.*" diyen Atatürk, daha sonra, olası korkunç iç ve dış tehlikeler ile bundan daha da feci olmak üzere iç ve dış güçlerin siyasi ve kişisel çıkarları uğruna, haince bir işbirliğine girebileceklerine de işaret ederek:

"*Ey Türk istikbalinin evladı, işte bu ahval ve şerait içinde dahi vazifen, Türk istiklâl ve cumhuriyetini kurtarmaktır. Muhtaç olduğun kudret damarlarındaki asil kanda mevcuttur.*" diyerek sözlerine ve eserine son noktayı koymuştur.

Bütün davranışlarında dogmatik ölçüleri yani kalıplaşmış fikirleri değil, o günün dünya gerçekleri ile akıl ve mantık yolunu tutmuş olan Atatürk, bu özlü hitabesi ile Türk milletinin geleceği demek olan gençliği, muhtemel olaylar karşısında uyanık tutmak ve bilinçlendirmek istemiştir.

* * *

Bugün Cumhuriyet'in 84. yıl dönümü içindeyiz. Bu 84 yıllık dönemde; devletimiz ve Cumhuriyetimiz, daha modern, daha gelişmiş bir devlet olma yolunda hayli atılımlar yapmış ve genellikle tavizsiz kazanımlar sağlamıştır.

Ancak, içinde bulunduğumuz 21. yüzyıl dünyası da büyük bir değişime uğramıştır. Bu değişimle bilgi, bilişim ve küreselleşme çağına girilerek yeni bir dünya düzeni başlatılmıştır. Küreselleşme gereği dünya küçülmüş ve uluslararası rekabet ön plana çıkmıştır. Bu rekabetin farklı toplumlara getireceği birtakım yararlar olabilir. Yalnız şurası da bir gerçektir ki kendilerini dünyanın efendisi olarak gören devletlerin, her devirde olduğu gibi bu yüzyılda da kendi çıkarları doğrultusunda şekillendirdikleri dünya siyaseti, ister istemez insanı, geçen yüzyılın emperyalist sömürgeci politikaları, bu yüzyılda Orta Doğu'yu hedef alarak ve yeni bir perdelenmeden geçirilerek *demokrasi* ve *küreselleşme* adları altında yeniden ortaya sürülmüştür inancına kaptırıyor. Hepimizin bildiği üzere, dünyanın gözleri önünde gerçekleşen kıyımlar, ulusların karşılaştığı kan gövdeyi götüren felaketler ve izlenen siyasi taktikler, bu inancı daha da pekiştirmektedir.

Büyük devletlerin kendi ulusal çıkarları uğruna, böyle yeni bir dünya düzeni şekillendirme gayretleri karşısında, Türkiye gibi stratejik önem taşıyan ülkeler, çok uyanık olmak ve varlıklarını her yönü ile dimdik ayakta tutabilecek politikalara yönelmek zorundadırlar.

Oysa, üzülerek belirtmek gerekir ki Türkiyemiz, bir süredir uygulanan dış ve iç politika açısından, Cumhuriyet'in temel değerlerini ve şimdiye kadar elde edilen kazanımları tehlikeye atabilecek nitelikte kritik bir dönüm noktasından geçmektedir. Atatürk'ün *Nutuk*'taki gençliğe hitabesinde vurguladığı tehlikeler ile günümüzde, Türkiye'ye karşı öne sürülen birtakım koşullar karşılaştırıldığında, acaba tarih yeniden bir tekerrüre mi giriyor endişesinden kendimizi alamıyoruz!

Konuya dış siyaset açısından baktığımızda, belki gösterilen bütün gayretlere rağmen, başarılı bir sonuç elde edilememiştir. Belki de bu sonuç, tavizci gevşek bir tutumun ürünüdür. Söz gelişi, 1959'dan beri birbirlerinden farklı süreçler hâ-

Levent Şahverdi Arşivi

linde yürütülen görüşmelerle, Türkiye Avrupa Birliği'ne girme mücadelesi vermektedir. Çeşitli aşama ve duraklamalardan geçen bu mücadelenin bugün gözlerimiz önüne serdiği sonuç, Türkiye'yi oyalamak, bu oyalama sürecinde birçok tavizler koparmak ve Lozan Barış Antlaşması'nın temelini çökerterek *Sevr*'in emperyalizme açık bırakma noktasına çekmeye çalışmaktadır. Bu bağlamda Kuzey Kıbrıs sorunu çözülememiştir. Hükûmetin iyi niyetle verdiği taviz, konuyu büsbütün kilitlemiştir. Ambargolar sürüp gitmektedir. Karşımıza iki de bir sözde Ermeni soykırımı çıkarılmakta, Türkiye bunu kabule zorlanmaktadır. Ta Atatürk Döneminde çözüme bağlanmış olan Kürt sorunu, birtakım çıkar hesapları ile yeniden devreye sokulmuştur. 1000 yıldır birlikte yaşayarak etle tırnak gibi birbirine kaynaşmış ve her yurttaş gibi Anayasa'nın güvencesi altında olan Kürt kökenli yurttaşlarımız ile Alevi yurttaşlarımızın azınlık statüsüne alınma zorlamaları ve bölücülük entrikaları ile PKK'nın devreye sokularak T.C.'nin başına terör belasının çöreklendirilmesi, 1926 yılında yapılan devletlerarası antlaşmalarla güvence altına alınmış olan Irak sınırının ve Kerkük Türkmenlerinin bugün karşı karşıya kaldıkları büyük tehlikeler ve daha başkaları...

İç politikaya gelince:

Toplumu hür düşünceye ve sürekli olarak gelişmeye açık tutan laiklik ilkesi yerine, bazı kesimlerin, halkın dinî duygularından yararlanarak dini siyasete alet etme yönündeki tutumları ve bunun sosyal yapıda ortaya koyduğu çok yönlü görüntüler; bu yolla ulusun birlik ve bütünlüğünü tehlikeye sokabilecek gelişme ve kutuplaşmaların baş göstermesi, uzunca bir süredir halkımızı tedirgin etmiş ve fazlasıyla kaygılandırmıştır. Yazılı ve sözlü basının verdiği bilgilere göre, bu yılın 23 Nisan Ulusal Egemenlik Haftası'nda, Türkiye genelinde, dinî temelde on bini aşan program gerçekleştirilmesi, *Kur'an* okuma yarışmalarının düzenlenmesi, Anadolu'nun çeşitli bölgelerinden getirilen küçük yaştaki kızlara çağ dışı kıyafetler giydirilerek ilahiler okutulması, bunun kadın hakları açısından ortaya koyduğu sonuçlar, birtakım irtica tutum ve davranışlarının resmî kurumlarca görmezlikten gelinmesi veya desteklenmesi, yer yer Atatürk resimlerinin ve Türk bayraklarının indirilmesi biçimindeki haberler ve Kutlu Doğum Haftası törenlerine bazı okulların katılması için emirler verildiği yolundaki söylemler halkın sabrını patlama noktasına getirmiştir.

Üstelik bir de dünya politikasında söz sahibi ABD ve AB siyasilerinin, Atatürk devrimleri tutmamıştır. Sırf askerin baskısı ile tutunabilmektedir yolundaki asılsız ve maksatlı iddialarla, laik devlet yapısındaki Türkiye Cumhuriyeti'ni yeniden din temeline doğru çekerek ve *ılımlı bir İslam devleti* gibi gösterecek Atatürk ilke ve devrimlerini zayıflatma, *Misakımillî* anlayışına bağlı birlik ve bütünlüğümüzü parçalama yönündeki gayretleri, ulusça duyulan tedirginliği daha da derinleştirmiştir.

Burada konuyu aydınlatma bakımından bir hususa daha işaret etmek istiyoruz. Büyük çoğunluğu Müslüman olan bir ülkede, din ve Müslümanlık veya başka bir din inancına sahip olmak, kişi ile Tanrı arasındaki bağlantıda elbette önemli bir

Levent Şahverdi Arşivi

yer tutar. Atatürk de dine büyük saygı duymuş ve "*Dinimiz akla en uygun ve tabii bir dindir; bundan dolayı da son din olmuştur.*"[5] diyerek onun insan yaşamındaki önemine işaret etmiştir. Ancak, "*din devleti*" anlayışının geçmiş yüzyıllardaki yıkıntılarını ve Türk toplumuna verdiği zararları göz önünde bulundurarak şöyle gerçekçi bir değerlendirme yapmıştır:

"*Evet din lüzumlu bir müessesedir. Dinsiz milletin devamına imkân yoktur. Yalnız şurası vardır ki din, Allah ile kul arasında kutsal bir bağlılıktır. Mutaassıp İslâmcıların din komisyonculuğuna izin verilmemelidir. Dinden maddi çıkar sağlayanlar alçak kişilerdir. Buna izin vermiyoruz. Bu gibi din ticareti yapan kimseler saf ve masum halkımızı aldatmışlardır. Sizin ve bizim mücadele edeceğimiz ve ettiğimiz bu kimselerdir.*"[6] Görülüyor ki din şu veya bu amaçla bir çıkar sağlama aracı olarak kullanıldığında, özünden sıyrılmakta, temel amacını yitirmektedir.

İşte bir yandan dış politikada kendisini gösteren yabancı dayatmalarının ortaya çıkardığı olumsuz sonuçlar, bir yandan da iç politikada kendini gösteren sosyal nitelikli birtakım endişe ve açmazlar halktaki tedirginliği iyice derinleştirmiştir. Sıkıntı belirtileri gösteren Cumhuriyet'e ve onun temel değerlerine sahip çıkma azmi ile halkımızı meydanlara çekmiştir.

Önde gelen kadın kuruluşları da dâhil olmak üzere yüzlerce sivil toplum örgütlerinin öncülük ettiği mitinglerde, kendi ulusal değerlerine sahip çıkma azmi, genci, ihtiyarı, kadını, erkeği, yurdun dört bir köşesinden koşup gelen köylüsü ve kentlisi ile sayıları milyonu bulan yüz binlerce insanı bir araya getirmiştir. 14 Nisan'da Ankara'da Tandoğan Meydanı'nda başlayıp dalga dalga yayılarak İstanbul'da Çağlayan Meydanı'na daha sonra Çanakkale, Balıkesir, Manisa, Marmaris, Adana, İzmir ve Samsun'a kadar uzanan gösteriler ile coşkulu birer bayrak seli hâlinde yayılan ve genişleyen bu mitingler, ulusumuzun Cumhuriyet'e, laiklik ve demokrasi başta olmak üzere Cumhuriyet'in temel değerlerine, Atatürk ilke ve devrimlerine sahip çıkma azminin ifadesidir. Mitinglerde atılan sloganlar ve taşınan pankartlarda yer alan sözler ve hatta esprili birtakım söylemler, asil ve ölçülü davranışlar içinde ilgilileri uyarıcı ve önlem almaya yöneltici nitelikte sözlerdir.

Sonuç olarak şunu belirtmek istiyorum: Görülüyor ki Atatürk'ün kaleminden çıkmış olan *Nutuk,* yerine getirdiği tarihî görev dışında, milletimize ve gençliğe aşıladığı asil duygular aracılığı ile böyle kritik bir süreçte de devreye girerek yeni bir tarihî görevini daha yerine getirmiş bulunmaktadır. Öte yandan, her defasında yüz binlerce insanı bir araya getiren ve dalga dalga bir bayrak seli hâlinde bütün yurt sathına yayılan bu asil gösteriler, Atatürk ilke ve devrimlerinin ne kadar sağlıklı bir temele oturmuş ve milletin bu değerleri ne denli benimsemiş olduğunun da çok açık bir göstergesidir.

---

5 Ayrıntılı bilgi için, Mehmet Emin Bayar, "Atatürk'ün Din Anlayışı", *Atatürk Haftası Armağanı*, s. 69-76.

6 Ali Sarıkoyuncu, *Atatürk, Din ve Din Adamları*, Türkiye Diyanet Vakfı Yay., Ankara 2006, s. 222.

Levent Şahverdi Arşivi

Levent Şahverdi Arşivi

İKİ KUTLU GÜNÜN 90. YIL DÖNÜMÜ: ANKARA'NIN BAŞKENT OLUŞU VE CUMHURİYET'İN İLANI*

Sayın Rektör, Sayın Dekanlar, öğretim üyesi değerli meslektaşlarım ve Ankara Üniversitesinin sevgili öğrencileri,

İçinde bulunduğumuz 2013 yılının Ekim ayı, Cumhuriyet tarihimizde büyük önem taşıyan iki kutlu olayın 90. yılını doldurduğu bir aydır. Bunlardan birincisi 13 Ekim 1923 tarihinde *Ankara*'nın başkent oluşu, ikincisi de 29 Ekim 1923 günü, Türk tarihinin akışında çok önemli bir dönüm noktası oluşturan ve saltanat yönetiminden demokratik yaşama geçişin ifadesi olan Cumhuriyet'in ilanıdır. Bu nedenle Ankara Üniversitesinin yeni öğretim yılına girişi dolayısıyla bir açış dersi niteliğindeki konuşmamızda kısaca Ankara'nın tarihî yapısına da işaret ederek bu iki konu üzerine eğilmek istiyoruz.

Ankara'nın Tarihî Yapısı ve Başkent Oluşu ile İlgili Gelişmeler:

Ankara'nın daha doğrusu, göz bebeğimiz olan *Ankara*mızın 13 Ekim 1923'te başkent oluşu, aslında her yıl Ankara Kalesi'nde başlayan törenlerle ve özel giysiler içindeki seğmenler tarafından yapılan çeşitli gösteriler ile kutlanmaktadır. Ancak, ben burada sizlere *Ankara*'nın T.C.'nin başkenti yani ülkemizin yönetim merkezi oluşu ile ilgili gelişmeleri kısaca ana çizgileri ile ve kaynaklardan alınan bilgilere dayanarak sunmak istiyorum.

Söz Ankara'dan açılınca, belirtmek gerekir ki Ankara yalnızca Cumhuriyet dönemindeki gelişmelerle ün yapmış bir şehir değildir. Onun tarih öncesine kadar uzanan ve çeşitli dönemlerde varlığını belirgin olarak ortaya koyan bir durumu da vardır. Nitekim tarihte Hatti, Hitit dönemlerinden geçerek Frigya uygarlığı, daha sonra Lidyalılar, Persler, Makedonlar, Galatyalılar, Roma ve Bizans İmparatorlukları ile Selçuklu ve Osmanlı İmparatorlukları dönemlerinden geçerek ve arkasında önemli izler bırakarak günümüze ulaşmıştır. Ben bu konuda ayrıntılara inmeden, yalnızca Ankara'nın tarihî dönemlerdeki önemini dile getiren birkaç örnek vermekle yetineceğim.

---

* AÜ. 2013-2014 Akademik Eğitim Öğretim Yılı Açılış Töreni Konuşmaları ve Açış Dersi (7 Ekim 2013), s. 27-44.

Levent Şahverdi Arşivi

Ankara'nın bilinen tarihi, paleolitik çağa, yani *Yontma Taş Devri*'ne kadar uzanmaktadır. Şehrin Eti Yokuşu'nda Antropolog Şevket Aziz Kansu tarafından idare edilen kazıların raporu *Eti Yokuşu Hafriyatı Raporu* başlığı ile 1937 yılında yayımlanmıştır. Bu raporda Ankara'nın en az MÖ 3000 yıllarında iskân edildiği belirtilmiştir. Ankara'nın eskiliği ile ilgili buluntular bugün Anadolu Medeniyetler Müzesinin *Çağlar Boyu Ankara* galerisinde sergilenmektedir.

Hititler döneminde Ankara, *Hatuşaş* ve *Gordion*'dan başlayarak İç Anadolu bölgesinde, tarih boyunca, yerleşim merkezleri olan Kütahya, Afyon, Eskişehir, Konya gibi yörenin önemli şehirlerinden biri durumundadır.

Ankara'nın yer aldığı önemli bir dönem de Frigler dönemidir (MÖ XII. yüzyıl). O dönemde ülkenin başkenti yine *Gordion*'dur ve günümüz Ankara'sına 76 km. uzaklıktaki Polatlı ilçesinin sınırları içindedir.

Ankara ile ilgili bir başka bilgi de 2. yüzyıl ortalarında yaşamış olan gezgin (seyyah) *Pausanias*'tan alınmaktadır. Bu gezgin *Ankara* kentini Frig kralı *Gordios*'un oğlu *Midas*'ın kurduğunu ve aslında bir Frig kenti olduğunu, kentin anlamının da *Ankyra* biçimi ile Yunanca ve "gemi çapası" anlamına geldiğini bildirir. Hatta kentin sembolü olan çapanın da Midas döneminde Jüpiter tapınağında saklandığını kaydeder. *Ankara* adı, günümüze uzanan çeşitli dönemlerde *Ankıra*, *Ankura*, *Angur*, *Engürü*, *Angora* gibi bazı ses değişimlerine de uğramıştır.

İlkin Galatlılarca yapıldığı tahmin edilen ve Bizans İmparatorluğu ile Anadolu Beylikleri döneminde daha sonraki şekline dönüştürülen 1.000 metre yüksekliğindeki Ankara Kalesi de o dönemlerde şehre iyi bir savunma olanağı sağlamıştır.

Ankara için önemli bir olay da şehrin MÖ 323 yılında Büyük İskender tarafından fethedilmiş ve onun kısa bir süre ölümüne kadar burada oturmuş olmasıdır.

Eldeki kaynaklara göre *Ankara*'nın önem kazandığı bir başka dönem de Pontus Yunanlıları dönemidir. Bu dönemde Ankara Karadeniz limanları ve Kırım ile kuzey; Asur, Kıbrıs ve Lübnan ile güney; Gürcistan, Ermenistan ve Pers İmparatorluğu ile de doğuda ticari açıdan önemli bir merkez durumuna getirilmiştir. Daha sonraki dönemlerde Roma İmparatorluğu'na geçen ve Roman eyaletlerinin başkenti olan *Ankara*, büyük ticari önem taşıyan bir merkez olma özelliğini sürdüregelmiştir. O dönem Ankara'sı, mermer duvarlarında *Augustus*'un faaliyetlerine ilişkin resmî kayıtların yer aldığı *Augustus ve Roma Tapınağı* ile de ün yapmıştır.

Daha yakın tarihleri içine alan Selçuklu ve Osmanlı İmparatorluğu dönemlerinde de Ankara'nın üzerinde durulmaya değer önemli bir yeri vardır. 1071 yılında Malazgirt zaferi ile Türklere Anadolu'nun kapısını açmış olan *Alparslan*, 1073 yılında önemli bir askerî güzargâh olan ve doğal kaynaklara sahip bulunan Ankara'yı ülkesine katmıştır. Selçukluları izleyen Osmanlı döneminde ve 1350 yılında şehir, devletin 2. sultanı *Osman Bey* tarafından ele geçirilmiştir. Ankara, Osmanlılar döneminde, 1402 yılında *Yıldırım Bayezit* ile Timurî hükümdarı *Timurlenk* arasındaki savaş dolayısıyla da tarihe geçmiştir.

Levent Şahverdi Arşivi

Ankara'nın yukarıda belirtilen dönemlerde taşıdığı gözle görülür önem, Anadolu'daki yolların kuzeyden güneye ve doğudan batıya uzanarak bir kavşak noktası oluşturmasına dayanmaktadır. Ayrıca "İpek Yolu"nun Anadolu'dan geçmesi de bu durumu etkilemiştir. Bu nedenle de Ankara yukarıda belirtilen öteki Anadolu şehirleri ile birlikte önemli bir merkez durumuna girmiştir. Ankara'yı geliştiren bir başka özelliği de önemli bir esnaf teşkilatı niteliğindeki *Ahi* merkezlerinden biri oluşudur. Ayrıca, bu şehir Ankara keçisinden elde edilen tiftik üreticiliği ve dokumacılığı ile de ün yapmış bulunuyordu.

Ancak, belirtmek gerekir ki XVI. yüzyıldan başlayarak Avrupa'da endüstrileşmenin gelişmesi ve ticari açıdan deniz yollarının önem kazanması, *Ankara*'yı hızlı bir çöküşe doğru sürüklemiştir. Hele XVII. yüzyılda, gözle görülür bir gerileme sürecine girmiş olan Osmanlı İmparatorluğu'nda *Celali* İsyanlarının da etkisi ile Ankara hayli sarsılmış ve gerilemiştir. Bu gerileme daha sonraki dönemlerde de süregelmiştir.

Osmanlı Devleti'nin Birinci Dünya Savaşı'ndan yenik çıkması üzerine İstanbul ve Anadolu'nun büyük bir kısmının *İtilaf Devletleri* tarafından istila edilmesiyle başlayan *Millî Mücadele* döneminde ise, başkentliğe doğru uzanan Ankara, yeni bir şekillenme ve gelişme sürecine girmiştir. Bu gelişme süreci ana çizgileri ile şu noktalarda özetlenebilir:

Ankara'nın Başkent Oluşu (13 Ekim 1923) ile İlgili Gelişmeler:

Bilindiği üzere, Yunanlıların 15 Mayıs 1919 tarihinde *İzmir*'i ve Batı Anadolu'yu işgalinden 4 gün sonra da *M. Kemal*, millet egemenliğine dayanan bağımsız bir devlet kurma mücadelesinin gereklerini yerine getirmek üzere 19 Mayıs 1919 tarihinde *Samsun*'a çıkmış bulunuyordu. 25 Mayıs'ta da *Havza*'ya geçen ve kendisini milletin bir ferdi olarak çalışmaya adamış olan *M. Kemal*, 12 Haziran 1919'da *Amasya*'ya gelmiştir. Amasya'da birleştiği çalışma arkadaşları ve öteki yetkililer ile birlikte *Amasya Genelgesi* diye bilinen ünlü genelgeyi hazırlamış ve yayımlamıştır. Bu genelgede; ülkenin bütünlüğünün milletin bağımsızlığının tehlikede olduğunu, İstanbul Hükûmeti'nin üzerine aldığı sorumluluğun gereğini yerine getiremediğini, bu durumun milletimizi yok olmuş gibi gösterdiğini, milletin bağımsızlığını yine milletin azim ve kararının kurtarabileceğini, milletin içinde bulunduğu şartların gereğini yerine getirmek ve haklarını gür sesle dünyaya duyurmak için her türlü baskı ve kontrolden uzak millî bir heyetin (yani *Hey'et-i Temsiliye*'nin) varlığının kaçınılmaz olduğunu, Anadolu'nun bu açıdan güvenli bir yeri olan Sivas'ta hemen millî bir kongrenin toplanması gereğini bildiren önemli maddeler yer alıyordu. Bu bakımdan *Amasya Genelgesi*, *Millî Mücadele*'de izlenecek yolu ana çizgileri ile belirten bir program niteliğinde idi.

Öncülüğünü yaptığı *Millî Mücadele* (Kurtuluş Savaşı)'de uygulamaları birtakım aşamalara ayırarak ve basamak basamak ilerleyerek hedefe ulaşma amacını benimsemiş olan *M. Kemal*, bundan sonra Genelge'de açıkladığı Erzurum ve Sivas Kongrelerini toplamıştır.

Levent Şahverdi Arşivi

23 Temmuz 1919 tarihinde toplanan ve 14 gün süren *Erzurum Kongresi*'nde, verilecek mücadelenin hedef ve ilkeleri tespit edilerek millî gücün örgütlenmesini sağlayacak önemli kararlar alınmış ve kamuoyuna duyurulmuştur. Bu kararları uygulamak üzere 9 kişilik bir *Hey'et-i Temsiliye* (Temsil Heyeti) ve başkanlığına da *M. Kemal* seçilmiştir.

Daha sonra 4-11 Eylül 1919 tarihleri arasında yine *M. Kemal*'in başkanlığında toplanan *Sivas Kongresi*'nde, Erzurum Kongresi'nde alınan kararlar bazı değişikliklerden geçirilerek kabul edilmiştir. Ayrıca Erzurum'da seçilen Temsil Heyeti'ne 6 kişi daha eklenerek üye sayısı 16'ya çıkarılmıştır. Bu heyet aynı zamanda çalışma sınırlarını genişleterek *Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti'nin temsil hey'eti* durumuna getirilmiştir. Millî Mücadele döneminin beyni demek olan bu *Temsil Heyeti*, çalışmalarını *TBMM*'nin açılışına kadar sürdüregelmiştir. Ancak, *Hey'et-i Temsiliye*'nin çalışmalarını güvenli olarak yürütebilmesi için kendilerine sürekli bir çalışma merkezi seçmeleri gerekiyordu. Bu konuda ilkin Anadolu'nun güvenli bir yöresi olan, halkımızın da M. Kemal ve ekibine sıcak duygularla bağlandığı *Sivas*'ı merkez yapma eğilimi başgöstermiştir. Ne var ki, İstanbul Hükûmeti'nin devreye girmesi ile Elazığ Valisi *Ali Galip*'in, *Sivas*'ı basarak kongreyi dağıtma, M. Kemal ve arkadaşlarını da tutuklayarak İstanbul'a götürme yönündeki planı ve buna eklenecek öteki birkaç tatsız olay, her ne kadar önceden haber alınarak gerçekleşmesi önlenmiş ise de bu tatsız olaylar M. Kemal'e Sivas'ın sanıldığı kadar güvenli bir kent olmadığı duygusunu vermiş; bu nedenle de *Hey'et-i Temsiliye* için daha güvenli bir çalışma yerinin bulunması gereğini ortaya koymuştur.

İşte böyle bir geçiş döneminde *Ankara* devreye girmiş ve M. Kemal *Hey'et-i Temsiliye* üyeleri ile birlikte 27 Aralık 1919 günü *Ankara*'ya gelmiştir. Bu durumla ilgili olarak ve *Ali Fuat (Cebesoy)'*ın anılarından yararlanılarak kısaca şu hususlara işaret edilebilir:

M. Kemal'in yakın arkadaşı olan *Ali Fuat Paşa*, *Milli Mücadele* (Kurtuluş Savaşı) döneminde, Ankara'da 20. Kolordu Komutanı olarak bulunuyordu. *Ali Fuat Paşa*, burada bir yandan kendi bölgesinden seçilip de Sivas'a gönderilecek delegelerin güvenliğini sağlarken bir yandan da Ankara ileri gelenlerinin ve memurlarının önemli bir kısmını, M. Kemal'in kişiliği ve Kurtuluş Savaşı ile ilgili düşünceleri konusunda aydınlatma görevini yapıyordu.

Öte yandan Ankara halkı, daha M. Kemal'in *Amasya Genelgesi*'ni yayımladığı sıralarda, İzmir'in Yunanlılarca işgalini protesto için yapılan çağrıya uyarak mitingler düzenlemişti. Bu arada İstanbul yanlısı Vali Muhittin Paşa'nın tutum ve davranışları da halkın protestosu ile karşılanmış; olumsuz durumlara karşı gerekli önlemler alınmıştı.

Büyük *Nutuk*'ta yer alan bazı belgelerden ve *M. Kemal*'in bu belgelerle ilgili yorumlarından anlaşılmaktadır ki *İstanbul Hükûmeti*'nin ülkeyi kurtarma yönünde herhangi bir girişimde bulunmamış olması da Ankara'daki sivil yöneticilerin

Levent Şahverdi Arşivi

ve halk önderlerinin İstanbul'a karşı daha Hey'et-i Temsiliye Ankara'ya gelmeden önce radikal bir tavır almasına yol açmıştır. Demek oluyor ki böyle bir yer seçiminde:

a. Ankara ve çevre halkının Hey'et-i Temsiliye'ye gösterdiği sıcak kabul ve Kurtuluş Savaşı'na verdiği olağanüstü bir destek söz konusudur. Bu nedenledir ki *M. Kemal* ve arkadaşları, Ankara'da hem kalabalık bir halk kitlesi tarafından coşku ile karşılanmış hem de bu coşku M. Kemal'in arkasında inançla yürümek şeklinde sürmüştür. Nitekim M. Kemal Ankara'ya girerken Dikmen sırtlarında kendisini karşılayan seğmen alayına ve Ankaralılara "*Nasılsınız Ankaralılar?*" diye sorduğunda, verilen yanıt: "*Seni görmeye geldik, yolunda ölmeye geldik.*" şeklindedir ve beklenenin çok üstündedir.

Aynı zamanda Ankara halkı o günkü olanaklar göz önünde tutulduğunda *Hey'et-i Temsiliye*'yi çok önemli bir maddi yardımla desteklemiş, yapılan bu yardımlar TBMM'nin kuruluşundan sonra da sürmüştür.

b. İkinci bir etken, Ankara'da oluşan Kuvayımilliye ruhudur. Bu ruh, düşman istilası altındaki ülkeyi kurtarmak için başta M. Kemal ve arkadaşları olmak üzere, Ankara'ya gelen her görev ve rütbedeki aydınların ve yurdun dört köşesindeki yurtseverlerin *Ankara*'yı kurtarıcı bir sembol alarak görmeleri ile oluşmuştur.

c. Bu seçimde tarihî dönemlerde olduğu gibi, Ankara'nın jeopolitik, stratejik ve coğrafi konumu da etkili olmuştur. Çünkü Ankara, nereden bakılırsa bakılsın Türkiye'nin tam ortasına düşmektedir. Onun bu özelliği ve etrafının dağlarla çevrilmiş olması, şehrin işgalini güçleştiren bir hususdur. Coğrafi konumu ile ilgili bir başka husus da batı cephesine yakın olmasıdır. *Batı Anadolu*'dan ve *İstanbul*'dan gelen demir yollarının *Ankara*'ya kadar uzanması, o günün çetrefilli koşullarında haberleşme olanaklarını daha kolay duruma getiriyordu. Ayrıca, jeopolitik açıdan da *Ankara*, Orta Anadolu gibi zengin bir üretim bölgesinin içinde yer almakta idi.

ç. *Ankara*'nın sürekli çalışma yeri olarak seçilmesindeki bir başka etken de işgal altında bulunan İstanbul'un siyasal ve toplumsal çevresine karşı duyulan güvensizlikti.

Bu türlü özelliklere sahip olan, ancak o gün için bakımsız kalmış bir Anadolu şehri durumunda bulunan *Ankara*'ya gelmiş olan *M. Kemal* ve *Hey'et-i Temsiliye üyeleri*, kendilerine tahsis edilen *Kalaba*'daki Ziraat Mektebi'ne yerleşmiştir. Yayımlanan bir bildiri ile de *Hey'et-i Temsiliye*'nin geçici merkezinin Ankara olduğu duyurulmuştur. Bu konuda Mazhar Müfit Kansu "*Şimdilik Hey'et-i Temsiliye merkezi Ankara'da diyorduk. Oysa biz çok önceden yani Sivas'ta Ankara'ya gitmeyi ve Ankara'nın sürekli merkez olmasını kararlaştırmıştık. Ancak, bu durumu yani merkez-i hükûmet (başkent) olmasını gizli tutuyorduk.*" demiştir.

Ankara'nın çalışma merkezi olarak seçilmesinin doğru bir karar olduğunu, o dönemde yaşanan olaylar da ortaya koyuyordu. Özellikle *Sakarya Meydan Muharebesi*, yer seçiminin ne denli isabetli olduğunu kanıtlamıştı. Bilindiği üzere, o zamana kadar Osmanlı İmparatorluğu'nun başkenti İstanbul idi. Osmanlı Meb'usan

Levent Şahverdi Arşivi

Meclisi (Milletvekilleri Meclisi) de son kez 12 Ocak 1919 tarihinde toplanmıştı. 16 Mart 1919 günü de İngilizler İstanbul'a girmiş ve ilk olarak Meclis'i basmıştı. Bu olay üzerine birçok mebus (milletvekili) *Anadolu*'ya geçmiş; yakalananlardan çoğu da tutuklanmıştı. Açıkça görülüyordu ki bu durumda Meclis'in İstanbul'da toplanma olanağı kalmamıştı. Milletvekillerinin toplanacağı ve ülkenin yönetileceği bir başkent gerekiyordu. Bu nedenle 19 Mart 1919 günü M. Kemal tarafından kimi illere ve komutanlıklara gönderilen genelgede "*Osmanlı Devleti'nin yaşamının sona erdiği*" bildiriliyor; "*Türk halkı kendi varlığını koruyacaktır.*" deniliyordu. Bu genelgeden sonra Osmanlı *Meb'usan Meclisi*'nden gelen üyeler ile temsilciler *Ankara*'da toplanmaya başlamıştır. Böylece *23 Nisan 1920* tarihinde Ankara'da *TBMM* açılmış; meclisin ilk oturumunda da M. Kemal'i başkan seçmiştir. *Kurtuluş Savaşı*'nı başarıya ulaştıran bütün çalışmalar da bu mecliste alınan kararlar ile yürütülmüştür. Kurulan düzenli ordular ile yürütülen savaşlar ve 26-30 Ağustos 1922'de kazanılan *Başkomutanlık Meydan Savaşı* ile *Kurtuluş Savaşı*mız tamamlanmıştır.

Ankara konusuna gelince: M. Kemal ve arkadaşları *Ankara*'da özledikleri toplumsal dayanışmayı buldukları ve *Ankara*, yukarıda belirtilen özelliklere sahip olduğu için artık yürütülen çalışmaların geçici merkezi olmaktan çıkıp Türkiye'nin başkenti olma sürecine girmiş bulunuyordu. Bu süreç ilkin *TBMM*'de oluşturulan bir komisyon çalışmaları ile başlamıştır. Meclis'in yayımladığı 28 Kasım 1920 tarihli kararnamede başkent olacak yerin özellikleri belirtilmiştir. M. Kemal de daha 1921 yılında yakınlarına Ankara'nın geleceğinden söz etmiş, hatta *Le Temps Gazetesi* yazarı *Mme. Gaulis*'e, başkent olacak şehrin *Ankara* olduğunu söylemiştir.

Milli Mücadele'nin başarıya ulaşması ve *Lozan Barış Antlaşması*'nın TBMM'de onaylanmasından sonra (24 Ağustos 1923), 23 Eylül-6 Ekim 1923 tarihleri arasında İstanbul'un yabancı işgal güçleri tarafından boşaltılması tamamlanmış; bunun üzerine de hükûmet merkezi sorunu gündeme gelmişti.

Hükûmet merkezinin *İstanbul* mu *Ankara* mı olacağı konusundaki görüş ve tartışmalar sırasında, boğazların askerî bakımdan tamamen açık ve emniyetsiz oluşu, İstanbul'u savunma koşulları açısından çok güvensiz bir duruma getiriyordu. M. Kemal bu güvensizliği, "*Bir geminin topunun telaşına düşülecek yerde hükûmet merkezi olamaz.*" diye açıklamıştı. Bu konuda basında da yer alan birtakım tartışmalardan sonra, başkent sorununun sıkıntılarını *Lozan*'da da yaşamış olan İsmet Paşa, Malatya milletvekilli olarak 13 arkadaşı ile birlikte, 9 Ekim 1923 tarihinde TBMM'ye tek maddelik bir kanun tasarısı vermiştir. Bu tasarının gerekçesinde: "*Türkiye'nin varlığının ve ülkenin güç kaynaklarının gelişmesinin sağlanması, Anadolu'nun merkezinde başkent kurma gereğini açıklıyor; coğrafî ve stratejik durum ile iç ve dış güvenlik de bunu gerekli kılıyor.*" denmektedir. 13 Ekim 1923 tarihinde TBMM'de yapılan uzun görüşme ve tartışmalardan sonra çok büyük bir çoğunluk ile kabul edilmiş kanun maddesi şöyledir: "*Devletin makarr-ı idaresi* (yönetim merkezi, başkenti) *Ankara şehridir.*" Böylece 13 Ekim

Levent Şahverdi Arşivi

1923 tarihinde *Ankara*'nın başkent olması yasal olarak da gerçekleşmiş; bundan sonra sıra *Cumhuriyet*'in ilanına gelmiştir.

Cumhuriyet'in İlanı (29 Ekim 1923) ile İlgili Gelişmeler:

Mustafa Kemal Atatürk'ün siyasi hayatı gözden geçirildiğinde, görülmektedir ki, o daha *Selanik*'te genç bir subay olduğu yıllardan başlayarak cumhuriyet düşüncesini benimsemiş bir liderdi. Bu nedenle *Samsun*'a çıktıktan sonraki faaliyetlerinde bir yandan Cumhuriyet'le ilgili düşüncelerini geliştirirken bir yandan da geliştirdiği bu düşüncelerin gerçekleştirilebilmesi için elverişli koşulların oluşmasını bekliyordu.

O, 19 Mayıs 1919'da *Samsun*'a çıktığı gün, ülkenin içinde bulunduğu genel durumu büyük *Nutuk*'ta, özet olarak şu sözlerle dile getirmiştir: "*Birinci Dünya Savaşı sonunda Osmanlı Devleti'nin temelleri çökmüş, ömrü tamam olmuştu. İmzalanan ateşkes anlaşması ile Osmanlı memleketleri tümüyle parçalanmış, ortada bir avuç Türk'ün barındığı bir ata yurdu kalmıştı. İmzalanan bu ateşkes anlaşması ile son mesele bunun da taksimini sağlamaktı. Osmanlı Devleti, onun bağımsızlığı, padişah, halife, hükûmet, bunların hepsi, anlamı kalmamış birtakım boş sözlerden ibaretti. Bu durum karşısında bir tek karar vardı. O da millî egemenliğe dayanan kayıtsız, şartsız, bağımsız bir Türk devleti kurmaktı. İşte daha İstanbul'dan çıkmadan önce düşündüğümüz ve Samsun'da Anadolu topraklarına ayak basar basmaz uygulanmasına başladığımız karar bu karar olmuştur.*" demektedir. Bu nedenle, millî (ulusal) egemenliğe dayanan bu rejimin kurulması gereğinin ilk ifadesi *Amasya Genelgesi*'nde yer almıştır. Yukarıdaki bölümün açıklamaları sırasında üzerinde durduğumuz *Amasya Genelgesi*'nde yer alan maddelerin hayata geçirilerek işleklik kazanabilmesi için Erzurum ve Sivas Kongrelerinden başlayarak TBMM'nin açılmasına kadar uzanan, bu arada iç ve dış düşmanlara karşı direnme gereği de doğuran mücadele ile katedilen yol, aslında millet egemenliği temelindeki mücadelenin başarıya ulaşmış aşamaları durumundadır.

M. Kemal, bu genelge ile Anadolu'da yer yer faaliyet gösteren millî müdafaa (millî savunma, ulusal savunma) örgütlerini bu hukuk temeline dayandırarak bütün toplumca kabul edilecek ve uyulacak bir duruma getirmek için doğrudan doğruya Türk milletinin temsilcilerinden oluşan bir meclis toplamak ve o meclisin kararlarına uymak istiyordu. Bu gerekçe ile 14 Haziran 1919 tarihinde, *Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti* (Hukuku Savunma Derneği) kurulmuştur. 22 Haziran 1919 tarihinde yayımlanan *Amasya Genelgesi*, işte böyle bir düşünceye dayanarak hazırlanmış olan ilk belge idi. Genelgede yer alan ve hepsi de çok önemli olan maddeler, *Millî Mücadele*'de izlenecek yolu gösterdiği gibi, Genelge tümü itibariyle Millî Mücadele sonunda kurulacak devletin adının ne olacağını da halka açıklayan bir belge niteliğinde idi.

23 Temmuz 1919 tarihinde *M. Kemal*'in kendi başkanlığında toplanan *Erzurum Kongresi*'nde yaptığı konuşmadaki: "…Millî sınırlar içinde vatanın bü-

Levent Şahverdi Arşivi

tünlüğünü, millî gücü etken ve millî iradeyi egemen kılma, manda ve himayenin kabul olunmaması, Meb'uslar (milletvekilleri) Meclisi'nin derhâl toplanması" şeklindeki ifadeler, onun benimsemiş olduğu millî egemenlik düşüncesinin açık belirtileri idi. Bu kongrede yeni kurulacak devletin millî sınırları da gündeme gelmişti. Nitekim daha sonra 17 Ocak 1920 tarihli "millî and" niteliğindeki *Misak-ı Millî* genelgesi ile de artık millî ve bağımsız bir Türk ülkesinin sınırları çizilmiş bulunuyordu.

Erzurum Kongresi kararlarında yer alan bütün ifadeler, aslında, daha adı konmamış bir cumhuriyet idaresinin belirtileri niteliğinde idi. Kaldı ki *M. Kemal*, kongrenin kapandığı akşam, yaveri Mazhar Müfit (Kansu)'e, hatıra defterine yazılmak üzere: "*Zaferden sonra hükûmet şekli cumhuriyet olacaktır. Bunu size daha önce de bir sorunuz üzerine söylemiştim.*", "*Padişah ve hanedan hakkında zamanı gelince gereken işlem yapılacaktır.*" biçiminde bir açıklama yapmış bulunmaktadır.

Daha sonra toplanacak olan *Sivas Kongresi*'nin hazırlıkları sırasında bütün yurttaki askerî ve sivil idarecilere gönderilen genelgeye ilişik mektupta yer alan: "*Artık İstanbul Anadolu'ya hâkim değil, tabi olmak mecburiyetindedir.*" ifadesi ile de Anadolu'da yeni ve millî bir Türk Devleti'ni kurma kararındaki kesinliğe işaret etmekte idi.

4 Eylül 1919'da çalışmalarına başlayan *Sivas Kongresi*'nde, ülkenin geleceği ile ilgili önemli kararlar alınmıştı. Ancak, yukarıdaki bölümde belirtildiği üzere, bu kongre sırasında geleceğe yönelik çalışmaların engellenmesi için iç ve dış düşmanlar tarafından başvurulan yollar, *Kuvayımilliye*'yi yıpratma girişimleri ve bazı direniş hareketleri, *M. Kemal*'in görevini hayli ağırlaştırıyordu. Ancak, bütün bu engellere rağmen, M. Kemal, kongreyi olağanüstü bir yetenekle idare etmeyi başarmıştır. Bu kongre çalışmaları sırasında, daha önce birbirinden ayrı dernekler durumunda olan *Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Cemiyetleri*nin birleştirilerek tek bir ortak derneğe bağlanması ve bütün ülkeyi içine alan bir *Hey'et-i Temsiliye*'nin oluşturulması, millet egemenliğine uzanan yolun yeni gelişme aşamaları durumunda idi. Nitekim, M. Kemal, bundan sonra 23 Nisan 1920 tarihine kadar ülke sorunlarını, başkanlığını yaptığı bu *Hey'et-i Temsiliye* ile yürütegelmiştir. Ayrıca, *Erzurum Kongresi* yalnızca Doğu Anadolu'yu temsil ediyordu. *Sivas Kongresi*'nde ise Batı Anadolu'dan ve Rumeli'den de delegeler geldiği ve ülkenin bütünü temsil edildiği için millî birlik ve beraberlik de sağlanmış oluyordu.

Erzurum ve Sivas Kongerelerinin yapıldığı dönemde, gerektikçe İstanbul ile de temaslar kurulmuştu. Bu temaslardan sonra, 12 Ocak 1920'de *Meclis-i Meb'usan* son toplantısını yapmıştı. Bu son Osmanlı Meclisi'nin en önemli işi, *Erzurum ve Sivas Kongreleri*nde kabul edilen barış şartlarını öngören ve "ulusal and" anlamına gelen *Misak-ı Millî*'yi kabulüdür.

Yukarıdan beri özet olarak sıralanan bütün bu gelişmelerden sonra, artık cumhuriyete dayalı yeni bir devlet şeklinin kurulma aşamasına geçilebilirdi.

Levent Şahverdi Arşivi

TBMM'nin Açılışı ve Cumhuriyet'in İlanına (29 Ekim 1923) Uzanan Gelişmeler:

Yukarıda işaret edildiği üzere, 9 Mart 1920 tarihinden başlayarak İstanbul'un *İtilaf Devletleri*'nce resmen işgalinden ve *Meb'usan Meclisi*'nin dağılmasından sonra, *Ankara*'da *TBMM*'nin kurulması karar altına alınmış ve 19 Mart 1920 tarihinde de milletin yeniden seçeceği temsilcilerden ve İstanbul Meclis-i Meb'usanından Anadolu'ya geçebilen üyelerinden oluşan yeni bir meclis kurma çalışması başlatılmıştır.

M. Kemal, 22 Nisan 1922 tarihinde yayımladığı bir genelge ile *Millet Meclisi*'nin 23 Nisan'da açılıp göreve başlayacağını, o günden başlayarak da milleti temsil yetkisini bu meclisin üstleneceğini bütün ülkeye, askerî ve sivil yöneticilere bildirmiştir. Böylece, 23 Nisan 1920'de devreye giren *TBMM* ile Türk tarihinde yeni bir dönem başlamış ve o gün Ankara'da yeni Türk Devleti'nin temeli atılmıştır. Görülüyor ki 23 Nisan 1920 tarihinde Ankara'da toplanmış olan Meclis'in varlığı bile Cumhuriyet yolunda atılmış büyük bir adım idi. Bu Meclis'te 24 Nisan 1920 tarihinde kabul edilen ilk *Anayasa*'da yer alan "*Hakimiyet* (egemenlik) *kayıtsız, şartsız milletindir.*" ibaresine uygun olarak yürütülen siyasî rejim ise, henüz adı konmamış bir cumhuriyet idi. Çünkü bu dönemde, yeni Türk Devleti'nde millet egemenliği hâkim kılınarak millî egemenlik ilkesine işlerlik kazandırılmıştır.

Mustafa Kemal, *Millî Mücadele*'nin başarıyla sonuçlanarak ülkenin işgalci güçlerden kurtarılmasından sonra, Türk milletini ve devletini lâyık olduğu düzeye taşıyacak çalışmalarına başlamıştır. O, bu çalışmaların ilkin devletin yapısı ile ilgili olması gerektiğini düşünüyordu. Bu doğrultuda gerekli girişimlerde bulunularak, cumhuriyetin önünde bir engel olarak yer alan saltanat, 1 Kasım 1922 tarihinde kabul edilen bir kanunla kaldırılmış ve önemli bir adım atılmıştır. 24 Temmuz 1923 tarihinde *Lozan Barış Antlaşması*'nın imzalanması ile bağımsızlık tam anlamıyla elde edilmişti. Ancak, millî egemenlik ilkesini temel düstur olarak benimseyen yeni Türk Devleti'nin yönetim şekli açıkça belli değildi. Ortaya çıkaracağı bazı sakıncalar dolayısıyla devletin adı da konmamıştı. *TBMM*, bir kurucu meclis niteliğinde idi. Hükûmet de *TBMM Hükûmeti* idi. Meclis'in başkanı aynı zamanda hükûmetin de başkanı idi. Bu nedenle olağanüstü şartlarda hazırlanmış olan 1921 Anayasası ihtiyaçlara tam olarak cevap veremiyordu. Bu Anayasa'ya göre bir devlet başkanının ve kabine sisteminin olmaması, sık sık hükûmet bunalımlarına yol açıyordu. Özellikle 25 Ekim 1923 günü, *Fethi Bey* (Okyar)'in başbakanlıktan istifa etmesi ve yeni hükûmetin kurulamaması, Meclis'in çalışma güçlüğünü ortaya koyarken ülkenin içinde bulunduğu durumun ciddiyetini de gözler önüne seriyordu. Dolayısıyla bu problemin de çözülerek uygulamalara bir açıklık kazandırılması gerekiyordu. Bu nedenle, 28 Ekim akşamı, Çankaya'da yeni hükûmetin kurulma çalışmaları sırasında, başsız bir devletin olamayacağı görüşünün ortaya çıkması ve dış ülkelerde, "Türkiye'nin bir devlet başkanı bile yok." gibi sözlerin söylendiğinin ifade edilmesi üzerine, *M. Kemal*, Cumhuriyet'in ilanı için

Levent Şahverdi Arşivi

beklenen günün geldiğini görerek yanında bulunanlara "*Yarın Cumhuriyet'i ilan edeceğiz.*" diyerek bu konudaki düşüncesini açıklamıştır.

M. Kemal aynı gece İsmet Paşa ile birlikte, 1921 Anayasası'nın devlet şeklini tespit eden maddelerinde değişiklik öngören bir kanun tasarısı hazırlamıştır. Söz konusu bu tasarı, 29 Ekim günü, önce Halk Fırkası Grubu'nda görüşülerek kabul edilmiştir. Aynı gün Meclis Genel Kurulu'na sunulan tasarı, yapılan görüşmelerden sonra burada da kabul görmüş; bu tasarı ile birlikte 16 milletvekili tarafından hazırlanan Cumhuriyet'in ilanı yönündeki önergenin de Meclis'te oya sunulması ile *Cumhuriyet* resmen kabul ve ilan edilmiş oldu. Cumhuriyet'in ilanından sonra, aynı gün 158 milletvekilinin de katılımı ile yapılan seçimin sonunda M. Kemal oy birliği ile cumhurbaşkanlığına seçilmiştir.

Türkiye'de Cumhuriyet'in ilanıyla birlikte, kabine sistemine geçilirken aynı zamanda devletin demokratikleşmesi yolunda büyük bir adım atılmış ve daha ileriki yıllarda ülkeyi kültürel ve çağdaş gelişmelere ulaştıracak olan inkılaplar (devrimler) için de gerekli ortam hazırlanmış bulunuyordu.

Sayın davetliler, sizlere en içten sevgi ve saygılarımı sunarak burada konuşmama son veriyorum.

Kaynaklar

AKGÜN, Seçil, "Ankara'nın Başkent Oluşu", *IX. Türk Tarih Kongresi: Kongreye Sunulan Bildiriler*, III. C., 1989, s. 2067-2079.

Ankara İl Yıllığı, Ankara, 1967.

AKURGAL, Ekrem, *Anadolu Kültür Tarihi,* Ankara, 1998.

ATATÜRK, M. Kemal, *Nutuk (1919-1927),* (yay. hazırlayan Z. Korkmaz), Atatürk Araştırma Merkezi Yay., Ankara, 2005.

ATAY, Falih Rıfkı, *Atatürk Devri Hatıraları,* İstanbul, 1961.

AYTEPE, Oğuz, "Ankara'nın Merkez ve Başkent Olması", A.Ü., İnkılap Tarihi Enst., *Atatürk Yolu Dergisi*, s.33-34, Mayıs-Kasım, 2004, s.15-22.

Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi Belgeleri

BAYKAL, Bekir Sıtkı, *Erzurum Kongresi İle İlgili Belgeler,* Ankara, 1969.

BIYIKOĞLU, Tevfik, *Atatürk Ankara'da (1919-1921),* Ankara, 1951.

CEBESOY, Ali Fuat, *Milli Mücadele Hatıraları*, Temel Yayınları, İstanbul, 2007.

ÇAVDAR, Tevfik, *Türkiye'nin Demokrasi Tarihi*, Ankara, 2004.

DURSUNOĞLU, Cevat, *Milli Mücadelede Erzurum*, Ankara, 1946.

ERDOĞAN, Abdülkerim-GÜNEL, Gökçe-KILCI, Ali, *Tarih İçinde Ankara,* Ankara, 2007.

EROĞLU, Hamza, *Türk Devrim Tarihi*, Ankara, 1971.

İĞDEMİR, Uluğ, *Sivas Kongresi Tutanakları*, Ankara, 1969.

İNAN, Afet, *Atatürk Hakkında Hatıralar ve Belgeler*, Ankara, 1959.

KANSU, Mazhar Müfit, *Erzurum'dan Ölümüne Kadar Atatürkle Beraber I*, TTK Yayınları, Ankara, 1966.

Levent Şahverdi Arşivi

KARACAN, Ali, *Lozan Konferansı ve İsmet Paşa*, İstanbul, 1943.

KARAL, Enver Ziya, *Atatürk'ten Düşünceler,* Ankara, 1969.

KOCATÜRK, Utkan, *Atatürk'ün Fikir ve Düşünceleri,* Ankara, 1971.

LEWİS, Bernard, *Ortadoğu: İki Bin Yıllık Ortadoğu Tarihi,* Arkadaş Yay., Ankara, 2006.

MERAY, Seha, *İsmet İnönü'nün Lozan Barış Konferansı Tutanakları*, *Belgeler,* Ankara, 1969.

MUMCU, Ahmet, *Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi*, Eskişehir, 1997.

ÖKTEM, Necdet, *Saltanatın Kaldırılması*, İzmir, 1972.

TOSUN, Ramazan, "Cumhuriyetin İlanında Kamuoyu", *S.Ü. Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, Sayı: 12, Selçuk Üniv. Yay., Konya, 2002.

TURAN, Şerafettin, *Türk Devrim Tarihi 2. Kitap*, Ankara, 1998.

YÜCEL, Yaşar, "Atatürk'ün Cumhuriyetin Kuruluşundaki Görüş ve Etkinlikleri", *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Tarih Bölümü Tarih Araştırmaları Dergisi*, Cilt: 14, Sayı: 25, (s. 23-39), Ankara, 1981.

Levent Şahverdi Arşivi

Levent Şahverdi Arşivi

YEDİNCİ BÖLÜM

TANITMA VE DEĞERLENDİRME YAZILARI

Levent Şahverdi Arşivi

Levent Şahverdi Arşivi

ESKİ ANADOLU TÜRKÇESİNİN DEĞERLİ BİR KAYNAK ESERİ VE YAYINI ÜZERİNE*

György HAZAİ - Andreas TİETZE, *Ferec ba'd eş-Şidde* "Freud nach Leid" (Ein frühosmanisches Geschictenbuch), 1. Band Text, 650 s.; 2. Band faksimiles 595 s.; Klaus Schwarz Verlag, Berlin.[1]

Türklük Bilimi alanının yukarıda adları verilen pek değerli iki profesörü tarafından Ön Söz ve Giriş bölümleri Almanca olarak hazırlanmış ve Macar Bilimler akademisi (Magyar Tudomanyas Akademia)'nin Bilimsel Araştırmaları Desteklememe Fonunun yardımı ile yayımlanmış olan Ferec ba'd eş-Şidde "Freud nach Leid-elemden sonra sevinç" adlı eser, Eski Anadolu Türkçesinin önemli ve kapsamlı ürünlerinden biridir.

Eski Anadolu Türkçesi, Türk dilinin tarihî gelişme ve dallanma süreçleri içinde özellikli bir yer tutar. Nedeni de Oğuz lehçesine dayalı iki yazı dili olmasındandır. Bilindiği üzere Oğuzların ta Köktürkler döneminden başlayarak Orta Asya coğrafyasında, birbirini izleyen Türk devletleri içinde etnik açıdan ağırlıklı bir yeri vardır. Ancak uzun yıllar boyunca bağımsız bir devlet kuramadıkları için lehçeleri de bu süre içinde genellikle konuşma dili olarak süregelmiştir. XIII. yüzyılda başlayan lehçe dallanmaları ve Harezm bölgesinden batıya doğru uzanan yeni göçlerle Anadolu'ya daha önce gelen Oğuz-Türkmen yapısı yoğunlaşmıştır. Bu tarihî akışın doğal bir sonucu olarak 1307'de Selçuklu Devleti'nin parçalanmasından oluşan Anadolu Beylikleri Dönemi'nde, Oğuz lehçesine dayalı Eski Anadolu Türkçesi şekillenmiştir. XIV. yüzyıldan XV. yüzyıl ortalarına kadar süren ve çeşitli alanlarda yığınlarca esere sahip olan bu dönemin Türk dili tarihindeki ayrıcalığı işte böyle bir gelişmeye dayanmaktadır.

Eski Anadolu Türkçesi, dil yapısı bakımından ilgi çekici özelliklere sahiptir. Nedeni de bir yandan Eski Türkçe döneminden aktarılagelen bir kısım söz varlığı ile bunların bazı ses değişmelerine uğramış şekillerini içine alırken bir yandan da öteki yazı dillerinde bulunmayan birtakım gramer şekillerini içine almış olmasıdır. Yalnız, bu eserlerden çoğunun elde bulunan yazmaları, yazıldıkları tarihten çok sonra kopya edildikleri için ne yazık ki dilde zamanın getirdiği değişme

---

* *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı-Belleten* 2005/1, s. 201-213.

1 Aşağıda yapılacak açıklamalarda, eser adı yayında olduğu gibi, kısaltılmış biçimi ile FBŞ olarak verilecektir.

Levent Şahverdi Arşivi

ve gelişmeler dolayısıyla, eseri kopya edenler tarafından az veya çok oranda dil tasarruf ve değişmelerine uğratılmıştır. Bu nedenle istinsah tarihleri yazıldıkları döeneme daha yakın olan yazmalar elbette daha güvenilir niteliktedir.

Konuya bu açıdan bakıldığında, FBŞ, hem konusu hem XIV. yüzyıl sonlarında Eski Anadolu Türkçesine çevrilmiş olması ve elde XV. yüzyıl ortalarında kopya edilmiş değerli bir yazmasının da bulunması dolayısıyla, araştırmacılar için dil tarihi açısından ayrı bir değer taşımaktadır.

Şimdi sayın dilcilerimize, bu eserin niteliği ve üzerinde yapılan çalışmalar hakkında aydınlatıcı bazı bilgiler sunmak istiyoruz:

Eser metninin incelenmesinden ve eldeki yayının Ön Söz (Vorwort) ve Giriş (Einleitung) bölümlerindeki açıklamalardan anlaşılacağı üzere, FBŞ, *Binbir Gece Masalları* tipinde kırk iki masalı içine alan tam bir hikâye koleksiyonudur. Koleksiyonda göze çarpan başlıca özellik, pek az sayıda cümleden oluşan ve Tanrı'nın methine ayrılan kısa bir ön söz ile birkaç genel söze dayanan kafiyeli nesir metninin ve 42 hikâyeyi içine alan alfabetik bir cetvelin bulunmasıdır. Bazı yazmalara seçim yolu ile alınmış hikâyeler bir yana bırakılırsa, eserdeki hikâyelerin sırası hep aynıdır ve birbirinden bağımsızdır. Bununla birlikte II, IV, VI, VIII, XI ve XVII. hikâyeler, bir hikâyeler topluluğu gibidir. X. hikâye de dört ayrı hikâyeyi içine almaktadır.

Eser ilk kez ortaya çıkmış ve yayımlanmış değildir. Bilim dünyası H. Vámbéry'den beri bu esere aşinadır. G. Hazai'nin Ön Söz'de yaptığı açıklamadan anlaşılacağı üzere, FBŞ'nin daha önceki bir dönemde yayına hazırlanırken, Lat. *Habent su afata libelle* deyiminde[2] belirtildiği üzere, gerçekten de başından eserin adına ve içeriğine uygun bir macera geçmiştir.

FBŞ'nin 1451 tarihinde Edirne'de kopya edilmiş bir nüshası, Macar Bilimler akademisi Kitaplığının Orientalistik bölümündedir. Bu nüsha ilkin Macar Doğu bilimcisi Ármin Vámbéry (1832-1913)'nin dikkatini çekmiş ve *Altosmanische Sprachstudien* (leiden 1901) adlı eserinde, yazmanın temel özelliklerini ayrıntıları ile incelemiştir.

İkinci Dünya savaşı yıllarında Türkiye'de oturan A. Tietze, İstanbul Üniversitesi öğretim üyesi Prof. Dr. Helmut Ritter'in teşviki ile bu eser üzerinde çalışmaya başlamıştır. Macar Türkoloğu J. Németh'in yardımı ile Budapeşte nüshasının mikrofilmini getiren Tietze, bu nüshayı öteki nüshalarla ve özellikle İstanbul yazmaları ile karşılaştırdıktan sonra, çalışmalarında Budapeşte nüshasını temel almaya karar vermiştir. Amacı, bu eseri kritik metni, tercümesi, edebî ve dil tarihi incelemeleri ile yayımlamaktır. A. Tietze, yaptığı çalışma planı gereğince, eserin 1. bölümünü yani metnin edisyon kritiğini bitirerek Giriş bölümü ile birlikte, Mouton (Den Haag) yayınevine teslim etmiştir. Eserin baskısı sırasında davetli olarak Los Angeles'te görevli olduğundan, baskının kontrolü için yalnız Avru-

2 "Kitapların da kendi yargıları, alınyazıları vardır." anlamındandır.

Levent Şahverdi Arşivi

pa'ya yaptığı seyahatler sırasında basımevine uğrayabilmiştir. Bu dönemde basımevinden yalnız "Giriş" bölümünü alabilmiş; öteki bölümler bir türlü kendisine teslim edilmediği için endişeye kapılarak bir şeylerin yolunda gitmediğini fark etmiştir. Nitekim daha sonra basın temsilcisi, kendisine, basımevindeki dizgicinin bir talimatı yanlış yorumlayarak bütün eserin ve yazmanın kullanılmaz duruma geldiğini bildirmiştir. Bu duruma çok üzülen Tietze, artık eserin yayını ile ilgili yeni bir çalışma yapmaktan vazgeçmiştir.

G. Hazai, A. Tietze'nin yeniden Viyana'da kendisinin de Berlin'de bulunduğu 1970'li yıllarda zaman zaman bir araya geldiklerinde, bu konu da gündeme gelmiş ve Tietze'yi, kendi asistanlarının yükleneceği teknik yardımlarla eserin yayına hazırlanması mecburiyetine ikna etmeyi başarmıştır.

Yine buradan yapılan açıklamalardan anlıyoruz ki elde önceki çalışmalardan yalnız kabataslak bir tercüme ve Tietze'nin hazırladığı Giriş bölümü kalmıştır. Metin çalışmaları yeniden ele alınmak zorundadır. Bu nedenle yapılacak ortak çalışmada nasıl bir yöntem izleneceği iki yazar arasında ayrıntılı ölçülerle tespit edilmiştir. Buna göre, Tietze'nin daha önce hazırladığı Giriş bölümü, mümkün olan tamamlamalardan sonra olduğu gibi basılacak ve transkripsiyonlu metin yayını gereken titizlikle ele alınacaktı. Tespit edilen ilkeler doğrultusunda çalışmalara başlanmıştır. Ancak Hazai'nin uzunca bir süre daha Berlin'de kalması, Macaristan'a döndükten sonra da Akademideki işlerin yoğunluğu yüzünden çalışmalar oldukça ağır bir tempoyla yol almıştır. Bununla birlikte 1990 yılı sonlarında metnin transkripsiyonu ve yazıya aktarılması tamamlanmış bulunmaktadır. Ancak, çalışmalar sırasında ortaya çıkan çeşitli sorunların çözüme bağlanması ister istemez yayın süresini uzatmıştır.

Çeşitli güçlükleri göğüsleyerek hazırlanmış olan metin hem daha sonraki çalışmalar için bir temel oluşturmuş hem de Tietze'nin hazırlamakta olduğu Tarihî ve Etimolojik Türkiye Türkçesi Lügatı (Sprachgeschichtliches und etymologisches Wörterbuch des Türkei Türkischen)'in kaynakları arasında önemli bir yer tutmuştur.

Eserin yayın incelikleri konusunda her iki yazar da çok duyarlı davrandıkları hâlde, başlangıçta metin yayını için yalnızca Budapeşte nüshasını temel almışken, daha sonra Prof. Dr. İsmail Parlatır'ın yardımı ile İstanbul yazmalarının filmlerini elde edince, Budapeşte yazmasını temel alan karşılaştırmalı bir metin yayımına karar verilmiştir.

G. Hazai'nin "aziz arkadaşım" ve "üstadım" dediği A. Tietze 22 Aralık 2003'te vefat ettiği için ne yazık ki eseri bütünü ile görememiş; dolayısıyla bütün sorumluluğu G. Hazai üstlenmiştir.

A. Tietze'ye ait olan Giriş "Einleitung" (s. 11-81) bölümünde, başlıca: *Ferec ba'd eş-Şidde* nedir? Eserin adı; Eser adının kökeni; Türkçe Ferec ba'd eş-şidde; Eserin yazılış zamanı, yazılış yeri; Yazar ve mütercimi; Eser üzerindeki çalışma ve düzenlemeler; Yazmalar; Yazmalar üzerindeki gözlemler; Yayına temel oluşturan

Levent Şahverdi Arşivi

yazmalar ve tanıtımları; Budapeşte yazmasını temel alarak hazırlanan resim vb. açıklamalar ve dil çalışmaları ile ilgili liste ve cetveller alt başlıkları yer almıştır.

Bu bölümde verilen bilgilere göre, yazmanın ön söz niteliğindeki girişinde, eser adının beklendiği yerde, yalnızca "*Bir hikâyetname*" açıklaması bulunuyor. Yazmanın sonunda bir hâtime (Kolophon) de yoktur. Bununla birlikte yazmaların çoğunda ve özellikle tam metinli yazmalarda FBŞ ibaresi, metin dışında üst başlık olarak veya 1. yaprağın dış sayfasında yer almaktadır. Buralarda eserin adı *Ferec ba'd şidde, el-Ferec ba'd eş-şidde, Ahbār el-ferec ba'd eş-şidde, ferah ba'd eş-şidde* varyantları ile yer almıştır. Hikâyelerden XVIII. Bölümün sonundaki metin parçasında, hikâye "Şiddetten sonra ferece yetişti; İstanbul H (Hamidiye Ktp.) nüshası yazmasında da son hikâyenin bitiminde "Şiddetten sonra ferec bulub Tanrıya şükr ètdiler." İbaresi yer almıştır.

Eserin adının nereden alındığı konusunda Arap ve Fars kaynaklarına başvuran Tietze, bu kaynaklarda "yağmurdan sonra güneş" misali "şiddetten, elemden sonra sevinç, mutluluk" anlamına gelen adların popülerliğine işaret ederek bunları C. Brockelmann'ın *Geschichte der arabischen Literatur* ve P. Loosen'in Tanuhî, Seine Art und Kunst adlı eserlerinden aldığı bilgilere dayanarak ve yerlerini belirterek açıklamıştır. Ayrıca *Keşf az-zünūn*'da FBŞ'nin Mevlâna Lütfî Tokadî tarafından 14 bölümlük Türkçeye yapılmış bir tercümesinin bulunduğuna da işaret etmiştir. Bu tercümeden Taşköprüzade de söz etmiştir. Ancak, tercümenin hangi metne dayandığı konusunda bir açıklama yapılmamıştır. Bu hikâye 14 bölümden ibaret olduğuna göre, 42 hikâyeden oluşan FBŞ ile aynı olamaz. Herhâlde söz konusu tercümenin dayandığı metin, herhangi bir şekilde kaybolmuş olmalıdır.

Tanuhî'den yapılan ve 1276'da Bombay'da taşbasması olarak yayımlanan Farsça bir çeviri de vardır. Bu çeviri, Mevlâna Husain b. As'ad Husain al-Nuayyedî al-Dihistanî (H. VI. yüzyıl ortasında veya 2. yarısında)'nin elinden çıkmıştır. *Keşf az-zünūn*'un verdiği bilgiye göre FBŞ'nin 13 bölümlük bir Türkçe çevirisi de XV. yüzyılın ilk yarısında, Muhammed b. Ömer al-Halebî tarafından yapılmıştır. Bu çeviri Dihistanî'ye dayanmaktadır.

Dihistanî'nin tercümesinden sonra XIII. yüzyılda tamamlanan ve genişletilmiş olan anonim bir Farsça FBŞ'nin VI, IX, XVII. parçalarının yer aldığı bir yazma da Londra'da Indiana Office'dedir.

Bu açıklamalardan sonra yazar, burada ele alınan FBŞ adlı eserin, Arapça kaynaklarda yer alan ve belirtilen eser ile bunların Farsça ve Türkçe çevirileri veya yeniden düzenlenmiş şekilleri arasında isim benzerliği dışında hiçbir ilişki bulunmadığını bildiriyor. Böylece yukarıd aynı adı taşıyan eserler üzerinde yapılan açıklamalardan, bilinen ve sevilen FBŞ adlı eser ile Türkçe FBŞ arasında bir bağlantı olmadığını öğrenmiş bulunuyoruz.

Türkçe *Ferec ba'd eş-şidde* konusuna gelince:

Yukarıdaki tespitlere dayanarak Türkçe FBŞ'nin orijinal bir eser olduğu

Levent Şahverdi Arşivi

söylenemez. Çok muhtemeldir ki bu eser, bugün elimizde bulunmayan Farsça bir FBŞ'den çevrilmiş olabilir. Yazar burada, Hasan Kavruk'un *Eski Türk Edebiyatında Mensur Hikâyeler* (İstanbul 1998, s. 60) adlı kitabına atıfta bulunarak FBŞ'nin Farsçadan Türkçeye Kāsım b. Mehmed tarafından çevrildiği tahmin edilen ancak hangi eserden çevrildiği tespit edilemeyen ve 42 hikâyeden oluşan bir FBŞ'ye işaret ediyor.

A. Tietze, burada bu genel bilgi ile yetineceğine işaret etmiştir. Çünkü bu eserle ilgili ilk çalışmasının III. cildinde yer alan, eserin malzeme ve edebî kaynakları konusundaki bilgiler, yukarıda açıklandığı üzere, baskı sırasında uğradığı alınyazısı ile artık yok olmuş bulunmaktadır.

"Giriş" bölümünde, E. Rosssi tarafından hazırlanan katalogda, Vatikan Kütüphanesindeki FBŞ hakkında bilgi verilirken, Rieu katoloğuna dayanılarak bu eserin *Hubbî* diye bilinen tamamlanmamış olan Farsça bir nüshasının British Museum'da bulunduğuna da dikkat çekiliyor. A. Tietze'ye göre, gerçekten de bu hikâye koleksiyonunda Türkçe FBŞ hikâyeleri ile uyuşan ama farklı sıralarda yer alan 24 hikâye vardır. Ayrıca, araya serpiştirilmiş dokuz ayrı hikâye daha bulunmaktadır. Bu duruma göre belirtmek gerekir ki Türkçe FBŞ, bilinmeyen sayıda hikâyelerin bir araya getirilmesinden oluşmuş değildir. Aksine, çok belirli ve karakteristik özelliklere sahip bir şekil yapısı içindedir. Eğer biz bu eserin Farsça son biçimini almış bir eserden Türkçeye çevrilip çerilmediği hususundaki belirsizliği bir yana itersek Türkçe metnin nerede ve ne zaman yazıldığı hususuna yönelebiliriz.

Eserde hikâyenin yazılış tarihine ilişkin bir kayıt yoktur. Tarihi bilinen en eski yazmalardan B (Budapeşte) nüshası, Edirne'de H. 855'te, H (İst. Hamidiye) nüshası H. 898'de kopya edilmiştir. B nüshasına çok yakın olan L (İst. Lâleli) nüshası belki XV. yüzyıl ortalarına ait olabilir. E. Blochet, P (Paris, Bibl. National) nüshasının, eserin dış belirtilerine dayanarak 1400 tarihli olduğu tahmininde bulunmuştur. H. Vámbéry, *Altosmanische Sprachstudien* adlı kitabında (s. 4, not 2), bu eserin en eski nüshasının Bursa'da H. 784 (M. 1382) tarihinde kopya edildiğini bildiriyor. Ancak, eserin bulunduğu yer hakkında hiçbir bilgi vermiyor. Muhtemeldir ki, C. Brockelmann, bu bilgiyi verirken FBŞ'nin Arapçadan Türkçeye aktarılan bir nüshası ile karıştırmış olabilir. Çünkü bizim bildiğimiz yazmaların hepsi de XV. yüzyıla aittir. Bu nedenle 1382 tarihi, *Terminus quante* (bilinen en eski tarih) olarak kabul edilebilir. Bu durum eserin dil özellikleri ile de kanıtlanmaktadır. Bizim elimizde bulunan yazmalar hep XV. yüzyıl yazmalarıdır. Ne var ki eserin bazı yerlerinde öyle arkaik şekiller göze çarpmaktadır ki müstensihin o şekilleri hiç anlamadığı anlaşılıyor. Bu duruma bakarak eserin XIV. Yüzyıl ortalarında çevrilmiş olduğu kanısına varılabilir. Bugün için elde bulunan malzemeye dayanarak kesin bir yazılış tarihi vermek olanaksızdır.

FBŞ'nin yazılış yerini ve bölgesini ancak dil özelliklerine bakarak belirleyebiliriz. Eserin dili XIV. Yüzyılda tanıdığımız edebî dildir. Eser başlangıçta herhâl-

Levent Şahverdi Arşivi

de Osmanlı olmayan bir bey için (Türkmen beyi) kaleme alınmış olmalıdır. Bu durum yazmalarda bir ithafın bulunmaması ile açıklanabilir. Şüphesiz daha sonra 1382'de Bursa'da, 1451-52'de Edirne'de kopya edildiğine göre, Osmanlı saray çevrelerinde de sevilen ve aranan bir eser olmuştur.

Yazar veya mütercim konusunda *Keşf az-zünūn'*da verilen adların bizim burada üzerinde durduğumuz FBŞ ile bir ilgisi yoktur.

FBŞ'nin hemen hemen her münferit hikâyesinin sonunda ve kalıp hâlinde yazara, müstensihe ve okuyucuya dua edilmektedir. Hatta XXXII. Ve XXXIX. hikâyelerin sonlarında, bu şahıslar yanında çevirici de zikrediliyor. Yazar adının Ön Söz'de veya eser sonunda verilmesi beklenen yerde böyle bir isim verilmemiştir. Bununla ilgili tek beyan, metin dışında ilk yaprağın dış yaprağındandır. Bu da tarihsiz XV. yüzyıl ortalarında kopya edildiği tahmin edilen L (Lâleli) yazmasındadır. Buradaki nota göre, mütercim al-Kāsım b. Al-Muhammed'in bildirdiği şekilde, eser *Ahbār el-Ferec ba'd eş-şidde* imiş. Burada kullanılan yazı ve mürekkepten anlaşılmaktadır ki bu not sonradan düşülmüş değildir. Yazmanın yazıldığı zamana aittir. Ancak, bu bilgi eserin içinde verilmediği ve öteki yazmalarda da bulunmadığı için mütercime ait kayıt ihtiyatla karşılanmalıdır.

Eser Üzerindeki Çalışma ve Düzenlemeler (s. 15-18):

FBŞ hakkında ilk bilgiyi veren ve daha sonra *Binbir Gece Masalları*'nı çevirmiş olan ilk Doğu bilimci, Antonie Galland'dır. Galland, günlüğünün 9 Ocak 1673 tarihini taşıyan sayfasında yer alan hatıralarında, Çarşamba ve Cuma günleri bu kitaptan iki hikâyeyi okuduğunu bildirmiş (Journal d'Antonie Galland pendant son séjour á Constantinople, 167-73 yay., Charles Schefer, Paris 1881, Bd II, s. 6) ve bu hikâyelerin konularını açıklamıştır. Okuduğunu bildirdiği ve konularını açıkladığı hikâyeler, bizim kitabımızdaki III. ve XIII. hikâyelerdir. Galland, bu önemli buluşu ile ilgili daha fazla bilgi vermemiştir. Daha fazla bilgi, onun yurttaşı ve çağdaşı olan Pétis de la Croix'ya kısmet olmuştur. 1704'te Galland'ın buluşu Avrupa edebiyat literatürüne geçtikten kısa bir süre sonra (1710), Pétis de la Croix'nın *Les mille et un joue contes persans* adıyla yayımlanan eserinin 5. cildinde (1710-1712), bu hikâye koleksiyonunun sırrı açıklanmıştır. Croix'nın eserinin ön sözünde işaret ettiği ve A. Loiseleur Deslongshamps'ın da *Binbir Gün Masalları*'na tahsis ettiği baskının (1839) "Giriş" bölümünde ayrıntılı olarak açıklandığı üzere, hiç şüphe yok ki bu masalların büyük bir kısmı, oldukça serbest bir çeviri ve düzenleme ile Türkçe FBŞ'den alınmış hikâyelere dayanmaktadır.[3]

Bu hikâyelerin çok serbest bir çeviri düzenlemesi ile kaleme alınması, yazar

3 Bu konuda daha geniş bilgi için Warter Schiller, "Über die Märchen von tausend und ein Tag", *Zeitschrift für Bücherfreunde*, N. F. 1909, 41-63; A. Tietze, "Aziz Efendis Muhayyelât" *Oriens* I, 1948, s. 253; Ettore Rossi "Lafonte turca della la cornice dei 'Miele e un giorno' di Pétis de la Croix", *Oriento Moderno*, 19-1949, 1-3, 28-33'e bk.

Levent Şahverdi Arşivi

Alain Réne le Sage'a kadar dayanır. Le Sage'ın bildirdiğine göre Pétis de la Croix kendi çeviri üslubuna güvenemediği için bu hikâyeleri içine alan yazmayı yayından önce le sage'ye vermiştir. Le Sage'nin edebî metinleri büyük bir dikkatle ele aldığı bilinmektedir. Ancak, *1001 Gün Masalları*'nın motiflerinde pek de düşünülmeden yapılmış değişikliklerde göze çarptığı gibi, orijinal metne sadık kalmaya yeterli özenin gösterilmemesi, hikâyelerin ilk baskısının *Pers Mektupları* adıyla yayımlanmasını da açıklamaktadır. Ön Söz'de Pétis de la Croix, bu hikâyeleri *Hezaryek Rouz* adlı bir Hint tiyator oyunundan Farsçaya aktaran Mocles (Muhlis) adında saygıdeğer ve vermiş bir dervişin Farsça eserinden tercüme ettiğini ve bu eserin kendisine yani yazara (Pétis de la Croix) Isfahan'da bulunduğu sıralarda hediye edildiğine ilişkin pek de inandırıcı olmayan bir hikâye anlatır. 21 yaşındaki Pétis'in hatıra defterinden, Isfahan'da kaldığı sırada (Ağustos 1674'ten başlayarak) bu adda bir dervişle arkadaşlığı olduğunu öğreniyoruz. Ancak bu defterde bu dervişin kerameti ile mükemmelliğine ve böyle bir hediyenin verildiğine ilişkin bir bilgi bulunmamaktadır.

Burada verilen bilgide, şüpheden uzak olan husus, Pétis de la Croix'nın, söz konusu Farsça hikâyelerin *Alfarage Ba'da Alschidda* adıyla Türkçeye de çevrilmiş olduğunu ve Roi Kütüphanesine vermiş olduğunu bildirmesidir. Yalnız, Pétis de la Croix burada eseri 18. yüzyıla götürmekle bir varsayıma başvurmuştur. Aşağıda belirtilen zaman dilimi dikkate alındığında bu varsayım güçleniyor. Belki de Le Sage'nin üzerinde çalışmış olduğu FBŞ'den alınma hikâyelerden üçünün la Croix tarafından yapılan çevirisi, *Binbir Gün* (Mille et une nuit)'ün basımından önce, daha doğrusu bu hikâyeler yayıncı Galland tarafından mütercimi bilinmeden *Binbir Gün*'ün 8. cildi olarak da yayımlanmış olabilir. Bu durum, Gallan'ın daha sonraki günlüğünde yer alan 17 Ocak 1710 tarih kaydı ile bağlantılıdır.

A. Tietze, bu açıkalamalardan sonra, Pétis de la Croix'nın çeviri tekniği ve hikâyelerden her birinin onun tasarladığı şekillerle ilgisini araştırmak, bu "Giriş" yazısının görevi değildir diyerek FBŞ'nin edebî değeri ve etkisi üzerinde III cilde atıf yapmakla yetinmiştir.

Daha sonra A. Tietze, FBŞ metninin dil tarihi açısından taşıdığı değeri belirtmeye yönelmiştir. Eser üzerinde ilk çalışanın H. Vámbéry olduğunu, *Altosmanische Sprachstudien* adlı kitabında, 1. hikâyeyi orijinal yazısı ve transkripsiyonu ile verdiğini eserin özelliklerini gösteren bir değerlendirme yaptığını bildirmiştir. Ayrıca Vámbéry'nin bu kitabın Eski Anadolu Türkçesi çalışmalarına başlayan ilk eser olduğuna ve bu alanda temel oluşturan bir değer taşıdığına da işaret etmiştir.

H. Vámbéry'nin transkribe ettiği metin, 1945 yılında, Şükrü Kurgan tarafından "Osmanlı Devrinde Mensur hikâyeciliğimize Ait Bir Eser" adıyla Türk Dili Belleten III. Seri, No. 4-5 (1945)'te yeniden yayımlanmıştır. Kurgan bu makalesinde eserin özelliklerine girmeden yalnızca FBŞ'nin dil belgeleri arasındaki anlamını dile getirmiştir. Makalenin amacı, eser üzerine dikkati çekerek yayımlanmasını sağlamaktır. Makale, aynı zamanda FBŞ başlığını taşıyan ve Türkiye'de

Levent Şahverdi Arşivi

bulunan yazmaların bir listesini de içine almaktadır. Ancak, makalede FBŞ adını taşıyan Türkçe ve Arapça eserler arasında bir ayrım yapılmadığı için bu durum yazının değerini düşürmektedir.

Yazmalar (s. 19-24):

Türkçe FBŞ yazmaları, hemen hemen yazma eserlerin yer aldığı bütün kütüphanelerde bulunmaktadır. Yalnız, bunların çoğu XVI. Ve XVII. yüzyılda kopya edilen nüshalardır. Eserde üzerinde durulan ve tanıtması yapılan yazmalar, en eski kopya tarihi taşıyan altı nüsha ile üzerinde kopya tarihi bulunmadığı hâlde 1500 yılından önce kopya edildiği şüphesiz olan iki nüshadır. Eserde, bu nüshaların taşıdığı özellikler bulundukları şehir veya kütüphanelerin baş harfleri ile gösterilerek açıklanmıştır. Bu açıklamalardan sonra, yazarca bilinen ancak değerlilik söz konusu olmayan öteki yazmaların da listesi verilmiştir. H. Vámbéry'nin üzerinde durduğu ve 784 H'de kopya edildiğini bildirdiği Bursa nüshası da dikkate alınmamıştır.

Yazmalar Üzerindeki Gözlemler (s. 25-26):

A. Tietze'nin bu konudaki görüşleri şu noktalarda toplanıyor:

B. Çok sayıda yazmaların bulunmasından şu sonuca varılmaktadır ki bu eser XV. yüzyılda çok beğenilen ve aranılan bir kitap olmuş ve bu talep daha sonraki yüzyıllarda da eksilmemiştir. Eser geniş tabakaların zevkine hitap etmiştir. Geniş halk kitlelerinin beğenisine mazhar olan bir eserin pek az yazması, onu sarayın hizmetine verecek uzmanların eline geçebilmiştir.

XIX. yüzyılda, FBŞ'den alınmış birçok hikâye, taşbasması olarak halk kitabı durumuna gelmiştir. Galland, yukarıda adı geçen günlüğünde, bu gibi halk hikâyelerinin nasıl itibarda olduğunu dile getirmişti (14 Aralık 1672. Tietze burada Galland'ın günlüğünde yer alan birkaç cümleyi olduğu gibi aktarmıştır). Bu açıklamalara göre biz de emin olabiliriz ki FBŞ, çok sık olarak halk kitabı bulunduran yerlerden alınarak okuyup yazması olamayan dinleyicilere okunmak suretiyle halkın yararına sunulmuştur.

Yazmaları sırf pratik amaçlarla kopya eden müstensihler, kopya ettikleri eserin özelliklerine karşı az saygılı olmuşlardır. Müstensihler, hiçbir sakınca görmeden bir kelimeyi başka bir kelime ile değiştirmişler, kelime sıralarında yani cümle yapısında değiştirmeler yapmışlar; bazen asıl metinde olmayan kelimeler eklemişler ve metindeki anlaşılmayan yerleri de atlamaktan çekinmemişlerdir. Dolayısıyla, çok kez orijinal metnin açıklamalı bir kopyasını ortaya koymuşlardır. Bundan dolayı da eserin daha sonraki kopyalarında eserin dil yapısı bakımından değerini ortaya koyma olanağı bulunamamaktadır.

Bu muahhar kopyaların aksine, XV. yüzyıl kopyaları ve XVI. yüzyıl kopyalarının bazıları, son derece dikkatli kopya örnekleridir. Burada özellikle işaret

Levent Şahverdi Arşivi

etmek isterim ki hikâyelerin tespiti bakımından çok iyi bir yazma olan F yazmasının (İstanbul, Fatih Ktp., XVIII. yüzyıl), metin olarak aslından çok sapmış bir içeriği vardır.

Daha önceki yazmalar arasında aslından hayli uzaklaşan tek bir yazma vardır. Fakat bu yazma, kopya tarihi bakımından 2. en eski yazmadır. Üstelik çok özenli bir biçimde yazılmış olan ve metinde hiç eksiği bulunmayan tam nüsha durumundaki H (İstanbul, Hamidiye Ktp.) nüshasıdır. Biz bu açıklamalarla eserin aslından az çok ayırmış olan müstensihleri suçlamak istemiyoruz. Aksine onları metni edebî bakımdan değiştirerek ve kendi çağlarına göre eskimiş olan dili yenileştirerek ve üslup ve dil açısından zamanın ihtiyaçlarına cevap verebilmişlerdir. Bu nedenle çalışmalarda XV. yüzyıldan sonraki kopyalar dikkate alınmamıştır.

Yayına Temel Oluşturan Yazmalar (s. 26):

Tietze burada, eldeki yayının esas itibariyle B (Budapeşte) nüshasına dayandığını, bu nüshalardaki eksikliklerin H (Hamidiye 898 H.) yazmasından tamamlandığını bildiriyor. B nüshasının temel alınma nedeni de: 1) Elde bulunan en eski nüshadır. 2) Tarihlidir. 3) Çok dikkatli yazılmıştır. Baştan başa harekelidir ve çok okunaklıdır. Birkaç leke dışında iyi korunmuştur gerekçelerine bağlıyor.

Eksiklikler için H nüshasından yararlandık. Çünkü bu nüsha da aynı şekilde eski, çok iyi yazılmış ve iyi korunmuştur. Ayrıca B nüshasına metin olarak da zaman bakımından da en yakın nüshadır. L (İstanbul, Lâleli Ktp.) yazması da kullanılabilir. Ancak, bu yazma tarihsizdir diyor.

"Giriş"in son bölümünde, yayında temel alınan ve Macar Bilimler Akademisi F71 numarada kayıtlı bulunan yazmanın ayrıntılı bir tanıtması yapılmıştır. Bu tanıtma sırasında A. Tietze, eldeki tanıklara dayanarak yazmanın iki ve belki de üç müstensihin elinden geçtiğine, bu nedenle yer yer yazım farklarının ortaya çıktığına, özellikle s. 113-122 arası bölümde, kelimelerin son seslerindeki ünlülerin yazılmayıp çok kez hareke ile karşılandığına, bunun kendi çevriyazılarında ünlülerin altına konan (˚) işareti ile belirtildiğine, bağlaç durumundaki *k*'nin eser boyunca genellikle (kh) harfleriyle yazıldığı hâlde, bu bölümde (ky) ile karşılandığına ve öteki bazı ayrıntılara işaret ederek hikâyelerdeki bölüm başlıklarının yapı ayrılıklarını da dört tipe ayrımıştır.

Yayın İlkeleri bölümünde (s. 35-39) metin hazırlanırken filolojik ölçülerin ön planda tutulduğu vurgulanmıştır. Bunun dışında, eserin bir hikâyeler bütünü olduğu ve belki de dinleyiciler sözlü anlatımla aktarıldığı göz önünde tutularak bunun gereğinin de yerine getirilmeye çalışıldığı bildirilmiştir. Bu nedenle hikâyelerde yer alan ve hikâyelerin amacına hizmet eden kafiyeli metin parçaları, sayfalara göze çarpacak biçimde yerleştirilmiştir. Ayrıca, hikâyeler toplum önünde anlatıldığı için anlatıcının inşa tekniğinden kaynaklanan araya girme durumu veya hikâyeyi asıl anlatanın bir başka anlatana devretmesi ve onun da araya bağımsız bir hikâye sokmasından kaynaklanan hikâyeler kümesinde ortaya çıkan karışıklı-

Levent Şahverdi Arşivi

ğın önlenmesi için gerekli yerlerde (IIII → III → II) gibi işaretlere yer verilmiştir.

Metinde zarar gören yerler de #...# işaretleri ile gösterilmiştir. Bu bölümde teknik düzenleme ile ilgili birkaç açıklama yer almıştır.

Daha sonra da yazmanın özelliklerini ve filolojik değerlendirmeyi içine alan çeşitli cetveller (s. 41-81) düzenlenmiştir.

***

Benimsenen yayın ilkelerine göre hazırlanmış ve G. Hazai'nin bütün sorumluluğu üzerine almış olduğu *Hāzā kitāb Ferec ba'deş-şidde* başlığı altındaki metin bölümü, 1. cildin 83-642 sayfaları arasındadır. 645-647. sayfalar, hikâye başlıkları ile hikâyelerin eserdeki yerlerini göstermektedir. 649-650. sayfalar da kısaltmalara ayrılmıştır.

Metinlerin incelenmesinden anlaşıldığı üzere, bu bölüm, metin yayını yönteminin bütün inceliklerine uyularak hazırlanmış çok yorucu fakat yorucu olduğu kadar da takdirle karşılanacak başarılı bir çalışma ürünüdür. Her hikâye sonunda, öteki nüshalarla yapılan karşılaştırma farkları da ayrıntılı biçimde gösterilmiştir.

Eserin 595 sayfalık 2. cildi de *Faksimileler* başlığı altında, işlemede kullanılan yazmaların fotokopilerine ayrılmıştır. Fotokopiler de son derece temiz ve okunaklı bir baskı sergilemektedir.

Sözlerime son vermeden önce düşüncemize takılan bir noktaya işaret etmek istiyoruz. Şöyle ki:

Yayına temel alınan yazmada esre (ِ) ile gösterilen *di-, it-, vir-, yir, yit-* vb. örneklerde görülen bazı kök hece ünlüleri, çevriyazıda, günümüz standart Türkiye Türkçesinde olduğu gibi *dė-, ėt-, vėr-, yėr-, yit-* vb. biçimlerde kapalı e (*ė)* ile karşılanmıştır. Gerçi imla-telaffuz bağlantısı açısından *e / ė / i* seslerinin Ana Türkçeden başlayarak Eski Türkçeden günümüze uzanan yazı dilleri ve lehçelerde çeşitli değişim ve gelişmelerle aldığı farklı şekiller üzerinde öteden beri durulmuş ve epeyi değişik görüşler ileri sürülmüştür.[4]

Bu konuda elbette sayın meslektaşımız G. Hazai'nin de bütün bu görüşleri dikkate alarak ulaştığı bir sonuç vardır. Buna dayanarak yazmada esre ile gösterilen belirli kök hece ünlülerini çevriyazıda kapalı e (ė) ile karşılamıştır. Ancak, eserde bu konuda özel bir açıklama yapılmadığı için biz kendi düşüncemizi şöyle açıklamak istiyoruz:

Eski Anadolu Türkçesi yazmalarında bu sözler genellikle esreli biçimde (yani i'li) yazıldığına, Eski Anadolu Türkçesi, yazı dili olarak metinlerde görüldüğü üzere daha standart bir biçim almadığı için ağızlara yani söyleyiş biçimlerine dayandığına ve bu ağızların devamı bugün Anadolu ağızlarında yaşadığına

4 Ayrıntılı bilgi ve farklı gelişme süreçleri için Emine Yılmaz Ceylan "Ana Türkçede Kapalı e Ünlüsü", *Türk Dilleri Araştırmaları*, 1991, s. 151-165'e bk.

Levent Şahverdi Arşivi

ve üzerinde durulan kelimeler, birçok ağızda *didi, itdi, virelim, yir, yitdi* vb. söyleyişlerle yer aldığına göre, acaba yazmadaki esreli yazılışları çevriyazıda TT'de olduğu gibi *ė* ile değil de *i* ile göstermek daha uygun olmaz mıydı diye düşünüyoruz. Sayın meslektaşımızla karşı karşıya geldiğimizde herhâlde bu nokta bir açıklık kazanacaktır.

Sonuç olarak müteveffa değerli meslektaşımız Prof. A. Tietze ile aziz arkadaşımız ve değerli meslektaşımız Prof. Dr. G. Hazai'nin birlikte hazırlayarak çok uzun ve yorucu çalışmalarla ortaya koydukları bu çok değerli ve mükemmel eser, *Ferec ba'd eş-şidde* yayını için kendilerine Türk dili adına sonsuz teşekkürlerimi sunuyor, sıraya yeni başarılarının girmesini diliyorum.

Levent Şahverdi Arşivi

Levent Şahverdi Arşivi

TÜRKİYE TÜRKÇESİNİN DÜNÜ VE BUGÜNÜ

Türk Dili Araştırmalarına Kısa Bir Giriş*

Türk dil biliminin sorunlarına kapsamlı bir bibliyografik giriş niteliğinde olan ve 1978 yılında Almanca olarak yayımlanan eser, aradan geçen uzun yıllar boyunca hem Türkiye'de hem de Türkiye dışı Batı ve Doğu (Rusya) dünyasında ortaya konmuş olan yeni yeni çalışmaların ulaştığı sonuçları dikkate alarak günümüz gereksinimlerine yanıt verecek bir genişletme ve güncelleştirmeyi gerekli kılmıştır. İşte bu gerekçe ile ele alınan ve bu kez Tevfik Turan'ın çevirisi ile ve yukarıda verilen başlıkla Türkçe olarak yayımlanan eser, Türklük bilimi alanında ilgili ve yetkililere yalnızca bibliyografya bilgisi vermekle yetinmiyor; aynı zamanda kitabın ön sözünde de vurgulandığı üzere, eserin diğer bir temel amacı, ister Türkiye içi ister Türkiye dışı ülkelerdeki çalışmalarda olsun, uluslararası dil biliminin metodolojisindeki gelişmelerin, yeni düşünce ve araştırma yollarının dikkate alınarak çalışma alanlarındaki bilgi akımının ve düşünce alışverişinin hızlandırılmasına yardımcı olmaktır; böylece, uluslararası Türklük bilimi alanında bir iş birliği sağlamaktır, deniliyor. Yazar, bu hususta gösterilecek bir ihmalin ileride önemli açıklar doğurabileceğine de işaret ediyor.

Yazar eserin yeni yayınında, ilk yayındaki temel bilgilere hayli eklemeler yaptığı gibi, ilk yayından sonra yapılan tanıtmalarda, ileri sürülen bir kısım sorunlar üzerinde daha geniş bir şekilde durmak ve verilen bibliyografyayı da genişletme dileği ileri sürülünce, meslektaşlarının bu konuda yapacakları katkılara başvurmuştur. Böylece 1990 yılında 11 uzmanın katılımı ile Türkiye Türkçesinin dününe ve bugününe ait araştırma sonuçlarına dayanan bir el kitabı ortaya çıkmış; bu temel bilgilere yapılan yeni ekleme ve genişletmelerle eldeki eser ortaya konmuştur, açıklamasını yapmıştır.

Yazar, eserin *Giriş* (s. 13-24) bölümünde, kitaptaki ana bölümlerin kapsam ve içerik açısından hangi çerçeve ve ölçütlerle yürütüldüğünü belirten kısa ve özlü açıklamalara yer vermiştir. Bu konuda, eserin ana bölümünü oluşturan *Kitabın Konusu ve Bölümleri* için özet olarak verilen bilgiler şöyledir: Türk dilinin Selçuklular Devleti'nin kuruluşundan günümüze uzanan dönemlerinin çok kısa bir çerçevesi çizilerek bu çerçeve içinde, özellikle Türkiye'de ve Türkiye dışı

---

* Dil Araştırmaları, S. 13, (Güz 2013), s. 165-191.

Levent Şahverdi Arşivi

araştırmalarda yer alan *Türkçe, Osmanlıca* (Osmanlı Türkçesi), *Rum Türkçesi, İmparatorluk Türkçesi* gibi farklı terimlere ve bunların ortaya koyduğu kargaşaya işaret ederek bu kapsamda *Türkçe* teriminin yalnız *Osmanlı Türkçesi*ni veya *Türkiye Türkçesi*ni değil, aynı zamanda bütün Türk dili ailesini de kapsadığını dikkate alan bilim dünyasının, bu karışıklığı önlemek için *Turkic* ve *Turkish* ya da Rusça *Tyurskiy* ve *Turetestkiy* terimlerine başvurduğunu belirtmiştir. Türkiye dışındaki bilimsel literatürde rastlanan *Rum Türkçesi* ve *İmparatorluk Türkçesi* gibi terimlerin birçok araştırmacı tarafından reddedildiğini kaydeden yazar, Anadolu bölgesinde yazılan ilk ürünler için *Eski Osmanlıca* (*Altosmanisch*, *Old Ottoman*) teriminin Türkiye dışında hâlâ kullanıldığına, buna karşılık Türk araştırmacıların ortaya attığı *Eski Anadolu Türkçesi*nin de oldukça tutunduğuna işaret etmiş; ayrıca, yer yer *Eski Rum Türkçesi (Altrumtürkish)* terimine de rastlandığını belirtmiştir.

Burada, biz de şu hususu belirtelim ki *Eski Osmanlıca* terimi, Osmanlı Devleti'nin kuruluşundan önceki bir dönemi kapsadığı için son derece isabetsiz olmuştur. Bu bakımdan *Eski Anadolu Türkçesi*, *Eski Osmanlıca*ya oranla çok daha yerinde ve isabetli bir terimdir. Türkiye'deki bilim adamları arasında iyiden iyiye de tutunmuştur.

Yazar, terimler konusunda Türkiye Türkçesi ve Azerice ile Türkmence arasındaki farkın belirtilmesi için bazı yazarlarca Türkiye Türkçesi ve Azerbaycan Türkçesi için kimi zaman *Batı Oğuzcası* (*West Ogusisch*) kimi zaman da *Azerosmanlıca* (*Azerosmanisch*) teriminin kullanıldığına işaret etmiştir.

Kitapta ele alınan ana bölümlerin genel olarak hem dilin geçmişi hem de bugünü ile ilgili çeşitli araştırmalara ve bunlarla ilgili ayrıntılara dayandığını belirten yazar, toparlayıcı eserler ve bibliyografyaların yalnızca tek bölümlerde değil, ilgili bütün bölümlerde ele alındığını ve kitabın son bölümünün Türkologlar için el altında bulundurulması gereken temel çalışmalar ile bunlara ait kaynaklar olduğunu vurgulamıştır.

Giriş'in *2. Araştırmaların Tarihçesi* başlıklı 2. alt bölümü ile ilgili olarak yazar, Türklük bilimi alanındaki çalışmaların ilkin Osmanlı Devleti'nin Avrupa dâhil üç kıtaya yayılan üstün gücü dolayısıyla, Avrupa'nın bu devletle ilişki kurarak bütün özellik ve geleneklerini tanıma amacına dayanan gezgin (seyyah), misyoner ve elçiler aracılığındaki gözlemlerden başlayıp, Osmanlı dünyasında, şimdiye kadar Avrupa'da yer alan dillerle de ilişkisi bulunmayan başka bir dille konuşulmasının bu dile ilgiyi artırması dolayısıyla, müşahitleri, bu dilin öğrenilerek sistematik olarak tasvirine yönelttiğini belirterek konuya girmiştir.

Bu konudaki gelişmeleri ana çizgileri ile okuyucularının dikkatine sunan yazar, kronolojik yol alışa uyarak önce 16-19. yüzyıllar arasındaki Latince veya yazarların kendi ana dillerinde hazırladıkları Türk dil bilgisi ve sözlüklerine işaret etmiş; 19. yüzyıl ortalarından başlayarak da Türk bilim adamlarının girişimi ile dil bilgisi ve sözlük alanlarındaki çalışmaların genişletildiğini dile getirmiştir.

Levent Şahverdi Arşivi

Bundan sonraki gelişme aşamaları, yazı dilinde Arapça ve Farsça ile olan yakın ilişki dolayısıyla Türkçenin İslami bilimler alanına dâhil edilerek Avrupa'da sistematik ölçülerle incelenmesi, buradan denizaşırı ülkelere uzanması ve bu çalışmalara Türk bilim adamlarının da katılması, hatta halk dili alanındaki çalışmalar da dâhil olmak üzere araştırma ufkunun genişlemesi olarak değerlendirilmiştir.

Bu bağlamda, araştırmaların tarihçesi ve coğrafi yayılımları konusunda derece derece artan gelişme evreleri, Radloff, Vambery, Thomsen, Le Coq, Müller, Gabain, Arat gibi ilk öncülerin yayınlarına ve bunların niteliklerine işaret eden yazar, birbirini izleyen bu gelişmenin kısa fakat özlü bir tablosunu çizmiştir. Bu çalışmalar sırasında yer yer tarihî dil bilgisi sorunlarının çözüm açısından ihmale uğradığını, ancak, bu eksikliğin de malzeme yetersizliğinden kaynaklandığını vurgulamıştır.

Giriş'in *3. Bilgi Kaynakları* alt bölümünde, kaynaklar 1- Sürekli bibliyografyalar, 2- Retrospektif bibliyografyalar, 3- El kitapları ve girişler, 4- Araştırmaların tarihçesi olarak kendi içinde yeniden dört ayrı alt bölüme ayrılarak değerlendirilmiştir.

Sürekli bibliyografyalar alt bölümünde, uluslararası bir bibliyografya çalışmasının yapılmamış olmasının, Türkoloji alanında önemli bir eksiklik olduğuna işaret ettikten sonra, bir istisna olarak Türkiye Türkçesinin bugünü ve geçmişi üzerine yapılan çalışmaların cesaret verici bir başlangıç olduğunu belirtmiştir. Bu münasebetle sürekli bibliyografya niteliğinde olan ve ilk sayısı 1975 yılında yayımlanan WZKM bünyesindeki *Bibliyografya 1975*; uluslararası dil bilimi konusundaki *Linguistic Bibliography* (1949); *Türkiye Bibliyografyası* (1929), *Makaleler Bibliyografyası* (1954), TDK yayını olarak Bibliyografya 1941, 1942, 1943, 1944 vb. bibliyografya yayınları üzerinde durarak bunların yararlı ya da eksik yanlarını değerlendirmiştir. Ayrıca, bibliyografya konusuna önem veren *Oriens, Ural-Altaische Jahrbücher, Der Islam* ve *Revue des Etudes Islamiques* gibi dergilere de işaret etmiştir.

Retrospektif bibliyografyalar konusunda yazar, bu alanın sürekli bibliyografyada olduğundan daha kötü olduğuna işaret ederek bütün sahayı kaplayan bir bibliyografya kaynağı olmadığını bildirdikten sonra, var olan altı ciltlik *Current trends in linguistics* (Dil biliminde güncel akımlar) adlı yayının 6. cildindeki *Turkish* bölümünün Diyalektoloji alanı üzerine eğilen bibliyografya çalışmaları ile *Index Islamicus* (Pearson 1958)'un çalışmaları üzerine kısa açıklamalar yapmıştır.

El kitapları ve Giriş alt başlığı altında, bakış açıları çoğunlukla genel Türkoloji veya Altaistik bilimi temeline dayanan el kitapları üzerinde durulmuş; Baskakov, Caferoğlu, Dilaçar, Menges, Sinor, Şçerbak, Räsänen, Çağatay, Gabain, Clauson, Ergin, Timurtaş, Jansky gibi yazarlar tarafından hazırlanmış olan eserlerin ve *Fundamenta* gibi yayınların temel özellikleri ele alınmıştır. Ayrıca, Fahir İz, Kreutel ve Tietze'nin zengin birer metin derlemesi sunan birkaç okuma kitabına da işaret edilmiştir.

Levent Şahverdi Arşivi

Giriş'te 4. bir alt bölüm olarak yayımlanan *Araştırmaların Tarihçesi* üzerinde de duran yazar, elimizde birkaç kısmî incelemenin bulunduğuna, ancak, bütününü toparlayan bir kaynağın bulunmadığına işaret ettikten sonra, kısaca bu konuda yapılan çalışmalara eğilmiştir. Bunlar Kononov'un Sovyetler Birliği'ndeki Türkoloji'nin tarihi üzerine yaptığı (1969 b, c, 1972 a, b) olağanüstü birkaç çalışma ile TDK'nin yıllardan beri Türkoloji araştırmalarına hizmet vermiş büyük şahsiyetlerin hayat ve etkinliklerini dile getiren yayınlar olduğuna işaret etmiştir. Dolayısıyla Arat, Bang, Bonelli, Brockelman, Deny, Gabain, Kononov, Kunos, Kowalski, Zajaczkowski, Köprülü, Nemeth, Radloff vb. için yapılan yayınları dile getirmiştir.

Eserdeki ana bölümlerin temel özelliklerini yansıtan bu Giriş'ten sonra, şimdi eserin temelini kuran ana bölümlere geçilebilir:

Türk Dilinin Tarihi (s. 26-68)

Dil Gelişiminin Çerçevesi Üzerine:

Bu bölümde dildeki gelişmenin genel bir çerçevesini çizmiş olan yazar, Osmanlı Türkçesinin tarihî bir gramerinin hazırlanması yolunda büyük bir isteği bulunmasına, bu dilin tarihinin öteki Türk dili kolları arasında en iyi belgelenmişi olmasına, dolayısıyla malzeme yönünden hiçbir engel görülmemesine rağmen, bugün için hiçbir Osmanlıca araştırmacısının böyle bir girişime hazır olduğu söylenemez, diyerek bu alanda var olan güçlüklere cevap oluşturacak açıklamalar yapmıştır. Bu açıklamalarda, Eski Anadolu Türkçesinin en eski dil anıtlarını işleyen bir eser olan 19. yüzyılın 2. yarısına ait Vámbéry'nin *Altosmanische Sprachstudien* (1901)'i ile buna 1959'da yayımlanan *Philologiae Turscicae Fundamenta*'nın ve Mansuroğlu'nun bu eserdeki yazısının kapsamını göz önünde bulunduran yazar, yapılan kaynak araştırmalarının kitaplık ve arşivlerde var olan eserlerin çokluğuna oranla yetersiz kaldığına dikkat çekmiştir. Bu durum ve yapılan işler, kitaplık ve arşivlerde bulunan gerçek malzemenin zenginliği ile karşılaştırıldığında, bir bakıma tek tek ağaçlara bakıp ormanı görmeme anlamı taşıdığına işaret ediyor.

Anadolu'da gelişen Türk yazı dilinin başlangıçta temel olarak Türkçe unsurlara dayandığını, ancak, daha sonra dile Arapça, Farsça kelime ve deyimlerin akın etmesiyle yeni ve üst düzeydeki ürünlerle halk tabakasının anlayamayacağı bir yazı dilinin ortaya çıktığını, *Fasih Osmanlıca* (*Hochosmanisch*) denilen bu yazı dilinin toplumdan koptuğunu ve toplum ile yazı dili arasındaki örtüşmenin ancak 20. yüzyılda Atatürk'ün başlattığı dil reformu ile sağlandığını, böylece geniş kitlelerin yabancısı olduğu yazı dilinin yerine, yine *Türkçe* kimliğini taşıyan ve kendine özgü özelliklere sahip olan bir yazı dili oluştuğunu dile getirerek dil bilimcisinin bu farklı dönemleri birbirinden ayrı görmesi ve değerlendirmesi gereğine işaret ediyor. Dolayısıyla bu konuda, bir yandan Osmanlıcanın gölgesinde ve geri planda kalmış olan ve kendine özgü lehçe özellikleri taşıyan edebî ve yarı

Levent Şahverdi Arşivi

edebî ürünler dönemi, bir yanda da *Osmanlı Türkçesi* dönemi vardır. Bu dönemde yazı dili ile konuşma dili birbirinden kopmuş durumdadır.

Yazarın haklı olarak işaret ettiği bu ayırım, bugün Türkiye'deki dilcilerin de özellikle üzerinde durdukları bir hususdur. Ancak, bizce bu husus bir çıkmaz olarak görülmemelidir. Çünkü dil tarihinin bu iki farklı dönemi, her ne kadar zaman bakımından birbirinin devamı ise de nitelik bakımında Arap ve Fars dil kültürleri ile sıkı ilişkinin ortaya koyduğu yabancı etki yoğunluğu taşıdığı ve nitelik açısından birbirinden de çok farklı olduğu için buna uygun ölçülerle ele alınmalıdır. Cumhuriyet Dönemi Türkçesi ise, Türkçe temelinde gerektikçe eski kaynaklardan da yararlanılan yeni bir dil tarihi döneminin ifadesidir. Elbette içinde böyle çetrefilli bir dönemecin de yer aldığı ve farklı biçimlenmelerden kaynaklanan yazı dilinin gelişimini rayına oturturken yazarın da işaret ettiği gibi, toplumsal ve kültürel arka planın da ihmal edilmemesi gerekir.

Yazılı Kaynaklar (s. 27-38):

Birinci bölümün bu 2. alt başlığı da kendi içinde yeniden üç ayrı alt bölümcüğe ayrılmıştır. Bunlardan birincisi *Arap yazısı ile yazılmış ürünler* (s. 27-30), ikincisi *Transkripsiyon anıtları* (s. 30-34), üçüncüsü de *Kaynak araştırmalarının varabileceği kazanımlardır* (s. 34-38).

Arap yazısı ile yazılmış ürünler konusundaki görüşlerini dile getirirken son on yıllar boyunca bir yandan Türkçenin yazılı ürünlerine yönelik bilimsel etkinliklerin hayli artmış, Türkiye ve Avrupa kitaplıklarında yer alan yazmalar üzerinde yapılan araştırmaların ilerlemiş ve yazma eserler kataloglarının hazırlanmış olması gibi bilgi ufkumuzun alabildiğine genişlediğine işaret eden yazar, bu kısımda, Mansuroğlu'nun 1959'daki araştırmasından sonra yol alan ve Zajaczkowski, Mélikoff, Yüksel, Olcay, Matuz, Karahan, Tarlan, Engin, Korkmaz, Kleinmichel, Flemming gibi araştırmacıların müstakil eser yayınları üzerinde durmuş; daha sonra da birçok önemli kaynağın kısa makale ve tasvirler biçiminde tanıtıldığına işaret ederek bu çalışmaları sıralamıştır.

Yazar burada, yukarıda verilen çalışmalara bakılırsa, bu büyümenin doyurucu görülebileceği izlenimi doğal. Ancak, dil tarihi araştırmalarında söz konusu olan ihtiyaç devreye girince, bu alandaki yetersizlik kendini gösterir demektedir. Çünkü, Vámbéry'nin bir kilometre taşı niteliğindeki eserinde yer alan kaynaklar incelendiğinde, ortada çığır açıcı bir adım atılmamış olduğu ortaya çıkar. Eğer malzeme artışındaki hız da göz önüne alınırsa, Türkçenin tarihî gramerinin yazılmasını daha çok beklememiz gerektiğine işaret etmekte ve ilerlemek için çağdaş olanaklardan daha fazla yararlanılmasını önermektedir. Yazar bu bölümde, araştırmacıların büyük çoğunluğunun eserlerin sorunlu yerlerini çözmekte bütün kaynaklara başvurmadığını, bugün için birçok meselenin de cevapsız kalmak durumunda olduğunu, dil anıtlarımızın dil tarihi açısından az incelendiği hususlarını da vurgulamaktadır.

Levent Şahverdi Arşivi

Transkripsiyon Anıtları alt bölümünde, Almancada yer alan bu terimin isabetli olmadığına, ele alınan eserlerin Arap harfleri dışındaki alfabelerle yazılmış anıtlar olduğuna dikkat çeken yazar, önce bu anıtların oluşturduğu malzemenin ilk yüzyıllardan kısa notlar ve kelime listeleri, sonraları kapsamlı dil ders kitapları ve sözlükler olduğunu bilgimize sunuyor. Daha sonra gerekli açıklamalarla Németh, Heffening, Hazai, Abulaze, Akyüz, Beltatze, Berberian, Dilaçar, Drimba, Eckmann, Mollova, Theodoridis, Zieme gibi yazarların çalışmaları ve taşıdıkları özellikler üzerinde durmuştur. Daha sonra edisyonu ve incelemesi kendisi tarafından yapılan Jakob Nagy Harsanány'nin *Colloqıa Familiaria Turcica Latina* başlıklı konuşma kitabının malzeme kapsamı ve yazarının dil bilgisi yönünden İstanbul ağzına ne denli aşina olduğu konusuna yönelen açıklamalar yapmıştır.

Kaynak Araştırmalarının Varabileceği Kazanımlar (s. 34-38) alt başlığı altında, yazar, bundan önceki iki alt bölümde yapılan açıklamalara dayanarak bugün için Türkiye Türkçesi tarihinin çeşitli aşamalarındaki gramer yapısının somut bir biçimde ortaya konabilmesi için var olan kaynaklar, yapılması gereken işlerle karşılaştırıldığında, pek mütevazi bir gelişme olduğu söylenebilir görüşündedir. Bunun nedenini de çeşitli çeşitli yüzyıllara ait monografi ve araştırmaların aynı sayı veya düzeyde olmadığına bağlıyor. Bu nedenle malzeme dağarcığının zaman ve mekân yönünden sistematik olarak tamamlanması gereğine işaret ediyor. Bu bağlamda da geniş kapsamlı Arap harfleriyle yazılı kaynaklar içinde, "gerçek Türkçe damarını" yani Türk dilinin çeşitli gelişme evrelerini en iyi yansıtan eserlerin seçilmesi lazımdır görüşüne ağırlık veriyor.

Eldeki kaynaklar arasında nesir türündeki eserlerin de önemli bir yer tuttuğuna işaret eden yazar, burada eserlerin asılları ile kopyaları arasındaki farkların dikkatli bir çalışmayı gerekli kıldığına ilişkin birkaç çalışmaya atıf yapmıştır.

Dil Tarihi ile İlgili Sorunlar (s. 38-61) alt bölümü, kendi içinde yeniden birkaç alt bölüme ayrılarak ele alınmıştır.

Türk yazı dilinin oluşumu (s. 38-46) alt bölümünde, Anadolu yazı dilinin ilk dönemlerine ait kaynak araştırmalarının bilgilerimizi gittikçe arttıran bir nitelik taşımasına karşı, yazı dilinin yabancı etkilere açık bir gelişme yolu izleyen daha sonraki dönemleri için araştırmaların yetersizliğine işaret etmekte ve bu ilk dönemler için M. Mansuroğlu ve Köprülü'nün çalışmalarını dile getirmektedir.

Anadolu'daki Türk yazı dilinin Orta Asya ile bağlantısı ve "karışık dilli" eserler konusunda Mansuroğlu'nun görüşünü maddeler halinde özetledikten sonra, Korkmaz'ın bu konudaki temel görüşlerini de ele alarak bunların altı ayrı maddede açıklamalarını yapmıştır. Bu münasebetle kısaca Grunina'nın adını da vermiştir.

Bu açıklama dolayısıyla Hazai'nin bizim çalışmalarımız üzerindeki değerli görüş ve atıflarına, son çalışmalarımız ışığında biz de şu noktayı eklemek isteriz: Evet Anadolu yazı dilinin oluşumu ile Orta Asya'daki Oğuz yazı dili arasında

Levent Şahverdi Arşivi

elbette organik bir bağlantı vardı. Ancak, bu bağlantı daha önce ortaya atıldığı gibi karışık dilli eserlerdeki Doğu Türkçesinden gelen özellikler, dilin kendi tarihî gelişmesindeki normatif özellikler olmayıp Karahanlı Türkçesinin etkisi altında Horasan Oğuzcasında yer alan Anadolu Oğuzcasından farklı bir ağız yapısını temsil eden özellikler olduğu biçimindedir. Doerfer'in günümüz Horasan Türkçesi üzerindeki araştırma sonuçları, bizi bu görüşü benimsemeye yöneltmiştir. (Bu konunun ayrıntıları için bkz. Korkmaz, *Oğuz Türkçesinin Tarihî Gelişimi*, TDK Yay., 2013, s. 81 ve öt.).

Anadolu yazılı edebiyatının kaynak araştırmaları dolayısıyla Flemming'in *Husrev ü Şîrin* ve Mısırdaki Memluk edebiyatı çalışmalarından başlayarak Björkman ve Zajaczkowski'ye uzanan öteki çalışmalara da yer veren yazar, daha sonra *Eski Osmanlıca* ve *Eski Anadolu Türkçesi* üzerindeki görüşlerini açıklamıştır.

Dilin Yapısındaki Değişmeler (s. 46-56) alt bölümünde, yazar 1920'li ve 1930'lu yıllardan beri Osmanlı Türkçesinin tarihî bir gramerinin yazılması gereğinin tekrarlandığına; ancak, o zamandan beri yapılagelen araştırmaların ortaya koyduğu çok sınırlı veriler, kaynak malzemesinin kapsamı ve sorunların çeşitliliği göz önünde bulundurulunca, tarihî gelişme konusuna ne dereceye kadar el atılabileceğini dile getiriyor. Bu açıdan yapılan açıklamalarda temel dayanak olarak ele alınan M. Mansuroğlu ve A. Caferoğlu'nun 1959 yılında *Fundamenta*'daki makaleleri ile Deny'nin 1920'de yayımlanan ve M. Ergin'in üniversite ders kitabı olan (1973) eserlerindeki bilgilerin değerine işaret etmekle birlikte, bunlardan ses, şekil ve cümle bilgileri açısından gerekli tarihî bilgiler için elverişli bir durum oluşmadığına da işaret ediyor. Bu alanla ilgili olarak daha sonra yayımlanan Deny'nin *Principes de grammaire turque* (1955) adlı fonetiği ile Guzev'in 1966, 1970 yıllarında yayımlanan makalelerine, Grunina'nın 1971, Menges'in 1968 ve Z. Korkmaz'ın 1971 tarihli makalelerinde verilen bilgilere dayanarak Osmanlı Türkçesinin tarihî dönemlerinin ses, şekil bilgisi ve anlam bilimi açısından hangi noktalarda ne dereceye kadar aydınlatabileceği hususunda birtakım açıklamalar yapmaktadır. Bu bağlamda Jakob Nagy Harsány'in transkripsiyon metinlerinin ortaya koyduğu ses bilgisi imkânlarını, Eski Anadolu Türkçesinin şekil bilgisi açısından rengârenk bir tablo oluşturduğunu, hangi unsurların yerli (Batı Oğuzcası), hangilerinin yabancı olduğunu, -Iyor'lu şimdiki zaman ile -AcAk'lı gelecek zaman şekillerinin ortaya çıkacak sistemle nasıl bütünleştiğini Grunina'nın ve Hadzıeolova (1970, 1971)'nın çalışmalarına dayanarak açıklıyor. Ancak, burada Z. Korkmaz'ın *-AcAk* gelecek zaman ekinin yapısı ve tarihî gelişmesi ile ilgili araştırması (DTCF Derg., C. XVII / 1-2, s. 107-124) ile M. Özkan'ın "Tarihî Türkiye Türkçesi Metinlerinde İstek Eki *-A/ -E*'nin Kullanılışı Üzerine" (TDE Derg. C. XXX, s. 103) başlıklı makalesi gözden kaçmış bulunuyor.

Tarihî sentaks açısından Buri Gutermann'ın tarihî belgelere dayanan, ancak, yöntem bakımından zayıf olan çalışması (1972) ile Matuz'un kanuni belgeleri üzerinde yaptığı övgüye değer çalışmasına (1972) işaret ediyor.

Levent Şahverdi Arşivi

Morfoloji envanterinin belli unsurları üzerinde yapılan etimoloji çalışmaları dolayısıyla Korkmaz'ın 1961 a, b, c, 1965 b, 1966, 1968 a çalışmalarını dile getiren yazar, bu araştırmalarda varılan sonuçların, dilin yazılı kaynaklar yoluyla belgelenmemiş dönem açısından anlamlı olduğunu ve Bang'ın tarihî karşılaştırma temeline dayanan bir yöntemle ele alındığını bildiriyor.

Bu alt bölümde dil yapısını Azerice ve Türkmenceyi de kapsayan karşılaştırmalı bir Oğuzca temeline dayandıran çalışmalar konusunda, Baskakov (1969), Xydyrov (1971), Ragımov (1971) ve Ergin'in ders kitabı ile (1962/b) Tietze'nin Türkçe ve Azericedeki Farsça türetim eklerini ele alan (Azer osmanlıca) yararlı çalışmasını (1963-64) da dile getirmiştir.

Dil Tarihinin Dönemlere Ayrılması (s. 56-61):

Dil tarihinin dönemlere ayrılmasının öncelikle kaynakların incelenmesine yönelik beklentilerin yerine getirilmesine ve sentezin oturtulacağı temeli hazırlayan pek çok araştırmanın yapılmasına bağlı olduğunu dile getiren yazar, bu konuda zaman faktörünü de dikkate alarak nelerin yapılıp nelerin yapılamadığı hususunda birtakım açıklamalara yer vermiştir. Bu bağlamda karşımıza iki sorun öbeğinin çıktığına işaret ederek bunlardan birinin Türk yazı dilinin tarihiyle ilgili olduğunu, bu dilin halk dilinden yavaş yavaş uzaklaşması ve yapısına giren yabancı unsurların çoğunluğu ile oluşan *fasih Osmanlıca* (yabancılaşma bakımından en üst dereceye varan) deyimi altındaki oluşumları göz önünde bulundurarak ve bu dönemin taşıdığı birtakım özellikleri de dikkate alarak *Eski Osmanlıca* (XV. yüzyıl ortalarına kadar), *Orta Osmanlıca* ve Orta Osmanlıcadaki fonolojik ve morfolojik özelliklerin gittikçe ortadan kalkması ile oluşan *Yeni Osmanlıca* (18. yüzyıl sonu ve 19. yüzyıl başları) ile ilgili açıklamalar yapmıştır. Ayrıca, bu sınıflandırmada daha başka etkenlerin de yer aldığına işaret eden öteki bazı açıklamalara da yer vermiştir.

Bu münasebetle biz de bir daha belirtmek isteriz ki *Eski Osmanlıca* dönemi diye adlandırılan ve XV. yüzyıl ortalarına kadar uzanan dönemde, daha başlıbaşına bir Osmanlı Devleti'nin varlığı söz konusu olmadığı ve Anadolu Beyliklerinin egemen olduğu bir dönem olarak kendine özgü ve daha sonraki Osmanlıcadan farklı dil yapısı ile bu dönem tarafımızdan ve Türkiye Türkologları tarafından yaygınlıkla *Eski Anadolu Türkçesi* dönemi olarak benimsenmiş bulunmaktadır. Bundan sonraki dönem, adlandırma ile ilişkili olarak *Orta Osmanlıca* değil, doğrudan doğruya *Osmanlıca* dönemidir. Bunu elbette daha sadeleşmiş bir Osmanlıca olarak *Yeni Osmanlıca* dönemi izleyecektir.

Yazar, birinci bölümün 4. alt bölümünü oluşturan *Etimoloji araştırmaları ve tarihsel sözlük* konularında, sözlüklerde yer alan Arapça ve Farsçadan geçme kelimeler için yapılan açıklamalara işaret etmiş ve örnek olarak da *Yeni Redhouse* (1968) ile *Türkçe Sözlük* (Ağakay 1969) üzerinde durmuştur. Bu konuda, her iki sözlüğün içerdiği etimolojik göndermelerde, bu bilim dalının son yıllarda ulaştığı araştırma sonuçları göz önünde bulundurulmuştur denmektedir.

Levent Şahverdi Arşivi

Türkçenin etimolojik sözlüğünün eksik olduğu yolundaki şikâyetin, konunun kendine özgü şartları içinde değerlendirilmesi gereğinden hareket ederek bu konuda Battersby (1966), Ivanonov (1973), Tietze (1952), Mc. Carthy (1970), Esenkova (1960, a, b), Hubert (1967)'nin çalışmaları üzerinde durmuştur. Türkiye Türkçesi ağızları üzerindeki *Derleme Dergisi*'nin de (1939-1957) bu türlü çalışmalar için bir temel oluşturduğuna işaret etmiştir. Sistematik bir girişim yolundaki ilk adımların Tietze tarafından atıldığına işaret eden yazar, onun 1955, 1957, 1958 b, 1962 a, 1967 yıllarında yaptığı çalışmalardaki temel özellikleri açıklamıştır.

Bir silsile içinde yer alan ve genelde örnek birer model oluşturan çalışmaların gerek ses değişmeleri gerek söz varlığının kültür tarihine ilişkin yönleri üzerinde toplu bir bakış sunduğuna ve bu yolla Arapça, Farsça, Islavca, Yunanca kökenli kelimelerin incelendiğini dile getiren yazar, daha sonra yine Tietze'nin, Gudiaşvil'in, Kahane-Tietze'nin ve Winter'in etimoloji ve terimler niteliğindeki çalışmalarını değerlendirmiş bu konularla ilgili daha başka isimler üzerinde de durmuştur. Ayrıca kapsamları ve tasvir derinlikleri bakımından üstün olmayan; ancak, kendi kategorilerinde yine de yararlı el kitapları sayılabilecek olan Devellioğlu (1970) ve Özön (1965, 1971 a, b)'ün sözlükleri ile Türkçe söz varlığının tasviri açısından Aksoy ile Dilçin'in yönettiği *Tarama Sözlüğü*'ne (1943-1957, 1963-1975) dikkat çekmiştir. Yazarın bu değerli açıklamalarına ekleme olmak üzere biz de belirtelim ki gerektikçe etimoloji açıklamalarına da yer veren Osmanlı Sözlükleri konusunda son yıllarda TDK, MEB ve özel yayınevlerince hazırlanmış veya yeniden işlenmiş daha başka sözlükler de vardır. Örnek olarak Ahterî Mustafa Efendi'nin *Ahterî-i Kebir* (TDK 2009); Muallim Naci'nin *Lugat-ı Nacî*'si (TDK 2009), Şemsettin Sami'nin *Kamus-ı Türkî*'si (TDK 2010), Redhouse'un, *Müntehab-ı Lugat-ı Osmaniye*'si (TDK 2009), 4 ciltlik Osmanlıca temelindeki *Türkçe Sözlük* (MEB 1995, 1996), İ. Parlatır'ın *Osmanlı Türkçesi Sözlüğü* (yargı yayınevi 2006) vb. yayınlar gösterilebilir.

Dil tarihi ile ilgili birinci ana bölümün 4. alt bölümü olarak esere *Türkçenin Başka Diller Üzerindeki Etkisi* (s. 65-68) bölümü eklenmiştir. Bu alt bölümde, yazar önce Türkçenin ses tarihindeki kendine özgü kaynak sorunları dolayısıyla, komşu dillere girmiş olan Türkçe kelimelerin araştırılmasının önemine işaret etmiştir. Bundan sonra da Kuzeydoğu Kafkas dillerine ve Lazcaya, Kürtçeye, batı ve kuzeybatı Akdeniz'e doğru Avrupa bölgelerindeki Cezayir, Suriye vb. çeşitli Arap dillerine, yeni Farsçaya, Balkanlardan Sırpça ve Hırvatça ile Bulgarca, Makedonca, Romence, Arnavutça ve yeni Yunancaya girmiş olan Türkçe kelimeler ile bunların üzerindeki çalışmaların başarılı ve eksik yönleri üzerinde durmuştur.

2. Türk Dilinin Bugünü (s. 69-110):

Yazar, Türk dilinin bugünü konusundaki çalışmaların makale ve müstakil monografilerden oluşan yerli ve yabancıların ortaya koyduğu çok sayıda çalışmalar olduğuna işaret ettikten sonra, bunları hem coğrafi dağılım hem de çalış-

Levent Şahverdi Arşivi

maların temel nitelikleri açısından ele alarak değerlendirmiştir. Birinci bölümde olduğu gibi bu bölümde de çalışmaları nitelikleri açısından alt bölümler halinde ele almıştır.

Sentez ve kısmi sentez denemeleri alt bölümünde (s. 69-84), 50. yılların ikinci yarısından başlayarak ortaya konan ve dilin tek tek kısmî alanları üzerindeki dil bilgisi kitaplarını değerlendiren yazar, Deny'nin (1921, 1955), Kononov'un (1956), Banguoğlu'nun (1959), Sevortyan'ın (1955) kitapları üzerinde durmuştur. 60'lı yılların başında Türkçenin dil bilgisinin Amerikalı dil bilimcilerin ilgi alanına da girdiğine işaret eden yazar, bu konuda Indiana Üniversitesinin Uralic and Altaic Series dizisinde yer alan Lees'in, Chomsky'nin başlattığı üretici dönüşümsel kuram temeli üzerine hazırlanmış olan *phonology*'sı (1961) ile Swift'in *Reference Grammar* (1963)'ını genel dil bilimi ve dil biliminde uygulanan yöntemler açısından önemli bulduğundan oldukça ayrıntılı birer değerlendirmeden geçirmiştir. Bu münasebetle söz konusu eserlerdeki klasik dil bilgisi yönteminden ayrılan yapısalcı yeni yöntemi beğenenlerin ve beğenmeyenlerin dayandıkları temelleri dile getirerek Robins (1965), Zimmer (1965), Krámsky (1963), Hrebiçek (1964), Waterson (1964), Benzenig (1965), Broomhall (1965), Doerfer vb.nin görüşlerine oldukça ayrıntılı bir ölçüyle yer vermiştir. Böylece, bu eleştirileri okuyan dilciler, Chomsky'nin üretimsel dil bilimi yöntemine dayandırılan çalışma ve eserlerin hangi yönlerden yapıcı, hangi yönlerden dayanıksız bir temele oturduğu konusunda bilgi sahibi olabileceklerdir.

Bu bölümde, Türkçe üzerine yapılan dil bilgisi araştırmalar içinde en büyük olaylardan birinin de Johanson'un (1971), fiil sistemi ile ilgili olarak Türkçedeki *aspekt* üzerine yazdığı monografi (1971) olduğuna işaret etmiştir. Hovdhaugen'in (1972) bu çalışmayı "eklektik" olarak nitelendiren eleştirisine rağmen, bu monografinin yalnızca dilin zaman değil, semantik düzeyi açısından da çok yönlü içerik sunan değerli bir çalışma olduğu görüşünü dile getirmiştir. Yazar bu alt bölümde, Hrebiçek'in (1971 b) Türkçenin 'graph' tasvir niteliğindeki model denemesine de yer vermiştir.

Yazarın bu bölümde verdiği değerli bilgilere katkı olarak biz de her nasılsa ele alınması unutulmuş ya da yazara ulaşamamış olan bir eseri dile getirelim. Bu çalışma Z. Korkmaz'ın 2003 yılında TDK'ce yayımlanan ve şimdiye kadar birkaç kez basılmış olan 1224 sayfalık *Türkiye Türkçesi Grameri* (Şekil Bilgisi) adlı çalışmasıdır. Bilindiği gibi 1920'de yayımlanmış olan Deny'nin grameri, esas itibariyle Fransız öğrencileri hedef alarak hazırlandığı, çalışmalarda daha çok Fransız gramerinin ölçülerine dayanıldığı, eserdeki değerlendirme ve örneklerin Eski Anadolu Türkçesine kadar uzanan Osmanlı Türkçesi temelinde yer aldığı için 1920-1950 yılları arasındaki etkisine rağmen, birçok yönü ile bugün artık işlevini tamamlamış durumda idi. Rusça olarak hazırlanan ve Türkçeye çevirisi yapılmamış olan Kononov grameri de çağdaş Türkiye Türkçesi için bir istisna oluşturur. Buna ekleyeceğimiz Banguoğlu'nun grameri de şüphesiz uygulanan yöntem açı-

Levent Şahverdi Arşivi

sından Türkiye Türkçesinin ufkunu açmış, yeni araştırmalara ortam oluşturmuştur. Ancak, bütün bu gramerlere rağmen, ortadaki eksiklikler ve beklentiler dikkate alınınca, artık Türkçenin ortaya konan bütün kaynaklarının ve 2000'li yıllara kadar uzanan çeşitli araştırmaların değerlendirilmesine ve yüzlerce edebî eserin fişlenmesine dayanan bir gramerinin yazılması gerekli idi. İşte Korkmaz'ın şekil bilgisi alanındaki kapsamlı kitabı, bu görevi yerine getirme amacına yönelmiş bir araştırma ürünüdür diye düşünüyoruz.

Fonetik, Fonoloji ve Morfoloji alt bölümünde (s. 94-97) yazar, farklı ekollerin geliştirdikleri dilbilim terminolojisinin kullanımında gösterilen ayrılıkları dikkate alarak konuya bu terimlerin ne anlama geldiğini açıklama ile başlamıştır. *Fonetik* teriminin anlamının bilindiğine işaret ederek fonolojinin kendisi için fonem envanterini kapsadığı ve fonemlerin tek tek dağılımı anlamına geldiğini, *morfoloji* kavramının da gövde morfemleri ile buna bağlı morfemleri kapsayan kelime fonolojisini karşıladığını açıklayarak konuya girmiştir. Türkçenin bu alanlardaki eksikliklerini dikkate alan yazar, Steuerwald (1963-1966), Tansu (1963), Lees (1961), Swift (1962), Zimmer (1979), Bayçura (1971), Lotz (1961), Pierce (1966 a) ve Bazin'in fonoloji veya morfoloji alanındaki çalışmaları konusunda yararlı bilgiler vermiştir. Biz bu noktada fonetik çalışmalarına, Türkiye'de Volkan Coşkun tarafından hazırlanan *Türkçenin Ses Bilgisi* (İst. 2010) adlı eserinin de eklenmesini öneriyoruz.

Morfoloji ve Sentaks (s. 87-91) alanındaki çalışmalar için Türkiye'deki dil araştırmacılarının bu alana daha az ilgi gösterdiklerini, bu konularda büyük ilgi payının Türkiye dışındaki ve özellikle Sovyetler Birliği'ndeki Türkologlara ait olduğunu belirtiyor. Bu durumun nedenini de Sovyet Türkologlarının çoğunun Rus dil bilimi zemininde yetişmelerinin kendilerine sağladığı avantaja bağlayarak Hovdhaugen'in (1972) bu konudaki görüşleri ile Kramsky (1960), Eyvazov (1962, 1963, 1964, 1967), Kononov (1968 a/b), Sokolov (1971 a) ve Lubimov gibi araştırmacıların morfoloji çalışmalarındaki temel özelliklere işaret ediyor.

Sadece Sovyet araştırmacılarının eseri olmayan ve Türkçedeki fiilin morfolojisini ele alan bir dizi çalışmalar içinde Başkan, Bazin, Çaryjarov, Dizdaroğlu, Dźamaşia, Ediskun, Korkmaz, Kazncov, Lubimov, Mikeajlov, Xıdırov adlarını sıralıyor. İnceleme sonuçları açısından Johanson'un daha önce sözü edilen ve çeşitli açılardan burada belirtilen çalışmalarla hesaplaşan monografisinin yarattığı yeni durumu vurguluyor. Yazar bunlara fiilden türeme kategorileri ele alan birkaç çalışmayı daha eklemiştir. Bu bölüme Türkiye'deki çalışmalar için E. Yaman'ın *Türkiye Türkçesinde Zaman Kaymaları* (TDK 1999); G. Sev'in "*Etmek Fiiliyle Yapılan Bileşik Fiiller ve Tamlayıcılarla Kullanılışı*" (TDK 2001); N. Bayraktar'ın *Türkçede Fiilimsiler* (TDK 2004); Ö. D. Yılmaz'ın *Türkiye Türkçesinde Eylemsi* (TDK 2009); D. Öztürk'ün *Türkiye Türkçesinde Bileşik Fiiller* gibi eserleri de katmak gerekir. Gerçi sayın yazar, Türkiye Türkçesinin şekil bilgisi ile ilgili olarak H. Biray (1999), A. Buran-E. Alkaya (1999), G. Gülsevin (1997), A.

Levent Şahverdi Arşivi

İlker, L. Karahan (1991), M. Özkan (1997, 2001) ve H. Zülfikar (1995) vb.nin yayınlarına *Bibliyografya* bölümünde yer vermişse de (s. 199-204), bu eserler araştırmanın üzerinde durduğumuz bölümünde yer almadığı ve yazarca bibliyografyaya da gönderme yapılmadığı için okuyucuda, bu konuda verilen bilgilerde eksiklik olduğu izlenimi uyanabilir. Bu açıdan bu noktayı özellikle dikkate sunmak istedik.

Sentaks, cümle birimleri, cümle bileşenleri ve bileşik cümle konusundaki sorunlar için de Baskakov (1971), Kuneçov (1971, 1972 a), *Dil Bilgisi* (TDK 1967-1971), Bazin (1958 b), Guzev ve Nazilov (1971), Göğüş (1969), Kononov (1971), Kuznecov (1965), Lyubimov (1971), Pokrovskaya (1971 b), Sokolov ve Tietze'nin (1958 a, 1960 b, 1962 b) adları yer almıştır.

Üretici yaklaşımdan kaynaklanan pek az sayıda eser yayımlandığına işaret eden yazar, bu konuda Lees (1960) ve Hrebiçek'in (1966) adlarını vermekle yetinmiştir.

Dil devrimi sonucunda ortaya çıkan ve kendisince büyük bir sentaks yeniliği olan "devrik cümle" konusu için de Baskakov (1972 b) ve Bazin (1968 b)'in adlarını öne sürmüştür.

Kelime Hazinesinin Tasviri: Leksikografi (s. 91-93):

Bu alt bölümde yazar, yaşayan dilin söz varlığı açısından geçirdiği aşamalar dolayısıyla içinde bulunduğu durumu bir iki cümle ile özetledikten sonra, Türkçe Sözlük'ten başlayarak TDK'ce yayımlanan sözlükler, Hatiboğlu'nun dil bilimi terminolojisi ile ilgili sözlüğü, Redhouse'un yeni baskısını (1968); Türkçe-yabancı dil sözlüğü olarak Hony-İz'i (1947) İngilizce-Türkçe, Heuser-Şevket'in (1962) ilk baskısı için geçerli olan Türkçe-Almanca Sözlüğü ile Steuerwalel (1972) sözlüğünü dile getirmiştir. Bu münasebetle burada sözlükler açısından var olan bazı boşlukları tamamlamak üzere, biz de TDK tarafından yayımlanan ve şimdiye kadar birkaç baskısı yapılmış olan, 1992 ek baskısı bibliyografya bölümünde gösterilen ancak, 2003, 2007 genişletilmiş baskısı ile bu bölümde yer almamış olan Z. Korkmaz'ın *Gramer Terimleri Sözlüğü* ile yine kurumca yayımlanan sayıları oldukça kabarık çeşitli bilim dallarına ilişkin terim sözlüklerini sıralayabiliriz. Bu arada yine TDK'ce yayımlanan ve Yaşar Önen-Cemil Ziya Şanbey tarafından hazırlanmış olan iki ciltlik *Almanca-Türkçe Sözlük* ile (1993), Hamit Atalay tarafından hazırlanmış iki ciltlik *İngilizce- Türkçe Sözlük*'ü de (1999) hatırlatmak isteriz.

Yazar bu bölümde Devellioğlu'nun argo sözleri içine alan sözlüğü ile (1970), bu sözlüğü değerlendiren Tietze'nin Theodoridis'in görüşlerine ve Atsız-Kissling'in *Sammlung Türkischer Redensarten* (1974) başlıklı sözlüğüne de yer vermiştir. Bunlara H. Eren - H. Zülfikar'ın *Anayasa Sözlüğü* (TDK 1985) ile P. Yavuzarslan'ın *Osmanlı Dönemi Türk Sözlükçülüğü* (2009) de eklenmelidir.

Levent Şahverdi Arşivi

Çeşitli Konular (s. 94) alt bölümünde yazar, çok kısa olarak yalnız Türkiye Türkçesi ile ilgili değil, öteki alanlarla da bağlantılı olan birkaç çalışmaya işaret etmiştir. Bunlar Aksan'ın Türkçenin anlam bilimi ile ilgili çalışmaları, Aganin, Aşni, Jusipova, Rosanskiy'in hareket bildiren fiiller, Ljubimov'un *kesmek* fiilinin anlam bilimi incelemesi, Çağatay'ın *kadın* konusundaki kelime derlemeleri, Tevfik Fikret, Nazım Hikmet vb.dir. Bu münasebetle biz de burada Zülfikar'ın *Doğru Yazma ve Konuşma Bilgileri* (2008) adlı Türkiye Türkçesinin ses bilgisi, şekil bilgisi, cümle yapısı gibi alanlarındaki çeşitli makalelerinin bir araya getirilmesi ile oluşmuş kapsamlı kitabını eklemek isteriz. Ayrıca, aynı yazarın *Yüksek Öğretimde Türkçe Yazım ve Anlatım* (1985); *Yabancılar İçin Türkçe Dilbilgisi* (1976) ile L. Karahan'ın *Türk Dili Üzerine İncelemeler*'i (2011) de eklenmelidir. Zülfikar'ın 2007 yılından beri *Türk Dili* dergisinin hemen her sayısında yer alan ve Türkiye Türkçesinin günümüzdeki sorunlarını değerlendiren "Dünden Bugüne Türkçe" başlıklı makaleleri de bu gruba girebilir.

Bir de konu çeşitliliği açısından *Türk Dili*, *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı, Türkoloji*, *Türk Dili ve Edebiyatı* gibi genellikle üniversitelerde yayımlanan çeşitli bilimsel dergilerde ve eserin *Bibliyografya* bölümünde yer alan çok sayıdaki *Armağan* kitaplarında çıkan Türkiye Türkçesi ile ilgili yazılara toplu bir gönderme yapılması yerinde olur ve bu yolla Türkiye Türkçesi üzerinde Türkiye'de yapılmış olan yayınların kapsamı da genişletilmiş olurdu, diye düşünüyoruz.

Dil Reformu (s. 94-96):

Bu bölümde kısaca dil reformunu doğuran nedenler ve Atatürk'ün dil devrimi ile ele aldığı dilde yenileşme ve geliştirme olayları ile ilgili olarak bir toplu bakış hâlinde Levend, Korkmaz, Karamanlıoğlu, Timurtaş, Baydur, Dilaçar, Özdemir vb.'nin birbiri ile uyuşan veya birbirinden ayrılan görüşlerine işaret edildikten sonra, TDK'nin bu konudaki yayın kataloğu (1972 b) ve çalışma raporları (1972 a) dikkate sunulmuştur. Biz bu konu ile ilgili olarak buraya Zülfikar'ın "Prof. Dr. Tahsin Banguoğlu ve Türkçecilik Akımı İçindeki Yeri" (*Türkoloji Derg*. 11/1-1993) başlıklı araştırmasının da eklenmesini isteriz.

Yazar, dil reformunun yurt dışındaki Türkologları da ilgilendirdiğini dile getirerek bu konuda Heyd'in (1954), Steuerwald'in (1963-1966), Antelava (1967, 1968, 1970), Bosworth (1965), Kissling (1968 b), Kononov (1959), Osmanova (1971), Soholov (1970 b), Starostov (1970) ve Tachau (1964)'un adlarını vermiştir.

Dilin güncel sorunları ile ilgili olarak aydınlar arasında zaman zaman bazı çalışmaların da yer aldığına işaret eden yazar, Türkiye Türkçesinin bu yüzyılın başındaki ürünlerinin dili ile günümüz ürünlerinin dili arasındaki bir karşılaştırmanın ortaya koyduğu farkların bu alandaki gelişmeyi gösterdiği kanısındadır.

Levent Şahverdi Arşivi

3. Dialektoloji (s. 97-110):

Araştırmaların Genel Durumu, Eğilimler ve Beklentiler alt başlığında (s. 97-101), yazar, eldeki imkânların çokluğuna rağmen araştırmaların azlığı hususundaki yakınmalara, zamanımızın ağızların araştırılması aleyhine çalışmasından duyulan endişeye işaret ettikten sonra, özellikle Türkiye'deki dil araştırmaları çalışmaları ilgi ile beklenmektedir diyerek, bu alanda S. Buluç (1942), Erimer (1970) ve İ. Eren'in (1968) bibliyografya niteliğindeki toplu bakışlarına işaret etmiştir. Daha sonra Kowalski (1934a), Caferoğlu (1954, 1960, 1963), Vekilov, Németh (1956), Hazai (1960 a, b, 1971 a), Doerfer (1959) ve Hazai (1961)'nin Anadolu veya Balkan ağızları üzerindeki çalışmalarını veya bu konudaki eleştirileri ele alan yazar, ayrıca 1930-1940'lı yılların araştırma etkinliğini metin yayımlama niteliğine dayandırırken, bugünkü araştırmaları tek tek kesitler olarak nitelendirmiş, örnek olarak da Räsänän'in, Caferoğlu'nun, Aksoy'un, Balkan ağızları için de Drimba'nın çalışmalarını göstermiştir.

Sistematik dil coğrafyası incelemelerine, Anadolu ve Rumeli Türkçesinin yayılma alanlarını kapsayan bir dil atlası hazırlanması çalışmalarına ne zaman başlanabileceği hususunda bir tahminde bulunabilecek durumda olunmadığını vurgulayan yazar, daha sonra Türk ağız araştırmalarında en büyük olayın TDK'ce yayımlanan *Derleme Dergisi* (1939-1957), Derleme Sözlüğü (1963-1971) ve Anadilden Derlemeler (Koşay-Işıtman 1932; Koşay-Aydın 1951) olduğu konusuna eğilerek bu çalışmalar üzerine kısa açıklamalar yapmıştır.

Anadolu Ağızları alt bölümünde (s.102-103) Räsänän, Caferoğlu, Aksoy, Olcay ve Eren'in çalışmaları ile Korkmaz'ın önemine işaret ettiği birkaç yönlü araştırmalar üzerinde değerlendirmeler yapmıştır.

Anadolu ve komşu bölgelerindeki Türkçenin ağızları üzerine elimizde bulunan malzemenin hatırı sayılır ölçüde arttığına işaret etmekle birlikte, bu artışla ilgili olan 1970'li yıllardan sonraki bazı yayınlara işaret etmemiştir. Bizce son 30-40 yıldır TDK'nin desteği ile Anadolu ağızları üzerindeki metin, ağız yapılarının değerlendirilmesi ve ağız konularında araştırma yapma yayınları hayli artmış ve hem ağızların sınıflandırılmasını yapacak hem de bir ağız atlası hazırlama çalışmalarına başlanabilecek duruma gelinmiştir diye düşünüyoruz. Şimdiye kadar sayın yazarın bu konuda dile getirdiği yayınlara biz de aşağıdaki yayınları ekleyerek bu tabloyu genişletebiliriz. Şöyle ki: A. Ercilasun, *Kars İli Ağızları* (2001); A. Ercilasun - E. Aslan, *Arpaçay Köylerinden Derlemeler* (1988); Ş. Beysanoğlu, *Diyarbakır Ağzı* (1986); M. Erten, *Diyarbakır Ağzı: İnceleme-Metin-Sözlük* (1994); T. Gülensoy - A. Buran, *Tunceli Yöresi Ağızlarından Derlemeler* (1991); T. Gülensoy-A. Buran, *Elazığ Yöresi Ağızlarından Derlemeler* (1994); S. Olcay, *Erzurum Ağzı* (1995); B. Gökdağ, *Almas Ağzı, Güney Azerbaycan Türkçesi Üzerine Bir İnceleme* (2006); M. Sağır, *Erzincan ve Yöresi Ağızları* (1998); A. Buran, *Elazığ İli Ağızları* (2003); C. Gülseren, *Malatya İli Ağızları* (2000); B. Brendemoen, *The Turkish Dialect of Trabzon* (2001); Z. Korkmaz, Bartın ve Yöresi Ağızları

Levent Şahverdi Arşivi

(1994); N. Demir, Ordu İli ve Yöresi Ağızları (2001); T. Gülensoy, *Kütahya ve Yöresi Ağızları* (1988); A. Günşen, *Kırşehir ve Yöresi Ağızları* (2001); F. Yıldırım, *Adana ve Osmaniye İlleri Ağızları,* 2 cilt (2006); F. Özkan, *Osmaniye Ağzı* (1997); E. Öztürk, *Silifke ve Mut'taki Sarıkeçili Bahşis Yörükleri Ağzı* (2009); C. İleri, *Eskişehir İli Mihaliççik İlçesi ve Yöresi Ağızları* (2009); C. İleri, *Eskişehir Alpu İlçesi Merkez Ağızları* (2009); A. Akar, *Muğla Ağızları* (2004); E. Kolay*, Edirne İli Ağızları* (1998); Ö. Ay, *Türkiye Türkçesi Ağızlarında Fiil Çekimi* (2009); *Ağız Araştırmaları Bilgi Şöleni* (TDK 1999), *Ağız Araştırmaları Çalıştayı* (TDK 2008); T. Gülensoy, *Rumeli Ağızları Ses Bilgisi Üzerine Bir Deneme* (1993) vb. Bunlara daha baskı aşamasında olanlar da eklenirse, Anadolu ağızları üzerindeki çalışmaların hayli zenginleştiği, ama tamamlanması gereken bazı eksikliklerin de bulunduğu anlaşılır.

Balkan Ağızları (s. 103-108):

Yazarın, kendisinin de önemli yayınları bulunan Balkan ağızlarındaki çalışmaları üzerinde yaptığı açıklama ve değerlendirmeler daha ayrıntılıdır. Bu değerlendirmelerde Kowalski, Drimba, Németh, Kakuk, Mollova, Katona, Hazai, Eckmann, Zajackowski, Yaşar-Nastova, Berev'in Kuzey-doğu Bulgaristan Gagavuz, Violin, Batı Bulgaristan, Köstemdil, Duiler-Kowanova, Üsküp, Batı Makedonya, Rodop ağızları üzerindeki çalışmaları ayrıntılarına inerek değerlendirmiştir.

Ağızların Tarihi (s. 118-110):

Dialektolojinin son bölümünü oluşturan Ağızların Tarihi alt bölümünde, bir yazı dilinin geçerli olduğu etki alanında bulunan ağızların, aslında bağımsız yapıları ve geçmişte izledikleri kendilerine özgü yolları olan bağımsız alt diller oldukları gerçeğinden yola çıkan yazar, bu alandaki tespitler için önemli birtakım güçlüklerin bulunduğuna işaret ediyor. Bu konuda Türkçe yazılı kaynakların zengin olmasına rağmen, Arap yazısı ile yazıldıkları için pratikte pek az işe yaradığını dile getirerek, bu açıdan eski dönemlere ait transkripsiyon metinlerinden yararlanılabileceği görüşü ile bazı açıklamalar yapıyor.

Yukarıda ele alınan araştırma bölümlerinde, yazar, bir yandan Türkiye Türkçesinin dünü ve bugünü konusunda ele aldığı eserler ve yapılan çalışmalar üzerinde, bunları tahlilî birer değerlendirmeden geçirerek yararlı bilgiler sunmuştur. Eserin *Tevfik Turan* tarafından yapılan çevirisi de başarılı bir çeviridir. Ancak, yazarın terimler konusundaki çok yerinde ve duyarlı tutumuna karşı, çeviride yer yer anlaşılması güç bazı terimlerin, daha doğrusu terimleri karşılayan Türkçe anlatımların yer aldığı göze çarpıyor. Söz gelişi *önses ünlüleri* için "ön olmuş ünlüler", *içses ünlüleri* için "arka ünlüler", *dudak benzeşmesi* için "yuvarlak uyumu", *dil benzeşmesi* için "düz uyum" vb. anlatımların kullanılmış olması gibi. Eğer sayın mütercim, çeviri sırasında TDK'ce yayımlanan *Gramer Terimleri Sözlüğü*'nü kullanmış olsaydı, Sayın Hazai'nin kullandığı terimlerin Türkçe karşılıklarını bu sözlükte rahatça bulabilir ve isabetli bir yol izlemiş olurdu.

Levent Şahverdi Arşivi

4. Bibliyografya:

Eserin 4. ve son bölümü, araştırmanın üç ana bölümü ile ilgili zengin bibliyografyayı içine almaktadır (s. 110-211).

Bu kaynakların 1. bölümü, eserin ilk yayımındaki bibliyografyayı, 2. bölümündeki bibliyografya ise, kendi içindeki sınıflandırmalarla eserin ikinci yayını dolayısıyla başvurulan kaynakları (s. 177-211) içermektedir. İkinci bölümündeki bibliyografya, kaynaklar bakımından, kendi içinde, Türkiye içi, Türkiye dışı yayınlar, makale yayınları, kitap yayınları, şahsî bibliyografyalar, sentezler ve başvuru eserleri, yazı derlemeleri gibi alt bölümlere ayrılarak verilmiştir. Bunun arkasına da 5. bir *Ek Bölüm* olarak *İngilizce Dilcilik Terimlerinin Kısa Dizimi* (s. 213-219) eklenmiş bulunmaktadır.

Yukarıdan beri kısa ölçülerle tanıtmaya çalıştığımız bu eser, Türkiye Türkçesinin dünü ve bugünü açısından gerek eser tahlillerine dayanan yerinde değerlendirmeler gerek bibliyografsı açısından genellikle uzun bir emek ürünü olan çok yönlü bir araştırma ve değerlendirme çalışmasıdır. Ayrıca, eser tümü itibariyle Türkiye Türkçesi alanında 1978 yılından bu yana yayımlanan yerli ve yabancı hayli zengin ve çok yönlü bir bibliyografyayı ve bibliyografya değerlendirmesini içerdiği için, dolayısıyla yeniden güncellenmiş değerler taşıyan bir çalışma niteliğine de kavuşmuştur. Sayın yazarı bu önemli yayını dolayısıyla kutlar, uzun meslek tecrübesinin bahşettiği yeni yayınlarını bekleriz.

Levent Şahverdi Arşivi

PIETRO DELLA VALLE*

Değerli Okuyucular,

Elinizdeki eser, tarihî dönemlerdeki Türk-İtalyan ilişkilerinin bir göstergesi olarak XVII. yüzyılda aydın ve şair bir İtalyan gezgini tarafından kaleme alınmış olan *Türk Dili Grameri* (*Grammatica Della Lingua Turca*)'dir.

Tarihî dönemlerdeki Türk-İtalyan ilişkileri üzerinde duran tarihçilerin ve İtalya arşivlerindeki Osmanlı, Osmanlı öncesi döneme ilişkin belgeler üzerinde yapılan kazı çalışmalarının ortaya koyduğu sonuçlar, bu iki devlet arasındaki ilişkilerin hayli eski olduğunu ve XI. yüzyıl Anadolu Selçukluları dönemine kadar uzandığını gösteriyor. İtalyan kütüphane ve arşivlerindeki kaynaklara dayanan araştırma sonuçları ise, bu ilişkilerin İtalyan şehir devletleri niteliğindeki Venedik, Ceneviz başta olmak üzere; Floransa, Napoli, Milano gibi şehir devletleri ile Modena dükalığını da içine alarak ve Türk tarihinin Selçuklular dönemini aşarak Anadolu Türkmen Beylikleri ve Osmanlı Devleti dönemlerini de kapsayan uzun süreli ve karşılıklı siyasî, ticarî ve dolayısıyla kültürel ilişkiler niteliği kazanmış olduğunu tanıklıyor. Bu şehir devletleri, gelirlerini esas itibariyle Avrupa ile Asya arasındaki ticarete dayandırdıkları için her iki yöndeki temel çıkarlar nedeniyle zaman zaman bu ilişkilerin karşılıklı birer anlaşmazlık ve çatışmaya dönüştüğü de olmuştur. Ancak, esas itibariyle çok kez imzalanan karşılıklı ahitnameler ile bu ilişki uzun yüzyıllar aksamadan süregelmiş; karşılıklı ticari ve kültürel etkileşimlerin ürünü olarak da İtalyancadan Türkçeye ve Türkçeden İtalyancaya türlü nitelikte sözcük alışverişine yol açmıştır. İtalyancadan Türkçeye geçmiş olan sözcüklerin büyük bir kısmı denizcilikle ilgilidir. Diğerleri de genellikle bankacılık, ticarî konular ve müzik alanlarını kapsamaktadır. Bu konudaki son araştırmalar İtalyancadan Türkçeye geçmiş 500 kadar sözcüğün varlığına işaret etmektedir.

Tarihî dönemlerdeki bu siyasi, sosyal ve ticari ilişkiler, İtalyanlara Türkçeyi anlama açısından yararlı olabilme amacı ile bazı eserlerin ortaya konmasına da yol açmıştır. İşte bunlardan biri ve dil tarihi açısından üzerinde durulmaya değer nitelik taşıyanı da Türkçeye aktarılan ve bu ön söze temel oluşturan aydın İtalyan gezgin ve şairi Pietro Della Valle'nin yukarıda künyesi verilen '*Türk Dili Grameri*'dir.

---

* Yayım aşamasında alan İtalyan gezgini Pietro Della Valle'nin, *Grammatica Della Lingua Turca* (XVII. yüzyıl)'nın Ön Sözü'dür.

Levent Şahverdi Arşivi

Romalı asil bir aileye mensup olarak 1586-1652 yılları arasında yaşamış olan bu aydın ve şair gezginin Osmanlı topraklarını ve doğu ülkelerini tanıma açısından gösterdiği ilgi, onun 1614 yılında Napoli'den hareket ederek İstanbul'a gelmesine ve orada ehil kişilerden Türkçe, Arapça ve Farsça dersleri alarak bu dilleri iyiden iyiye öğrenmesine yol açmıştır. Venedik elçisi ile birlikte karış karış dolaştığı İstanbul'u yeryüzünün en güzel kentlerinden biri olarak niteleyen gezgin, burada Osmanlı toplumunun kılık kıyafet özelliklerine ayak uydurduğu gibi, imparatorluğun örf ve âdetleri ile askerî ve idarî hususlarını da öğrenmeye başlamıştır. İstanbul'dan sonra seyahatini İskenderiye üzerinden doğuya doğru yönlendiren Della Valle; Kudüs, Şam ve Halep üzerinden Bağdat'a uzanmış; daha sonra da bir süre İran'ın İsfahan şehrinde kaldıktan sonra Hindistan'a yönelerek birkaç yılını da orada geçirerek 1626 yılında İtalya'ya dönmüştür.

Pietro Della Valle, bir rahip, bir misyoner ya da bir diplomat olmadığına göre, bir turist olarak onun 12 yıl boyunca yaptığı bu Doğu dünyasındaki anlamlı gezilerinin sırf merak ve Doğu'yu tanıma ihtiyacından kaynaklanmış olduğu görülüyor. Öyle anlaşılıyor ki doğuda Anadolu Türkmen Beyliklerinin varlığına son vererek 1300'lü yıllardan bu yana güçlü bir devlet hâlinde ilerleyen ve XVI. yüzyıl ortalarından başlayarak da üç kıt'aya yayılan bir imparatorluğa dönüşen Osmanlı Devleti, Avrupa'nın ve bu arada İtalya'nın da fazlasıyla ilgisini çekmiş olmalıdır.

İtalyanca dışında Yunanca, İspanyolca, Fransızca ve Latince de bilen Della Valle'nin İstanbul'da Türkçe, Arapça ve Farsça öğrenirken Arap harfli kelime şekilleri dışında bunların okunuşlarını da çok yerde Latin alfabesi ile tespit etme ve gerekli bazı açıklamalar ekleme yoluyla oluşturduğu "Çalışma Defteri" Türk Dil Kurumunca yayımlanmış bulunmaktadır.[1]

Pietro Della Valle'nin yazdığı şiirleri içeren ve niteliği bakımından bir divanı andırdığı için "Divan" adı verilen başka bir eseri ile İstanbul'dan, İran'dan ve Hindistan'dan Napoli'deki kendisi gibi kültürlü ve Doğu'ya ilgili arkadaşı Mario Schipano'ya 12 yıl süren seyahatleri boyunca gönderdiği mektuplardaki tespitler de hayli ilgi çekicidir[2]. Bu gezgin, yaptığı bütün bu çalışmalarla Batı ile Doğu arasında bir köprü kurmaya çalışmış ve başarmıştır.

Pietro Della Valle'nin bu ön söze temel oluşturan "Türk Dili Grameri" ne gelince:

Bugün Vatikan arşivinde bulunan bu gramerin yazılış amacı, ileride Osmanlı İmparatorluğu'na seyahat edecek misyonerlere, elçilere ve tüccarlara yararlı olmaktır. Della Valle, bu eserini tamamlayıp yayınlamak üzere kilisenin onayına sunduğunda, kitabı değerlendirmekle görevli rahip Maggio, kitaptan esinlenerek Latince bir Türk Dili Grameri de yayımlamıştır.

---

1 "Osmanlı Topraklarında Bir İtalyan Gezgin Pietro Della Valle'nin Çalışma Defteri", TDK yay., Ankara, 2011.

2 Ayrıntılı bilgi için Özkan Nevin, "Osmanlı Topraklarında Bir İtalyan Gezgin", A.Ü. D.T.C.Fak. Derg., Cilt 46/1, s.1-16.

Levent Şahverdi Arşivi

Della Valle'nin yazdığı gramerde Türk dilinin genel özellikleri, alfabesinden başlayarak isim, sıfat, zamir, zarf, edat gibi bölümleri ve bunlardaki çekim nitelikleri, fiiller ve ayrıntıları birtakım açıklamalarla ele alınmıştır. Eserin Türk dili tarihi açısından önemli olan yanı, XVII. yüzyıl Osmanlı Türkçesinin genel yapısı ile açıklanması dışında, Arap yazısı ile harekeli olarak verilen örnekler birçok yerde aynı zamanda Latin harfleri ile de karşılıklarını bulduğu için özellikle o dönemdeki Türk dilinin ünlüler, ünlü olayları ve ses bilgisi açısından çok önemli olan fonolojik yapısının aydınlanmasına yardımcı olmuş olmasıdır. Bilindiği gibi Arap alfabesinde a/e, é; ı/i, o/ö, u/ü gibi ünlüleri karşılayacak özel işaretlerin bulunmaması ve birbirinden farklı boğumlanma (articulation) özellikleri taşıyan bu ünlülerin yalnızca elif (ا), vav (و) ve y (ى) gibi yetersiz üç harfle karşılanma zorunluğu, Türk dilinin Arap harfli tarihî dönem metinlerinin fonolojik yapısını tam olarak aydınlatma olanağından yoksun bırakmaktadır. Eldeki gramer ise, ele aldığı konularda Arap harfleri ile yazılan sözleri atlu (آتلو), dövletlü (دُوْلَتلُو), sultanuň (سُلْطانُكْ), tapdum (طاپدُمْ), çıkdum (چقدُمْ)vb. örneklerde görüldüğü üzere ayrıca harekeler ile de harekelediği ve açıklamalarda çok yerde Latin harfleri ile yazarak da tespit ettiği için XVII. yüzyıl Osmanlı Türkçesinin dil yapısını daha sağlıklı olarak ortaya koymaktadır. Bu nedenle eldeki eser, bir yandan tarihî dönemlerde denizcilerin, tüccarların ve diplomatların dil ihtiyaçlarını karşılama görevini yerine getirirken, bu gün de Türk dilinin tarihî bir dönemdeki ses yapısının daha sağlıklı olarak ortaya konmasına yardımcı olmaktadır. Bilindiği üzere Evliya Çelebi de XVII. yüzyıl Türkçesini daha yeterli olarak gösterebilmek için Seyahatname'sinde Arap alfabesinde özel bazı işaretlere de yer vermişti. 1530 yılında yazılmış olan Osmanlı dönemi grameri "Müyessiretü'l-ulûm" ise, dilin yapısını işlerken o günün gramer anlayışı uyarınca açıklamaları Arap gramerinin kalıplarına sokmuş olduğu için ses bilgisi açısından bize fazla bir olanak sağlayamamıştır. Bu nedenle de çeşitli vesilelerle Batı'da yazılan gramer ve sözlükler, Latin kökenli alfabelere başvurdukları için özel birer değer kazanmışlardır. İşte bundan dolayıdır ki İtalyan gezgini Pietro Della Valle'nin yazdığı eldeki gramer de tıpkı Meninski'nin ünlü eseri *Thesaurus Linguarum Orientalium* (Doğu Dilleri Hazinesi; ilk baskısı Viennae, 1680) ve G.Hazai'nin *Das Osmanisch Türkische im XVII. Jahrhundert Untersuhungen an den Transkription texten von Jacob Nagy de Harsàny* başlığı altında işleyip yayımladığı (Wiesbaden 1990) Jakob Nagy Harsàny'nin XVII. yüzyıl transkripsiyon metinleri ile Thomas Vaughan'ın *Ottoman Turkish at the End of the XVII. Century According to an English Transkription text* gibi eserler arasında layık olduğu yeri alacaktır.

Burada sözlerime son verirken bu İtalyanca grameri inceleyerek bilim dünyasına kazandıran ve bundan İtalyanca bilmeyen dilcilerimizin de yararlanmasını sağlayan İtalyan Dili ve Edebiyatı öğretim üyesi Sayın Prof. Dr. Nevin Özkan ile Türk Dili ve Edebiyatı öğretim üyesi Sayın Prof. Dr. Melek Özyetgin'e, Utrecht Üniversitesi öğretim üyesi Sayın Doç. Dr. Raniero Speelman'a ve eserin basılmasını sağlayan Vatikan Arşivlerine en içten teşekkürlerimi sunarım.

Levent Şahverdi Arşivi

Levent Şahverdi Arşivi

BAKU'DA TOPLANAN "SELEFLER VE HALEFLER ULUSLARARASI TÜRK DİLİ SEMPOZYUMU" ÜZERİNE KISA BİR DEĞERLENDİRME*

Azerbaycan'ın başkenti Baku'da 22-25 Ekim 2014 tarihleri arasında Azerbaycan *Millî İlimler Akademisinin Nesimi Dilcilik Enstitüsü* ile *Kafkaz Üniversitesinin* iş birliği ile gerçekleştirilen ve Ali Bey Hüseyinzade'nin 150. ve Akademik Memmedağa Şiraliyev'in 105. yaş günleri şerefine düzenlenen *Uluslararası Selefler ve Halefler Sempozyumu* ile ilgili görüş ve değerlendirmelerimiz özet olarak şu noktalarda toplanabilir:

21 Ekim 2014 Salı günü toplantı için gelen delegelerin çok katlı ve görkemli Kafkaz Oteli'ne yerleştirilmesinin ardından, öğleden sonra önce Kafkaz Üniv. Rektörü Sayın Prof. Dr. Ahmet Saniçin'in Rektörlük makamındaki çay ziyafetine gidilmiş, daha sonra da Azerbaycan'ın ulu önderi Haydar Aliyev'in de yattığı Devlet Mezarlığı ziyaret edilmiştir. Burası insana bir mezarlık değil, ağaçlar ve rengârenk çiçeklerle süslenmiş bir park izlenimi veriyor. Mezarlığın orta yerinde merhum Aliyev'in itina ile düzenlenmiş mezarı, onun ön tarafındaki kesimde ise rahmetli eşi ile eşinin babasının ve kardeşinin mezarını yüksekçe beyaz birer taş zemin üzerine yerleştirilmiş heykelleri yer almıştır. Bundan sonra mezarlığın üç yönlü genişleyen zemininde, Azerbaycan millî tarihinde isim yapmış ünlü düşünce erbabı ile şair, edip, mimar, ressam ve müzisyen gibi değerlerin yattığı yerler gözümüze ilişiyor. Karşımızda, Türkiye'de olduğu gibi birer mezar taşı ve onu çerçeveleyen sanduka yerine merhum şahısların bazı özelliklerini göz önüne seren şekillendirmeler ve güzel heykellerle karşılaşıyoruz. Azerbaycan Cumhuriyeti'nin kurucusu rahmetli Haydar Aliyev'in önünde okuduğumuz ve merhumların ruhuna gönderdiğimiz duadan sonra, toplantının başkanı Akademisyen Sayın Prof. Dr. Tevfik Hacıyev ile birlikte bir de ünlü Azeri şair ve edibi Bahtiyar Vahapzade'nin kolları sanki nutuk verir gibi iki tarafa açılmış heybetli heykeli karşısında durarak onun ve öteki ünlülerin ruhuna da birer Fatiha okuyarak bağışladık. Bu durum bana, Azerbaycan'a yine uluslararası bir toplantı dolayısıyla bir önceki gelişimde, rahmetli Vahapzade ve değerli meslektaşım Prof. Dr. Ahmet

---

* *Türk Dili*, S. 757 (Ocak 2015), s. 99-104.

Levent Şahverdi Arşivi

Bican Ercilasun'la birlikte arka arkaya Baku televizyonunda yaptığımız konuşmaları hatırlattı ve gözlerim doldu.

22 Ekim 2014 Çarşamba sabahı katılımcıların kayıtları yapıldıktan sonra temel konulara göre sınıflandırılmış oturumlar, Bilimler Akademisinin III ve IV. katlarındaki salonlarda gerçekleştirildi.

IV. kattaki sabah oturumunda önce sempozyumun açılışı ile ilgili konuşmalar yapılmıştır. Bunlar:

1- Azerbaycan millî marşının çalınması,

2- Azerbaycan Millî İlimler Akademisi Başkanı Prof. Dr. Akif Alizade'nin konuşması,

3- İlimler Akademisi Nesimî Dilcilik Enstitüsü Başkanı Prof. Dr. Tevfik Hacıyev'in konuşması,

4- Kafkaz Üniversitesi Rektörü Prof. Dr. Ahmet Saniçin'in konuşması ve

5- Azerbaycan Cumhurbaşkanı İlham Aliyev'in Devlet Müşaviri Akademisyen Prof. Dr. Kemal Abdullayev'in konuşması olarak sıralanabilir. 2, 4 ve 5. sıradaki konuşmalar genellikle delegeleri selamlayan ve çalışmaların başarılı geçmesini dileyen nezaket konuşmaları idi. Bunlar arasında Prof. Dr. Tevfik Hacıyev'in konuşmasında ise, sempozyuma *Selefler ve Halefler* adı verilmesinin anlamlı bir değerlendirmesi yer almıştır. Bu konuşmada özet olarak Azerbaycan dilciliğinde olsun genel olarak Türk dilciliğinde olsun, *aksakallar* diye nitelendirdiği seleflerin dilciliği kurup geliştirme temelindeki değerli hizmetleri yanında bir de yetiştirdikleri ve ellerinden tutup yükselttikleri genç bilim adamlarının yani haleflerin varlığına işaret ederek bunların dilcilik ilminin gelişmesindeki hizmetlerinin önemine değinmiştir. Zamanın akışı içinde selefler ile halefler bir zincirin halkaları gibi birbirine bağlıdır. Bugünün halefleri elbette yarının selefleri olacak ve onların yerini de yeni yetişen halefler alacaktır diyen Hacıyev, unutmamak gerekir ki selefler yalnızca artık günümüz dünyasından göçmüş insanlar değildir. Aralarında yaşayanlar da vardır diyerek belki de yaşımızı ve yayınlarımızı göz önünde bulundurarak bizi de yaşayan bir selef olarak değerlendirme nezaketini göstermiştir (Bildiriler, s. 6).

Sayın Hacıyev, sempozyuma bu başlığın konmasında Azerbaycan Cumhurbaşkanı Sayın İlham Aliyev'in Azerbaycan'daki bilimsel çalışmalarda hiçbir yaş kaydı koymadan hem aksakal nesle hem de yeni yetişen gençlere devletin aynı derecede değer vermesi gereği ve bilimsel alandaki kalkınmanın böyle gerçekleşebileceği prensibi etken olmuştur açıklamasını da yapmıştır. Nitekim, sunulan bildiriler arasında Dr. Asistan derecesindeki Azeri gençlerinin bildirilerinin de yer almış olması, bu temel görüşten kaynaklanıyor olmalıdır.

Daha sonra Sayın Hacıyev, bu toplantının Türk dünyasının ve Azerbaycan'ın hem düşünce tarihine hem de dilcilik alanında iki büyük şahsiyetine yani 150. doğum günü dolayısıyla Hüseyinzade Ali Bey ile bilimsel katkıları ile dilci bilim

Levent Şahverdi Arşivi

adamlarını yetiştiren, Millî İlimler Akademisinin gerçek yüzü olan ve 105. doğum günü tamamlanan Prof. Memmedağa Şiraliyev'in adına düzenlenmesinin dayandığı bilimsel temeli de açıklayarak değerli konuşmasını tamamlamıştır.

Sabah ve öğleden sonraki oturumlarla yürütülen toplantılar konularına göre sınıflandırılmış ve sunulan bildiriler buna göre düzenlenmiştir.

Öğleden sonraki oturumun ilkini oluşturan ve Prof. Dr. T. Hacıyev ile Prof. Dr. Haluk Akalın başkanlığında yürütülen toplantı doğrudan doğruya Akademisyen Memmedağa Şiraliyev'in adına tahsis edilmiştir. Bu oturumda Azerbaycan, Türkiye, Kazakistan ve Afganistan'dan sekiz üyenin bildirisi yer almıştır. Bunlardan Prof. Dr. Kazanfer Paşayev, "Türkoloji İlminin Bayraktarları" başlıklı bildirisi ile Bekir Çobanzade, A. Demircizade, M. Hüseyinzade ve M. Şiraliyev üzerinde değerlendirmeler yapmıştır. Dr. As. Elnara Aliyeva, "Akademisyen Şir Aliyev ve Türk Dünyası"nı işlemiş, Ege Üniversitesinden Prof. Dr. M. Öner, "Türk Dünyası ve Türkoloji" konusunu değerlendirmiş, Kazakistan'dan Erden Hajıbek, "Günümüz Türkoloji'sinin Stratejik Konuları"nı ele almış; Prof. Dr. Mahabbet Mirzaliyev, "Bulgaristan Türk Ağızlarının Öğrenilmesinde Akademik Şiraliyev'in Rolü" üzerinde durmuş, Prof. Dr. Ertuğrul Yaman da "Azerbaycan Âlimlerinin Türkiye'ye Etkileri"ni ele almış; Afganistanlı Firuz Fevzi ise "Afganistan'daki Türkoloji ve Türkçe Çalışmaları"nın değerlendirmesini yapmıştır.

Prof. Dr. Rasim Özyürek ile Dr. Ruslan Abdullayev'in başkanlığındaki ikinci oturum, Türk dillerinin tarihî ve dialektoloji meselelerine ayrılmış bulunuyordu. Bu oturumda Prof. Dr. Z. Korkmaz, "Dil-Kültür Bağlantısı Açısından Ali Şir Nevâyî'nin Dil Tarihimizdeki Yeri" üzerinde durmuş; Dr. As. Vahit Adil Zahidoğlu, "Kitab-ı Dede Korkud'un XI. Boyundaki Bir Soylama" üzerine eğilmiş; Prof. Dr. Hamza Zülfikar, "Doğu Anadolu Ağızlarında Azerbaycan Türkçesi ile Ortak Olan Bazı Özellikler"i ele almış; Prof. Dr. Şerif Ali Bozkaplan, "Feryad Eden Kelimeler" başlığı ile dile düzensiz müdahalenin ortaya koyduğu bazı olumsuzlukların kuşaklar arasındaki dil aralığını nasıl açtığı konusunu işlemiştir. Türkçenin fonolojik açıdan gelişmiş bir dil olduğunu "İşaretlilik Teorisi" ile kanıtlamaya çalışan Çin delegesi Molla Niyaz Turniyazi'nin bildirisi ile işgal edilmiş durumdaki Karabağ bölgesinin toponimi yapısı ile leksik semantik görünümünü inceleyen Dr. As. Elçin Memmedov'un bildirisi de ilgi ile izlenmiştir. Bu oturumlardan sonra da "tartışma" evresine geçilmiştir.

Öğleden sonra Akademinin 3. katındaki salonda Tuncer Gülensoy ile Dr. As. Elnara Aliyeva başkanlığında gerçekleştirilen oturum, genel dilcilik konusundaki bildirilere ayrılmıştır. Bu oturumda hepsi de Azerbaycan bilim insanlarının oluşturduğu dokuz bildiri sunulmuştur.

22 Ekim Çarşamba akşamı saat 19-22.30 arasında, nefis ve sanatlı bir işleme ile süslenmiş bulunan Akademik Devlet Opera ve Balo Salonu'nda, içimize sindire sindire, çok güzel bir oyunculuk sergileyen *Leyla ve Mecnun Operası*'nı seyretme zevkini tatmış olduk.

Levent Şahverdi Arşivi

23 Ekim Perşembe günkü oturumlar Kafkaz Üniversitesi salonunda gerçekleştirilmiştir. Buradaki oturumlar doğrudan doğruya "Ali Bey Hüseyinzade Günü" olarak adlandırılmıştır.

Sabah oturumunun başlangıcında yine Azerbaycan devlet marşının seslendirilmesinden ve Kafkaz Üniversitesi Rektörü Sayın Prof. Dr. Ahmet Saniçin'in Hüseyinzade Ali Bey için ekrana yansıtılan video gösterisi eşliğindeki konuşmasından sonra, yine Prof. Dr. Tevfik Hacıyev, Prof. Dr. Z. Korkmaz, Prof. Dr. Ş. Haluk Akalın, İtalya'dan Prof. Elizabetta Ragagni, Prof. Dr. Nizami Caferov, Prof. Dr. Yavuz Akpınar ve İtalya'dan Dr. Erden Hajıbek'in konuşma ve değerlendirmeleri yer almıştır.

Bundan sonra Z. Korkmaz ve T. Hacıyev'in başkanlığında bildirilerin sunulmasına geçilmiş bu ve öğleden sonraki oturumların bildirileri bütünüyle Hüseyinzade Ali Bey'le ilgili konulara ayrılmıştır.

Sabah oturumdaki ilk bildiriyi sunan T. Hacıyev, "Türk Dünyasının büyük Oğlu Ali Bey Hüseyinzade-Turan" başlığı altında, Hüseyinzade'nin özlü bir değerlendirmesini yapmıştır. Bu oturumdaki öteki bildirilerin konuları kısaca şu başlıklarda toplanabilir: Prof. Dr. Ali Erol, "Millî Romantizm Edebî Ekolünün Oluşmasında İlham Kaynağı Olarak Hüseyinzade Ali Bey"; Elçin İbrahimov, "Turancılık ve Ortak Türkçe Değerlerinin Ali Bey Hüseyinzade Aşaması"; Sait Şimşek, "Ortak Türkçe Düşüncesinin Selef ve Halefi: Gaspıralı İsmail'den Ali Bey Hüseyinzade'ye"; Şebnem Hasanlı Garibova, "Ali Bey Hüseyinzade ve Azerbaycan Dili"; Dr. As. Kamberova, "Hakikatin Dili Dilin Hakikatı Ali Bey Hüseyinzade Yaratıcılığında"; Prof. Dr. Yavuz Akpınar ve Prof. Dr. Şamil Veliyev başkanlığındaki öğleden sonra oturumunda yine Y. Akpınar'ın "Hüseyinzade Ali Turan Arşivi ve Azerbaycan İçin Önemi" konusundaki bildirisinden sonra Hüseyinzade Ali Bey'le ilgili altı bildiri daha sunulmuştur.

23 Ekim toplantısının saat 15.00-17.00 arasındaki oturumu ise Azerbaycan dilciliğinin çağdaş problemleri ile ilgili konulara ayrılmış ve Prof. Dr. Mehman Musaoğlu başta olmak üzere dokuz bildiri sunulmuştur.

Aynı gün Prof. Dr. Hamza Zülfikar ve Dr. As. Elçin Memmedov'un başkanlığında 1 no.lu salonda yapılan oturumda ise, "Muasır Azerbaycan Dilinin Tetkiki Meseleleri" alanında yedi bildiri sunulmuştur. Bu günün yine saat 15.00-17.00 arasında Prof. Dr. Gülnira Kuruoğlu ile Dr. As. Etibar İnanç başkanlığında 3 no.lu salonda gerçekleştirilen toplantıda ise "Nazari Dilcilik Meseleleri" konusundaki bildiriler okunmuş ve tartışmaya açılmıştır. Aynı gün 4 no.lu salonda yapılan toplantıda ise konu "Diyalektoloji Meseleleri"ne ayrılmış; Prof. Dr. Vahit Türk ile Dr. As. Aynur Kadimaliyeva'nın yönettiği dokuz bildiri daha sunulmuştur.

5 no.lu salondaki Prof. Dr. Mustafa Öner ve Dr. As. Katibe Mahmudova'nın başkanlığındaki oturumda ise, Türk lehçeleri arasındaki karşılıklı ilişkileri ele alan dokuz bildiri yer almıştır. Sempozyumun 24 Ekim Cuma günü yapılan son oturumları 3. ve 4. salonlarda gerçekleştirilmiştir.

Levent Şahverdi Arşivi

4. salondaki konuşmalar Prof. Dr. Şerif Ali Bozkaplan ve Dr. As. Elçin İbrahimov başkanlığında "Ortak Türkçe, Alfabe, İmla, Terim" konularına ayrılmıştır. Türkiye Cumhuriyeti temsilcileri ile Azeri temsilciler tarafından sunulan bildirilerde ilgi çekici tespitlere tanık olunmuştur. Bu oturumun ilk konuşmacısı olan Prof. Dr. Ş. Halûk Akalın'ın "Türk Dünyası Ortak İletişim Dilinin Yaygınlaşmasında Terim Çalışmalarının Önemi"ni "bilişim terimleri" örneğine dayanarak işleyen konuşma, dinleyenlerin hayli ilgisini çekmiştir. Yine aynı gün 3. Kattaki salonda yapılan sabah oturumunda ilk konuşmacı olarak yer alan Prof. Dr. Rasim Özyürek'in yine terim konusu ile ilgili "Türk Devlet ve Topluluklarında Terim Meselesi" konusundaki bildirisinin 4. salona aktarılarak Akalın'ın konuşmasından sonraya alınmış ve Özyürek bu konuda güzel bir değerlendirme yapmıştır.

Günün sabah oturumundaki son konuşmaları, üniversitenin büyük oval salonunda yapılan ve "Dilin Tarihine Bakış" konularını içine alan yedi konuşma izlemiştir.

Sonuç olarak üç gün boyunca gerek Bilimler Akademisi gerek Kafkaz Üniversitesi salonlarında sunulan bildiriler, hem katılımcılar hem de Türk dilciliği için çok yararlı sonuçlar ortaya koymuştur kanısındayız. Bu konuda, uluslararası sempozyumun düzenlenmesindeki başarı da gözden kaçmamıştır. Çay aralarında ise televizyon ve basın mensuplarının yoğun ilgisi ile karşılaşılmıştır. Oturumlar üzerine yapılan röportajlarda, Türkiye'den, İtalya'dan, Bulgaristan ve Kazakistan'dan gelen delegeler olarak ilgi çekici sorular cevaplandırılmaya çalışılmıştır.

Sempozyumda her sunucuya bildirisini sunduktan sonra, bütün sempozyum ve kongrelerde gelenekleşmiş olduğu üzere birer katılım belgesi verilmiştir. Bunun dışında Bilimler Akademisi Nesimi Dilcilik Enstitüsü Müdürü Sayın T. Hacıyev tarafından bana şimdiye kadar Türklük bilimine ve Türk diline yaptığım hizmetlerden dolayı Azerbaycan'ın şerefli bir bilim simgesi olan *Şiraliyev Bilim Akademisi Ödülü* verilmiştir. Beni gerçekten duygulandıran ve Akademiye müteşekkil kılan bu ödül, *Diplom* başlığı altındaki yazılı bir belge ile kristal bir kaide üzerine oturtulmuş Şiraliyev'in resminden oluşmaktadır.

Bu uluslararası sempozyumun öğülmeye değer başka bir yanı da toplantının bitiminde katılımcılara dağıtılan ve sunulan bildirileri 658 sayfalık bir kitap hâline getiren büyük cilt olmuştur.

Cuma sabahı oturumları ile sempozyum tamamlanmış olduğundan öğleden sonraki saatler şehir gezisine ayrılmıştır. Otobüslerle yapılan gezilerde Baku'nun görülmeye değer tarihî yerlerine gidilmiş; bu arada XII. yüzyıldan kalma ve XVII. yüzyılda onarım görmüş eski bir saray gezilmiş, 1919 savaşı ile ilgili mükemmel bir düzenlemeden geçirilmiş şehitler mezarlığı ziyaret edilmiştir. Burada yapılan açıklamalarda o zaman Nuri Paşa komutasındaki Osmanlı ordusunda on binden fazla şehit verildiği bilgisi de alınmıştır. Ayrıca, bu şehitler mezarlığının düzenleme bedelinin Türkiye Cumhuriyeti'nin ilgili makamlarınca karşılandığı söylenmiştir.

Levent Şahverdi Arşivi

Çeşitli vesilelerle Baku'nun geniş ve düzgün caddelerinde yol alırken tanık olduğumuz husus, şehrin düzenlenmesindeki göz alıcı güzellik olmuştur. Görülmüştür ki hemen hemen bütün binalar krem rengi boya ile boyanmış ve cepheleri özel işlemeden geçirilmiş aynı renk taşlarla kaplanmıştır. Hele binaların cephelerinde pencere altlarından verilen gizli mat ışıkların aydınlattığı bina ve caddeler şehre ayrı bir gece güzelliği katmıştır. Bunlara şehrin uygun yerlerine serpiştirilmiş durumdaki parklar ve havuzlar ile Fuzulî heykelinde olduğu gibi heykellerin de eklenmesi Baku'nun göz doyurucu güzelliği hakkında bir fikir verebilir sanıyoruz.

Ben Baku'ya 1990'lı yılların sonlarına doğru yine bir uluslar arası kongre dolayısıyla gelmiştim. Ama o tarihlerde Baku'da böyle göz alıcı bir durumla karşılaşmamıştım. Şimdi görüyorum ki Azerbaycan'ın gıpta edilen zenginliği simgesini başkentine de yansıtmış bulunmaktadır.

Bu özet hâlindeki görüntülere ekleyeceğim bir durum da altı, yedi arkadaşla birlikte bir akşam saat 7.30-12.00 arasında Hazar Denizi kıyısında yaptığımız gezintidir. Burada şehrin çok sihirli, renk renk, pırıl pırıl göz alıcı bir manzarasına tanık oluyor insan. Ayrıca denizin şehre bakan her yanındaki kıyılar resterasyondan geçirilerek, nefis taşlar döşenerek ve karşılıklı uzun banklarla bezenerek insanların rahatlıkla dolaşıp, oturabilecekleri bir mesire yeri durumuna getirilmiş.

Sonuç olarak Azerbaycan'ın başkenti Baku'da toplanan uluslar arası sempozyum hem meslek ilişkileri hem de çok çeşitli konularda ortaya konan bilgi birikimleri ve Azerbaycanlı meslektaşlarımızın yakın ilgileri ile gönüllerimizi fethetmiş bulunmaktadır.

Levent Şahverdi Arşivi

HOCAM PROF. ABDÜLKADİR İNAN'DAN İZLENİMLER*

Kendisini bundan 38 yıl önce 1 Ekim 1976 tarihinde yitirdiğimiz Prof. Abdülkadir İnan, benim bu fakültede 1940-1944 yılları arasında Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü öğrencisi iken derslerinden büyük ölçüde yararlandığım, Türk dilinin XI. yüzyıl dönemini temsil eden Kutadgu Bilig'den başlayarak Harezm ve Çağatay yazı dilleri gibi tarihî dönem lehçelerini ve o günlerde bizlere tamamen kapalı olan Doğu Türk dünyasının Kazak, Kırgız, Altay, Abakan, Şor, Kızıl gibi yaşayan lehçelerine ait bilgileri kendisinden öğrendiğim, fakülte bitirme tezi olarak XV. yy Çağatay Türkçesine ait destanî bir eser olan Çingiznâme (Cengiznâme)'nin işlenmesini de yönetimi altında hazırladığım, kendisine de içten gelen bir saygı ve sevgi ile bağlandığım değerli bir hocamdı.

Yaşamı hakkında yapılan çeşitli yayınlarda yer aldığı üzere Abdülkadir İnan Hoca, Başkurdistan'ın Ulu Katay boyunun Kazbörü (Gazi Börü) koluna mensup köklü ve muhafazakâr bir aileden gelen Süleyman Efendioğlu İmam Mustafa Efendi ile Zekiye Hanım'ın oğulları olarak 29 Kasım 1889 yılında Başkurdistan'ın Çıgay köyünde doğmuştur.

Küçük yaşta öğrenimine başlarken ailesi tarafından medreseye gönderilmiş ise de onun buradaki eğitim biçimini yadırgaması üzerine modern yöntemle çalışan bir okula aktarılmıştır. İlk öğrenimini Çıgay'daki Usul-i Cedîde okullarında yapmış olan Abdülkadir İnan 1905 yılında modern yöntemle çalışan Troits'deki Resuliye Öğretmen Okulu'na girmiş; buranın 8 yıllık orta ve 2 yıllık yüksek bölümlerini 1914 yılında tamamlamıştır. 1915 yılında da bütün Rusya Müslümanlarının Mahkeme-i Şer'iyye Kurulu'nda dinî ilimler alanında verdiği başarılı bir sınavdan sonra müderris unvanını almıştır. Ayrıca 1915-1923 yılları arasında çeşitli Başkurt ortaokullarında da öğretmenlik yapmıştır.

Konuşma süremiz sınırlı olduğu onun yaşam öyküsü de hakkında yapılan çeşitli yayınlarda ayrıntılı olarak dile getirildiği için ben bu konuda sizlere daha fazla bilgi vermek istemiyorum. Benim burada belirtmek istediğim husus, onun kişilik yapısındaki özellikleri ile olsun, ömür boyu süren kapsamlı çalışmaları ile olsun, bende bıraktığı izlenimler açısından kısa bir değerlendirmesini yapmaktır.

---

* Doğumunun 100. yılında Ankara Ü. Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesinde 17 Aralık 2014 tarihinde düzenlenen "Anma Toplantısı"nda yapılan konuşma metnidir.

Levent Şahverdi Arşivi

Bizce Abdülkadir Hoca'nın kişiliğinde dört temel özellik yer almış bulunmaktadır. Bunlar ana çizgileri ile şöyle sıralanabilir:

1. Onun yaratılışından, öğrenim yıllarında gösterdiği başarıdan ve içinde yaşadığı Başkurt toplumunun karşılaştığı sosyal sorunlardan gelen etkenler altında, daha gençliğinin ilk yıllarında yazdığı yazılardan başlayarak bir yandan kendi yeteneklerini geliştirirken bir yandan da ele aldığı konularda onları sonuca ulaştıracak ve etkili kılacak köklü ve kapsamlı bir çalışma becerisine ve azmine sahip olmasıdır. Onun daha sonraki yılların bilimsel araştırmalarının gösterdiği çok yönlü başarılarda da kişiliğindeki bu temel özelliğin önemli bir etkisi olduğu göze çarpar. Gerçekten de onun daha ilk gençlik yıllarında annesinin, büyükannesinin yahut da ülkesinin yaşlılarının anlattıklarından etkilenerek çevresindeki olumsuzluklara ve sosyal problemlere karşı gösterdiği duyarlık ile kaleme aldığı hikâye ve piyes biçimindeki dokunaklı yazılar dışında bir yandan da *Başkurt uleması, Tatar Türklerindeki okul problemleri, Başkurtların toprak konusu, Kıpçak İl İçin* (Vatan İçin) gibi sosyal içerikli eleştiri yazılarıyla, *Kırgız Dalasından* (Kırgız Steplerinden) örneğindeki gezi izlenimlerini dile getiren etkin yazılarının daha 1908 yılından başlayarak Orenburg'da çıkan *Vakit* ve *Şûrâ* gazetelerinde yayımlanmış olması, ondaki azimli ve kapsamlı çalışma yeteneğinin belirgin örnekleridir. Bu dönemdeki yazılarının bir kısmı da etnografya ve folklor alanı ile ilgili konuları yerinde yapılan incelemelere dayandıran yazılardır. Nitekim ondaki bu yeteneğin farkına varan Resuliye medresesinin kurucusu ve müdürü olan Abdurrahman Resulî Efendi ile Muallim dergisinin yazarı Hasan Ali Efendi, onun çalışmalarını bu yönde yoğunlaştırması için dikkatini çekmişlerdir. Abdülkadir İnan Hoca'nın daha sonraki çalışmaları göz önünde bulundurulunca bu uyarının hayli etkili olduğu göze çarpar.

Bu sıralarda bir de tesadüfen eline geçen bir salnameyi "yıllığı" inceledikten sonra, bunun aslında Başkurtların eski tarihini, isyanlarını, örf ve adetlerini ele alan bir ansiklopedi maddesi olduğunu anlayınca, bu konuda daha kapsamlı bilgi toplamak üzere 1918-1919 yıllarında St. Petersburg'a ve Moskova'ya giderek ünlü tarihçi W. Barthold ve dilci A. N. Samoiloviç ile bağlantı kurarak ve bu iki şehirdeki kütüphanelerde çalışarak elde ettiği Başkurtların kültür yapısı ile ilgili bilgileri Başkurdistan'daki kendi çıkardığı *Başkurt* gazetesinde yayımlamış olması da yine ondaki genç yaşta başlayan çalışma ve öğrenme azim ve iradesinin tipik bir örneğidir. Hele daha ilk öğretim yıllarından başlayarak elde ettiği Arapça, Farsça ve Rusça dışında sonradan bunlara Almancayı da eklemiş olması, ondaki bu yetenek ve özelliğin bir başka göstergesidir.

2. İkinci özelliği ailesinin ve içinde yaşadığı ortamın etkisi altında, daha küçük yaşından başlayan iliklerine işlemiş vatan ve millet sevgisidir. 1904-1905 yılları arasındaki Rus-Japon harbinde Rusların yenilmesi ve 1905 yılında çıkarılan Hürriyet Fermanı'na uyulmaması üzerine Başkurtlarda ve Doğu Türk dünyasında başlayan yeni uyanış hareketleri sırasında, Abdülkadir Bey'in de ilkin *Step* gazetesine medrese reformu için yazdığı Rusça bir açık mektupla daha sonra da *Şûrâ*

Levent Şahverdi Arşivi

dergisinde yayımlanan *İl İçin* hikâyesi ve Başkurdistan'daki Salavat isyanının öncülüğünü yapan Salavat'ın kahramanlıklarını dile getiren Salavat Batır piyesi gibi yazıları ile bu hareketleri desteklediği görülür.

Her ne kadar Çarlık Rusya'sındaki 1917 ihtilalinden sonra, Başkurdistan 1918 yılında bağımsızlığına kavuşmuş ise de daha sonra bu bağımsızlığı yitirmiş olması üzerine başlayan yeni hareket ve oluşumlar sırasında, Abdülkadir Bey'in de hemşehrisi ve yakın arkadaşı Zeki Velidî Bey'le birlikte, Türkistan Millî Birlik Komitesi'nin bir üyesi olarak birtakım takma adlarla bu mücadelede yer aldığı görülür. Bu durum, ondaki ülkesine, halkına ve Türk dünyasına karşı duyduğu derin sevginin ve sorumluluk anlayışının bir göstergesidir. Bu döneme ait ayrıntılı bilgiler ünlü tarihçimiz Zeki Velidî Togan'ın hatıralarında yer almış bulunmaktadır. Ancak, Zeki Velidî ve Abdülkadir Beyler, o günkü koşulların yetersizliği yüzünden bu mücadelenin başarıya ulaşamayacağını anlayınca 1920-1921 yıllarında, bulundukları Taşkent'ten ayrılarak Aşkabat'a geçmişler; 1923-1925 yılları arasında da siyasi mülteci olarak önce İran'a oradan da Afganistan üzerinden Hindistan'a geçerek bir gemi yolculuğu ile Marsilya üzerinden Paris'e ulaşmışlardır. Abdülkadir Bey 1924 yılının ilk ayında Paris'teki Biblioteque National'de araştırma çalışmaları yapmaktadır. Bir süre sonra da buradan Berlin'e geçerek Staatsbibliothek (Devlet Kütüphanesi)'te çalışmış, 1925 yılında ikinci vatanı olan Türkiye'ye gelmiştir.

3. Üçüncü bir özellik olarak bizleri en çok ilgilendiren ve üzerine parmak basılması gereken yönü de Abdülkadir İnan Hoca'nın gerçek bir araştırmacı ve bilim adamı olarak yaptığı çok yönlü çalışmalardır. O, Zeki Velidî Bey'in bu yöndeki tavsiyelerine de kulak vererek Türk dünyasının bütününü içine alan çalışmalarında, konuları gözlemci ve tahlilî bir değerlendirmeden geçirerek sonuçlarını özlü biçimde ortaya koyan bir araştırmacı kişiliğine sahiptir. Onun bütün ömrü genel çizgileri ile; etnoğrafya, halk bilimi (folklor), tarih, din tarihi, Türk dili tarihi, eski ve yeni Türk lehçeleri gibi alanlarda ayrıntılara inen ve bütün Türk dünyasını kapsayan kültür konularına hizmetle geçmiştir.

1925 yılında Türkiye'ye geldikten sonra Fuat Köprülü'nün onu İstanbul'da Türkiyat Enstitüsü'nde asistan olarak görevlendirmesi ile başlayan, daha sonra da yaptığı çalışmaları takdir eden Atatürk'ün isteği ile önce Türk Dil Kurumu'nda uzman ve Başuzman olarak, 1936 yılında da Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesinin kuruluşundan sonra yine Atatürk'ün önerisi ve Bakanlar Kurulu kararı ile bu fakültede Doğu Türk Lehçeleri'ni okutacak bir profesör olarak görevlendirilmesinden sonra yaptığı çalışmalarla da Türk dil ve kültürüne yüz ağartıcı katkılar sağlamıştır. Bunun ilk örneği Almanya'da iken Dede Korkut Destanı üzerinde yaptığı çalışmaların, İstanbul'a gelince *Türkiyat Mecmuası*'nın 1. cildinde yayımlanmış olmasıdır.

Onun Türk kültürü alanındaki çok yönlü araştırmalarının ürünü olan eserleri makale ve kitaplardan oluşmaktadır. İki ciltlik makaleleri, *Makaleler ve İncelemeler* başlığı altında Türk Tarih Kurumu tarafından yayımlanmıştır. Birinci cil-

Levent Şahverdi Arşivi

dinde rahmetli hocam Prof. Dr. Saadet Çağatay ile Prof. Dr. Hikmet Tanyu'nun ortaklaşa çalışmalarla bir araya getirdikleri 279 makale yer almaktadır. 1991 yılında yayımlanan ikinci cildi ise, "Çağatay Yazı Dilinin Kuruluş Tarihine Dair Düşünceler" konusundaki ilk yazısından başlayarak Dil ve Edebiyat, Destanlar, Folklor, İnançlar ve Akideler, Arkeoloji ve Tarih, Kelime Açıklamaları ve Bibliyografya bölümlerini içine alan 54 araştırmayı içermektedir. Eğer bunlara elde edilemeyen diğer bazı yazıları da eklenirse toplam 350'ye ulaşan bir makale zenginliği ortaya çıkar.

Abdülkadir İnan Hoca'nın kitapları da bu konuda yayımlanan önemli araştırmalarda işaret edildiği üzere, Türk kültürünün çeşitli konularını daha derinlemesine ve kapsamlı olarak ele alan ya da ders notları, Türkiye Türkçesinin belli bir dönemdeki aktüel konularını değerlendirme niteliği taşıyan çalışmalardır. Bunların da başlıcaları Birinci İlmî Seyahata Dair Rapor (İstanbul 1930), *Türk Edebiyatı* (İstanbul 1934), *Türkoloji Ders Hülasaları* (İstanbul 1936), *Güneş Dil Teorisi Üzerine Ders Notları* (İstanbul 1936), *Türkoloji Ansiklopedisi Üzerine Bir Kalem Deneyi* (Ankara 1938), Rus Araştırmacı B. Viladimirtsof'tan çevirdiği *Moğolların İçtimaî Teşkilatı - Moğol Göçebe Feodalizmi* (Ankara 1944), *Tarihte ve Bugün Şamanizm* (Ankara 1954), *Kur'ân-ı Kerîm'in Türkçe Tercümeleri Üzerinde Bir İnceleme* (Ankara 1961), *Hurafeler ve Menşeleri* (Ankara 1962), *Manas Destanı* (İstanbul 1972, 1992), *Eski Türk Dini Tarihi* (İstanbul 1976) gibi eserlerdir. Eğer bir örnek olarak *Tarihte ve Bugün Şamanizm* adlı eser üzerinde durulursa, görülür ki Abdülkadir İnan Hoca, bu eski Türk inanç ve mitolojisi ile ilgili araştırmasında kapsamlı ve derinlemesine bir çalışma yaparak Şamanizm ile ilgili değerleri ortaya koyduğu gibi bu inançla ilgili deyim ve terimler üzerinde de açıklamalar yapmış, daha sonraki Müslümanlıkla ilişkisi bulunmayan batıl inanç ve gelenekler ile ilgili açıklamalara da yer vermiştir.

Sonuç olarak denebilir ki rahmetli hocanın makale ve kitap kapsamında ele alıp işleyerek ortaya koyduğu ürünler, Türk kültürünün çeşitli konularını titiz bir bilim adamı anlayış ve duyarlığı ile değerlendirdiği konulardır.

4. Abdülkadir İnan Hoca'nın dördüncü özelliğine gelince; onun bu özelliği kişilik yapısındaki tevazu ve Türk kültürüne yaptığı değerli hizmetlere rağmen gösterdiği alçakgönüllülüktür. Bu özellik herhalde bir yandan yaratılışındaki faziletli yapısından bir yandan da Dede Korkut hikâyelerinin Korkut Ata'sı, Mevlana, Manas Destanı gibi konulardaki özün kendisinde bıraktığı etkilerden kaynaklanıyordu. Özet olarak o, ömür boyu yürütegeldiği çalışmalarının ürünü olan başarılarını sanki böyle bir alçakgönüllülük perdesi ile örtmüş bilge ve faziletli bir kişiliğe sahipti. Bize ders verdiği yıllarda her derse gelişinde renkli pelür kağıtlarına el yazısı ile yazdığı metinleri de dağıtarak derse başlardı. Sevgili hocanın bana hediye ettiği makale ayrıbasımlarını gözden geçirirken bunların başına yazdığı "Kızım Zeynep Dengi'ye, Hocası A. İnan; Aziz talebem Zeynep Korkmaz'a; Çok sevgili kızım Korkmaz Hanım'a" gibi ifadeler altındaki A. İnan imzasını gördükçe o eski öğrencilik ve asistanlık yıllarının sevinçli heyecanını duyar gibi olurum.

Levent Şahverdi Arşivi

Kendisine yapılan önce profesörlüğünün alınması, sonra da okutman ve öğretim görevlisi olarak yeniden fakültedeki görevine devam ettirilmesi şeklindeki haksızlıkları da bilgece bir olgunlukla karşılayan merhum Prof. Abdülkadir İnan hocamın değerli hatırası önünde saygı ile eğilerek konuşmama son veriyorum.

Kaynaklar

ASLANBEK, Saide, "Abdülkadir İnan'ın Hayatı, Hatıraları ve Eserleri", *TKA 1977-1978*.

BAYKARA, Tuncer, "Abdülkadir İnan'a Dair Bildiklerim", *Türk Dünyasına Bakışlar, Mehmet Saray Armağanı*, İstanbul 2003.

CUNBUR, Müjgan, "Hocam Abdülkadir İnan", *Türk Dünyası Aydınları Sempozyumu Bildirileri*, Kayseri 1976, s. 155-159.

ÇAĞATAY, Saadet, "Abdülkadir İnan Fünfzig Jahre Wissenschaftlichen Wirkens", *Central Asiatic Journal*, Vol. V/2 (1959), s. 151-161.

DEVLET, Nadir, *Rusya Türklerinin Millî Mücadele Tarihi*, TTK Yayınları, Ankara 1999.

İNAN, Abdülkadir, *Türkoloji Ders Hülasaları*, İstanbul 1936.

_____, Tarihte ve Bugün Şamanizm, TTK Yayınları, Ankara 1954.

_____, *Kur'ân-ı Kerîm'in Türkçe Tercümeleri Üzerinde Bir İnceleme*, Ankara 1961.

_____, *Hurafeler ve Menşeleri*, Ankara 1962.

_____, *Makaleler ve İncelemeler, I. Cilt*, TTK Yayınları, Ankara 1968; *2. Cilt*, Ankara 1991.

_____, *Manas Destanı*, Kültür ve Turizm Bakanlığı, Ankara 1972.

ŞENOL, Hadi, "Abdülkadir İnan", *DTCF'de Türkolojinin Öyküsü*, A. Ü. DTCF Yayınları, Ankara 2006, s. 219-282.

TOGAN, Zeki Velidî, *Hatıralar*, Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara 1999.

Levent Şahverdi Arşivi